

Tema e doktoratës

E drejta e vetëvendosjes: shtetet vs. kombeve sipas perspektivës
evropiane

Mentor
Prof.Dr.Blerim Reka

Kandidati
Valon Murati

25.10.2021

Table of Contents

Tema e doktoratës	1
Shkurtesat.....	5
Hyrje	8
I. Një histori e shkurtër	12
1.Çështja katalonase.....	12
2. Çështja baske	13
3. Një histori e shkurtër për Skocinë.....	15
4. Çështja irlandoveriore	16
5. Çështja shqiptare: Kosova në fokus.....	18
II. E drejta për vetëvendosje – e drejtë e kujt?.....	20
1. Një histori e shkurtër.....	20
2. Trajtime të ndryshme: kush është populli dhe kombi?	24
3. Kufijtë ekzistues në shërbim të të fuqishmëve	29
4. Të ngjuar në mes të dy principeve kontradiktore: parimi i ruajtjes së integritetit territorial vs. parimit të vetëvendosjes	31
4.1 Vetëvendosja vs. Integritetit territorial	31
4.2 Shkëputje apo vetëvendosje?	32
4.3 Uti possidetis iuris, vetëvendosja zhdëmtuese dhe konteksti neo-kolonial.....	34
4.4 Vetëvendosja dhe konfliktet.....	40
4.5 Vendimi i Gjykatës Supreme të Kanadasë për Kuebekun: një rrugë që duhet ndjekur.....	41
III. Reagimi i shteteve ndaj përpjekjeve të popujve për vetëvendosje	43
1. Reagimi i Spanjës në raport me përpjekjet e katalonasve dhe baskëve	44
1.1 Katalonja dhe Spanja nga një martesë interesi e kompromisi deri te përpjekja për divorc.....	44
1.2 Baskët dhe Spanja - një bashkëjetesë e hershme e konflikt i vonë.....	53
1.3 Tranzicioni i Spanjës drejt demokracisë: Kushtetuta e vitit 1978 dhe statutet e autonomisë	69
1.4. Katalonja dhe Baskia: përtej zgjidhjeve kushtetuese	93
2. Reagimi i Britanisë së Madhe ndaj kërkesave të skocezëve dhe irlandezëve për vetëvendosje	95
2.1.Skocia dhe Anglia nga rivalitetet, luftërat, pushtimet e deri tek bashkimi.....	95
2.2 Përpjekjet për autonomi dhe reagimi britanik	101

2.3	Rruga drejt referendumit të vitit 2014 dhe Akti i Skocisë së vitit 2016.....	112
2.4.	Anglia dhe Irlanda një histori konfliktesh e pushtimesh	119
2.5.	Reagimi i shtetit: Irlanda e Veriut dhe Britania e Madhe	133
3.	Jugosllavia, Serbia dhe shqiptarët.....	153
3.1	Çështja shqiptare përball projektit për krijimin dhe zgjerimin e shtetit serb	153
3.2	Lindja e shtetit shqiptar përball agresionit të fqinjëve dhe luftërat ballkanike ...	157
3.3.	Shqiptarët e vetmuar në Konferencën e Paqes në Paris	163
3.4	Reagimi i shtetit serb dhe atij jugosllav në mes të dy luftërave botërore	164
3.5	Roli i fesë tek shqiptarët dhe në konfliktin shqiptaro-serb.....	167
3.6	Kosova gjatë dhe pas Luftës së Dytë Botërore	173
3.7	Rezistenca shqiptare, evoluimi i kërkesës nga bashkim me Shqipërinë në republikë brenda Jugosllavisë dhe reagimi i pushtetit	177
3.8.	Ekonomia e Kosovës në përpjekje për të dal nga kthetrat kolonializmit.....	182
3.9	Kërkesa për republikë vs. avancimit të pozitës kushtetuese të Kosovës.....	186
3.10	Demonstratat e vitit 1981, kërkesa për republikë dhe reagimi i pushtetit	192
3.11	Lufta për të rrënuar autonominë e Kosovës dhe rezistenca shqiptare	196
3.12	Rezistenca e armatosur merr hov: aktorë të rinj dalin në skenë: UÇK dhe LKÇK	204
3.13	Ndërhyrja ndërkombëtare: prej ndërhyrjes politike në atë ushtarake.....	214
IV.	Subjektet politike dhe ushtarake	225
1.	Subjektet politiko-ushtarake që veprojnë në Baski.....	225
2.	Subjektet politiko-ushtarake që veprojnë në Irlandën e Veriut	228
3.	Subjektet politiko-ushtarake që kanë vepruar dhe që veprojnë në Kosovë	234
4.	Subjektet politike në Katalonjë.....	240
5.	Subjektet politike në Skoci	243
V.	Ngjashmëritë dhe dallimet	246
1.	Dinamika dhe intensiteti i konflikteve.....	246
2.	Kombe të ndara dhe kombe pa shtet.....	249
3.	Roli i fesë	251
4.	Roli i marrëdhënieve ndëretnike	253
5.	Gjuha.....	256
6.	Zhvillimi ekonomik	258
7.	Natyra e konflikteve.....	263
8.	Përfshirja ndërkombëtare	266

VI. Modelet e mundshme të zgjidhjeve politike në raport me kërkesat për vetëvendosje të popujve.....	272
1. Ndarja.....	272
2. Demokracia etnike	274
3. Demokracia konsocionaliste	275
3.1 Modeli i zgjidhjes së konfliktit në Irlandën e Veriut: konsocionalizmi plus	276
3.2 Konsocionalizmi në Katalonjë, Baski dhe Skoci: midis decentralizimit, autonomisë dhe federalizmit.....	279
3.3 Kosova si një model i demokracisë konsocionale pas ndarjes	283
3.4 Modelet alternative sipas Johan Galtung	284
4. Demokracia liberale	285
VII. Evropianizimi si lehtësues për zgjidhjen e çështjeve nacionale në Evropë	287
1. Brexit-i nën reflektorët skocez.....	289
2. Roli i integrimeve evropiane në Irlandën e Veriut.....	293
2.1 Roli i integrimeve evropiane në zgjidhjen e konfliktit	293
2.2 Brexit-i dhe ndikimi i tij në Irlandën e Veriut	294
2.3 Brexit-i dhe bashkimi irlandez: një mundësi e re?	295
3. Baskia dhe Katalonja në kontekstin e evropianizimit.....	299
4. Kosova dhe Evropa: një ecje e pandalshme drejt njëra-tjetrës	301
Rezultatet e hulumtimit/përfundimet/rekomandimet.....	305
Bibliografia	314

Shkurtesat

AI – Amnesty International
ASHAS – Akademia e Shkencave dhe Arteve të Serbisë
BE – Bashkimi Evropian
Brexit – Dalja e Mbretërisë së Bashkuar nga BE-ja
BRSS – Bashkimi i Republikave Sovjetike Socialiste
CDC - Demokracia e Konvergjuar e Katalonjës
CEO - Centre d’Estudis d’Opinions
CiU – Konvergjencë për Bashkim
CNT - Confederación Nacional del Trabajo
CSO – Central Statistics Office
CUP - Kandidatura e Unitetit Popullor
DAPGJK - Departamenti i Arsimit, Politikës Gjuhësore dhe Kulturës
DUP – Partia Demokratike Unioniste
EA – Solidariteti Bask
EH Bildu – Atdheu Bask Bashkë
ERC - E Majta Republikane e Katalonjës
ETA – Atdheu Bask dhe Liria
EULEX – Misioni i BE-së për Sundimin e Ligjit në Kosovë
FDH - Fondi për të Drejtën Humanitare
FDHK - Fondi për të Drejtën Humanitare të Kosovës
GAL- Grupet Anti-terroriste për Liri
GMLK - Grupi Marksist Leninist i Kosovës
HB – Herry Batasuna
HRW – Human Rights Watch
IICK – Komisioni i Pavarur Ndërkombëtar për Kosovën
IKS - Iniciativa Kosovare për Stabilitet
INLA - Ushtria Nacional Çlirimtare Irlandeze
IRA –Armata Republikane Irlandeze
IRB – Vëllazëria Republikane Irlandeze
ISIS – Shteti Islamik i Irakut dhe Levantit
KA – Komunitetet Autonome
KAB – Komuniteti Autonom Bask
KAN – Komuniteti Autonom i Navarrës
KE – Komuniteti Evropian
KEDNJ – Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut
KMLDNJ – Këshilli për Mbrojtjen e Lirive dhe të Drejtave të Njeriut
KSAK – Krahina Socialiste Autonome e Kosovës
KVM - Misioni i Verifikimit të Kosovës
LDB – Lufta e Dytë Botërore
LDK – Lidhja Demokratike e Kosovës
LKÇK – Lëvizja Kombëtare për Çlirimin e Kosovës
LNÇ - Lufta Nacional Çlirimtare

LNÇKVSHJ - Lëvizja Nacional-Çlirimtare e Kosovës dhe të Viseve tjetra Shqiptare në Jugosllavi
 LNDSh - Lëvizja Nacional Demokratike Shqiptare
 LPB – Lufta e Partë Botërore
 LPK – Lëvizja Popullore e Kosovës
 LPRK – Lëvizja Popullore për Republikën e Kosovës
 LRBSH - Lëvizja Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve
 LRSSHJ – Lëvizja për Republikën Socialiste Shqiptare në Jugosllavi
 LVF – Forcat Vullnetare Lojaliste
 NATO – Traktati i Organizatës Veri Atlantike
 NHS – Shërbimi Kombëtar i Shëndetit
 NICRA - Asociacioni për të Drejta Civile e Irlandës së Veriut
 NISRA - Northern Ireland Statistics and Research Agency
 OKB – Organizata e Kombeve të Bashkuara
 OMLK - Organizata Marksistë Leniniste e Kosovës
 OSBE – Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë
 OUA – Organizata e Unitetit Afrikan
 PBB – Prodhimi i Brendshëm Bruto
 PCE – Partia Komuniste Spanjolle
 PCS – Political Context Survey
 PDeCAT – Partia Demokratike e Katalonjës
 PKJ/KPJ – Partia Komuniste e Jugosllavisë
 PKMLSHJ – Partia Komuniste Marksistë Leniniste e Shqiptarëve në Jugosllavi
 PL – Partia Liberale e Kosovës
 PNDCP – Pakti Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike
 PNDESK – Pakti Ndërkombëtar për të Drejtat Ekonomike, Sociale dhe Kulturore
 PNDSH – Partia Nacional Demokratike Shqiptare
 PNv – Partia Nacionalista Baske
 POB - Political Opinion Barometer
 PP – Partia Popullore
 PPK – Partia Parlamentare e Kosovës
 PSC – Partia Socialiste e Katalonjës
 PSD – Partia Social-Demokratike e Kosovës
 PSE – Partia Socialiste Baske
 PSOE – Partia Punëtore Sociale e Spanjës
 PSUC - Partia Socialiste e Unifikuar e Katalonjës
 PUOM - Partia Punëtore e Unifikimit Marksist
 RFJ – Republika Federale e Jugosllavisë
 RHD - Mbrojtësit Dorëkuq
 RIC – Policia Mbretërore Irlandeze
 RSFJ – Republika Socialiste Federative e Jugosllavisë
 RUC – Policia Mbretërore e Uelsterit
 SDLP - Partia Punëtore Social Demokratike
 SNP – Partia Kombëtare Skoceze
 SHBA – Shtetet e Bashkuara të Amerikës
 UCD – Unioni Demokratik i Qendrës

UÇK – Ushtria Çlirimtare të Kosovës
UDA – Asociacioni për Mbrojtjen e Uelsterit
UDB – Sigurimi i Brendshëm Shtetëror
UDC - Unioni Demokratik i Katalonjës
UFV – Forcat Vullnetare të Uelsterit
UNÇ - Ushtria Nacional Çlirimtare
UNIKOMB – Partia e Unitetit Kombëtar
UNMIK – Misioni i OKB-së në Kosovë
UNSCR – Rezolutat e Këshilli i Sigurimit të OKB-së
UP – Universiteti i Prishtinës
UUP - Partia Unioniste e Uelsterit

Hyrje

Evropa si qendër e rëndësishme e zhvillimit njerëzor edhe sot e kësaj dite vuan nga shumë probleme dhe plagë që kanë lidhje të drejtpërdrejtë me zgjidhjen joadekuate të tyre. Problemet nacionale kanë qenë ndër ato çështjet që e kanë munduar për një periudhë të gjatë kontinentin tonë. Ato nëpër periudha të ndryshme kohore janë paraqitur me intensitete të ndryshme, kanë ndërruar formë dhe paraqitje, por përherë kanë qenë aty, kanë gërryer së brendshmi krijesën e quajtur Evropë. Grindjet rreth kufijve, rreth fushave e maleve ndërmjet evropianëve kanë qenë shumë herë shkaktarë gjakderdhjesh të mëdha. Në kohën e ekzistimit të perandorive dhe shteteve të mëdha si Austria, Franca, Britania e Madhe, Perandoria Otomane e më pas edhe Gjermania e bashkuar, zërat e popujve të robëruar që kanë kërkuar liri janë dëgjuar më pak. Mirëpo duke qenë se disa nga këto perandori e kishin arritur zenitin dhe shkapërderdhja e brendshme kishte filluar në fund të shekullit 19 dhe në fillim të atij të 20-të (Perandoria Otomane dhe ajo Austro-Hungareze), çështjet e pazgjidhura nacionale gjithmonë e më shumë ia zinin frymën Evropës, që vetë i kishte krijuar përmes politikës së shtypjeve të kërkesave për liri dhe pushtimeve permanente. Dobësimi i këtyre perandorive, gërryerja e tyre e brendshme erdhi përveç të tjerash edhe si pasojë e luftërave të vazhdueshme të popujve për liri. Kështu shpërbërja e tyre në shumë raste krijoi shtetet kombëtare, por po ashtu në këtë proces shpërbërjeje pësuan shumë popuj, të cilët u bënë pjesë e shteteve të reja të krijuara, të cilat në vend se të ndërtoheshin bazuar në parimet e vetëvendosjes së kombeve u ndërtuan shpesh herë duke e shkelur këtë parim dhe rrjedhimisht duke krijuar në Evropë një varg problemesh të pazgjidhura nacionale.

Në shekullin e 20-të tri ishin momentet që e nxitën krijimin e kushteve që çështjet e pazgjidhura nacionale të bëhen çështje që do të trajtoheshin më me seriozitet. Ishte periudha pas Luftës së Parë Botërore (LPB), periudha e pas Luftës së Dytë Botërore (LDB) dhe periudha e pas shembjes së komunizmit në Evropën Lindore në vitin 1990. Fatkeqësisht megjithëse çështjet e pazgjidhura të shumë popujve hynin në agjendat ndërkombëtare gjithmonë e më shumë, ato nuk trajtoheshin në mënyrën e duhur dhe shpesh ishin monedhë për kusuritje e fuqive të mëdha.

Kështu me këtë qasje të gabuar në kontinentin tonë u krijuan një mori problemesh nacionale, shumë nga të cilat nuk janë zgjidhur ende, e të cilat në vazhdimësi ka rrezikuar paqen dhe stabilitetin në rajone të caktuara të Evropës. Pra, edhe në kohën e globalizimit dhe të integritimeve në Evropë, edhe në kohën e marrëdhënieve gjithnjë e më të mira në mes të Gjermanisë e Francës (si burim i vazhdueshëm i luftërave në Evropë në të kaluarën), stabiliteti e ndonjëherë edhe paqja në Evropë kanë mundur dhe në rrethana të caktuara edhe sot mund të rrezikohen. Disa nga çështjet e pazgjidhura ashtu si edhe zgjidhjet për një pjesë prej tyre kanë rëndësi qenësore për paqen në Evropë. Por jo vetëm aty, ato kanë rëndësi edhe për ndershmërinë dhe autoritetin e Evropës nesër. Çështjet baske, irlandeze, katalonase, skoceze dhe ajo e shqiptare kush më shumë, e kush më pak, e sidomos kjo e fundit, në periudha të caktuara kanë mundur të rrezikojnë stabilitetin e rajoneve të tyre, por edhe atë evropian. Ndonëse akomodimi i të drejtave të këtyre popujve në një proces të gjatë politik i përcjellë në disa prej tyre edhe nga konfliktet e armatosura e deri tek luftërat çlirimtare e ndërhyrja ndërkombëtare, ka ulur nivelin e rrezikut ndaj stabilitetit rajonal, situata e fundit në Katalonjë, ndonëse larg të qenët rrezik i drejtpërdrejtë për ndonjë konflikt të armatosur, është dëshmi se si mund të eskalojë një çështje nëse nuk trajtohet si duhet.

Duhet theksuar se në përgjithësi çështjet e pazgjidhura kombëtare nëse nuk trajtohen si duhet mund të kenë këtë efekt destabilizues sidomos në dritën e zhvillimeve të fundit si në nivel global ashtu edhe në atë evropian. Terrorizmi i eksportuar nga Lindja e Mesme, fuqizimi i së djathtës ekstreme edhe si reaksion i rritjes së imigracionit në disa nga demokracitë kryesore evropiane, procesi i BREXIT-it si dhe rritja e ndikimit rus, e kohëve të fundit edhe atij kinez në nivel global, përfshirë këtu edhe Ballkanin, janë faktorë që mund të ndikojnë në rritjen e destabilizimit, në rast të mostrajtimin të duhur të problemeve nacionale në Evropë. Në këtë drejtim varësisht nga mënyra, reagimi i shteteve përkatëse ndaj kërkesave për vetëvendosje mund të rrisin dinamikën dhe mundësinë e destabilizimit dhe në anën tjetër, gjithashtu mund të ndikojnë në rënien e tensioneve dhe zgjidhjen adekuate të këtyre problemeve. Si zakonisht njohja e së drejtës për vetëvendosje, si në rastin e Britanisë së Madhe dhe të Skocisë, do të ishte varianti më i dëshirueshëm, sepse mbyll të gjitha mundësit për destabilizim pa marrë parasysh se në cilin kah shkon vullneti i qytetarëve përmes një referendumi të mundshëm.

Ky hulumtim do të bëjë përpjekje të analizojë raportin e kërkesës për vetëvendosje të pesë popujve evropian: katalonasve, baskëve, irlandezëve në Irlandën e Veriut, skocezëve dhe shqiptarëve në Kosovë me reagimin e shteteve evropiane ndaj këtyre kërkesave. Mbi të gjitha të analizojë se çka ka prodhuar ky raport i kërkesës për vetëvendosje të popujve në njërën anë dhe reagimit të shtetit në të pesë rastet në anën tjetër. Hulumtimi do të përbëhet prej shtatë kapitujve. Kapitulli i parë do të përshkruaj një historik të shkurtër të çështjeve që do të trajtojmë, pra të asaj baske, katalonase, irlandeze, skoceze dhe shqiptare. Në kapitullin e dytë do të trajtohet teorikisht e drejta për vetëvendosje dhe do të vendoset në raport me pesë rastet të cilat do të hulumtohen. Rastet studimore, e posaçërisht çështja baske dhe ajo katalonase do të vendosen përball edhe vendimit të famshëm të Gjykatës Supreme të Kanadasë për Kuebekun dhe rrugën që shtrun ky vendim qoftë për autoritetet qendrore, qoftë për ato rajonale në rrugën drejt vetëvendosjes. Kapitulli i tretë, që është edhe qendrori, do të trajtojë reagimin e shteteve, përkatësisht të Spanjës, Britanisë së Madhe dhe ish-Jugosllavisë dhe Serbisë, ndaj përpjekjeve për vetëvendosje të popujve që i kemi si raste studimore. Do të jetë me interes të shihen dallimet në këtë reagim dhe efektet që kanë krijuar reagimet e ndryshme. Cilat janë arsyt që reagimi britanik është më akomodues, përkundër atij spanjoll që është jashtëzakonisht shumë i ngurtë? Dhe pse Serbia në reagimin e saj nuk bëri fare përpjekje për akomodim të kërkesave të shqiptarëve, por ndërhyri dhunshëm qoftë politikisht, qoftë me mjete policore e ushtarake? Në kapitullin e katërt do të trajtohen edhe protagonistët politikë dhe ushtarakë që i takojnë popujve që po kërkojnë vetëvendosje, për të analizuar ndikimin e tyre në dinamikën e konfliktit por edhe të zgjidhjes së problemeve. Do të bëhet përpjekje të shpërfaqet një dallim në kontekstet kur një konflikt politik ka qenë i mbarsur edhe me organizma politiko-ushtarak dhe të tjerat që kryesisht kanë qenë të përqendruara vetëm në dimensionin politik. Në kapitullin e pestë do të analizohen ngjashmëritë dhe dallimet e të pesë rasteve studimore. Kështu do të trajtohen nën prizmin e ngjashmërive dhe dallimeve se cila ka qenë dinamika dhe intensiteti i konflikteve; a janë apo jo popujt përkatës kombe të ndara; cili është roli i fesë në këto çështje; si kanë qenë dhe si janë marrëdhëniet ndëretnike dhe cili është roli i tyre; çfarë roli ka luajtur dhe luan gjuha në identitetin kombëtar të popujve që po trajtojmë; a ka pas dhe a ka shfrytëzim ekonomik nga qeveritë qendrore; çfarë roli kanë luajtur organizatat politiko-ushtarake dhe çfarë ka qenë natyra e konflikteve; si dhe cila ka qenë dhe është përfshirja ndërkombëtare në të pesë çështjet. Në shpërfaqjen e ngjashmërive dhe dallimeve do të bëhet përpjekje të kuptohen më drejtë kërkesat për vetëvendosje dhe reagimet e

ndryshme të shteteve. Në kapitullin e gjashtë do të trajtohen modelet e ndryshme teorike të zgjidhjeve politike në kontekstin e pesë rasteve studimore. Përqendrimi do të jetë në analizimin e katër modeleve: ndarjes, demokracisë konsocionale, demokracisë etnike dhe demokracisë liberale. Këto modele do të trajtohen nën dritën e zgjidhjeve të ofruara deri më tani për Katalonjën, Baskinë, Irlandën e Veriut, Skocinë dhe Kosovën. Ndërsa kapitulli i fundit do të shqyrtojë rolin e integriteteve evropiane dhe të vetë BE-së në lehtësimin për gjetjen e zgjidhjeve adekuate për këto çështje. Një fokus i veçantë në këtë kapitull do përqendrohet në procesin e Brexit-it dhe rolin që ai po luan në rastin e Irlandës së Veriut dhe Skocisë. Në fund do të trajtohen rezultatet e hulumtimit të përfundimit të cilat ndonjëherë marrin edhe formën e rekomandimeve për politikëbërësit.

Në këtë hulumtim pyetja themelore kërkimore ka qenë: *Sa ka ndikuar dhe vazhdon të ndikojë reagimi i shtetit në rritjen apo uljen e kërkesës për vetëvendosje deri në shkëputje të popujve, në këtë rast të baskëve, katalonasve, shqiptarëve, skocezëve dhe irlandezëve?*

Pyetjet e tjera kërkimore në funksion të pyetjes së parë themelore kanë qenë:

Cilat janë modelet më të mira të zgjidhjeve politike për të akomoduar kërkesat e popujve për vetëvendosje dhe për të garantuar paqen dhe stabilitetin në Evropë?

Sa ndikon procesi i evropianizimit në zbutjen e reagimit të shteteve në kërkesat për vetëvendosje të popujve?

Sa ndikon procesi i integritetit evropian në zbutjen e kërkesës për vetëvendosje të popujve, me theks të veçantë tek baskët, katalonasit, shqiptarët, irlandezët dhe skocezët?

Përfundimet themelore dhe përgjigjet në këto pyetje të cilat edhe e vërtetojnë hipotezën mbi të cilën është ndërtuar ky pynim e të cilat do të jepen më gjerësisht gjatë shqyrtimit të krejt hulumtimit, janë se:

Sa më jo-proporcionale dhe e vrazhdë është ndërhyrja e shteteve si reagim ndaj kërkesave për vetëvendosje, aq më shumë do të rritet kërkesa e popujve për vetëvendosje deri në shkëputje (ndarje). Sa më i matur të jetë reagimi i shteteve, përmes përpjekjeve për zgjidhjen politike të kontesteve kombëtare, e akomodimit të kërkesave politike për të drejta kombëtare që mund të çojnë edhe deri tek pranimi i kërkesës për vetëvendosje për një popull të caktuar, gjasat janë që konfliktet të menaxhohen dhe të shuhen tërësisht.

Si raste ekstreme dhe rezultate të ndryshme që kanë provuar reagimet e ndryshme të shteteve ndaj kërkesave për vetëvendosje janë rasti i Skocisë dhe ai i Kosovës. Nëse në rastin e parë reagimi ka qenë akomodues dhe është lejuar referendumi për pavarësi, që ka rezultuar me mbetjen e Skocisë brenda Britanisë së Madhe, në rastin e dytë, refuzimi për akomodim të kërkesave dhe ndërhyrja e dhunshme e pushtetit serb, ka çuar në luftë të armatosur e ndërhyrje ndërkombëtare që ka përfunduar me pavarësinë e Kosovës.

Modelet më të mira të zgjidhjes së kërkesave për vetëvendosje janë ato që vijnë përmes një procesi të negociuar dhe i marrin parasysh interesat e të gjitha palëve, por mbi të gjitha të

popullit që kërkon vetëvendosje. Në rastin tonë modelet më të rekomandueshme do të ishin ato të mundësisë së ndarjes paqësore (si rasti i Skocisë, por po ashtu edhe i Irlandës së Veriut), por edhe ato të demokracisë konsocionaliste sidomos si funksionojnë sot në rastin e Irlandës së Veriut. Sigurisht modeli më i mirë për zgjidhjen e problemeve në Katalonjë dhe në Baski është zbatimi i modelit të propozuar nga vendimi i Gjykatës Supreme të Kanadasë për Kuebekun por edhe modeli i marrëveshjes politike për referendum për pavarësi në mes të qeverisë së Mbretërisë së Bashkuar dhe Skocisë.

Në përgjithësi procesi i evropianizimit, përmes zgjerimit të BE-së ka bërë që konfliktet në Evropë të zbuten, përfshirë edhe çështjet të cilat do t'i trajtojmë. Ndonëse jo çdo herë BE-ja ka ndërhyrë drejtpërdrejt në shuarjen apo zgjidhjen e konflikteve në të pesë rastet, dora e saj, qoftë edhe e padukshme ka qenë prezente. BE-ja ka qenë dhe është aktive në çështjen e Irlandës së Veriut dhe Kosovës, përderisa në tri rastet e tjera, BE-ja ka qenë më pak e përfshirë. Por megjithatë projekti evropian ka bërë që Spanja para se të bëhet anëtare e KE-së të fillojë procesin e demokratizimit, përfshirë akomodimin e kërkesave baske dhe katalonase për vetëqeverisje. Zgjidhjet e dala nga marrëveshja e paqes për Irlandën e Veriut, përmbajnë shumë prej koncepteve themelore të integritetit evropian, mbi të gjitha atë të 'sovrانيتit të përbashkët' dhe relativizimit të kufijve. Sidoqoftë procesi i Brexit-it mu duke u thirr në vlerat evropiane i ka ngjallur mundësitë për një Irlandë të bashkuar dhe Skoci të pavarur, por njëkohësisht edhe i ka ngjallur tensionet politike rreth këtyre dy çështjeve.

Sa përket metodologjisë së hulumtimit ky kërkim është bazuar kryesisht në mbledhjen e të dhënave nga librat tematik mbi çështjet kryesore me të cilat merret hulumtimi, artikujt shkencor, hulumtimet, intervistat etj. Gjithashtu janë trajtuar burimet legale, si kushtetutat apo ligjet e vendeve të cilat shqyrtohen, por edhe marrëveshjet e ndryshme politike që kanë rëndësi për objektin e studimit si dhe dokumentet e rëndësishme ndërkombëtare. Për të arsytuar argumentet kryesore të hulumtimit janë përdorur edhe burimet zyrtare statistikore të shteteve në fjalë por edhe ato të institucioneve serioze të vendeve përkatëse. I gjithë ky material do të trajtohet përmes përdorimit të *metodës së analizës kritike*. Duke qenë se do trajtohen pesë çështje të ndjeshme sa i përket raportit në mes të shtetit dhe kombit *rasti studimor (case study)* do të përdoret si një metodë e patejkalueshme në hulumtime të tilla. Përderisa fokusi në këtë hulumtim do të jetë në identifikimin e reagimit të shteteve dhe modeleve që janë ofruar për zgjidhje të konflikteve që kanë buruar nga kërkesat e popujve për vetëvendosje. Mbi të gjitha në tërë hulumtimin është përdorur *metoda krahasuese* për të ardhur në përfundimet qenësore të këtij punimi. Kjo metodë është përdorur për të bërë një krahasim të dallimeve dhe ngjashmërive të çështjeve të cilat janë trajtuar (çështja shqiptare e Kosovës, baske, irlandeze, skoceze dhe katalonase) si dhe të mënyrës së ndryshme sesi kanë reaguar shtetet në kërkesat për vetëvendosje të popujve përkatës. Janë shqyrtuar nën prizmin e krahasimit edhe modelet me të cilat janë akomoduar kërkesat e popujve për vetëqeverisje dhe vetëvendosje.

Të dhënat primare kanë qenë artikujt shkencorë, librat, kushtetutat, ligjet, marrëveshjet politike si dhe intervistat e ndryshme të protagonistëve të ngjarjeve. Të dhënat sekondare janë bazuar në informata dhe komunikata të marra online kryesisht nga burime zyrtare, por edhe nga gazeta e portale lajmesh prestigjioze.

I. Një histori e shkurtër

Evropa është një konglomerat popujsh e rrjedhimisht edhe shtetesh, e kërkesash për shtete të reja apo bashkime kombëtare. Ky konglomerat popujsh e shtetesh, kërkesash për vetëvendosje e reagim shtetesh ka prodhuar edhe shumë konflikte. Disa kanë mbetur në nivelin politik, e disa kanë marrë edhe karakter të konfliktit e luftës së armatosur. Shumë popuj janë zhdukur nga faqja e historisë, disa janë spastruar etnikisht, e të tjerë janë asimiluar. Në vorbullën evropiane megjithatë disa popuj e çështje të tyre kanë mbijetuar, e herë pas here janë bërë çështje dite në marrëdhëniet ndërkombëtare. Spikatin këtu çështja irlandeze në përgjithësi, dhe ajo e Irlandës së Veriut kohëve të fundit në veçanti. Po ashtu ka spikatur gjatë e vazhdon të spikas çështja shqiptare, e posaçërisht Kosova si pjesë e kësaj çështjeje. Por jo më pak e jo më poshtë në periodha të ndryshme kanë qenë e janë edhe çështja katalonase, ajo baske dhe skoceze. Këta popuj, çështjet dhe historinë e tyre do t'i trajtojmë shkurtimisht në këtë kapitull, për t'iu kthyer më gjerësisht në kapitujt e tjerë.

1. Çështja katalonase

Katalonja dhe katalonasit janë krenar për të kaluarën e tyre. Ata jo vetëm që në mesjetë ishin pjesë e një mbretërie të respektuar të cilën e dominonin (mbretëria e Aragonës), por në thelb edhe kishin një sistem juridik e demokratik shumë më të përparuar sesa fqinjët e tyre. Edhe pasi u bën pjesë e mbretërisë së Kastijës në shekujt 15 e 16-të, e që më vonë do të shndërrohet në atë spanjolle, ata për një kohë të gjatë e ruajtën autonominë e tyre. Gjuha e tyre ndonëse pjesë e gjuhëve romane, që burimin e kanë tek gjuha latine, është e ndryshme nga kastijanishtja. Shtypja e gjuhës katalonase filloi në shekullin e 18-të dhe sidomos mori hov gjatë periudhës së Frankos 1939-75. Në këtë periudhë represioni ndaj katalonasve ishte i madh (Balcells, 1996; Keating 1996).

Problemi katalonas ndonëse jo i panjohur edhe më parë, më me intensitet ka dal në skenë viteve të fundit. Përpjekjet katalonase historikisht kanë qenë më shumë të përqendruara drejt një autonomie dhe vetëqeverisjeje më të madhe sesa drejtë vetëvendosjes së jashtme që do të çonte në pavarësi të plotë. Në qendër të këtyre përpjekjeve tradicionalisht ka qëndruar logjika e konsensusit me qeverinë qendrore në Madrid dhe ajo e kompromisit. Ajo që ka ndryshuar kohëve të fundit është se përpjekja për më shumë autonomi është duke u zhvendosur drejt një lëvizjeje pro-pavarësisë. Sigurisht që konteksti i brendshëm, injorimi i kërkesave për të zgjeruar kornizën e autonomisë për Katalonjën, përfshirë rregullimin ndryshe të formulës së raportit të të hyrave që Katalonja i krijon dhe i jep për qeverinë qendrore dhe shumës që merr nga ajo, si dhe reaksioni i ashpër ndaj mbajtjes së referendumit për pavarësi të mbajtur në vitin 2017, ka bërë që ndjenja pro-pavarësisë të shtohet. Për këto do të flasim më gjerësisht në kapitujt në vijim. Sidoqoftë, edhe problemet e shfaqura viteve të fundit e kanë një histori.

Me demokratizimin e Spanjës në fund të viteve 1970', edhe Katalonja fitoi një autonomi me elemente politike, por mbi të gjitha me ato kulturore e gjuhësore. U rivendos *Gjeneraliteti* (kështu quhen institucionet autonome katalonase) dhe përmes Kushtetutës së Spanjës së vitit

1978 u përcaktuan kompetencat e kësaj autonomie, ndërsa përmes Statutit të autonomisë së Katalonjës në vitin 1980 u specifikuan më detajisht realizimi i këtyre kompetencave. Autonomia ishte një konsensus në mes të dëshirave për më shumë vetëqeverisje të katalonasve dhe synimit për një shtet më të centralizuar të partive politike në Madrid. Por momenti i tranzicionit, kur rreziku i intervenimit të ushtrisë apo të ndonjë puçi ushtarak ishin evidente (ashtu siç ndodhi në vitin 1981), bëri që autonomia të mos ishte e tillë çfarë e donin katalonasit dhe baskët. Kështu u vendos sistemi i Komuniteteve Autonome. Por në vend se të realizohej ajo që synonin katalonasit dhe baskët, një sistem autonom jo-simetrik, ku Katalonja dhe Baskia (por edhe Galicia) do të kishin më shumë autonomi se rajonet e tjera, u vendos sistemi autonom simetrik, ku të gjitha Komunitetet Autonome juridikisht mund të kenë autonomi të njëjtë (Guibernau, 2006).

Sidoqoftë në vitin 2006 ka kaluar Statuti i ri i cili e fuqizon këtë autonomi brenda rendit kushtetues spanjoll, duke përcaktuar katalonasit si komb, por që i njëjti në disa pika është rrëzuar nga Gjykata Kushtetuese Spanjolle (Juberias, 2013). Katalonja si një prej rajoneve më të pasura në Spanjë, gjithashtu dërgon një sasi të madhe të financave në nivelin qendror, shumë më të madhe se që merr nga qeveria qendrore, gjë e cila ka shkaktuar që një kohë pakënaqësi të mëdha. (Balfour, 2017). Rrjedhimisht viteve të fundit është rritur ndjenja për pavarësi, duke qenë se në disa palë zgjedhje, madje edhe në ato të vitit 2017 kanë fituar partitë *pavarësiste*. Çështja katalonase mund të thuhet se është çështja më e nxehtë kombëtare në Evropë kohëve të fundit, sidomos pas ndalimit të mbajtjes së referendumit për pavarësi nga ana e autoriteteve qendrore, përfshirë edhe ndalesën që iu bë këtij referendum si antikushtetues nga gjykata kushtetuese. Ky referendum, në të cilin fitoi opsioni pro-pavarësisë megjithatë u mbajt më 1 tetor 2017, si një referendum i cili nuk njihet nga shteti spanjoll, por as nga shtetet e tjera. Edhe ky referendum u shpall antikushtetues dhe pa efekt nga Gjykata Supreme e Spanjës. Referendumi shkaktoi një tensionim të madh të situatës, reagim të ashpër të shtetit spanjoll, dërgim të policisë, arrestim të udhëheqësve legjitim katalonas si dhe anulim të institucioneve autonome katalonase për një periudhë të kufizuar (Balfour, 2017).

Qeveria e re socialiste e udhëhequr nga Pedro Sanchez, e cila varet nga vota katalonase në parlamentin qendror ka theksuar se do të fillojë një dialog me qeverinë katalonase për të garantuar më shumë autonomi dhe për të ulur tensionet. Madje Sanchez ka premtuar se do të ofrojë mbajtjen e një referendumit për një autonomi më të madhe për Katalonjën por jo për vetëvendosje (Cue, 2018). Në anën tjetër, qeveria katalonase e përbërë nga partitë pro-pavarësisë, ka këmbëngulur se zgjidhja e vetme në këto rrethana, është heqja dorë e ndjekjeve ndaj liderëve politik që kanë mbajtur referendumin në vitin 2017, përfshirë ata që janë të burgosur si dhe ish presidentin e Katalonjës që është në ikje Carles Puigdemont si dhe një marrëveshje politike në mes të palëve për organizimin e një referendumit të pranuar nga të gjithë për pavarësinë e Katalonjës. Duke qenë se edhe në zgjedhjet e fundit, ato të majit 2021 fituan forcat pro pavarësisë, çështja e një referendumit të ri por kësaj radhe mundësisht të dakorduar edhe me qeverinë qendrore është në agjendën e tyre, ashtu siç është edhe një marrëveshje për amnistinë e të burgosurve politik katalonas. Por për këtë më gjerësisht do të flitet më poshtë.

2. Çështja baskë

Baskët konsiderohen populli më i vjetër në Evropë. As baskët e as gjuha e tyre nuk i takojnë trungut të gjuhëve indoevropiane. Ekzistenca e baskëve në Evropë i takon periudhës para-indoevropiane (Baku, 2002, f.73). Edhe gjuha e tyre konsiderohet si gjuha më e vjetër në

Evropë pa asnjë lidhje me gjuhët indoevropiane (Çabej, 1962/2017, f.88). Viktor Hygo më 1843 thotë se “gjuha baske është gati religjion”. Baskët vendin e tyre e thërrasin *Euskal Herria*, që do të thotë kombi që flet baskisht (Astrain, 1997). Në ruajtjen dhe kultivimin e kësaj gjuhe baskët janë ndeshur gjithherë në vështirësi nga pushtuesit e tyre, të cilët deri në vitet 70-ta e ndalonin përdorimin e kësaj gjuhe. Zhan-Pol Sartër (1971/1986) duke e analizuar këtë situatë theksonte se “Zhdukja me dhunë e gjuhës baske është një gjenocid i vërtetë kulturor: kjo është një nga gjuhët më të vjetra të Evropës. Duke zhdukur gjuhën baske, spanjolli dëshiron ta zhdukë personalitetin bask” (f.232). Fatkeqësisht megjithëse populli më i vjetër në Evropë ata nuk kanë fare shtet të tyrin kombëtar. Sartër (1971/1986) me të drejtë konstaton:

Po t’i qasemi historisë, pa paragjykime centraliste, del sheshazi se kombësia baske dallon krejtësisht nga kombësitë fqinje dhe se ajo nuk e ka humbur asnjëherë vetëdijen për veçantinë e vet, të shënuar gjithsesi me tipare biologjike të cilat i ka ruajtur të pandryshuara deri më sot dhe në sajë të faktit se gjuha e saj, eusakra nuk mund të reduktohet në gjuhët indoevropiane.(f.232)

Baskët në mesjetë, për disa shekuj, deri në shekullin e 16-të patën disa mbretëri, më e njohura prej të cilave ishte Mbretëria e Navarrës e cila e ruajti pavarësinë e saj deri në fillim të shekullit 16-të. Në atë kohë ajo ra nën Mbretërinë e Spanjës, edhe pse për një kohë të gjatë deri gjatë luftërave Karliste (asaj të fundit më 1872-76) ajo e ruajti pavarësinë e madhe të brendshme që e kishte. Pas humbjes së kësaj pavarësie të brendshme, në fund shekullit 19-të lindi lëvizja nacionaliste baske e udhëhequr nga Sabino Arana Goiri. Ai ishte edhe themeluesi i Partisë Nacionaliste Baske (PNV). Pjesa tjetër e Mbretërisë së Navarrës në veri të Pirenejve e ruajti pavarësinë e saj sepse më 1530 i mposhti ushtritë spanjolle. Kjo pjesë e mbretërisë baske gradualisht do të bie nën influencën franceze, por deri në revolucionin francez do të ruaj një pavarësi të konsiderueshme. Që atëherë ajo është pjesë e Francës dhe asnjëherë deri më tani nuk është respektuar vullneti politik i popullit bask për vetëvendosje. Kjo ishte ndarja e parë dhe ndër plagët më të mëdha të kombit bask.

Gjatë Luftës Civile (1936-39) disa nga rajonet baske në Spanjë ishin ndër qendrat më të fuqishme të rezistencës kundër trupave të diktatorit Franko. Tokat baske u nënshtruan të fundit në këtë luftë të ashpër. Nën diktaturën e Frankos baskët iu nënshtruan një diskriminimi të madh nacional duke mos u njohur asnjë e drejtë nacionale (Astrain, 1997). Pas vdekjes së Frankos më 1975, u bënë ndryshime graduale dhe më 1979 baskëve iu dha një autonomi politike, por duke i rindarë edhe njëherë tokat baske në Spanjë në mes të dy krahinave autonome, ndonëse u la mundësia edhe përmes Kushtetutës që këto dy rajone me vullnet qytetar edhe të bashkohen. Kjo zgjidhje aspak nuk kënaqi baskët sepse ishte ndarje e dytë që i bëhej tokës baske pas asaj në mes të Spanjës dhe Francës. Lufta e tyre e nisur që në kohën e regjimit të Frankos do të vazhdojë deri në ditët e sotme për të realizuar aspiratat për vetëvendosje dhe shtet të lirë bask. Lufta politike do të jetë e vazhdueshme përderisa gjatë periudhës 1959-2018, një pjesë e politikës baske do të përdor edhe mjetet e dhunës.

Baskia duke qenë një rajon i ndarë në mes të dy shteteve (Spanjës dhe Francës) shumë të rëndësishme të BE-së, e me një organizatë si ETA që deri vonë ka përdorur edhe mjetet e dhunës për të arritur qëllimet politike, por mbi të gjitha me një popull që ka një identitet të veçantë dhe dëshirë për të qenë i pavarur, ka mundësi të mëdha që në vazhdimësi ta mbaj rajonin në një pasiguri të madhe. Konflikti dhe kërkesa për vetëvendosje me intensitet të ndryshueshëm vazhdon deri në ditët e sotme, ndonëse ETA në vitet e fundit ka shpallur armëpushim, ndërsa më 3 maj 2018 ka shpallur shpërbërjen e saj (ETA, 2018). Si rrjedhim çështja e vetëvendosjes baske,

apo 'e të drejtës për të vendosur' e popullit bask po strukturohet si pjesë e një procesi politik brenda bask dhe po ashtu në raport me pushtetin qendror në Madrid.

3. Një histori e shkurtër për Skocinë

Skocia ashtu si dhe ishulli britanik ka qenë i banuar që nga kohërat e vjetra. Migrimet kelte e më pas pushtimi roman kanë lënë gjurmë të pashlyeshme. Ato janë pasuar nga migrimet e fiseve gjermane, anglo-saksonët e më pas edhe nga vikingët. Të gjitha këto kanë lënë ndikimet e veta dhe ndarja fizike me kontinentin ka bërë që shpesh herë atje të zhvillohet një kulturë dhe traditë tjetër shtet-formuese. Pushtimi norman i ishullit dhe fuqizimi i mbretërisë angleze ishte edhe pushtimi i fundit nga jashtë që iu bë Britanisë së Madhe por me një ndikim të jashtëzakonshëm në rrugën që mori krijimi i strukturave shtetërore dhe tradita legale e ishullit. Ashtu si edhe tërë ishulli edhe në veri të saj, në atë që sot është Skocia pati një përzierje të popullsive e të shtresave shoqërore. Sigurisht dominimit kelt i erdhi fundi në ultësira, por ai mbeti dominant në malësitë e Skocisë por edhe në Uells e në Irlandë. Sidoqoftë aristokracia që krijohej ishte një përzierje e normanëve, anglo-saksonëve dhe keltëve dhe si e tillë vendosi edhe bazat e një identiteti fillimisht shtetëror e më pas kombëtar edhe në Skoci (Forsyth, 2005).

Skocezët janë një prej kombeve të vjetra të Evropës dhe prej mbretërive të para të konsoliduara të Mesjetës. Ata ishin pjesë e procesit që filloi në shekullin e 12-të dhe të 13-të, që Stringer (2005) e quan "lindje e shteteve moderne të Evropës Perëndimore" e që karakterizohet nga një "sovrانيتet kombëtar i definuar mirë, sistem administrativ dhe legal tërësisht i institucionalizuar, ekonomi e komercializuar, përfaqësim parlamentar dhe një ndjenjë e përbashkët e ekzistencës kombëtare" (f.38). Duke konstatuar se mbretëritë të cilat nuk i kanë pas këto karakteristika kanë mund të jenë me fat nëse kanë mbijetuar, ai konstaton se rasti i Skocisë në këta shekuj është ndër rastet e jashtëzakonshme të shtet-ndërtimit (Stringer, 2005, f.38). Sidoqoftë, jeta afër një mbretërie të fuqishme në ngritje si ajo e Anglisë e ka lidhur fatin e saj dhe mbijetesën e saj në krijimin e raporteve me këtë mbretëri. Ndonjëherë ato raporte ishin miqësore, ndonjëherë ishin raporte lufte e ndonjëherë bashkëpunimi nga interesi i përbashkët.

Fati i ndërlidhur historik, që do të trajtohet më vonë, bëri që prej vitit 1603 kur Skocia dhe Anglia u lidhën në Union Personal, me dinastinë skoceze të Stjuartëve në krye, e deri më sot të jenë pjesë jo vetëm e një kurore mbretërore, por që lidhja e integrimi i tyre të shkojë drejt bashkimit. Ky bashkim ndodhi në vitin 1707 me atë që njihet si Akti i Unionit 1707 me ç'rast, Skocia duke ruajtur një lloj autonomie në disa fusha të jetës si në arsim, fe dhe ligje, hoqi dorë nga parlamenti dhe tërë përgjegjësitë prej atëherë e deri në vitin 1997 u bartën në Londër dhe Parlamentin Britanik. Kështu filloi procesi i krijimit të një projekti tjetër të madh shtetëror e perandorak asaj të Mbretërisë së Bashkuar të Britanisë së Madhe, një shtet i cili luajti një rol të jashtëzakonshëm në historinë moderne të botës qoftë në planin politik, ashtu edhe në atë ekonomik e teknologjik.

Skocezët në krejt historinë e marrëdhënieve me anglezët dhe me Britaninë e Madhe, e kanë ruajtur identitetin e vet kombëtar. Është e vërtetë që ai identitet me kohën nuk është parë në kontradiktë me atë britanik, por çdoherë është parë i ndryshëm me atë anglez. Madje duke qenë se identiteti i vetëm origjinal që ndante skocezët me anglezët, nuk ishte gjuha, as feja e as prejardhja e aristokracisë së ultësirave, por identiteti i malësive skoceze, traditat e saj u bën

elementi kryesor simbolik kombëtar i skocezëve të të gjitha prejardhjeve. Më vonë, nga fundi i shekullit të 18-të, këto simbole i asimiloi edhe vetë Britania e Madhe si pjesë e identitetit të saj.

Megjithatë jo çdo gjë shkoi vaj në raportet në mes të Skocisë dhe Britanisë së Madhe, ndonëse asnjëherë nuk mund të flitet për ndonjë shtypje klasike çfarë ka ndodhur në rastin ta zëmë të Irlandës apo edhe në rastet e tjera të cilat trajtohen në këtë punim. Skocia vërtet nuk ka mundur ta zë vendin e Anglisë në Union, por ajo ka qenë pjesë e projekteve perandorake të Britanisë së Madhe duke luajtur një rol aktiv në atë projekt. Gjithashtu Skocia ishte një qendër e iluminizmit dhe luajti rol të rëndësishëm në procesin e Revolucionit Industrial. Sigurisht çdo herë ka pasur një tendencë për të ruajtur veçantinë skoceze dhe ka pasur tendenca autonomiste dhe për pavarësi. Një kohë të gjatë tendenca autonomiste ka qenë e lidhur ngushtë me procesin e devolucionit, përkatësisht kthimit të parlamentit skocez në jetën politike e shoqërore të Skocisë, por duke lënë krejtësisht idenë e pavarësisë në margjina. Tendencat devolucioniste filluan të fuqizohen në shekullin 19-të në pajtueshmëri me procesin e krijimit të shteteve-kombe në Evropë dhe me procesin e bashkimit kombëtar (italianët, gjermanët, polakët etj.). Por në thelb këto tendenca do të marrin karakter politik tek pas Luftës së Dytë Botërore, kur njëra ndër partitë kryesore në Britani të Madhe, Partia Laburiste, do të përpiqet ta realizojë atë.

Një moment i cili e shtyu përpara këtë proces ishte lindja e Partisë Nacionaliste Skoceze (më pas SNP) në vitin 1934, fillimisht si një parti pa ndikim, por që prej viteve 60' të shekullit të kaluar u bë një faktor politik i patejkalueshëm në Skoci, ndërsa viteve të fundit edhe vendimtar. Si reaksion dhe reagim ndaj fuqizimi të SNP-së dhe agjendës së saj herë për autonomi e herë për pavarësi, erdhi referendumi i vitit 1979 për parlamentin skocez i cili dështoi. Sidoqoftë, tendencat centraliste të pushtetit të kryeministres Margaret Thatcher e njohur si Zonja e Hekurt në vitet 80' dhe 90' bënë që projekti i devolucionit të ringjallet dhe në vitin 1998 pas referendumit të suksesshëm të vitit 1997 kemi rivendosjen pas afro 300 viteve të Parlamentit të Skocisë me përgjegjësi të kufizuara.

Kështu filloi një rrugë e re në politikën skoceze. Rruga drejt fuqizimit të autonomisë e deri tek referendumi për pavarësi. Aktet e vazhdueshme të vetëqeverisjes si ai i vitit 1998 e 2012 e deri tek ai vitit 2016 vetëm sa fuqizuan përgjegjësitë e institucioneve skoceze. Reagimi i politikës britanike në raport me kërkesat skoceze nuk ishte asnjëherë ai i mohimit apo dhunës. Ishte i kompromisit dhe akomodimit. Kështu si rezultat i kësaj qasjeje e kemi referendumin për pavarësinë skoceze të vitit 2014 në të cilën opsioni për pavarësi humbi. Humbja e këtij opsioni nuk është humbje e projektit sipas të gjitha gjasave. Për më tepër procesi problematik i Brexit-it e ka kthyer në tavolinë prapë mundësinë për një referendum të dytë. Në të gjitha rrethanat është e sigurt se në traditën më të mirë të marrëdhënieve në mes të Londrës dhe Edinburgut do të zgjidhet edhe mundësia për një referendum të dytë dhe një Skocie të pavarur.

4. Çështja irlandoveriore

Shumica e irlandezëve kanë prejardhje kelte, andaj edhe dallojnë në aspektin etnik nga anglezët. Identiteti i tyre kombëtar, ndonëse gjuhën në masë të madhe e kanë humbur, është shumë i fuqishëm. Ky identitet ka bërë që ata ta mbijetojnë pushtimin gati njëmijë vjeçar anglez. Madje në krahësim me popujt e tjerë që shumë shpejt i përshtateshin pushtimit britanik, lufta e irlandezëve dhe rezistenca e tyre e vazhdueshme i ka dalluar ata nga të gjithë popujt që bënin pjesë në Perandorinë Britanike. Fridrih Engels (1870/1980) duke e ilustruar këtë situatë shtonte:

Vetëm irlandezët nuk i bënë dot zap anglezët. Shkaku ishte elasticiteti i madh i racës irlandeze. Pas një shtypjeje shumë mizore, pas çdo orvatjeje për t'i shfarosur, irlandezët

brenda një kohe të shkurtër ngriheshin përsëri me një forcë edhe më të madhe se më parë; ata sikur e gjenin forcën e vet kryesore në garnizonin e huaj, që ua kishin vënë si zgjedhë për t'i shtypur. (f.12).

Problemi i Irlandës së Veriut filloi me mbetjen e saj nën juridiksionin britanik, kur pas një përpjekjeje të gjatë disa shekulle, në vitin 1921, u krijua Shteti i Lirë Irlandez (Golway, 2001). Pjesa e Irlandës së Veriut që i takonte një rajoni më të gjerë që quhej Uelster, që nga vitit 1609 do t'i nënshtrohej një kolonizimi masiv nga ana e Britanisë së Madhe. Të ardhurit do të ishin kryesisht nga Anglia, Skocia dhe Uellsit dhe do t'i takonin fesë protestante. Ata do të merrnin të gjitha tokat duke shtyrë popullatën vendase të shpërngulet nga tokat e pëlleshme. Kjo do të shkaktojë kryengritje të vazhdueshme të cilat shuheshin me gjak (Darby, 1995). Kështu që problemi aktual i Irlandës së Veriut mund të konsiderohet si problem që ka lindur nga pasojat e kolonizimit. Irlanda në përgjithësi mund të konsiderohet si kolonia e parë britanike (Joireman, 2003). Më 1800 Parlamenti britanik e shpall Aktin e Bashkimit ('Act of Union'), me ç'rast Parlamenti i Irlandës nën presionin e Londrës dhe ndikimit të korrupsionit pranon të shpërbëhet dhe Mbretëria e Irlandës (edhe ashtu pjesë e kurorës britanike) t'i bashkohet Mbretërisë së Bashkuar. Kështu Irlanda e humb parlamentin vendor dhe çdo lloj autonomie. Popullsia shumicë katolike nuk kundërshtoi sepse përmes bashkimit iu premtua heqja e kufizimeve të të drejtave civile dhe politike apo ajo që njihej si 'emancipimi katolik'. Sidoqoftë që nga ky vit përpjekjet e armatosura dhe ato politike për vendosjen e një vetëqeverisjeje irlandeze kanë qenë të panumërta. Ndër kryengritjet më të njohura janë ato të vitit 1803, 1848, 1867 dhe kryengritja e famshme Pashkëve e vitit 1916, gjatë së cilës u shpall republika e pavarur irlandeze. Të gjitha këto kryengritje shuheshin në mënyrën më brutale të mundshme. Gjithashtu krahas kryengritjeve të armatosura kishte edhe përpjekje që me rrugë kushtetuese të arrihej deri tek një vetëqeverisje irlandeze ('Home Rule'), që shpesh herë ishte në prag, por zakonisht bojkotohej nga konservatorët anglezë dhe unionistët e Uelsterit (Coogan, 2000). Kjo politikë bëri që në vitin 1921, kur u krijua shteti i pavarur irlandez, Irlanda e Veriut t'i ndahej trungut të ishullit. Në atë kohë përbërja e popullatës në atë pjesë të ishullit ishte në favor të pasardhësve të kolonëve (2/3 e popullatës së atëhershme prej 1.200.000 ishin protestantë) të cilët tani kishin bërë disa shekuj jetë në ishull (Golway, 2001). Autorë si Paul Arthur faktin e mbetjes së Britanisë së Madhe në Irlandën e Veriut e lidhin me faktin e dëshirës së popullatës protestante dhe një lloj obligimi që ka ndjerë Britania e Madhe ndaj tyre (Taylor, 1997).

Pas vitit 1921, popullata e irlandezëve katolikë që ka jetuar në Irlandën e Veriut iu ka nënshtruar një diskriminimi të madh, në të gjitha fushat e jetës, e sidomos në planin politik, social, arsimor, administrativ dhe atë ekonomik (Bentley, Dobson, Grant dhe Roberts, 2000, f.104). Irlandezët katolikë nuk ishin të përfaqësuar fare në strukturat shtetërore që u krijuan pas vitit 1921, ose ishin shumë pak në raport me përbërjen e popullatës. P.sh në Parlamentin e Irlandës së Veriut që quhet Parlamenti i Stormontit, për një delegat katolik ishin katër protestantë (Golway, 2001, f.283). Këtë diskriminim fare nuk e fshihnin liderët unionistë, siç ishte rasti i kryeministrit të parë të Irlandës së Veriut James Craig i cili hapur deklaronte se Irlanda e Veriut është një shtet protestant dhe ka një parlament protestant (shih Madden, 2005, f.127). Nuk ka dyshim se tërë kjo bëhej edhe me miratimin e heshtur të Britanisë së Madhe e cila e lejonte këtë diskriminim, fillimisht për interesat e veta e më vonë për shkak edhe të rolit që kishin deputetët unionistë në formulat qeverisëse të Britanisë së Madhe, sidomos atyre që udhëhiqeshin nga konservatorët. Në anën tjetër edhe irlandezët katolikë me shumë vështirësi e pranuan faktin e ndarjes së ishullit, andaj në fillim me shumicë i bojkotonin institucionet e Stormontit. Pasi me skepticism i pranuan këto institucione ata u ndeshën me diskriminimin e hapur në të gjitha

fushat e jetës. Menjëherë pas ndarjes së Irlandës niveli i konfliktit ishte mjaft i madh. Më 1922 u vranë 232 vetë dhe u plagosën rreth 1.000, shifër kjo që do të tejkalohet vetëm pas vitit 1972 (Darby, 1997, f.27-29).

Irlandezët katolikë politikisht asnjëherë nuk e pranuan ndarjen, andaj në forma të ndryshme e vazhduan luftën e tyre për bashkim deri në ditët e sotme. Kështu që gjatë tërë viteve 70-të, 80-të dhe 90-të të shekullit të kaluar çështja e Irlandës së Veriut ishte ndër çështjet që ka preokupuar opinion evropian dhe botëror në një masë të konsiderueshme. Këtu duhet shtuar se gjasat për bashkim po rriten jo vetëm me ndryshimet demografike në Irlandën e Veriut por edhe me pasojat që mund të sjell procesi i Brexit-it për ishullin. Ndonëse u rritë frika se Brexit-i mund ta kthejë prapa procesin e pages, insistimi i Republikës së Irlandës se kufiri i fortë nuk duhet të vendoset në mes të ishullit, por edhe interesimi i vetë qeverisë britanike për të gjetur një zgjidhje çoi në një marrëveshje rreth kësaj çështjeje në dhjetor të vitit 2020. Duhet theksuar se dalja e Britanisë së Madhe nga BE-ja e ka rritur përkrahjen e popullsisë së Irlandës së Veriut për bashkim me Republikën e Irlandës edhe si një mënyrë për të qenë pjesë e BE-së (Brent, 2020).

5. Çështja shqiptare: Kosova në fokus

Shqiptarët janë një popull krenar me historinë e tyre, me identitetin dhe gjuhën e veçantë. Gjuha shqipe, pjesë e familjes së madhe të gjuhëve indo-evropiane, qëndron e vetme pa kushërinj të afërt brenda kësaj familjeje (Glenny, 2000; Young, 2015). Gjuha shqipe, realisht qëndron edhe në thelbin e identitetit kombëtar shqiptar, duke shtruar rrugën për krijimin e elementeve të tjera të përbashkëta kombëtare dhe të projektit politik kombëtar shqiptar (Judah, 2008). Gjuha shqipe përgjatë shekujve ishte më e fuqishme sesa elementet ndarëse të shqiptarëve dhe arriti t'i bëjë ballë edhe ndarjes së shqiptarëve në tri religjione. Në anën tjetër prejardhja ilire, shpesh e kontestuar nga fqinjët dhe autorë të ndryshëm, është një burim tjetër krenarie. Kjo ka shërbyer edhe si një argument mbi autoktoninë shqiptare në një ambient ku identiteti dhe kombi shqiptar është kontestuar për një kohë të gjatë nga fqinjët, të cilët në vazhdimësi janë zgjeruar në dëm të territoreve të banuara nga shqiptarët (Vickers, 2008). Prejardhja ilire e shqiptarëve, qëndron si teoria kryesore e pasuar me atë të një prejardhje iliro-trakase të shqiptarëve. Ilirologu i njohur Aleksandër Stipçeviq (1974/1990) vjen në të njëjtin përfundim duke trajtuar edhe veprat e studiuesve të tjerë, e gjithashtu duke u bazuar në faktet arkeologjike, por edhe elementet etno-kulturore e gjuhësore. Dokumentet e gjuhës shqipe, sado të pakta, të kombinuara me faktin e vazhdimësisë territoriale të shqiptarëve në trevat ku kanë jetuar ilirët, këtë teori e bëjnë më të besueshme. Elemente tjera shumë të rëndësishme janë: gjuha shqipe, traditat dhe elementet e veçanta kulturore (Schevill, 2002). Gjuhëtari i madh shqiptar e shkencëtari objektiv, Eqrem Çabej (1962/2017), me punën e tij të madhe deri më tani në mënyrën më të qartë ka argumentuar mbi prejardhjen e gjuhës shqipe nga ilirishtja, si dhe të shqiptarëve nga ilirët. Argumentet e tij kryesore janë se shqiptarët sot jetojnë në një pjesë të trojeve ku kanë jetuar popullsitë ilire, ndërsa historia nuk njihë ndërkohë ndonjë emigrim të shqiptarëve nga viset e tjera për në trojet ku jetojnë; një pjesë të elementeve gjuhësore si emra vendesh, fisesh, njerëzish, glosa, etj. që njihen si ilire gjejnë shpjegim me anë të shqipes; marrëdhënia në mes të shqipes me greqishten e vjetër dhe me latinishten, dëshmojnë se shqipja është formuar dhe zhvilluar në fqinjësi me këto dy gjuhë si dhe të dhënat arkeologjike dhe ato të kulturës materiale e shpirtërore, dëshmojnë se ka vijimësi kulturore nga ilirët tek shqiptarët (Çabej, 1962/2017, f.50-60; po ashtu parafrazuar nga Anamali et al. 2002, f.53-54). Duke trajtuar çështjen e gjuhës tek ilirët edhe Stipçeviq (1974/1990) konstaton se “domethënia e disa emrave ka qenë e mundur të dihet nëpërmes gjuhës

shqipe – të vetmes gjuhë bashkëkohore në Ballkan që mund të konsiderohet trashëguese e drejtpërdrejt e ilirishtes” (f.275). Çabej po ashtu kundërshton tezën se shqiptarët e kishin një djep të ngushtë prej nga më pas u zgjeruan. Ai thekson se “Vendbanimi i sotëm i shqiptarëve nuk është një zonë ekspansioni, po një zonë restriksioni, përfundimi i një ngushtimi të paprerë gjatë historisë së tyre” (Çabej, 1962/2017, f.82-83).

Ilirët ndërvepruan me romakët dhe grekët, luftuan dhe bashkëpunuan. Në planin kulturor pas rënies së Ilirisë nën sundimin romak, gjuha latine u bë gjuhë dominuese administrative, por të dhënat tregojnë se ilirishtja ishte gjuha e folur e popullit. Dyndjet sllave që filluan prej shekullit 5 e që zgjatën deri në atë të 7-të, ndryshuan jo vetëm hartën etnike dhe politike të rajonit të Ballkanit, duke shfrytëzuar edhe dobësinë e Perandorisë Romake të Perëndimit por edhe dobësitë e brendshme të Bizantit, ngushtuan hapësirën e ilirëve në pjesën jugperëndimore të gadishullit (Schevill, 2002). Beteja e ilirëve me sllavët e ardhur do të jetë ndër shtyllat e konflikteve të vazhdueshme në Ballkan, përfshirë edhe konfliktin e shqiptarëve me shovinizmin serb i nisur prej shekullit 19-të, por që do ta karakterizojë tërë shekullin e 20-të e do të kulmojë me luftën e Kosovës të viteve 1998/99. Edhe Edith Durham (1905/2009) konsideron se ky konflikt e ka burimin që nga ajo periudhë dyndjesh sllave dhe konsolidimit të tyre në Gadishullin Ilirik, duke konstatuar se “qysh në ato kohë të lashta filloi çështja e ngatërresave të ditëve të sotme, armiqësia që ekziston në mes të sllavëve dhe shqiptarëve për këto vende që i kërkojnë të dy palët” (f.23).

Krijimi i shtetit shqiptar në vitin 1912, nuk e zgjidhi problemin shqiptar në tërësi por mbajti gjallë shpresën për liri, vetëvendosje të jashtme dhe rrjedhimisht bashkim të shqiptarëve që mbetën jashtë trungut amë. Viti 1912, përkatësisht ai 1913 kur u njoh Shqipëria në kufijtë e sotëm, çështjes shqiptare i dha një dimension tjetër dhe për këtë çështje filloi një etapë e re. Përderisa shqiptarët në Greqi në shumicë u dëbuan apo asimiluan, shqiptarët në ish-Jugosllavi arritën që të mbijetojnë, dhe pas arritjes së statusit të autonomisë për Kosovën në vitin 1974, vazhduan përpjekjet për ngritjen e Kosovës në njësi të barabartë federale në mënyrë që të fitojë edhe të drejtën e vetëvendosjes së jashtme (Reka, 1996). Kështu Kosova u shndërrua në pikë bashkuese e përpjekjeve të shqiptarëve në ish-Jugosllavi, pa marrë parasysh se diskriminimi ndaj tyre ishte edhe më i rënd në Maqedoni, Mali të Zi dhe Serbi. Këto përpjekje të cilat u intensifikuan prej vitit 1981 e tutje, hasën në reagime represive të ish-shtetit jugosllav e më vonë të Serbisë. Rrënimi i autonomisë në vitin 1989, dëbimi i shqiptarëve nga institucionet e administratës dhe ndërmarrjeve e shkollave, përkatësisht vendosja praktike e jetës së përditshme të një sistemi të aparteidit, hapi rrugën për kryengritjen e armatosur të UÇK-së në vitet 1998-1999 pas cilës pasoi reagim edhe më ashpër i pushtetit serb, i cili shkaktoi shkelje të rënda të së drejtës ndërkombëtare humanitare, të ligjeve të luftës, të të drejtave të njeriut e që si rezultat e inicioi ndërhyrjen e NATO-s në qershor të vitit 1999. Ky intervenim së bashku me luftën e UÇK-së e përfunduan sundimin serb mbi Kosovën. Pasoi periudha e administrimit ndërkombëtar, dhe në vitin 2008 Kosova u shpall shtet i pavarur nën mbikëqyrjen ndërkombëtare (Weller, 2009/2011). Kjo shpallje dhe kjo shtetësi vazhdon të kontestohet nga Serbia dhe një pjesë e shteteve të rëndësishme në arenën ndërkombëtare si Rusia dhe Kina si dhe nga pesë shtete të BE-së. Kështu që gjetja e një rruge për të zgjidhur problemet me Serbinë, por që do të përfshinte jo vetëm të drejtat e serbëve në Kosovë, por edhe të shqiptarëve që kanë mbetur në Serbi, do të ishte e dobishme për të mbyllur të gjitha rrugët e një destabilizimi të mundshëm në rajon. Në anën tjetër në vorbullën e ngjarjeve ballkanike në rrethana të caktuara shqiptarët mund të shfrytëzojnë rrethanat e favorshme që në mënyrë paqësore ta realizojnë edhe bashkimin

kombëtar, apo së paku ajo që përkundër krejt pengesave juridike-politike është më e mundshme, bashkimin e Kosovës me Shqipërinë.

II. E drejta për vetëvendosje – e drejtë e kujt?

E drejta për vetëvendosje është ndër termat më të përmendur në të drejtën ndërkombëtare, sidomos kur janë në pyetje situatat konfliktuale. Megjithatë duke u nisur nga natyra e vetë parimit të së drejtës për vetëvendosje, mënyra se si trajtohet, e sidomos mënyra e interpretimit të saj dhe fuqisë së atij që dëshiron ta zbatojë këtë të drejtë, e drejta për vetëvendosje është ndër të drejtat më të lakmuara, kontestuar por edhe më të lakuara në të drejtën ndërkombëtare. Në vijim do të trajtohet kjo e drejtë nën prizmin e të drejtës ndërkombëtare, me tone polemizuese dhe kritike. Po ashtu duke qenë drejtpërdrejtë të lidhura me të drejtën e vetëvendosjes do të bëhet përpjekje të trajtohet çështja se a kanë të bëjnë rastet të cilat po analizohen me të drejtën vetëvendosjes së popujve? A janë katalonasit, baskët, skocezët, irlandezët (në Irlandën Veriore) dhe shqiptarët (në Kosovë) popuj? Nëse po, a kanë të drejtë për vetëvendosje deri në shkëputje? Nëse po, cilën rrugë e kanë ndjekur ata, cili ka qenë reagimi i shteteve dhe cila është zgjidhja më e mirë? Në rastin e Kosovës dhe shkëputjes së saj a është zbatuar parimi i ‘shkëputjes/vetëvendosjes zhdëmtuese’ dhe çka nënkupton ky parim?

1. Një histori e shkurtër

E drejta për vetëvendosje e ka historinë e saj. Për shembull, Duka i Savojit në vitin 1420 hoqi dorë nga aneksimi i Gjenevës, pasi që një kuvend i qytetit i përbërë nga meshkujt e rritur votoi unanimitet kundër këtij aneksimi (Roth, 2000). Ky parim përmendet për herë të parë në vitin 1526 pas lidhjes së Marrëveshjes së Madridit, kur Francis I i Francës, lidhur me cedimin e Borgonjës Karlit V, theksonte se kjo mund të ndodhte vetëm me pajtimin e qartë të banorëve dhe duke u bazuar në vullnetin e tyre. (Gruda, 2007). Në përgjithësi konsiderohet se e drejta për vetëvendosje filloi të marrë forcë që nga Revolucioni Amerikan për Pavarësi (1776) e sidomos me Revolucionin Borgjez Francez (1789) përmes Deklaratës për të Drejtat e Njeriut dhe të Qytetarëve (Lynch, 1996). Këto dy ngjarje shkaktuan lëkundjen e parimeve të krijuara që nga Paqja e Westfalisë (1648). Parimet që rezultuan nga këto dy revolucione (përfshirë të drejtën për vetëvendosje) ishin në vazhdimësi në luftë me parimet konservatore të krijuara pas luftërave të Napoleonit, në Kongresin e Vjenës (1815) për të ruajtur rendin ndërkombëtar të bazuar në interesat e monarkive të mëdha evropiane.

Në thelb ky parim në fillimet e tij lidhej me ndryshimet që këto dy revolucione imponuan në raportet në mes të atyre që qeverisnin dhe subjekteve të tyre. Për një kohë të gjatë sovraniteti është trajtuar si e drejtë ekskluzive e mbretërve (e ndarë me klerin dhe aristokracinë), përderisa këto dy revolucione e transferuan idenë e sovranitetit tek qytetarët. Pra e drejta e vetëvendosjes në këtë rrafsh do të trajtohej fillimisht si një e drejtë e brendshme (Cassese, 1995). Por jo vetëm e drejta e brendshme për vetëvendosje e kishte bazën në këto revolucione e sidomos në Revolucionin Francez, por edhe ajo e jashtëmja. Franca revolucionare, ndonëse jo në mënyrë krejt

parimore, e zbatonte parimin e ‘transferit të territorit’ atëherë kur plebishitet popullore ishin në dobi të saj. Një rast i tillë ishte plebishiti i zbatuar me rastin e bashkimit të Savojës dhe Nicës me Francën. Sidoqoftë ky parim shpejt u përhap edhe në vendet e tjera, e sidomos në Itali e cila në shekullin e 19-të filloi luftën për bashkim kombëtar nën drejtimin e Xhyzepe Mazinit dhe Garibaldit (Cassese, 1995; Gruda, 2007). Lufta për bashkimin e Italisë e pasuar me luftën për bashkimin e Gjermanisë ishin zbatimet më të qarta të parimit të vetëvendosjes kombëtare në Evropën e shekullit të 19-të. Ndër të tjera ky parim nënkuptonte se një komb duhet të krijonte një shtet (Gruda, 2007). Sovraniteti kombëtar po krijonte një tjetër besnikëri në një pjesë të Evropës. Jo më besnikëri ndaj sovranit princ, mbret, perandor e Papë, por besnikëri ndaj sovranit popull.

Mirëpo ky parim realisht filloi të zbatohet më gjerësisht vetëm në periudhën e pas Luftës së Parë Botërore (më tej LPB), nën ndikimin e pasojave të kësaj lufte, posaçërisht nën ndikimin e shkatërrimit të Perandorisë Austro-Hungareze, Otomane dhe të Revolucionit Bolshevik të tetorit të vitit 1917 në Rusi (Gruda, 2007; Roth, 2000; Reka 2006; Hasani 2010). Nuk ka dyshim se parimësia nuk është se përcolli zbatimin e këtij parimi. Ishte vendimtare për zbatimin e saj fakti se në anën e kujt kishin qenë popujt dhe shtetet gjatë LPB-së. Ata që kishin qenë në anën e fituesve jo vetëm që përfituan nga realizimi i kësaj të drejte por e zbatuan atë në dëm të realizimit të kësaj të drejte nga popujt e tjerë. Kështu gjatë procesit të shpërbërjes së perandorive në fjalë, por edhe të asaj gjermane, parimi i vetëvendosjes filloi të zbatohet herë drejtë e herë jo. Andaj mund të thuhet se fituan polakët, serbët, rumunët, çekët, sllovakët, finlandezët, popujt baltik, irlandezët (jashtë kontekstit të shpërbërjes së këtyre shteteve por si rezultat i luftës së tyre dhe pasojave të luftës për Britaninë e Madhe) e humbën hungarezët, kurdët, shqiptarët por edhe gjermanët përfshirë austriakët të cilët nuk kishin të drejtë të bashkoheshin me Gjermaninë (Musgrave, 1997; Kisingjer, 1994/1999; Gruda, 2007).

Në këtë periudhë gjurmë të fuqishme në praktikën dhe teorinë e të drejtës për vetëvendosje kanë lënë udhëheqësi i Revolucionit Bolshevik e më pas udhëheqësi i parë i Rusisë Sovjetike Vlladimir Iliç Lenin dhe presidenti amerikan Woodrow Wilson. Lenini (1914/1986) në punimin e tij polemizues me Roza Luksemburgun, “Mbi të drejtën e kombeve për vetëvendosje”, kështu e definon teorikisht të drejtën e popujve për vetëvendosje: “Me fjalët vetëvendosje të kombeve kuptohet shkëputja shtetërore e tyre nga kolektivitetet me kombësi të huaj, kuptohet formimi i një shteti kombëtar të pavarur” (f.7). Në aspektin praktik Lenini këtë të drejtë u mundua ta zbatojë përmes pranimin të së drejtës për vetëvendosje të polakëve, finlandezëve, popujve baltik dhe përmes krijimit të një sërë republikash federale dhe autonome në kuadër të Rusisë Sovjetike që më vonë me bashkimin me disa republika të tjera krijuan BRSS-në. Sipas Leninit kombet duhet ta kenë të drejtën për vetëvendosjes deri në shkëputje, por kjo nuk do të thotë se ata do ta realizojnë atë, e për më tepër duke e trajtuar këtë të drejtë në kontekstin edhe të revolucionit socialist, ata do të ishin të motivuar t’i bashkoheshin shteteve të mëdha socialiste. (Knudsen, 2020). Sipas studiueses Rita Augestad Knudsen (2020) “diskursi i Leninit për ‘vetëvendosjen’ mbështetet në mënyrë të drejtpërdrejtë dhe të tërthortë në *lirinë si barazi*” (f.72-73).

Ndërsa përkrahësi tjetër i kësaj të drejte presidenti i SHBA-ve Woodrow Wilson (cituar sipas Roth, 2000), për këtë të drejtë shprehet kështu:

Aspiratat kombëtare duhet të respektohen; popujt duhet të udhëhiqen dhe të qeverisen vetëm me pajtimin e tyre. Vetëvendosja nuk është vetëm frazë. Ajo është një princip shumë i rëndësishëm veprues, të cilin tani e tutje shtetarët do të mund ta injorojnë në rrezik të tyrin. (f.10)

Ishte i madh presioni i tij ndaj zyrtarëve britanik në periudhën e Konferencës e Paqes në Paris për të pranuar të drejtën për vetëvendosje të Irlandës (Link, 1979). Në fjalimin e mbajtur më 8 janar të vitit 1918 para Kongresit amerikan ai do t'i paraqes të 14 pikat që do të jenë në mënyrë implicite baza e tij politike mbi të cilën do ta ndërtojë parimin e të drejtës për vetëvendosje (Wilson, 1918/1935).

Në debatin e përjetshëm mbi të drejtën e vetëvendosjes konsiderohet se Lenini është artikulluesi më i qartë i së drejtës së vetëvendosjes së jashtme deri në shkëputje dhe Wilsoni i vetëvendosjes së brendshme, pra i një qeverie sa më përfaqësuese dhe i parimit se qeveritë duhet të funksionojnë bazuar 'në pajtimin e të qeverisurve' (Cassese, 1995). Sigurisht, e vërteta është pak më e nuancuar. Sidomos sa i përket Wilsonit, i cili në qëndrimet e tij e bën të qartë se favorizon në shumë raste të drejtën e kombeve për të vendosur fatin e tyre sa i përket çështjes së pavarësisë së tyre. Cassese thekson se katër janë variantet e vetëvendosjes të propozuara nga Wilsoni. E para ka të bëjë me të drejtën e çdo populli për të zgjedhur formën e qeverisjes nën të cilën dëshiron të jetojë. E dyta ka të bëjë me respektimin e vullnetit të popujve në procesin e ristrukturimit të Evropës Qendrore, sidomos me krijimin e shteteve të reja si rezultat i shpërbërjes së Austro-Hungarisë dhe Perandorisë Osmane. Varianti i tretë i vetëvendosjes wilsoniane ka të bëjë me respektimin e vullnetit të popujve në procesin e ndryshimit të kufijve. Dhe së katërti Wilsoni ka konsideruar se vetëvendosja duhet të merret parasysh edhe në procesin e dekolonizimit (Cassese, 1995, f.20-21). Knudsen (2020) është më kritike ndaj përkushtimit të Wilsonit që në parim t'i zbatojë parimet e vetëvendosjes ndonëse ia njeh meritat për popullarizimin e konceptit. Sipas saj Wilsoni e lidh zbatimin e këtij parimi me shumë me përkushtimin e presidentit Wilson për paqen, stabilitetin ndërkombëtar si dhe synimin e tij për tregti të lirë. Kështu ai vetëvendosjen e shihte në këtë kontekst. Në anën tjetër Lenini sipas Knudsen realizimin e vetëvendosjes e shihte në kontekstin e denoncimit të dominimit, varësisë dhe pabarazisë por edhe në kontekstin e shfrytëzimit dhe shtypjes kapitaliste dhe imperialiste që u bëhej popujve. Kështu sipas saj përderisa Lenini me konceptin e vet të vetëvendosjes është përfaqësues i idesë radikale të lirisë, Wilsoni është përfaqësues i idesë liberale-konservatore (Knudsen, 2020).

Periudha pas LPB-së sipas Antonio Cassese (1995) do të jetë koha kur e drejta e vetëvendosjes do të piqet nga një koncept politik në një normë juridike ndërkombëtare. Ky proces do të fuqizohet pas Luftës së Dytë Botërore (më tutje LDB) sidomos me krijimin e OKB-së dhe hartimin e dokumenteve të saj kryesore. Kështu në këtë periudhë siç do të shihet edhe më poshtë ky parim në kontekste të caktuara do të shndërrohet në një parim juridik detyrues.

Pra një faqe e re në realizimin e të drejtës për vetëvendosje filloi të hapet pas Luftës së Dytë Botërore me krijimin e Organizatës së Kombeve të Bashkuara. Në Kartën e OKB-së të nënshkruar më 26 qershor 1945 e cila ka hyrë në fuqi më 25 tetor 1945, në kapitullin e parë me titullin "qëllimet dhe principet", neni i parë, seksioni i dytë thuhet: "Të zhvillojë (OKB – vërejtja ime) marrëdhënie miqësore në mes të popujve bazuar në principin e barazisë dhe të vetëvendosjes së popujve dhe të marrë masa adekuate për forcimin e paqes universale". Në anën tjetër në nenin e parë të Paktit Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike (më tej PNDKP) (1966) dhe Paktit Ndërkombëtar për të Drejtat Ekonomike, Sociale dhe Kulturore (më tej PNDESK) (1966) thuhet: "Të gjithë popujt kanë të drejtën e vetëvendosjes. Në bazë të kësaj të drejte, ata e përcaktojnë lirisht statusin e tyre politik dhe sigurojnë lirisht zhvillimin e tyre ekonomik, social e kulturor". Asnjëra nga këto dokumente, ashtu si edhe shumë dokumente e deklarata të tjera nuk është se e ka sqaruar definicionin e vetëvendosjes dhe çështje të tjera që lidhen me të si kush është bartësi, pra kush është populli dhe në cilat rrethana zbatohet

vetëvendosja. Por sidoqoftë e drejta për vetëvendosje përmendet në to dhe rrjedhimisht e ka shndërruar në pjesë të pandashme të së drejtës ndërkombëtare. Interpretimi pastaj mbetet çështje jo vetëm studiuesish por edhe rrethanash politike e balancash së forcave në botë. Kështu deri në këtë periudhë sipas studiuesit britanik Ian Brownlie (1999), juristët perëndimorë kanë pretenduar se principi i të drejtës për vetëvendosje nuk ka bazë ligjore. Siç u theksua edhe më lartë pas vitit 1945 ata këtë princip e konsiderojnë si rregull ligjor (Brownlie, 1999; Cassese 1995). Sidoqoftë ashtu siç do të shihet edhe më vonë, trajtimi i së drejtës së vetëvendosjes si rregull ligjor dhe si parim i përgjithshëm i së drejtës ndërkombëtare është bërë kryesisht në kontekstin e procesit të dekolonizimit por edhe në rrethanat e ekzistencës së pushtimit të huaj. Kështu e drejta për vetëvendosje mori një rëndësi shumë më të madhe gjatë procesit të dekolonizimit. Kombet e Bashkuara në vitin 1960 e afirmuan këtë të drejtë në të famshmen Deklaratë për Dhënien e Pavarësisë Vendeve dhe Popujve të Kolonizuar (1966, [më tutje Deklarata Koloniale]), ku ndër të tjera thuhet: "Të gjithë popujt kanë të drejtën e vetëvendosjes; duke u nisur nga kjo e drejtë ata lirshëm duhet ta përcaktojnë statusin e tyre politik dhe lirshëm duhet ta ndjekin e rrugën e zhvillimit të tyre ekonomik, social dhe kulturor". Rrjedhimisht në të njëjtën logjikë me Brownlie dhe Cassese edhe Roth (2000) duke u ndalur tek procesi i dekolonizimit që filloi pas LDB-së konsideron se "vetëvendosja u shndërrua nga 'princip' në të 'drejtë'" për të shtuar se "e drejta e vetëvendosjes bëhet tani pjesë e të drejtës ndërkombëtare" (f.204).

Edhe pse e pranuar si një rregull ligjore në kontekstin kolonial, por edhe në rastet e pushtimit, vetëvendosja si një forcë dinamike nuk u ndal së qeni tërheqëse për popujt e ndryshëm që kërkonin e kërkojnë liri e të drejta. Shpesh herë ajo ishte edhe masa me të cilën matej demokracia e një shteti, ashtu siç edhe do të arsyetojë me të drejtë Gjykata Supreme e Kanadasë (1998) në rastin e Kuebekut. E drejta e vetëvendosjes nuk mund të shihet si një koncept i ngurtë. Ajo ka ndryshuar në të kaluarën dhe do të ndryshojë edhe në të ardhmen (Wiberg, 1983/1996). Nuk mund t'u ndalohet me ligj popujve kërkesa për të, por për hir të paqes e stabilitet duhet të gjenden mënyrat e akomodimit të kësaj të drejte. Sidoqoftë askush më mirë sesa Sekretari i Shtetit Robert Lansing, duke e kundërshtuar presidentin e vetë, nuk e ka shfaq atë që edhe sot e mendojnë politikanët por edhe studiuesit konservator në raport me të drejtën e vetëvendosjes në një notë të dhjetorit të vitit 1918:

Kjo frazë është thjeshtë e mbushur me dinamit. Ajo do të rrisë shpresat të cilat nuk do të realizohen asnjëherë. Frikësohem se do të kushtojë me jetët e mijëra njerëzve. Në fund do të jetë e detyruar të diskreditohet, të trajtohet si një ëndërr e një idealist i cili ka dështuar të kuptojë rrezikun deri sa të jetë vonë për të ndalur ata të cilët do të përpiqen ta jetësojnë këtë princip. Çfarë fatkeqësie që kjo frazë u shqiptua. Sa mizoritë do të shkaktojë! (Lansing, 1918, cituar sipas Cassese, 1995, fusnota 32, f.22).

Duhet theksuar se Lufta e Ftohtë në mes të Perëndimit dhe Lindjes që mbajti botën për 45 vite nën ethe të vazhdueshme të mundësisë së një 'lufte të nxehtë', pati anën e saj pozitive. Si rezultat i kundërthënieve të të mëdhenjve përfituan popujt afrikan dhe ata aziatik, të cilët në këtë periudhë fituan të drejtën për vetëvendosje dhe rrjedhimisht i ndërtuan shtetet e tyre. Sidoqoftë me mbarimin e saj një valë e re e kërkesave për vetëvendosje erdhi, sidomos me shpërbërjen e BRSS-së dhe të Jugosllavisë. Dhe këto kërkesa erdhën jashtë kontekstit kolonial dhe atij të pushtimit. Thirrja në të drejtën për vetëvendosje të popujve nuk kishte të ndalur. Dhe po ashtu nuk ishte e mundur që tërë këto kërkesa të trajtohen ngurtë. Dhe në varësi edhe të reagimit të shteteve ndaj këtyre kërkesave, historia e njerëzimit do të rëndohet me gjakderdhje të reja, siç ishte rasti me luftërat në ish-Jugosllavi.

2. Trajtime të ndryshme: kush është populli dhe kombi?

Studiuesi i njohur britanik Ian Brownlie (1999) kështu e definoi të drejtën për vetëvendosje:

E drejta e një grupi koheziv nacional ('popullit') të zgjedh për vetvete formën e organizimit politik dhe marrëdhëniet me grupet e tjera. Zgjidhja mund të jetë shteti i pavarur, asociimi me grupe të tjera në shtet federal ose autonomi apo asimilim në kuadër të një shteti unitar (shtet jo-federal). (f.599)

Ndërsa studiuesi shqiptar Gazmend Zajmi (1994a) duke e trajtuar të drejtën për vetëvendosje si një parim tepër të rëndësishëm për një popull në të gjitha fazat e zhvillimit të tij, thekson se

princiipi për vetëvendosje nacionale është një princip me rëndësi të madhe, që vazhdon të jetë valid edhe në kushtet kur një komb është i lirë dhe i bashkuar, për të vendosur lirisht për çështjet kapitale të rendit të vet shoqëror, fatit historik si dhe proceseve integruese qofshin ato në Ballkan apo në Evropë. (f.26)

Studiuesi tjetër i njohur shqiptar Ejup Statovci (1999) këtë të drejtë e përkufizon kështu:

E drejta e vetëvendosjes është e drejta më elementare e një kolektivi dhe e individit. Mohimi i saj është një shkelje e rëndë e të drejtave. Kjo e drejtë ngërthen në vetvete garantimin, por edhe realizimin dhe ushtrimin e të gjithë të drejtave të tjera kolektive ose individuale, të njeriut e të qytetarit. Kjo mban edhe të drejtën tjetër qenësore për zhvillim vetanake të gjithanshëm e të gjithmbarshëm. (f.304)

Profesori Zejnullah Gruda (2007) duke përmbledhur qëndrimet e autorëve të ndryshëm dhe aktet ndërkombëtare i jep nga tri karakteristika për vetëvendosjen e jashtme dhe atë të brendshme. Kështu vetëvendosja në planin e jashtëm nënkupton:

- Të drejtën e popujve ose të kombeve për shkëputje ose për formimin e shtetit të pavarur;
- Të drejtën e popujve ose të kombeve për shkëputje me qëllim të bashkimit me një shtet tjetër; dhe
- Të drejtën e popujve ose të kombeve për bashkim me shtetin në kuadër të cilit kanë qenë edhe më parë, por tani si anëtarë të federatës, si njësi autonome etj., e jo në kuadër të shtetit unitar. (f.161)

Ndërsa vetëvendosja në planin e brendshëm nënkupton:

- Të drejtën për të përcaktuar rendin shtetëror e shoqëror;
- Të drejtën për të disponuar lirisht resurset natyrore dhe për të zhvilluar jetën e vet ekonomike; dhe
- Të drejtën për t'i zgjidhur vetë të gjitha çështjet e tjera që janë në kompetencë të brendshme. (f.161)

E drejta për vetëvendosje, sipas shumë studiuesve, drejtpërsëdrejti ka lidhje me stabilitetin ndërkombëtar dhe me parimin e mos ndryshimit të kufijve me dhunë (Brownlie, 1999; Roth, 2000; Hasani, 2003/2010). Vetë kjo e drejtë sipas Brad Roth (2000) e destabilizon por edhe e mbështet sovranitetin shtetëror në sistemin ndërkombëtar. Në njërin anë sipas tij krijohen rrethanat për t'u përzier në punët e brendshme të shteteve sovrane dhe për të hapur

probleme që mund të jenë shkatërruese për tërë sistemin ndërkombëtar (ndryshimi i kufijve), por në anën tjetër mu në këto njësi territoriale ku respektohet dëshira e popullit, mbrohet sovraniteti i ri i fituar nga dëshirat e grupeve etnike për ndarje (këtu kryesisht mendohet për procesin e dekolonizimit) (Roth, 2000).

Studiuesë të shumtë e kanë trajtuar këtë problem në aspekte të ndryshme. Jo rrallë interesat e drejtpërdrejta të shteteve dhe kombeve që ata përfaqësojnë kanë bërë që të kenë ndikimin e tyre në shtjellimin që ata ia bëjnë asaj të drejte. Shumë nga teoritë që sot janë dominante në botën akademike dhe tek zbatuesit real të së drejtës ndërkombëtare (shtetet) lidhen herë drejtpërdrejtë e herë tërthorazi me interesat e këtyre shteteve. Gjithashtu duhet theksuar se studiuesit, por edhe krijuesit, e politikave nëse edhe pajtohen rreth të drejtës për vetëvendosje të popujve parimisht, zakonisht nuk pajtohen se çka përfaqëson koncepti ‘popull’, ‘komb’ e as ‘pakicë kombëtare’. Këtu thyhen shpatat e arsyetimeve dhe këtu më së lehti të fuqishmit që krijojnë politikat ndërkombëtare mund të gjejnë hapësira për t’ua mohuar apo pranuar popujve të ndryshëm këtë të drejtë. Sidoqoftë e drejta për vetëvendosje e shumë popujve ka ecur para duke gjetur edhe përkrahës, e edhe mbështetës në rrethin e studiuesve por edhe në opinionin publik botëror. Nuk ka dyshim se përkundër faktit se konteksti i caktuar politik e socio-ekonomik ndikon në botëkuptimet e studiuesve dhe shtetarëve, ka ndodhur edhe në këtë drejtim një demokratizim dhe diversifikim shumë më i madh i mendimit dhe politikave se më parë, e sidomos që pas vitit 1945 e me theks të posaçëm pas vitit 1990 e këtej. Një qasje se Fuqitë e Mëdha kanë një rol primar në përcaktimin se kush ka të drejtë të vetëvendos e ka edhe studiuesja Milena Sterio (2013) e cila trajton këtu raste të ndryshme përfshirë edhe Kosovën. Duke e trajtuar me sy kritik qasjen e Fuqive të Mëdha, pavarësinë e Kosovës ndonëse e trajton edhe nga plani i “shkëputjes zhduktuese”, çuditërisht rëndësinë kryesore i jep faktit se kjo pavarësi është arritur më shumë për shkak të përkrahjes së Fuqive të Mëdha sesa faktit se vetëvendosja e jashtme dhe pavarësia kanë qenë juridikisht të justifikuar (Sterio, 2013).

Po ashtu e drejta e vetëvendosjes është trajtuar ndonjëherë edhe nga aspekti i konsumimit të saj. Pra a konsiderohet se kjo e drejtë është konsumuar nëse është realizuar njëherë dhe a ka të drejtë që kjo e drejtë të përdoret përsëri? Studiuesit shqiptarë Gruda (2007) e Reka (1996) e trajtojnë faktin se autoritetet jugosllave janë thirrur në doktrinën ‘konsumuese’ dhe rrjedhimisht kanë konsideruar se e drejta e vetëvendosjes është konsumuar me rastin e krijimit të Jugosllavisë nga ana e popujve të saj dhe kështu ajo më nuk mund të zbatohet. Të dy autorët argumentojnë se një e drejtë, duke qenë një e drejtë themelore e një populli, nuk mund të konsumohet me një shfrytëzim. Me të njëjtën qasje siç do të shihet më poshtë është vlerësuar edhe rasti i Kosovës duke e trajtuar Kuvendin e Prizrenit të vitit 1945 si kuvend përmes së cilës Kosova “vullnetarisht” është bashkuar me Serbinë. Nga prizmi i sotëm një diskutim që prapë po ringjallet është mundësia e një referendumi të dytë për pavarësinë e Skocisë, sidomos pas daljes së Britanisë së Madhe nga BE-ja dhe edhe këtu po debatohet nëse Skocia e ka konsumuar këtë të drejtë. Sidoqoftë tradita në rastin e fundit dëshmon se zgjidhja do të jetë e tillë që në fund prapë me kompromis tipik politik britanik, fati i Skocisë dhe Britanisë së Madhe mund të rikthehet tek qytetarët dhe vullneti i tyre do të respektohet.

Sigurisht një ndër çështjet themelore kur shtrihet çështja e së drejtës për vetëvendosje është se kush ka të drejtë që të vetëvendos? Kush është populli apo kombi që e ka këtë të drejtë, sidomos nëse kjo ka të bëjë me krijimin e një shteti të ri apo edhe bashkimin e ndonjë pjese me ndonjë shtet tjetër. Për më tepër kush e përcakton se cili është populli që ka të drejtë për vetëvendosje dhe cilat janë minoritetet të cilat nuk e kanë këtë të drejtë edhe pse në realitet kanë shumë prej karakteristikave të popullit (Reka 1996; Wiberg, 1983; Gruda, 2007; Hasani,

2003/2010; Musgrave 1997). Sipas Wiberg (1983) dokumentet ndërkombëtare si Karta e OKB-së nuk kanë ndonjë definim të qartë se çka është populli e po ashtu as PNDKP (1966) e cila në nenin 27 garanton mbrojtjen e të drejtave të pakicave nuk ka ndonjë definim të qartë se çka është pakica kombëtare/minoriteti. Madje as dokumenti i Këshilli të Evropës, Konventa Kornizë për Mbrojtjen e Pakicave Kombëtare (1994), i cili i kushtohet mbrojtjes së të drejtave të pakicave nuk përmban askund definimin të pakicave (shih edhe Reka, 1996).

Edhe pse në definimin e tyre ka pasur pak konsensus, në shumë raste dallimi kryesor në mes të kombeve/popujve e pakicave ka konsistuar në faktin se të parat kanë të drejtë për vetëvendosje e të dytat jo. Shumica e pakicave e trajtojnë veten si komb apo popull dhe e konsiderojnë se kanë të drejtë në vetëvendosje. Me gjithë këto paqartësi pranohet se komuniteti i njerëzve që është trajtuar pakicë, në rastin kur arrijnë të vetëvendosin dhe të shkëputet, shndërrohet në komb (Musgrave, 1997). Duke ndjekur të njëjtën logjikë përkundër që në një moment shqiptarët në ish Jugosllavi ishin popullsia e tretë, atyre nuk u njihet zyrtarisht statusi i kombit. Rreth kësaj çështjeje Gruda (2007) shpjegon sesi pushtetet e ndryshme serbe e jugosllave kanë bërë përpjekje që shqiptarët vazhdimisht t'i paraqesin si pakicë kombëtare në mënyrë që të mos ua njohin të drejtën e vetëvendosjes. Por edhe në rastin e pakicave së paku prej rastit të Ishujve Aaland pas LPB është konstatuar se ato kanë të drejtë të vetëvendosin vetëm në rastet ekstreme, kur ato nuk përfaqësohen dhe kur shteti nuk ofron garanci efektive për realizimin e të drejtave dhe kur ndaj tyre ushtrohet dhunë (International Committee of Jurists entrusted by the Council of the League of Nations, 1920; Commission of Rapporteurs of the League of Nations, 1921; Cassese, 1995; Musgrave, 1997; Hasani, 2003/2010). Këtu do të mund të theksohej se e ka zanafillën koncepti i 'shkëputjes/vetëvendosjes zhdëmtuese' të cilën Lee C. Buchheit ndër të parët e ka trajtuar si "e drejtë e kthimit të vetëvendosja" (Buchheit, 1978, cituar sipas Musgrave 1997, f.171). Tomuschat (2006) e konsideron Buchheit (1978) si përdoruesin e parë të konceptit të "shkëputjes zhdëmtuese".

Rrjedhimisht edhe studiuesi Blerim Reka (1996) duke trajtuar këtë problematikë nga pikëpamja e autorëve të ndryshëm dhe dokumenteve të ndryshme ndërkombëtare konstaton se për shkak të paqartësive të shumta në definicionin e titullarit të bartësit të së drejtës për vetëvendosje nuk ka një rregull të përgjithshëm të së drejtës ndërkombëtare se kush është përfitues i së drejtës për vetëvendosje. E drejta e titullarit na sjell edhe në dilemat për rastet të cilat do të trajtojmë. Në rastin e Spanjës pas demokratizimit të saj, siç do të shihet gjatë trajtimit që do t'i bëhet kësaj teme në kapitullin pasues, shteti qendror spanjoll madje edhe Gjykata Kushtetuese e Spanjës (2008) në mënyrë implicite e njeh të drejtën e vetëvendosjes për shkëputje të Baskisë e edhe të Katalonjës por vetëm pas ndryshimeve kushtetuese e të cilat duhet të miratohen në fund jo vetëm nga parlamenti, por edhe nga tërë trupi elektoral spanjoll, pra tërë kombi spanjoll. Kjo logjikë juridike dhe politike e Gjykatës Kushtetuese sa i përket vendimit të parlamentit bask për të organizuar një konsultim popullor për të drejtën për të vendosur u përcjell edhe në vendimin për statutin e Katalonjës në vitin 2010 për të cilin do të flitet më vonë (Cetrà & Harvey, 2018; Vintrol, *n.d.*). Rrjedhimisht kjo mund të trajtohet si një e drejtë e vetëvendosjes së tërë qytetarëve të Spanjës sipas rregullimit të tanishëm kushtetues por jo edhe të popujve apo rajoneve të veçanta. Në anën tjetër, katalonasit dhe baskët e konsiderojnë se u takon vetëm atyre të vendosin nëse duan apo jo të jetojnë në një bashkësi me Spanjën. Pak a shumë të njëjtin diskurs e ka përdorur shpesh herë edhe regjimi i Millosheviqit kur ka theksuar se e drejta për shkëputje të Kosovës mund të vihet në referendum në tërë Serbinë e jo vetëm në Kosovë. Një qasje krejt tjetër ka mbizotëruar në Britaninë e Madhe e cila siç do të shihet më poshtë, së paku prej viteve 70' e ka krijuar mundësinë që me vullnet popullor Irlanda e Veriut të shkëputet nga

Britania e Madhe. Në këtë rast janë irlandezët nacionalistë ata që kërkojnë referendum në tërë ishullin duke e konsideruar se në vetë Irlandën e Veriut nuk e kanë shumicën për shkëputje në njërën anë dhe duke e trajtuar në anën tjetër ndarjen e vitit 1921 si arbitrar dhe të padrejtë. Gjithashtu Britania e Madhe e garantoj në vitin 2014 të drejtën për vetëvendosje të Skocisë, por referendumi për pavarësi atje nuk ishte i suksesshëm. Në të gjitha këto raste shohim se është e një rëndësie të veçantë se kush është titullari i vetëvendosjes dhe rrjedhimisht e tërë beteja politike, juridike e ndonjëherë edhe ushtarake bëhet nga popujt që kërkojnë vetëvendosje për t'u pranuar si titullarë legal të kësaj të drejte.

Edhe Enver Hasani (2003/2010) e trajton çështjen se kush ia përcakton një grupi të caktuar apo territori të drejtën e vetëvendosjes. Në parim sipas tij ka një pajtueshmëri në mes të autorëve të ndryshëm se është bashkësia ndërkombëtare ajo e cila do të duhej të vendoste se kush ka të drejtën e vetëvendosjes. Por edhe kjo nuk është e thjeshtë sepse me të drejtë shtrohet pyetja se cila bashkësi ndërkombëtare apo cili organ i saj? Në rastin e shpërbërjes së Jugosllavisë këtë rol e ka marrë Komuniteti Evropian (tani Bashkimi Evropian) përmes krijimit të Komisionit të Badinterit i cili i ka përcaktuar kriteret se cila njësi ka të drejtën e shkëputjes në Jugosllavi, parim që u zbatua më pas edhe në ish-BRSS e në Çekosllovakë. E në periudhën e dekolonizimit në Afrikë parimet i kishte caktuar vetë OKB-ja (Hasani, 2003/2010). Por gjithashtu në rastet e studimit tonë kjo jo gjithë herë na e sqaron krejtësisht situatën. Spanja ka arritur relativisht me sukses deri më tani që çështjet e Katalonjës dhe Baskisë t'i mbaj si çështje të brendshme, përderisa Kosova e fitoi të drejtën e vetëvendosjes përkundër faktit se sipas parimeve të Komisionit të Badinterit kjo e drejtë nuk i takonte. Ndërsa në rastin e shpalljes së pavarësisë së Kosovës autorë si Marc Weller (2009/2011) do ta trajtojnë këtë shpallje edhe nën prizmin e “vetëvendosjes/shkëputjes zhdëmtuese” për shkak të terrorit që shteti serb ushtroi mbi shqiptarët dhe mos përfaqësimit politik për gati një dekadë të shqiptarëve të Kosovës në qeverisje. Weller (2009/2011) i cili e trajton këtë koncept si të favorshëm për Kosovën shpjegon edhe për tendencat ruse që me të njëjtin argument, përkatësisht parim të trajtojë edhe çështjen e shpalljes së pavarësisë së Osetisë së Jugut prej Gjeorgjisë.

Vërtetë dokumente të shumta të OKB-së, si Karta, dy paktet e deklaratat e trajtuara theksojnë se të ‘gjithë popujt kanë të drejtën për vetëvendosje’. Por ky përcaktim nuk është se ka ndihmuar në debatet për definimin e popullit. Kështu autorë si Kohen (2006) theksojnë se për ta populli i cili ka të drejtën e vetëvendosjes është i tërë populli i një shteti apo territori duke theksuar se pjesë të popullit janë edhe pakicat dhe popujt indogjen por pa të drejtën e vetëvendosjes. Në anën tjetër autorë me ndikim si p.sh. Christian Tomuschat (2006) theksojnë se është vështirë që interpretimi i konceptit ‘popull’ të jetë kaq i ngurtë duke pasur parasysh se shumë shtete janë të përcaktuara si shtete që përbëhen nga shumë kombe e popuj, apo edhe nëse do të analizohej situata konkrete lehtë do të mund të konstatohej se ato përbëhen nga disa popuj. Kështu sipas tij sado e kujdesshme të jetë e drejta ndërkombëtare por edhe dokumentet e ndryshme ndërkombëtare do të jetë e vështirë që të bëjmë interpretime të ngushta të ‘popullit’ dhe raportit të tij me vetëvendosjen dhe rrjedhimisht mundësitë e shkëputjes (Tomuschat, 2006). Edhe autorë të tjerë e interpretojnë popullin në një koncept më të gjerë e po ashtu këtë e bënë edhe Gjykata Supreme e Kanadasë (1998) në vendimin e saj për Kuebekun (Dugard & Raič, 2006).

Përveç konfuzionit me definimin e ‘popullit’ hiç më e qartë nuk është as situata sa i përket definimit të ‘kombit’. Në jetën e përditshme, por edhe në literaturë këto dy terma shpesh përdoren si sinonime, por herëve të tjera dallohen dhe përdoren ndaras. Këtu çështja vetëm sa ndërlikohet për faktin se vetë kombi lidhet me lindjen e nacionalizmit dhe shtetit modern,

kombit-shtet (Spencer, 1998). Realisht këtu thyhen gjithashtu shpatat jo vetëm teorike por edhe praktike sepse siç u theksua që sa herë, ‘kombet kanë të drejtë për vetëvendosje’ ndërsa ‘pakicat kombëtare’ kanë të drejtë për vetëvendosje të brendshme pra për shkallë të caktuara të autonomisë, por jo edhe për pavarësi dhe këtu qëndron dallimi i vetëm i pranuar për to. Përkundër faktit se është i rëndësishëm se cili grup mund të konsiderohet komb dhe rrjedhimisht ka të drejtën e vetëvendosjes, në këtë punim nuk është qëllimi i konfrontimit të teorive të ndryshme mbi kombin e nacionalizmin. Për qëllimin e trajtimit të çështjeve të shtruarra në këtë punim do ta përdorim konceptin e kombit sipas Walker Connor (1978). Ai realisht kur e krahason kombin me grupin etnik konstaton se kombi është një grup shoqëror i cili duhet të vetëpërcaktohet (i definuar vetë), apo është një grup etnik i vetëdijshëm për ekzistencën e tij, përderisa grupet etnike mund të jenë të përcaktuara nga të tjerët dhe rrjedhimisht mund të mos jenë të vetëdijshme për ekzistencën e tyre në raport me të tjerët (Connor, 1978). Për të vazhduar më tej këtë argument, kombi kryesisht vetëpërcaktohet në momentin kur projekti i tij politik merr një legjitimitet popullor. Dhe rastet që trajtohen këtu nuk mund të trajtohen ndryshe pos si raste të popujve/kombeve që kërkojnë vetëvendosje. Si të trajtohen ndryshe baskët e katalonasit? Ata nuk kanë një shtet tjetër kombëtar, që të trajtohen si pakica kombëtare në Spanjë. Madje ndonëse nuk njihen si kombe me kornizën kushtetuese spanjolle edhe sot ato njihen si ‘kombësi historike’. Për skocezët nuk e vë në dyshim askush të qenët komb, ndonëse funksionimi disi atipik i Britanisë së Madhe lë ndonjë pikëpyetje hapur. Sidoqoftë identiteti kombëtar anglez, skocez, uellsian e irlandez, nuk vihet në dyshim por ndonjëherë përplotësohet me identitetin qytetar/shtetëror britanik. Në anën tjetër irlandezët katolik në Irlandën e Veriut, e trajtojnë veten si pjesë të kombit irlandez, ndonëse konflikti aty merr edhe përmasa të divergjencave fetare, dhe është i vetmi vend në Mbretërinë e Bashkuar ku kemi fuqizim dhe kundërthënie të identitetit britanik në raport me atë lokal, në këtë rast irlandez, temë që do të trajtohet më gjerësisht më poshtë. Dhe shqiptarët në ish Jugosllavi, duke qenë gjysma e kombit të ndarë shqiptarë, asnjëherë nuk e kanë pranuar rolin e pakicës. Madje pas vitit 1974 vetë Jugosllavia i njihte si *kombësi* (Gruda, 2007). Shqiptarët ashtu si irlandezët e deri diku baskët mund të trajtohen si *kombe të ndara*.

Edhe vetë historia e kërkesës për vetëvendosje dhe realizimi i saj përmban të dy format e vetëvendosjes: atë të brendshmen dhe atë të jashtmen. Vetë përpjekja për vetëvendosje deri në shkëputje, që nënkupton pavarësi apo bashkim me ndonjë shtet tjetër, si një projekt i qartë politik, qoftë për autonomi të brendshme, qoftë për pavarësi, qoftë për bashkim në të pesë rastet e qartëson se kemi të bëjmë me kombe të cilat janë të vetëdijshme për ekzistencën e tyre dhe për projektin e tyre politik. Dhe nëse analizojmë fazat e realizimit të vetëvendosjes mund të konstatohet se në rastin e Baskisë dhe Katalonjës, realizimi i kësaj të drejte është në fazën e realizimit të vetëvendosjes së brendshme përmes autonomive politiko/kulturore e ekonomike por me tendencë të vazhdueshme për të kaluar në vetëvendosjen e jashtme siç e kanë treguar ngjarje e kaluara në Baski dhe siç po e tregojnë ato të sotmet në Katalonjë. Sa i përket Irlandës së Veriut edhe ajo është në fazën e realizimit të një forme të vetëvendosjes së brendshme sidomos prej vitit 1997 përmes një marrëveshjeje për ndarje pushteti në mes të komuniteteve që përfaqësojnë dy identitete të ndryshme (irlandez vs. britanik) por pa u mohuar e drejta për bashkim me Irlandën nëse ka vullnet politik. Skocia veç realizimit të vetëvendosjes së brendshme, në vitin 2014 e realizoi edhe shprehjen e vullnetit për vetëvendosje të jashtme, por populli skocez vendosi të mbetej ende në Union. Ka përpjekje për realizimin e një referendumi të ri. Po ashtu edhe në rastin e Kosovës dhe të shqiptarëve, është kaluar nga faza e vetëvendosjes së brendshme (autonomia e Kosovës prej vitit 1974), në vetëvendosjen e jashtme pas luftës çlirimtare 1998/99

dhe intervenimit të NATO-s në vitin 1999 përmes shpalljes së pavarësisë në vitin 2008. Edhe kjo vetëvendosje e jashtme i ka disa kufizime sepse Pakoja e Ahtisaarit, në bazë të së cilës është shpallur pavarësia, dhe rrjedhimisht Kushtetuta e Kosovës që bazohet në të e ndalon bashkimin me Republikën e Shqipërisë. Por duke qenë një komb i ndarë shqiptarët nuk mund të mos trajtohen edhe në planin rajonal sepse prej tyre varet në masë të madhe edhe stabiliteti i Ballkanit. Kështu sa i përket shqiptarëve në Maqedoninë e Veriut, ata gjenden në fazën e vetëvendosjes së brendshme dhe përpjekjes për të arritur juridikisht dhe politikisht pozitën e kombit shtet-formuese në atë shtet, status që ende nuk është arritur. Situata e shqiptarëve në Mal të Zi mund të trajtohet sot vetëm prej pozitave të pakicës kombëtare përderisa në Kosovën Lindore që administrohet nga Serbia gjendja mund të marrë kthesa në varësi të kahut që do të marrë dialogu në mes të Kosovës dhe Serbisë.

Sidoqoftë përkundër gjithë këtyre trajtimeve nuk ka pajtueshmëri për definimin e koncepteve si ‘popull’, ‘komb’ apo ‘pakicë kombëtare’. E si pasojë e shfrytëzimit të “mosmundësisë” së definimit të këtyre koncepteve dhe shpesh të demonizimit të vetëvendosjes deri në shkëputje, kemi një përparësi të theksuar të pranimin të së drejtës së vetëvendosjes territoriale në raport me vetëvendosjen e grupeve etnike. Derisa në rastin e parë vetëvendosja konsiderohet se i kontribuon paqes dhe stabilitetit kjo e dyta konsiderohet se i kontribuon konflikteve të vazhdueshme (Hasani, 2003/2010). Më poshtë do të flitet më shumë për këtë çështje.

3. Kufijtë ekzistues në shërbim të të fuqishmëve

Shembulli i procesit të dekolonizimit dhe të formimit të shteteve afrikane në mesin e shekullit 20 dhe të atyre të Amerikës Latine në fillim të shekullit të 19, është shembull klasik kur kufijtë e mëhershëm administrativë janë shndërruar në kufij shtetëror. Ndonëse këta kufij kolonial janë vendosur pa marrë parasysh vullnetin e popujve dhe madje pa asnjë logjikë topografike, ato më pas shërbyen në masë të madhe për të përcaktuar kufijtë e shteteve të reja, madje me kërkesën e tyre. Në rastin afrikan, vijat ndarëse të sferave të interesit në mes të Anglisë, Francës, Belgjikës, Gjermanisë, Italisë, Spanjës dhe Portugalisë në Afrikë të përcaktuara në Konferencën e Berlinit të vitit 1884-1885, u kthyen në kufij shtetëror për shtetet e reja afrikane në procesin e dekolonizimit. Ndonëse vetë afrikanët në masë të madhe kërkuan që për shkak të diversitetit të madh etnik dhe nga frika e copëzimit dhe destabilitetit të respektohen ato ndarje territoriale. Në realitet me këto vija kufitare janë ndarë popuj e krijuar shtete të cilat si pasojë e kësaj ndarjeje vazhdojnë të kenë probleme të thella të brendshme ndëretnike. Në rastin e Amerikës Latine, kufijtë administrativë që kanë krijuar kolonizatorët spanjollë janë shndërruar në kufij shtetëror (Hasani, 2003). Edhe këtu ishte kërkesë e vetë përfaqësuesve të këtyre shteteve të reja që kufijtë administrativ të ktheheshin në shtetëror në mënyrë që të pengohej ndërhyrja evropiane në procesin e krijimit të shteteve të reja.

Studiuesi Enver Hasani (2003/2010) pohon se mu këta precedentë, kanë krijuar bazën që në vitin 1991-92 Komisioni i Badinterit (Komisioni i Arbitrazhit) i krijuar nga Bashkimi Evropian, t’i marrë në konsideratë kufijtë e republikave të ish-Jugosllavisë, si kufij të subjekteve politike që mund të shndërrohen në shtete, derisa të njëjtën nuk ua ka njohur edhe krahina autonome (ku bënte pjesë edhe Kosova). Gjithashtu duke u nisur nga i njëjti parim Anglia para se të vendoste të pranonte krijimin e shtetit irlandez (1921), në 6 rajonet (kauntit) veriore ku ka dominuar popullata protestante pro britanike, krijoi një administratë të veçantë duke e ndarë

administrativisht nga Dublini, dhe kështu pas pavarësisë së Irlandës i mbajti nën kontroll të vetin 6 rajonet veriore (Akti për Qeverisjen e Irlandës, 1920, cituar në Darby 1997, f.191-193).

Këtu duhet përmendur se i njëjti parim nuk ka vlejtur kur është bërë shkatërrimi i Perandorisë Osmane dhe asaj Austro-Hungareze (Hasani, 2003) me ç'rast kanë pësuar kombet që i përmendëm më lartë. Njësitë e vjetra administrative nuk janë marrë parasysh me këtë rast sepse kështu në atë moment e ka kërkuar interesi i shteteve të fuqishme të Evropës që e kanë krijuar historinë e kohës dhe realisht i kanë vendosur edhe parimet e së drejtës ndërkombëtare, e në kuadër të saj edhe të së drejtës për vetëvendosje të popujve. Po ashtu duke qenë se këto dy perandori kanë qenë në anën e humbësve në LPB, trevat që u takonin atyre u ndanë kryesisht në mesin e shteteve fituese dhe të aleatëve të tyre. Vetëm në disa raste ndërhyrja e presidentit Wilson, idealistit të Konferencës së Paqes në Paris, shpëtoi nga gllabëritja shtete të caktuara, siç ishte Shqipëria. Pas LPB-së siç e trajton edhe Cassese (1995) e drejta e vetëvendosjes ishte e parëndësishme nëse binte në kundërshtim me vullnetin e fuqive fituese. Kështu plebishitet u mbajtën vetëm aty ku llogaritej se vullneti i popullsisë që do të pyeteshin për kufijtë ishte në harmoni me interesat e fituesve (Cassese, 1995).

Nëse flasim me fjalorin e real politikës, kufijtë ekzistues në Evropë dhe në shumë pjesë të botës sot pasqyrojnë interesat e shteteve më të fuqishme të globit në një moment të caktuar dhe shumë pak kanë të bëjnë me interesat reale dhe dëshirat e popujve që jetojnë brenda këtyre kufijve shtetëror. Vetë kufizimet në realizimin e së drejtës për vetëvendosje dhe hezitimi në ndryshimin e kufijve të padrejtë të vendosur në dëm të popujve të ndryshëm lidhet me frikën e destabilizimit por edhe me faktin e frikës së një procesi të pandalshëm të copëzimit të shteteve dhe kërkesave të pandalshme për vetëvendosje të jashtme të grupeve të ndryshme etnike. Por në thelb kufijtë aktual as atëherë e as sot nuk janë të shenjtë e të drejtë. Dhe nuk duhet të trajtohen si të tillë. Por si atëherë ashtu edhe sot në shumicën e rasteve ato shërbejnë për ruajtjen e balancave në mes të shteteve të fuqishme, qoftë në nivelin global qoftë në atë rajonal. Shumë nga popujt nuk janë pyetur fare kur janë vendosur kufijtë ekzistues. Të njëjtit krijues të këtyre kufijve, në emër të stabilitetit, ndonëse mu këta kufij sipas mendimit tonë janë burim i destabilizimit ndërkombëtar, thërrasin për pandryshueshmërinë e tyre. Realisht shumë më shumë rrezikohet stabiliteti politik i rajoneve të caktuara nga frika e realizimit të së drejtës së vetëvendosjes së jashtme sesa nëse popujve kjo e drejtë u garantohet. Siç kanë treguar raste të shumta, nëse kjo e drejtë garantohet, ajo mund edhe të mos konsumohet apo edhe rezultatet e një referendumi të mos jenë të tilla që favorizojnë shkëputjen (si Skocia dhe Kuebeku). Pra alternativa e vetme e një ngurtësie të tillë është garantimi i vetëvendosjes përmes një procesi konsensual në mes të palëve. Ky proces jo vetëm që do të garantonte stabilitet por me shumë gjasa në shumë raste edhe do të ruante shtetet aktuale. Në anën tjetër Henri Kisingjeri (1994/1999) duke i komentuar pikëpamjet e Wilsonit rreth këtyre çështjeve thotë se “sipas pikëpamjes së Amerikës, nuk ishte vetëvendosja që shkaktonte luftërat, por mungesa e saj; nuk ishte mungesa e ekuilibrit të forcës që prishte stabilitetin, por rendja pas saj” (f.222).

Sado interpretime të ndryshme t'i bëhen kësaj të drejte, realiteti është se popujt që kanë një identitet të veçantë e koheziv dhe që kanë shtrirje unike territoriale do të duhej të kishin të drejtën të vendosin për të ardhmen e tyre, përfshirë të drejtën për shtet të tyre, bashkim me ndonjë shtet tjetër ose autonomi dhe vetëqeverisje në kuadër të ndonjë shteti ekzistues. Mirëpo ky pohim është i qëndrueshëm vetëm në kuadër të parimeve morale, e jo gjithëherë edhe të parimeve që mbështeten në realitet dhe në balancën e forcave. Duke qenë kështu, kjo e drejtë është e lidhur domosdo me mundësinë e realizimit të saj nga populli që e dëshiron atë, duke u nisur nga projektimi i forcës për realizimin e saj e deri tek përpjekjet diplomatike dhe shfrytëzimi

i rrethanave ndërkombëtare (shpeshherë shfrytëzimi adekuat i kundërthënieve brenda bashkësisë ndërkombëtare). Nuk ka dyshim së do të ishte korrekte që popujve që e kërkojnë të drejtën e vetëvendosjes t'u lejohet ajo, e jo në emër të stabilitetit, rajone të tëra të jetojnë në ankth të vazhdueshëm e në destabilizim afatgjatë. E mira është që kjo e drejtë të realizohet me marrëveshje. Dhe siç tregon rasti skocez, gjasat e mëdha janë, sidomos në shtetet demokratike që vullneti i atyre popujve që pyeten në referendum për pavarësi të jetë për të mbetur pjesë e shtetit ekzistues.

4. Të ngujuar në mes të dy principeve kontradiktore: parimi i ruajtjes së integritetit territorial vs. parimit të vetëvendosjes

4.1 Vetëvendosja vs. Integritetit territorial

Ka pasur në vazhdimësi një tension në mes të të drejtës së popujve për vetëvendosje dhe parimit të integritetit territorial si dy parime konkurrense në të drejtën ndërkombëtare. Historikisht kontinenti ynë ka qenë arenë për një kohë të gjatë i kërkesave të popujve për vetëvendosje. Dy perandori të mëdha si ajo Austro-Hungareze dhe ajo Osmane, pas përfundimit të LPB-së janë shpërbërë për t'u hapur rrugë shteteve kombëtare bazuar në parimin e vetëvendosjes. I njëjti proces, ka ndodhur në fund të shekullit të kaluar edhe gjatë shpërbërjes së BRSS-së dhe Jugosllavisë.

E drejta e vetëvendosjes ka qenë një parim në të cilin thirren popujt që kërkojnë pavarësi, përderisa shtetet në përpjekjen për të ruajtur tërësinë territoriale dhe sovranitetin shtetëror kërkojnë të respektohet parimi i integritetit territorial (Kisingjeri, 1999). Nga mënyra sesi menaxhohen situata të tilla, nga metodat që zgjedh shteti të përdor si reagim ndaj kërkesave për vetëvendosje, varet edhe stabiliteti dhe paqja në një vend apo rajon të caktuar. Ashtu siç del edhe nga ky punim, kurdoherë që përgjigja e shtetit është e tillë që përpiket të akomodojë kërkesa të tilla, gjasat janë që të ruhet stabiliteti. Gjithashtu sa herë që shteti kërkesave të tilla i përgjigjet me mjete represive, rriten gjasat për zgjidhje konfliktuale, e të cilat në rrethana të përdorimit të mjeteve të dhunës shtetërore mund të çojnë edhe në luftë të armatosur me shumë viktima e me rrezikim të paqes. Pra, kur një shtet reagon në mënyrë të ashpër ndaj atyre që kërkojnë t'u njihet e drejta për vetëvendosje, në fakt, vetëm ua jep një argument më shumë për kërkesën e tyre.

Situata të tilla kanë vazhduar të jenë prezent në Evropë në vazhdimësi që pas LDB-së. Të tilla kanë qenë çështjet shqiptare, baske, katalonase, irlandeze dhe skoceze. Dhe gjithashtu reagimet e shteteve si Jugosllavia (më vonë Serbia), Spanja dhe Britania e Madhe në rrethana të ndryshme kanë qenë të ndryshme. Por rezultatet kanë qenë pak a shumë të njëjta. Sa herë reagimi ka qenë i dhunshëm, kërkesat për vetëvendosje janë rritur dhe rreziku i konflikteve dhe luftërave ka qenë prezent. Në anën tjetër sa herë reagimi ka qenë i tillë që ose ka lejuar shprehjen e vullnetit apo ka bërë përpjekje për të akomoduar kërkesat për vetëvendosje përmes një procesi politik, rreziku i tensionimit të situatës ka rënë dukshëm.

Për më tepër ndonëse kërkesa për vetëvendosje në rastin e ish-Jugosllavisë ishte e karakterit etnik, realizimi i saj u zbatua sipas parimit *uti possidetis iuris*, që nënkuptonte krijimin e shteteve bazuar jo në parimin etnik por në atë të kufijve administrativ të ish-republikave jugosllave (Hasani, 2003/2010). Parimi *uti possidetis iuris*, rrjedhimisht atë që mund të quhet vetëvendosja territoriale, i përdorur gjatë procesit të krijimit të shteteve të pavarura në Amerikën e Jugut në shekullin 19-të dhe në procesin e dekolonizimit të Afrikës pas LDB-së, është llogaritur se ka përparësi sa i përket efekteve të stabilitetit ndërkombëtar që prodhon në raport

me vetëvendosjen etnike. Andaj edhe është përdorur edhe në rastin e shpërbërjes së ish-Jugosllavisë e ish-BRSS-së (Cassese 1995; Hasani, 2003/2010). E vlen të ritheksohet se në dy rastet e para ishte insistimi i shteteve të Amerikës Jugore dhe atyre që dilnin nga procesi i dekolonizimit në Afrikë që të respektoheshin vijat/kufijtë administrativ kolonial, nga frika e destasbilizimit të brendshëm dhe mundësisë që shtetet (në rastin e parë kryesisht evropiane) e tjera të shfrytëzonin çështjen e kufijve për të destabilizuar këto shtete të sapoformuara (Cassese, 1995; Hasani, 2003/2010). Sigurisht edhe dokumentet e rezolutat e OKB-së, Kartës së Organizatës së Unitetit Afrikan (më pas OUA) por edhe rezoluta e vetë udhëheqësve të shteteve anëtare të OUA-së në Kajro në vitin 1964 kanë fuqizuar zbatimin e parimit *uti possidetis iuris* në Afrikë. Frika nga luftërat etnike për kufijtë dhe mundësia e destabilizimit të vazhdueshëm të Afrikës ishte faktori kryesor që theksohej në rezolutën e OUA-së për ndjekjen e vijave të kufijve kolonial në përcaktimin e kufijve të shteteve gjatë procesit të dekolonizimit (Cassese, 1995). Ashtu siç u theksua edhe më lartë sot ky parim përbën një rregull të përgjithshëm të së drejtës ndërkombëtare.

Deklarata Koloniale (1960) mund të merret si një fuqizim i parimit *uti possidetis iuris* sepse përveç garantimit të së drejtës për vetëvendosje për popujt kolonial, për vendet nën kujdestari apo territoret jo autonome, kjo deklaratë fuqishëm mbron edhe integritetin territorial dhe përpjekjet për minimin e unitetit kombëtar të këtyre vendeve. Realisht pas kësaj deklarate me më shumë vendosmëri u zbatua parimi i kufijve territorial dhe u refuzuan rastet e shkëputjeve të Biafras dhe Katangas. Para kësaj deklarate ka pasur dy raste kur OKB, edhe përkundër kundërshtimit të shteteve afrikane, nuk e ka zbatuar në tërësi këtë parim dhe ka zbatuar së paku në dukje parimin e vetëvendosjes etnike sikur që është rasti me procesin e dekolonizimit të Kamerunit Britanik dhe atij të Ruanda-Urundit. Për të dyja rastet Cassese (1995) konstaton se ka pasur logjikë të zbatohet një parim tjetër prej atij të respektimit të kufijve kolonial sepse ka ekzistuar më herët një ndarje e brendshme administrative dhe përzierja etnike nuk ka qenë e madhe si në rastet e tjera. Në rastin e Ruanda-Burundit u krijuan dy shtetet Ruanda dhe Burundi në vitin 1962 pas një procesi të pavarësisë që kishte filluar që në vitet 1950'. Në rastin e Kamerunit Britanik pas rezolutës së OKB-së të vitit 1959, në vitin 1961 në pjesën veriore dhe jugore u mbajtën plebishite me rekomandimin e OKB-së dhe pjesa veriore iu bashkua Nigerisë ndërsa pjesa jugore Kamerunit (Cassese, 1995; shih po ashtu Crawford, 2007; Musgrave, 1997; Franck, 1995; dhe Hasani, 2003/2010) Arsyetimi kryesor i zbatimit të *uti possidetis iuris* ka qenë se shtetet afrikane përbëhen nga shumë popuj dhe etni dhe ka shumë pak raste ku ka shtete të pastra etnike. Diversiteti etnik në Afrikë p.sh. ilustron me faktin se Nigeria i ka rreth 250 grupe etnike, përderisa Kenia i ka rreth 47 (CIFORB Country Profile – Nigeria, n.d; Statista, 2019a). Përkundër kësaj, luftërat ndër etnike dhe kërkesat për pavarësi nuk janë ndalur në Afrikë e të cilat kulmuan me rastet e gjenocidit në Ruanda në vitin 1995 dhe në Sudan (Darfur) në vitin 2003.

4.2 Shkëputje apo vetëvendosje?

Sipas Kohenit dekolonizimi nuk duhet trajtuar si shkëputje por vetëm si realizim i së drejtës për vetëvendosje të popujve. Ai argumenton se realisht parimi *uti possidetis iuris* ka qenë rruga e duhur në Afrikë. Por edhe ai si shumë autorë të tjerë mbeten të hutuar nga fakti se si është e mundur që në periudhën e pas Luftës së Ftohtë kur globalizimi ka arritur përmasa të jashtëzakonshme dhe fuqia e sovranitetit të shteteve është zbehur, njëkohësisht të rritet dëshira për vetëvendosje etnike, përkatësisht për shkëputje. Ai këtë e ilustron edhe me rritjen e numrit të

shteteve pas vitit 1990. Kështu prej vitit 1945 kur OKB kishte 51 shtete, si rezultat i dekolonizimit në vitin 1984 numri i tyre arrit në 149. Ndërsa nga viti 1990 kur ishin 151 shtete deri në vitin 2006 në OKB janë bërë 191 shtete. Në rastin e parë ishin pjesë e procesit të dekolonizimit, në të dytin të shkëputjes (Kohen, 2006). Kohen i takon asaj shkolle të mendimit e cila procesin e shpërbërjes së ish Jugosllavisë dhe të BRSS-së e trajton me dyshime. Ai e konsideron se edhe nëse pranohet që ka qenë shpërbërje, shpërbëja ka ndodhur si rezultat i përpjekjeve për shkëputje (Kohen, 2006).

Sipas James Mayall (1990/1994) shkëputjet (secesionet), apo krijimet e shteteve të reja janë shumë rrallë të suksesshme. Ai konsideron se kanë qenë tri valë të krijimit të shteteve moderne dhe të tria valët lidhen me shkatërrimin e perandorive të mëdha. Këto tri valë kanë ndodhur: në Amerikën Jugore në shekullin e 19-të (shpërbërja e Perandorisë Spanjolle), në Evropë (shpërbërja e Austro-Hungarisë dhe Perandorisë Osmane) pas vitit 1919, dhe pas vitit 1945 në Azi, Afrikë, Karaibe dhe Pacifik (shpërbërja e kolonive Britanike dhe asaj Franceze) (f.276). Përderisa Mayall këtë çështje e ka trajtuar në vitin 1990, lirisht mund të thuhet se edhe një valë e katërt e krijimit të shteteve ka ndodhur në fund të shekullit të 20-të dhe fillim të atij 21-të me shpërbërjen e një perandorie të madhe siç ishte BRSS dhe një të vogël siç ishte RSFJ. Sigurisht në këtë periudhë kemi edhe pavarësimin e Timorit Lindor si produkt i politikës së dekolonizimit por edhe të Sudanit Jugor si produkt i një lufte të gjatë për pavarësi të jugut dhe në fund një procesi të pavarësisë së negociuar konsensuale.

Por cili është raporti në mes të shkëputjes së njëanshme dhe asaj konsensuale? A ka dallime në mes të këtyre dy proceseve? Mendimet e autorëve si në shumë çështje janë të ndryshme. Duhet theksuar se vetë koncepti i shkëputjes/secesionit është në vetvete problematik sa i përket definimit. Shumë autorë që edhe këtu i trajtojmë i referohen edhe mundësisë të ketë shkëputje me konsensus dhe marrëveshje. Sipas James Crawford (1998) shkëputja e njëanshme duhet të ndahet nga procesi konsensual i shkëputjes që bëhet me marrëveshje bilaterale. Në anën tjetër ai si shumë autorë të tjerë e trajton parimin e vetëvendosjes në kundërshtim me atë të integritetit territorial. Dhe normalisht shtetet atëherë dhe sot si dhe e drejta ndërkombëtare e favorizojnë parimin e integritetit territorial madje edhe ato që realisht kanë dal si proces i zbatimit të vetëvendosjes. Kështu ai thekson se megjithatë jashtë këtyre konsideratave të shteteve gjendja në terren, kontrolli efektiv i pushtetit dhe territorit, një luftë e suksesshme çlirimtare, dhe pavarësia janë njohur kur ato janë bërë realitete të pamohueshme. Duke trajtuar aplikimin e shkëputjes dhe pavarësinë në rrethanat e procesit të dekolonizimit ai konstaton se në rrethanat e post-koloniale vetëm Bangladeshi ka arritur të shkëputet nga Pakistani dhe të pavarësohet. Dhe kjo pavarësi sipas tij nga një pjesë e autorëve trajtohet si një “shkëputje zhdëmtuese” e nga të tjerët si fakt i kryer, “*fait accompli*” (Crawford, 2007, f.393).

Në anën tjetër Marcelo G.Kohen (2006) thekson se shkëputja në çdo rrethanë është e njëanshme, qoftë kur ajo realizohet për të krijuar një shtet të pavarur, qoftë kur ajo realizohet në funksion të bashkimit me një shtet tjetër. Sipas tij, në rast se kemi ndarje me marrëveshje, atëherë ajo nuk është shkëputje por duhet të trajtohet si devolucion/bartje e pushtetit. Kjo e fundit sipas tij nuk përbën problem në të drejtën ndërkombëtare dhe në marrëdhëniet në mes të shteteve (Kohen, 2006). Por autorë si Dugard dhe Raič (2006) janë në linjën e Crawford (1998) dhe e bëjnë një dallim në mes të shkëputjes së njëanshme dhe shkëputjes konsensuale. Shkëputjen e njëanshme e konsiderojnë “shkëputjen e një pjese të territorit e realizuar nga popullsia rezidente me qëllim krijimin e një shteti të pavarur apo të bashkimit me një shtet tjetër” (f.102). Sipas Allan Buchanan (2007) përveç shkëputjes së njëanshme duhet pasur parasysh se mund të ketë proces konsensual të shkëputjes i cili bazohet ose në negociata në mes të palëve ose në vetë

kushtetutën e vendit. Në këtë drejtim duhet theksuar se kushtetuta e Etiopisë ka garantuar shkëputjen e Eritresë, por edhe kushtetutat e Jugosllavisë dhe sidomos ajo e BRSS-së e kanë njohur të drejtën e shkëputjes për republikat (Buchanan, 2007; Reka, 1996). Gjithashtu vendimi me shumë ndikim i Gjykatës Supreme të Kanadasë (1998) për Kuebekun e konsideron se “është e qartë se ‘populli’ mund të përfshijë vetëm pjesë të popullsisë së shtetit ekzistues” dhe rrjedhimisht duhet marrë parasysh nëse vullneti i tij është i qartë për ndarje (Reference Re Secession of Quebec, file no.25506, 1998, para.124, f.281). Në këtë drejtim sipas kësaj gjykate një rrugë janë edhe ndryshimet kushtetuese (f.220-222). Sipas Spencer (1998) e drejta e vetëvendosjes në përgjithësi nënkupton shkëputjen dhe tendenca është që vetëvendosja të trajtohet vetëm në dimensionin e jashtëm, edhe pse në rrethana të caktuara kontradiktat mund të sheshohen edhe përmes akomodimit të një pjese të popullsisë me vetëvendosjen e brendshme. Është theksuar se shkëputja nuk rregullohet me të drejtën ndërkombëtare as në planin e lejimit e as të ndalimit. Kështu nuk ka ndonjë rregull që e ndalon atë. Pra edhe sipas Crawford (2007) ajo as nuk është ilegale e as legale. Madje sipas juristit me ndikim Hersch Lauterpacht (cituar sipas Crawford, 2007, f.390) “e drejta ndërkombëtare nuk e kundërshton rebelimin ose shkëputjen që ka për qëllim arritjen e pavarësisë”. Në këtë drejtim Weller (2009/2011) thekson se pavarësia e Kosovës nuk mund të trajtohet si e paligjshme sa i përket të drejtës ndërkombëtare. Kështu sipas tij Serbia duke e pasur lirinë për ta kundërshtuar atë, nuk e kishte në dorë për të ndalur shtetet e tjera që ta njihnin Kosovës, ashtu siç edhe ka ndodhur. Weller e thekson se preferenca e shteteve të përfshira në procesin e pavarësisë së negociuar të Kosovës do të ishte që në fund të negociatave Serbia ta pranonte pavarësinë e Kosovës, por përderisa kjo u bë e pamundur për shkak të refuzimit serb të Planit të Ahtisaarit, atëherë ato e pranuan shpalljen e njëanshme të pavarësisë së Kosovës (Weller, 2009/2011).

4.3 Uti possidetis iuris, vetëvendosja zhdëmtuese dhe konteksti neo-kolonial

Sidoqoftë si të gjitha parimet të cilat kanë efekte të mëdha në jetën e kombeve dhe shteteve edhe ai i *uti possidetis iuris* nuk është pa trajtime kundërthënëse. Kështu profesori Thomas M. Franck (1995) e trajton këtë parim në raport me atë të vetëvendosjes. Ndonëse shumë autorë siç u pa më lartë, këto dy parime nuk i trajtojnë ndaras dhe jo në kundërshtim me njëra-tjetrën, Franck e konsideron se ato kanë lindur në periudha të ndryshme dhe e para ka pasur të bëjë me ruajtjen e integritetit territorial përderisa e dyta është parë në kundërshtim me parimin e integritetit territorial. Ai e konsideron se parimi *uti possidetis iuris*, duke qenë i lidhur ngushtë me ruajtjen e integritetit territorial është një parim statik përderisa e drejta e vetëvendosjes është një parim dinamik (Franck, 1995). Realisht duke qenë parimi *uti possidetis iuris* një parim statik ai është konservator dhe interpretimet që bëhen bazuar në të janë shpesh herë të ngurta. Kështu ka ndodhur edhe me rastin e Kosovës kur sipas Rekës (1996), Komisioni i Badinterit vendosi që në procesin e shpërbërjes të mos marrë parasysh se edhe Kosova ka pasur kufijtë e saj administrativ, madje të cilat me kushtetutën e saj dhe atë federative nuk kanë mund të ndryshohen pa miratimin e saj, por të vendos që të drejtën e shkëputjes e kanë vetëm njësitë më të larta federative, përkatësisht republikat. Franck (1995) e lidh lindjen e *uti possidetis iuris* me procesin e shpërbërjes së Perandorisë Spanjolle në Amerikën e Jugut në shekullin e 19-të dhe krijimin e shteteve të reja bazuar në kufijtë kolonialë. Në anën tjetër parimin e të drejtës për vetëvendosje e lidh me përfundimin e LPB-së dhe prishjen e tri perandorive, asaj austro-hungareze, gjermane dhe otomane dhe zbatimin e këtij parimi kryesisht në raport me të mundurit. Dhe periudha e tretë në të cilën këto dy parime u deshtë të akomodohen me njëra

tjetrën, por gjithmonë në dobi të parimit të integritetit territorial apo *uti possidetis iuris* ishte periudha e dekolonizimit të pas LDB-së dhe krijimit të shteteve të reja, kryesisht afrikane dhe e rënies së perandorisë britanike por edhe të zotërimeve franceze, portugeze, spanjolle etj. (Franck, 1995, f.147-151). Por sipas tij pas Luftës së Ftohtë situata ka ndryshuar sidomos me rritjen e kërkesave për pavarësi dhe shpërbërjen e BRSS-së, Jugosllavisë, Çekosllovakisë etj. Tani më nuk ishte e mjaftueshme që të trajtohen problematikat në rritje të këtyre tensioneve që krijohen për shkak të kërkesave për vetëvendosje me qasjen e ngurtë vetëm të ruajtjes së integritetit territorial por duhet me kujdes të trajtohen edhe kërkesat për vetëvendosje (Franck, 1995). Në këtë vijë profesori Daniel Thurer (cituar sipas Franck, 1995, f.168) kishte konstatuar se “vetëvendosja nuk është një formulë mekanike që mund të aplikohet automatikisht, por diçka që mund të zbatohet vetëm në situata konkrete e reale, duke i marrë parasysh karakteristikat dhe veçoritë speciale të çdo rasti”.

Është e vërtetë se në periudhën postkoloniale e drejta për vetëvendosje nuk nënkupton edhe të drejtën për shkëputje, por siç e thotë Franck (1995) e shumë autorë të tjerë, asnjë dokument relevant duke u nisur nga Karta e OKB-së, PNDKP, Marrëveshja e Helsinkit apo edhe praktika shtetërore nuk e ndalon njohjen e një shteti në rastin e një shkëputjeje të suksesshme. Këtu bën përjashtim nëse shkëputja është arritur me ndërhyrjen e një pale të tretë (Franck, 1995; Dugard & Raiç, 2006). Shumë autorë sipas Musgrave (1997) paragrafin e Deklaratës mbi Parimet e të Drejtës Ndërkombëtare që lidhet me Marrëdhëniet dhe Bashkëpunimin Miqësor në përputhje me Kartën e Kombeve të Bashkuara (1970, [më tej Deklarata e Marrëdhënieve Miqësore]), i cili e kushtëzon të drejtën e integritetit territorial me atë të ekzistimit të “një qeverie që përfaqëson të gjithë popullin që i përket një territori pa dallim të racës, besimit ose ngjyrës” (Deklarata e Marrëdhënieve Miqësore, f.162) e kanë interpretuar si mundësi që në rast të rrethanave kur nuk ka përfaqësim të një pjese të popullit, apo kur ndaj një pjese ushtrohet dhunë, është e ligjshme edhe shkëputja e njëanshme. Sigurisht autorët (si Buchheit, Suzuki, Umozurike, Kamenu të cilën i përmend Musgrave) kësaj qasjeje konceptin e ‘racës, besimit dhe ngjyrës’ e sidomos pjesën e besimit nuk e kanë lidhur vetëm me fenë por edhe me bindjet politike andaj e kanë zgjeruar interpretimin edhe jashtë racës dhe fesë. Këtë qasje Musgrave (1997) e trajton si “teoria e represionit” (f.188-192) dhe realisht mund të konsiderohet se është ngushtë e lidhur me idenë e “vetëvendosjes/shkëputjes zhdëmtuese”. Në anën tjetër autorë si Cassese (1995) dhe Hurs Hannum (cituar sipas Musgrave, 1997, fusnota 32, f.188), këtë mundësi e shohin të lidhur jo me tërë popullin por të lidhur vetëm me ‘racën, besimin dhe ngjyrën’. Për ta çdo interpretim që fut edhe grupet etnike, gjuhësore e kulturore nuk është në përputhje me këtë deklaratë. Interpretimi i tyre është shumë më i ngushtë në këtë rast se kush është titullar i vetëvendosjes deri në shkëputje në rast të mos përfaqësimit politik dhe ushtrimit të dhunës sistematike.

Sipas ‘teorisë së brendshme (internal theory)’ e cila ka lindur duke trajtuar çështjet e dokumenteve të OKB-së që mbrojnë integritetin territorial të shteteve, Musgrave (1997) thekson se ato e mbrojnë shtetin nga ndërhyrjet e jashtme kundër integritetit territorial por nuk e mbrojnë shtetin qoftë nga shpërbërja paqësore, qoftë nga shkëputja e njëanshme. Sipas tij nuk ka një rregull që e ndalon procesin e shkëputjes qoftë në mënyrë paqësore, qoftë si rezultat i një konflikti a lufte civile (Musgrave, 1997). Kështu ai i referohet Crawfordit (2007) i cili ka theksuar “që shkëputja nuk është as legale as ilegale në të drejtën ndërkombëtare, por është juridikisht një akt neutral, pasojat e të cilit rregullohen ndërkombëtarisht” (f.390).

Për më tepër e drejta e vetëvendosjes deri në shkëputje, ashtu siç është trajtuar tani më disa herë (‘vetëvendosje/shkëputje’ zhdëmtuese, ‘e drejta e kthimit në vetëvendosje’ apo e

‘drejta që buron nga represioni’) shkëputja e një pjese të popullsisë (të cilën varësisht nga këndvështrimi mund ta quajmë popull, komb, apo edhe pakicë kombëtare), mund të konsiderohet si e pranueshme nga bashkësia e shteteve nëse ajo populli nuk ka përfaqësim politik, i mohohen të drejtat socio-politike e kulturore dhe i ekspozohet dhunës sistematike. Studiuesja Knudsen (2020) konstaton se vetëvendosja zhdëmtuese mund të gjurmohet që tek konceptet e Leninit. Ajo thekson se ai gjatë LPB-së e “denonconte imperializmin për shkak të shtypjes, eksploatimit dhe aneksimeve” duke e paraqitur “vetëvendosjen si zgjidhje çliruese” (Knudsen, 2020, f.80). Rrjedhimisht shtypja, pabarazia dhe pushtimet, duke përjashtuar “lirinë si barazi” e shpërfaqin vetëvendosjen si të vetmën zgjidhje (Knudsen, 2020, f.81). Studiuesi Musgrave (1997) e po ashtu edhe profesori i njohur e ish anëtar i Komitetit të OKB për të Drejtat e Njeriut Christian Tomuschat (2006) e trajtojnë gjerësisht konceptin e vetëvendosjes/shkëputjes zhdëmtuese edhe duke u bazuar në profesorin Lee C. Buchheit, i cili e ka analizuar gjerësisht mundësinë e aplikimit të shkëputjes zhdëmtuese në kontekstin postkolonial. Edhe Crawford (2007) i referohet shkëputjes zhdëmtuese si një mundësi që ofron e drejta ndërkombëtare në rastet ekstreme të represionit në kontekstin post-kolonial. Një autor tjetër i njohur i cili e ka shqyrtuar çështjen e shkëputjes zhdëmtuese është Allen Buchanan (2007). Ai thekson se duhet të njihet e drejta e shkëputjes zhdëmtuese dhe madje duke u njohur kjo e drejtë në raste të veçanta, krijohen mundësitë që kjo e drejtë të mos shndërrohet në një të drejtë të përgjithshme për vetëvendosje për të gjithë popujt e kombet. Para pavarësisë ai preferon autonominë e vetëqeverisjes, fuqizimin dhe respektimin e të drejtave të njeriut. Por e drejta e shkëputjes zhdëmtuese sipas tij duhet të përdoret edhe si një mjet vetëmbrojtjeje, që është një e drejtë elementare ndaj një shteti represiv (Buchanan, 2007). Ai konceptin e tij të ‘shkëputjes zhdëmtuese’ e trajton si Remedial Right Only Theory e cila do të mund të përkthehet si *Teoria e Vetme e së Drejtës Zhdëmtuese*. Sipas tij në tri raste mund të përdoret shkëputja zhdëmtuese. E para kur ka shkelje masive të të drejtave të njeriut e deri në gjenocid dhe në këtë rast e merr si shembull Bangladeshin. E dyta kur ka raste të aneksimit të padrejtë si në rastin e shteteve baltike në vitin 1940. Dhe e treta kur shkelen marrëveshjet për autonomi nga ana e shtetit. Këtu ai merr si shembuj Sudanin, Eritrenë, Kurdistanin në Irak dhe Kosovën. Të gjitha këto raste ai thekson se kanë qenë të përcjella edhe me shkelje masive të të drejtave të njeriut dhe atyre politike. Pra një kombinim edhe me rrethanat në rastin e parë (Buchanan, 2007, f.357-359). Blerim Reka (1996) duke trajtuar konceptet e Buchanann (1991) dhe autorëve tjerë si Robert Howse dhe Karen Knop (1993) thekson se edhe këto tri rrethana duhet marrë parasysh kur trajtohet çështja e shkëputjes e të cilat mund të elaborohen edhe në formën e tri pyetjeve:

1. Si është krijuar shteti përkatës, përkatësisht si ka mbetur pjesa e popullsisë që sot po kërkon vetëvendosjen në atë shtet (‘formation justification’)?;
2. Si ka qenë sjellja e këtij shteti ndaj popullsisë që kërkon shkëputjen (‘government misconduct’)? dhe
3. Cili është vullneti i popullit që kërkon shkëputjen (‘comunitarian aspirations’)? (f.67)

Duke qenë se nga të pesë rastet që trajtohen këtu, rasti i Kosovës është më i qarti sa i përket dy rrethanave të fundit, duhet theksuar se sa i përket mënyrës së krijimit të shtetit serb dhe atij jugosllav më vonë, sipas Rekës (1996) mund të mund të merret parasysh ajo që njihet si ‘illegal taking model’, pra kur shteti apo një entitet i caktuar është aneksuar me forcë në të kaluarën. Realisht në të gjitha periudhat mund të konsiderohet se Kosova është aneksuar ushtarakisht dhe ilegalisht nga Serbia, e më vonë Jugosllavia, qoftë në vitin 1912, qoftë në atë

1918, por edhe në vitet 1945 dhe 1989. Dhe në këtë vijë është edhe arsyetimi i Rekës (1996) për aneksimin ilegal të Kosovës duke iu referuar modeleve të Buchanan (1991) sa i përket mundësisë së arsytimit të shkëputjes. Sidoqoftë këto rrethana do të trajtohen më gjerësisht në kapitullin vijues për të pesë rastet.

Në anën tjetër, e re në trajtimin e Franck (1995) është se, sipas tij, në këto rrethana në kontekstin postkolonial e të pas Luftës së Ftohtë duhet të trajtohet e drejta e vetëvendosjes deri në shkëputje si një e drejtë e lidhur me parimet me të cilat i është lejuar kolonive pavarësia. Pra një situatë e mohimit të të drejtave nga një shtet mbi një pjesë të popullsisë duhet konsideruar si një situatë neokoloniale. Franck burimin e këtij koncepti e sheh në shkëputjen e Bangladeshit prej Pakistanit, ndërhyrjen ushtarake të Indisë në dobi të Bangladeshit dhe arsyetimi i këtij shteti për ndërhyrjen duke u bazuar në faktin se populli i Bangladeshit po trajtohet si koloni, nuk ka përfaqësim politik dhe ushtrohet dhunë e vazhdueshme (Franck, 1995). Nga të pesë rastet që trajtojmë këtu, rasti i Kosovës i ka përmbushur kushtet që të trajtohet së paku prej vitit 1990-1999 si një rajon pa përfaqësim politik, me përjashtim nga jeta socio-politike dhe ekonomike të shumicës së popullsisë si dhe me ushtrimin e një dhune sistematike që kulmojë me spastrim etnik e deri me elemente gjenocidi. Andaj Kosova ishte një neokoloni tipike, në të cilën madje zbatoheshin praktika të politikave të aparteidit dhe atë në Evropën e fund të shekullit 20. Ishte një rast që dëshmonte sesi mungesa e vetëvendosjes së brendshme e arsyeton në tërësi kërkesën për vetëvendosje të jashtme deri në shkëputje. Fatkeqësisht në fillim nuk u trajtua kështu nga bashkësia ndërkombëtare por vetëm pas luftës dhe ndërhyrjes ushtarake ndërkombëtare, shpallja e pavarësisë së Kosovës në vitin 2008 u arsyetua pak a shumë me të njëjtat parime si më lartë. Tomuschat (2006) duke e trajtuar shkëputjen zhdëmtuese konsideron se Kosova dhe Bangladeshi janë raste tipike të një qasjeje të tillë të bashkësisë ndërkombëtare, madje ku kanë qenë të arsyetuara ndërhyrjet ushtarake bazuar në motivet humanitare. Ai e trajton shkëputjen zhdëmtuese për Kosovën në vitin 2006 kur ende nuk ishte shpallur pavarësia. Ai e shihte ndërhyrjen ndërkombëtare, madje edhe Rezolutën 1244 që garantonte autonomi për Kosovën si rastin e parë që OKB e bën për një territor brenda një shteti sovran e që mund të trajtohet si një shkëputje zhdëmtuese (Tomuschat, 2006). Dhe ndonëse Tomuschat këtë analizë e bën në vitin 2006, autorë me ndikim si Crawford në vitin 2007 e konsiderojnë Kosovën ende si një rast të pasuksesshëm të shkëputjes (Crawford, 2007, f.403-404). Pas vitit 2008, Kosova duke iu bashkëngjitur bashkësisë së shteteve bëhet një rast i suksesshëm i shpalljes së pavarësisë. Ashtu siç e ka trajtuar gjerësisht Weller (2009/2011), vetëvendosja zhdëmtuese mbetet një ndër argumentet më të forta të Kosovës, sigurisht e kombinuar edhe me të tjera (si p.sh. fakti që Kosova ka qenë njësi përbërëse e federatës jugosllave para shpërbërjes së saj, administrimi i gjatë ndërkombëtar por edhe fakti se pavarësia fillimisht ka qenë e kufizuar si pjesë e një negociimi me bashkësinë ndërkombëtare). Duhet theksuar se çështja e shkëputjes zhdëmtuese përmendet edhe në shqyrtimet e Gjykatës Ndërkombëtare të Drejtësisë (2010) në rastin e trajtimit të legalitetit të shpalljes së Deklaratës së Pavarësisë së Kosovës. Ndonëse gjykata nuk jep ndonjë vlerësim se a ka qenë rasti i Kosovës rast i ‘shkëputjes zhdëmtuese’ ajo thekson se një pjesë e shteteve që kanë përkrahur Kosovën janë thirrë në këtë parim (Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, 2010, para.81 dhe 83, f.31). Shtetet që në përkrahje të Kosovës janë thirr në ‘shkëputjen zhdëmtuese’ kanë qenë Gjermania, Holanda, Finlanda, Zvicra, Shqipëria, Polonia, Estonia, Jordania etj. Shtetet që kanë kundërshtuar zbatimin e këtij parimi në rastin e Kosovës kanë qenë Sllovakia, Rusia, Spanja, Argjentina, Rumania, Brazili, Qiproja etj. Një pjesë e madhe e shteteve që paraqitën fakte pro pavarësisë së Kosovës gjatë shqyrtimeve në këtë gjykatë favorizonin faktin se

Kosova ishte një rast *sui generis*, mu nga fakti i shkeljeve të rënda dhe sistematike të të drejtave të njeriut nga ana e Serbisë, posaçërisht gjatë luftës 1998/99, faktit se Kosova kishte qenë njësi federative, se në Kosovë kishte ndodhur një ndërhyrje ndërkombëtare dhe kishte pasur një administratë ndërkombëtare, se Kosova kishte qenë e pushtuar për një kohë të gjatë, se kishte pasur një proces të gjatë të dialogut për statusin të ndërmjetësuar nga ndërkombëtarët, e po ashtu edhe për shkak të vullnetit të popullit për pavarësi etj. (Kundsen, 2020). Siç e konstaton Knudsen (2020):

As tiparet intuitivisht më të jashtëzakonshme të rastit të Kosovës nuk ishin krejtësisht të veçanta...Por, marrë së bashku, karakteristikat e rastit të Kosovës pa dyshim përbënin “diçka” unike. Sidoqoftë, edhe ashtu, nuk ndodh që dy raste të kenë të njëjtin kombinim tiparësh. (f.294)

Referenca ndaj vetëvendosjes si e drejtë në vete kishte shumë pak në elaborimet e dorëzuara edhe nga shtetet përkrahëse, përderisa siç u theksua disa nga shtete përkrahëse e kanë konsideruar rastin e Kosovës si zbatim të parimit të vetëvendosjes/shkëputjes zhdëmtuese (Knudsen, 2020).

Të gjitha këto nuk do të kishin asnjë kuptim pa vullnetin e qartë dhe madje të vendosur për shkëputje nga Serbia deri në organizimin e luftës së armatosur çlirimtare të popullit shqiptar të Kosovës. Por ka autorë të cilët me skepticizëm e shohin jo vetëm pavarësinë e Kosovës por edhe faktin e bazimit të saj në konceptin e shkëputjes zhdëmtuese. Ata madje në mënyrë të çuditshme duke e trajtuar shumë ngurtë konceptin e ‘shkëputjes zhdëmtuese’ theksojnë se Kosova ka qenë më afër këtij koncepti në vitet 1990¹ sesa në vitin 2008 kur e ka shpall pavarësinë. Sipas tyre në këtë vit nuk ka pasur rrezik për dhunë në Kosovë, aty ka pasur paqe dhe ka qenë prezentë bashkësia ndërkombëtare si dhe regjimi në Serbi ka ndryshuar (Summers, 2014; Oeter, 2014; Steria, 2014).¹ Kjo qasje e abstrahon në mënyrë të çuditshme faktin se regjimet në Serbi në raport me Kosovën shumë pak kanë ndryshuar dhe në anën tjetër vendosmërinë e popullit shqiptar për pavarësi. Këta autorë duket se janë të pavetëdijshëm se një situatë e tillë qoftë edhe në vitin 2008 do të kishte sjell deri tek një konflikt i ri, për shkak të vullnetit të pakthim të shqiptarëve në Kosovë për pavarësi nga Serbia. Autorë sikur Juan Francisco Escudera Espinoza (2017) konsiderojnë se vetë koncepti i shkëputjes zhdëmtuese është ende i papërpunuar dhe nuk mund të trajtohet si një rregull në të drejtën ndërkombëtare. Për më tepër edhe sipas tij shumë më tepër Kosova ka mund thirret në këtë koncept në vitin 1998 sesa në atë 2008. Megjithatë ajo që e dallon Espinozën nga autorët që e mohojnë të drejtën e Kosovës për vetëvendosje, qoftë edhe ajo zhdëmtuese, është se ai propozon zbatimin e një parimi tjetër në rastin e Kosovës, atë të ‘shkëputjes humanitare’. Duhet theksuar se në Kosovë ka pasur dhunë sistematike me elemente gjenocidi e që si rezultat ka pasur edhe një intervenim ushtarak humanitar. Espinoza (2018) i rendit katër elemente të domosdoshme që një shkëputje të trajtohet si humanitare:

¹ Steria (2014) thekson se në të drejtën ndërkombëtare duhet zbatohet një rregull i ri kur është në pyetje e drejta e vetëvendosjes. Ajo këtë rregull e quan Rregulla e Fuqive të Mëdha dhe që të zbatohet në rastet e shkëputjes duhet që së pari të ketë shkelje të të drejtave të njeriut dhe represion. Së dyti shteti nga i cili synohet shkëputja duhet të jetë i dobët dhe pa kontroll të territorit. Së treti duhet të ketë një lloj administrimi ndërkombëtar. Dhe e katërta më e rëndësishmja sipas saj duhet që populli apo vendi që synon shkëputjen të ketë përkrahjen e fuqive të mëdha. Ajo si raste që kanë plotësuar kriterin e katërt i merr Kosovën, Timorin Lindor dhe Sudanin Jugor ndërsa si raste të pasuksesshme për shkak të mungesës së përkrahjes së Fuqive të Mëdha i merr Çeçeninë si dhe Osetinë e Jugut dhe Abhazinë (f.60-64, 101-171).

- Situata duhet të prek një pjesë të popullsisë së shtetit që përbën shumicën në një pjesë të territorit dhe identifikohet si popull;
- Duhet të ketë shkelje të rënda dhe sistematike të të drejtave themelore të njeriut e ngushtë të lidhura me mohimin e përfaqësimit politik në qeveri;
- Duhet të jetë e nevojshme t'i hyhet procesit të vetëvendosjes së jashtme si mjet i fundit pasi që janë shterur të gjitha mjetet e tjera për të zgjidhur problemin;
- Shkëputja duhet të ketë karakter humanitar. (f.174)

Ndërsa sipas Franck (1995), shkëputja në rrethana të caktuara duhet të lejohet por duke plotësuar disa kushte. Këto kushte kanë të bëjnë edhe me demokracinë e brendshme, kontrollin e territorit, të drejtat e njeriut, të drejtat e pakicave si dhe pranimin e obligimeve ndërkombëtare. Mundësisht shkëputja do të ishte e preferueshme të ishte rezultat i një procesi negociator e fundi të jetë konsensual. Faktorë të tjerë të rëndësishëm sa i përket shkëputjes lidhen me faktin nëse një popullsi jeton në një territor të veçantë dhe është shumicë aty si dhe ka vullnet të qartë të shprehur për shkëputje. Sidoqoftë e rëndësishme dhe ndihmuese të procesit të shkëputjes janë edhe nëse ky proces nuk e dëmton rëndë në shfrytëzimin e resurse ekonomike shtetin nga i cili po kërkohet shkëputja si dhe nëse në këtë proces nuk ndodh shpërngulje e madhe e popullsisë. Për më tepër nëse shteti nga i cili kërkohet shkëputje është totalitar dhe jo demokratik, atëherë tërë procesi bëhet më i lehtë (Franck, 1995). Edhe Dugard dhe Raič (2006) pak a shumë i numërojnë të njëjtat kriteret të cilat një shkëputje e bëjnë të ligjshme dhe legjitime. Ata e shtojnë edhe kriterin i cili përcakton shkëputjen si të ligjshme dhe legjitime edhe në rastet kur nuk kanë mbet më mjete efikase dhe reale për zgjidhje paqësore të problemit (Dugard & Raič, 2006). Se në këtë rrugë do të shkojnë marrëdhëniet në mes të shteteve, sado që me kujdes do të trajtohet gjithnjë e drejta e vetëvendosjes deri në shkëputje, treguan më vonë rastet e Kosovës, Skocisë, Sudanit Jugor, Irlandës së Veriut e Timorit Lindor. Sigurisht vështirë se do të shkohet në rrugë të tjera edhe në rastin e Katalonjës, Baskisë etj. Rrugët e tjera, qoftë të shkëputjes së njëanshme, e qoftë të refuzimit vetëm sa do ta tensionojnë situatën në rajonet përkatëse.

Në anën tjetër trajtimi i vetëvendosjes, shkëputjes dhe i respektimit të vullnetit të shumicës së një popullsie domosdo e ka edhe dimensionin e demokracisë (Spencer, 1998). Vetë Crawford (1994) duke e trajtuar raportin demokracisë me të drejtën ndërkombëtare, konstaton se ndryshimi i kufijve në mes të shteteve nuk bëhet duke pasur parasysh në konsideratë vetëvendosjen dhe vullnetin e shumicës së banorëve. Kështu me këtë qasje duket se ai kritikon një interpretim gjithnjë të ngushtë të parimit të vetëvendosjes në të drejtën ndërkombëtare.

Ndërsa po t'i trajtonim tri shtetet e këtij punimi sipas modelit të Samuel Huntington (1991) të demokratizimit të shteteve bazuar në tri valët e saj, do të vërejm se Britania e Madhe i takon valës së parë të demokratizimit, asaj të fundshekullit 19-të e fillimit të shekullit 20, përderisa Spanja, ndonëse vonë përfshihet në të parën, aty qëndron shumë shkurtë (për disa vite të republikës së dytë) dhe realisht demokratizimi i saj real ky i sotmi i takon valës së tretë, përkatësisht fazës së parë të kësaj vale aty tek mesi i viteve 70' të shekullit 20 (f.13-26). Për më tepër konsolidimi i demokracisë spanjolle lidhet ngushtësisht me integrimin e saj në institucionet e Komunitetit Evropian (atyre që u kanë paraprirë BE-së) si një moment i rëndësishëm i fshirjes graduale të pasojave të diktaturës së gjatë të Frankos por edhe të vragave të Luftës Civile. Pra demokracia spanjolle nuk mund të mendohet pa dimensionin e evropianizimit të Spanjës, në kuptimin e integritetit në strukturat evropiane (Huntington, 1991). Në anën tjetër ndonëse teorikisht Jugosllavia/Serbia do të duhej të hynte tek faza e fundit e valës së tretë asaj të vitit 1989, në realitet lufta në ish-Jugosllavi e aparteidi dhe lufta në Kosovë e shtojnë këtë fazë për

Serbinë deri së paku në vitin 2000, kur rrëzohet nga pushteti Slobodan Millosheviqi. Vetë Huntington në kohën e shkrimit të librit *Vala e Tretë*, Serbinë e kishte trajtuar si një entitet dyshues në procesin e demokratizimit të Jugosllavisë (Huntington, 1991, f.296). Andaj edhe duke u bazuar në këtë model nuk është e rastësishme që Britania e Madhe qëndron e para nga këto shtete në garantimin e të drejtës për vetëvendosje të popujve/entiteteve të veta, përderisa Jugosllavia/Serbia qëndron e fundit në listë. Spanja duke qenë një demokraci më e brishtë deri në ditët e sotme nuk e ka gjetur rrugën e duhur për trajtimin e problemit të vetëvendosjes për disa nga popujt e saj. Dhe rrjedhimisht qëndron nën Britaninë e Madhe dhe sigurisht mbi Jugosllavinë/Serbinë sa i përket akomodimit të të drejtës për vetëvendosje e vetëqeverisje të popujve që e kërkojnë këtë nga Spanja. Kjo renditje pasqyron funksionimin e tyre edhe në planin demokratik, përkatësisht ashtu siç ka qenë edhe cilësia dhe pjekuria e demokracive të të tri shteteve.

4.4 Vetëvendosja dhe konfliktet

E drejta e vetëvendosjes nëse do të zbatohet në pajtueshmëri në mes atyre që e kërkojnë dhe atyre që e kanë në dorë garantimin e saj do të sillte paqe. Madje vetë Mazini e ka konsideruar se kjo e drejtë do të sjellë paqen e përrjetshme. Por njëkohësisht ai dhe nacionalistët e tjerë e llogarisin se kjo paqe do të vinte vetëm pas luftërave dhe përpjekjeve të dhunshme për ta arritur vetëvendosjen (Howard, 1991/1994). Madje sipas Michael Howard (1991/1994), deri në mesin e shekullit 20-të asnjë shtet-komb tjetër përveç Norvegjisë nuk ka lindur pa luftëra dhe konflikte të brendshme të dhunshme. Kështu sipas tij deri në shekullin e 20-të lufta ka qenë elementi themelor në formësimin e kombeve-shtete (Howard, 1991/1994). Madje lufta ka qenë karakteristikë edhe e proceseve të shpërbërjes së BRSS-së (ndonëse jo në shkallë të gjerë, por edhe sot ka lënë një sërë konfliktesh të ngrira), e posaçërisht të ish-Jugosllavisë. Gati se shumica e shteteve të dala nga ish-Jugosllavia kanë dal si produkt i luftës: Sllovenia, Kroacia, Bosnja e Hercegovina dhe Kosova. Shtetet që kanë shpëtuar pa luftë në fillimet e shpërbërjes së Jugosllavisë e gjatë procesit të pavarësisë së tyre, për shkak të rrethanave gjeo-politike janë Maqedonia e Veriut dhe më vonë Mali i Zi (këtu është duke u abstrahuar lufta në Maqedoninë e Veriut e vitit 2001 për shkak se është realizuar jashtë kontekstit të shpërbërjes së Jugosllavisë). Dhe Serbia është shteti që realisht ka qenë shkaktarja e të gjitha këtyre luftërave, fillimisht duke dashur të ndalonte procesin e pavarësimit të republikave të tjera jugosllave e më vonë për shkak të kërkesave që serbëve në Kroaci dhe Bosnjë e Hercegovinë t'u njëhej e drejta e shkëputjes dhe bashkimit me Serbinë. Kosova në raportet komplekse me Serbinë është tregim në vete, i vjetër dhe i ri.

Nëse shqyrtohet çështja e luftës prej prizmit të temës që po trajtohet do të shihet se pavarësia e Kosovës është produkt i luftës së UÇK-së, reagimit të shtetit serb dhe ndërhyrjes së NATO-s, ndërsa në ekstremin tjetër kemi garantimin e të drejtës për vetëvendosje për Skocinë nga ana e Britanisë së Madhe, e drejtë e cila u shfrytëzua nga Skocia në vitin 2014 por rezultati ishte për të mbetur me Mbretërinë e Bashkuar. Në anën tjetër lufta e konflikti i armatosur është një përcjellës i çështjes baske deri vonë si dhe i asaj të Irlandës së Veriut deri në vitin 1997. Konflikti i armatosur ndonëse nuk ka arritur të realizojë vetëvendosjen e jashtme, në masë të madhe ka ndikuar që në të dy rastet të fuqizohet vetëvendosja e brendshme. Katalonja dhe Skocia janë rastet në të cilat përpjekjet për vetëvendosje më së paku kanë qenë të përcjella nga përdorimi i forcës dhe dhuna politike. Së paku deri më tani, sepse herë pas here këto viteve të fundit një nivel i lehtë i dhunës shtetërore mund të vërehet në Katalonjë. Sidoqoftë, arritja e

marrëveshjes në mes të qeverisë britanike dhe asaj skoceze për referendumin në Skoci, marrëveshja e paqes në Irlandën e Veriut si dhe aranzhimet politike të ofruara që nga rënia e Frankos brenda Spanjës për Katalonjën dhe Baskinë, janë tregues se kapaciteti i këtyre shteteve dhe shoqërive të tyre për të trajtuar kërkesat e popujve të ndryshëm, qoftë për vetëvendosje të jashtme qoftë për të brendshme, lidhet edhe me faktin se në ekonomitë e industrializuara e demokracitë liberale këto kërkesa politike më lehtë mund të akomodohen. Sipas James Mayall (1994) fakti se protagonistët (qoftë ata që e kërkojnë vetëvendosjen e jashtme, e qoftë ata që e akomodojnë këtë kërkesë, e madje edhe kur këta të fundit e refuzojnë atë), ndajnë të njëjtën kulturë politike e cila bazohet në të drejtat individuale civile dhe politike ka bërë që këto situata me gjithë tensionet të zgjidhen më lehtë. Në këtë kontekst duhet theksuar se konflikti i gjatë në mes të Kosovës dhe Serbisë/Jugosllavisë nuk i ka përmbushur këto kritere. Përderisa regjimi serb/jugosllav ka qenë në vazhdimësi një regjim jo i bazuar në të drejtat e njeriut e sidomos jo në ato civile e politike, pas vitit 1990 kjo situatë u përkeqësua kur Millosheviqi, tani më në një sistem shumë partiak promovonte elemente të një shteti autoritar e në Kosovë me elemente aparteidi. Në anën tjetër shqiptarët që në fillim e sidomos prej viteve 90' të shekullit të kaluar ishin përcaktuar për vlerat e demokracisë liberale. Kështu konflikti përveç faktit se ishte i natyrës politike dhe lidhej me përpjekjet për liri e vetëvendosje të shqiptarëve të Kosovës, ndonëse më pak, por lidhej edhe me faktin se palët në fillim të viteve 1990' përfaqësonin vlera të ndryshme politike.

4.5 Vendimi i Gjykatës Supreme të Kanadasë për Kuebekun: një rrugë që duhet ndjekur

Një ndër vendimet e rëndësishme gjyqësore në raport me parimin e vetëvendosjes dhe mundësisë së shkëputjes së njëanshme është ai i Gjykatës Supreme të Kanadasë (1998), që trajton mundësinë që Kuebeku të shkëputet në mënyrë të njëanshme nga Kanadaja. Vendimi i Gjykatës Supreme ndonëse, në njërën anë, thekson se e drejta e brendshme dhe ajo ndërkombëtare nuk e lejojnë shkëputjen e njëanshme (ajo thekson se ajo mund të lejohet vetëm tek popujt kolonial, apo në rastet e pushtimit të huaj apo kur një popull nuk e realizon të drejtën e vetëvendosjes së brendshme, përkatësisht pjesëmarrjen në pushtet, e që në të tri variantet nuk është rasti në Kuebek), në anën tjetër, konstaton se një vullnet i shprehur qartazi në referendum për shkëputje e pavarësi nga ana e popullit të Kuebekut nuk mund të injorohet. Andaj ajo propozon si zgjidhje të vetme fillimin e procesit të ndarjes përmes një dialogu në mes të qeverisë qendrore, njërive të tjera federale të Kanadasë dhe Kuebekut në mënyrë që të merren parasysh interesat e të gjitha palëve në këtë proces. Gjithashtu aty theksohet se ky proces duhet të përmbyllet përmes ndryshimeve kushtetuese cilat do ta legalizonin tërë procesin e shkëputjes së Kuebekut nga Kanadaja (Reference Re Secession of Quebec, file no.25506, 1998, para.82-97, 103-105, f.218-223, 263-270, 272-274).

Ky vendim duke e trajtuar të drejtën e vetëvendosjes dhe shkëputjes jo vetëm në planin juridik e kushtetues e as jo vetëm në planin e së drejtës ndërkombëtare por edhe në atë politik, shtron rrugën për shkëputjen e negociueshme si një zgjidhje e duhur. Dhe këtë e shtron edhe atëherë kur konstaton se kushtetuta e Kanadasë nuk e ofron mundësinë e shkëputjes dhe as Kuebeku nuk plotëson kushtet sipas së drejtës ndërkombëtare për shkëputje. Por në këtë rast është i rëndësishëm edhe konteksti politik dhe vullneti i popullit si një parim i rëndësishëm demokratik e që është thelbësor edhe për funksionimin e federatës kanadeze. Dhe kjo qasje është e duhura edhe për disa nga problemet themelore që burojnë sidomos nga kërkesa e katalonasve dhe baskëve për vetëvendosje e shkëputje. Negocimi, ndryshimi i kushtetutës dhe vullneti i

popullit do të duhej të kombinoreshin për të shtruar rrugën e zgjidhjes së lëmshit të krijuar sidomos tani së fundmi me kërkesën e Katalonjës për pavarësi.

Në anën tjetër në rastin e Britanisë së Madhe ajo që ndodhi me Skocinë tregon për ndikimin e një vendimi të tillë në referendumin e negociuar për pavarësi të Skocisë në vitin 2014. Nuk ka dyshim se kjo logjikë e zgjidhjes së problemeve me kompromis, që ka qenë një karakteristikë e kahershme e Mbretërisë së Bashkuar, e që sigurisht që si filozofi juridike dhe politike ka pasur ndikimin e vetë edhe në vendimin e Gjykatës Supreme të Kanadasë, do të mbizotërojë edhe përballë kërkesave të reja në rritje të qeverisë skoceze për një referendum të dytë në Skoci pas procesit të Brexit-it. Përkundër faktit të një situate të dal nga konflikti, parimi i negociimit ka sjell paqen dhe ndarjen e pushtetit edhe në Irlandën e Veriut me mundësinë e hapur që kurdo që krijohen rrethanat dhe ka vullnet për këtë të mbahet edhe referendumi për bashkim me Republikën e Irlandës.

Sigurisht rasti i Kosovës duke iu mohuar vetëvendosja dhe shkëputja që nga parimet e vendosura nga Komisioni i Badinterit (1991) në fillimin e shpërbërjes së Jugosllavisë, por edhe duke mos qenë pjesë e procesit të dekolonizimit e as pjesë e asaj që trajtohet si pushtim i huaj, është trajtuar si rast i vetëvendosjes zhdëmtuese, apo zbatimit të “teorisë së represionit” për shkak të krimeve që ka kryer Serbia dhe faktit që pushteti i vendosur në Kosovës nuk ka shprehur vullnetin e qytetarëve të saj dhe ata kanë qenë të përjashtuar. Një logjikë të tillë të pranimit të së drejtës së vetëvendosjes së jashtme dhe sidomos të asaj të shkëputjes mund ta vërejmë që nga vendimi i Komisionit të Raportuesve në rastin e Ishujve Aaland në vitin 1920, të Deklaratës për Marrëdhëniet Miqësore (1970) dhe pastaj tek një sërë autorësh të cilët këto parime i kanë trajtuar herë më gjerë e herë më ngushtë si Buchhet (1978), Tomuschat (2006), Weller (2009/2011), Crawford (2007), Musgrave (1997), Buchanan (2007) etj. Kjo sa i përket faktit sesi arriti Kosova deri tek shkëputja dhe marrja e njohjeve ndërkombëtare nga shumica e shteteve të OKB-së dhe jo qasjes se a kanë pasur të drejtë shqiptarët për vetëvendosje dhe a ka mund të trajtohet edhe Kosova si rast i pushtimit ushtarak qoftë në vitin 1912 e qoftë në atë 1945. Dhe edhe në rastin e Kosovës, përkundër një njohjeje të madhe ndërkombëtare të pavarësisë së saj si dhe një legjitimiteti të shpalljes së deklaratës së pavarësisë nga ana e Gjykatës Ndërkombëtare të Drejtësisë (2010), ajo vazhdon të mos jetë pjesë e OKB-së duke qenë se pavarësia e saj nuk ka ndodhur në marrëveshje me shtetin nga i cili ka dal por në kundërshtim me të. Si rrjedhim një pjesë e anëtarëve të KS të OKB-së si Rusia dhe Kina e bllokojnë anëtarësimin e Kosovës në të pa një marrëveshje me Serbinë. Siç e thotë James Crawford (2007) që nga viti 1945 asnjë shtet që është ndarë nga një shtet tjetër nuk është pranuar në OKB pa pëlqimin e shtetit paraprak (gjithnjë jashtë kontekstit kolonial).

III. Reagimi i shteteve ndaj përpjekjeve të popujve për vetëvendosje

Në këtë kapitull, që mund të cilësohet edhe kryesori për temën, do të trajtohet reagimi i shteteve, përkatësisht i Spanjës, Britanisë së Madhe dhe Jugosllavisë/Serbisë ndaj kërkesave për vetëvendosje të katalonasve, baskëve, skocezëve, irlandezëve dhe shqiptarëve. Ky reagim do të vështrohet edhe nën prizmin e historisë së marrëdhënieve në mes të këtyre shteteve dhe popujve përkatës. Në këtë drejtim do të nisim me historinë më të hershme: si janë krijuar këto shtete dhe cili ka qenë raporti në mes tyre dhe popujve që i kanë administruar apo pushtuar? Padyshim fokusi do të jetë në historinë e vonë e deri në ditët e sotme kur këto çështje ose janë zgjidhur ose janë në rrugë të zgjidhjes apo edhe kanë mbetur ende në udhëkryq.

Reagimi i shteteve ndaj përpjekjeve për vetëvendosje zakonisht ka krijuar tensione të larta e në raste të caktuara edhe luftë e spastrim etnik. Nga ky reagim është varur dhe varet dinamika e konflikteve që kanë rezultuar. Nga qasja e shteteve sesi do t'i akomodojë këto kërkesa shpesh është varur jo vetëm stabiliteti në vendin përkatës por edhe ai rajonal dhe evropian. Ky hulumtim dëshmon se reagimi i matur dhe akomodimi i duhur i kërkesave për vetëvendosje nuk dërgon në destabilizim. Madje akomodimi i duhur mund të jetë rruga më e mirë edhe për ruajtjen e integritetit territorial të shteteve përkatëse, siç është rasti i Skocisë, por edhe i Katalonjës, së paku deri në periudhën e fundit. Përkundrazi një reagim i ashpër është ai që mund të ndez luftëra e të mbaj konflikte për një kohë të gjatë. Këto reagime zakonisht e fusin konfliktin në dinamikë të tillë i cili rezulton edhe me realizimin e së drejtës për vetëvendosje siç është rasti i Kosovës.

Gjatë trajtimit të mëposhtëm do të vërehet se për të pesë rastet reagimet kanë qenë të ndryshme edhe duke u nisur nga fakti i traditës demokratike të shteteve përkatëse. Por njëkohësisht është i rëndësishëm edhe vetë procesi i shtetndërtimit të Spanjës, Britanisë së Madhe dhe Serbisë/Jugosllavisë si dhe cili ka qenë raporti i marrëdhënieve me popujt përkatës në atë proces. Andaj do të shihet se në këtë drejtim në rastin katalonas dhe bask kërkesat për vetëvendosje do të vijnë më vonë sepse që nga fillimet e përfshirjes së tyre në shtetin spanjoll ata kishin një lloj autonomie dhe vetëqeverisjeje. Me cenimin e kësaj autonomie do të shtroheshin kërkesat për më shumë pavarësi. Duke qenë çështje që i takojnë të njëjtës periudhë sidomos në planin e fitimit të autonomisë edhe në aspektin metodologjik trajtimi brenda këtij kapitulli është bërë përmes një nënkapitulli dhe në formë më të integruar. Në anën tjetër në rastin irlandez dhe skocez historia e marrëdhënieve të këtyre dy popujve me Anglinë ishte krejtësisht e ndryshme. Përderisa në rastin e parë mund të flitet për pushtim dhe konflikte e luftëra të vazhdueshme, në rastin e dytë mund të flitet për një partneritet në krijimin e Britanisë së Madhe. Ky kontekst i ndryshëm do të përcaktojë edhe dinamikën e konflikteve të mëvonshme. Në të dy rastet shtrimi i kërkesave për më shumë autonomi deri në pavarësi dhe reagimi i shtetit britanik do të ishin të ndryshme. Së paku fillimisht ky reagim do të ishte i ndryshëm sepse me kohën reagimi britanik anonte dhe anon drejt akomodimit të kërkesave të të dy rasteve për autonomi e deri në pavarësi.

Rrjedhimisht edhe trajtimi i tyre metodologjik në kuadër të këtij kapitulli është bërë përmes dy nënkapitujve të ndarë. Rasti i Kosovës dhe çështja shqiptare nën Serbi/Jugosllavi ka qenë që nga fillimi rast tipik i pushtimit andaj kërkesa për vetëvendosje në vazhdimësi ka qenë prezente ndonëse në periudha të ndryshme nën regjime të ndryshme ka pasur përpjekje për akomodime të ndryshme. Sidoqoftë si parim reagimi ka qenë i tillë që vetëm ka nxitur konflikte të vazhdueshme.

Më poshtë sidomos, tek pjesa kur flitet për Irlandën e Veriut do të haset terminologji e ndryshme për popujt dhe grupet në konflikt. Ato janë një sërë shprehjesh që shpesh përdoren si sinonime dhe si të tilla duhet kuptuar. Konteksti etnik, religjioz e ai politik e bënë ndonjëherë të komplikuar këtë terminologji. Kështu që *nacionalistë e republikanë* trajtohen irlandezët me prejardhje kelte apo ata që besojnë në bashkimin e Irlandës së Veriut me Republikën e Irlandës. Ata shpesh referohen edhe si *katolikë* duke qenë se ndarja religjioze gjithashtu qëndron në themel të konfliktit atje apo edhe si *irlandezë katolikë*. Në anën tjetër qëndrojnë termet *unionistë* dhe *lojalistë*. Me këta terma kryesisht trajtohet popullsia që është për mbetjen e Irlandës së Veriut si pjesë të Britanisë së Madhe. Dallimi në mes të dy termave zakonisht nënkupton se në rastin e parë kemi të bëjmë me një përcaktim politik për që qëndruar në union me Britaninë e Madhe e në rastin e dytë ky përcaktim politik është i përcjellë edhe me një militantizëm më radikal. Kjo pjesë e popullsisë kryesisht është *protestante* andaj edhe ky term është shpeshherë sinonim i dy të parave (Joireman, 2003).

Në trajtimin që do t'i bëhet Katalonjës dhe Baskisë kryesisht do të flitet për rajonet ku sot të dy popujt vetëqeverisin pa hyrë më thellë në trajtimin e pjesëve të tjera ku jetojnë këta popuj. Në anën tjetër në rastin e Kosovës, një trajtim më i gjerë në kontekstin shqiptar ishte i domosdoshëm sepse është vështirë të kuptohet problemi Kosovës jashtë këtij konteksti. Në këtë drejtim Skocia dhe skocezët nuk përbëjnë vështirësi analize sepse pak a shumë kufijtë e saj janë qartë të përcaktuar që nga fillimi.

1. Reagimi i Spanjës në raport me përpjekjet e katalonasve dhe baskëve

1.1 Katalonja dhe Spanja nga një martesë interesi e kompromisi deri te përpjekja për divorc

1.1.1 Katalonja nga një fuqi rajonale deri nën sundimin e Kastijës

Katalonja gjatë mesjetës, përkatësisht prej vitit 1137 ishte pjesë e Mbretërisë së Aragonit. Për shkak se familja mbretërore vinte nga Barcelona, Katalonja kishte ndikim të madh dhe gjuha katalonase po lulëzonte. Duhet theksuar se autorë si *Michael Keating* (1996) e quajnë të gabuar termin “Mbretëria e Aragonit”, duke e trajtuar atë strukturë shtetërore si konfederata Katalono-Aragoneze. Në këtë periudhë, kjo mbretëri lulëzoi si një fuqi e madhe tregtare në Mesdhe, duke zotëruar edhe mbretërinë e Napolit, Sicilinë, Sardenjën dhe ishujt Balearik.

Kjo mbretëri më 1469, përmes martesës së Ferdinandit mbretit të Aragonës me Isabelën mbretëreshën e Kastijës, do të futej në një union (konfederatë) dinastie me atë kastijase, e që në thelb është fillimi i një procesi të gjatë të bashkimit të kurorave për të krijuar mbretërinë spanjolle. Ky proces bashkimi nuk ka qenë i shpejtë dhe i lehtë, dhe ka zgjatur diku mbi 200 vjet (Balcells, 1996). Tek në vitin 1516 kemi bashkimin e kurorave, produkt i së cilës ishte Mbretëria Spanjolle. Por kjo mbretëri, siç ishte zakoni i kohës, njëkohësisht lidhej në raporte unionesh me

Perandorinë e Shenjtë Romake të Popullit Gjerman (Keating, 1996). Në këto rrethana komplekse, ku ndërthureshin shumë struktura shtetërore dhe fetare, konfederale e perandorake, Katalonja dhe katalonasit kishin ruajtur autonominë dhe madje kishin edhe institucionet e tyre vetëqeverisëse si *Cortesin* (parlamentin) dhe *Gjeneralitatin* (qeverinë autonome) deri në vitin 1714. Përveç institucioneve Katalonja kishte ruajtur edhe monedhën, doganat si dhe sistemin e taksave (Balcells, 1996). Gjithashtu për një kohë të gjatë si pjesë e marrëveshjeve, Madridi nuk mund të mobilizonte katalonasit për luftë, përveç kur sulmohej Katalonja. Rrjedhimisht Katalonja kishte ruajtur çdoherë karakteristika të një identiteti të veçantë kombëtar, e gjithashtu edhe të atij politik, kulturor e gjuhësor.

Ajo që edhe sot është thelbi i identitetit kombëtar, kulturor por edhe politik i katalonasve, gjuha katalonase, kishte arritur të mbijetonte edhe në këtë periudhë, sepse realisht përveç që ishte gjuha e folur, ishte edhe gjuha e institucioneve autonome katalonase. Gjuha katalonase filloi të shfaqej në shekujt e 10-të dhe të 11-të si një e folur e bazuar në latinishte por e ndryshme me gjuhët fqinje si kastijanishtja dhe okitanishtja (Keating, 1996).

Në luftërat për fronin e Spanjës që u zhvilluan në fillim të shekullit të 18-të, katalonasit ishin në anën e Habsburgëve, përkatësisht të Karlit të Austrisë, i cili përkrahej edhe nga Anglia dhe Holanda në mënyrë që të mos lejonin një bashkim të kurorave të Spanjës dhe të Francës e që do të prishte baraspeshën e fuqive në Evropë. Në anën tjetër, Burbonët e Francës, favorizonin nipin e Luigjit të IV-të, Filipin e V-të. Në këtë luftë për fronin, fituan Burbonët. Kjo ndodhi edhe për shkak se vetë Karli u shpall si Karli i VI-të Perandor i Mbretërisë së Shenjtë Romake të Popullit Gjerman. Në këtë situatë Anglia e Holanda më nuk kishin interes ta përkrahnin Karlin, sepse i frikësoheshin një aleance të mundshme në mes të Spanjës dhe Gjermanisë e cila do të rrezikonte seriozisht balancën e forcave në kontinentin e vjetër. Krejt kjo betejë për fronin përfundoi me Paqen e Utrehit në vitin 1713 që garantonte se Spanja e Franca do të ishin dy shtete të ndara (Balcells, 1996). Rrjedhimisht më shumë se humbje për Karlin, kjo ishte një humbje për katalonasit, që ishin mbështetësit e tij. Si ndëshkim, në vitin 1714, mbretëria spanjolle, e cila prej shekullit të 17-të kishte tentuar të reduktonte autonominë e Katalonjës, filloi suprimimin e prerogativave autonome që kishte Katalonja (Keating, 1996, f.116). Në vitin 1716 Filipi i V-të lëshoi Dekretin *Nueva Planta*, përmes së cilit i suprimoi të gjitha institucionet autonome, përfshirë Gjeneralitetin, sistemin e taksave, dhe e vendosi gjuhën kastijase si gjuhë zyrtare të administratës dhe të gjyqësisë (Balcells, 1996, f.16-17; Keating, 1996, f.116).

Kështu filloi politika e një centralizmi që për model kishte monarkinë absolutiste centraliste franceze. Edhe liberalët, të inspiruar më vonë nga Revolucioni Borgjez Francez, synonin një shtet borgjez unitar. Por siç me të drejtë vëren Keating (1996), të dy këto përpjekje dështuan, sepse monarkia spanjolle ishte e përfshirë nga beteja të vazhdueshme të brendshme për fron dhe luftëra e kryengritje të cilat asnjëherë nuk e lanë të stabilizonte pushtetin qendror. Rrjedhimisht edhe politika e asimilimit dhe e krijimit të një kombi spanjoll unik, sipas modelit francez, dështuan.

Ajo që pasoi, është se Katalonja ndonëse e humbi autonominë politike, arriti në vazhdimësi të ruante superioritetin ekonomik në raport me pjesën e tjetër të Spanjës. Ky zhvillim ekonomik, bëri që elita politike dhe ekonomike katalonase të ndjehej më progresive, por njëkohësisht edhe më elitiste se elitat kastilase dhe kështu të ruante edhe gjuhën dhe identitetin e veçantë kombëtar dhe një synim të vazhdueshëm për autonomi. Sipas profesorit të njohur katalonas Francesc Xavier Hernandez (2014), gjatë shekullit 19 Katalonja ishte shndërruar në një vend tërësisht industrial gjë që e kishte bërë të dukej ndryshe nga pjesa tjetër e Spanjës që kishte mbetur bujqësore. Ndryshimi ishte ekonomik, social dhe kulturor. Madje një kohë të gjatë, ekonomia e

Katalonjës ishte më e integruar me pjesën tjetër të Evropës, sidomos me Francën, sesa me pjesën tjetër të Spanjës. Mendimtari katalonas Jaume Balmes në vitin 1843 kishte konstatuar se

...Katalonja është provinca e vetme, po të flitet në mënyrë strikte, që është pjesë e lëvizjes industriale evropiane”, për të shtuar se kur kalon nga Katalonja në Francë, nuk duket se ke kaluar nga një shtet në një tjetër por nga një provincë në një provincë tjetër të të njëjtit shtet, ndërsa kur kalon nga Katalonja për në pjesën tjetër të Spanjës, krijohet përshtypja se e ke lëshuar atdheun për t’u futur në toka të huaja. (Balmes, 1843, cituar sipas Balcells, 1996, f.21)

Kjo ndodhte sepse ekonomia e pjesës tjetër të Spanjës bazohej në pronarët e mëdhenj të tokave, në një bujqësi ekstensive dhe klasat sunduese të saj ishin mu pronarët e mëdhenj të tokave dhe artizanët. Duhet theksuar se monarkia spanjolle, duke qenë një fuqi kolonialiste për një kohë të gjatë, kishte një varësi nga politikat koloniale edhe në planin ekonomik. Në anën tjetër, elitat katalonase sidomos në fillimet e kolonizimit të Amerikës së Jugut nuk ishin lejuar të përfitonin nga këto politika. Më vonë, sidomos nga shekulli i 17-të e këndeje, edhe tregtarët e prodhuesit katalonas filluan të përfitojnë nga tregjet e Amerikës Jugore. Politikat kolonialiste nuk bënë ndonjë ndryshim në strukturën ekonomike të pjesës tjetër të Spanjës, duke mbetur një vend bujqësor e me prodhim artizanal, përderisa Katalonja filloi të zë hapin në industrializim, sidomos në industrinë e lehtë dhe atë të tekstilit. Kështu sipas Balcells (1996), Spanja nuk mund të konsiderohej një ekonomi e industrializuar edhe në fund të shekullit 19-të. Duke qenë se Katalonja ishte ndër rajonet e pakta në Spanjë që ishte prijatë në procesin e industrializimit të vendit, betejat politike në Katalonjë kishin edhe karakter klasor, që shpeshherë nuk kuptoheshin nga elitat e Madridit. Industrializimi e lindi edhe klasën punëtore, andaj që në shekullin 19-të betejat politike në mes të borgjezisë katalonase dhe klasës punëtore ishin të vazhdueshme (Hernandez, 2014). Madje kjo situatë krijoi edhe një kontekst absurd në planin e përpjekjeve kataloniste për një autonomi nga pushteti qendror. Përderisa borgjezia katalonase ishte në vazhdimësi në një tension ekonomik dhe politik me elitat ekonomike, politike dhe ushtarake të Madridit dhe të jugut të Spanjës për shkak se ato ishin produkt i ekonomisë së bazuar në pronarët e mëdhenj, ajo kërkonte ndihmë nga këto elita për të mbrojtur përmes tarifave doganore prodhimet e saj industriale ende jo konkurruese me ato të Evropës Perëndimore. Gjithashtu borgjezia katalonase kërkonte ndihmën e shtetit qendror në betejat e saja të vazhdueshme me klasën punëtore, të cilën Keating (1996) e cilëson si më “revolucionaren në Evropë”. Kështu sipas Balcells (1996) borgjezia katalonase gjithnjë në mbrojtje nga vullneti i pronarëve të mëdhenj të tokave nga Kastija dhe Andaluzia, ishte më konservatore, dhe një “klasë më pak revolucionare se që mund të pritej” (f.19). Edhe sipas Keating (1996) borgjezia katalonase ishte “konservatore në aspektin social dhe thellësisht religjioze” duke bërë që Katalonizmi të jetë thellësisht dykuptimësh, “...në të njëjtën kohë bashkëkohor dhe i prapambetur, progresiv dhe represiv, autonomist dhe i varur” (f.118).

1.1.2 Rilindja Kombëtare dhe krijimi i Mancouminat

Në këto rrethana, dhe nën ndikimin edhe të lëvizjeve të ngjashme në Evropë filloi në mesin e shekullit të 19-të rilindja kulturore e kombëtare e katalonasve e njohur si *Renaixença*. E filluar si një lëvizje për të fuqizuar përdorimin e katalonishtes dhe për ta standardizuar atë, kjo lëvizje gradualisht mori karakter politik duke definuar për vitet e dekadat e ardhshme kërkesat katalonase për vetëqeverisje dhe më shumë autonomi. Në vitin 1880 *Valenti Almirall* botoi gazetën e parë në gjuhën katalonase *El Diari Catala*, si dhe në vitin 1882 formoi *Centre Catala*

përmes së cilës Admirall bëri përpjekje t'i përfshijë të gjitha organizatat kulturore dhe regionaliste katalonase. *Centre Catala* në vitin 1885 hartoi një listë të ankesave katalonasve për mbretin (*Memorial de Greuges*) (Balcells, 1996). Në vitin 1892 nga *Centra Catala* u nda një grup më konservator për të krijuar *Lliga Catalana*, e cila kërkonte hapur më shumë vetëqeverisje dhe përdorimin e gjuhës katalonase. Prej vitit 1910 u themelua *Lliga Regionalista*, e cila përcaktoi rrugën për organizimin e një sistemi partiak katalonas i ndarë nga ai spanjoll. Fitoret më të mëdha të nacionalizmit katalonas, i cili në këtë periudhë luhatej në mes të përpjekjeve për të fituar vetëqeverisje në njërin anë dhe në tjetrën për të ndikuar në politikat qendrore të Spanjës, sipas Ketaing (1996) ishin vendosja e regjimit të tarifave të vitit 1906 përmes së cilës mbrohej industria katalonase e tekstit dhe vendosja e një sistemi të dobët të vetëqeverisjes në vitin 1914 e njohur si *Mancomunitat*, përmes së cilit janë bashkuar katër provincat katalonase në një. Përkundër fuqisë së tij të dobët, *Mancomunitat* ringjalli gjuhën katalonase në jetën institucionale si dhe vendosi bazën për institucionet ekonomike dhe kulturore (Keating, 1996).

Deri në këtë periudhë, nacionalizmi katalonas ishte më shumë në duart e borgjezisë, e posaçërisht asaj të mesme e cila ishte e lidhur edhe me Kishën Katolike. Nën premtimin për një autonomi më të madhe për Katalonjën, kjo borgjezi e përkrahu diktaturën e *Primo de Rivas* (1923-31). Fillimisht *Lliga Regionalista* koketoi me diktaturën, duke pritur se diktatori Riviera do të përmbushte premtimet e tij për më shumë autonomi. Ajo që në të vërtetë ndodhi ishte kufizimi i autonomisë, masa të rrepta kundër përdorimit të katalonishtes, e deri tek suprimimi i *Mancomunitatit* dhe të gjitha prerogativave të tij autonome. Një pjesë e elitës politike shkuan në mërgim e pjesa tjetër filloi zbatimin e një rezistence paqësore qoftë politike, qoftë kulturore (Balcells, 1996).

Duke qenë se diktatori Riviera vazhdoi me politikat e centralizimit dhe nuk mbajti asnjë premtim, u krijuan kushtet që në krye të lëvizjes për vetëqeverisje të vinte e majta radikale e bazuar në shtresat e mesme të ulëta. Kështu u krijua E Majta Republikane e Katalonjës (*Esquerra Republicana de Catalunya* - ERC), me në krye udhëheqësin e njohur politik *Francesc Macia*, si një organizatë politike e cila për dekadat e ardhshme do të bëhej bartëse e proceseve më të rëndësishme nëpër të cilat do të kalojë Katalonja. Ky subjekt politik në rrethana të ndryshme do të bashkëpunojë edhe me sindikatën më të fuqishme në Spanjë dhe Katalonjë, sindikatën anarkiste Konfederatën Kombëtare të Punës (*Confederación Nacional del Trabajo* – CNT). Në anën tjetër, *Lliga Regionalista* edhe pse nuk bashkëpunoi me diktaturën, koketimi fillestar i kushtoi në humbjen e primtatit brenda kampit katalonist. Sidoqoftë ajo vazhdoi edhe për një kohë të jetë një forcë politike me ndikim e posaçërisht tek shtresa borgjeze (Balcells, 1996; Keating, 1996).

Duhet theksuar se beteja politike në Katalonjë kishte disa dimensione. Njëri dimension lidhej me anën kombëtare dhe përpjekjet për më shumë autonomi, vetëqeverisje e decentralizim. Kërkesa për pavarësi e vetëvendosje të plotë ishte e megjullt dhe një kohë të gjatë e shtyrë jo nga forcat kryesore politike. Në anën tjetër, beteja politike në Katalonjë kishte edhe një dimension tjetër të rëndësishëm, atë të luftës klasore e ideologjike (Hernandez, 2014). Si askund tjetër, sindikatat, e sidomos CNT ishte e fuqishme në Katalonjë. Dhe edhe në të ardhmen forcat e majta, më pas socialistët e komunistët por edhe anarkistët do të luajnë një rol të rëndësishëm në këtë betejë. Shpeshherë këto dy beteja sintetizoheshin në një. Duke qenë se 19% e popullsisë edhe në vitin 1931 kishte lindur jashtë Katalonjës (Balcells, 1996, f.98), dhe ishin për nga prejardhja kryesisht klasë punëtore që kishin ardhur të punonin në Katalonjën e pasur, e bënte këtë popullsi më të lidhur me forcat politike të majta dhe i shihnin me dyshim kërkesat për më shumë autonomi e vetëqeverisje. Andaj ishte një meritë e ERC-së që arriti që nacionalizmit

katalonas t'ia veshte edhe ideologjinë majtiste dhe të bënte përpjekje të pajtonte kërkesat për më shumë barazi sociale me kërkesat për autonomi e vetëqeverisje katalonase.

ERC edhe sot e kësaj dite vazhdon të jetë me ndikim në skenën politike katalonase, parti e parë ndër forcat nacionaliste në zgjedhjet e shkurtit të vitit 2021 dhe po ashtu parti qeverisëse për një kohë të gjatë, e për të cilën do të flitet më vonë në këtë punim. Në anën tjetër, klasa punëtore filloi të lidhej më shumë me partinë komuniste, atë socialiste si dhe me organizatat e ndryshme anarkiste të punëtorëve. Lirisht mund të thuhet se Katalonja, e posaçërisht Barcelona ishin djepi i anarkizmit në Spanjë (Orwell, 1938/n.d.). Përderisa ERC ishte për një vetëqeverisje më të madhe, me elemente pavarësie e sovraniteti, partitë komuniste e socialiste por edhe anarkistët ishin për një republikë federale spanjolle (Keating, 1996).

1.1.3 Autonomia, Republika e Dytë dhe Lufta Civile

Nën një sfond të tillë politik Katalonjën e gjeti Republika e Dytë (1931-1939). Nacionalistët katalonas, republikanët por edhe e majta u orientuan prej fillimit të ndihmojnë rrëzimin e mbretit dhe krijimin e republikës (Balcells, 1996).² ERC, kaherë kishte proklamuar se vetëm ndryshimi i regjimit mund të sillte një model të ri të shtetit në të cilin do të respektoheshin të drejtat për vetëqeverisje të Katalonjës. Që në fillim forcat politike katalonase bënë përpjekje që si parakusht për një opozitë të përbashkët që do të dërgonte deri në rrëzimin e pushtetit monarkist të ishte edhe rivendosja e autonomisë dhe krijimi i një modeli shtetëror federal në Spanjë. Pas fitores bindëse në zgjedhjet lokale të mbajtura pas tërheqjes së diktaturës në vitin 1931, së pari u shpall republika në Barcelonë më 14 prill 1931, për t'u pasuar me dorëzimin e pushtetit në Madrid dhe largimin e mbretit. Ndërkohë Macia shpalli edhe pavarësinë, përkatësisht republikën e pavarur në kuadër të një Federate Iberike joekzistente, si një taktikë politike që do ta përdorte për të nxjerrë maksimumin në dialogun me Madridin për Katalonjën autonome (Balcells, 1996).

Pushteti i ri republikan kishte një sërë çështjesh komplekse që ia vështirësonin funksionimin, duke u nisur nga nevoja për të modernizuar ekonominë, për të realizuar reformën agrare si dhe për të vendosur një sistem adekuat e të barabartë të arsimit publik. Edhe divergjencat në mes të republikanëve, socialistëve, komunistëve dhe anarkistëve e vështirësonin fuqizimin e Republikës, e këto divergjenca do të jenë thembër Akili për pushtetin republikan edhe gjatë Luftës Civile. Sidoqoftë, një prej problemeve themelore me të cilat u ballafaqua regjimi republikan ishte edhe çështja e rikthimit të autonomisë për ato që konsideroheshin dhe vazhdojnë të konsiderohen si rajone historike: Katalonjën, Baskinë dhe Galicinë.

Në këto rrethana elita politike katalonase në krye me Macian dhe ERC-në, shfrytëzuan krijimin e Gjeneralitetit (për herë të parë që nga mesjeta me këtë emër), për të përpiluar Statutin e tij dhe për ta miratuar në referendum me 2 gusht 1931. Shpallja e Gjeneralitetit më 1931 dhe miratimi i Statutit ishte një hap shtesë presioni ndaj autoriteteve republikane të brishta në Madrid. Edhe në atë kohë synimi i katalonasve, por edhe i baskëve ishte një Spanjë federale, me autonomi më të madhe për të dy popujt. Kjo kërkesë binte ndesh me synimet centraliste edhe të republikanëve, përfshirë të majtën që kishte ardhur në pushtet në Madrid pas zgjedhjeve të përgjithshme të vitit 1931. Çdo herë nën trysinë dhe kërcënimin e puçeve ushtarake, pushteti qendror e pranoi dhe e miratoi në parlament Statutin e autonomisë dhe krijimin e Gjeneralitetit, por i reduktoi goxha shumë kompetencat që Statuti i jepte këtij të fundit, sidomos në fushën e

² Ndërsa Republika e Parë Spanjolle ka qenë jetëshkurtër dhe e lindur në një periudhë gjithashtu trubullirash të mëdha politike, ka zgjatur nga 11 shkurti 1873 deri më 29 dhjetor 1874.

politikave fiskale dhe të arsimit (kjo direkt kishte të bënte me përdorimin e gjuhës katalonase) (Balcells, 1996).

Duke qenë se e djathta erdhi prapë në pushtet në zgjedhjet e përgjithshme të vitit 1934 dhe për shkak se Gjeneraliteti i udhëhequr nga një forcë e majtë si ERC-ja kishte filluar të zbatonte reformën agrare në Katalonjë, duke bërë pronarë tokash 70,000 bujq, lindi një konflikt i ri në mes dy pushteteve. Kjo politikë e Gjeneralitetit e udhëhequr nga e majta, u kundërshtua si nga pronarët e mëdhenj të tokave në Katalonjë, ashtu edhe nga ata në tërë Spanjën për shkak të frikës se e njëjta do të mund të ndodhte në tërë Spanjën. Qeveria e djathtë në Madrid e suprimoi ligjin që realizonte këtë reformë duke shkaktuar një krizë të re në marrëdhëniet në mes të Madridit dhe Barcelonës. Si reaksion i këtyre masave dhe dështimit të negociatave, tani më kryetari i ri Gjeneralitetit Lluís Companys më 6 tetor 1934 e shpalli *Shtetin Katalonas* në kuadër të *Republikës Federale Spanjolle*. Si rrjedhojë ndërhyri pushteti qendror dhe ushtria e si rezultat u suprimua Statuti i Vetëqeverisjes së Katalonjës. Fitorja e Frontit Popullor në zgjedhjet e përgjithshme në Spanjë në vitin 1936 me 48% kundrejt 46.5% të aleancës së djathtë, e që në Katalonjë ishte edhe më e thellë me 59% për të parën e 41% për të dytën, bëri që prapë të rivendoset Statuti i Vetëqeverisjes dhe shpejtë të rivendosen organet e pushtetit të Gjeneralitetit (Balcells, 1996, f.107-113).

Faza e fundit e ekzistencës së Gjeneralitetit, para rithemelimit të tij në vitin 1978, është periudha e Luftës Civile në Spanjë (1936-1939). Lufta Civile e filluar me rebelimin e ushtrisë në Marok më 18 korrikut 1936 dhe që për bazë kishte ideologjinë fashiste të partisë *Falanga Spanjolle* me udhëheqës dhe ideolog José Antonio Primo de Rivera, djalin e diktatorit Manuel Primo de Rivera. Ky rebelim nuk mund të kuptohet edhe pa kontekstin e ngritjes së fashizmit në Evropë, përkatësisht në Itali dhe Gjermani. Në krye të rebelimit u vendos gjenerali Francisco Franco, me të cilin gradualisht do të identifikohet krahu nationalist e fashist dhe që më pas do të udhëheq me dorë të hekurt Spanjën deri në vdekjen e tij në vitin 1975. Ky rebelim i ushtrisë u kundërshtua nga qeveria qendrore dhe nga qeveritë rajonale të Katalonjës dhe Baskisë, të cilat së bashku me Madridin do të jenë edhe qendrat kryesore të rezistencës. Sigurisht dallimet e mëdha në mes të republikanëve dhe të majtës, dallimet e thella brenda të majtës, sidomos në mes të anarkistëve, socialistëve dhe komunistëve, e dikur edhe në mes të komunistëve pro-Stalinit dhe atyre pro-Trockit, përfshirë këtu edhe dallimet e vazhdueshme në mes të pushtetit qendror dhe atij autonom në Katalonjë e Baski, bënë që me kohë rezistenca të dobësohej e rrjedhimisht të mos mund të konsolidohej pushteti republikan dhe fitoret fillestare. Ajo që ndodhte në Katalonjë në ato ditët e para të rezistencës ndaj frankistëve, e cila fillimisht u realizua nga punëtorët dhe nga sindikata me orientim anarkist CNT, ishte ajo që George Orwell (1938/n.d.) theksonte se fshihej me qëllim vetëm si një luftë vëllavrasëse, përderisa ajo sidomos në muajt e parë ishte “fillimi i një revolucioni” (f.61). Në faktin se a duhej të kishte revolucion social apo jo, konsistonin edhe kundërshtimet në mes të anarkistëve në njërin anë, të cilët kërkonin revolucion social dhe kishin kolektivizuar shumicën e ekonomisë së Katalonjës dhe komunistëve dhe republikanëve që kërkonin përqendrim vetëm tek lufta kundër Frankos dhe mbrojtje të Republikës në këtë fazë. Duhet theksuar se gjatë vitit 1937 (3-8 maj) kishte beteja të vërteta në mes të anarkistëve dhe komunistëve në Barcelonë, e po ashtu kishte luftime e eliminime politike në mes të dy partive komuniste, përkatësisht Partisë Socialiste të Unifikuar të Katalonjës (*PSUC* që ishte degë e Partisë Komuniste Spanjolle dhe e lidhur me politikën zyrtare të BRSS-së) dhe Partisë Punëtoresh të Unifikimit Marksist (*PUOM*) që akuzohej nga e para si “trockiste”. Gjithashtu në këto ngjarje PUOM-i dhe CNT bashkëvepruan si aleatë. Në këtë situatë si qeveria e Gjeneralitetit ashtu edhe ajo qendrore ishte përkrahëse e komunistëve në tentimin për të

vendosur një ushtri të përbashkët, eliminimin e policive sindikaliste dhe ndaljen e kolektivizimit të ekonomisë. Kjo që një ndeshje që dobësoi jashtëzakonisht shumë kampin republikan, përfundoi me mbizotërimin e republikanëve dhe komunistëve dhe shpjegohet jashtëzakonisht në mënyrë përmbytëse nga shkrimtari i njohur anglez dhe pjesëmarrësi në këto ngjarje George Orwell (1938/n.d.) në veprën e tij *Nderim Katalonjës* (f.56-84, 142-205).

Nuk ka dyshim se ndihma e madhe që rebelët morën nga Gjermania dhe Italia, të cilët e shfrytëzuan politikën asnjansë të Francës dhe Britanisë së Madhe, u dha një epërsi të madhe për të arritur fitoren e vitit 1939. Ndihma e BRSS-së për qeverinë republikane ishte pakrahasueshëm më e vogël se ajo që jepnin dy shtetet fashiste të kohës për Frankon. Një dimension tjetër që duhet theksuar është se moskonsolidimi i pushtetit republikan ka bërë që në emër të tij gjithashtu të kryhen ekzekutime e krime të cilat irrituan popullsinë. Terrori mbi një pjesë të klerit katolik ishte një gabim i madh edhe taktik që dobësoi lidhjen me një pjesë të popullsisë konservatore me të cilën manipulonte krahu fashist. Në anën tjetër përveç luftës kundër komunizmit, ruajtjes së katolicizmit, ruajtjes së privilegjeve të pronarëve të mëdhenj të tokave dhe promovimit të një nacionalizmi ekstrem, një prej objektivave të kryengritësve ishte suprimimi i autonomive katalonase dhe baske të cilat i shihnin si rrezik për unitetin e kombit spanjoll dhe të Spanjës në tërësi (Balcells, 1996). Për shkak të kësaj konteksti me të drejtë Balcells (1996) thekson se fashizmi, përfshirë *Falangat* asnjëherë nuk arritën të shtrijnë ndikimin e tyre thellë në shoqërinë katalonase.

Lufta Civile edhe njëherë shpërfaqti dallimet në mes të Barcelonës dhe Madridit, dhe prej vitit 1937 një pjesë e madhe e përgjegjësive ju morën Katalonjës. Kjo ndodhi edhe për shkak se pas fillimit të Luftës Civile në vitin 1936, sipas Keating (1996), Katalonja operonte gati si një shtet i pavarur (f.119-120). Andaj edhe rezistenca aty ishte më e madhe kur filloi kjo luftë. Rrethanat e Luftës Civile, të cilat u elaboruan më lartë, bënë që udhëheqja katalonase me në krye Companys të mendonte për Katalonjën si pjesë e një konfederate të ardhshme. Siç e vëren Balcells (1996) kërkesa e viteve 1931 dhe 1934 për një republikë federale në kontekstin e Luftës Civile dukej e paevitueshme dhe përkrahej madje edhe nga anarkistët (f.119-120). Sidoqoftë me përfundimin e Luftës Civile e me fitoren e Frankos, përfundoi përkohësisht edhe autonomia katalonase dhe filloi periudha e gjatë e represionit dhe mbijetesës katalonase dhe idesë së vetëqeverisjes.

1.1.4 Represioni i Frankos dhe rezistenca katalonase

Katalonja, ashtu si edhe pjesa më e rëndësishme e Baskisë, ishte qendër e rezistencës kundër Frankos gjatë periudhës së Luftës Civile 1936-39, andaj edhe pësoi në vazhdimësi gjatë kohës së regjimit të Frankos. Gjuha katalonase u ndalua, represioni politik ishte i jashtëzakonshëm, sidomos në dekadën e parë pas mbarimit të luftës. Udhëheqësit politik ekzekutoheshin, dhe nuk lejohej asnjë organizim alternativ politik ose i shoqërisë civile. Kjo ishte një periudhë e errët për demokracinë në Spanjë dhe posaçërisht e rëndë për katalonasit dhe baskët.

Ashtu siç e thekson me të drejtë *Montserrat Guibernau* (2004):

regjimi i Frankos e ndali dhe madje e ktheu prapa procesin e demokratizimit, modernizimit dhe decentralizimit të Spanjës të filluar me Republikën e Dytë... qëllimi kryesor i regjimit të Frankos ka qenë të ndalë procesin e transformimit të Spanjës që

rrezikonte monopolin e fuqisë të cilën e kishte ushtruar për shekuj oligarkia konservatore kastilase, pronare e tokave të mëdha, nostalgjike ndaj perandorisë. (f.34)

Sigurisht autonomia katalonase dhe baske ishte halë në sy e kësaj shtrese dhe rrjedhimisht e regjimit të Frankos. Kjo ka bërë që autonomia e këtyre dy rajoneve dhe popujve të goditet që në fillim, së bashku me goditjen që iu bë të gjithë atyre që kishin qenë në “anën e gabuar” të Luftës Civile.

Baza kryesore e regjimit ishin: Falanga Spanjolle (partia fashiste e krijuar në vitin 1934 pra që para Luftës Civile), Ushtria, dhe Kisha Katolike. Me kalimin e kohës, regjimi më shumë përpqej të identifikohet me Kishën Katolike (duke u përpjekur të shndërronte katolicizmin nacional në një lloj ideologjie) sesa me fashizmin dhe gjithashtu të promovonte nacionalizmin unitarist spanjoll, andaj edhe përkrahësit identifikoheshin si ‘kombëtarët’. Ndërkohë edhe një pjesë e mirë e borgjezisë u akomodua me regjimin, përfshirë borgjezinë katalonase dhe atë baske (Guibernau, 2004).

Sipas gazetarit britanik A.V.Philips (cituar sipas Guibernau, 2004, f.46) në vitin 1940 në Madrid çdo muaj janë ekzekutuar 1,000 persona që janë dënuar me vdekje. Në mes të marsit 1939 dhe marsit 1940 rreth 100,000 republikanë janë ekzekutuar në Madrid. Sipas Max Gallos (cituar sipas Guibernau, 2004, f.46), gati 4,000 njerëz janë ekzekutuar në Katalonjë në mes të vitit 1938 dhe 1953. Sipas burimeve të tjera, minimum 130,000 deri në 150,000 njerëz janë zhdukur nga Katalonja, ose për shkak të vdekjeve ose sepse kishin ikur nga vendi. Kjo sipas statistikave përfaqëson 4.5% të popullsisë së tërësishme të Katalonjës së vitit 1936. Në anën tjetër në vitin 1939 u përjashtuan nga puna 15,860 punëtorë të Gjeneralitetit të suprimuar. Në ndërmarrjet publike deri në 80% të pozitave u ndaheshin veteranëve dhe invalidëve të luftës dhe ish të burgosurve. Gjithashtu të gjithë punëtorëve të tjerë, jo vetëm në sektorin publik por edhe atij privat, u duhej dëshmuar lojalitetin me regjimin e ri (qoftë me vërtetime nga policia ose të betoheshin për besnikëri) (Guibernau, 2004). Sipas Balcells (1996) tribunalet ushtarake në mes të viteve 1938-1953 kanë ekzekutuar 3,800 njerëz, kryesisht zyrtarë të ultë të partive si ERC apo sindikatave si CNT, të cilët nuk kishin besuar se janë aq të rëndësishëm sa për të ikur në mërgim, e aq më pak u shkonte në mend se do të ekzekutoheshin (f.127).

Sipas Borja der Riquer (cituar sipas Guibernau, 2004, f.47) deri në vitin 1944 regjimi ka ushtruar një represion intensiv dhe të përgjithshëm. Më pas sipas tij intensiteti ka rënë, por herë pas here ai është rishfaqur si në periudhat 1948-53 dhe 1958-63. Shenjat e një represioni deri në ditët e fundit të regjimit u shpërfaqën edhe me ekzekutimin e liderit anarkist *Salvador Puig Antich* (1974) dhe të pesë aktivistëve të ETA-s dhe të Frontit Revolucionar Antifashist (1975) (cituar sipas Guibernau, 2004, f.47).

Përpjekjet për një shtet unik dhe identitet të fuqishëm kombëtar spanjoll e me një gjuhë të vetme kishin dështuar sa herë në histori, për shkak të dobësive të vetë këtij shteti dhe arsyeve që janë trajtuar më lartë. Në regjimin e Frankos ndodhi përpjekja e parë që dhunshëm e me mjete politike e institucionale të imponohet gjuha spanjolle (kastijase) dhe rrjedhimisht gjuhët katalonase, baske dhe galiciane të zhdukeshin nga hapësira publike dhe të kufizoheshin vetëm në atë familjare e private. Gjatë kësaj periudhe ka ndodhur ajo që Guibernau e thekson se kanë ekzistuar dy pikëpamje të kundërta për Spanjën. Njëra ajo e regjimit që e ka kontrolluar sferën publike tërësisht, por pa pasur legjitimitet dhe tjetra, ajo e shoqërisë civile dhe komunitetit e cila e kufizuar në sferën private nuk kishte fuqi (Guibernau, 2004)

Represioni siç vëren Keating (1996) nuk kaloi pa efekt, sepse një gjeneratë e tërë u rrit me katalonishten e folur vetëm në shtëpi (në fillimet e diktaturës ishte shkelje edhe folja e saj publike), por pa ditur ta lexojnë dhe shkruajnë. Ndonëse terrori ishte intensiv dhe shteti ndiqte

çdo shenjë kundërshtimi, apo edhe shfaqjeje publike të katalonizmit, rezistenca ishte e vazhdueshme. Sigurisht jo çdo herë aktive dhe e hapur por ajo vazhdonte të mbante gjallë shpresat për një Katalonjë dhe Spanjë të lirë dhe demokratike. Si çdo herë në të tilla situata, shtresa të ndryshme të popullsisë, që në rrethana lirie dhe demokracie mund të kenë interesa kontradiktore, gjenin gjuhën e përbashkët të rezistencës kundër shtypjes së Frankos. U bënë bashkë kështu nga e majta ekstreme deri tek katolikët konservatorë. Katalonizmi si identitet dhe katalonishtja si gjuhë u mbajt gjallë nga një elitë e vogël intelektuale, nga kleri katolik katalonas dhe mbi të gjitha nga rrethet familjare (Keating, 1996; Guibernau, 2004).

Duhet theksuar se menjëherë me përfundimin e Luftës Civile, shumica e kundërshtarëve të regjimit të Frankos, të gjitha fraksionet politike katalonase anti-frankiste, përfshirë përfaqësuesit e Gjeneralitetit, ose e vazhduan rezistencën e armatosur guerile (pjesa më e vogël), e cila pas vitit 1950 pësoi rënie, ose shkuan në mërgim (pjesa më e madhe përfunduan në Francë). Franko përmes dekretit të 5 prillit 1938 e suspendoi Statutin e Autonomisë dhe Gjeneralitetin. Kryetari i kësaj të fundit Lluís Companys së bashku me përfaqësuesit e tjerë të institucioneve katalonase në shkurt të vitit 1939 shkuan në Paris. Me pushtimin e Francës nga Gjermania naziste, Gestapoja më 13 shtator 1940 do ta arrestonte Companys dhe do ta deportonte për në Madrid, ku do t'i nënshtrohej torturave të vazhdueshme. Më pas do të transferohej në Barcelonë, ku do të gjykohej dhe pasi që do të dënohej me vdekje do të ekzekutohej më 15 tetor 1940 (Guibernau, 2004, f.52-53). Në këto rrethana, pas shumë lëvizjeve dhe paqartësive, kryetar i Gjeneralitetit në ekzil në vitin 1956 do të zgjidhej Josep Tarradellas. Tarradellas do të jetë edhe kryetar i parë i Gjeneralitetit me fillimin e tranzicionit demokratik në Spanjë dhe me rivendosjen e autonomisë në vitin 1977.

Megjithatë opozita e ndërtuar në mërgim, si ajo katalonase, ashtu edhe ajo demokratike spanjolle, nuk do të arrijnë që të dobësojnë pozitat e pushtetit të Frankos brenda Spanjës. Një çorientim të përgjithshëm kjo opozitë e pati, kur pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore, priti se bota demokratike do ta rrëzonte regjimin e Frankos. Ndodhi krejt e kundërta. Sidomos me fillimin e Luftës së Ftohtë ky regjim arriti të imponohej si një faktor i rëndësishëm në luftën kundër zgjerimit të ndikimit të BRSS-së dhe ideologjisë komuniste. Jo që u izolua Spanja, por ajo u pranua në OKB në vitin 1955. Andaj në këto rrethana shumë më i rëndësishëm ishte konteksti i brendshëm dhe rezistenca që kishte filluar të ngrinte krye.

Siç e konstaton Guibernau (2004) rezistenca ndaj Frankos në Katalonjë ishte kryesisht e bazuar në taktikat e rezistencës jo të dhunshme, ndonëse, siç u theksua më lartë, një rezistencë e armatosur kishte vazhduar të jetë aktive në Katalonjë, përkatësisht në Pirineje deri në vitin 1950, e ku vepronin deri në 12.000 njerëz të armatosur (të njohur si *maquis*). Ndërsa, në grupe të izoluar edhe deri në vitet 1960'. Sidoqoftë, sipas Guibernau rezistenca ishte kryesisht kulturore. Bazuar në tipologjinë e saj, kjo rezistence karakterizohej nga aksionet simbolike, të ndërhyrjes, të elitës dhe ato solidarë (Guibernau, 2004). *Aksionet simbolike* ishin kryesisht të izoluar, të kryera nga grupe të vogla dhe karakterizoheshin nga vendosja e flamujve, apo vizatimi i grafitëve dhe shkrimi i parullave në vendet publike si betejë për të thyer monopolin e sferës publike të kontrolluar nga regjimi. *Aksionet ndërhyrëse* karakterizoheshin nga ndërhyrja e organizuar nga grupe të vogla në tubime dhe manifestime të organizuara nga ana e regjimit. Ndërhyje të tilla nënkuptonin shpërndarjen e fletëpalosjeve të ndryshme sqaruese kundër regjimit e deri tek këndimi i himnit të Katalonjës. *Aksionet e elitës*, Guibernau i ndan në veprimet e kryera nga Kisha Katolike që vepronte në Katalonjë dhe sektorët e saj që në të gjitha aktivitetet e ushqyen përdorimin e gjuhës katalonase dhe botimin e librave në katalonisht (libri i parë në katalonisht legalisht i lejuar të botohej pas Luftës Civile ishte një libër fetar në vitin 1942); dhe,

në ato të kryera në universitete, ku organizatat e rinisë filluan të thyejnë monopolin e organizatave studentore të regjimit. Gjithashtu gjuha katalonase mësohej në rrethe të ngushta edhe përmes riorganizimit në vitin 1942 të Institutit për Studime Katalonase (*Institut d'Estudis Catalunya*), i cili ishte mbyllur në vitin 1939. Kishte edhe një numër organizatash ilegale të përkushtuara në përhapjen dhe mësimin e gjuhës katalonase në rrethe të ngushta. *Aksionet e solidaritetit*, nënkuptonin organizimin e tubimeve të mëdha dhe demonstratave të cilat u intensifikuan me dobësimin e regjimit në fillimet e viteve 70' (për këtë tipologji të rezistencës shih Guibernau, 2004, f.55-65).

Rezistenca politike e kulturore kulmoi me krijimin, në vitin 1971, të një mekanizmi ilegal politik me shumë ndikim të quajtur *Asambleja e Katalonjës*. Këtë mekanizëm politik e krijuan rreth 300 njerëz, përfaqësues të grupimeve të ndryshme politike. Fillimisht ky front politik u krijua nga komunistët e socialistët, por më vonë atij iu bashkëngjitën edhe grupacioni nacionalist i Jordi Pujolit (që më vonë do të bëhet udhëheqësi më jetëgjatë i Gjeneralitetit dhe njeriu që do të negocionte në vazhdimësi autonominë katalonase me autoritetet në Madrid). Vlerësohet se ky front politik është i pashembullt për kohën në tërë Spanjën, dhe ka qenë një mekanizëm jashtëzakonisht i rëndësishëm në periudhën e tranzicionit për në demokraci dhe rivendosjen e autonomisë së Katalonjës. Kërkesat kryesore ishin ato që kishin të bënin me rivendosjen e demokracisë, të drejtave dhe lirive themelore të njeriut, rivendosjen e autonomisë së Katalonjës bazuar në Statutin e vitit 1932 si dhe amnistia e përgjithshme për të burgosurit politik dhe ata që ishin në mërgim ('I Reunio de l'Assemble de Catalunya, 7 nëntor 1972 e vendosur si aneks në A.Batista dhe J.Playa Maset, 1991, cituar nga Guibernau, 2004, f.66).

Edhe në këtë periudhë Katalonja së bashku me Baskinë ishte rajoni më i zhvilluar në Spanjë. Andaj prej viteve 1950' deri më 1975, si për shkak të zhvillimit ekonomik ashtu edhe për shkak të politikave të Frankos, në Katalonjë kanë migruar nga jugu i Spanjës afër 1.400.000 banorë, duke e dëmtuar rëndë homogjenitetin etnik dhe politik të Katalonjës. Kështu në vitin 1975 kjo popullsi e ardhur përbënte rreth 25% të popullsisë së përgjithshme të Katalonjës (Guibernau, 2004, f.96-97). Madje siç e thotë Guibernau (2004) "regjimi i Frankos e favorizonte imigrimin e folësve të kastijishtes në Katalonjë, si një strategji shtesë për të zhbërë identitetin katalonas, edhe pse shumica e imigrantëve nuk ishin të vetëdijshëm për këtë gjë" (f.69). Kjo situatë thelloi më tutje ndarjet në shoqërinë katalonase jo vetëm në planin klasor, por tani edhe në atë kombëtar dhe të synimeve politike. Kështu popullsia filloi të ndahej edhe në katalonas dhe imigrantë, ndarje kjo që shpërfaqej edhe në vizionin e tyre për vetëqeverisje deri në vetëvendosje tek njëra pjesë apo për një Spanjë unitare tek pjesa tjetër. Në anën tjetër, përkundër reagimeve të brendshme, kishte një konsensus në shoqërinë katalonase dhe në rrethin e organizimeve ilegale apo gjysmë ilegale politike se kjo masë e njerëzve duhet të integrohen në shoqërinë katalonase (Guibernau, 2004). Që nga periudha e tranzicionit dhe deri në ditët e sotme kjo ka qenë një temë e vazhdueshme debati.

1.2 Baskët dhe Spanja - një bashkëjetesë e hershme e konflikt i vonë

1.2.1 Vendi i baskëve i veçantë që nga lashtësia

Vendi i Baskëve (ne do t'i referohemi si Baskia tani e tutje), njihet në baskisht si *Euskal Herria* (populli që flet baskisht), apo *Basque Country* siç njihet në anglisht, shtrihet në dy shtete dhe ka 20,644 km². Pjesa më e madhe e territorit shtrihet në Spanjë rreth 86% e saj dhe pjesa prej 14% shtrihet në Francë. Territori bask i Spanjës gjithashtu është i ndarë në Komunitetin

Autonom Bask (më tej KAB) me 7,234 km² dhe Komunitetin Autonom të Navarrës (më tej KAN) me 10,391 km². Në Baskinë e Spanjës jetojnë diku rreth 3,100,000 banorë, prej të cilëve 2,185,393 jetojnë në KAB dhe 640,322 në atë të Navarrës (KAB, Departamenti i Arsimit, Politikës Gjuhësore dhe Kulturës (më tej DAPGJK) 2011/2013, f.63; Sabanadze, 2009, f.118; Astrain 1997, f.2-3). Në Francë diku mbi 300,000 banorë jetojnë në Baskinë Veriore, apo Baskinë nën Francën. KAB përbëhet nga tri rajone Araba, Gipuzkoa dhe Biskaia (në spanjisht janë të njohura si Alava, Guipuzcoa dhe Vizcaya), të cilave gjithashtu herë pas here do t'u referohemi si *tri rajonet* baske (për periudhën kur ato nuk ishin ende pjesë e një autonomie si KAB e as pjesë e Navarrës). Këto të dhëna po trajtohen sepse këto ndarje administrative dhe shtetërore qëndrojnë në thelb edhe të kërkesave për vetëvendosje dhe bashkim të një pjese të politikës baske. Sa herë që në këtë punim do të ketë referenca për territorin bask si Baskia, fjala është për tërë këtë territor të trajtuar më lartë, ndonëse ndonjëherë në varësi të kontekstit me Baskia do t'i referohemi edhe vetëm rajoneve baske në Spanjë. Ndërsa kurdo që do të flitet për rajonet e ndara, ato do të quhen me emrat e tyre si p.sh. Komuniteti Autonom Bask (i cili edhe do të trajtohet më gjerësisht në këtë punim).

Pjesa e territorit bask që gjendet nën Francën përmban më pak se 14% të territorit bask. Kjo nuk do të thotë se kjo pjesë ka luajtur një rol të vogël në lëvizjen e përgjithshme baske për liri e pavarësi. Megjithëse nuk patën ndonjë ndikim politik, patriotët bask patën një ndikim të madh në krijimin e një lëvizjeje të gjerë për “planifikim ekonomik, për aktivitete kulturore, sportive si dhe veprimtari në përkrahje të gjuhës baske” (Astrain, 1997, f.55). Edhe kushtetuta e Francës sikur ajo e Spanjës nuk e njeh popullin bask. Megjithatë regjimi i Parisit nuk ka qenë i ashpër ashtu si ai i Madridit. Madje për një kohë të gjatë, sidomos gjatë periudhës së Frankos territori i Baskisë franceze ka shërbyer si strehimore për baskët e përndjekur në Spanjë. Kjo situatë ndryshoi vetëm në vitet 1980' kur qeveritë franceze filluan më ngushtë të bashkëpunojnë me Madridin dhe deportuan me dhjetëra të përndjekur politikë (Astrain, 1997). Territorët baske në Francë janë të përfshira në Departamentin e Pirinejeve dhe Atlantikut. Edhe pse gjatë fushatës zgjedhore në vitin 1981, Fransoa Miteran u premtoi baskëve themelimin e një departamenti bask, pas fitores këtë premim nuk e realizoi asnjëherë (Astrain, 1997).

Baskët, siç u theksua më lartë janë një popull i vjetër, madje të gjitha të dhënat dëshmojnë se janë populli më i vjetër në Evropë. Gjuha e tyre nuk ka ndonjë lidhje me gjuhët indoevropiane, dhe ka një pajtueshmëri se popujt indoevropian kur e populluan Evropën, baskët i gjetën aty. Sigurisht, ky fakt i bën baskët shumë krenar dhe mjaft xheloz në ruajtjen e karakteristikave të veta kombëtare, sidomos të gjuhës (Kurlansky, 1999). Edhe sipas Payne (1975) baskët kanë karakteristika të veçanta kulturore dhe një gjuhë krejt të ndryshme me popujt përreth por nuk mund të konsiderohen si një racë më vete. Ndonëse gjuha vazhdon të jetë një gjuhë e folur për shkak të rrethanave të cilat do t'i trajtojmë më vonë, ajo vazhdon të mbetet një gjuhë e rrezikuar.

Janë të njohura kontaktet me keltët, romakët, visgotët. Ajo që konstatohet është se tokat e tyre, edhe për shkak të karakteristikave natyrore, duke qenë se jetojnë buzë dhe përgjatë Pirinejeve, asnjëherë nuk arritën të pushtohen tërësisht prej popujve dhe pushtuesve që kalonin aty, apo edhe që kontrollonin gadishullin Iberik. Perandoria Romake që para lindjes së Krishtit, kishte ndërtuar një raport të veçantë me ta, duke i lejuar që të zbatonin ligjet dhe zakonet e tyre. Ndonëse, një pjesë e mirë e baskëve u romanizuan dhe një pjesë e mirë e territoreve baske u reduktuan, pjesa e mbetur e ruajti gjuhën. Ajo që mbetet e veçantë, është se përderisa tërë territori i gadishullit Iberik komunikonin në latinisht, e një pjesë më e vogël në keltisht, populli i vogël bask, vazhdonte me kokëfortësi ta ruante gjuhën e vet. Duhet theksuar se baskët patën

kontakte edhe me arabët të cilët erdhën përmes Afrikës së Veriut, duke e zgjeruar kështu Kalifatin e Umajadit në gadishullin Iberik në shekullin e 8-të dhe e mbajtën prezencën islame edhe për afro shtatë shekuj aty. Edhe pushtuesit e rinj, nuk arritën asnjëherë të vendosnin një pushtim të përhershëm të rajonit, për shkak të rezistencës së vazhdueshme të baskëve. Në këtë periudhë baskët, duke u brengosur për pavarësinë e tyre, dinin të bënë aleanca qoftë me arabët kundër ushtrive të frankëve, apo edhe me frankët dhe të krishterët e tjerë kundër myslimanëve, vetëm e vetëm që të ruanin të paprekur territorin e tyre. Është e njohur se të vetmen disfatë që e ka pësuar mbreti Karli i Madh, e ka pësuar nga baskët në kthimin e tij prej gadishullit Iberik për në Francë më 15 gusht 778. Beteja ka ndodhur nëpër kalimet e ngushta të Pirinejeve, me ç'rast baskët kanë përdorur metodën e njohur të tyre të luftës - atë të luftës në prita, duke e sulmuar ushtrinë e madhe të Karlit të Madh, dëmtuar rëndë, dhe duke u tërhequr në male. Llogaritet se baskët procesin e krishterizimit e filluan në shekullin e 7-të, por se ky proces sipas studiuesve të ndryshëm ka zgjatur deri në shekullin e 10-të. Madje praktikat e besimeve të mëhershme, jo vetëm që nuk u zhdukën menjëherë, por shumë prej tyre në formë të traditave konsiderohet se kanë mbetur gjallë deri në ditët e sotme (Kurlansky, 1990). Për raportet me këta popuj Astrain (1997) konstaton se “baskët kishin raporte të mira me romakët, të këqija me gotët dhe të mira me arabët” (f.70).

Tërë këto beteja, qëndresa, ruajtje të zakoneve dhe ligjeve të vendit kanë bërë që gradualisht, prej vitit 818 baskët të ndërtojnë atë që më vonë do të njihet si Mbretëria e Navarrës dhe që do të zgjas deri në vitin 1512, kur pjesa jugore e saj, edhe me bekimin e Papës, bëhet pjesë e mbretërisë spanjolle (përkatësisht e Kastijës dhe Aragonës). Mbretëria e Navarrës kishte luajtur një rol të rëndësishëm edhe në periudhën e *rikonkuistës* (ripushtimit të gadishullit Iberik nga mbretëritë katolike të Kastijës dhe Aragonës). Madje deri në shekullin 11-të, sidomos nën Sançon e III-të (994-1035) ishte ndër mbretëritë më të fuqishme katolike, duke përfshirë për herë të parë tërë tokat baske, e madje edhe Kastijën si pjesë të saj (Payne, 1975, f.12-14). Por me shuarjen e linjës mashkullore të trashëgimtarëve të familjes mbretërore Himenez, përkatësisht me vdekjen e Sanços së VII-të në vitin 1234, në krye të mbretërisë më nuk do të jenë baskët, por në krye të saj do të vendoset familja franceze Shampanja. Mbretërit katolik (Isabella dhe Ferdinandi), ka herë kishin synim zgjerimin edhe në këtë mbretëri. Pas vdekjes së gruas së tij në vitin 1504, përkundër premtimit se nuk do të martohet, Ferdinandi do ta merrte për grua Germaine de Foix, nga familjet mbretërore të Francës dhe mbesë e Luigjit të XII, e cila ishte kushëriri e parë e mbretëreshës së Navarrës, të cilës së bashku me të shoqin, Ferdinandi do të fillojë t'ua mohojë legjitimitetin e mbretërimit. Kështu siç u theksua edhe me bekimin e Papës në vitin 1512, u pushtua mbretëria e Navarrës, ndonëse në vitin 1513 Ferdinandi, para parlamentit të Navarrës u betua se do t'i respektojë ligjet e vendit. Familja mbretërore që udhëhiqte mbretërinë u zhvendos në pjesën veriore të Pirinejeve, në atë që ishte Navarra veriore. Kjo mbretëri duke ruajtur pavarësinë e brendshme dhe kufijtë e saj bëhet pjesë e Mbretërisë së Francës përmes unionit personal, sepse më 1598 Henri i III-të i Mbretërisë së Navarrës bëhet Henri i IV-të i Francës. Në vitin 1628 bëhet pjesë e Francës por duke vazhduar të ruaj elementet e pavarësisë së saj deri pas Revolucionit Borgjez Francez. Mbretërve të Francës deri në këtë revolucion si dhe në periudhën e restaurimit Burbon (1815-1830) u referoheshin si ‘mbret i Francës dhe Navarrës’. Edhe në pjesën jugore, deri në përfundimin e luftërave karliste, u ruajtën shumë nga elementet e autonomisë dhe vetëqeverisjes, sidomos përmes ekzistencës së një parlamenti por edhe të ligjeve e zakoneve të njohura si *fueros*. Fuerot janë ligje dhe zakone autonome të komuniteteve dhe popujve që pranoheshin nga mbretëria e Kastijiës. Payne (1975) ka trajtuar mënyrën e funksionimit të tyre në Kastijën e Mesjetës së Hershme dhe në rajonet baske dhe ka analizuar

veçantitë e këtij funksionimi për shkak të karakterit të ndryshëm ento-kulturor të rajoneve. Duhet theksuar se pas përfundimit të Luftës së Parë Karliste (1833-1839), u eliminuan elementet që e mbanin ende në ekzistencë Mbretërinë e Navarrës dhe filloi procesi i unifikimit të shtetit spanjoll. Aranzhmanet e fueros do të eliminoreshin pas përfundimit të luftërave karliste, sidomos pas Luftës së Dytë Karliste (1872-1876) me ç'rast baskët do të ishin në anën e humbësve, dhe jo vetëm Navarra por edhe rajonet e tjera baske do të humbnin të drejtat që kishin gëzuar për një kohë të gjatë (Astrain, 1997). Madje në vitin 1876, kushtetuta do t'i eliminonte përfundimisht fueros, por megjithatë do të vendoste një regjim autonom të taksimit për Navarrën dhe tri rajonet baske, të njohura si *concierto economico* (Payne, 1971, f.35). Këto rregullime të vjetra të marrëdhënieve të Navarrës, dhe të tri rajoneve baske, në thelb do të përmbajnë çdoherë argumentin kryesor të autonomisë baske dhe faktin se ata janë trajtuar në mënyrë të veçantë në të gjitha periudhat e përfshirjes së tyre në shtetin e përbashkët spanjoll. Ashtu siç do të shihet, vetë Kushtetuta Spanjolle më vonë, në periudhën e tranzicionit për në demokraci do ta njeh këtë veçanti të rajoneve baske në raport me qeverinë qendrore në Madrid.

1.2.2 Lindja e nacionalizmit bask

Luftërat karliste, kanë luajtur një rol të rëndësishëm në lindjen e nacionalizmit bask, i cili realisht është më i vonshëm sesa ai katalonas. Ndonëse karakteri i luftërave karliste, në thelb nuk kishte të bënte drejtpërdrejt me baskët (apo katalonasit), por me luftën për fron në mes të Karlit të V-të dhe përkrahësve të mbretëreshës regjente Maria Kristinës, e cila qeveriste pas vdekjes së vëllait të Karlit të V-të, Ferdinandit të VII-të në emër të vajzës së tyre Isabellës së II-të. Karli i V-të, nuk e njohte të drejtën e trashëgimisë për vajzat, e cila ishte legalizuar në vitin 1830, dhe gjithashtu ishte kundër çfarëdo reformash liberale në monarki. Këto luftëra që patën dy episode të mëdha (atë të viteve 1833-1839 dhe 1872-1876), përfunduan me humbjen e Karlit dhe forcave karliste (Sabanadze, 2009; Payne, 1971). Përkundër këtyre humbjeve, karlistët do të jenë një forcë në politikën spanjolle, çdoherë të orientuar drejt vlerave konservatore, pro-monarkiste, katoliciste e antiliberale. Në pamje të parë duket e çuditshme, pse këto forca patën një bazë të fuqishme në Katalonjë dhe sidomos në Baski. Por shpjegimi i këtij konteksti merr kuptim vetëm po të kihet parasysh se Karli i V-të dhe më pas tërë ata që ishin të identifikuar me ta, duke promovuar vlerat konservatore, promovonin edhe një lloj ruajtjeje të autonomisë dhe status-quos së vjetër që vlente për baskët, katalonasit, galicianët etj. Kjo qasje ndaj ruajtjes së ligjeve të vjetra dhe raporteve të ndërtuara në mes të qendrës dhe periferisë, ka bërë që elitat politike dhe ekonomike, sidomos ato baske (por edhe ato katalonase), të jenë një bazë e fuqishme e lëvizjes karliste. Për më tepër duhet theksuar se qasja e liberalëve ishte e afërt me modelin francez të shtetndërtimit, që nënkuptonte politika të fuqishme asimiluese centraliste. Kjo qasje centraliste e përzier me politikat liberale e shekullare, në përpjekje që të zvogëlohej roli i kishës, edhe më tepër unifikuan kampin karlist, që tani më përbëhej si nga ata që ishin për ruajtjen e rendit të vjetër, ruajtjen e interesave të lidhura me kishën dhe pronarët e tokave, e po ashtu edhe prej atyre që donin të ruanin autonominë e rajoneve të tyre, si baskët dhe katalonasit. Ky konservatorizëm më pas do të bëhet edhe bazë e nacionalizmit bask dhe do të fillojë të lëviz majtas vetëm nga mesi i shekullit 20-të e me lindjen e ETA-s. Duhet theksuar se edhe një arsye pse humbja e luftërave karliste nga përkrahësit e pretendentit për fron Karlit të V-të, dhe më pas pasuesve të tij, ndikoi në nacionalizmin bask, është se pas këtyre luftërave, pjesa më e mirë e privilegjeve që vlenin për Baskinë, përfshirë një autonomi të gjerë të Navarrës, u riaranzhuan dhe u suprimuan. Madje edhe ato marrëveshje, të cilat u trajtuan më lartë, që linin diçka nga kjo autonomi nuk

respektoheshin nga Madridi zyrtar, i cili ishte i interesuar të shtrinte pushtetin e tij në tërë Spanjën në mënyrë lineare. Ky suprimim i vetëqeverisjes, e sidomos shkeljet e marrëveshjes që kishin përfunduar luftërat karliste, bëri që të rritej pakënaqësia me qendrën. Madje në vitin 1893 në Pamplona të Navarrës, u organizua protesta kundër zvogëlimit të pavarësisë fiskale e njohur Gamazada (Astrain, 1997). Kjo protestë që kishte një sukses të pjesshëm, ishte një frymëzim i fuqishëm për Sabino Aranën, atë që trajtohet si figura qendrore e nacionalizmit bask.

Humbja e privilegjeve qoftë politike, qoftë ekonomike nxiti një reagim të baskëve, që ishte fillimisht kulturor, e më pas edhe politik. Ashtu siç thotë edhe Kurlansky (1990) se “thelbi i mbijetesës baske është se represioni politik prodhon një ringjallje kulturore” (f.158). Kjo ringjallje filloi me botimin e librave dhe me promovimin e gjuhës baske si një element i rëndësishëm identitar bask, që i dallonte nga të tjerët, e posaçërisht nga spanjollët (përkatësisht kastijasit). Kështu Arturo Campion në vitin 1884 shkroi në baskisht veprën *Gramatika e katër dialekteve*, ndërsa një ndër gjuhëtarët më të mëdhenj bask Resurrecion Maria Azkue, në vitin 1891 shkroi *Gramatikën Baske*, fjalorin baskisht-frëngjisht-spanjisht si dhe shumë vepra të tjera. Ky i fundit ishte edhe drejtor i parë i Akademisë së Gjuhës Baske, të formuar në vitin 1918, të ndaluar në kohën e Frankos dhe tani një ndër institucionet e rëndësishme të promovimit të gjuhës dhe kulturës baske (Kurlansky, 1990).

Kjo rilindje kombëtare, që shtroi rrugën për lindjen e nacionalizmit bask dhe partisë së parë nacionaliste baske PNV-së, u ndikua edhe nga një faktor tjetër. Modernizimi i jetës u përcoll me një zhvillim të hovshëm ekonomik në pjesën e fundit të shekullit 19-të. Rajonet baske, por sidomos Vizcaya, ishin arenë e një zhvillimi të madh industrial. Duke qenë se kishte shumë rezerva të hekurit, në këtë rajon filluan të ndërtohen shkretore e fabrika që prodhonin hekurin por edhe e përpunonin në çelik. Prej vitit 1885 deri në fillimet e shekullit 20-të, në Vizcayja prodhohej 77% e gizës dhe 87% e çelikut të tërë Spanjës. Ky zhvillim i hovshëm, bëri që të rritej nevoja për fuqi punëtore, e cila filloi kryesisht të vinte nga jugu i Spanjës, posaçërisht nga Andaluzia e varfër. Baskët, që jetonin në fshatra, duke pasur një nivel jetese të pranueshme, shumë më të lartë se jugu i Spanjës, nuk synuan që të zhvendoseshin në qytetet e mëdha si Bilbao e San-Sebastiani për t’u shndërruar në proletariat. Kjo zhvendosje e madhe e popullsisë, bëri që në rajonet baske jo vetëm të ndryshojë struktura etnike, por të rrudhet edhe gjeografia e përdorimit të gjuhës baske. Ky imigrim masiv, bëri që popullsia e re, kryesisht të mos ishte simpatike ndaj kërkesave baske për autonomi e pavarësi, por u bë edhe baza e lindjes së lëvizjeve të majta punëtore, të cilat vazhdonin të tmerronin konservatorët bask, tek të cilët, fillimisht e kishte burimin edhe nacionalizmi bask. Në anën tjetër Baskia u bë jo vetëm qendra e industrializimit (së bashku me Katalonjën) por edhe qendra e botës financiare, sepse këtu u hapën bankat e para të mëdha që i qëndronin pas zhvillimit industrial, ndërtimit të rrugëve dhe infrastrukturës tjetër përcjellëse. Duhet theksuar, se një element që i ndihmoi këtij zhvillimi, ishte edhe unifikimi doganor, dhe futja e territorit bask brenda politikave unifikuese doganore dhe fiskale të shtetit spanjoll. Pra një element që u rezistua nga baskët (heqja e privilegjeve ekonomike), bëri që ndërkohë duke e rritur tregun për prodhuesit dhe ekonominë baske, të ndikonte në zhvillimin e hovshëm ekonomik të rajoneve baske (Kurlansky, 1990; Payne, 1971).

Krejt ky kontekst bëri që të lindte nacionalizmi bask sado i vonshëm që ishte ai. Sipas studiuesit të njohur Stanley Payne (1971), nacionalizmi bask u zhvillua më vonë dhe ishte më i dobët se ai katalonas, ndonëse pjesërisht ka qenë i ndikuar prej tij. Nuk është për t’u çuditur që ndikimi i nacionalizmit katalonas ishte evident në fillimet e nacionalizmit bask, nëse kemi parasysh që ‘babai i nacionalizmit bask’ Sabino Arana, jetoi dhe studioi juridikun në Universitetin e Barcelonës. Arana vinte nga një familje e klasës së mesme të lartë, që kishte në

pronësi një kompani anije-ndërtimi dhe që politikisht ishte karliste. Sidoqoftë, nën ndikimin e vëllait të tij më të madh Luisit, ai u largua nga idealet karliste, dhe filloi të konceptojë Baskinë si të veçantë nga Spanja dhe ta konsideronte të nevojshme ndarjen nga ajo (Kurlansky, 1990). Ai do të kthehet në Bilbao dhe do t'i përkushtohet mësimin të gjuhës baske dhe, si rrjedhim, do të fillonte të shkruante vepra të ndryshme qoftë me karakter gramatikor, qoftë me atë politik në këtë gjuhë. Në vitin 1888 e botoi veprën *Gramatica elemental del Euzkera bizkaino* (*Gramatika elementare e gjuhës baske të Biskajës*), ndërsa në vitin 1890 pamfletin politik *Bizkaia por su independencia* (*Biskaja për pavarësinë e saj*). Vepra e tij më e rëndësishme në planin politik e botuar në vitin 1897 është *El Partido Carlista y los Fueros Vascos Navarros* (*Partia Karliste dhe fuerot baske e navarrase*). Të gjitha këto përpjekje do të kulmojnë me krijimin e Partisë Nacionaliste Baske (PNV) në vitin 1895 (Astrain, 1997, f.26-27; Payne, 1971, f.35-36).

Karakteristikat e nacionalizmit bask të themeluar nga Arana lidheshin me rrethanat e lindjes së tij. Rajonet baske, në njërën anë, kishin humbur të drejtat që kishin gëzuar me shekuj *fuerot*, e në anën tjetër, për shkak të migrimit të madh nga jugu i Spanjës për në rajonet baske, për shkak të industrializimit të tyre, kishte filluar të humbej edhe balanca gjuhësore. Nëse gjuha spanjolle për shekuj kishte qenë gjuhë e elitës në rajonet baske, madje baskët kishin kontribuar jashtëzakonisht shumë në të gjitha fushat e jetës e edhe në letërsinë spanjolle dhe zhvillimin e spanjishtes kastijishte, baskishtja vazhdonte të mbetej një gjuhë e folur gjerësisht në familje. Madje Payne (1971) e thekson se deri në luftërat karliste, nuk kishte pasur asnjë revoltë baske kundër kurorës spanjolle. Në rajonet rurale flitej kryesisht vetëm baskishtja. Por me ardhjen e imigrantëve nga brendësia e Spanjës, siç e theksuam balanca filloi të ndryshonte. Madje në familjen e Aranës flitej vetëm spanjishtja dhe kjo e bëri atë që me ngulm të fillonte të mësonte baskishten dhe të përpiqej ta përhapte atë.

Po cilat ishin karakteristikat e këtij nacionalizmi? Parulla kryesore e tij, e promovuar nga Arana ishte *Zoti dhe Ligjet e Vjetra*. Ndërsa siç e thekson Muro (2005) elementet thelbësore të këtij nacionalizmi ishin feja, raca dhe *fueros* (pra ligjet dhe kodet lokale baske). Feja ishte drejtpërdrejt e lidhur me rrënjët e këtij nacionalizmi tek lëvizja karliste, përderisa raca ishte një zbulim i Aranës për të spikatur sipas tij atë që mund të quhej “raca baske” dhe për ta dalluar nga spanjollët. Ky element ka rrjedhur edhe si pasojë e zvogëlimit të folësve të gjuhës baske dhe pamundësisë që gjuha baske të qëndronte në themelet e nacionalizmit bask. Dhe përfundimisht, ligjet e vjetra, *fuerot*, ishin elementi tjetër i pavarësisë së shkuar baske, mbi të cilat kërkohej veçantia e rajoneve baske por edhe pavarësia e tyre (Payne, 1971). Sipas Natalie Sabanadze (2009), nacionalizmi bask i Aranës i kishte pesë karakteristika. E para ai është secesionist në natyrën e tij sepse kërkonte ndarjen nga Spanja dhe pavarësinë si të vetmen mënyrë për të shpëtuar identitetin bask. E dyta, ishte jashtëzakonisht etnocentrik dhe ekskluziv sepse ishte e pamundur që në komunitetin bask të pranoheshin spanjollët dhe të tjerët qoftë edhe përmes procesit të asimilimit. E treta, ky nacionalizëm ishte organik dhe primordialist sepse bazohej kryesisht në racë, e cila sipas Aranës ishte superiore në raport me spanjollët. Karakteristika e katërt ishte se ky nacionalizëm ishte mbrojtës në natyrën e tij. Dhe së fundi nacionalizmi i Aranës ishte konservator dhe jashtëzakonisht religjioz (për karakteristikat e nacionalizmit të Aranës shih Sabanadze, 2009, f.121-122).

Nacionalizmi bask sado që i ndikuar nga ai katalonas, kishte edhe shumë dallime me të. Kjo edhe për shkak të rrethanave në të cilat lindën por edhe karakteristikave kombëtare të të dy popujve. Madje sipas Payne (1975) në shekujt e 15-të dhe 16-të, përderisa baskët dhe ekonomia e tyre ishte krejtësisht e integruar në mbretërinë e Kastiljës, merrnin pjesë në ekspeditat ushtarake të saj, gjithnjë duke ruajtur një lloj autonomie, Katalonja rezistonte çdo përpjekje për

integrim më të madh, edhe për shkak se sistemi i saj juridiko-kushtetues ishte shumë më i avancuar se ai i Kastiljës. Në shekullin e 17-të kriza ekonomike që kaploi Spanjën, bëri që Katalonja e më pas edhe rajonet baske të bëhen lidere të ekonomisë spanjolle (Payne, 1975). Sipas Payne (1971), PNV prej themelimit ndonëse pati tronditje të brendshme, ishte përfaqësuesja që në vazhdimësi ka përfaqësuar nacionalizmin bask, për dallim prej partive politike katalonase të cilat tradicionalisht janë ndarë në fraksione, janë ndarë krejtësisht, janë krijuar prej tyre parti të reja, janë zhdukur, e rikthyer në skenë. Kjo rrjedhë edhe nga ajo që Payne (1971) e vlerëson si dallim karakteresh kombëtare, përderisa baskët i pasqyron si “*praktik*”, “*jo-individualist*” dhe “*bashkëpunues*”, katalonasit sipas tij janë “*hiper-individualist*”, “*kuazi-anarkist*”, dhe shquhen si “*shoqëri me veçori të natyrës kundërshtuese*” (f.36). Përkrahësit e PNV-së ia atribuojnë këtë qëndrueshmëri të saj, ndjenjës së tyre të unitetit, përgjegjësisë dhe besnikërisë (Payne, 1971).

Sabino Arana vdiq në vitin 1903 në moshën 38 vjeçare. Sidoqoftë PNV, jo vetëm që i qëndroi kohës, por arriti në 20 vitet e para të ekzistencës së saj që nga një parti e vogël dhe pa ndikim të shndërrohet në një organizatë politike jo vetëm me ndikim, por edhe me rezultate elektorale të rëndësishme (Muro, 2005). Megjithatë shumë nga karakteristikat e nacionalizmit bask, të përfaqësuar për një kohë të gjatë kryesisht nga PNV, më vonë nuk do të barten në tërësi tek nacionalizmi modern bask. Në këtë ndryshim, sidomos prej viteve 1950’ të shekullit të kaluar, do luaj rol të madh lindja e ETA-s dhe rrjedhimisht lindja e së majtës nacionaliste baske. Kryesisht lufta për gjuhën, për dallim nga ajo për racën do të bëhej karakteristikë e nacionalizmit bask të shekullit 20. Gjithashtu edhe ambiguiteti se a duhet ndjekur rrugën e pavarësisë së plotë apo autonominë e zgjeruar në kuadër të Spanjës do ta përcjell gjatë lëvizjen baske, madje deri në ditët e sotme. I njëjti ambiguitet do ta përcjell këtë lëvizje edhe sa i përket metodave që duhet përdorur: ato paqësore e institucionaliste apo edhe ato të luftës së armatosur.

Në periudhën e diktaturës së Primo de Rivierës (1923-1930) aktiviteti politik u kufizua për t’u orientuar më shumë në aktivitetet kulturore. Fitorja më e madhe e PNV-së dhe nacionalizmit bask erdhi në periudhën pas rënies së diktaturës së Rivierës dhe shpalljes së Republikës së Dytë. Në këtë periudhë siç e konstaton Muro (2005), PNV ishte shndërruar nga një “lëvizje e djathë, katolike, ksenofobike, në një parti social-kristiane, e moderuar dhe natyrisht baske” (f.578).

1.2.3 Lufta Civile dhe shpallja e autonomisë baske

Në vitin 1931 pas fitores së republikanëve në zgjedhjet në Spanjë, baskët u përpoqën të shpallin Republikën Baske. Mirëpo qeveria qendrore reagoi me forcë dhe nuk e lejoi mbajtjen e mbledhjes. Ndërkohë situata në Spanjë shkonte duke u keqësuar dhe qeveria e Madridit dëshironte të vinte deri te një marrëveshje me nacionalistët bask për të hartuar një Statut të Autonomisë për rajonet baske. Kështu edhe nën trysinë e luftës civile, e jo pa hezitime nga pushteti qendror u lejua autonomia për tri rajonet baske, e cila filloi të zbatohet gjatë luftës. Megjithatë çdo gjë ishte vonë për të vendosur një pushtet të konsoliduar autonom bask.

Vetëm katër muaj pasi filloi Lufta Civile, pra me mjaft vonesë u shpall Statuti i Autonomisë për tri rajonet baske. Një ndër arsyt e vonesës ishte se në vitin 1932 ishte bërë përpjekje për të realizuar një autonomi ku do të përfshihej edhe Navarra, i njohur si Statuti i Autonomisë së Estellas. Por ky skenar do të refuzohej nga përfaqësuesit e Navarrës, të cilët si rajon kryesisht rural ishin nën ndikimin e lëvizjes karliste, e cila filloi të ishte kundërshtarë e PNV-së. Llogaritet që ky refuzim kishte edhe bekimin e heshtur të Madridit. Si përfundim vetëm

tri rajonet baske në vitin 1933 mbajtën referendum për statutin e autonomisë, i cili u miratua nga 87% i elektoratit. Mirëpo edhe ky statut do të sabotohej në implementimin e tij deri në vitin 1936, kur më 1 tetor të atij viti u miratua statuti edhe në parlamentin spanjoll, disa muaj pasi kishte filluar Lufta Civile (Payne, 1971, f.43; Astrain, 1997, f.28). Kjo autonomi, e cila do të kishte jetë të shkurtër, deri në qershorin e vitit 1937 kur ranë rajonet baske që ishin bastion kundër Frankos (Biskaia dhe Gipuzkoa), do të ishte edhe shkas për një hakmarrje të forcave kryengritëse, përkatësisht frankiste të cilat e ndaluan gjuhën baske dhe çfarëdo elementesh të autonomisë dhe veçantisë baske.

Këto dy rajone do të shpalleshin në vitin 1937 nga ana e Frankos “provinca tradhtare”, etiketë që do ta mbanin edhe për 30 vitet në vijim. Gjatë betejës së ashpër për të nënshtuar pushtetin autonom bask në provincat e mësipërme, ushtria frankiste u ndihmua nga aviacioni më modern i Gjermanisë naziste dhe Italisë fashiste. Si pjesë e një fushate permanente të goditjes së caceve civile në mënyrë që të shkatërronte moralin e mbrojtësve, aviacioni gjerman e italian më 26 prill 1937 goditi qytetin simbol e antik të Guernikës duke shkatërruar rreth 90% të tij dhe vlarë rreth 1,600 civilë (Sabanadze, 2009, f.126), ndonëse kjo shifër vazhdon të kontestohet edhe sot e kësaj dite. Ky bombardim do të jetë një ndër simbolet e kësaj lufte, një paralajmërim se çfarë e priste Evropën demokratike në vitet në vijim nga forcat nazi-fashiste, një përkujtim i përjetshëm sesi toleranca e fashizmit në Spanjë dhe gjetiu, nga vendet demokratike evropiane, do t’u hakmerrej vetë atyre. E në përjetësi ky bombardim mbeti përmes pikturës së njohur të Pablo Pikasos *Guernica*. Rrjedhimisht, qëndresa baske u thye më 19 qershor 1937, ku pas një beteje heroike ra Bilbao dhe kështu u vendos pushteti i Frankos.

Në anën tjetër duhet theksuar se rajoni i Arabas dhe posaçërisht ai i Navarrës, të cilat ishin që nga fillimi me kryengritësit dhe konsideroheshin si bastione pro-frankiste, kaluan me më pak pasoja dhe ruajtën edhe gjatë Frankos një lloj autonomie financiare. Madje Navarra, edhe për shkak të strukturës demografike të popullsisë së saj, që ishte kryesisht rurale dhe jashtëzakonisht katolike, si dhe me ndjenjë të thellë monarkiste do të llogaritej prej atëherë si bastion i Frankizmit dhe madje i lëvizjes nacionaliste spanjolle (Payne, 1971; Sabanadze, 2009).

1.2.4 Baskët nën Frankon – terrori, rezistenca, zhvillimi industrial dhe imigrimi

Në rastin e çështjes baske reagimi i shtetit spanjoll (por edhe atij francez) ka qenë thelbësor për të ulur apo rritur dinamikën dhe intensitetin e konfliktit. Është interesant se dinamika dhe intensiteti i konfliktit janë rritur më shumë në vitet e para pas rënies së Frankos, ndonëse kjo rritje kishte filluar që në fund të viteve 1960’ dhe fillim të viteve 1970’. Rënia e intensitetit të konfliktit në periudhën e parë pas vendosjes së diktaturës mund të shpjegohet me faktin se njerëzit ishin shumë të lodhur dhe të frikësuar nga pasojat e Luftës Civile. Përveç kësaj, çdo shfaqje nacionaliste i ekspozohej një represioni të madh nga regjimi, si dhe rritja ekonomike relative në vitet 50-të pati efektet e veta (Reinares, 1996). Kjo nuk nënkupton se rezistenca ishte ndalur për asnjë moment, për më tepër pakënaqësitë ishin akumuluar jashtëzakonisht shumë në shoqërinë baske. Sidoqoftë rritja e konfliktit në fundin e diktaturës dhe fillimet e demokracisë mund të lidhet edhe me paqartësitë e atyre viteve si dhe faktin se lëvizja baske konsideronte se mund të shfrytëzonte atë moment historik për të arritur maksimumin. Ajo që do të shihet më poshtë edhe nga shqyrtimi i raporteve në mes të shtetit spanjoll dhe kërkesës baske për vetëqeverisje e vetëvendosje, megjithatë dëshmon, se një rol të madh në uljen e tensioneve viteve të fundit, ka pasur fakti se vetëqeverisja baske e filluar në fund të viteve 1970’ ka filluar të pranohet nga shoqëria baske. Rrjedhimisht, rruga për të arritur tek më shumë të drejta, madje

edhe tek vetëvendosja, nga shoqëria baske është parë si rrugë e luftës politike institucionaliste dhe dialogut politik.

Franko zbatoi një diktaturë të egër në terren për të shuar tërë aspiratat e popullatës baske për pavarësi. Mirëpo përkundër këtyre përpjekjeve të shtetit spanjoll, rezultatet nuk ishin në favor të tij. Ndjenja patriotike baske dhe mllëfi i popullit bask filluan të artikuloheshin në një lëvizje të gjerë grevash dhe demonstratash në vitet 60-të dhe 70-të të shekullit të kaluar. Sartër (1971/1986) konstaton: “Kështu sipas një dialektike të pashmangshme, pushtimi, centralizimi, dhe mbishfrytëzimi kanë pasur si rezultat krijimin dhe forcimin e kërkesës për pavarësi në Baski në sajë të vetë përpjekjeve që i ka bërë Spanja për ta zhdukur atë” (f.235).

Përveç PNV-së, u formuan shumë organizma politikë të rinj që kishin platformë më radikale për zgjidhjen e çështjes baske. Ndër to, më e veçanta dhe me një ndikim të thellë në politikën dhe jetën shoqërore baske do të jetë ETA, për aktivitetin e së cilës do të flasim më gjerësisht më poshtë. Madje Sartri në vitin 1971 e konsideronte PNV-në si të vdekur politikisht dhe historikisht. Ndonëse për periudhën e fillimit të viteve 1970’ kjo ishte e vërtetë, pas vdekjes së Frankos, PNV u ngjall, dhe në aspektin politik filloi prapë të rimarrë pozicionet e veta.

E tërë Spanja republikane u godit rëndë nga terrori i pushtetit të ri frankist. Republikanët, socialistët, komunistët, anarkistët, si dhe baskët e katalonasit ishin nën goditjen e regjimit. Katër grupet e para për shkaqe ideologjike, dy të fundit edhe për shkaqe kombëtare sepse shiheshin si promovues të ndarjes së Spanjës dhe çarjes së ‘kombit unik spanjoll’ (mbi debatin që buron edhe nga Kushtetuta e vitit 1978 mbi kombin spanjoll shih edhe Sánchez, 2006, f.537-540). Sidoqoftë, terrori në provincat baske ka një histori të veçantë. Përderisa në dy provincat republikane, aty edhe ku u bë rezistenca më e madhe në atë të Bizkaias dhe Gipuzkoas, ndëshkimet ishin më të mëdha dhe terrori zgjati më shumë, ashtu siç u tha më lartë në ato të Arabas dhe të Navarrës, të cilat që në fillim kishin qenë me kryengritëset, pra me ushtrinë frankiste, terrori ka qenë më i vogël, e për më tepër të dy këto rajone mbajtën gjatë tërë regjimit të Frankos një autonomi financiare. Duhet theksuar, se këto rajone mbushën me ushtarë vullnetarë regimentet e Frankos dhe merrnin pjesë direkt në pushtimin e dy rajoneve tjera baske.

Ka autorë si Fernando Molina (2014) të cilët konstatojnë se nuk ka të dhëna se baskët janë goditur më shumë se të tjerët. Madje ai pohon se baskët, qoftë edhe nacionalistët baskë për shkak të prirjes katolike, kaluan më lehtë sesa rajonet e tjera në Spanjë. Gjithashtu edhe përçarja baske, sipas tij, ku 1/3 e shoqërisë baske e ka përkrah kryengritjen, ka bërë që tërë shoqëria baske të mos ketë pasoja të mëdha (Molina, 2014). Madje për shkak të prirjes më konservatore të pushtetit të PNV-së, edhe kur u konsolidua pushteti republikan në Bizkaia i udhëhequr nga ta, i ka ndaluar persekutimet e kundërshtarëve politikë, nuk e ka goditur klerin katolik si në pjesët e tjera të republikës si dhe ka respektuar pronën private (Molina, 2014), e cila sidomos në Katalonjë ishte goditur në pjesët e kontrolluara nga anarkistët. Sipas tij pushteti frankist pas vendosjes ka vrarë diku rreth 500-600 vetë në Gipuzkoa, 200-300 në Araba dhe në Bizkaia më pak se 900 vetë. Pra në të tri rajonet baske diku rreth 1,500 deri në 1,800 vetë (Molina, 2014, f.303). Këto sipas Molinës janë të gjeturat deri në vitin 2014 dhe ai thekson se sigurisht ka ende punë për të saktësuar numrin e viktimave të regjimit. Në anën tjetër sipas tij ky numër i viktimave nuk është më i madh, e madje është nën mesataren e viktimave në nivel të Spanjës, ku vetëm në Sevija janë vrarë më shumë se në të gjithë provincat baske (Molina, 2014, f.303). Në këtë situatë gjithashtu ka mundur të ndikojë edhe fakti se forcat baske, përkatësisht qeveritarët e PNV-së, kanë arritur më 24 gusht 1937 një marrëveshje me ushtrinë italiane për dorëzim, të njohur si Marrëveshja e Santonas (Molina, 2014, f.302). Kjo marrëveshje e cila u konsiderua nga të tjerët si “Tradhtia e Santonas” rezultoi me dorëzimin e 22.000 ushtarëve baskë, gjysma prej të

cilëve u liruan pas 3 muajve dhe vetëm 510 prej tyre janë dënuar me vdekje, që ishte shumë më e vogël si shifër në krahasim me pjesët e tjera në Spanjë. Në anën tjetër, forcat nacionaliste për dekada këtë dorëzim e kanë trajtuar si një humbje dhe dorëzim të kushtëzuar (Molina, 2014, f.313).

Pushteti i Frankos, një ndër qëllimet kryesore kishte të godiste partikularitetet që përbënin Spanjën e në këtë drejtim më së shumti gjuhën baske dhe atë katalonase. Përpjekja për të zhdukur nga përdorimi publik gjuhën baske ishte zyrtar, ndonëse ajo mbijetoi në rrethet familjare dhe përdorimin e çdoditshëm. Pjesë e rezistencës ishte edhe themelimi i shkollave private të njohura si *ikastolas*. Këto shkolla që në fillim ishin kryesisht ilegale, e gjysmë-ilegale, nga mesi i viteve 50' filluan të toleroheshin dhe të hapeshin legalisht, por vetëm si përpjekje private. Modeli i këtyre shkollave, në një kontekst të fundit të shekullit 20-të kishte një lloj replikimi në Kosovë. Ndonëse ato organizoheshin në shtëpi private, asnjëherë nuk kishin karakter privat. Ishte i njohur si sistemi arsimor paralel dhe kishte karakter publik. *Ikastolas* edhe sot funksionojnë në KAB dhe në tërë Baskinë dhe funksionimi i tyre, ndonëse jo pa probleme, herë pas here ka edhe përkrahjen e institucioneve baske. Mirëpo në periudhën e Frankos, këto shkolla ishin qenësore për mbijetesën e gjuhës baske (Astrain, 1997; Sabanadze, 2009).

Duhet theksuar se përkundër shtypjes, ashtu si edhe Katalonja, provincat baske ishin ndër rajonet më të zhvilluara në Spanjë. Kështu në vitet 50' dhe 60' të shekullit të kaluar ato futen në fazën e dytë të revolucionit industrial. Në këtë periudhë filloi edhe industrializimi i rajoneve kryesisht bujqësore si Navarra dhe Araba. Këto rajone u kthyen në pjesët me zhvillimin më të hovshëm ekonomik dhe me të hyrat më të larta. Si rrjedhim me mijëra imigrantë nga të gjitha pjesët e Spanjës filluan të vendosen në rajonet baske, duke shkaktuar një ndryshim të strukturës etnike të shoqërisë baske. Sipas Heiberg (1989) prej vitit 1955 deri në vitin 1975 popullsia në rajonet baske është rritur për 60%, kryesisht popullsi kastijan folëse. Kjo situatë kontradiktore e krijuar për shkak të zhvillimit ekonomik ka prodhuar një situatë absurde. Në njërin anë ka krijuar kushtet për një ngritje të mirëqenies ekonomike, por në anën tjetër e ka dëmtuar elementin bask dhe sidomos gjuhën baske dhe e ka vendosur në pozita të rënda nacionalizmin bask. Për më tepër, klasës industrialiste baske, ndonëse e fuqishme ekonomikisht për shkak të rrethanave politike i ka munguar ndikimi politik (Heiber, 1989).

1.2.5 Lindja e ETA-s, reagimi i shtetit ndaj saj dhe tranzicioni drejt demokracisë

Lindja e ETA-s erdhi si dobësim i rezistencës dhe lodhjes së PNV-së, por njëkohësisht edhe si produkt i luftës së gjeneratave (Zabalo & Saratxo, 2015). PNV dhe liderët e saj kishin kaluar kohë të gjatë në mërgim dhe rezultatet ishin të vogla. Franko konsolidonte pushtetin, gjuha baske ishte e ndaluar, ndërsa rezistenca e dobët. Rinia baske, sidomos ajo intelektuale, ndonëse e frymëzuar nga mësimet e Sabino Aranës, kishte filluar të kërkonte rrugë të reja të rezistencës. PNV kishte humbur terren edhe për shkak se kishte pasur besim të tepruar në përkrahjen amerikane e cila për shkak të rrethanave të Luftës së Ftohtë nuk erdhi. Për më tepër i normalizoi marrëdhëniet me Spanjën e Frankos, dhe siç u theksua më lartë në vitin 1955 ndihmoi pranimin e Spanjës në OKB. Jose Antonio Aguirre presidenti i parë bask, i cili vazhdoi të jetë i tillë edhe në mërgim, kishte krijuar raporte të afërta me SHBA-të dhe priste që me mbarimin e Luftës së Dytë Botërore, SHBA-të dhe aleatët do ta ndëshkonin regjimin e Frankos si pro-gjerman e fashist. Rrethanat e ndryshuara me fillimin e Luftës së Ftohtë, bënë që SHBA-të të ndërronin strategjinë dhe të rivendosnin marrëdhëniet me shtetin e Frankos në funksion të

ndalimit të depërtimit të komunizmit në gadishullin Iberik. Kështu, në rajonet baske PNV e kishte humbur terrenin (Kurlansky, 1990; Sabanadze, 2009).

Në këto rrethana një grup të rinjsh studentë, krijuan bërthamat e para të asaj që më vonë do të njihet si ETA (*Euskadi Ta Askatasuna* – Vendi Bask dhe Liria). Kjo organizatë do të luaj rol të jashtëzakonshëm në jetën politike të Baskisë dhe të tërë Spanjës deri në vitin 2018 kur vendos ta shuaj tërësisht aktivitetin e saj. Ajo ndryshoi përgjithmonë relievin politik të Baskisë, duke i vendosur PNV-së kristian demokrate përball një lëvizje nacionaliste të majtë. Si rezultat i veprimit të saj dhe sidomos pas fillimit të përdorimit të dhunës dhe taktikës së saj “*të spirales aksion-represion-aksion*” për të nxitur aksione represive në mënyrë që të përfitohej përkrahja popullore (Sabanadze, 2009, f.132), shoqëria baske do të polarizohej në mënyrë të skajshme por edhe do t’i ndryshohet përgjithmonë fytyra nacionalizmit bask. Praszkiev dhe Bartoli, (2014) kanë trajtuar efektet që dhuna e përdorur nga ana e ETA-s ka pasur mbi shoqërinë baske dhe përkrahjen apo mos-përkrahjen e metodave të saj.

Ajo që e dallon ETA-n nga PNV sipas Sabanadzes është se ajo e fut në nacionalizmin bask konceptin e etnisë të bazuar në kulturë e gjuhë dhe e eliminon atë të racës. Për më tepër qëndrimet e saj janë tërësisht anti-klerikale duke bërë një shpërndarje tjetër nga nacionalizmi tradicional konservator katolik i PNV-së. Gjithashtu e futi në përdorim konceptin e popullit punonjës bask, duke bërë që në kuadër të këtij populli të fus edhe të gjithë migrantët nga të gjitha pjesët e Spanjës e të cilët identifikohen me luftën për liri të baskëve dhe për liri klasore. ETA gjithashtu i futi në retorikën e saj nacionaliste edhe nocionet e luftës klasore dhe të shtetit të ardhshëm socialist (Sabanadze, 2009). Këto koncepte bënë që vërtet në radhët, jo vetëm të aktivistëve të ETA-s por edhe të themeluesve të saj, të ketë njerëz të cilët nuk ishin bask të pastër, por rridhnin nga familje të përziera.

Prej vitit 1968 deri në vitin 2011 kur u vendos armëpushimi, ETA ka vrarë 837 persona si dhe ka kryer me mijëra akte të kidnapimeve, zjarrvënive e kërcënimeve. Në anën tjetër forcat policore kanë vrarë 94 pjesëtarë të ETA-s përderisa ato parapolicore kanë vrarë 73 anëtarë të ETA-s. Të dokumentuara janë përdorimi i torturës për 4,113 të dyshuar si pjesëtarë të ETA-s edhe pse ka një pajtueshmëri se kjo shifër është shumë më e madhe. Për më tepër, edhe përkundër shpërbërjes së saj, vazhdojnë të mbeten në burgjet spanjolle diku rreth 400 pjesëtarë të ETA-s (Idoiaga, 2018, f.1,10). Është indikative se shumica e vrasjeve kanë ndodhur pas rënies së diktaturës, çka ka bërë që përkrahja për ETA-në të bie nga viti në vit. Sidomos një dëm të madh kauzës së saj i kanë bërë aksionet ndaj civilëve, biznesmenëve si dhe politika e zhvatjes si politike e mbijetesës ekonomike.

ETA aksionet e para kundër regjimit i filloi më 1959, ndërsa në vitin 1968 e realizon aksionin e parë të armatosur të planifikuar ku vritet Melitón Manzanas, një komandant famëkeq policor në San Sebastian i njohur për torturat ndaj aktivistëve dhe qytetarëve bask (Astrain, 1997, f.32-36). Që nga atëherë konflikti në rajonet baske merr karakter të përgjakshëm. Luftës së ETA-s regjimi i përgjigjet me ashpërsi duke burgosur e vrarë shumë veprimtarë dhe qytetarë bask. Një ndër gjykimet më të njohura është ai i dhjetorit të vitit 1970, i njohur si “*gjyqi i Burgosit*”, kur nga gjykatat frankiste dënohen 16 pjesëtarë të ETA-s (për këtë proces dhe implikimet e tij politike shih Sartër, 1971/1986, f.218-246). Nëntë nga ata dënohen me vdekje. Ky gjykim e elektrizoi pa masë situatën, me greva e demonstrata sa shteti vendosi gjendje të jashtëzakonshme në zonë. Të akuzuarit shfrytëzuan procesin gjyqësor për të demaskuar në tërësi diskriminimin etnik, politik, kulturor që u bëhej baskëve dhe çdo mendimi tjetër në shtetin e Frankos. Këtij gjykimi ETA iu përgjigj me kidnapimin e konsullit gjerman në San-Sebastian. Pas kësaj situate vetë diktatori Franko u detyrua publikisht të garantojë se dënimet me vdekje do të tërhiqen

(Astrain, 1997, f.35). Ky gjykim pati jehonë edhe në pjesët e tjera të Spanjës, e sidomos në Katalonjë ku intelektualët katalonas kërkuar publikisht që të burgosurit të mos dënoheshin me vdekje. Përmes këtij gjykimi ETA u etablua si një organizatë kundër diktaturës së Frankos për çka fitoi simpati në opinionin spanjoll edhe prej atyre shtresave që nuk përkrahnin metodat e tyre apo që nuk ishin për pavarësinë e Baskisë. Reagime kundër dënimit me vdekje, deri në tërheqje të ambasadorëve ka pasur edhe nga shtetet demokratike të Evropës (Sabanadze, 2009; Kurlansky, 1990).

Pas vdekjes së Frankos filloi një proces tranzicioni në Spanjë me qëllim të krijimit të një sistemi demokratik. Ishte ky një proces gradual dhe i kujdesshëm që zgjati disa vite. Gjatë këtyre viteve u bënë edhe ndryshimet e duhura kushtetuese, ku Spanja mbeti monarki, por monarki kushtetuese, me kompetenca shumë të vogla për monarkun. Më 1977 u mbajtën zgjedhjet e para të lira ndërsa në dhjetor të vitit 1978 u miratua kushtetuta e re përmes një referendumi popullor (Reineres, 1996). Baskët me të drejtë i pritën me shpresë këto ndryshime, sepse gjatë diktaturës shumica e forcave demokratike spanjolle ishin deklaruar për lirinë jo vetëm të Spanjës por edhe të rajoneve baske. Madje deri atëherë edhe lufta e ETA-s shihej me simpati në sytë e opinionit spanjoll. Mirëpo regjimi i ri nuk ishte i gatshëm të ofronte më shumë se një autonomi të kufizuar për provincat baske dhe duke shfrytëzuar ndjesinë konservatore të politikës së Navarrës, krijoi kushtet që ndonëse legalisht e pranonte bashkimin, në praktikë të ndahej territori bask brenda vetë Spanjës, në dy teritore autonome.

Procesi i tranzicionit ishte ndër më problematikët në rajonet baske. E para sepse ky tranzicion kishte si hije betejën e ETA-s. E dyta sepse përcillej me përpjekjet baske që përveç tri rajoneve baske, pjesë e një komuniteti autonom bask të ishte edhe Navarra. Dhe e treta sepse baskët synonin një autonomi shumë substanciale. Si rezultat shumë amendamente dhe kërkesa baske u refuzuan nga Parlamenti Spanjoll kur u draftua Kushtetuta. Megjithatë në negociatë e sipër Madridi u pajtua që të lirohen të gjithë të burgosurit politik, të njihet flamuri bask *ikurrina*, si dhe gjuha baske – *Euskara* të marrë status zyrtar (Sabanadze, 2009). Megjithatë kërkesa kryesore e PNV-së që Baskia të njihej si komb i pajisur me “sovrانيتin origjinal” nuk u pranua. Kjo bëri që referendumi të bojkotohej nga PNV dhe forcat e majta nacionaliste. Kështu vetëm 35% e votuesve bask e miratuan Kushtetutën, përderisa 11% votuan kundër, 3% i lanë fletët të bardha dhe 50% abstenuan. Kështu që nacionalistët në vazhdimësi edhe sot e kësaj dite deklarojnë se 64% të votuesve bask ishin kundër Kushtetutës (Sabanadze, 2009). Megjithatë shumica e partive politike baske, përfshirë PNV-në, morën pjesë në negociatat e gjata dhe të vështira me Madridin për hartimin e statutit të autonomisë baske. Kështu në korrik të vitit 1979 negociatat përfunduan me marrëveshjen për statutin e autonomisë i njohur si *Estatuto de Guernika* (Sabanadze, 2009, f.140).

Në bazë të kushtetutës së re dhe në bazë të marrëveshjes së lartcekur, me ç’rast u organizua edhe referendum popullor, më 1979 u miratua Statuti i Autonomisë për tri provincat baske (Araba, Gipuzkoa dhe Biscay). Ky rajon që është një nga 17 Regjionet Autonome të shtetit spanjoll do të quhet Komuniteti Autonom Bask (KAB apo në spanjisht CAV – Comunidad Autonoma Vasco) me kryeqytet Vitorian. Gjithashtu pjesa tjetër e territorit bask, do të bëhet në vitin 1982 regjion autonom. Ky regjion është njohur si Komuniteti Foral i Navarrës (Comunidad Foral Navarra). Duhet theksuar se me gjithë pakënaqësitë me këtë aranzhman të autonomisë, Statuti i vitit 1979 i jepte provincave baske një autonomi që nuk e kishin pasur më herët dhe shumë më e përparuar edhe se Statuti i vitit 1936 (Sabanadze, 2009).

KAB-i së bashku me Katalonjën realizojnë autonominë më të madhe në kuadër të shtetit spanjoll ndonëse në parim të njëjtën autonomi mund ta gëzojnë edhe rajonet e tjera autonome, të

cilat çdo herë e më shumë edhe po i rrisin përgjegjësitë e tyre në vetëqeverisje. Ky region e ka kuvendin, qeverinë, kryetarin, të hyrat vetanake, policinë autonome etj. (Statuti Autonom i Baskisë, 1979, nenet 10-20, 25, 29 dhe 33). Bashkimi i dy komuniteteve autonome baske është ndër kërkesat kryesore të nacionalistëve bask, madje edhe të atyre të moderuar deri në ditët e sotme. Edhe në deklaratën e ETA-s të 26 prillit të vitit 1995 të njohur si “Alternativa Demokratike për Vendin e Baskëve”, ku i bëhet thirrje qeverisë për fillimin e negociatave, si kusht i rëndësishëm për një armëpushim afatgjatë dhe një proces politik paqësor serioz, theksohet domosdoja “e njohjes së kërkesës së baskëve për eliminimin e ndarjes aktuale territoriale dhe pranimin e unitetit të tyre” (ETA, 1995). Siç u theksua ndonëse ligjërisht kjo kërkesë është e lejuar të zbatohet sepse parashihet edhe me Kushtetutën e Spanjës e po ashtu edhe me Statutin Autonom të KAB-it, në realitet garnitura kryesore politike në Komunitetin e Navarrës është kundër këtij procesi. Vlen të theksohet se në zgjedhjet e vitit 2015, pas një rezultati më të mirë zgjedhor të forcave pro-baske ishte hera e parë që në qeverinë e këtij komuniteti presidente u zgjodh Uxue Barkos, një eksponente e koalicionit pro-bask. Barkos ishte presidente deri në vitin 2019 si pjesë e koalicionit Geroa Bai (Po ardhmërisë) në të cilën merre pjesë edhe PNV. Ky koalicion ishte në koalicion qeverisës me EH Bildu (Vendi Bask bashkohu), të majtën nacionaliste baske dhe Podemosin një forcë majtiste si dhe një tjetër forcë majtiste Izquierda-Ezkerra.

Krijimi i entiteteve autonome baske nuk i ndali konfliktet dhe nuk i reduktoi kërkesat baske, përkundrazi ndikoi që shoqëria baske të ndahej, ndërsa konflikti i armatosur të ndizej edhe më tepër. Kërkesave të baskëve për më shumë liri e sidomos krahut radikal të lëvizjes për pavarësi, regjimi në Madrid iu përgjigj me masa ekstreme. Këto masa përmbanin arrestime, internime, deportime, vrasje pa gjyq, tortura çnjerëzore nëpër burgje, si dhe organizime të parapolicive famëkeqe që vrisnin veprimtarët bask, sidomos në rajonin bask në Francë. 26 civilë që nuk kishin lidhje me ETA-n u vranë vetëm në periudhën 1984-1991 në aksione të ndryshme të policisë dhe forcave paramilitare pro-qeverisë (Astrain, 1997, f.95-96). Ndër organizatat paramilitare më famëkëqija ishte GAL-i (*Grupos Antiterroristas de Liberacion* – Grupi Antiterrorist Çlirimtar), i cili veproi në vitet 1983-87, sidomos gjatë pushtetit të socialistëve. Ky grup i cili kishte lidhje indirekte me pushtetin vrau 25 veprimtarë politikë bask në Francë, shumica e të cilëve nuk kishin lidhje me ETA-n (Reinares, 1996, f.320). Vetëm me ndërrimin e pushtetit në Francë më 1986 kur në krye erdhën të djathtët, të cilët kërkuan që të ndalohen veprimtaritë e GAL-it në Francë, në kompensim për deportimin e të përndjekurve politikë pa procedurë gjyqësore, u ndal veprimtaria e tij (Astrain, 1997). Veprimtaria e këtij grupi do ta komprometojë qeverinë e atëhershme socialiste të Felipe Gonzalezit dhe do të jetë një ndër arsytet e rënies së socialistëve nga pushteti pas një njoftimi në shtyp se qeveria e tij kishte lidhje me GAL-in. Arsyeja tjetër ishte korrupsioni që e kishte kapluar këtë qeveri.

Organizata të ndryshme ndërkombëtare reagueshan ndaj kësaj dhune. Ndër më të zëshmet ishin Amnesty International dhe Komisioni për të Drejtat e Njeriut i OKB-së, për shkak të dhunës që u shkaktohej të burgosurve baskë (Astrain, 1997). Duhet theksuar se kjo taktikë e pushtetit spanjoll jo vetëm që shkaktoi reagime të shumta të brendshme dhe të jashtme, por ishte edhe jo-efikase sepse në njëfarë mënyre i ndihmoi mbijetesën politike të ETA-s deri vonë (Soria, 2003).

Gjatë këtyre viteve përveç dhunës dhe represionit, që megjithatë ishte i seleksionuar dhe si pasojë shkaktoi edhe përçarjen e politikës baske, pushtetarët e Madridit organizonin edhe takime të fshehta me ETA-në. Duke u nisur që nga viti 1975 ka pasur disa takime të tilla që kishin për qëllim zgjidhjen e çështjes baske dhe ndaljen e luftimeve. Takimi më i rëndësishëm

ishte ai i vitit 1989 në Algjer, i cili edhe pse përfundoi me marrëveshje, dështoi për shkak se qeveria spanjolle nuk iu përmbajt marrëveshjes (Astrain, 1997). Ja si e komenton njëri ndër pjesëmarrësit në bisedime, avokati i njohur bask Christianne Fando (1998) takimin në Algjer: "Në Algjer biseduam për çështjet politike. Problemi kryesor ishte mungesa e besimit".

Edhe pas këtij dështimi përpjekjet për dialog vazhduan, megjithëqë vazhdonin edhe aksionet e ETA-s e edhe ato policore në Spanjë. Vlen të përmendet se në vitin 1991 172 protesta të baskëve u ndaluan me dhunë, në vitin 1992, 120 dhe në vitin 1993, 186. Zyrtarët spanjollë në vitin 1998 u shprehën për bisedime me ETA-në. Ndërsa ETA, pas paktit sekret në mes të saj, PNV-së dhe EA-së (parti baske Eusko Alkartasuna) (PNV-EA-ETA, 1998) për një qëndrim të përbashkët bask shpalli armëpushimin e saj të palimituar në shtator të vitit 1998 (ETA, 1998). Ky armëpushim zgjati 14 muaj dhe për shkak të mosmarrëveshjeve brenda baske, në mes të ETA-s dhe PNV-së e EA-së, si dhe për shkak të mosgatishmërisë së shtetit spanjoll për një dialog serioz, armëpushimi u prish dhe filluan prapë aksionet e ETA-së (ETA, 1999). Përpjekjet nga ana e nacionalistëve radikal bask për një fillim të procesit paqësor janë bërë nga ana e *Herry Batasuna* (më tej HB), i konsideruar si krah politik i ETA-s edhe më 26 janar të vitit 2002. Në këtë propozim HB kërkonte që për fillimin e një procesi serioz të paqes duhet të njihet e drejta e vetëvendosjes për popullin bask në territoret baske në Spanjë dhe Francë (Herry Batasuna, 2001). Përpjekjet e Batasunas (e ka ndërruar emrin për shkak të ndalesave nga shteti spanjoll) i vazhdoi edhe në vitin 2004 e sidomos në vitin 2005 kur së bashku me PNV-në dhe Partinë Socialiste Punëtore të Spanjës (më tej PSOE) hartuan një draft që do të shtronte rrugën për vendosjen e paqes. Edhe qeveria spanjolle në maj të vitit 2005 u autorizua nga parlamenti spanjoll për të filluar negociatat e paqes. Sidoqoftë të gjitha këto përpjekje dështuan pas sulmit të ETA-s në aeroportin e Madridit në dhjetor të vitit 2005 (Idoiaga, 2018, f.9; Woodworth, 2007, f.66-67). Këto përpjekje të Kryeministrit Jose Luis Rodriguez Zapatero për të dialoguar nuk u shfrytëzuan, por sipas këtij të fundit, bisedimet asnjëherë nuk u ndalën dhe madje ato edhe pas sulmit të lartcekur vazhduan në mënyrë indirekte edhe me ndihmën e Qendrës Henry Dunant në Gjenevë. Në këtë kontekst politik sipas Zapateros u shtrua rruga e vështirë e paqes edhe me ndihmën e të majtës patriotike/abertzales (Aizpeolea, 2021). Kryeministri që erdhi në pushtet në vitin 2004, pak pasi *Al-Kaida* realizoi sulmin më të madh në truallin evropian duke vrarë 198 civil në Madrid që ishin duke udhëtuar me metro, që në fillim e kishte vullnetin dhe guximin për të filluar negociatat me ETA-n dhe me partitë e majta nacionaliste baske, posaçërisht me liderin e tyre të atëhershme dhe të tanishëm Arnaldo Otegi. Vonesa në shpalljen e armëpushimit nga ETA, hapat indolent të qeverisë spanjolle nën frikën e opozitës konservatore të Partisë Popullore (më tej PP), e sidomos mungesa e guximit për të transferuar të burgosurit bask në KAB dhe vazhdimi i ndjekjes së militantëve të ETA-s, si dhe proceset e vazhdueshme gjyqësore (edhe pas shpalljes së armëpushimit në pranverë të vitit 2006), bëri që të humbej një rast i jashtëzakonshëm për të vendosur paqen para vitit 2011. E vlen të theksohet se përkundër rezistencës së madhe të PP-së, në mandatin paraprak kryeministri konservator Jose Maria Aznar, gjatë armëpushimit të viteve 1998-99 (armëpushimi i parë i ETA-s) kishte transferuar shumë të burgosur bask më afër shtëpive të tyre (Woodworth, 2007).

Në planin elektoral në zgjedhjet e mbajtura në maj të vitit 2001 në Baski treguan për një rënie të popullaritetit të krahut radikal dhe për ngritjen e popullaritetit të nacionalistëve të moderuar (Isturitz, 2001). Në fillim të viteve 2000 shteti spanjoll filloi një fushatë të gjerë të arrestimeve, të cilave ETA iu ka përgjigjur me aksione, më spektakulare prej të cilave ishin ato të kryera në prill të vitit 2002, në gjysmëfinalen e Ligës së Kampionëve, në afërsi të stadiumit *Santiago Bernabe* në Madrid. Gjithashtu Gjykata Spanjolle më 17 mars 2003 e ndaloi

veprimtarinë e Herry Batasunës, ndërsa më 9 maj Gjykata Kushtetuese ndaloi 1,500 kandidatë të kandidojnë për zgjedhjet lokale të mbajtura në fund të majit në Baski.

Kjo situatë dhe paqëndrueshmëri e ETA-s e vendosi në pozitë shumë të rëndë tërë nacionalizmin e majtë bask, e sidomos Batasunën, e cila bartte tërë pasojat politike të këtij konteksti. Ndodhte kjo edhe për shkak se Batasuna, asnjëherë publikisht nuk i kishte dënuar aksionet e ETA-s. Po ashtu ishte e qartë se sa herë që ETA prishte armëpushimet (si në vitin 1999 ashtu edhe në 2005) e majta nacionaliste pësonte rënie të mëdha në zgjedhje e përkrahje popullore dhe e kundërta, sa herë kishte armëpushim përkrahja për të rritej (Woodworth, 2007). Sipas Woodworth, kjo shpërfaqte një tjetër dallim në mes të IRA-s me ETA-n. E para edhe në rastet e sulmeve dhe madje fushatës së fundit para procesit të paqes në vitet 1996-97 në atë që njihet si “lufta ndaj Britanisë”, asnjëherë nuk kishte ndikuar në rënien e ndikimit të *Sinn Fein* (Woodworth, 2007). Një tjetër dallim sipas Woodworth është se disiplina dhe kohezioni në mes të IRA-s dhe Sinn Feinit ishte larg më i madh sesa në mes të ETA-s dhe Batasunës. Kjo vërehet edhe në rastin e sulmit të aeroportit të Madridit, sulm që e kishte zënë Batasunën krejtësisht në befasi (Woodworth, 2007, f.67). Sigurisht nuk duhet injoruar faktin se në rastin bask konflikti nuk ka pasur asnjëherë karakter sektar dhe etnik, përderisa në Irlandën e Veriut, tensionet sektare dhe etnike dhe fakti se edhe unionistët/lojalistët kishin organizatat e tyre paramilitare bënte që besnikëria politike e nacionalistëve/republikanëve me IRA-n dhe krahun e saj politik të jetë më e madhe.

Duke qenë se kishte një pajtueshmëri të madhe në Baski se beteja e armatosur ishte e pamundur dhe se mposhtja e shtetit spanjoll me luftë të armatosur ishte joreale, e gjithashtu duke e ditur se goditjet e vazhdueshme e kishin dobësuar shumë ETA-n, por edhe taktikat e saj e kishin bërë të huaj për shoqërinë baskë, e majta nacionaliste baskë por edhe PNV ishin të bindur se kur ta heqin nga konteksti politik ETA-n dhe terrorizmin do ta kishin shumë më të lehtë betejën për vetëvendosje. Woodworth (2007) insiston se përdorimi i dhunës e ka dobësuar çështjen e vetëvendosjes baskë dhe ndalimi i saj do t’ia largonte nga dora forcave konservatore të përqendruara rreth PP-së një adut për të trembur opinionin publik me rrezikun që i kanoset Spanjës dhe ekzistencës së saj. Madje sipas Zabalos dhe Saratxos (2015) edhe vetë ETA ishte e vetëdijshme se mungesa e dhunës do të ishte më e dobishme për kauzën baskë. Kështu në shkurt të vitit 2010 Batasuna publikisht deklaroi se konflikti dhe çështja nacionale baskë mund të zgjidhen vetëm me metoda politike demokratike. Në shtator të po atij viti 28 parti, sindikata e organizata shoqërore nënshkruan “Paktin e Guernikës”, në të cilin konstatuan se duhet të njihen të gjitha viktimat e dhunës, të ndryshohet politika shtetërore e burgjeve si dhe të vendoset një udhërrëfyes për paqe në Baski. Ky pakt u nënshkrua edhe nga shumë të burgosur të ETA-s në burgjet e Spanjës dhe Francës (Idoiaga, 2018).

Si rrjedhim i kësaj situate të re dhe vullnetit për paqe në shoqërinë baskë, por e përcjellë përherë nga vullneti për ta vazhduar politikisht betejën për pavarësi, ETA në vitin 2011 shpalli armëpushimin e përhershëm (Zabalo & Saratxo, 2015, f.363), në vitin 2017 i dorëzoi armët dhe në maj të vitit 2018 shpalli shuarjen e saj (“Final Statement From ETA”, 2018; Ormazabal & Aizpeolea, 2018). Në anën tjetër, forcat politike të së majtës nacionaliste u rigrupuan (pasi edhe Batasuna ishte shpallur e paligjshme që në vitin 2003, edhe pse ajo vazhdoi të vepronte edhe për një kohë) rreth EH Bildu, e cila në zgjedhjet e vitit 2014 i fitoi 25% të votave për parlamentin bask, duke u renditur si forca e dytë aty pas PNV-së (Idoiaga, 2018, f.9). Edhe në zgjedhjet e fundit, të mbajtura më 12 korrik të vitit 2020, EH Bildu doli partia e dytë me 27,8% apo 21 vende në parlamentin prej 75 vendeve. Partia e parë doli PNV-ja me 39,12% dhe 31 vende. Vetë ky rezultat tregon për një fuqizim të partive nacionaliste baskë, të cilat bashkërisht bëjnë 67% të

elektoratit bask, rezultati më i mirë ky i partive nacionaliste baske që prej vitit 1990 (Hermida, 2020; Parker, 2020).

Sipas Zabalos dhe Saratxos (2015) arsyeja pse ETA në vitin 2011 vendosi të futet në rrugën e paqes ishte se dy synimet kryesore që kishte ETA që prej tranzicionit demokratik, e që ishin krijimi i një fronti kombëtar bask (i cili ishte afër të realizohej në vitin 1998) dhe negociimi i drejtpërdrejt me shtetin spanjoll për arritjen e vetëvendosjes baske, kishin dështuar. Gjithashtu me kalimin e kohës sipas tyre rriteshin faktorët që pamundësonin realizimin e dy objektivave të mësipërm. Së pari, kishte ndryshuar konteksti ndërkombëtar. Kështu vrulli i lëvizjeve revolucionare të viteve 1950' e 1960' të shekullit të kaluar kishte rënë. Ishte rritur lëvizja pacifiste dhe koncepti demokratik për zgjidhjen e problemeve. Po ashtu procesi i paqes në Irlandën e Veriut dhe pranimi i këtij procesi nga ana e IRA-s, që kishte shërbyer si model për ETA-n kishte pasur një ndikim të madh. Këtu duhet theksuar se në këtë kontekst ndërkombëtar të ndryshuar kanë pasur një rol të madh edhe sulmet e 11 shtatorit 2001 dhe mobilizimi ndërkombëtar kundër terrorizmit fundamentalist islamik. Së dyti, në kontekstin ndërkombëtar, politika e mosndërhyrjes në punët e brendshme të shteteve më nuk ishte parim dominues në marrëdhëniet ndërkombëtare, siç e dëshmonte rasti me ndërhyrjet në Jugosllavi, Irak e Afganistan. Kështu ETA, e vetëdijshme se politika e saj e dhunës nuk përkrahej, konsideronte se në këtë kontekst të ri kauza baske mund të përfitonte më shumë në arenën ndërkombëtare përmes politikës së paqes. Së treti, faktor tjetër që e ka detyruar ETA-n të tërhiqej nga rruga e dhunës politike ishin masat e shtetit spanjoll dhe atij francez. Këto masa kishin bërë që një pjesë e mirë e operativëve të ETA-s të arrestoheshin. Në anën tjetër ndalimi i operimit të partive politike të së majtës nacionaliste baske nga ana e shtetit spanjoll kishte rritur jashtëzakonisht presionin ndaj ETA-s. Dhe e fundit, ndoshta më e rëndësishmja, aksionet e ETA-s dhe metodat e saj e kanë ulur në minimum ndikimin e saj në shoqërinë baske, madje e kanë bërë një barrë të madhe për këtë shoqëri. Dhe këtë situatë e shfrytëzoi e majta nacionaliste baske që në vitin 2010 të fillonte konsultimin me qytetarët, 80% e të cilëve ishin që procesi të futej në një fazë të re pa dhunën e ETA-s (Zabalo & Saratxo, 2015). Në këtë drejtim është interesant edhe konstatimi që i jep ish kryeministri i Spanjës Zapatero, i cili thekson se përkundër efikasitetit policor dhe gjyqësor, arritja e paqes ka qenë e pamundshme pa një proces të gjatë politik i cili ka përfshirë edhe negociimin herë të hapur e herë indirekt me ETA-n por edhe me të majtën nacionaliste baske (Aizpeolea, 2021).

Sigurisht për ETA-n dhe trashëgiminë e saj politike do të flitet gjatë. Nuk ka dyshim se tregimi për të do të ndahet në dy pjesë. Në atë të periudhës së Frankos kur gëzonte një përkrahje të madhe jo vetëm ndër baskët por në tërë Spanjën demokratike. Madje në këtë periudhë me atentatin spektakolar që i bëri kryeministrit Luis Carrero Blanco në vitin 1973, që ishte trashëgimtar i Frankos, konsiderohet se e përshpejtoi tranzicionin demokratik në Spanjë (Aizpeolea, 2013). Dhe do të flitet edhe për ETA-n e pas vdekjes së Frankos, kur u realizuan 90% të 843 vrasjeve të saj, e sidomos për ETA-n e pas viteve 1970', e cila përveç vrasjeve të shënjestrave policore të pushtetit spanjoll, filloi të godas politikanët lokal, të grabis banka, të vendos haraç për bizneset si dhe të kidnapojë dhe të vras biznesmen. Kjo periudhë do të përfaqëjë shoqërinë baske si dhe do të lë vragë të thella në marrëdhëniet ndërnjerëzore. Çështja e të burgosurëve politik bask, por edhe të viktimave të ETA-s dhe mundësia e një pajtimi të këtyre ty sektorëve të shoqërisë mbetet një synim i shoqërisë baske, sado i vështirë që duket edhe në ditët e sotme (Lopez-Fonseca, 2020). Një rrëfim i jashtëzakonshëm i këtij konteksti shumë kompleks që ka prekur jetët dhe marrëdhëniet e njerëzve, familjeve e shoqërisë baske jepet në veprën *Atdheu* të autorit të njohur bask Fernando Aramburu (2016). Kështu e tërë kjo periudhë mund të

konsiderohet si një kidnapim i procesit politik nga ana e ETA-s. Megjithatë, trashëgimia e saj për demokratizimin e Spanjës dhe për fuqizimin e sistemit të rajoneve autonome nuk do të mund të mohohet. Siç e thekson William Dagllas (cituar sipas Bieter, 2013, f.13) nga Qendra për Studime Baske të Universitetit të Nevadës, “Nuk do të kishte Spanjë të autonome pa ETA-n. Gjatë negociatave për tranzicionin post-Frankist, ETA ishin dhëmbët e një qeni që lehte. ETA ishte gjithnjë prezentë në dhomë gjatë negociatave, edhe pa pasur përfaqësuesin e tyre aty. Ata e shndërruan Spanjën në republikë federale.” Në periudhën pas qetësimit të shoqërisë baske nga aksionet e ETA-s dhe hijes së saj ndonjëherë frikësuese, me siguri edhe roli i saj do të trajtohet më thellë dhe më me nuanca, sesa është bërë deri më tani.

Sado që masat represive e dobësuan ETA-n, një ndikim më të madh në dobësimin e saj do të ketë akomodimi i kërkesave baske për autonomi si dhe refuzimi gradual që shoqëria baske ia bëri metodave të ETA-s. Autonomia baske me të gjitha të metat dhe kërkesat e vazhdueshme për më shumë autonomi ka minuar shtratin në të cilin, sidomos në periudhën e Frankos, është rritur ETA. Duhet theksuar se sidomos aksionet e saj që godisnin civilët, bizneset e politikanët e ndryshëm patën rol më të madh në dobësimin e rezistencës së saj sesa represioni dhe aksionet e shtetit spanjoll. Edhe përfshirja e ndonjë prej strukturave të saj në aktivitete me karakter kriminal ndikoi në rrënimin e autoritetit të saj tek baskët. Gjithashtu ajo mbeti e izoluar politikisht në Baski dhe në fund pati presion edhe nga e majta nacionaliste që të tërhiqet nga skena politike. Një rol të madh do ta luante edhe përfshirja e IRA-s në procesin e paqes të Marrëveshjes të së Premtes së Mirë dhe çarmatosja e saj e mëvonshme. IRA për dekada kishte shërbyer për ETA-n si një shembull për t’u ndjekur. Sidoqoftë kjo tërheqje e ETA-s nuk do të thoshte zhdukje e trashëgimisë së saj politike. Përkundrazi! Nacionalizmi i majtë militant bask duke qenë pjesë e pandashme e lëvizjes baske për më shumë autonomi deri në pavarësi siç u theksua më lartë, filloi të fitojë terren edhe në planin elektoral e institucional prej periudhës kur ETA paralajmëroi tërheqjen e deri më sot kur ETA nuk ekziston më. Përpjekja politike për një status të avancuar të KAB-it veç do të futet në një fazë të re në të ardhmen.

1.3 Tranzicioni i Spanjës drejt demokracisë: Kushtetuta e vitit 1978 dhe statutet e autonomisë

Një prej periudhave më të tensionuara, dinamike dhe kundërthënëse ishte periudha e tranzicionit drejt demokracisë në Spanjë pas vdekjes së diktatorit Franko në vitin 1975. Sipas Jordi Sole Tura (cituar sipas Guibernau, 2004, f.71), juristit të njohur katalonas dhe një prej baballarëve të Kushtetutës së vitit 1978, sepse ishte një ndër hartuesit e saj si përfaqësues i Partisë Komuniste Spanjolle (PCE), tranzicioni u arrit për shkak të kombinimit të tre faktorëve: e para ishte stabiliteti institucional që rrodhi nga roli i rëndësishëm që luajti Mbreti Juan Carlos I në përkrahjen e ndryshimeve politike; e dyta ishte qasja e partive kryesore politike për një dialog që me kompromis të arrihet konsensusi për tranzicionin demokratik; dhe e treta ishte mobilizimi i sektorëve të ndryshëm të popullsisë në favor të demokratizimit të Spanjës. Qeveria e tranzicionit e udhëhequr nga Adolfo Suarez, duke u përpjekur të akomodonte shpejt interesat katalonase e ktheu nga mërgimi Taradellas dhe e vendosi në krye të Gjeneralitetit të cilin kjo qeveri fillimisht e rikrijoi në mënyrë provizore me vendim në shtator të vitit 1977 (Keating, 1996). Në anën tjetër filloi procesi i rivendosjes së autonomisë baske, proces ky më i komplikuar se në rastin e parë. Edhe në rastin bask, u kthye nga mërgimi kryetari bask në mërgim, apo siç njihet në gjuhën baske *lehendakari*, Jesús María de Leizaola Sánchez dhe në janar të vitit 1978 me dekret qeveritar u krijua Këshilli i Përgjithshëm Bask, një institucion para autonom, i cili

ishite një organ shumë partiak e që kishte detyrë rivendosjen e autonomisë. Ndonëse në të kishin të drejtë të merrnin pjesë edhe përfaqësues të partive politike nga Navarra, për shkak se atje pas zgjedhjeve dominonin përfaqësuesit e Unionit Demokratik të Qendrës (më tutje UCD) pro regjimit, ata nuk morën pjesë në këtë këshill duke vendosur kështu bazat e ndarjes me provincat e tjera baske.

Sidoqoftë jo çdo gjë shkoi lehtë në këtë tranzicion të komplikuar dhe jashtëzakonisht kompleks drejt demokracisë. Dy ishin çështjet kryesore që rëndonin këtë proces tranzicioni. E para regjimi i cili kishte hapur dyert për demokratizim i frikësohej ardhjes në pushtet të së majtës, sidomos partisë komuniste, e cila ishte forca më e organizuar për kohën. Dhe e dyta ishte çështja e autonomisë për popujt që trajtoheshin si historik, e që ishin katalonasit, baskët dhe galicianët. Përderisa, katalonasit dhe baskët kërkonin një vetëqeverisje të gjerë përcjellë me një sistem federal asimetrik, ku Katalonja dhe Baskia do të kishin më shumë autonomi sesa rajonet e tjera, qeveria qendrore, e sidomos e djathta që vazhdonte të ishte në pushtet (e mbledhur rreth UCD-së si trashëgimtare e regjimit të Frankos) ndonëse e gatshme për të dhënë autonomi dhe për të vendosur institucionet e suprimuara të autonomisë katalonase dhe baske, ishte për një autonomi më të ngushtë. Nacionalistët katalonas dhe bask ishin për një autonomi në të cilën do t'u njihej veçantia politike dhe historike në raport me rajonet e tjera. Ndërsa socialistët dhe komunistët ishin për një sistem federal me autonomi të njëjtë për të gjitha njësitë federale. Historiani i njohur francez Pierre Villar (1979; 1980) në punimet e tij për Spanjën dhe Katalonjën jep argumente me të cilat arsyeton në mënyrë implicite veçantinë e Katalonjës ndër shekuj, arsyet e kësaj veçantie si dhe faktin se kjo veçanti i bën katalonasit një grup me identitet të veçantë kombëtar. Përkatësisht ai ia atribuon katalonasve të gjitha elementet të një kombi të veçantë. Sidoqoftë maksimumi që u arrit me Kushtetutën e vitit 1979 ishte vendosja e sistemit të Komuniteteve Autonome Ky ishte një kompromis që nuk kënaqi askënd, por njëkohësisht të gjithëve u dha një hapësirë manovrimi (Juberias, 2013; Guibernau, 2006; A. Smith, 2014). Duhet theksuar se në këtë periudhë tranzicioni, jo vetëm që kishte kërcënime nga elementet frankiste në pushtet dhe sidomos në ushtri, por në vitin 1981 pati edhe përpjekje për një grushtet.

Si rezultat i këtij konteksti, u bë zgjidhja që nuk i kënaqi katalonasit dhe baskët. Këta të fundit siç u theksua edhe më lartë në masë edhe e bojkotuan referendumin për Kushtetutën e vitit 1978. Në thelb të modelit autonomist nuk qëndronte asimetria, por mu simetria e rajoneve autonome. Rrjedhimisht çfarëdo që garantonte kushtetuta në lëmin e autonomisë, të gjitha 17 Komunitetet Autonome (më tej KA) mund ta realizonin. Ky parim, i cili nuk u pranua me kënaqësi nga katalonasit dhe baskët njihej me moton *'kafë për të gjithë'* (*café para todos*) (Guibernau, 2006, f.62). Sigurisht, edhe ky nuk ishte një proces i lehtë, sepse edhe sot e kësaj dite shumicën e këtyre përgjegjësive që u garantoheshin rajoneve autonome qoftë si vetëqeverisje e tyre, qoftë si kompetenca shtesë që mund t'u transferohen nga pushteti qendror, vijnë vetëm pas një procesi të gjatë e të mundimshëm negocimi me qendrën. Në këtë drejtim, ndonjëherë nuk është i mjaftueshëm vetëm miratimi i statuteve të autonomisë, por siç u theksua edhe negocim për të marrë më shumë përgjegjësi. Me gjithë pakënaqësitë, Katalonja dhe Baskia, kanë arritur që të kenë shumë më shumë prerogativa të vetëqeverisjes sesa rajonet e tjera, edhe për shkak të veçantive gjuhësore, kulturore, ekonomike e politike. Jo se këto nuk u takojnë rajoneve të tjera autonome, por sepse këto dy rajone ngulin këmbë çdoherë për rritje të përgjegjësive të tyre.

Për më tepër siç e thekson Carlos Flores Juberias (2013), vazhdon debati në mes të profesionistëve dhe akademikëve se çfarë tipi i shtetit është në të vërtetë Spanja. Kjo ka rëndësi edhe për temën që po trajtojmë sepse realisht, kjo kornizë shtetërore është një përgjigje e shtetit

jo vetëm ndaj kërkesave demokratike me rënien e regjimit të Frankos, por edhe ndaj kërkesave për vetëqeverisje e vetëvendosje, sidomos të katalonasve dhe baskëve. Në këtë drejtim, Spanja nuk e ndoqi asnjë nga modelet e njohura të federalizmit (qoftë gjerman apo amerikan) e as të rajonalizmit (si Italia), apo të kantonalizmit (si një formë e veçantë federalizmi/konfederalizmi që më së miri identifikohet me Zvicrën). Ajo ndoqi një rrugë, e cila edhe sot e kësaj dite duket e dykuptimshme, me mënyra të ndryshme interpretimi. Autorë të ndryshëm këtë sistem juridiko-kushtetues e identifikojnë me trajta të ndryshme shtetërore. Varësisht nga autorët që citon Juberias, Spanja është një “shtet unitar politikisht i decentralizuar”, një “shtet regional”, një “shtet multi-rajonar”, një “shtet i decentralizuar jo shumë larg në strukturë nga një shtet federal”, “një shtet unitar-federal” ose shtet federal-regjional” (cituar sipas Juberias, 2013, f.234). Sipas Xabier Arzoz (2018) Spanja mund të definohet si “shtet multinacional kuazi-federal unitar” (f.247). Kjo shumëkuptimësi dhe mënyrë e ndryshme e interpretimit të sistemit shtetëror spanjoll ka bërë që autori Lucas Verdu (cituar sipas Juberias, 2013, f.234) të theksojë se këto aranzhime kushtetuese bëjnë që “t’i iket çfarëdo definicioni dhe çfarëdo vendosjeje të saktë në klasifikimin e formave të shtetit”.

Sidoqoftë, kjo shumëkuptimësi, ka bërë që të ketë një tension të vazhdueshëm në mes të qendrës dhe të rajoneve autonome, sidomos të Katalonjës dhe të Baskisë. Në periudhën e implementimit të autonomisë, por edhe deri në ditët e sotme, beteja nuk mbetet vetëm politike mbi kompetencat e vetëqeverisjes. Me dhjetëra e qindra çështje kanë përfunduar në procese gjyqësore, deri në Gjykatën Kushtetuese, në të cilat palë kanë qenë në veçanti rajonet autonome të Katalonjës dhe Baskisë në njërën anë dhe në anën tjetër qeveria qendrore. Thelbi i këtyre çështjeve kanë qenë përgjegjësitë e çdonjërit prej niveleve të pushtetit (Juberias, 2013).

1.3.1 Kushtetuta si reagim ndaj kërkesave për demokraci dhe autonomi

Kushtetuta pra ishte një kompromis në rrugën për të demokratizuar Spanjën, pas dekadash të diktaturës së rëndë të regjimit të Frankos dhe të pasojave që la Lufta Civile. Nuk u kënaqën deri në fund as tendencat federaliste të së majtës, as ato centraliste të së djathtës, por as ato për një vetëqeverisje dhe autonomi të gjerë e të thellë, të kërkuar nga baskët dhe katalonasit. Shteti spanjoll nuk u përcaktua si shumë kombëtar, përkundër faktit se 30% e popullsisë së tij e përbënin katalonasit, baskët dhe galiciantë (Arzoz, 2018, f.250), e ashtu si donin sidomos dy popujt e parë, por në anën tjetër atyre iu njoh veçantia dhe ekzistenca. Kushtetuta, nuk është se dha një drejtim të qartë në këtë drejtim. Ajo mbi të gjitha krijoi një hapësirë interpretimi të të gjithëve sipas interesit të tyre. Kjo dykuptimësi qartazi vërehet në nenin 2 të Kushtetutës ku përcaktohet karakteri i shtetit spanjoll:

Kushtetuta është e bazuar në unitetin e pandashëm të kombit spanjoll, atdheun e përbashkët dhe të pandashëm të të gjithë spanjollëve; ajo njeh dhe garanton të drejtën për vetëqeverisje të kombësive dhe rajoneve nga të cilat përbëhet dhe solidaritetin në mes të tyre.

Pra në të njëjtën kohë flitet për kombin dhe atdheun e pandarë spanjoll, por në anën tjetër pranohet ekzistenca e identiteteve të tjera kombëtare me të drejtë vetëqeverisjeje (Sánchez 2006). Pra një “lojë” në mes të unitarizmit dhe vetëqeverisjes, në mes të kombit-shtet unik e centralist dhe shtetit shumë-kombesh. Në realitet, kjo vazhdon të jetë trajta karakteristike e shtetit dhe shoqërisë spanjolle deri në ditët e sotme. Neni 3 i Kushtetutës së Spanjës gjithashtu, duke e konfirmuar kastijishten si gjuhën zyrtare të shtetit, pohon se edhe gjuhët e tjera duhet të jenë

gjithashtu zyrtare në rajonet vetëqeverisëse bazuar në statutet përkatëse dhe se duhet të respektohet dhe mbrohet shumëllojshmëria gjuhësore në Spanjë si një pasuri kulturore e saj.

Kapitulli i tretë prej neni 143 deri në atë 157 trajton përgjegjësitë e Komuniteteve Autonome, raportin me qeverinë qendrore, të drejtat dhe kufizimet e tyre. Kushtetuta u garantonte rajoneve autonome historike që menjëherë me hyrjen në fuqi të saj, të krijonin Komunitetet Autonome (neni 143, para.1). Sidoqoftë, kushtetua e ndalon federatën në mes të këtyre komuniteteve, pra e ndalon bashkimin ose çfarëdo lidhjeje federale të komuniteteve autonome në mes vete, por jo edhe marrëveshjet për të bashkëpunuar në menaxhimin dhe ofrimin e shërbimeve të cilat janë përgjegjësi e tyre. Edhe kjo me njoftimin, apo në raste të ndonjë marrëveshjeje të veçantë me lejen e parlamentit qendror (Kushtetuta e Spanjës, neni 145). Në mënyrë të qartë kjo ndalesë për krijimin e lidhjeve federale kishte për qëllim të ndalonte mundësinë e krijimit të strukturave të përbashkëta në mes të Katalonjës me Valencian, Ishujtë Balarik, Murcian dhe një pjesë të Aragonit, të cilat përbëjnë atë që nacionalistët katalonas e quajnë *Països Catalans* (vendet katalone). Paisos Catalans përfshinë edhe Andorën dhe si krijues i këtij termi konsiderohet shkrimtari i njohur nga Valencia *Joan Fuster i Ortells* (1922-1992) i cili edhe konsiderohet njëri ndër ideologët modern të nacionalizmit katalonas në Komunitetin e Valencisë. Balcells (1996) trajton përpjekjet për ruajtjen e gjuhës dhe mundësinë edhe të federatës së këtyre rajoneve. E njëjta ndalesë për lidhjet federale nuk vlen edhe për Komunitetin Autonom Bask, të cilit i lejohet me Kushtetutë që të bashkohet me Komunitetin Autonom të Navarrës (Kushtetuta e Spanjës, dispozitat kalimtare [4]), por që nuk ka ndodhur për shkak se vetë Navarra nuk ka shprehur vullnet për t'u bashkuar me KAB-in, edhe si rezultat i një procesi të gjatë të kastijanizimit të saj.

Disa nga përgjegjësitë e KA-ve janë organizimi i institucioneve autonome, ndryshimi i kufijve komunal, planifikimi dhe strehimi, punët publike, hekurudhat dhe rrugët (ato që shtrihen vetëm brenda territorit të Komunitetit Autonom), portet dhe aeroportet të cilat nuk janë të angazhuara në aktivitete komerciale, bujqësia dhe blegtoria, pyjet e malet, menaxhimi i mbrojtjes së ambientit, promovimi i zhvillimit ekonomik, artizanatet, promovimi i kulturës dhe hulumtimit në raste të aplikimit të gjuhës së Komunitetit Autonom, promovimi dhe planifikimi i turizmit, promovimi i sportit, asistencë sociale, shëndeti dhe higjiena, policia lokale etj. (Kushtetuta e Spanjës, neni 148, para.1). Brenda pesë vitesh Kushtetuta parashihte që KA-të kanë mundësi të zgjerojnë në mënyrë progresive përgjegjësitë e tyre brenda kornizës së përgjegjësiqe që janë kompetencë e pushtetit qendror por që disa prej tyre mund të ndahen me pushtetin e KA-ve (neni 148, para.2).

Janë disa prej përgjegjësiqe që janë ekskluzivisht nën juridiksionin e pushtetit qendror si garantimi i barazisë për të gjithë spanjollët në realizimin e të drejtave dhe obligimeve që dalin nga kushtetuta, nacionaliteti, politikat e migracionit, statusi i të huajve, e drejta për azil, marrëdhëniet ndërkombëtare, mbrojtja dhe forcat e armatosura, administrimi i drejtësisë, doganat dhe rregullimi i tarifave doganore, tregtia e jashtme, sistemi monetar, rregullimi i shfrytëzimit të minierave dhe energjisë etj. (Kushtetuta e Spanjës, neni 149, para.1). Njëkohësisht një numër çështjesh ndonëse nën përgjegjësinë e qeverisë qendrore, Kushtetuta lejon mundësinë që ekzekutimi i tyre apo edhe rregullimi i disa prej tyre të realizohet në bashkëpunim me KA-të, si legjislacioni i punës, legjislacioni civil, sidomos zbatimi i të drejtës civile karakteristike për KA-të, implementimi i legjislacionit dhe i sistemit financiar të sigurimeve shoqërore, zhvillimi dhe implementimi i shtypit, radios dhe televizionit rregullat themelore të të cilëve përcaktohen nga pushteti qendror etj. (neni 149, para.1). Çështjet të cilat nuk janë përgjegjësi e shtetit, mund të bien nën përgjegjësitë e KA-ve nëse ato përcaktohen me statutet e tyre (Kushtetuta e Spanjës,

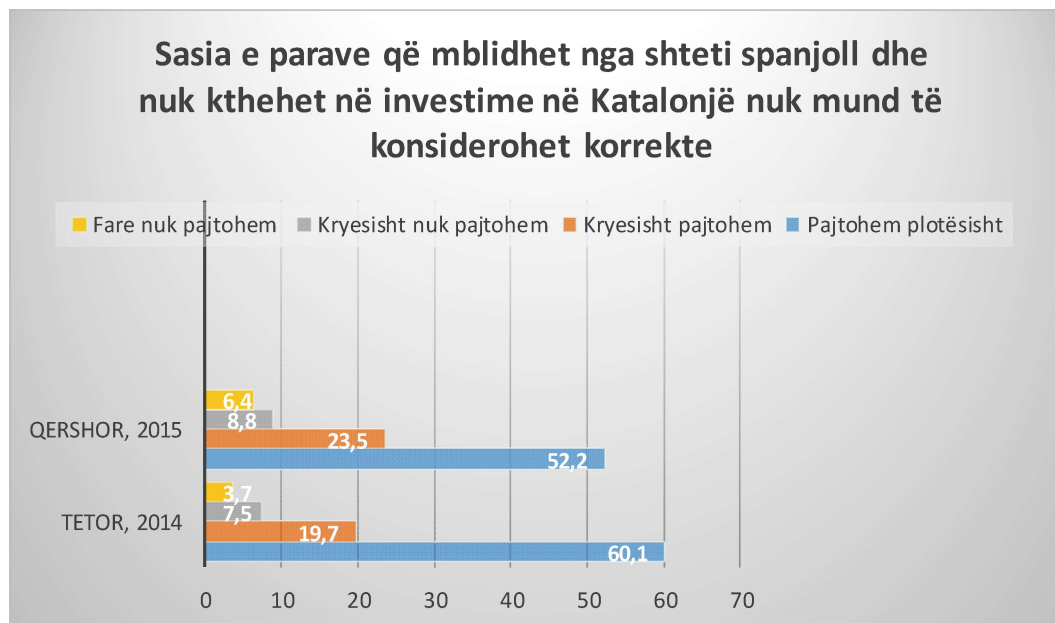
neni 149, para.2). Rajonet historike këto të drejta mund t'i realizonin menjëherë, pa pritur afatin pesë vjeçar.

Kushtetua krijon mundësi që qoftë parlamenti qendror (*Cortes Generales*), qoftë institucionet e tjera shtetërore të mund t'u transferojnë Komuniteteve Autonome fuqi për të kaluar legjislacion të caktuar, si dhe përmes një akti organik të transferojnë fuqi të cilat për nga natyra mund të transferohen dhe delegohen (neni 150, para1 dhe 2). Kushtetuta gjithashtu lejon hapësirë për qeverinë qendrore që të ndërhyjë dhe marrë masa në rast se qeveria e KA-së nuk i plotëson obligimet që i dalin nga Kushtetuta, ligjet ose aktet e tjera që janë në interes të përgjithshëm. Qeveria i drejtohet së pari presidentit të KA-së dhe nëse ai nuk i përgjigjet pozitivisht ndërhyrjes nga qendra, atëherë me miratimin e shumicës së votave në Senat, qeveria mund të marrë të gjitha masat e nevojshme për të detyruar Komunitetin Autonom t'i bindet interesit të përgjithshëm (Kushtetuta e Spanjës, neni 155, para.1). Ky neni 155 u bë i famshëm në mbarë opinionin publik, jo vetëm në Spanjë e Katalonjë por edhe në botë, kur në mënyrë të paprecedentë, u aplikua për herë të parë më 27 tetor të vitit 2017 nga ish kryeministri spanjoll Mariano Rajoy për të suprimuar qeverinë dhe parlamentin katalonas, të cilët kishin organizuar referendumin për pavarësi më 1 tetor të atij viti dhe më 27 tetor e kishin shpallur pavarësinë. Njëkohësisht u vendos qeverisja e drejtpërdrejt nga Madridi dhe u shpallën zgjedhjet e reja për 21 dhjetor (Jones, Burgen & Harrison, 2017). Ky veprim, ndonëse i bazuar në kushtetutën aktuale, ka ngjallur dhe vazhdon të ngjallë shumë reagime dhe emocione negative në Katalonjë, duke dhënë argumente shtesë se pse Katalonja duhet të fitojë të drejtën për vetëvendosje.

Në anën tjetër KA-të, kanë edhe autonomi financiare për të realizuar përgjegjësitë e veta. Realizimi i këtyre përgjegjësisë duhet të bëhet në bashkëpunim me Thesarin Shtetëror dhe sipas parimit të solidaritetit në mes të të gjithë spanjollëve. Burimet e financimit janë të ndryshme dhe përfshijnë nga taksat që shteti i delegon autoriteteve autonome t'i mbledhin, tek taksat që kanë të drejtë vetë t'i caktojnë e deri tek financat që marrin nga buxheti i shtetit, etj. (Kushtetuta e Spanjës, neni 156 dhe 157). Duke qenë se mënyra e financimit të KA-ve është e gjerë, kjo ka shkaktuar deri më tani edhe një ndër polemikat më të mëdha. Katalonja në vazhdimësi ka bërë përpjekje që përmes një marrëveshjeje me pushtetin qendror të zgjerojë mundësitë e financimit të vetë. Në këtë drejtim, ajo ka bërë përpjekje që t'i referohet modelit bask. Përderisa të dyja rajonet janë ndër më të pasurat në Spanjë, kjo bën që ato realisht të jenë kontribuuese të mëdha edhe në qendër. Në anën tjetër formula e përdorur për Baskinë, asaj ia kthen pjesën më të madhe të mjeteve financiare, përderisa në emër të solidaritetit, që është një parim kushtetues, Katalonja e pasur derdh shumë më shumë mjete financiare në buxhetin e shtetit sesa që merr nga ai. Llogaritet se Katalonja për shkak të këtyre aranzhimeve financiare ka një deficit vjetor sa 8% e PBB-së së saj. Katalonja kontribuon me 19.4% në totalin e mjeteve financiare të Administratës Qendrore dhe të Sigurimeve Shoqërore të Spanjës dhe i kthehen 14.03% të atyre mjeteve. Kështu në emër të solidaritetit pasi që Katalonja kontribuon në Fondin Spanjoll të Solidaritetit, është më keq se ato KA që subvencionohen nga Fondi (Guibernau, 2014, f.17). Shifra të përafërta jep edhe profesoresha e ekonomisë Elisenca Paluzie (cituar sipas Benavides, 2017), e cila thekson se edhe pse popullsia e Katalonjës përfaqëson diku rreth 16% të popullsisë së Spanjës (me 7.5 milion banorët e saj), e njëjta kontribuon me 20% të taksave të Spanjës dhe i merr nga autoritetet qendrore 14% për shpenzime publike. Ajo konsideron se në rast të pavarësisë së Katalonjës, Spanja “do të humb një territor relativisht të pasur dhe që kontribuon me shumë taksa” (cituar sipas Benavides, 2017, para.7).

Tabela 1

Trajton se sa janë të kënaqur qytetarët e Katalonjës me sasinë e parave që qeveria merr dhe investon në Katalonjë.

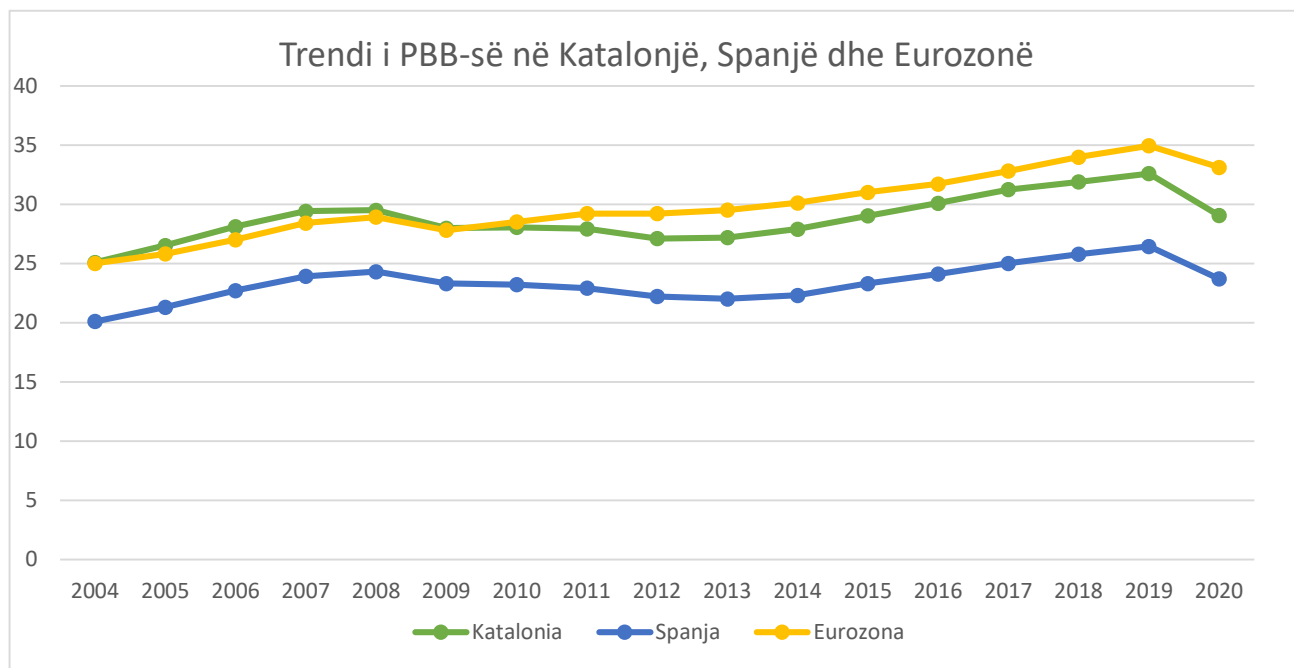

Shënim: Të dhënat janë përpunuar nga CEO, Political Opinion Barometer [POB] (2015, 3 korrik) f.9

Në anën tjetër duhet theksuar Katalonja ka një ndër ekonomitë më të zhvilluara dhe më konkurruese në Spanjë, e orientuar nga industria, inovacioni, shërbimet dhe turizmi. Ajo është kontribuesja më e madhe në PBB-në e Spanjës me 19.18% në vitin 2017, që ka kap shifrën prej 234,651 miliardë Euro (ajo e Spanjës në vitin 2017 ishte 1.16 trilionë euro) e me një rritje vjetore mbi 3% viteve të fundit (3.4% në vitin 2017, 3.6% në vitin 2016 dhe 3.8% në vitin 2015) (Generalitet de Catalunya, 2018, f.5, 9, 17). Ndonëse jep 1/5 e PBB-së së Spanjës si regjioni që më së shumti kontribuon në PBB-në e saj, Komuniteti i Madridit, Baskisë dhe herë pas here edhe ai i Navarrës kanë PBB për kokë banori më të madhe se Katalonja e cila zakonisht është në vendin e tretë apo të katërt në Spanjë. Sidoqoftë me PBB-në për kokë banori që llogaritet se në vitin 2019 ishte 32,578 euro, ajo qëndron shumë më lartë sesa mesatarja e Spanjës që është 26,430 euro dhe i afrohet Eurozonës që për vitin 2019 ishte 34,930 euro (Statista, 2021a). Për vitin 2019 llogaritet se Komuniteti Autonom i Madridit e ka pas PBB për kokë banori 35,913 euro, Komuniteti Autonom Bask 34,142 euro dhe Komuniteti Autonom i Navarrës 32.141 (Autonomous Communities of Spain GDP at market prices, 2019). Sigurisht, siç e tregojnë edhe shifrat, për shkak të pandemisë viti 2020 ishte një vit i rënies ekonomike.

Tabela 2

Trendi i PBB-së në Katalonjë, Spanjë dhe Eurozonë gjatë periudhës 2004-2020.

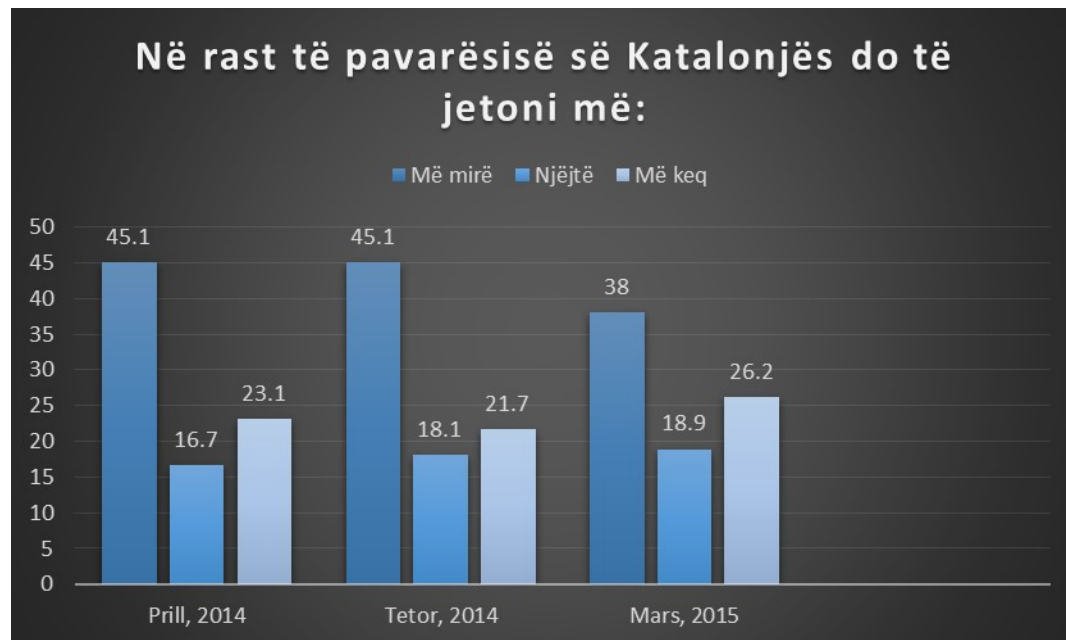

Shënim: Të dhënat janë marrë nga Statista, *Gross domestic product (GDP) per capita in Catalonia, Spain as a whole and the Eurozone between 2004 and 2020, 2021a*.

Fakti se Katalonja është njëkontribuuesefinanciare e madhe dhe merr më pak se që jep edhe në raport me popullsinë, ka bërë që në dekadën e fundit, kjo të jetë një ndër debatet më të nxehta në mes të Barcelonës dhe Madridit. Kështu kjo e para ka kërkuar që së paku të zbatohet formula baske edhe për Katalonjën. Formula baske, që është trajtuar edhe më lartë, një kompromis i shekullit 19-të, jep mundësinë që institucionet baske t'i mbledhin të gjitha taksat, dhe më pas t'i transferojnë një pjesë (e njohur si ‘*cupo*’ apo “kuota”) të këtyre parave, në proporcion me investimet që ka bërë qeveria qendrore në Baski (Juberias, 2013, f.254). Kjo gjithashtu garantohet me Kushtetutën e Spanjës përmes njohjes për këto territore të marrëveshjeve historike të njohura si *fueros* (shih Dispozitat shtesë [1]). Mos marrja parasysh e këtyre kërkesave ka bërë që ndjenja për pavarësi të rritet në Katalonjë dhe rrjedhimisht të shpejtohet edhe procesi aq i kontestuar i organizmit të referendumit për pavarësi të saj. Kryeministri aktual Sanchez, ka lënë të kuptohet se në marrëveshjen e ardhshme në mes të Madridit dhe Barcelonës do të trajtohen me seriozitet edhe kërkesat për më shumë autonomi të Katalonjës, e cila nuk do të kishte kuptim pa elementin e një autonomie më të madhe financiare (Cue, 2018). Sidoqoftë, kjo mbetet një temë e së ardhmes, duke qenë se autoritetet katalonase, sidomos qeveria dhe shumica e vogël pro-pavarësisë në parlamentin katalonas po vazhdon insistimin për një marrëveshje që do të garantonte një referendum të dytë për pavarësi e që do të pranohej nga Madridi zyrtar.

Tabela 3

Trajton sesi e perceptojnë mirëqenien e tyre qytetarët e Katalonjës në rast të pavarësisë së Katalonjës.

Shënim: Këto të dhëna janë përpunuar pasi janë marrë nga CEO, POB, (2014, 30 prill) f.13, POB, (2014, 31 tetor), f.13, POB, (2015, 13 mars), f.14.

Sabrina Ragone (2014) identifikon tri faza të implementimit të sistemit të autonomisë territoriale që burojnë nga kushtetuta aktuale. Faza e parë që krijimi i Komuniteteve Autonome, proces ky që përfundoi në vitin 1983, pasi që fillimisht u konstituuan sipas modelit të shpejt të garantuar me Kushtetutë tri rajonet historike, Katalonja dhe Baskia më 1979, Galicia më 1981, e këtyre iu bashkëngjiti edhe Andaluzia më 1981. Rajonet e tjera u themeluan deri në vitin 1983. Më pas, deri në fund të viteve 1990', u bën përpjekje për t'u barazuar të drejtat dhe përgjegjësitë e të gjitha rajoneve autonome. Ndërsa prej fillimit të viteve 2000, me planin bask për një statut të ri i njohur si '*Plani Ibarretxe*' (2005) dhe Statutin e ri të Katalonjës (2006), ky sistem është futur në fazën e tretë, atë të përpjekjeve serioze të rajoneve historike për të dalluar me të tjerat në realizimin e të drejtave (për këto faza shih Ragone, 2014, f.71). Në anën tjetër Xabier Arzoz (2018) konsideron se teksti kushtetues ka shumë më shumë hapësirë për diversitet sesa që ka ndodhur kjo në implementimin e saj. Sipas tij, shteti përmes "marrëveshjeve të autonomisë" të viteve 1981 dhe 1992 në mes të pushtetit qendror dhe pushteteve të KA-ve, ka arritur që këtyre të fundit t'u garantojë të drejta uniforme (f.249). Realisht, edhe pse jo i paraparë në mënyrë eksplicite me kushtetutë, shteti ka arritur atë ta imponojë në mënyrën sesi është implementuar kushtetuta kur ka qenë në pyetje themelimi dhe funksionimi i KA-ve. Gjithashtu sipas tij, dualiteti i përcaktuar që në nenin 2 të Kushtetutës në mes të *rajoneve* dhe *kombësive*, nuk pati ndonjë pasojë juridike në raport me kompetencat e KA-ve. Rrjedhimisht, ato që janë njohur si *kombësi*, nuk është se patën të drejta më të veçanta se ato që u themeluan vetëm si KA, pa atributin e *kombësisë*. Për më tepër që disa nga KA-të, në statutet e veta e përcaktuan veten si

kombësi, duke e relativizuar tërësisht veçantinë e Katalonjës, Baskisë dhe Galicisë. Kështu si kombësi u shpallën edhe Andaluzianët, Valencianët, Kanarianasit dhe Aragonezët (Arzoz, 2018, f.250).

Ajo që sot mund të konstatohet me lehtësi është se sistemi aktual kushtetues spanjoll me të cilën rregullohen të drejtat për vetëqeverisje të Katalonjës dhe Baskisë është në krizë të thellë. Se cila rrugë do të zgjidhet për të dalë nga ky ngërç kushtetues, që po shkakton kriza të thella politike mbetet të shihet. Ajo që padyshim del është se kjo kushtetutë kompromisi, e ka realizuar misionin e saj: demokratizimin e vendit dhe akomodimin fillestar të të drejtave të popujve të tjerë, e mbi të gjitha baskëve dhe katalonasve. Sidoqoftë, sot koha kërkon ndryshime dhe jo ngurtësim. Sidomos kur është në pyetje akomodimi i interesave të Baskisë dhe Katalonjës. Kushtetuta, tanimë është një këmishë e ngushtë për trupin e këtyre dy popujve. Andaj në mënyrë që demokracia të konsolidohet përfundimisht, t'u iket tensioneve dhe konflikteve, duhet të gjendet rruga për ndryshimin e saj, e cila në thelb do të njihte Spanjën si shtet shumë-kombëtar të formësuar si një federatë asimetrike dhe rrjedhimisht do t'i njihej Baskisë dhe Katalonjës *e drejta për të vendosur një raport tjetër me shtetin spanjoll*.

1.3.2 Statuti i Autonomisë së Katalonjës: një pushim para furtunës?

Shumica e të drejtave dhe përgjegjësi të parashikuara nga Kushtetuta realisht implementohen përmes statuteve të KA-ve. Edhe kjo nuk ishte dhe nuk është gjë e lehtë kur janë në pyetje Katalonja dhe Baskia. Te dy këto vende, kanë arritur që të kenë statutet e tyre që në vitin 1979. Por te dyja që atëherë, kanë bërë përpjekje që të kenë statute të tjera, për të zgjeruar e fuqizuar përgjegjësitë e veta të vetëqeverisjes. Përderisa Katalonja, me shumë mund ka arritur të kalojë Statutin e vitit 2006 i cili ka hyrë në fuqi tek në vitin 2010, pas shqyrtimit për katër vite nga Gjykata Kushtetuese, Baskia dështoi në tentimin e saj të vitit 2005 për kalimin e statutit të vet, për shkak të refuzimit të tij nga Parlamenti i Spanjës. Propozimi bask është i njohur edhe si *‘Propozimi për një Statut të Ri Politik për Baskinë’* i njohur më shumë si *‘Plani Ibarretxe’* (Juberias, 2013).

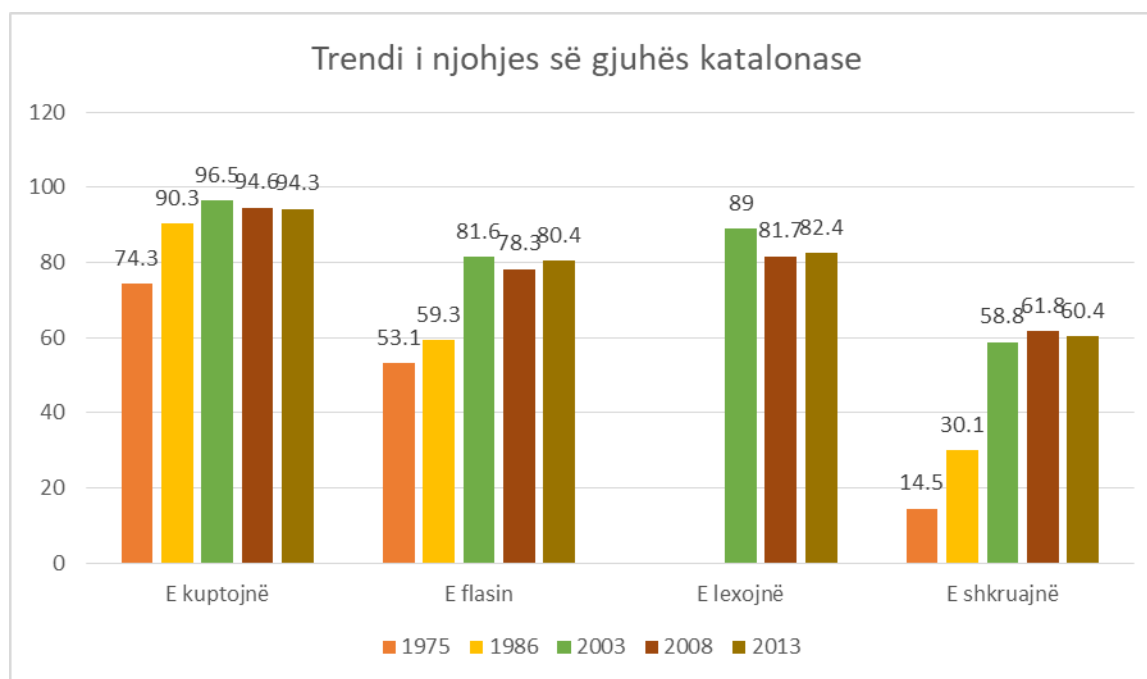
Statuti i Katalonjës i vitit 1979 përbëhej nga 57 nene, shtatë dispozita shitesë dhe tetë dispozita të përkohshme. Ai përbëhej nga preambula e cila përcaktonte vullnetin e Katalonjës për vetëqeverisja dhe e shpallte veten si “shprehje të identitetit kolektiv të Katalonjës”. Statuti i vitit 1979 më pas përcaktonte parimet politike mbi të cilat është ndërtuar autonomia katalonase (nenet 1-8), përgjegjësitë e qeverisë katalonase (apo *Gjeneralitetit* në përgjithësi në nenet 9-28), përcaktimi i institucioneve të Gjeneralitetit si Parlamenti, Presidenti dhe Qeveria (nenet 29-42), përgjegjësitë në fushën ekonomike dhe financiare (nenet 43-55) dhe mundësitë e ndryshimit të këtij Statuti (nenet 56-57). Ky Statut u përkrah nga shumica e partive politike të Katalonjës dhe u miratua me 90% të atyre që votuan nga 60% i trupit votues të Katalonjës.

Ndër rezultatet kryesore të rivendosjes së autonomisë ishte përpjekja për rikthimin e katalonishtes në një instrument gjuhësor të domosdoshëm komunikimi në Katalonjë. Dhe kjo jo vetëm në shkolla, por edhe në administratë, libra e media të shkruara dhe televizive. Përkundër faktit se edukimi ishte pjesë e përgjegjësi të vetëqeverisjes, nuk ishte e lehtë rikthimi i katalonishtes në sferën publike, pas një represioni të gjatë që kishte lënë pasojat e veta. Sidoqoftë, prej fillimit e deri në ditët e sotme autoritetet katalonase janë shumë të vendosura për të promovuar gjuhën katalonase. Siç është theksuar edhe më lartë, katalonishtja është ndër shtyllat e identitetit katalonas dhe pjesë përbërëse e veçantisë kombëtare por edhe e rezistencës ndaj centralizmit spanjoll. Edhe në periudhën e ringjalljes së saj, përhapja e saj nuk ishte e lehtë

për shkak se siç e thekson Balcells (1996) përderisa njohja e spanjishtes (kastijishtesh) është një detyrim ligjor, njohja e katalonishtes është vetëm një e drejtë. Sidoqoftë rezultatet e ringjalljes së gjuhës katalonase janë të dukshme, për të mos thënë impresive, gjë që tregojnë edhe të dhënat në tabelat që janë prezantuar më poshtë. Sidomos është e rëndësishme rritja e numrit të atyre që e shkruajnë katalonishten. Nëse në vitin 1975 në regjionin e Barcelonës ishin vetëm 14%, në vitin 2013 në nivelin e Katalonjësë kjo shifër kap 60%. Duhet theksuar se kjo përqindje është shumë më e madhe tek gjeneratat e reja, të cilat e mësojnë gjuhën katalonase në shkollë në të gjitha nivelet, ndërsa mosnjohja e shkrimit është e madhe tek gjeneratat të cilat janë rritur e arsimuar në kohën e diktaturës së Frankos.

Tabela 4

Trendi i njohjes së gjuhës katalonase në Katalonjë për periudhën 2003-2013 dhe në regjionin e Barcelonës 1975-1986.

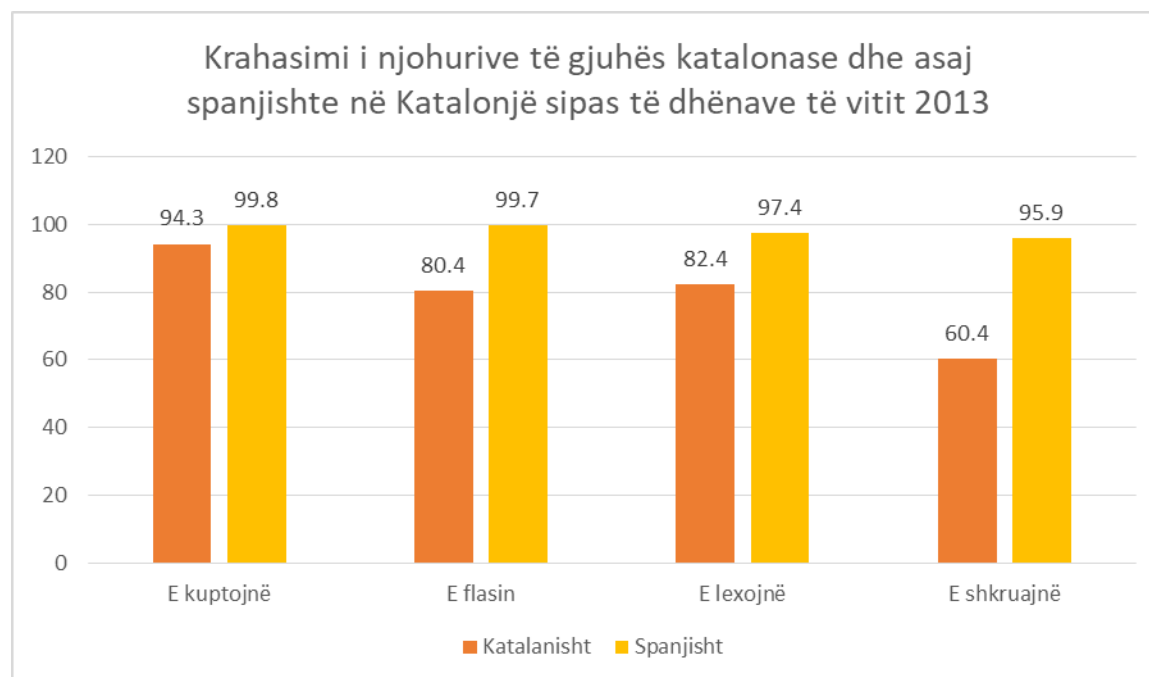
Shënim: Këto të dhëna janë përpunuar dhe përshtatur pasi janë marrë nga Generalitet de Catalunya, Language, 2013, f.5; Balcells, 1996, f.189.

Përkundër këtij trendi në rritje të përhapjes së katalonishtes, ende më shumë njerëz e njohin spanjishten sesa katalonishten. Kjo është e natyrshme nëse e kemi parasysh atë që thamë më lartë se njohja e spanjishtes është obligim ligjor. Në anën tjetër, periudha e gjatë e dominimit të saj në raport me katalonishten, e sidomos periudha kur katalonishtja ishte e ndaluar në periudhën e diktaturës së Frankos kanë bërë që spanjishtja të dominojë në të folmen e përditshme. Në anën tjetër edhe pragmatizmi ekonomik ndonjëherë e dikton këtë balancë, ashtu si edhe fakti tani më i trajtuar se një pjesë e mirë e popullsisë janë imigrantë të ardhur nga pjesë të tjera të Spanjës, apo janë pasardhës të tyre, të cilët gjuhë të parë të natyrshme e kanë pasur kastijishten.

Ajo që është e dukshme dhe trend, është se popullsia në Katalonjë çdo herë e më shumë është bilinguale. Dhe kjo nuk është dukuri vetëm e katalonasve etnik, por edhe e imigrantëve që kanë filluar të jenë pjesë e shoqërisë katalonase. Shkrimtari i njohur *Javier Cercas* (2017) i lindur në *Extremadura*, në jug të Spanjës e i ardhur në moshën katër vjeçare në Katalonjë thekson se në shtëpinë e tij flitet katalonishtja dhe spanjishtja. Dhe se ai flet me gruan katalonisht dhe me të birin spanjisht, atë që ai e quan “gjuha ime më intime, gjuha amtare” (Cercas, 2017; Jaggi, 2011).

Tabela 5

Krahasimi në mes të njohjes së katalonishtes dhe spanjishtes në Katalonjë në vitin 2013.

Shënim: Këto të dhëna janë përpunuar të marra nga Generalitet de Catalunya, *Language*, 2013, f.5.

Por gjuha është vetëm një pjesë e betejës politike e kulturore për më shumë autonomi të katalonasve. Duke iu referuar Carlos Flores Juberias (2013), Statuti i vitit 1979 “ ishte i shkurtër dhe konciz” (f.235), sidomos nëse e krahasojmë me Statutin e vitit 2006 që përbëhet nga 223 nene, si dhe pesëmbëdhjetë dispozita shtesë dhe katër dispozita kalimtare. Statuti i vitit 2006 erdhi edhe si produkt i një kompromisi në mes të qeverisë socialiste spanjolle dhe forcave të majta që ishin në pushtet në Katalonjë që nga viti 2003. Ky kontekst politik bëri që të hartohet një dokument kaq i gjerë jo vetëm në volum por njëkohësisht edhe në të drejta dhe interpretim të vetëqeverisjes. Në preambulë por edhe në pjesët e tjera të draft-statutit Katalonja definohej si *komb*, gjë që ishte bërë për herë të parë aq hapur në kuadër të sistemit juridik dhe kushtetues të Spanjës. Kështu statuti trajtonte në gjerësi dhe thellësi të drejtat dhe fushat e përgjegjësisë ekzekutive që nuk ishin trajtuar gati fare, apo ishin trajtuar shumë pak në atë të vitit 1979. Në këtë drejtim u zgjeruan të drejtat civile, politike, sociale, gjuhësore, ekonomike, financiare, u

rritën përgjegjësitë në fushën e gjyqësisë, si dhe u specifikuan raportet e Gjeneralitetit me qeverinë qendrore e po ashtu me Bashkimin Evropian.

Megjithatë jo çdo gjë shkoi lehtë e vaj që nga miratimi i këtij Statuti, në vitin 2006, e deri tek hyrja e tij në fuqi në vitin 2010. Vetë Statuti (2006) ishte produkt i një marrëveshjeje për bashkëqeverisje nga e majta katalonase e përbërë nga Partia Socialiste Katalonase (PSC), E Majta Republikane e Katalonjës (ERC) si dhe Iniciativa për Katalonjën-të Gjelbrit-Alternativa e Majtë. Duke qenë se drafti fillestar i statutit u përkrah atëherë edhe nga opozita e përbërë nga partia nacionaliste Konvergjencë dhe Bashkim (CiU), ai kaloi me lehtësi në Parlamentin Katalonas në vitin 2005. Problemet u shfaqën, kur PSOE, partia në pushtet, për shkak të përçarjeve në grupin e saj parlamentar në Parlamentin Spanjoll, filloi të ndryshojë qëndrim. Kështu, filloi një dialog shtesë në mes të Madridit dhe Barcelonës për ndryshimin e tekstit të draft-Statutit. Problemet kryesore, sipas Diego Muros (2009), kishin të bënin me faktin se në tërë draft-Statutin Katalonja dhe katalonasit trajtoheshin si komb, si dhe përmes këtij dokumenti Katalonja përcaktonte shumën e parave që do të derdh në buxhetin qendror. Kështu kur drafti shkoi në Parlamentin Spanjoll, iu ndryshua përmbajtja në disa drejtime, përfshirë raportet financiare Barcelonë-Madrid e po ashtu çështjen e ‘kombit’, e cila mbeti vetëm pjesë e preambulës si një synim, duke u larguar nga pjesa normative e dokumentit (Muro, 2009, f.460). Kjo bëri që ERC të largohej nga procesi i përkrahjes së këtij drafti të statutit dhe më pas doli edhe me fushatë kundër miratimit të këtij dokumenti. Sidoqoftë, dokumenti i ndryshuar kaloi me vështirësi në parlamentin spanjoll dhe më pas u miratua përmes referendumit. Në referendum dolën 48.85% të votuesve të regjistruar dhe 73.9% votuan për. Pra, një rezultat shumë më i zbehtë se ai i vitit 1979, edhe për shkak se vetë draftimi i tij ishte përcjellë nga pakënaqësi. Megjithatë jo çdo gjë përfundoi me këto kompromise. PP e dërgoi Statutin në Gjykatën Kushtetuese me pretendimin se 187 nene të saj ishin jo-kushtetuese. Trajtimi i kësaj lënde në Gjykatën Kushtetuese ishte një sagë e vërtetë sepse presioni ndaj punës së saj nga politika ishte i madh (Juberias, 2013).

Tek në vitin 2010 Gjykata Kushtetuese doli me vendimin 31/2010 me të cilin katërmëdhjetë nene i shpalli jo-kushtetuese. Për 26 dispozita të tjera, Gjykata bëri interpretime kushtetuese në mënyrë që ato të zbatohen në përputhje me Kushtetutën. Vlen të theksohet se cilësimin “komb” për Katalonjën, Gjykata e shpalli pa ndonjë efekt dhe fuqi juridike dhe interpretuese. Ndër ato pjesë të neneve që Gjykata i shpalli jo-kushtetuese apo që kanë nevojë të interpretohen sipas aktgjykimit të saj ishin edhe ato që kishin të bënin me primatin e gjuhës katalonase në përdorimin zyrtar, atë publik, në ekonomi, shkollë etj, kompetencat e Këshillit të Drejtësisë së Katalonjës, çështjeve që kanë të bëjnë me mbledhjen dhe përdorimin e taksave, legjislacionin për taksat komunale, raportet në mes të pushtetit autonom dhe atij qendror në ndarjen e pushteteve, mundësisë së caktimit të anëtarëve të institucioneve qendrore si ata të Gjykatës Kushtetuese, etj. (shih Statutin e Autonomisë së Katalonjës, 2006, preambulën dhe nenet 6 (1, 2), 33 (5), 34, 35 (1, 2), 50 (5), 98 (2 a-e, 3), 99 (1), 100 (1), 111, 112, 180, 183 (1), 206 (3, 5), 210 (1, 2 a-d) dhe 218 (2). Gjithashtu shih Vendimin e Gjykatës Kushtetuese Nr. 31/2010).

Ndonëse ky Statut hyri në fuqi në vitin 2010, duhet theksuar se vendimi i Gjykatës Kushtetuese prapë nuk la të kënaqur të gjitha palët. Në njërën ose mënyrën tjetër, mosnjohja e katalonasve si komb, si dhe reduktimi i disa përgjegjësi në fushën financiare por edhe të politikave gjuhësore kanë bërë që pakënaqësia në Katalonjë të rritet. Si rrjedhim, në vitet e fundit opsioni i pavarësisë vazhdoi të shndërrohet në një kërkesë tani më jo vetëm popullore ose që shtyhet përpara nga rrethet e ngushta nacionalistësh romantikë, por edhe të institucionalizohet

përmes organeve kryesore të pushtetit në Katalonjë. Menjëherë pas vendimit të Gjykatës Kushtetuese në Barcelonë u mbajtën demonstrata masive më 11 shtator 2012 në Ditën Kombëtare të Katalonjës (*diada*) me moton kryesore “Katalonja, shtet i ri në Evropë”. Njëkohësisht në këtë periudhë prapë dështuan përpjekjet e CiU-së për të fituar të drejtat e njëjta në politikat fiskale si KAB-i (Ragone, 2014). Më 23 janar 2013 u miratua *Deklarata e Sovranitetit* e cila kishte për qëllim të shtronte rrugën që katalonasit të mund të zgjedhin të ardhmen e tyre si popull. Kjo Deklaratë (2013) theksonte se “populli i Katalonjës ka, për qëllime të legjitimitetit demokratik, natyrën e një subjekti politik dhe juridik sovran” (Rezoluta 5/X e Parlamentit të Katalonjës, 2013).

Nga kjo periudhë, siç tregojnë edhe tabelat e mëposhtme, ka një rritje të ndjesisë pro-pavarësisë brenda shoqërisë katalonase. Shifrat ndryshojnë, por reagimi i shtetit spanjoll përmes përdorimit të mekanizmave gjyqësore për të mos lejuar zgjerimin e autonomisë katalonase ka irrituar në masë të madhe katalonasit.

Tabela 6

Trajton vullnetin politik të qytetarëve të Katalonjës gjatë periudhës qershor 2011-qershor 2013.

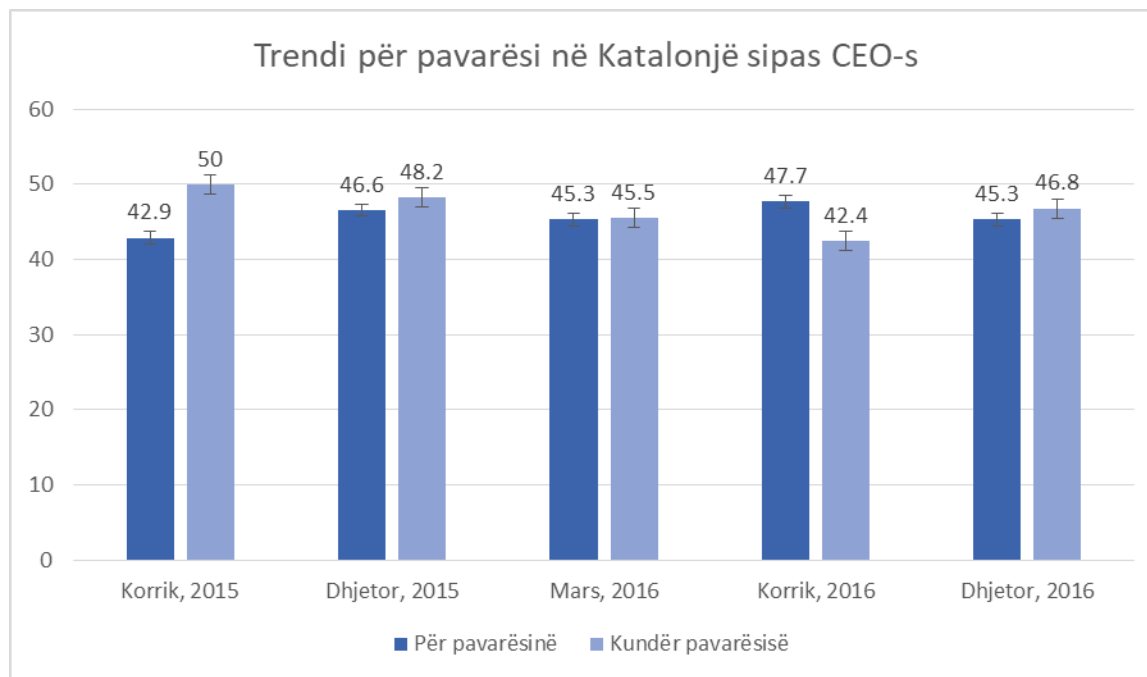
Pavarësia 'Do të votoja'	Qershor 2011, %	Nëntor 2011, %	Mars 2012, %	Qershor 2012, %	Nëntor 2012, %	Shkurt 2013, %	Qershor 2013, %
Për	42,9	45,4	44,6	51,1	57	54,7	55,6
Kundër	28,2	24,7	24,7	21,1	20,5	20,7	23,4
Do të abstenoja	23,3	23,8	24,2	21,1	14,3	17	15,3
Të tjera	0,5	0,6	1,0	1,0	0,6	1,1	0,6
Nuk e di	4,4	4,6	4,6	4,7	6,2	5,4	3,8
Pa përgjigje	0,8	1,0	0,9	1,1	1,5	1,0	1,3

Shënim: Të dhënat nga CEO janë të përpunuara nga Guibernau, 2014, f.19.

Njëkohësisht me këtë situatë të ndërhyrjes së shtetit spanjoll, rritjes së ndjenjës pavarësisë i ka kontribuar edhe kriza ekonomike financiare e pas vitit 2008, e cila Spanjën e ka goditur në mënyrë të veçantë. Kjo krizë, pati për pasojë edhe njëherë ngritjen e çështjes së modelit jo të përshtatshëm të rregullimit financiar në mes të Barcelonës dhe Madridit. Kjo krizë e kombinuar me ngurtësinë e strukturave shtetërore për t’iu përgjigjur pozitivisht përpjekjeve për më shumë autonomi, përfshirë atë financiare, mund të shpjegojë më së miri dhe më së drejti shifrat e prezantuara në tabelat 6, 7 dhe 8. Duhet ritheksuar edhe njëherë, se vetëm në këtë kontekst politik e ekonomik, ideja e pavarësisë nga Spanja filloi të bëhej pjesë e agjendës zyrtare edhe të elitës politike katalonase.

Tabela 7

Trendi për pavarësi në Katalonjë përgjatë korrikut 2015 – dhjetor 2016.

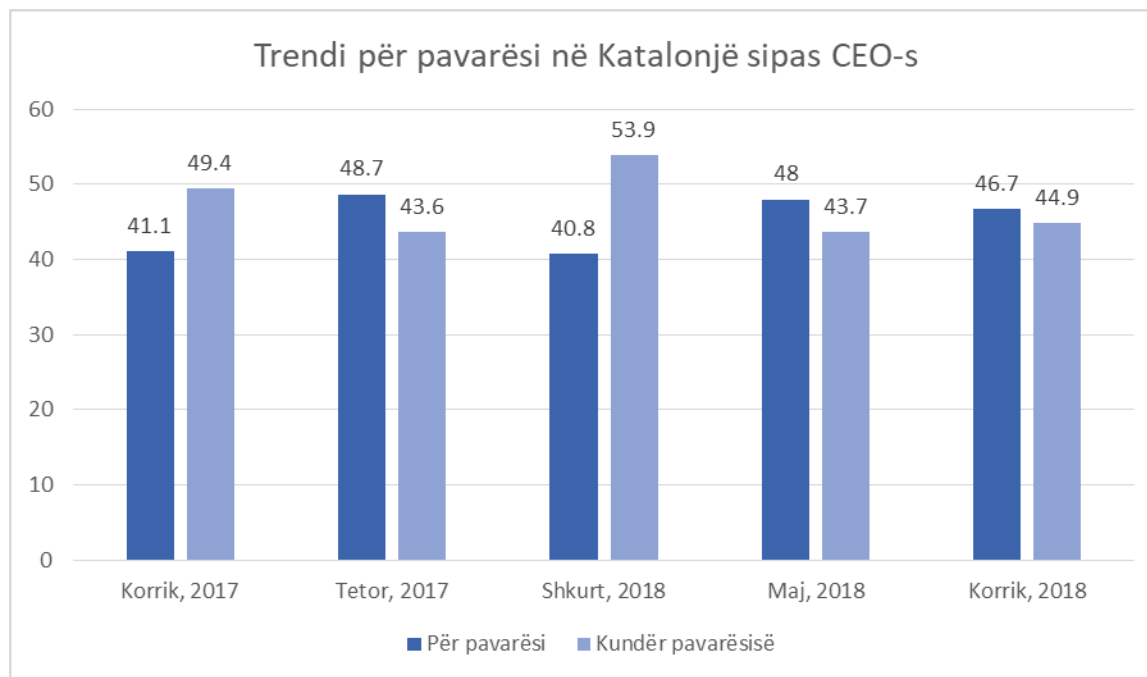

Shënim: Këto të dhëna janë përpunuar pasi janë marrë nga CEO, POB, (2015, 3 korrik), f.4, Political Context Survey [PCS], 2015, f.11, POB, (2016, 18 mars), f.11, POB, (2016, 22 korrik), f.11, PCS, 2016, f.11.

Kjo ka ndikuar që opinionimi publik të fillojë të orientohet çdo herë më shumë ka pavarësia si zgjidhje e mundshme. Duhet theksuar gjithashtu se prej tetorit 2017 deri në korrik 2018, me përjashtim të shkurtit 2018, sondazhet tregojnë për një konstantë të përkrahjes së pavarësisë. Shkurti i vitit 2018 ndërlihet edhe me suprimimin e organeve qeveritare nga Madridi zyrtar dhe krijimin e një atmosfere frike që ka mundur të ndikojë përkohësisht në sentimentin e përgjithshëm. Sidoqoftë trendi është i qartë, edhe pse jo bindës në favor të pavarësisë. Do të varet jashtëzakonisht shumë sesi do të jetë reagimi i shtetit spanjoll në situatën e re të krijuar në Katalonjë. Ajo që është e qartë nga sondazhet e njëjta por të cilat kanë elaboruar mundësi shtesë, përveç pavarësisë (si p.sh. mundësinë që Katalonja të jetë një shtet federal në një Spanjë federale), del se përqindja e atyre që janë ose për zgjerimin e autonomisë, ose për një shtet të pavarur është shumë më e madhe sesa e atyre që janë për *status-quo*. P.sh sipas të dhënave të korrikut të vitit 2018, 22.4% janë për një shtet në një Spanjë federale, 38.8% për një shtet të pavarur (që bashkërisht janë 61.2%), 25.5% janë për të mbetur Katalonja kështu siç është një komunitet autonom dhe vetëm 7.8% të jetë vetëm një rajon i Spanjës (CEO, POB, (2018, 20 korrik, f.12).

Tabela 8

Trendi për pavarësi në Katalonjë përgjatë korrikut 2017 – korrikut 2018.

Shënim: Këto të dhëna janë përpunuar pasi janë marrë nga CEO, POB, (2017, 21 korrik, f.11, POB, (2017, 31 tetor), f.13, PCS, 2016, f.11, POB, (2018, 11 maj), f.14, POB, (2018, 20 korrik), f.14.

Edhe pse nuk ishte hera e parë që një rajon deklaronte si synim të drejtën për vetëvendosje përmes rezolutave që nuk kishin karakter legal detyrues, ky deklarim ishte i rëndësishëm sepse shpërfaqte një vullnet politik që nuk mund të injorohet. Kjo kishte ndodhur që në fillim të viteve 1980' disa herë si në KAB ashtu edhe në Katalonjë. Por për rezoluta të tilla, asnjëherë nuk kishte pasur sfidime dhe më pas shqyrtime të Gjykatës Kushtetuese. Por kësaj radhe reagimi i pushtetit qendror ishte i shpejtë dhe Deklarata e Sovranitetit (2013) u sfidua menjëherë në Gjykatën Kushtetuese (Arzoz, 2018). Në vendimin e Gjykatës Kushtetuese 42/2014 shpallet e pavlefshme pjesa e deklaratës që e shpall popullin katalonas bartës të sovranitetit, sepse kjo sipas Gjykatës është atribut vetëm i kombit dhe shtetit të pandarë spanjoll. Në këtë drejtim, sipas Gjykatës, Kushtetuta e Spanjës është e qartë dhe e pa ekuivok. Mirëpo, gjykata nuk e shpall tërë deklaratën si jo-kushtetuese. Për më tepër nuk e shpall të tillë 'të drejtën për të vendosur', duke e trajtuar se ajo është pjesë e një procesi politik që nuk mund të paragjykohet. Kështu Gjykata Kushtetuese (2014) thekson se po qe se ndiqen procedurat demokratike, nuk ka asnjë pengesë që të ndryshohet Kushtetuta e Spanjës, në mënyrë që të arrihen edhe qëllimet politike të shprehura në këtë deklaratë. Madje ajo e thekson se është e drejtë e pamohueshme kushtetuese e KA-ve që të iniciojnë ndryshimin e Kushtetutës në Parlamentin Spanjoll dhe është obligimi i këtij të fundit që t'i shqyrtojë kërkesat e tilla (Vendimi i Gjykatës Kushtetuese 42/2014). Ndonëse sipas Arzoz (2018) ky vendim nga qeveria qendrore është shfrytëzuar për të shpallur jo-kushtetutshmërinë e shkëputjes, shumë pak është përdorur për

aspektet e tjera. Mbi të gjitha nuk është shfrytëzuar për të hapur dialogun politik për mundësitë ndryshimeve kushtetuese, të cilat do të akomodonin interesat e popullit katalonas dhe atij bask. Nuk ka dyshim se Spanja vazhdon të mbetet në një krizë të thellë kushtetuese, e cila nëse nuk do të menaxhohet si duhet, sidomos në raport me katalonasit dhe baskët, mundet edhe më tej të rëndojë funksionimin e institucioneve por edhe të vetë demokracisë spanjolle.

Kështu ky kontest juridik filloi të krijonte një situatë të re politike. Të re mbi të gjitha në kontekstin katalonas, i cili zakonisht ka qenë i njohur për kompromise dhe dialog me nivelin qendror, për dallim prej atij bask që ka qenë më konfliktuoz, duke përfshirë edhe përdorimin e mjeteve të luftës së armatosur përmes ETA-s. Pas vitit 2010, gjuha politike në Katalonjë u ashpërsua dhe mori ngjyrën e një gjuhe politike që do të orientonte ngjarjet e mëvonshme drejt kërkesës për pavarësi. Në vitin 2013 presidenti Artur Mas në bashkëpunim me partitë nacionaliste vendosi që më 9 nëntor 2014 të thirr një konsultim popullor në të cilin do të shtroheshin dy pyetje themelore: ‘A jeni që Katalonja të bëhet shtet’ dhe ‘Nëse po, a dëshironi që ky shtet të bëhet i pavarur?’ (Arzoz, 2018, f.269). Përkundër përpjekjeve që ky referendum të realizohej në bashkëpunim me qeverinë qendrore, kjo gjë nuk u arrit. Dhe jo vetëm që parlamenti spanjoll nuk e dha lejen, por më pas kur Parlamenti Katalonas e kaloi si ligji, ky ligj për referendumin u sfidua në Gjykatën Kushtetuese më 28 shtator 2014 një ditë pasi u publikua. Kështu u bllokua mbajtja e ligjshme e këtij referendumi. Megjithatë presidenti Mas, së bashku me autoritetet e tjera, proklamoi se do të organizohej një “proces i pjesëmarrjes”. Në këtë proces morën pjesë 2.400.000 njerëz, 1/3 e trupit elektoral të Katalonjës dhe 86% prej tyre u deklaruan pro krijimit të shtetit të pavarur katalonas (Arzoz, 2018, f.270-271).

Në këtë kontekst politik lëvizja katalonase për pavarësi veç kishte marrë një dimension më dinamik. Forcat pro pavarësisë që dominonin dhe vazhdojnë të dominojnë parlamentin katalonas, sado që jo me një shumicë absolute, vendosën të procedojnë me mbajtjen e referendumit për pavarësi. Kështu, në shtator 2017 parlamenti katalonas me 72 vota pro, 10 abstenime dhe 50 deputetë të opozitës që e lëshuan sallën para votimeve, votoi Ligjin për Referendumin për Vetëvendosjen e Katalonjës. Të nesërmen ky ligj u suspendua nga Gjykata Kushtetuese pasi atë e apeloj qeveria spanjolle (“Referendum Law”, 2017). Përkundër këtij suspendimi parlamenti dhe qeveria katalonase vazhdoi me organizimin e referendumit. Referendumi nën një tension të madh politik dhe ndërhyrjeje edhe policore të qeverisë qendrore u mbajt më 1 tetor 2017. Forcat policore të Katalonjës *Mossos d'Esquadra* ndonëse kishin urdhër nga qendra që të ndalonin hapjen e vendeve të votimit, me mosveprimin e tyre të vendosur, lejuan hapjen e shumë vendvotimeve. Në anën tjetër forcat policore që zbarkuan në Katalonjë si Trupat Policore Kombëtare Spanjolle dhe Garda Civile ndërhyrën duke mbyllur një numër të madh të vendvotimeve. Si rezultat i përleshjeve 893 civilë dhe 36 agentë policorë u lënduan (Amnesty International, 2017, Human Rights Watch, 2017). Ndërsa sipas Generalitat de Catalunya, Report on the incidents (2017), 991 qytetarë dhe 12 policë janë lënduar f.2 dhe 8). Sa i përket rezultatit të referendumit, i cili u mbajt në rrethana të tensionuara e nën kërcënimin e policisë, mbylljes së shumë vendvotimeve nga ana e saj dhe shpalljes së tij i paligjshëm, ai pak a shumë e konfirmoi faktin se shoqëria katalonase vazhdon të jetë e ndarë sa i përket çështjes së pavarësisë. Kështu në votime morën pjesë 43% e votuesve të regjistruar. Ndërsa në pyetjen *A dëshironi që Katalonja të bëhet shtet i pavarur në formën e republikës?*, 90% votuan për dhe 7,8% votuan kundër (Generalitat de Catalunya, Referendum D'autodeterminació De Catalunya, 2017). Si rezultat i këtij referendumi Parlamenti i Katalonjës më 27 tetor 2017 e shpalli deklaratën e pavarësisë së Katalonjës me 70 vota pro, 2 kundër dhe 10 abstenime, si dhe 53 parlamentarë nuk kanë marrë pjesë në votime. Pas këtij votimi reaksioni i qeverisë së Spanjës

ishte i menjëhershëm duke i suspenduar organet e qeverisë dhe parlamentit katalonas, bazuar në nenin 155 të Kushtetutës së Spanjës, duke e vendosur qeverisjen direkte nga Madridi e njëkohësisht duke i shpallur zgjedhjet në Katalonjë më 21 dhjetor 2017 (“Catalans Declare Independence”, 2017). Ishte kjo hera e parë që qeveria qendrore e zbatonte nenin 155 dhe suspendonte organet e ndonjë rajoni autonom. Pas kësaj më 31 tetor 2017 edhe Gjykata Kushtetuese e shpalli jokushtetuese deklaratën e pavarësisë. Njëkohësisht filloi ndjekja penale ndaj një pjese të udhëheqësve të institucioneve katalonase përfshirë kryetarin e atëhershëm Carles Puigdemont, i cili u arratis në Belgjikë. Edhe në zgjedhjet e 21 dhjetorit, në parlamentin prej 135 deputetëve 71 i morën forcat pro pavarësisë. Në anën tjetër, tensionimi i situatës vazhdoi, i nxitur sidomos nga procesi gjyqësor i cili përfundoi në tetor 2019. Kështu Gjykata Supreme e Spanjës i dënoi nëntë nga të akuzuarit me dënime prej 9 deri në 13 vjet për nxitje për veprime të paligjshme dhe shpërdorim të fondeve publike. Akuzat për rebelim nuk u morën parasysh nga Gjykata Supreme. Këto dënime shkaktuan valë protestash në Katalonjë duke tensionuar në vazhdimësi situatën politike (“Supreme Court Finds”, 2019; “Violent Clashes Over Catalan”, 2019). Sidoqoftë me ardhjen e qeverisë së Pedro Sanchez dhe PSOE-së klima politike ka filluar të ndryshojë. Ka një vullnet për një dialog politik për të shikuar fuqizimin e autonomisë së Katalonjës edhe pse liderët katalonas dhe partitë katalonase, e sidomos ERC e cila është qenësore për funksionimin e qeverisë së Sanchezit, theksojnë se ato dëshirojnë të fillojnë dialogun për pavarësinë e rajonit të tyre. Në funksion të zbutjes së klimës politike ka një vullnet që të gjendet në zgjidhje që ose të amnistohen ose të falen liderët e burgosur (“Spanish Government Will Begin”, 2020). Kjo qasje nuk ka dyshim është në funksion të uljes së tensioneve politike dhe kthimit të dialogut politik në qendër të zgjidhjes së çështjes katalonase.

Zhvillimet në dekadën e fundit dëshmojnë për ndryshime interesante të klimës politike në Katalonjë. Faktorët kryesorë politik në Katalonjë, sidomos partitë pro-pavarësisë që janë në pushtet, kanë hequr dorë nga rruga kushtetuese dhe sidomos në periudhën 2010-2017 kanë zgjedhur mjetet e një presioni politik mbi Madridin zyrtar, atë që shumica e liderëve politik katalonas pro pavarësisë e quajnë ‘konfrontimi paqësor dhe demokratik’. ‘Konfrontimi paqësor’ është strategjia e JxCat, partisë së ish presidentit të Katalonjës Carles Puigdemont, në përpjekjet për arritjen e pavarësisë për Katalonjën sesi duhet të ballafaqohet lëvizja katalonase për pavarësi me pushtetin qendror të Spanjës (Terol, 2021; “Catalan President Torra”, 2019; “Political Conflict With Spain”, 2019). Taktika për të arritur objektivat strategjik duket të jetë që ky presion përmes akteve unilaterale, por edhe mosbindjes qytetare ta bëjë pushtetin qendror të bindet se zgjidhja politike, së paku do të duhej të përfshinte një reformë të thellë kushtetuese. Ngjarjet e viteve 2017-2018, referendumi, shpallja e pavarësisë por edhe suprimimi i organeve autonome nga ana e Madridit e dëshmojnë këtë situatë të re të krijuar. Siç u theksua edhe më lartë, pushteti aktual i socialistëve, prapë po synon të zbus situatën dhe të zbres temperaturën nacionaliste si në Barcelonë, ashtu edhe në Madrid përmes ofrimit të një kompromisi për një Statut të ri, që do t’i ofronte më shumë kompetenca Katalonjës si dhe të gjej rrugë për lirimin e liderëve të burgosur katalonas. A mund të ndodh kjo pa vullnet politik për ndryshime kushtetuese në nivel qendror? Rrjedhimisht a mund të ndodh ndonjë ofertë serioze për Katalonjën dhe KAB-in pa ndryshuar Kushtetutën Spanjolle? Këto procese është vështirë të prognozohen për momentin. Si duket beteja kundër pandemisë Covid-19 ka bërë që të gjitha palët të pauzojnë, të mendohen e të riorganizohen. Beteja, kohëve të fundit, si duket prapë po merr një rrugë institucionale. Por e vërteta është se Katalonja asnjëherë më nuk do të jetë e njëjtë. Kombinimi i metodave institucionale me ato jo institucionale (deri tani paqësore), qoftë

për fuqizimin e vetëvendosjes së brendshme, qoftë për arritjen e vetëvendosjes së jashtme, do të mbetet karakterisikë e politikës në Barcelonë deri në një kompromis të ri me Madridin.

1.3.3 Statuti i Autonomisë për Baskinë: çdo herë me një sy drejt më shumë pavarësie

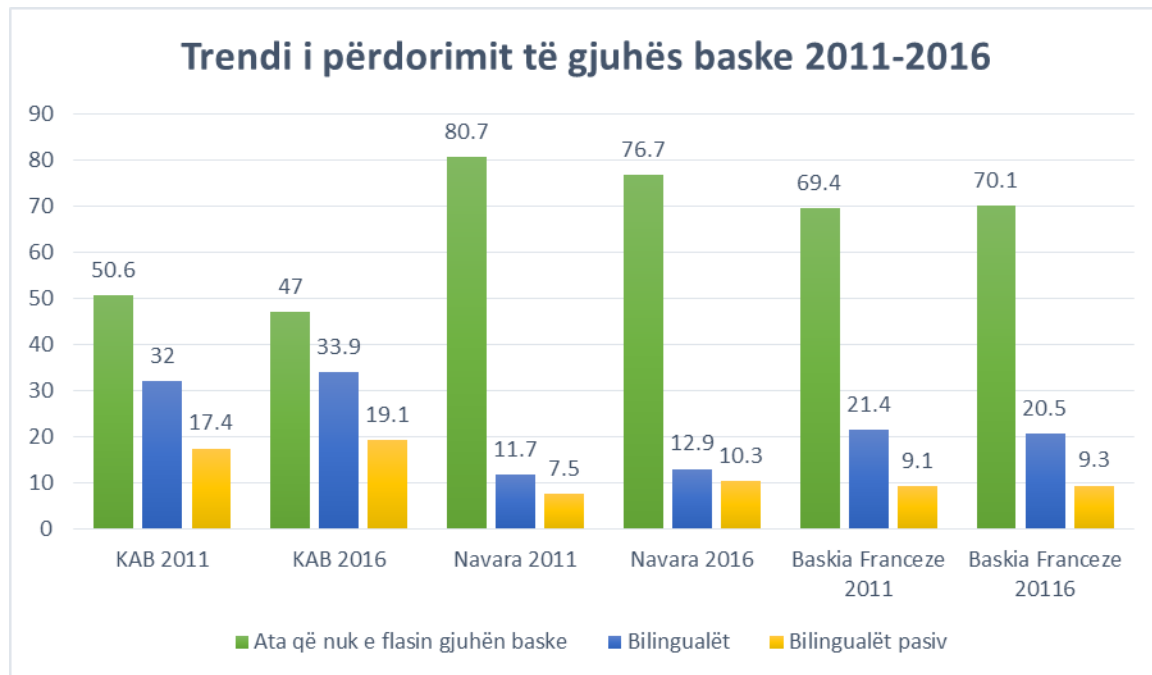
Baskia, apo *Euskadi* (Atdheu Bask) si Komunitet Autonom përbëhet nga tri provincat historike: Araba, Gipuzkoa dhe Biskaia. Përkundër përpjekjeve fillestare, pas ndryshimit të regjimit dhe demokratizimit të Spanjës, nuk u arrit që në kuadër të këtij Komuniteti të futet edhe Navarra, e cila u konstitua si rajon i veçantë autonom. Sidoqoftë, në Statutin e Autonomisë të Baskisë (1979) parashihet edhe mundësia që ky territor t'i bashkohet me vullnet të lirë KAB-it (neni 2[1]).

Ky Statut (1979) përbëhet nga 47 nene, një dispozitë shtesë dhe nëntë dispozita transitorë. Është shumë më i shkurtër sesa Statuti katalonas i vitit 2006. Në thelb të këtij Statuti përcaktohen të drejtat që i takojnë rajoneve autonome me Kushtetutë dhe duke qenë një nga Komunitetet Autonome historike, ajo filloi menjëherë me implementimin e kësaj autonomie. Sidoqoftë, ajo që e dallon KAB-in nga rajonet e tjera autonome, është pavarësia më e madhe financiare e saj, që daton që nga shekulli 19-të, gjë që për provincën e Arabës është zbatuar madje edhe në kohën e Frankos (për shkak se në atë provincë ka pasur një lojalitet ndaj regjimit). Kjo autonomi financiare u zgjerua me këtë Statut për të gjithë KAB-in. Kështu me këtë Statut KAB-i e ka Thesarin Autonom (Statuti i KAB, 1979, neni 40) dhe marrëdhëniet në mes të shtetit dhe KAB-it rregullohen përmes një sistemi tradicional të Marrëveshjeve Ekonomike (neni 41[1]). Në principet që hartojnë marrëveshjen përcaktohet se përveç të hyrave nga doganat, shumica e taksave të tjera mbledhen nga territoret historike (tri rajonet e KAB-it). Për më tepër në përcaktimin e autonomisë së madhe financiare, aq të lakmuar në këtë drejtim nga Katalonja, në Statut thuhet se transferi që KAB-i bën në buxhetin shtetëror duhet të përmbaj një kuotë të përgjithshme, si kontribut për shpenzimet që i bën shteti në Komunitetin Autonom e nuk janë përgjegjësi e institucioneve të tij (neni 41 [2 b dhe d]). Ky pra është rregullimi që i jep një fuqi financiare shumë më të madhe KAB-it në raport me të tjerët, sepse ajo merr jo vetëm përgjegjësinë për mbledhjen e taksave por edhe vendos një kuotë vjetore të derdhjes së parave në buxhetin shtetëror.

Përveç pavarësisë në aspektin financiar, është e qartë që gjuha përbën një element tjetër shumë të rëndësishëm për këtë rajon. Duhet theksuar se KAB-i ka përqendruar shumë resurse dhe përpjekje në rikthimin e gjuhës baske në përdorim publik. Beteja nuk ka qenë e lehtë për shkak të kontekstit në të cilin gjuha baske ishte vendosur nën represion për shumë dekada. Në anën tjetër presioni i imigrantëve, i cili për shkak të faktit se rajonet baske kanë qenë dhe janë ndër më të pasurat në Spanjë, kishte bërë që edhe ndryshimi i strukturës së popullsisë, që kishte filluar që në fillimet e shekullit të 20-të e që vazhdon ende, ta bënte të veten. Në këtë drejtim ashtu siç tregojnë edhe tabelat e mëposhtme ka një avancim të përdorimit të baskishtes nga qytetarët e KAB-it e më pas ata të Navarrës, përderisa ka një rënie të vazhdueshme në Baskinë franceze.

Tabela 9

Në këtë tabelë prezantohet trendi i përdorimit të gjuhës baske në periudhën 2011-2016.

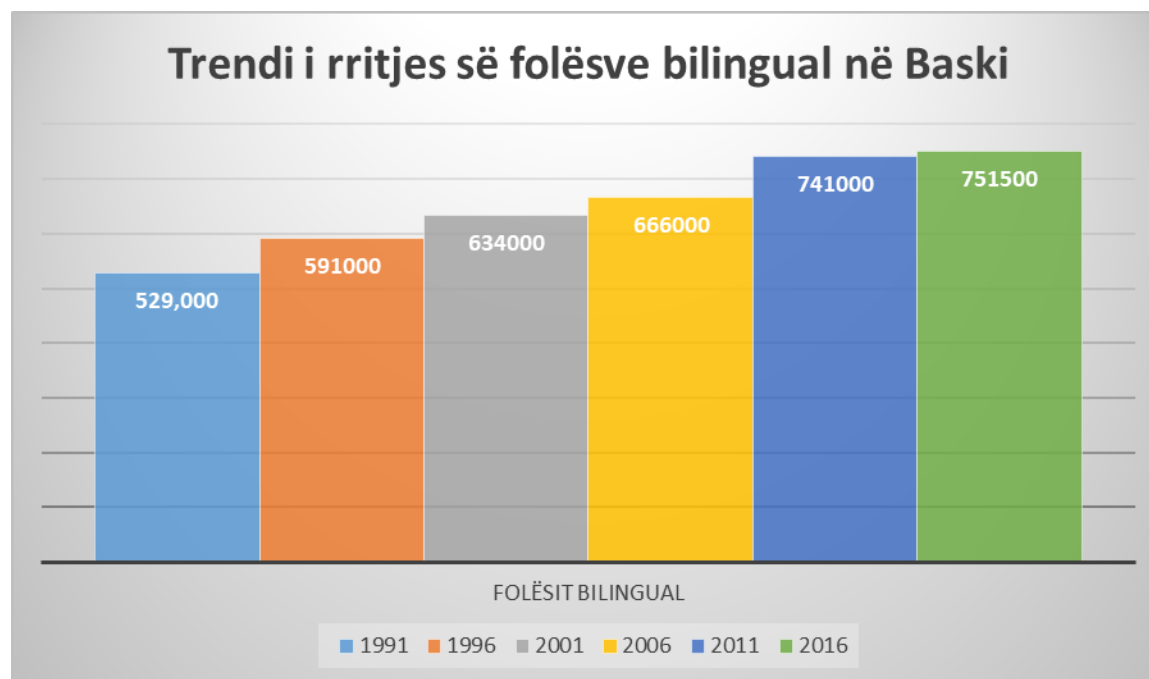

Shënim: Këto të dhëna janë përpunuar pasi janë marrë nga KAB, DAPGJK, 2011/2013, f.16; “Vieme Enquete”, 2016, f.4.

Shpëtimi i gjuhës baske dhe ringjallja e saj mund të konsiderohet si një ndër sukseset e vetëqeverisjes baske. Përveç resurseve që vendosen për këtë çështje, njohja e gjuhës baske është e rëndësishme për t’u punësuar sidomos në sektorin publik. Kjo politikë e institucioneve baske në raport me gjuhën baske kushtëzohet edhe nga fakti se që nga themelimi i autonomisë baske, në pushtet ka qenë PNV, e cila çështjen e gjuhës e ka pasur ndër prioritetet e saja dhe e cila kontrollon në masë të madhe të gjitha institucionet publike, duke përfshirë universitetet, spitalet, odat e tregtisë, trupat kulturore etj. (Sabanadze, 2009).

Tabela 10

Këtu pasqyrohet rritja e folësve bilingual në tërë Baskinë për periudhën 1991-2016.

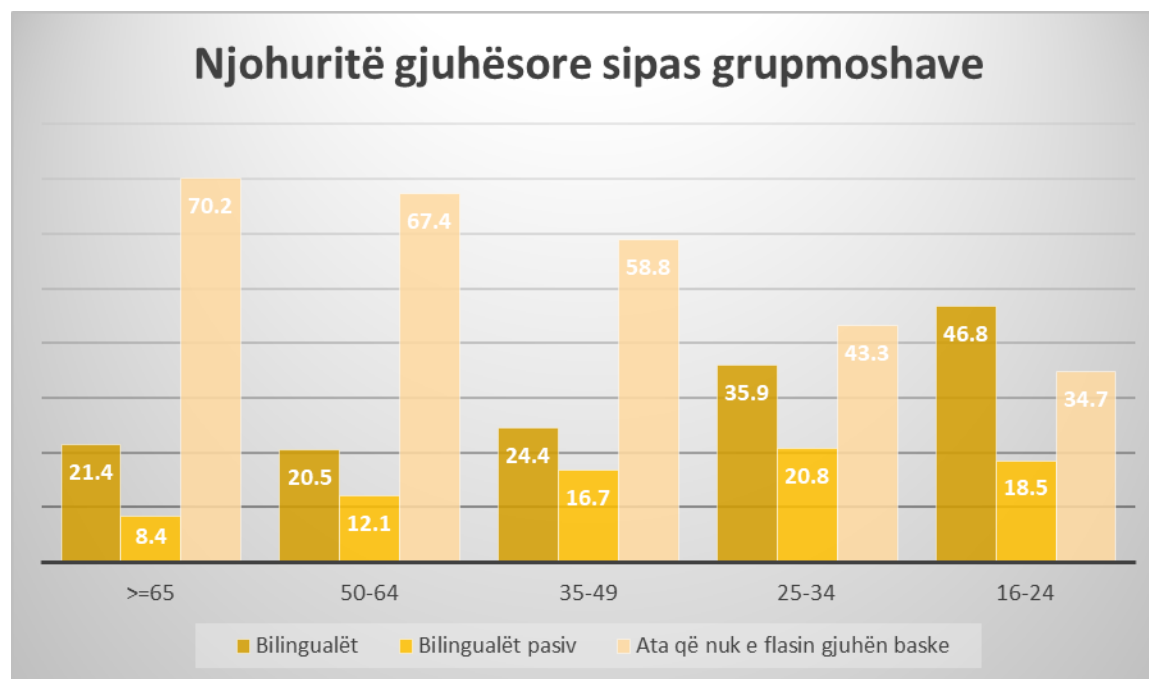
Shënim: Këto të dhëna janë përpunuar pasi janë marrë nga KAB, DAPGJK, 2011/2013, f.16; “Vieme Enquete”, 2016, f.6.

Siç vërehet në shifra absolute (ndonëse nuk është trajtuar edhe rritja e popullsisë) prej vitit 1991 deri në vitin 2016 folësit bilingual janë rritur për diku rreth 42%. Këto shifra janë dëshmi e rëndësishme për rritjen e popullsisë bilinguale në Baski. Në anën tjetër nuk ka dyshim se nëse ndiqet ky trend, e që përkrahet edhe nga tabela e mëposhtme, posaçërisht në KAB bilingualizmi do të jetë dominant. Në këtë drejtim, për shkak të rëndësisë që ka njohja e gjuhës spanjolle në planin e jetës ekonomike, por edhe rëndësisë së saj në aspektin global, nuk mund të pritët një përmbysje e situatës në dëm të kësaj gjuhe, por mund të pritët një rritje e barazisë në mes të baskishtes dhe spanjishtes.

Trendi i njohjes së gjuhës baske sipas grupmoshave të prezantuara në tabelën e mëposhtme dëshmojnë për një rritje të bilingualizmit tek moshat e reja. Madje trendi i njohurive të gjuhës baske për grup moshën 16-24 është edhe më i madh për KAB-in në të cilën zhvillohet politikë permanente për të fuqizuar njohuritë dhe përdorimin e gjuhës baske sesa ato të prezantuara në tabelën e mëposhtme për krejt Baskinë. Kështu për vitin 2011 për grup moshën 25-34 vjeç bilingual janë 44,5 dhe ata që nuk e flasin fare gjuhën baske janë 30,5 përderisa për grup moshën 16-24 bilingual janë 59,7% dhe ata që nuk e flasin fare gjuhën baske janë vetëm 17% (KAB, DAPGJK, 2011/2013, f.24).

Tabela 11

Njohuritë gjuhësore sipas grup moshave në Baski, 2011.

Shënim: Këto të dhëna janë marrë nga KAB, DAPGJK, 2011/2013, f.22.

Edhe përkundër këtij rregullimi politiko-juridik, fuqizimi kulturor e gjuhësor, përpjekja baske për më shumë autonomi deri në vetëvendosje ka qenë e vazhdueshme. Ata jo vetëm që pretendojnë se Kushtetua aktuale nuk e ka legjitimitetin e duhur sepse e kanë bojkotuar, por në vitin 2003 filluan procedurën për hartimin e Statutit të ri. Koncepti i ri i politikës baske (i partive pro-sovraniste si Partia Nacionaliste Baske-PNV dhe koalicioni *Bildu*) i fillimit të 2000-ve, ishte të vendoseshin bazat e një raporti të ri në mes të KAB-it dhe Spanjës.

Kjo përpjekje për një autonomi më të gjerë e më të përcaktuar ligjërisht, si në Komunitetin Autonom Bask ashtu edhe në Katalonjë, erdhi edhe si pasojë e një politike nacionaliste të aplikuar nga qeveria konservatore e PP-së në fillim të viteve 2000. Gjithashtu sipas Arzoz, ky kontekst politik i kombinuar edhe me një interpretim restriktiv të kompetencave të KA-ve nga ana e Gjykatës Kushtetuese ka shkaktuar një “erozion të autonomisë” duke bërë që të dyja rajonet të mos kenë ndonjë shpresë qoftë në qeverinë qendrore, qoftë në institucionin e Gjykatës Kushtetuese, por të proklamojnë se do të fillojnë me reformimin e statuteve të tyre. Madje për shkak të këtij interpretimi restriktiv të kompetencave të autonomisë së KA-ve, institucionet e Komunitetit Autonom Bask, që nga fundi i viteve të 1990’, kanë marrë vendim të mos e sfidojnë pushtetin qendror para Gjykatës Kushtetuese për asnjë çështje që ka të bëjë me kompetencat. Kjo qasje ka zgjatur deri në vitin 2012 (Arzoz, 2018).

Gjithashtu ka pasur një dallim qoftë strategjik, qoftë taktik në mënyrën sesi janë shtruar kërkesat katalonase dhe ato baske për më shumë autonomi e vetëqeverisje. Kjo është vërejtur edhe në rrugën që kanë ndjekur të dy vendet sa i përket reformimit të statuteve përkatëse. Përderisa Katalonja është përpjekur të maksimizojë autonominë e saj dhe këtë e ka bërë përmes

një procesi gati tre vjeçar konsultimi politik dhe publik, me shoqërinë civile dhe të gjithë sektorët e shoqërisë, procesi bask i reformës së statutit ka bërë përpjekje të shtrojë rrugën për një model të ri të marrëdhënieve me Spanjën dhe për hapjen e rrugës për vetëvendosje deri në shkëputje. Gjithashtu, i tërë procesi në fazat e para ka qenë i mbyllur vetëm në rrethin e udhëheqjes baske, pa interaksion me opozitën apo edhe me shoqërinë civile (Arzoz, 2018).

Kështu kryeministri bask i periudhës 1999-2009, Juan Jose Ibarretxe, filloi nismën për hartimin e statutit të ri për Baskinë. Kjo përpjekje siç e theksuam edhe më lartë njihet edhe si “Plani Ibarretxe”. Në thelb të draftit të Statutit të ri qëndronte synimi për të vendosur me Spanjën një raport të ri, atë të bazuar në një asociim të lirë (ndonëse teksti i draftit të statutit këtë nuk e theksonte në mënyrë eksplicite por e nënkuptonte), në mes të Baskisë dhe Spanjës (Arzoz, 2018, f.253; Vieytez, 2013, f.90). Gjithashtu, si në preambulë ashtu edhe në nenin 1 të këtij drafti, flitej për të drejtën për vetëvendosje dhe bëhej e qartë se kjo e drejtë i referohej popullit bask (Arzoz, 2018, f.253). Përveç kësaj, plani parashihte edhe vendosjen e një gjyqësie të pavarur, një sistemi penal, përgjegjësi të deleguara në fushën e sigurimeve sociale, kompetenca për të pasur marrëdhënie politike zyrtare me Komunitetin Autonom të Navarrës dhe territoret baske në Francë, si dhe fuqi për të nënshkruar marrëveshje ndërkombëtare. Atë që ky plan, apo draft statut parashihte të mbeteshin prerogativë e pushtetit qendror ishin ushtria, doganat dhe politika e jashtme (Muro, 2009, f.457). Sipas Diego Muros ky statut synonte të dëshmonte se federalizmi simetrik nuk funksionon në Spanjë, se duhet të vendoset një model më fleksibil e konfederal i shtetit e që do të njihte sovranitetin e Baskisë dhe autonominë e saj gati të plotë. Ai shtonte se qëllimi i këtij plani, ishte që në mënyrë unilaterale të ndryshonte natyrën politike të KAB-it, duke e ndarë nga Spanja (Muro, 2009, f.456-457). Sipas Sánchez (2006) ky plan nuk mund të trajtohet i shkëputur vetëm në rrethanat baske por ai ka pasur ndikim edhe në zhvillimet në Katalonjë. Në përgjithësi sipas tij ndonëse plani buronte nga një shoqëri me probleme të mëdha të dhunës politike, ai ishte shtruar në mënyrë demokratike dhe në vete përmbante elemente të demokracisë liberale dhe të nacionalizmit qytetar. Ndonëse, edhe si i tillë, e lëndonte sovranitetin e kombit spanjoll dhe unitetin e shtetit. Por duke qenë se në planin juridik ishte vështirë i pranueshëm ai duhet të trajtohet në kontekstin politik dhe të vullnetit politik të qytetarëve dhe forcave politike të KAB-it (Sánchez, 2006, f.540-543). Nuk ka dyshim se ky plan ishte edhe në vijë me konceptin e ‘*sovranitetit të përbashkët*’ (‘shared sovereignty’), si një model i zgjidhjes së problemeve brenda Evropës e po ashtu nën modelin edhe të zgjidhjes paqësore në Irlandën e Veriut (Filibi, 2007).

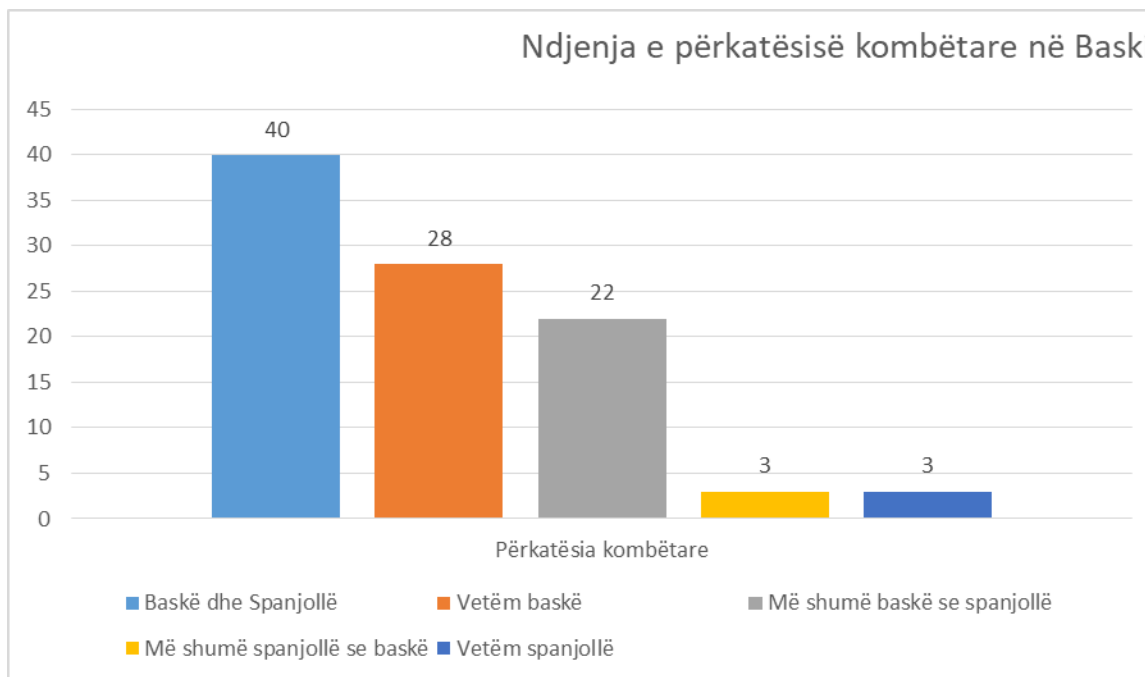
Nuk ka dyshim se Plani Ibarretxe ka nxitur reagime jo vetëm të partive unitariste në KAB që ishin në opozitë (si PSE-Partia Socialiste Baske dhe PP), por mbi të gjitha ka nxitur kundërshtime të mëdha nga partitë politike në Spanjë. Andaj edhe ky draft i Statutit në vitin 2005 dështoi të miratohej në Parlamentin Spanjoll. Më pas Gjykata Kushtetuese e ndali mbajtjen e referendumit konsultativ në vitin 2008, në të cilën planifikohej të shtroheshin dy pyetje. E para lidhej me pajtueshmërinë për t’u futur në një dialog politik me ETA-n nëse ajo heq dorë nga dhuna, si dhe e dyta, kishte të bënte me ‘*të drejtën për të vendosur*’ të popullit bask dhe mundësinë që kjo e drejtë të përfshihej në një dialog politik që do të përfundonte me një marrëveshje me Madridin (Vieytez, 2013, f.89).

Dërgimi i çështjeve të tilla në Gjykatën Kushtetuese dhe zhvendosja e tyre nga tryeza e bisedimeve politike, ka bërë jo vetëm që gjykata të trajtohet në vazhdimësi nga rrethet katalonase dhe baske si politike, por edhe që tërë çështjen e fuqizimit të autonomisë, si baske ashtu edhe katalonase, ta vendos në binarë të ngurtë juridik e kushtetues. Sidoqoftë, prej atëherë, politika e partive politike baske, sidomos ajo e PNV-së është përqendruar rreth temës së ‘*të drejtës për të*

vendosur’ duke i ikur kështu terminologjisë të së drejtës për vetëvendosje por që, sipas Eduardo Ruiz Vieytez (2013), është vetëm një shprehje tjetër, alternative për ‘*të drejtën e vetëvendosjes*’ (f.91-93).

Tabela 12

Ndjenja e përkatësisë kombëtare në KAB.

Shënim: Të dhënat janë marrë nga EUSKO BAROMETRO, 2018, grafiku 18.

Kur flitet për legjitimitetin e kërkesës së ‘të drejtës për të vendosur’, apo edhe ‘të drejtës për vetëvendosje’, duhet theksuar se përkundër një konsensusi të brendshëm rreth kësaj teme (afër 60% të elektoratit i voton partitë me orientim pro-sovranitetit të Baskisë), minoriteti që e kundërshton këtë opsion është i madh (elektorati që i voton partitë centraliste). E njëjta situatë pak a shumë reflektohet edhe sa i përket deklaratimit për përkatësinë kombëtare në KAB, siç dëshmohet në tabelën 12, ku 50% e popullsisë ndjehet ose vetëm baske ose më shumë baske sesa spanjolle, përderisa 40% ndjehet edhe baske dhe spanjolle njësojë. Këto shifra e kanë bërë shpeshherë qeverinë qendrore të pohojë se nuk ka konsensus të mjaftueshëm dhe legjitimitet as në KAB për këto tema. Gjithashtu edhe autorë bask që nuk i takojnë kampit nacionalist konsiderojnë se duhet të merret parasysh edhe mendimi i kësaj pakice të madhe dhe për të ardhmen e KAB-it të vendoset përmes një dialogu konstruktiv (Recalde, 2000). Në anën tjetër, duhet vënë në pah se ka një lehtësim të kontekstit politik i mbarsur në ciklin e dhunës për katër dekada nga aksionet e ETA-s, e cila në vitin 2011 shpalli armëpushimin e përhershëm, ndërsa në vitin 2018 shpalli zhbërjen e saj. Por kjo rrethanë lehtësuese komplikohet nga thirrja në Kushtetutë dhe në vendimet e Gjykatës Kushtetuese nga ana e qeverive qendrore spanjolle.

Sipas Vieytez (2013), politikës baske i mbeshin dy alternativa juridike dhe një politike. Alternativa e parë juridike është bazimi në të drejtën e vetëvendosjes që buron edhe nga

dokumentet ndërkombëtare që Spanja ka ratifikuar dhe i ka bërë pjesë të së drejtës së brendshme, e gjithashtu duke u bazuar në nenin e parë të Statutit të Autonomisë Baske që e determinon se KAB krijohet si rezultat i vullnetit të popullit Bask, duke i njohur kështu baskët si popull. Në anën tjetër, një rrugë tjetër juridike është të kërkohej asimetria politiko-juridike, aq e lakmuar nga katalonasit dhe baskët, por që në rastin konkret do të vlente vetëm për baskët. Duke qenë se Kushtetuta në parim vendos një simetri në të drejta në mes të KA-ve, ajo dëmton rëndë veçantitë e rajoneve baske dhe katalonase. Sidoqoftë, ka një hapësirë që Kushtetua u jep baskëve, që të vendosin me pushtetin qendror një raport tjetër. Kjo veçanti është garantuar përmes respektimit të të “të drejtave historike” për rajonet baske, në këtë rast për KAB-in dhe Navarrën të cilat kanë pasur më herët të drejta apo privilegje ‘*fueros*’ (Kushtetuta e Spanjës, dispozitat shitesë [1]) në planin e autonomisë financiare, e që është përcaktuar dhe zbatuar përmes Statutit të vitit 1979 dhe që ka vendosur sistemin e kuotës të trajtuar më lartë. Duke qenë se megjithatë Kushtetuta i garanton KAB-it një vend të veçantë në sistemin kushtetues, kur është në pyetje autonomia financiare, atëherë sipas Vieytez, mund të gjendet një arsyetim juridik për veçantinë baske dhe kështu pushteti qendror të pranojë edhe më shumë të drejta se që garanton Kushtetuta. Dhe opsioni më realist, sipas tij, është të bëhet përpjekje që duke u thirrur në principet demokratike të gjendet një rrugë politike për të zgjeruar vetëqeverisjen baske (Vieytez, 2013).

Ajo që është e qartë edhe nga tabelat 13 dhe 14 vullneti për një ndryshim statusi të KAB-it është evident. Përderisa vullneti për pavarësi mbetet ende i paqartë, gjë që e dëshmon edhe tabela 14, ku vetëm 32% të qytetarëve në vitin 2017 janë deklaruar për pavarësi, 37% kundër, ndërsa 20% kanë abstenuar e 11% nuk janë përgjigjur, tabela 13 dëshmon për një vullnet për të tejkaluar situatën aktuale. Kështu, vullneti për të pasur një rregullim federal apo edhe pavarësi, pra të tejkalohet niveli i tanishëm i autonomisë, shkon në 51% përderisa vullneti për të pasur autonomi është 37%, ndërsa vetëm 5% janë për një shtet të centralizuar spanjoll. Këto rezultate të vullnetit të qytetarëve bask, do të vazhdojnë të ndikohen nga dinamikat e raporteve në mes të KAB-it dhe Madridit dhe fleksibilitetit për të gjetur një zgjidhje të re kushtetuese për problemin bask.

Tabela 13

Statusi i Baskisë sipas qytetarëve.

Shënim: Të dhënat janë marrë nga EUSKO BAROMETRO, 2018, grafika 19.

Tabela 14

Rezultati i mundshëm i votimit për pavarësi në tetor 2017

Shënim: Të dhënat janë marrë nga EUSKO BAROMETRO, 2018, grafika 23.

Kështu edhe kryeministri aktual bask, Íñigo Urkulla nga PNV, që i ka fituar zgjedhjet edhe më 2012 dhe më 2016 e ka në agjendë që avancimin e projektit të *të drejtës për të vendosur* të baskëve dhe KAB-it. Sigurisht që kohëve të fundit ka një qetësi më të madhe në KAB edhe sa i përket përpjekjeve për ta ndryshuar jo vetëm Statutin, por edhe statusin politiko-juridik të saj. Kjo po ndodh edhe për shkak të ngjarjeve më dinamike dhe dramatike në Katalonjë që lidhen me referendumin e shpalljen e pavarësisë. Duke qenë se Baskia çdo herë ka qenë një hap para me përpjekjet për pavarësi në raport me Katalonjën, tani kjo situatë e përmbysur po duket disi si surreale. Baskët po presin për rezultatet e betejës katalonase, jo vetëm juridike, por mbi të gjitha politike.

1.4. Katalonja dhe Baskia: përtej zgjidhjeve kushtetuese

Si për rastin katalonas ashtu edhe për atë bask, Kushtetuta Spanjolle është një gur i rëndë në rrugën e tyre qoftë për më shumë vetëqeverisje, qoftë për vetëvendosje deri në ndarje. Në anën tjetër, ndryshimi i saj është një ‘mollë e ndaluar’, të cilën partitë tradicionale spanjolle nuk dëshirojnë ta prekin. Siç thekson me të drejtë Arzoz (2018), me këtë rast ndeshen “fuqia kushtetutë-ndërtuese e kombit spanjoll, në njërën anë, dhe e drejta e popullit bask (por edhe atij katalonas vër. ime) për të vendosur i lirë për të ardhmen e tij, në anën tjetër” (f.258).

Në procesin e tranzicionit demokratik, me shumë rafinim, është arritur që të tejkalohet kërkesa e baskëve dhe katalonasve për një sistem shtetëror ku rajonet autonome do të kishin të drejta asimetrike. Rrjedhimisht, Katalonja, Baskia dhe Galicia, si rajone historike me traditë

autonomiste, sipas këtij opsioni do të duhej të kishin më shumë autonomi. Në fund Kushtetuta nuk parashikoi diçka të tillë (përveç përjashtimeve që i përmendëm për KAB-in dhe Navarrën) duke e futur simetrinë në të drejta dhe autonomi si parim të funksionimit të shtetit, ndonëse “realiteti politik sa i përket ndjenjës kombëtare” (Vieyetz, 2013, f.85) në rajone të ndryshme është asimetrik. Kjo fillimisht arsyetohej me idenë se rajonet e tjera autonome nuk do të synojnë që të kenë të njëjtën autonomi si rajonet historike, gjë që nuk ndodhi. Madje Vieyetz jep indikacione se pushteti qendror ka shtyrë rajonet e tjera për të kërkuar të njëjtën autonomi, si në rastin e hartimit të Statutit të Valencisë apo të Andaluzisë në vitin 2006, në të njëjtën kohë kur debatohej për Statutin e Katalonjës (Vieyetz, 2013). Ndonëse sipas Muros (2009), kjo valë e hartimit të statuteve të reja të gjashtë KA-ve shpërfaq një fazë të re në të cilën ka hyrë procesi i decentralizimit në Spanjë. Ai i referohet modelit shtetëror spanjoll si asimetrik, duke konsideruar se të drejtat që vlejnë për të gjithë nuk është se shfrytëzohen nga të gjitha KA-të (Muro, 2009).

Në anën tjetër, Gjykata Kushtetuese spanjolle sidomos që nga fillimi i viteve 2000 ka goditur çfarëdo përpjekje për më shumë autonomi të Katalonjës dhe Baskisë, duke bërë një interpretim të ngurtë të normave kushtetuese. Duke qenë se tradicionalisht gjyqtarët në këtë gjykatë janë vendosur me marrëveshje politike në mes të PSOE-së dhe PP-së, kjo ka bërë që shpeshherë vendimet e saj të cilësohen si të ndikuara politikisht. Kjo ka nxitur një reaksion zingjiror edhe në Katalonjë dhe Baski. Për më tepër vendimi i saj i vitit 2010 konsiderohet se e ka fuqizuar ndjenjën pro pavarësi në Katalonjë, që tradicionalisht ka qenë më i zbehtë se në Baski dhe ka ndikuar në ngjarjet e fundit politike rreth shpalljes së pavarësisë nga ana e Katalonjës (Vieyetz, 2013).

Sipas Guiberneu (2014), tri janë arsytet pse viteve të fundit është rritur dëshira në mesin e katalonasve dhe elitave të tyre politike për t’u ndarë nga Spanja. E para është se qeveria konservatore e Jose Maria Aznar (2000-2004) e kishte mbyllur çfarëdo dërr për zgjerimin e autonomisë për Katalonjën, në kohën kur pavarësia as nuk përmendej si mundësi. E dyta është sfidimi legal që iu bë Statutit të vitit 2006, e që ishte miratuar si nga parlamenti katalonas ashtu edhe nga ai spanjoll. Siç u trajtua më lartë, Gjykata Kushtetuese më pas e reduktoi përmbajtjen e autonomisë së dakorduar në nivelet politike. Dhe e treta është deficit i vjetor si pasojë e formulës jo të përshtatshme financiare përmes së cilës më shumë para shkojnë nga Katalonja për buxhetin shtetëror dhe rrjedhimisht Fondin e Solidaritetit, sesa që kthehen në investime nga shteti në Katalonjë (për elaborimin e këtyre arsyeve shih Guibernau, 2014, f.15).

Kështu qoftë simetria kushtetuese, qoftë vendimet e Gjykatës Kushtetuese, kanë arritur që vetëm për një kohë të akomodojnë apo ndalojnë interesat dhe synimet e katalonasve dhe baskëve. Por ndonëse ato e kanë mbajtur brenda kornizave institucionale lëvizjen e këtyre popujve dhe rajoneve për më shumë autonomi, nuk i kanë ndaluar përpjekjet e tyre për të gjetur hapësirë për t’i ndryshuar këto korniza institucionale. Në varësi edhe të reagimit të shtetit spanjoll, do të ketë situata më të tensionuara apo më pak të tensionuara. Rekomandimi ynë është që të ndiqet shembulli i Britanisë me Skocinë apo i Kanadasë me Kuebekun, një model i negociimit të së drejtës për mbajtjen e referendumit. Garantimi i të drejtës për vetëvendosje e ka shtensionuar situatën si në Kanada ashtu edhe Skoci, por njëkohësisht e ka ruajtur integritetin territorial të këtyre shteteve mu për shkak të rezultateve të referendumëve. Si në çdo rekomandim, ngjashmëritë mund të çalojnë, sepse ashtu siç me të drejtë vëren Ragone (2014), as Kanadaja e as Britania e Madhe nuk kanë Kushtetuta *stricto sensu*. Megjithatë ajo që mbetet e nevojshme dhe e mundshme, e që i tejkalon të gjitha barrierat kushtetuese dhe juridike, është vullneti politik për të gjetur zgjidhje. Në këtë drejtim, në një situatë ideale, ashtu siç konstaton edhe Ragone në planin juridik, varianti i vetëm i mundshëm është ndryshimi i Kushtetutës së

Spanjës. E këtë variant deri më tani, për ironi, sigurisht duke mos i besuar mundësisë së realizimit nuk e ka provuar asnjëherë Parlamenti Katalonas, i cili është një ndër mekanizmat me të drejtë të propozimit të ndryshimit të Kushtetutës (Ragone, 2014).

Në vendimin 42/2014 të Gjykatës Kushtetuese Spanjolle shpjegohet se mundësia e vetme për të realizuar disa nga synimet politike, në këtë rast të të dy popujve, është përmes ndryshimeve kushtetuese. Aty, gjithashtu, shpjegohet se parlamentet e KA-ve kanë të drejtën për t'i iniciuar këto ndryshime. Sigurisht, kjo e drejtë juridike, na duhet të theksojmë, nuk mund të realizohet pa vullnetin politik. Për këtë janë të vetëdijshtë edhe elitat udhëheqëse baske e edhe ato katalonase. Sidoqoftë, për domosdonë e ndryshimeve kushtetuese që do t'i jepnin më shumë autonomi Katalonjës, e do ta shndërronin Spanjën në një shtet federal ka më shumë pajtueshmëri (Iglesias, 2018). Ka edhe figura publike spanjolle e intelektualë të cilët nuk pajtohen me tendencat e tanishme për pavarësi të Katalonjës por janë të bindur se ndryshimet kushtetuese janë të domosdoshme për të akomoduar kërkesat katalonase dhe baske. Kështu shkrimtari i njohur spanjoll me bindje majtiste që jeton në Katalonjë, Javier Cercas, ndonëse nuk është në favor të pavarësisë të Katalonjës ka sugjeruar se zgjidhja është ndryshimi i Kushtetutës së Spanjës, shndërrimi i Spanjës në një shtet tërësisht federal, por njëkohësisht Katalonjës t'i njihet e drejta legale për të mbajtur një referendum për pavarësinë sipas modelit Kuebekut. Propozimi i tij është që gjithashtu kjo zgjidhje të jetë jo vetëm e Spanjës, por të jetë një zgjidhje evropiane (Cercas, 2017). Edhe studiuesi Egbert Jahn (2020) konsideron se në planin afatgjatë, federalizimi i Spanjës nën modelin e Kanadasë dhe të Belgjikës, me ç'rast Katalonja mund të ketë më shumë përgjegjësi se njësitë e tjera, është një zgjidhje që mund të funksionojë. Madje, sipas tij, nëse nuk arrihet që të përfshihet shumica e popullsisë në një projekt të tillë, duhet të merret parasysh edhe ndarja paqësore në kuadër të projektit evropian. Jahn është insistues se vetë Evropa duhet të ndërtojë një bazë ligjore në kuadër të së cilës do të rregulloheshin ndarjet, bashkimet e shteteve, krijimi i shteteve federale ose edhe të vetë unionit të shteteve të BE-së (Jahn, 2020, f.239-240).

2. Reagimi i Britanisë së Madhe ndaj kërkesave të skocezëve dhe irlandezëve për vetëvendosje

2.1. Skocia dhe Anglia nga rivalitetet, luftërat, pushtimet e deri tek bashkimi

2.1.1 Skocia dhe Anglia në fillimet e reformacionit protestant

Skocia ishte ndër mbretëritë e vjetra evropiane jo vetëm me ligje e pushtet të vetin por edhe me një identitet të veçantë. Keating (1996) konsideron se ajo është një ndër shembujt më së paku të kontestuar të kombeve pa shtet. Në periudhën e viteve 1100-1300 ajo e konsolidoi gradualisht veçantinë e vet. Kolonizimi anglo-norman konsolidoi feudalizmin, por kolonët dhe aristokracia anglo-normane iu bindën mbretit skocez dhe arritën që të integroheshin me aristokracinë vendase kelte. Kjo ishte diçka krejt e ndryshme prej asaj që kishte ndodhur në Irlandë dhe Uells, ku elitat anglo-normane ishin sjell si pushtues. Kështu Skocia dhe populli i saj do të krijoheshin nga një përzierje e tillë kelte, anglo-normane, franceze, fleminge, etj., duke vendosur bazat e ardhshme edhe të kombit skocez. Nën Aleksandrin e III-të që sundoi gjatë viteve 1249-86 mund të konsiderohet se Skocia u konsolidua përfundimisht si një mbretëri e pavarur me një identitet të veçantë (Keating, 1996, f.66-68). Në shekujt 13 e 14 zhvilloi disa herë luftë mbrojtëse dhe çlirimtare me fqinjin e saj jugor Anglinë, me të cilën historia do ta lidhte

edhe në shekujt e mëvonshëm. Gjatë viteve 1296-1314 këto luftëra do të njihen si Luftërat për Pavarësi. Udhëheqësit më të njohur do të jenë William Wallace dhe Robert Bruce. Ky i fundit do të shpallet më pas edhe mbreti Roberti i I-rë, përderisa Wallace do të ekzekutohet në Londër në vitin 1305 por do të shërbej për shekuj, e madje deri në ditët e sotme si burim frymëzimi për rezistencën skoceze ndaj anglezëve. Paqja në mes të dy vendeve do të nënshkruhet në vitin 1328 në mes të mbretit Roberti i I-rë dhe mbretit anglez Eduardit. Pati edhe më vonë në shekullin 14-të beteja anglo-skoceze, por në përgjithësi ato filluan të jenë të përqendruara në kufi në mes të fisnikëve të ndryshëm dhe zhvilloheshin në shkallë të vogël. Anglia e kishte kuptuar se Skocia ishte një kafshatë e madhe për të (Brown & Boardman, 2005; Macarthur, 1874). Në shekullin 14, e sidomos të 15-in, filloi të konsolidohej monarkia skoceze në raport me fisnikërinë vendase, e po ashtu në marrëveshje me Papatin fitoi edhe një pavarësi në procesin e emërimit të zyrtarëve kishtarë (Brown & Boardman, 2005).

Shekulli i 16 është shekulli i reformacionit protestant. Kjo jo veç që u ndje në ishull, por Anglia dhe Skocia do të bëhen pjesë e betejave fetare që ndodhnin në kontinent. Në anën tjetër luftërat për fron në mesjetë ishin të zakonshme mirëpo, pas lindjes së protestantizmit, ato morën edhe karakter fetar. Anglia dhe Skocia kishin përqafuar në masë protestantizmin dhe rrjedhimisht këto ndryshime fetare reflektoheshin edhe në përpjekjet për të fituar të drejtën e trashëgimisë së fronit në Angli dhe Skoci. Përderisa në Skoci depërtimi i protestantizmit kishte ndodhur nga poshtë lartë, në Angli kishte ndodhur e kundërta (Mason, 2005). Depërtimi në Angli i protestantizmit në fillimet e veta lidhej më shumë me përpjekjet për pavarësi nga Papa. Kështu u shfrytëzua mosmiratimi nga ana e Papa Klementit të VII-të e divorcit të Henrit të VIII-të me Katarinën e Aragonës dhe rrjedhimisht martesën me Ana Bojlen, për të filluar në vitet 1527-1533 procesi i ndarjes së Anglisë nga Kisha Katolike përmes një sërë aktesh mbretërore dhe të Parlamentit Anglez. Me ardhjen në pushtet të Elizabetës së I-rë (1558-1603) pas një periudhe të mbretërimit të motrës së saj katolike Anës, prapë u rikthye protestantizmi si fe zyrtare në Angli dhe monarku si udhëheqësi i Kishës Anglikane (Maurois, 1937).

Cila është lidhja e këtyre proceseve me Skocinë? Skocia udhëhiqej nga dinastia e Stjuartëve dhe, si në Angli, monarkët ende nuk kishin një fe të konsoliduar. Kur në pushtet erdhi Maria Stujarti, një kushërirë e Elizabetës dhe pretendente edhe e fronit anglez, ndonëse kujdesshëm dhe jo duke persekutuar protestantët ajo e rehabilitoi prapë fenë katolike në Skoci. Duke mos u pajtuar me të, sidomos për shkak të zgjedhjes së bashkëshortëve të saj, por edhe lojërave të tjera politike, një pjesë e fisnikëve skocez e detyruan të heq dorë nga froni, e mbyllën në një kështjellë dhe pushtetin në vitin 1567 ia dorëzuan djalit të saj Xhejmsit të VI-të. Ajo arriti të ikte dhe të organizonte një ushtri përmes së cilës u përpoq të rikthente pushtetin. Mirëpo pas disa humbjeve fillestare në fushëbetejë vendosi të shkojë në azil tek kushërira e saj Elizabeta e I-rë. Prania e saj në Angli shkaktoi shqetësim të madh sepse ajo ishte edhe pretendente legale për fronin anglez. Përkundër presioneve fillestare, Elizabeta refuzonte që ta ekzekutonin. Por duke qenë se Maria Stujarti dhe prania e saj ishte rrezik i përhershëm, ajo u dënua për një komplot konspiracioni dhe u ekzekutua në vitin 1587. Përderisa Elizabeta e I-rë nuk u martua asnjëherë dhe nuk la trashëgimtarë, ajo vendosi që pas vdekjes kurorat e Anglisë dhe Skocisë të bashkoheshin. Kështu, Xhejmsi i VI-të i Skocisë në vitin 1603, si rezultat i unionit të kurorave të Anglisë dhe Skocisë do të kurorëzohej edhe si Xhejmsi i I-rë, mbret i Anglisë dhe i Skocisë. Të dy shtetet do të mbesin të pavarura me parlamentet e veta, ligjet e gjyqësinë por do të lidhen në union personal. Vendosja e mbretit skocez në krye të fronit anglez ishte kompromisi që bëri Xhejmsi për të mos bërë zë për ekzekutimin e së ëmës, të cilën për herë të fundit e kishte parë kur ishte vetëm dhjetë muajsh (Maurois, 1937; Mason, 2005).

Prej atëherë deri në vitin 1707 kur u miratua Akti i Unionit nga të dyja parlamentet dhe u krijua Britania e Madhe, pati disa përpjekje që përveç bashkimit të kurorave të ndodhte edhe bashkimi i dy entiteteve shtetërore. Këto përpjekje dështonin herë për shkak të njëres palë, herë për shkak të palës tjetër. Përderisa interesat angleze ishin të qarta, ata frikësoheshin se një Skoci e pavarur mund të kishte një mbret katolik. Apo edhe nëse ishte protestant, një mbret i cili do të mund të krijonte aleanca me shtetet të cilat nuk ishin mike me Anglinë, e posaçërisht me Francën, e cila në vazhdimësi kishte pretendime ndaj fronit anglez. Anglia ishte më e fuqishme në të gjitha drejtimet e sidomos ekonomikisht, edhe për shkak të kolonive të saj, dhe llogaria ishte se ajo do ta dominonte unionin. Në anën tjetër elitat skoceze të ballafaquara ato vite edhe me probleme financiare, e shihnin unionin si një mundësi shtesë për të zgjeruar interesat e tyre, e sidomos për të depërtuar në kolonitë angleze, gjë që deri atëherë e kishin të pamundur (Sher, 2005; Macarthur, 1874).

Kështu në vitin 1707 filloi një martesë e cila do të shënonte historinë e Evropës dhe të botës për shekujt e ardhshëm. Kjo martesë, siç konstaton me të drejtë Jenny Wormald (2005), i sfidon definicionet e njohura për modelet shtetërore. Sipas saj, ky shtet nuk mund të trajtohet si federatë sepse e ka vetëm një parlament dhe një monarki, rrjedhimisht një qeveri. Në anë tjetër nuk mund të thuhet edhe se Skocia është inkorporuar tërësisht dhe nuk ekziston, sepse ajo ka mbajtur të pavarur kishën e vet (të njohur si Kirku), sistemin juridik dhe atë arsimor (Wormald, 2005). Sipas Rokkan dhe Urwin (cituar sipas Keating 1996, f.163), shteti i krijuar pas vitit 1707 nuk ishte as shtet unitar sipas modelit francez, por as shtet federal, por një “shtet union”. Kështu si çdo martesë, edhe kjo i kishte rëniet e ngritjet e veta. E kishte muajin e mjaltit por edhe përpjekjen për divorc, e cila kulmoi me referendumin për pavarësi të Skocisë në vitin 2014, referendum i cili vazhdon ta lë unionin gjallë. Ndonëse kriza nëpër të cilën po kalon Britania e Madhe, sidomos nën dritën e procesit të rëndë të Brexit-it, ka vazhduar të lë në lojë mundësinë e një ndarjeje të ardhshme të Skocisë nga Britania e Madhe.

2.1.2 Unioni i vitit 1707 dhe krijimi i Britanisë së Madhe

Akti i Unionit u negociua për një kohë jo të shkurtër dhe ndonëse të dy elitat politike si ajo e Londrës ashtu edhe ajo e Edinburgut kishin interesat e veta në bashkim, një pjesë e mirë e Ekzistencën e mentalitetit të rrethimit brenda komunitetit protestant e pranon edhe Ushtria Britanike (shih për këtë Ministry of Defence, *Operation Banner*, 2006, para.208).fisnikërisë skoceze me ndikim, llogaritet se u korruptua në mënyrë që të ndikojë që Parlamenti Skocez të votonte për unionin (Keating, 1996, f.163). Madje poeti i njohur skocez Robert Burns (cituar sipas Greer, 2007, f.18) i kishte quajtur parlamentarët skocez si “një grup mashtruesish brenda kombit” sepse ata “u blen dhe u shitën me arin anglez”. Sipas Scott L.Greer (2007), i cili konstaton se në ditët e sotme është gati se e qartë se parlamentarët skocezë ishin korruptuar, ky union megjithatë ishte edhe “rezultat i një procesi të transformimit gjeopolitik i cili i eliminoi njësitë më të vogla në të gjithë Evropën” (f.18; shih edhe Harvie, 2004, f.30-32). Përderisa për skocezët ky akt më shumë njihet si Traktati i Unionit dhe nënkupton partneritetin e Skocisë dhe Anglisë, anglezët legjislacionit të bashkimit i referohen si Akti i Unionit dhe më shumë është trajtuar si një bashkim i njerëzve (Greer, 2007).

Akti i cili u miratua në të dy parlamentet (ai në Parlamentin anglez është më i gjatë) përmban një sërë nenesh të cilat rregullojnë marrëdhëniet në mes të dy vendeve dhe krijimin e shtetit të përbashkët. Në këtë akt që në fillim përcaktohet se dy mbretëritë, ajo e Anglisë dhe e Skocisë po bashkohen në një mbretëri që do të quhet Britania e Madhe (Union with Scotland Act

1706, neni 1). Ajo që ishte shumë me rëndësi për elitat protestante në Angli, me këtë Akt sigurohet se trashëgimtarë të fronit britanik do të jenë vetëm pasardhësit protestant të Stjuartëve (në momentin e bashkimit, mbretëreshë ishte Ana, e cila nuk kishte pasardhës) dhe me radhë vinte Princesha Sofia e Hanoverit (djali i së cilës do të bëhej mbret i Britanisë së Madhe si Xhorxhi i Parë). Frikës se pas mbretëreshës Ana, në fronin skocez mund të vinte ndonjë pretendent katolik, përfundimisht iu mbyll rruga me këtë akt (Union with Scotland Act 1706, neni 2). Njëkohësisht, Akti përcaktonte se do të ketë vetëm një parlament të Mbretërisë së Bashkuar të Britanisë së Madhe (neni 3), gjë që rrjedhimisht do të thoshte suprimim i parlamentit skocez. Në planin ekonomik, elitat skoceze gjithnjë kishin bërë përpjekje që të kenë qasje jo vetëm në tregun anglez, si një treg më i madh dhe më i zhvilluar, por të kenë të drejtë të kenë qasje sidomos në kolonitë angleze. Një kohë të gjatë për shkak të problemeve që kishin dy vendet, përkundër që ndanin një monark, Anglia herë pas here ia vështirësonte këtë qasje tregtarëve dhe prodhuesve skocez. Përmes këtij bashkimi, u arrit unifikimi i tregut, i standardeve dhe i një monedhe. Por mbi të gjitha, skocezët tani më kishin qasje në zotërimet tej oqeanike të anglezëve (Union with Scotland Act 1706, nenet 4, 6, 16).

Një e arritur tjetër e skocezëve do të jetë ruajtja e pavarësisë në fushën e ligjeve e gjykatave, arsimit dhe kishës së tyre protestante presbiteriane, të njohur si Kirku. Madje, përkundër kundërshtimeve të figurave të rëndësishme politike si Andrew Fletcher (që sot trajtohet si simbol i pavarësisë skoceze), arsytimi i unionistëve në radhët e politikës skoceze ishte se ruajtja e autonomisë së këtyre tri shtyllave të shoqërisë skoceze ishte më e rëndësishme sesa ruajtja e parlamentit. Ata kishin frikën se ndonjë marrëveshje e mëvonshme, mund t'u kushtonte edhe me reduktimin e autonomisë në tri fushat e lartpërmendura, andaj arsyetonin se më mirë të sakrifikohej parlamenti sesa autonomia e shoqërisë skoceze në religjion, arsim e ligje (Harvie, 2004).

Kështu, në fushën e gjykatave, deri në nivelin e gjykatës së apelit për rastet penale do të vendosej në Gjykatën e Apelit të Skocisë, ashtu siç ishte para bashkimit (Union with Scotland Act 1706, neni 19). Ndërsa pavarësia e institucioneve fetare dhe mosshkrija e Kirkut në Kishën Anglikane, si dhe ruajtja e vazhdimësisë së disa prej universiteteve dhe kolegjeve më të njohura si ato të Shën Andrusë, Glasgout, Aberdinit dhe Edinburgut, ndikoi edhe në ruajtjen e pavarësisë në fushën e arsimit e cila në atë kohë zhvillohej përmes kishës (Union with Scotland Act 1706, pjesa e dytë).

Ajo në çka u konsiderua se Skocia u dëmtua ishte numri i vogël i përfaqësuesve në parlamentin e përbashkët, që ishte më shumë një parlament anglez i zgjeruar. Sipas Aktit, 16 fisnikë do të zënë vend në Dhomën e Lordëve dhe 45 deputetë në Dhomën e Qytetarëve (neni 2). Ky Akt (i shtuar edhe me pjesën që akomodonte interesat dhe pavarësinë e Kirkut) u votua përfundimisht në Parlamentin skocez më 16 janar 1707 me 110 vota për dhe 6 kundër ("Ratification", 1706/1707). Në anën tjetër, pas votimit në të dy dhomat më 6 mars 1707 dhe pas një përpjekjeje të dështuar të Torëve për të hequr nga Akti i Unionit pjesën që garantonte pavarësinë e Kirkut, përfundimisht, edhe nga Parlamenti anglez u miratua Akti i Unionit që krijonte Britaninë e Madhe ("Wesminister debates the articles", 1707).

Që këtu filloi një erë e re për të dy vendet, popujt por edhe për botën të cilën për shekuj kjo mbretëri, e më pas perandori, do ta shkelte me këmbë. Historia e marrëdhënieve të Skocisë dhe Anglisë, përkatësisht të Britanisë së Madhe është komplekse. Skocezët do të luajnë një rol të jashtëzakonshëm në fuqizimin e kësaj të fundit dhe do të jenë në vijat e para të zgjerimeve kolonialiste, të zhvillimeve të ndryshme ekonomike e industriale por edhe në krye të iluminizmit

e zhvillimit shkencor, kulturor e letrar me figura si Adam Smith, Walter Scott, David Hume e James Watt.

Sigurisht këtu fillon edhe historia e re e marrëdhënieve në mes të dy popujve dhe vendeve, jo vetëm si histori bashkëpunimi por edhe si histori mospajtimesh e përpjekjesh për të prishur Unionin dhe për të rifituar skocezët pavarësinë e vet të vjetër. Këto përpjekje do të jenë prezente deri në ditët e sotme. Në marrëdhëniet e këtyre dy popujve, anglezëve dhe skocezëve, nuk do të përsëriten modelet që anglezët më herët, e më pas Britania e Madhe do të zbatojë në rastet e tjera. Sidomos nuk do të përsëritet modeli irlandez. Në këtë drejtim, fakti se një pjesë e elitave skoceze ishin me prejardhje anglo-saksone e normane dhe se ato u akomoduan me elitat kelte, si dhe fakti se reformacioni protestant kishte dominuar të dy vendet, e bënte dallimin me Irlandën evident. Irlanda mbeti deri në fund katolike dhe e lidhur ngushtë me trashëgiminë e saj kelte. Shto këtu se lufta për liri e irlandezëve u lidh shumë edhe me konceptin republikan të ndërtimit të shtetit, përderisa skocezët deri vonë mbetën besnikë të monarkisë, besnik të reformacionit protestant dhe në pararojë të përpjekjeve kolonialiste të Britanisë së Madhe. Por në marrëdhëniet komplekse që përmendëm, identiteti skocez u ruajt, dhe dallimet u ruajtën duke iu falënderuar edhe disa prej zgjidhjeve që ishin bërë në Aktin e Unionit. Përkundër identitetit britanik që ishte shumë i dobët për të ndikuar dhe atij anglez që ishte agresiv, identiteti skocez u ruajt përmes Kirkut të pavarur, sistemit juridik dhe gjyqësor si dhe shkollimit. Identiteti kelt i malësive, tartani, fustanellat dhe gajdet do të rikthehen në skenë si pjesë e këtij identiteti tek në shekullin 19. Sidomos pas vizitës së mbretit Xhorxhi i IV-të në vitin 1822 në Skoci, këto pjesë të identitetit skocez do të trajtohen si vlerë e shtuar edhe nga vetë Britania e Madhe dhe do të shndërrohen në pjesë të vetë identitetit të saj.

2.1.3 Jeta në Union dhe përpjekjet për më shumë autonomi

Përkundër përfshirjes në Union, Skocia i ruajti si të pavarura tri shtyllat e njohura si “triniteti i shenjtë” – kisha, edukimi dhe ligjet. Përderisa aristokracia dhe popullsia e ultësirave ishte e integruar mirë me aristokracinë angleze, malësitë e Skocisë mbetën më pak të integruara dhe kryengritëse deri ka mesi i shekullit të 18-të. Kryengritja e fundit e madhe ishte ajo që njihej si kryengritja jakobite e vitit 1745 dhe që ishte pjesë e përpjekjeve për ta rikthyer në fron dinastinë e Stjuartëve. Kjo kryengritje për disa vite ndikoi që të ndaloheshin edhe tartani dhe fustanellat, ndalesa që me shuarjen e kryengritjes dhe stabilizimin e malësive, shpejt u eliminuan. Edhe sa i përket përkatësisë etnike, ultësirat kishin në përbërje më shumë nga aristokracia saksone, derisa popullsia e malësive skoceze ishte kelte e me një rregullim shoqëror të pavarur e të bazuar në sistemin klanor. Përkundër kësaj situate dy zhvillime ndodhnin njëkohësisht. Njëra, që ishte kulturore dhe mbante gjallë identitetin skocez e përcjellë edhe me veçantitë dhe autonominë e kishës, ligjeve dhe arsimimit; dhe tjetra, integrimi i elitave, e madje një pjesëmarrje aktive në projektin kolonial të Mbretërisë së Bashkuar përgjatë shekujve 18, 19 dhe 20-të. Për më tepër, pjesëmarrja e skocezëve në administratën dhe ushtrinë koloriale, duke qenë jashtëzakonisht e lartë, ishte në shproporcion me numrin e popullsisë skoceze. Kështu skocezët u shquan për ushtarë trima e komandantë të zot, duke u krijuar edhe mite për regjimentet skoceze, por, gjithashtu, edhe për administratorë të mirë, misionarë kishtarë e eksplorues të zotë. Në këtë periudhë, me miliona skocezë kanë migruar në kontinentin amerikan, Australi e Afrikë të Jugut (Harvie, 2004).

Përkundër integritit të skocezëve në politikën britanike, përpjekjet për të ruajtur apo edhe fuqizuar autonominë skoceze nuk kanë reshtur. Një ndikim të madh në lëvizjen skoceze ka

luajtur lëvizja shumë më e fuqishme dhe më e organizuar irlandeze për vetëqeverisje. Njëkohësisht, liberalët britanik, në atë kohë të udhëhequr nga Gladstone, duke përkrahur projektin e vetëqeverisjes irlandeze filluan të përkrahin edhe një vetëqeverisje skoceze. Si rezultat i rritjes së presionit për më shumë vetëqeverisje, në vitin 1885 u krijua Zyra për Skocinë (që funksionoi deri në vitin 1999), e cila udhëhiqej nga Sekretari Shtetëror për Skocinë dhe menaxhonte të gjitha departamentet dhe institucionet të cilat veç zbatonin politika të veçanta për Skocinë (Keating, 1996; Himsworth, 2013).

Skocia është rast i veçantë i një kombi pa shtet dhe mbajtja gjallë e kombësisë dhe veçantisë skoceze, përveç karakteristikave politike, institucionale e kulturore e ka edhe atë sportive. Madje Harvie (2004) e konsideron se momenti i ndarjes përfundimtare të Federatës Skoceze të Futbollit nga ajo angleze, pas një incidenti në fushën e futbollit më 30.10.1886 në mes të *Preston North End* dhe *Queen's Park* ku u sulmua lojtari i Prestonit, skocezi Jimmy Ross, ka ndikuar jashtëzakonisht shumë në fuqizimin e nacionalizmit skocez. Kjo edhe për shkak se kjo ngjarje shtroi bazën për krijimin e ligës së veçantë të futbollit në Skoci dhe krijimin e ekipit kombëtar skocez, gjë që më pas u përcoll në të gjitha sportet. Po të ishte krijuar liga e përbashkët britanike, konsideron Harvie, gjërat do të mund të shkonin në drejtim tjetër (Harvie, 2004, f.15-16). Ky nacionalizëm sportiv është ndër meritoret për fuqizimin e identitetit kombëtar skocez në fund të shekullit 19 dhe përgjatë tërë shekullit të 20-të.

Në anën tjetër, krijimi i Asociacionit Skocez për Vetëqeverisjen, i krijuar në vitin 1886 si një mekanizëm mbipartiak për të shtyrë përpara agjendën e vetëqeverisjes skoceze por jo edhe të pavarësisë, ishte produkt i rrethanave të kohës. Ky asociacion do të kishte ngritjet dhe rëniet e veta përgjatë shekullit 19 dhe fillimit të atij 20. Sidoqoftë fillimi i Luftës së Parë Botërore i goditi përpjekjet për krijimin e vetëqeverisjes skoceze ashtu siç ishte modeluar vetëqeverisja irlandeze me Aktin e vitit 1912, por që asnjëherë nuk u zbatua (Harvie, 2004). Politika e vetëqeverisjes pësoi goditje nga LPB, por edhe LDB, sepse te dy këto luftëra mobilizuan numër të madh të njerëzve dhe burimeve ekonomike në baza unitariste. Ky kontekst politik vështirësoi përpjekjet për vetëqeverisje, ndonëse partitë politike në Skoci, sidomos Partia Laburiste që filloi të ishte një ndër forcat dominante politike që prej fillimit të shekullit 20-të, në parim përkrahte vetëqeverisjen por në realitet dhe praktikë nuk ndërmerre veprime konkrete serioze në këtë drejtim.

Në këtë kontekst u krijuan dy parti politike që nuk i takonin partive të mëdha britanike. Në vitin 1928 u formua Partia Kombëtare e Skocisë dhe në vitin 1932 Partia për Vetëqeverisjen Skoceze. Kështu me bashkimin e të dyjave në vitin 1934 u krijua Partia Kombëtare Skoceze (SNP), e cila fillimisht kishte në program vetëqeverisjen por asnjëherë duke mos e hequr nga agjenda edhe mundësinë e pavarësisë (Harvie, 2004). Krijimi i kësaj partie, ndonëse në fillim me rezultate jo impulsive elektorale, do ta ndryshojë aq shumë kontekstin politik në Skoci sa që sot ajo është motori prapa të gjitha përpjekjeve për një Skoci më të pavarur ose krejtësisht të pavarur.

2.2 Përpjekjet për autonomi dhe reagimi britanik

2.2.1 Devolucioni si reagim ndaj ngritjes së SNP-së

Sipas Scott L. Greer (2007) mund të identifikohen katër faza nëpër të cilat ka kaluar procesi i ndërtimit dhe të dështimit të politikave devolucioniste³, deri në vitin 1979. Faza e parë është ajo e *status quos* së para viteve 1960', kur ende nuk kishte filluar ngritja e nacionalistëve. Në këtë fazë aktorë kryesor të politikës në Skoci ishin organizatat rajonale të cilat ishin të lidhura me forcat kryesore politike. Këto organizata, deri në këtë periudhë, ishin autonome dhe vepronin në një ambient kryesisht stabil. Faza e dytë filloi në vitet 1960', me ngritjen e SNP-së dhe daljen e saj në skenë si aktor përveç organizatave rajonale. Për shkak të ndryshimeve ekonomike edhe baza sociale e këtyre organizatave autonome rajonale filloi të zbehej, duke krijuar kështu mundësi për forcimin e SNP-së dhe për rritjen e votës së protestës. Me rritjen e fuqizimin e SNP-së fillon faza e tretë, kur kësaj situate partitë tradicionale i përgjigjen me ofertën devolucioniste. Më e qarta në këtë drejtim ishte Partia Laburiste me projektin e saj të devolucionit, përkatësisht, të transferit të një pjese të pushtetit nga Wesminister në parlamentin skocez, që do të duhej të krijohej. Edhe në këtë fazë, shumica e organizatave autonome rajonale ishin të prira drejt *status quos*, të mësuara me rehatinë e autonomisë dhe pushtetit që kanë gëzuar me shekuj. Dhe, faza e katërt fillon kur laburistët, në periudhën 1974-1979, përpiqen të shtyjnë përpara projektin e devolucionit, projekt që jo vetëm e kishte përçarë Partinë Laburiste, por edhe kishte shkaktuar çarje të saj me organizatat rajonale që ishin kundër këtij projekti (këto faza shih në Greer, 2007, f.42-43).

Krijimi i SNP-së në vitin 1934, fillimisht nuk e kishte prishur rehatinë e forcave kryesore politike në Skoci, të cilat, që të gjitha ishin pjesë e partive politike britanike. Megjithatë pas LDB-së, e sidomos pas shfaqjes së shenjave të para të krizës ekonomike në Britaninë e Madhe në vitet 1950' dhe 1960', SNP kishte filluar të gjejë hapësirë në ambientin skocez. Kjo parti nuk e kishte rrjetin e organizatave përkrahëse rajonale, siç e kishin laburistët dhe konservatorët, megjithatë, këtyre të parëve arriti që në ato vite t'ua marrë grupet e të pakënaqurve. Nacionalizimi i ekonomisë, pas LDB-së, sidomos i industrive të mëdha, bëri që të dobësohej edhe baza sociale e konservatorëve, të cilët ishin të lidhur me këto biznese e po ashtu të dobësohej edhe roli i sindikatave që ishin bastion i laburistëve. Kështu, problemet ekonomike e ndryshimet sociale hapën rrugën, siç e thekson edhe Brand (cituar sipas Greer, 2007, f.32) për shprehjen e identitetit skocez si kundërpeshë ndaj këtyre problemeve andaj SNP arriti që t'i paraqes problemet ekzistuese si probleme të kombit e jo të klasës. Rrjedhimisht, ngritja e SNP-së ishte e pashmangshme. SNP do të bëhej një forcë e patejkalueshme, sidomos duke filluar prej viteve 1970', kur fillimisht në zgjedhjet e përgjithshme të vitit 1970 do të merrte 11,4%, ndërsa në ato të tetorit të vitit 1974 do të fitonte 30,4% dhe do të kishte 11 deputetë në Westminster. Me këtë rezultat, në kontekstin politik të vitit 1974, votat e saj do të ishin thelbësore për të mbajtur laburistët në pushtet. Për të kuptuar përmasën e këtij rezultati dhe tronditjen që shkaktoi kjo tek partitë kryesore në Skoci, duhet theksuar se në vitin 1950 SNP kishte fituar 0,4%, në vitin 1955 0,5%, në vitin 1964 2,4% dhe më 1966 5% (Greer, 2007, f.49; Harvie, 2004, f.124-135). Një faktor i rëndësishëm në ngritjen e SNP-së, në fund të viteve 1960' dhe fillim të 1970', ishte edhe zbulimi i rezervave të naftës në fund të viteve 1960' në Detin e Veriut dhe fushata që SNP

³ Në këtë punim do të përdoret termi devolucion si përkthim i *devolution* nga anglishtja, që nënkupton përpjekjet për më shumë autonomi, përkatësisht për krijimin e parlamentit dhe qeverisë skoceze dhe bartjes të sa më shumë përgjegjësisë nga Londra në Edinburg në fushën e politikbërjes dhe ligjbërjes.

udhëhoqi për një kohë të gjatë se eksploatimi i naftës dhe përfitimet duhet t'i takojnë Skocisë. Duke qenë periudhë në të cilën vështirësitë ekonomike ishin të theksuara, kjo fushatë arriti që të ketë efektet e veta edhe në rezultatin elektoral (Harvie, 2004).

Këto rezultate elektorale SNP-në gati se e gjetën të papërgatitur në strategjinë e saj politike. Duke qenë se slogani kryesor i saj ishte pavarësia, ajo e kishte shumë të vështirë që të shfrytëzonte forcën e saj për përfitime të nivelit më të ultë se pavarësia. Madje, projekti i devolucionit më shumë sesa ta forconte e përçau dhe e dobësoi SNP-në në periudhat e mëvonshme. Sidoqoftë, ngritja e saj, operimi i saj jashtë kontekstit politik të zakonshëm në Skoci, kërkesa për ndarje e pavarësi dhe rezultati gjithnjë në ngritje i saj, bënë që partitë kryesore politike, e sidomos Partia Laburiste, të reagonin menjëherë. Reagimi i Partisë Laburiste ishte i natyrshëm edhe për faktin se ngritja e SNP-së më së shumti i prekte laburistët dhe elektoratin e tyre. Andaj, si përgjigje ndaj kësaj situate të re, laburistët e ringjallën idenë e devolucionit që në thelb do të kishte rikrijimin e Parlamentit të Skocisë. Në anën tjetër, konservatorët, gjatë qeverisjes së të cilëve ishte krijuar Zyra Skoceze, e shihnin devolucionin duke e fuqizuar këtë zyrë dhe kompetencat e saj, por ishin kundër çfarëdo krijimi të parlamentit skocez, sepse e shihnin këtë si hap të parë drejt ndarjes.

Kështu, duke qenë se laburistët mbetën në pushtet edhe pas zgjedhjeve të tetorit të vitit 1974, por me një qeveri pakice, ata e bënë politikë zyrtare devolucionin. SNP, edhe pse me hezitim, e pranoi këtë ofertë gjithnjë si një hap të parë drejt pavarësisë. Kështu, filloi procesi i hartimit të Aktit të Skocisë të vitit 1979 i cili kaloi nëpër një procedurë shumë të vështirë parlamentare sepse, mbi të gjitha, brenda vetë laburistëve kishte shumë pakënaqësi me vijën zyrtare devolucioniste të udhëheqjes së partisë. Por, duke qenë më shumë një kartë elektorale e Partisë Laburiste që vinte si reagim i forcimit të SNP-së sesa një politikë parimore ndaj kërkesave dhe nevojave të Skocisë për autonomi, këtij projekti, që nga fillimi i hasi sharra në gozhdë. Në çastet e fundit para votimit të aktit, u bë një amendament nga një prej deputetëve laburistë (George Cunningham) sipas të cilit, për t'u konsideruar i suksesshëm referendumi nuk është e mjaftueshme që shumica e atyre që votuan të thonë po, por që vota 'për' të kishte së paku 40% të tërë elektoratit. Kjo e bënte që çdo votë abstenimi, realisht të ishte kundër. Ishte një mekanizëm i pashembullt për demokracinë britanike (Greer, 2007).

Ndonëse opinioni publik ishte pro krijimit të parlamentit, fushata më shumë sesa ta forconte këtë prirje të publikut e dobësoi atë. Laburistët ishin të përçarë dhe të tilla ishin edhe organizatat rajonale që ishin nën ndikimin e tyre, sidomos sindikatat. Asnjë nga këto organizata, përfshirë edhe ato profesionale, Kisha e Skocisë dhe universitetet, të cilat ishin mësuar me autonominë rajonale që gëzonin, nuk kishin ndonjë entuziazëm për të pasur punë edhe me një mekanizëm shtetëror siç do të ishte parlamenti skocez. Ato ishin mësuar me beteja dhe përfitime nga qeveria e institucionet qendrore, si dhe faktin se ato nuk përziheshin në autonominë e tyre që nga viti 1707. Shumë prej tyre, si sindikatat apo Kisha e Skocisë, publikisht ishin përcaktuar *për*, por në praktikë nuk bënë asgjë që të fitonte opsioni për devolucionin dhe krijimin e parlamentit skocez. Gjithashtu SNP-ja ishte e përçarë dhe nuk kishte entuziazëm që të bënte fushatën *për* sepse, në thelb, baza dhe aktivistët e saj ishin për pavarësi. Kjo organizatë politike që bazohej në vullnetarizëm dhe aktivistë, nuk e kishte afër vetes rrjetin e organizatave dhe resurseve që i kishin laburistët. Gjithashtu, për shkak të animoziteteve që ekzistonin në mes të laburistëve dhe SNP-së ishte i pamundur organizimi i një fushate të përbashkët. Kështu, fushatës *për* i mungonin edhe entuziazmi, edhe baza e duhur financiare, edhe rrejtja e aktivistëve dhe organizatave në terren. Në anën tjetër, fushata *kundër* që udhëhiqej nga konservatorët, u përkrah fuqishëm nga organizatat që përfaqësonin interesat e bizneseve të mëdha dhe nga vetë bizneset. Ishte krejt e

natyrshme për ta që të rreshtoheshin në fushatën *kundër*, sepse ato e donin stabilitetin dhe kishin frikë se krijimi i një parlamenti të ri, jo vetëm që do t'ua shtonte taksat e burokracinë shtetërore me të cilën do t'u duheshin resurse shtesë që të ballafaqoheshin, por edhe gjykonin se ky hap ishte vetëm i pari ndër hapat që mund të shpinin në ndarjen përfundimtare të Skocisë dhe prishjen e Unionit. Kështu fushata *kundër*, duke luajtur edhe me frikën e njerëzve nga e panjohura, arriti që të shtonte jashtëzakonisht shumë numrin e njerëzve të cilët do të abstenonin. Dhe, ndonëse në referendum fitoi opsioni *për*, nuk u plotësua kuota që 40% e elektoratit të votojë *për* dhe, rrjedhimisht, referendumi dështoi (Greer, 2007, f.54-62).

Ky dështim ishte edhe uverturë për zgjedhjet e reja të vitit 1979, në të cilat laburistët do të pësojnë debakël, SNP-ja do të reduktohej nga 11 në 2 deputetë dhe konservatorët do të udhëhiqnin Britaninë e Madhe për 18 vjet, shpesh herë me dorë të fortë, sidomos në periudhën e Zonjës së Hekurt. Madje, ironia qëndron në faktin se qeveria e humbi mocionin e votëbesimit për vetëm një votë, përderisa SNP votoi për rrëzimin e saj, duke llogaritur se dështimi i referendumi do ta forconte atë (Harvie, 2004). Fitorja e Torive me në krye Margaret Thatcher dhe mënyra e udhëheqjes së politikave, fillimisht të saj e më pas edhe të pasardhësit të saj John Major, sa i përket trajtimit të institucioneve skoceze, sidomos të organizatave rajonale e të atyre të shoqërisë civile, do të shtrojë rrugën për referendumin e dytë dhe fitoren për devolucionin skocez në vitet 1997-1998. Por, deri atëherë, do të ketë edhe shumë beteja politike, shumë aleanca të reja dhe rimodelim të atyre të vjetrave. Si laburistët ashtu edhe nacionalistët, të cilët u dukën të dërmuar në fillimet e viteve 80', në fund të asaj dekade filluan të konsolidohen dhe rikthehen në skenën politike me energji të reja.

2.2.2 Aksioni i konservatorëve dhe hapja e rrugës për Parlamentin Skocez

Fitorja e konservatorëve në vitin 1979 dhe pushteti i tyre 18 vjeçar do ta ndryshonte jo vetëm peizazhin politik, ekonomik e rrjedhimisht atë shoqëror të Britanisë së Madhe, por edhe të vetë Skocisë. Politikat e një liberalizmi ekstrem në ekonomi, që shoqëroheshin me zvogëlime të shpenzimeve qeveritare në fushën e politikave sociale, arsimore e publike, si dhe privatizimi i ndërmarrjeve dhe industrive kryesore të vendit, do ta karakterizonte sidomos periudhën e parë të qeverisjes së Torive gjatë viteve 1979-1987. Siç e thekson Keating (1996), vlerat individualiste që përfaqësonte qeveria e Zonjës së Hekurt nuk janë vlera gjerësisht të pranuar në Skoci. Sipas tij, nocionet e solidaritetit klasor dhe social vazhdojnë të mbesin të fuqishme, si dhe pritet nga shteti janë më të mëdha (shih Keating, 1996, f.172).

Sidoqoftë, në këtë periudhë nuk do të prekej autonomia tradicionale e organizatave dhe institucioneve regjionale autonome, siç janë organizatat e shumta të profesioneve si ato të juristëve, të mjekëve, Kisha e Skocisë, universitetet, pushtetet lokale e organizatat e lidhura me to, etj. Sado që sindikatat do të dëmtohen, ato duke qenë pjesë e rezistencës në tërë Britaninë e Madhe kundër privatizimit të të gjitha shërbimeve publike, do të jenë pjesë e lëvizjes së përgjithshme kundër Zonjës së Hekurt dhe nuk do të marrin karakter skocez si rezistencë. Kështu, rezistenca ndaj politikave të konservatorëve që bëhej nga organizatat e majta, por edhe pushtetet lokale, ishin pjesë e rezistencës së përgjithshme që ndodhte në Britani të Madhe. Madje, në periudhën e parë, pushteti qendror ishte shumë i kujdesshëm me masat që ndërmernte në Skoci. Në planin e konsultimeve me komunitetin dhe organizatat regjionale ishte shumë më e kujdesshme se, p.sh., në Angli. Kjo bëri që organizatat regjionale dhe komuniteti në Skoci të ndjehej se u pyet më shumë, ndonëse në fund Zonja e Hekurt dhe qeveria e saj i zbatoi politikat ashtu siç i kishte përcaktuar. Normalisht, institucionet zyrtare autonome si Zyra e Skocisë me

Sekretarin e Shtetit për Skoci e luajti rolin e vetë në krijimin e kësaj ndjenje kujdesi. Kështu, në thelb, duke qenë se strukturat e ndryshme shoqërore në Skoci nuk u prekën në veprimin e tyre autonom, ato u ndjen rehat dhe nuk është se në këtë periudhë projekti devolucionist pati hapësirë të rikthehet. Përkundrazi, duke qenë se kjo periudhë u karakterizua edhe nga një tjetër debakël elektoral i laburistëve dhe rënie serioze e SNP-së, kjo nuk ishte ndonjë temë që ngjallte interes (Greer, 2007).

Krejtësisht tjetër ishte periudha pas fitores së tretë të Zonjës së Hekurt, më 1987 deri në vitin 1997, ku një pjesë të madhe të kohës në krye të qeverisjes ishte John Major. Sipas Greer (2007), qeveria konservatore e këtyre viteve ndoqi politika të cilat e dobësuan dhe e zbehën autonominë e organizatave skoceze por edhe stabilitetin në Skoci. Me politikat qendrore u goditën sektori publik, organizatat që përfaqësojnë profesionet, sindikatat, qeverisja lokale dhe shumë nga “quangos” (organizata kuazi autonome joqeveritare – një model ky i organizatave joqeveritare në Britaninë e Madhe, të cilave shteti u ka transferuar pushtet në fusha të caktuara dhe të cilat, në një masë, vazhdon t’i financojë) (Greer, 2007).

Në këtë periudhë në mënyrë të vazhdueshme qeveria qendrore filloi të ndërhyjë me politikat e saj në sektorin arsimor, në atë të shëndetësisë dhe në atë të pushtetit lokal. Universitetet në Skoci, jo vetëm që kanë një histori të vjetër dhe përbëjnë një shtyllë të rëndësishme të krijimit të elitave shoqërore, por kanë qenë çdo herë pjesë e strukturave të organizatave që e kanë e përbërë autonominë tradicionale skoceze. Ndryshimet dhe reformat në sistemin universitar, e sidomos ndryshimi i kurikulave dhe mënyrës së financimit të tyre pa konsultime, shkaktuan reagime të shumta. Njësoj tronditëse ishte përpjekja për ta afruar me logjikën e ekonomisë së tregut Shërbimin Kombëtar të Shëndetit (NHS). Nga përpjekja për ta prekur këtë sistem ndikoheshin 100.000 të punësuar në të, por edhe Kisha Skoceze e cila ishte e kontraktuar nga ky shërbim për të kryer një sërë shërbimesh të mirëqenies sociale në Skoci. Gjithashtu, eksperimentimi për ndryshimin e politikave të taksave në nivelin lokal, që filloi në Skoci një vit para se të fillonte në Angli, bëri që rezistenca të ishte e madhe edhe nga pushteti lokal dhe një sërë organizmash që afektoheshin nga ky pushtet, tradicionalisht shumë autonom në Skoci. Edhe emërimet e vazhdueshme të *torive*, madje e politikanëve që kishin humbur zgjedhjet nëpër bordet udhëheqëse të “quangove”, organizata këto që realizonin shërbime të ndryshme duke u nisur nga ato shëndetësore, sistemet e kanaleve apo të zhvillimit të qyteteve, e deri tek artet e universitetet, shkaktonte pakënaqësi të vazhdueshme në Skoci. Sidomos, shkaktonte pakënaqësi tek pushteti lokal, të cilit këto organizata ia merrnin pushtetin. Në anën tjetër, politika e privatizimit shkoi aq larg sa u tentua të privatizohej edhe uji. Madje disa nga fitoret e pakta të sindikatave në Skoci ishte ndalja e këtij procesi (Greer, 2007; Keating, 1996).

Dhe ishin këto politika që cenuan autonominë dhe rehatinë e organizatave rajonale skoceze. Që i bëri ato të përcaktoheshin definitivisht se autonomia skoceze duhej të forcohej tani më edhe përmes institucioneve autonome, si Parlamenti dhe Qeveria Skoceze. Përvoja e viteve 1979-1997 kishte treguar se autonomia skoceze nuk kishte ndonjë bazë të fuqishme institucionale dhe se një qeveri britanike, siç ishte ajo e atyre viteve, mundej lehtë të rrëronte tërë traditën autonomiste, që ishte më shumë një konvencion sesa që buronte nga aktet kushtetuese e juridike. Andaj, reagimi i tyre i natyrshëm ishte që të fillonin të përkrahnin politikën devolucioniste, të cilën nuk e kishin përkrahur fare apo e kishin përkrahur pa entuziazëm në periudhën para vitit 1979. Kjo përkrahje do të bënte që laburistët, tani më nën kryesimin e Toni Blerit, këtë politikë ta bënin politikë zyrtare e po ashtu edhe SNP të ishte më e vendosur në përkrahjen e këtij projekti. Liberal demokratët e dobësuar që pas LDB-së

tradicionalisht e përkrahnin këtë politikë, përderisa, si zakonisht, konservatorët do të ishin kundër. Por pas vitit 1997, kjo do të kishte pak rëndësi.

Në këtë periudhë filloi të ndodhte edhe një proces i rëndësishëm që kishte të bënte me integrimet evropiane. Nacionalistët skocez dhe laburistët kishin jo vetëm një ndjenjë ftohtësie ndaj projektit evropian dhe BE-së në përgjithësi, por edhe një refuzim të theksuar. Nacionalistët, duke e parë si një mekanizëm shtesë të dobësimit të identitetit nacional skocez, ndërsa laburistët dhe sindikatat si një mekanizëm në shërbim të klasave të pasura. Ndërkohë, duke qenë se qeveria e Thatcher ishte jashtëzakonisht kundër integrimi të mëtutjeshme në BE, bëri që e majta, sipas parimit që çdo gjë që kundërshtari kundërshton është mirë për ne, filloi të jetë më e kujdesshme në politikën evropiane. Të parat që lëvizën ishin sindikatat të cilat filluan ta trajtojnë BE-në seriozisht, sidomos pas miratimit të Kartës Sociale, dhe të fillojnë të shfrytëzojnë këtë mekanizëm për të mbrojtur të drejtat e punëtorëve dhe të arriturat e politikës së mirëqenies sociale pas LDB. Më pas edhe laburistët e ndryshuan politikën në raport me BE-në, e posaçërisht SNP, e cila ndryshoi krejtësisht anë duke përdorur në zgjedhje edhe slogane si “Pavarësia në Evropë” (Keating, 1996). Madje kjo politikë e tyre vazhdon deri në ditët e sotme e si rezultat i saj, në referendumin për mbetjen apo daljen e Britanisë së Madhe nga BE-ja, shumica e skocezëve votuan për të mbetur në BE. Madje, qeveria aktuale skoceze e SNP-së kërkon një referendum të dytë për pavarësinë e Skocisë, edhe me motivin se Skocia dëshiron të qëndrojë brenda Bashkimit Evropian.

2.2.3 Fitorja e devolucionit dhe Akti i Skocisë i vitit 1998

Rivendosja e autonomisë skoceze, apo thënë më mirë fuqizimi i saj dhe krijimi edhe i institucioneve legjislative dhe ekzekutive në shekullin e 20-të duhet parë edhe në kontekstin më të gjerë të zhvillimeve në Mbretërinë e Bashkuar të Britanisë së Madhe dhe Irlandës së Veriut. Duhet theksuar se ndonëse trajtohet si një shtet unitar, për nga natyra e funksionimit praktik, i ngjan një shteti kuazifederal, në të cilin gjithnjë është llogaritur se shtylla kryesore është Anglia, ndërsa tendenca autonomiste gjithnjë kanë pasur Skocia, Uellsi dhe Irlanda e Veriut (para krijimit të shtetit irlandez, e tërë Irlanda). Një element tjetër që duhet pasur parasysh është edhe fakti se ky shtet nuk ka një kushtetutë të shkruar, gjë që shpesh ka krijuar telashe interpretimi edhe të aranzhmaneve autonomiste për Skocinë, Uellsin dhe Irlandën e Veriut. Madje shumë shpesh, vetë Traktati i Unionit i vitit 1707 është trajtuar si një kushtetutë e pjesshme për Mbretërinë e Bashkuar. Kjo ka bërë që parimi i sovranitetit të parlamentit, si doktrinë kushtetuese, të jetë një ndër karakteristikat kryesore të sistemit juridik dhe kushtetues në Mbretërinë e Bashkuar. Sipas kësaj doktrine, parlamenti është organi i vetëm që nxjerr ligje në Britaninë e Madhe (Bentley et al, 2000, f.87) Ky parim do të jetë i rëndësishëm edhe në procesin e autonomisë, sepse çdo akt autonomie ka shkuar dhe shkon përmes Parlamentit Britanik. Të njëjtat, mund të ndryshohen apo edhe anulohen tërësisht duke u bazuar në këtë parim. Duhet theksuar se Akti për Skocinë i vitit 2016 përpiket të adresojë këtë supremaci të Parlamentit Britanik dhe dobësi kushtetuese dhe juridike të autonomisë skoceze, duke e vënë në pikëpyetje, së paku në rastin e Skocisë, supremacinë e doktrinës së sovranitetit të parlamentit. Kjo çështje do të trajtohet edhe njëherë në kapitullin e gjashtë, kur të shqyrtohen modelet e zgjidhjeve të konflikteve.

Në anën tjetër, kontekstet e ndryshme historike të këtyre entiteteve përbërëse të Britanisë së Madhe, kanë bërë që niveli i autonomisë për to të jetë i ndryshëm, duke i shtuar mungesës së kushtetutës edhe kompleksitetin e aranzhmaneve asimetrike të rregullimit të autonomisë së tyre.

Kështu, niveli i autonomisë së Skocisë, edhe për shkak të karakteristikave të saj historike, është më i larti. Nga viti 2001 u fuqizua edhe autonomia e Uellsit, përderisa vetëqeverisja e Irlandës së Veriut hasi në telashe të herëpashershme për shkak të situatës së brendshme politike, ndërsa ka edhe një autonomi të ngushtë të rajonit të gjerë të Londrës (Londra e Madhe) (Himsworth, 2013).

Siç e thekson profesori Lindsay Paterson (cituar sipas Himsworth, 2013, f.352, autonomia skoceze e shekullit 18 dhe 19 buronte nga karakteristikat e menaxhimit të saj politik, mënyra sesi ishte organizuar jeta lokale përmes sherifëve, famullive dhe qyteteve të vogla, modelit të zhvillimit ekonomik, kishës presbiteriane, “racionalizmit të moderuar” të rilindjes, sistemit arsimor dhe atij ligjor. Chris Himsworth (2013), duke trajtuar autonominë skoceze prej vitit 1707, konstaton se kjo autonomi nuk kishte karakteristika të fuqishme etnike, gjuhësore ose ekonomike, por kryesisht është përfaqësuar përmes karakteristikave qeverisëse, sociale dhe ligjore.

Përpjekjet e vazhdueshme për më shumë autonomi nuk u ndalën asnjëherë. Siç u theksua më lartë, fuqizimi i politikës së autonomisë, sidomos asaj devolucioniste, ishte i lidhur edhe me forcimin e SNP-së sepse, sidomos në pjesën e dytë të shekullit të kaluar, kjo ndikoi që vetë Partia Laburiste dhe qeveritë e udhëhequra nga ajo të fillonin të kishin në agjendën e tyre këtë politikë. Sigurisht, kjo politikë e laburistëve rridhte si rezultat i një presioni të vazhdueshëm që vinte nga poshtë-lartë. Pra përveç SNP-së, pas vitit 1987, edhe struktura të shumta të shoqërisë skoceze të prira nga Kirku, pastaj sindikatat e grupet e ndryshme të interesit si dhe intelektualët e shumtë, ishin faktorë që ndikonin në mbajtjen gjallë të idesë për autonominë skoceze. Një rol të rëndësishëm do ta luaj Konventa Kushtetuese Skoceze në të cilën bënë pjesë partitë politike (përveç konservatorëve dhe SNP-së), kishat dhe sindikatat. Kjo Konventë, e cila ndonëse pjesë e një projekti më të hershëm për krijimin e Asamblesë Skoceze që në vitin 1979, u ringjallë në vitin 1988 me idenë që të afronte rreth vetes jo aq shumë partitë, sa individët me ndikim në shoqërinë skoceze nga të gjitha provinienat politike dhe shoqërore. Hartimi i Kërkesës për të Drejtën (*The Claim of Right*), në të cilin përcaktohej e drejta e popullit skocez për të vendosur për formën e qeverisjes së tij dhe vendosjen e një asambleje skoceze, dokument që u nënshkrua nga shumica e anëtarëve të parlamentit britanik që vinin nga Skocia, 59 nga 72, 6 anëtarë të Parlamentit Evropian, 56 përfaqësues të pushteteve lokale, 21 përfaqësues të partive politike, 23 sindikata, përfaqësues të organizatave të bizneseve dhe atyre profesionale, universiteteve, kishave etj., ishte edhe fillimi i punës së Konventës e cila do të luaj një rol të madh në mobilizimin shoqëror për devolucionin. Nuk ka dyshim që, siç u theksua më lartë, këtë moment të ri politik e krijuan politikat centraliste të *torive*, që prekën edhe autonominë e organizatave regjionale skoceze si grupe të interesit me ndikim në shoqërinë skoceze dhe bënë që të krijohej një moment i ri i favorshëm, i cili u përqaftua nga shumica e shoqërisë skoceze (Greer, 2007; Himsworth, 2013).

Kështu erdhi në pushtet qeveria laburiste e Toni Blerit me projektin e saj për devolucionin, përkatësisht transferimin e pushtetit dhe fuqizimin e autonomisë, jo vetëm për Skocinë por edhe për Uellsin, si dhe i dha shtysë të madhe edhe procesit të paqes në Irlandën e Veriut përmes nënshkrimit të Marrëveshjes të së Premtes së Mirë në vitin 1997. Kjo qeveri shtyu përpara projektin e transferimit të pushtetit, i cili kulmoi me miratimin e Aktit të Skocisë të vitit 1998, Aktit të Qeverisë së Uellsit të vitit 1998, të Aktit të Irlandës së Veriut të vitit 1998 si dhe të Aktit të Autoritetit të Londrës së Madhe të vitit 1999 (Himsworth, 2013, f.353). Ky proces i devolucionit ishte një reagim i qartë i klasës politike por edhe shtetit britanik ndaj përpjekjeve të gjata për më shumë autonomi, sidomos të Skocisë, Uellsit dhe Irlandës së Veriut. Por, njëkohësisht, për dallim prej shumë vendeve të tjera, sidomos Spanjës e cila u trajtua më lartë,

devolucioni në Britaninë e Madhe pati karakter asimetric (Guibernau, 2014). Asnjë nga këto pjesë përbërëse të Britanisë së Madhe nuk fitoi të njëjtën shkallë të autonomisë me Skocinë e cila përfitoi më së shumti, përfshirë fuqitë për të mbledhur taksa nga ana e parlamentit skocez. Kështu qeveria britanike përmes këtyre zgjidhjeve, sipas Keating (1996), ka zgjedhur të përgjigjet ndaj kërkesave për autonomi që kanë qenë specifike në çdonjërin nga këto vende brenda Britanisë së Madhe, por edhe duke pasur për bazë karakteristikat e identiteteve kombëtare të tyre.

Përderisa referendumi i vitit 1979 për autonominë skoceze nuk kishte dhënë rezultatet e duhura, referendumi i vitit 1997 për rivendosjen e parlamentit skocez dhe fuqive të tij për të vendosur taksa e zbuti rezistencën e fuqive centraliste në Parlamentin Britanik (Himsworth, 2013). Në referendumin e dytë, shumica e partive politike, përfshirë nacionalistët (SNP), laburistët, liberalët dhe të gjelbrit ishin *pro*, përderisa konservatorët ishin *kundër*. Dhe jo vetëm partitë politike, por edhe sindikatat, shoqatat e profesionistëve, kisha, qeveritë lokale, bizneset e vogla ishin pjesë e fushatës “*Yes-Yes*”. Kjo zhvendosje e tërë strukturave tradicionale autonome të Skocisë në anën e devolucionit, bëri që kësaj radhe fitorja të ishte e sigurt. Ky unitet, bëri që partitë politike tanimë të bënin fushatë bashkërisht, e jo ndaras, pa entuziazëm e kundër njëra-tjetrës siç kishte ndodhur në vitin 1979. Në anën tjetër, konservatorët e udhëhoqën fushatën “*No-No*”, por me shumë pak entuziazëm dhe në mënyrë jo të suksesshme. Nga 60% sa ishte dalja në referendum 74,3% votuan *për* në pyetjen që kishte të bënte me parlamentin dhe 63,5% votuan që parlamenti të kishte mundësinë për të mbledhur taksa (Greer, 2007, f.88-90).

Kështu iu hap rruga laburistëve që të çojnë përpara projektin e tyre për të fuqizuar autonominë skoceze. Duhet theksuar se ky model i marrëdhënieve, por edhe vetë projekti i fuqizimit të autonomisë përmes bartjes së pushtetit, përkatësisht devolucionit, i ka zbutur në maksimum tensionet. Po ashtu, ky proces i ka zbutur edhe kërkesat për ndarje e pavarësi. Sipas Guibernau (2006), një zbehje e kërkesave për pavarësi ka ndodhur me instalimin e autonomisë së paku për Kuebekun, Skocinë, Katalonjën dhe Baskinë. Megjithatë, sado që në fazat e para këto modele të autonomisë vërtetë zbutën kërkesat për pavarësi, beteja për kompetencat dhe dëshira për vetëvendosje nuk u ndalën. Sidomos pas viteve 2010 e deri në ditët e sotme, ato morën një nxitje të re, veçanërisht në Katalonjë (e cila u trajtua) dhe në Skoci, të cilën do ta trajtojmë më poshtë. Sigurisht, modeli i marrëdhënieve në mes të Londrës dhe Edinburgut deri në ditët e sotme duhet të shërbejë si një model i mirë i trajtimit me fleksibilitet të marrëdhënieve në mes të qendrës dhe periferisë, në mes të fuqive centraliste të kombit dominues dhe tendencave autonomiste deri në shkëputje të kombeve periferike. Ky model, për shumë arsye që edhe do të trajtohen më vonë, ka qenë i ndryshëm nga modeli i Londrës me Belfastin (e më herët edhe Dublinin). Në këtë drejtim, rritja e përpjekjeve për një Skoci të pavarur, e cila u reflektua edhe përmes referendumit të vitit 2014 ku forcat për pavarësi humbën, është model i cili jo vetëm se qëndron në një kontrast të thellë me atë që po ndodh në Katalonjë e deri diku edhe në Baski, por edhe një shembull sesi mund të sheshohen dallimet. Madje ky model tregon sesi mund të akomodohen edhe kërkesat për pavarësi pa shkaktuar tensione, duke u garantuar e drejta e vetëvendosjes përmes një marrëveshjeje politike në mes të qendrës dhe periferisë, në këtë rast në mes të Londrës dhe Edinburgut, pa vendosur në rrugën e marrëveshjeve politike në vazhdimësi pengesa juridike dhe kushtetuese

Përkundër rezultatit të referendumit në të cilin u mposht opsioni për pavarësi, sipas të cilit 55% të atyre që u deklaruan se ishin kundër pavarësisë dhe 45% pro pavarësisë, konsensusi shoqëror se për çështjet e qeverisjes së Skocisë duhet të vendoset në Skoci mbetet i lartë. Madje, në këtë drejtim ka shkuar duke u rritur konsolidimi i kësaj qasjeje. Kështu sipas anketës së BBC-

së të vitit 2018, për një sërë fushash të rëndësishme të qeverisjes, 57% të të anketuarve u deklaruan se vendimet duhet të merren nga qeveria skoceze, 14% nga qeverisja lokale dhe vetëm 21% u deklarua se vendimet duhet të merren nga qeveria e Mbretërisë së Bashkuar (YouGov/BBC, 2018, f.8-10). Kështu del qartë se 71% e opinionit në Skoci vlerëson se vendimet e rëndësishme që kanë të bëjnë me cilësinë e jetës së qytetarëve dhe me fatin e tyre nuk duhet të jenë në duart e qeveritarëve në Londër, por të atyre për të cilët qytetarët skocez kanë mundësi më të madhe t'i kontrollojnë dhe t'u kërkojnë llogari e përgjegjësi. Kjo korrespondon edhe me faktin se vetëm 11% e të anketuarve besojnë se qeveritarët në Londër i reflektojnë brengat e qytetarëve të Skocisë, përderisa 37% besojnë se politikanët në Edinburg i reflektojnë brengat e tyre (YouGov/BBC, 2018, f.8).

Tabela 15

Pikëpamjet e qytetarëve skocez se cilat duhet të jenë përgjegjësitë e Parlamentit Skocez

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Parlamenti skocez...	%	%	%	%	%	%	%	%
...duhet t'i marrë të gjitha vendimet	28	43	35	31	41	51	49	46
...duhet t'i marrë të gjitha përveç atyre që kanë të bëjnë me mbrojtjen dhe punët e jashtme	32	29	32	32	27	30	31	32
...duhet t'i marrë të gjitha përveç atyre që kanë të bëjnë me mbrojtjen dhe punët e jashtme, taksat dhe mirëqenie	27	21	24	25	22	12	12	14
... nuk duhet të marrë asnjë vendim	10	5	6	8	6	3	4	4

Shënim: Këto të dhëna janë përpunuar dhe kombinuar pasi janë marrë nga ScotCen, *Scottish Social Attitudes: From Indyref1 to Indyref2?* 2016, f.7; British Social Attitudes 35, *Scotland*, 2018, f.7.

Siç u theksua edhe më lart, qytetarët skocez në thelb kanë një pajtueshmëri të madhe rreth faktit se Skocia duhet të qeveriset në mënyrë autonome nga Britania e Madhe. Në këtë drejtim mund të konstatohet se devolucioni, i cili do të trajtohet më poshtë, ka qenë një hap i madh i pakthyesëm për shoqërinë skoceze. Ajo për të cilën nuk pajtohen tërësisht skocezët është niveli i përgjegjësi që duhet të ketë Parlamenti i Skocisë në vendimmarrje. Sidoqoftë, tendencë e përgjithshme viteve të fundit 2015-2017, siç dëshmohet edhe nga tabela e mësipërme, është se ky parlament duhet t'i marrë të gjitha vendimet. Nuk ka dyshim se këto ndryshime të pikëpamjeve të opinionit publik në Skoci janë ngushtë të lidhura me dinamikën rreth referendimit për pavarësi si dhe procesit të Brexit-it.

2.2.4 Identiteti kombëtar në Skoci

Kur flitet për identitetet e veçanta kombëtare, duhet theksuar se identiteti skocez ka qëndruar çdoherë i fuqishëm, përkundër faktit se për më shumë se 300 vjet skocezët janë pjesë e Britanisë së Madhe. Madje, hulumtimet e ndryshme dëshmojnë sesi skocezët kanë një tjetër perceptcion mbi identitetin britanik prej anglezëve. Në të shumtën e rasteve, për skocezët, identiteti britanik është sinonim me atë anglez (Kiely, McCrone dhe Bechhofer, 2005). Sipas të dhënave të vitit 2001, në Skoci 36% nuk ndjehen britanik, 30% më shumë ndjehen skocez sesa britanik, 24% ndjehen njësoj skocez dhe britanik, përderisa vetëm 3% ndjehen më shumë britanik sesa skocez dhe gjithashtu vetëm 3% ndjehen vetëm britanik. Ndërsa në Uells, në tri kategoritë e para deklarohen 23%, 22% dhe 29% e të anketuarve, ndërsa nga 11% në dy kategoritë e fundit. Pikëpamjet e skocezëve, se identiteti anglez dhe ai britanik janë sinonime, nuk janë të largëta me ato të anglezëve mbi vetveten, të cilët në pyetjet e para janë përgjigjur me 17% dhe 13% dhe për dy të fundit 9%, përkatësisht 11%, përderisa në pyetjen e tretë 42% janë përgjigjur se ndjehen njësoj si anglez dhe britanik, që tregon se vërtetë pjesa më e madhe e anglezëve vërtetë e ndjen veten ose njësoj britanik, ose më shumë britanik sesa anglez (Kiely, McCrone & Bechhofer, 2005). Këto rezultate mund të shpjegojnë edhe konstatimin e Tariq Moodod (cituar sipas Kiely et al., 2005, f.79) se identiteti skocez është më i hapur ndaj emigrantëve aziatik dhe ata, zakonisht, pasi jetojnë në Skoci identifikohen me atë identitet, përderisa identiteti anglez më shumë perceptohet si identitet i të bardhëve dhe rrjedhimisht i mbyllur për të huajt, andaj edhe ata identifikohen më lehtë si britanik. Në anën tjetër, sipas një hulumtimi të vitit 2014, pyetjes se cili identitet kombëtar e shpjegon më së miri mënyrën sesi mendoni për veten tuaj, 65% u përgjigjen se ndjehen skocez përderisa 23% si britanik (Statista, 2014). Ndërsa në anketën e prillit të vitit 2018, të realizuar nga BBC, 84% e të anketuarve ndjehen fuqishëm ose mjaftueshëm fuqishëm skocez, ndërsa 15% nuk ndjehen fuqishëm ose fare skocez. Në anën tjetër 59% e të anketuarve ndjehen gjithashtu fuqishëm ose mjaftueshëm fuqishëm britanik, përderisa 40% të tyre nuk ndjehen fuqishëm ose nuk ndjehen fare britanik (YouGov/BBC, 2018, f.1).

Çështjet e identitetit kombëtar në Skoci nuk kanë qenë aq ashpër të debatuar sa në rastet e tjera që trajtohen në këtë punim. Sidoqoftë një vijë konstante e këtij debati është se identiteti skocez asnjëherë nuk është shkrië e aq më pak është zhdukur. Duke qenë se identiteti skocez ka qenë një karakteristikë e vazhdueshme e jetës politike në Skoci, madje edhe brenda kontekstit të partive politike unioniste, është bërë e mundshme që në një moment të caktuar të rikthehet në debat jo vetëm çështja e autonomisë, parlamentit skocez, qeverisjes skoceze por edhe e pavarësisë skoceze. Më lartë u trajtuan disa të dhëna të ndryshme mbi identitetin kombëtar gjatë vitit 2001, duke u bazuar në “pyetjet e Morenos”. Më poshtë kemi rezultatet në “pyetjet e Morenos” për disa vite. Kështu, siç e dëshmon tabela e mëposhtme, përgjatë viteve identiteti kombëtar skocez, ndonëse jo përjashtues ndaj atij britanik, është megjithatë dominant në Skoci. Për më tepër ajo që bie në sy është se në vitin e fundit 2021, sigurisht edhe si rezultat i acarimeve politike që lidhen me Brexit-in, zgjedhjet në Skoci dhe menaxhimin e pandemisë, ka shënuar në njërin anë fuqizimi i identitetitvetëm skocez (32%) dhe atij vetëm britanik (10%).

Tabela 16

Identiteti kombëtar sipas modelit të “pyetjes së Morenos”.

	1999	2007	2011	2014	2016	2017	2018	2020	2021
Skocez jo britanik	32%	26%	28%	24%	28%	24%	24%	29%	32%
Më shumë skocez sesa britanik	35%	29%	32%	25%	28%	33%	30%	26%	21%
Njësoj skocez dhe britanik	22%	27%	23%	30%	29%	23%	28%	26%	27%
Më shumë britanik sesa skocez	3%	5%	5%	5%	4%	9%	4%	4%	5%
Britanik jo skocez	4%	6%	5%	9%	6%	5%	5%	5%	10%
Të tjera	3%	6%	6%	4%	4%	4%	9%	9%	4%
Nuk e di	1%	0%	1%	1%	1%	2%	1%	1%	1%

Shënim: Këto të dhëna janë kombinuar e përpunuar të marra nga ScotCen, *Scottish Social Attitudes: ‘Moreno’ National Identity, 1999-2021*; ScotCen, *ComRes dhe YouGov: Where on this scale would you place your identity? (Moreno question), 2012-2021*.

2.2.5 Përgjegjësitë e Skocisë pas devolucionit

Autonomia e sotme skoceze, në planin juridik dhe politik, e ka burimin tek Akti i Skocisë së vitit 1998. Dy institucionet themelore të devolucionit dhe autonomisë të instaluar me këtë akt janë parlamenti dhe qeveria, marrëdhënia në mes të të cilave, konstaton Himsworth (2013), në masë të konsiderueshme e replikon modelin e Westminsterit. Në anën tjetër gjyqësia skoceze ruajti të njëjtin model, duke pësuar modifikimet që lidhen me faktin e bartjes së një pjese të përgjegjësisë në këtë fushë tek parlamenti dhe qeveria skoceze (Himsworth, 2013).

Me këtë Akt Parlamenti i Skocisë kishte fuqi të bëjë ligje, të cilat njihen si Aktet e Parlamentit të Skocisë dhe të cilat hyjnë në fuqi pasi të miratohen në parlament dhe pasi të marrin Miratimin Mbretëror. Por jo për të gjitha fushat parlamenti mund të miratojë ligje. Ndër të tjera, Parlamenti Skocez nuk mund të miratonte ligje që i takonin çështjeve të rezervuara (për parlamentin qendror në këtë rast vër. ime) si dhe nëse ato nuk janë në përputhje me konventat mbi të drejtat e njeriut si dhe me ligjin komunitar (të BE-së vër. ime) (Scotland Act, 1998, pjesa e parë [28], [29]). Pushteti ekzekutiv përbëhej nga Ministri i Parë, ministrat si dhe Prokurori i Përgjithshëm (Lord Avokati) dhe ndihmësi i tij. Ministri i parë emërohej nga radhët e parlamentit skocez, nga Mbretëresha e Mbretërisë së Bashkuar. Ministri i Parë, me miratimin e parlamentit dhe të Mbretëreshës, i emëronte ministrat e tjerë si dhe Prokurorin e Përgjithshëm dhe ndihmësin e tij (Scotland Act, 1998, pjesa e dytë, [44], [45], [47], [48]. Buxheti i Skocisë, përmes së cilit realizohen pagesat e ekzekutivit, quhej Fondi i Konsoliduar dhe kryesisht mbushej përmes një “granti bllok” që i jepej atij përmes Sekretarit për Skocinë. Me këtë Akt fuqinë për të vendosur

taksa përmes së cilës do të mbushej buxheti, ekzekutivi dhe parlamenti nuk e kishin, përveç mundësisë për të ndryshuar shkallën e tatimit në të hyra për taksapaguesit skocez (pjesa e tretë dhe katërt [68], [73]; Himsworth, 2013, f.365).

Disa nga çështjet e rezervuara ishin politika e jashtme, shërbimi civil, mbrojtja, politika fiskale, ekonomike e monetare, monedha e përbashkët, pjesë të çështjeve të brendshme që kanë të bëjnë me drogën, trafikun e saj si dhe trafikimin e njerëzve, imigrimin dhe nënshtetësinë, sigurinë kombëtare e terrorizmin, mbrojtjen e konsumatorëve, standardet e produkteve, energjinë, telekomunikacionin etj. (Scotland Act, 1998, Schedule 5, pjesa e parë dhe e dytë). Ajo që mbetej pjesë e pushtetit skocez, për të vendosur ligje, ishin fushat si arsimi, shërbimi shëndetësor, qeverisja lokale, policia, burgjet, dhe në shumicën e fushave edhe sistemi gjyqësor dhe ai legal (Himsworth, 2013, f.361). Sigurisht jo çdoherë është e mundshme që të vendosen vija të sakta të ndarjes se çka i takon pushtetit qendror dhe çka atij skocez. Ka fusha ku përgjegjësitë edhe mund të përzihen, siç është rasti me përgjegjësitë e pushtetit lokal, pjesa më e madhe e të cilave i takon pushtetit të devoluar, por ka fusha si përcaktimi i taksave apo të drejtat e konsumatorëve të cilat mund të rregullohen në aspektin ligjor vetëm nga pushteti qendror. Kështu, për t'u rregulluar shumë nga këto çështje, janë nënshkruar një sërë marrëveshesh bashkëpunimi në mes të të dyja niveleve të pushteteve. Madje, në funksion të koordinimit të politikave në mes të pushtetit qendror dhe pushteteve rajonale (të Skocisë, Uellsit dhe Irlandës së Veriut) është krijuar edhe Komiteti i Përbashkët Ministror, i cili udhëhiqet nga Kryeministri i Britanisë së Madhe (Himsworth, 2013, f.374).

Megjithatë, duhet theksuar se për shkak të natyrës së funksionimit të sistemit politik e kushtetues në Britaninë e Madhe, dhe në mungesë të një kushtetute të shkruar, edhe sipas Aktit për Skocinë të vitit 1998, parlamenti i saj e kishte fuqinë juridike të ndryshimit edhe të këtij akti pa kërkuar miratimin e parlamentit skocez. Në thelb, Parlamenti në Westminster, duke u nisur nga doktrina e sovranitetit të parlamentit, jo vetëm që mund ta ndryshonte këtë Akt (1998), jo vetëm që mund të bënte ligje edhe në fushën që ishin pjesë e përgjegjësisë të pushtetit të devoluar në Skoci, por mund edhe ta anulonte tërësisht këtë akt ligjor (Himsworth, 2013). Kështu edhe Akti për Skocinë i vitit 1998 ishte një ligj i Parlamentit të Britanisë së Madhe. Sigurisht skocezët dhe partitë politike nuk do të jenë të kënaqur me këtë pasiguri dhe do të vazhdojnë betejën e tyre politike që autonomia skoceze të ketë baza më të qëndrueshme ligjore deri tek Akti i vitit 2016.

Momenti për të kërkuar më shumë autonomi dhe, rrjedhimisht, ndryshimin e Aktit të vitit 1998 erdhi me marrjen e pushtetit për herë të parë nga SNP, e cila në vitin 2007 krijoi qeverinë e pakicës dhe në vitin 2011 pas një fitoreje impulsive në zgjedhje, për herë të parë krijoi qeverinë e shumicës në Skoci. Ardhja në pushtet prej vitit 2007 vuri në lëvizje përpjekjet për të ndryshuar Aktin e vitit 1998. Madje pa pëlqimin e SNP-së, tri partitë unioniste (laburistët, konservatorët dhe liberal-demokratët) krijuan përmes një vendimi parlamentar në dhjetor të vitit 2007 Komisionin e Kalmanit me qëllim për të propozuar ndryshimin e Aktit të Skocisë të vitit 1998 dhe shtimin e fuqive autonome për Skocinë. Sigurisht edhe ky hap ishte një reagim ndaj ardhjes në pushtet të SNP-së dhe frikës se ajo do ta çojë Skocinë në rrugën e pavarësisë dhe ngjarjet e mëvonshme nuk është se nuk e arsyetuan këtë drojë të partive unioniste. Raporti final doli më 15 qershor të vitit 2009 dhe koalicioni i konservatorëve dhe liberal-demokratëve, që erdhi në pushtet në qendër në vitin 2010, premtoi se të gjeturat e saj do t'i marrë parasysht. Si rezultat u miratua Akti i Skocisë i vitit 2012.

Sipas Aktit të Skocisë të vitit 2012, Ekzekutivi Skocez emërohej si Qeveria e Skocisë (Scotland Act, 2012, pjesa 2 [12]). Sidoqoftë, ndryshimet kryesore sipas këtij Akti (2012) i

takojnë rritjes së fuqisë së Skocisë për të vendosur taksa si dhe krijimi i autoritetit i cili mbledh taksa (i cili njihet tani si Revenue Scotland) (pjesa 3[24]). Kështu, parlamenti tani mund të rris apo zvogëlojë shkallën e taksës në të hyra, së pari duke e zvogëluar për 10% taksën në të hyra të Britanisë së Madhe, dhe mbi atë shkallë të vendos shkallën e tatimit Parlamenti Skocez (Scotland Act, 2012, pjesa 3, [25], [26]). Megjithatë, kjo taksë vazhdon të mbledhet nga autoritet qendrorë. Me këtë akt parlamenti tani mund të caktonte edhe taksën në transaksionet e tokës si dhe taksën në mbeturina, taksa këto që mbledhen nga autoriteti skocez i të hyrave (pjesa 3 [28], [30]). Gjithashtu e rëndësishme për funksionimin e qeverisë dhe institucioneve skoceze është edhe e drejta e qeverisë për të marrë hua deri në 5 miliardë paundë (Scotland Act, 2012, pjesa 3, [32]). Këto avancime të pozitës së Skocisë nuk do të ndalen këtu. Me fitoren e vitit 2011, SNP kishte shtruar rrugën përmes premtimeve elektorale se hapi i ardhshëm do të ishte referendumi për pavarësi. Sigurisht ky premtim nuk ishte një premtim i lehtë, sepse lidhej me mundësinë e prishjes së një unioni mbi 300 vjeçar. Gjithashtu, nuk dihej se cili do të ishte reagimi i shtetit britanik, institucioneve të tij dhe partive politike. Reagimi i tyre megjithatë do të shtrojë rrugën për një zgjidhje me marrëveshje në mes të dëshirave për pavarësi të një pjese të skocezëve dhe vullnetit centralist të Londrës.

2.3 Rruga drejt referendumit të vitit 2014 dhe Akti i Skocisë së vitit 2016

2.3.1 Referendumi për pavarësi si reagim ndaj fitoreve elektorale të SNP-së

Rezultatet impulsive të SNP-së në zgjedhjet e vitit 2007, e sidomos atyre të vitit 2011 kur arritën të krijojnë edhe qeverinë e shumicës, e shtruan rrugën drejt referendumit për pavarësi të vitit 2014. Britania e Madhe, siç është theksuar më herët, është një shtet që nuk ka kushtetutë të shkruar dhe fuqia vendimmarrëse politike e kushtetuese bie mbi Parlamentin Britanik. Kjo e bën sistemin politiko-kushtetues më fleksibil dhe lë hapësira për ndryshime të domosdoshme, pa qenë nevoja për ndryshime kushtetuese. Kështu edhe garantimi i një referendumi për pavarësi i ndonjëres prej entiteteve të saj përbërëse realizohet me marrëveshje politike e me vendim parlamenti, pa pasur nevojë t'i hyhet proceseve të komplikuar të ndryshimeve kushtetuese. Kjo është përparësia e doktrinës së sovranitetit të parlamentit. Edhe në rastin konkret, me një vendim të shpejtë të Westminster (urdhri "Seksionin 30") iu kalua e drejta parlamentit skocez për të organizuar referendumin (Keating & McEwen, 2017, f.7). Për më tepër, me këtë rast duhet theksuar se është zbatuar nga ana e qeverisë britanike edhe *doktrina e mandatit*, duke ia njohur të drejtën qeverisë së dal nga SNP-ja që të realizojë premtimin elektorale për organizimin e referendumit për pavarësi pas një fitoreje të saj bindëse në zgjedhje (Duclas, 2015). Madje Kryeministri Britanik David Kamerun (cituar sipas Cetrà dhe Harvey, 2018, f.7) e ka arsyetuar kështu këtë qëndrim:

...Kështu që unë bëra atë që mendoja se ishte gjëja e duhur, e cila ishte të thosha 'ju votuat për një parti që dëshiron pavarësinë, ju duhet të keni një referendum që është i ligjshëm, që është vendimtar dhe që është i drejtë.

Kjo është krejtësisht në kontrast me raportin në mes të Spanjës dhe Katalonjës dhe Baskisë, ku çfarëdo kërkesë për referendum legal për pavarësi nënkupton ndryshime kushtetuese. Ndërsa vetë procesi i ndryshimit të kushtetutës pastaj është jashtëzakonisht vështirë i realizueshëm për shkak të mungesës së konsensusit politik.

Një gjë është e vërtetë, asnjëherë skocezëve nuk i është mohuar se janë një komb më vete dhe se në rrethana të caktuara mund ta lëshojnë Unionin. Unionistët, të cilët kanë qenë

kundërshtarët më të mëdhenj të autonomisë së zgjeruar për Skocinë, pikërisht duke u nisur nga fakti se skocezët janë një komb e kanë kundërshtuar autonominë dhe vetëqeverisjen. Siç e thekson Colls (cituar sipas Keating & McEwen, 2017, f.7), unionistët asnjëherë nuk kanë dashur që të kalohen “telat që kanë ndarë kombësinë me shtetin”. Madje profesori i së drejtës kushtetuese Albert Venn Dice që në vitin 1912 vinte në përfundim se vetëqeverisja (home rule) nuk duhet të zgjerohet edhe në Skoci e Irlandë, mu për arsyen se ato janë kombe dhe institucionet e tyre më pas do të kërkojnë sovranitet (Dice, 1912, cituar sipas Keating & McEwen, 2017, f.7). Sidoqoftë, në thelb, kundër mundësisë së pavarësisë nuk kanë dal as unionistët më të zellshëm. Kështu, Margaret Thatcher e John Mayor, në vitin 1993, kanë theksuar se nëse Skocia dëshiron, ajo mund të ndahet, ndonëse e para këtë e ka thënë në kontekstin e pamundësisë për devoluimin (Keating & McEwen, 2017).

Sigurisht, në Britaninë e Madhe dhe në Skoci, përveç traditës unioniste të përfaqësuar një kohë të gjatë nga konservatorët por në një periudhë edhe nga laburistët, ka ekzistuar edhe një traditë që ka favorizuar vetëqeverisjen apo devoluimin. Kjo është reflektuar më së miri në politikat e burrështetast të madh, liderit të Partisë Liberale dhe kryeministrit disa vjeçar të Britanisë së Madhe William E. Galdstone, i cili ka pasur synim që Britaninë e Madhe ta shndërrojë në një familje të kombeve vetëqeverisëse me parlamente lokale dhe një parlament qendror në Londër. Ky projekt është refuzuar, sa i përket Skocisë, diku për njëqind vjet nga konservatorët dhe laburistët, edhe pse në fund të shekullit të kaluar u realizua (Keating & McEwen, 2017). Sa i përket Irlandës, që në vitet 20’ të shekullit të kaluar historia ka marrë një tjetër rrugë.

Dhe tradita e tretë, sipas Keating dhe McEwen (2017), është ajo e pavarësisë e cila në Skoci u fuqizua tek në vitet 70’ të shekullit të kaluar me fuqizimin e SNP-së. Realisht, në prapavijë, ky opsion gjithnjë ka ekzistuar por ka shërbyer më shumë si një kërcënim për të gjithë ata që ishin kundër vetëqeverisjes dhe devoluimit. Sidoqoftë, viteve të fundit ky opsion ka filluar të dominojë jetën politike në Skoci duke shtruar edhe rrugën për referendumin e vitit 2014.

Ardhja për herë të parë në pushtet e SNP-së, në vitin 2007, dhe qeverisja e mirë e tyre bëri që në vitin 2011 fitorja të ishte edhe më e thellë dhe, nga 129 vende që ka parlamenti skocez, ata t’i fitonin 69 (Newman, 2011). Duke qenë se një ndër çështjet kryesore të fushatës ishte mbajtja e referendunit për pavarësinë e Skocisë, pritej se cili do të ishte reagimi i Londrës zyrtare jo vetëm ndaj fitores bindëse por, mbi të gjitha, ndaj synimit të qartë të SNP-së që të organizonte referendumin për pavarësi. Kishte një situatë absurde në atë kontekst politik. Në kohën kur SNP fitonte zgjedhjet në mënyrë bindëse, sondazhet shënonin rënie të përkrahjes popullore për pavarësinë. Profesori John Curtice (cituar sipas Newman, 2011) nga Universiteti i *Strathclyde*, duke komentuar rezultatin zgjedhor dhe mundësinë e referendunit, konstatonte se “SNP po ballafaqohet me një paradoks - sa më efektive po vshtrw qeverisja që ata po ofrojnë, njerëzit në Skoci po janë më të lumtur me Unionin”.

Reagimi i qeverisë konservative të David Kamerunit ndaj kërkesave për referendum ishte pozitiv, në kuptimin e miratimit të kërkesës skoceze për vetëvendosje, pikërisht duke u thirr në doktrinën e mandatit. Qeveria e tij, edhe duke besuar në një fitore të lehtë dhe në varrosjen e idesë së pavarësisë skoceze për një kohë të gjatë, u pa e gatshme të futej në marrëveshje me qeverinë në Edinburg për të garantuar një referendum kushtetues e ligjor për pavarësinë e Skocisë. Si rezultat i këtyre negociatave dhe vendosmërisë së qeverisë së SNP-së të udhëhequr nga Alex Salmond, në shtatorin e vitit 2012 u nënshkrua Marrëveshja e Edinburgut e cila përcaktonte parimet kryesore të mbajtjes së referendunit. Kjo marrëveshje në mes të dy qeverive dhe dy kryeministrave, garantonte legalitetin e referendunit, vendosjen e një pyetjeje të qartë

dhe të vetme (përkundër dëshirës skoceze që të ketë pyetje me alternativa, e që do të përfshinte edhe rritjen e autonomisë) si dhe faktin se referendumi duhet të jetë produkt i legjislacionit skocez. Andaj, në këtë drejtim, u garantua se Urdhri i Këshillit do të garantojë përmes ndryshimeve të Seksionit 30 të Aktit të vitit 1998, që të gjitha përgjegjësitë për mbajtjen e referendumit t'i ketë parlamenti skocez. Kështu, përmes kësaj marrëveshjeje, përcaktohej që legjislacioni skocez do të rregullonte çështjen e financimit të fushatës, datën e mbajtjes, moshën (iu lejua mundësia legjislativit skocez që të vendos moshën dhe më vonë u vendos mosha 16 vjeç e sipër, për herë të parë në ndonjë votim në Skoci), përcaktimi i fjalëve të pyetjes dhe të tjera rregulla që kanë të bëjnë me referendumin (Agreement between United Kingdom Government and the Scottish Government, 2012).

Marrëveshja e mësipërme në mënyrë të qartë e pamundësoi që të kishte pyetje shitesë dhe të parashihej edhe mundësia që në opsion të ishte edhe ajo që njihet si vetëqeverisja apo devolucion i maksimal (*devo-max*). Si produkt i kësaj marrëveshjeje, institucionet skoceze e përcaktuan edhe pyetjen e cila ishte e qartë dhe pa ekuivokë: *A duhet Skocia të jetë një shtet i pavarur?* Në këtë pyetje votuesit është dashur të përgjigjen me po ose jo (“Scottish Independence Referendum”, 2014).

2.3.2 Fushata dhe argumentet pro et contra pavarësisë

Tri ishin argumentet dhe parimet mbi të cilat bazohej synimi për Skocinë e pavarur nga ana e qeverisë skoceze të udhëhequr nga SNP. Këto tri parime, të cilat u shqyrtuan në Letrën e Bardhë të vitit 2013, ishin demokracia, zhvillimi ekonomik dhe një shoqëri më e drejtë. Sipas parimit të parë argumentohej se pas pavarësisë vendimet mbi qeverisjen e Skocisë do të ishin vetëm të popullit të saj. Sipas parimit të dytë, konsiderohej se shfrytëzimit i të gjitha burimeve që ka Skocia, e në këtë rast edhe të rezervave të naftës, të burimeve njerëzore (5 universitete të Skocisë janë në 200 top universitetet botërore), të industrive të saj të njohura në ushqim dhe pije, industrive kreative, energjisë, turizmit etj., e bëjnë të mundur jo vetëm një Skoci të pavarur por një Skoci edhe më të zhvilluar se që është tani. Parimi i tretë ka të bëjë me drejtësinë sociale, e cila konsiderohet jo vetëm si një traditë skoceze por edhe si parakusht për zhvillim ekonomik të barabartë. Sipas këtij parimi me pavarësimin e Skocisë, ajo do të mund të shfrytëzonte pasuritë e veta për të mirën e të gjithë qytetarëve dhe shoqërisë skoceze (Scottish Government, 2013, f.3, 40-45).

Fushata ishte intensive dhe në kampin *Po*, ishin të rreshtuara SNP-ja, të Gjellbrit dhe një pjesë e partive të vogla dhe organizatave të shoqërisë civile. Në anën tjetër, atij të koalicionit *Jo*, ishin tri partitë tradicionale unitariste: *torit*, laburistët dhe *uigët*. Sindikatat kryesore ishin neutrale, përderisa disa më të vogla u rreshtuan në të dy kampet. Organizatat e mëdha të biznesit dhe institucionet financiare ishin me koalicionin *Jo*, përderisa ato të voglat ishin kryesisht me koalicionin *Po* (Keating & McEwen, 2017).

Tabela 17

Perceptimi i skocezëve se ekonomia e cilit vend përfiton më shumë nga Unioni.

	1999	2007	2011	2014
Anglia përfiton më shumë	36%	27%	29%	33%
Skocia përfiton më shumë	22%	25%	22%	18%
Përfitojnë njësoj	36%	39%	44%	41%

Shënim: Këto të dhëna janë marrë nga ScotCen, *Has the Referendum Campaign Made a Difference*, 2014, f.9.

Raporti i Unionit me Anglinë dhe Skocinë ka qenë pjesë e një debati të vazhdueshëm, i cili sigurisht që u nxeh edhe më shumë gjatë fushatës. Një pjesë e opinionit, sidomos atyre që kanë kërkuar dhe vazhdojnë të kërkojnë më shumë autonomi apo edhe pavarësi, e konsiderojnë se Unioni është krijesë e cila që në fillimet e saj është modeluar që t'i shërbej interesave angleze, përkatësisht aristokracisë angleze dhe Anglisë në përgjithësi. Në një hulumtim të opinionit në Skoci, ku përfshihet edhe viti 2014, pra viti i referendumit, del se megjithatë shumica e qytetarëve skocez mendojnë se edhe Anglia e edhe Skocia përfitojnë njësoj. Por, siç paraqitet në tabelën e mësipërme, një përqindje shumë më e madhe mendojnë se Skocia përfiton shumë më pak ekonomikisht sesa përfiton Anglia nga Unioni.

Me të drejtë, Keating dhe McEwen (2017) konstatojnë se të ty palët përfaqësonin vlera dhe vizione të njëjta politike mbi shoqërinë. Ajo që i ndante është se cila formulë kushtetuese mund t'i realizojë më mirë këto vlera. Dhe rrjedhimisht a mund ato të shfaqen dhe realizohen më mirë në Skocinë e pavarur, apo në Skocinë si pjesë e Unionit. Çështjet kryesore që u trajtuan në fushatë ishin ekonomia, çështja e unionit monetar dhe shteti i mirëqenies sociale. Këto çështje do të kenë një ndikim të madh edhe në rezultatet e zgjedhjeve të vitit 2015 për Parlamentin Britanik. Çështjet e ekonomisë, ndonëse kishin një efekt pozitiv në angazhimin e popullsisë në debatin ekonomik dhe rriti informatat e analizat mbi ekonominë në Skoci, në parim, u debatuan sipërfaqësisht nga çdonjëra palë që mbronte argumentet e veta. Pala që ishte pro pavarësisë argumentonte se Skocia mund të mbijetojë ekonomikisht si shtet i pavarur dhe, për më tepër, duke i shfrytëzuar burimet e veta mund të shndërrohet në një model të zhvillimit ekonomik, duke i ngjarë modeleve të mirëqenies sociale të shteteve skandinave. Pushteti qendror dhe partitë unioniste argumentonin se qëndrimi i Skocisë në union do t'i garantonte më shumë stabilitet ekonomik dhe mundësi më të mëdha që burimet e unionit të shfrytëzohen për shpërndarjen e të mirave dhe të ndihmojnë në raste të krizave ekonomike. Një treg më i madh, i vetëm e pa pengesa burokratike do të ishte më shumë në shërbim të bizneseve, kapitalit njerëzor dhe ekonomisë në përgjithësi sesa tregjet e copëtuara e me politika të ndryshme fiskale e monetare. Realisht në qendër të debateve mbi ekonominë ishte çështja e unionit monetar, politikave fiskale si dhe mundësia që në shërbim të zhvillimit ekonomik, të rritjes së mirëqenies sociale si dhe të rishpërndarjes së të ardhurave të vihen pasuritë e naftës në Detin e Veriut (Lecca, McGregor & Swales, 2017). Një prej çështjeve më të debatuar ishte ajo e unionit monetar. Përderisa SNP dhe qeveria e saj ishin për vazhdimin e unionit monetar, sepse funtën e konsideronin edhe projekt të

Skocisë e njëkohësisht nuk ishin të interesuar të frikësonin bizneset dhe investimet e tyre, qeveria në Londër ishte kundër çfarëdo unioni monetar nëse ndodh pavarësia. Ndonëse bashkëngjitja *Euros* ishte opsion, ajo trajtohej vetëm nëse dështon çfarëdo marrëveshjeje për unionin monetar. Madje gjatë fushatës, Alex Salmond u kërcënua se Skocia e pavarur nuk do të pranonte borxhet e përbashkëta nëse Britania e Madhe nuk pranon unionin monetar (Swan & Petersohn, 2017). Shteti i mirëqenies dhe vlerat social-demokratike të një shteti të tillë ishin gjithashtu në qendër të debatit. Përkrahësit e *Po*-së, të prirë nga SNP-ja e majtë, në thelb të projektit të tyre për pavarësi kishin edhe një Skoci më solidare e të bazuar në parimet e mirëqenies sociale. Ata, duke u thirrur në shpirtin solidar e që e konsideronin veçanti skoceze, premtonin se politikat e mirëqenies do të pësonin rritje të konsiderueshme dhe do të fuqizoheshin institucionet që ofrojnë këto politika. Fuqizimin e këtyre politikave dhe institucioneve ata e trajtonin në kontrast me përpjekjet që bënte prej kohësh qeveria konservatore e Londrës për të dobësuar këto institucione dhe reduktuar këto politika. Në anën tjetër, kjo nuk ishte një anë e fortë e fushatës *Jo*, sepse dy partitë që ishin në qeveri në atë kohë, konservatorët dhe liberal-demokratët por sidomos të parët, nuk është se kishin ndonjë afeksion ndaj koncepteve të politikave të mirëqenies. Në anën tjetër laburistët, të vetëm, duhej të mbronin vlerat shtetit të mirëqenies, të atij shteti që ish kryeministri Gordon Brown e quante “Unioni i drejtësisë sociale” (McEwen, 2017, f.94).

Sa i përket ekonomisë duhet theksuar se statistikat e kohëve të fundit dëshmojnë për një përafrim të PBB-së për kokë banori të Skocisë me atë të Mbretërisë së Bashkuar. Të dhënat për vitin 2018 tregojnë se PBB-ja për kokë banori në Skoci ka qenë 30,080£ përderisa në Mbretërinë e Bashkuar 32,126£, ndërsa në vitin 2019 këto shifra ishin 30,560£, përkatësisht 33,151£. Dallimi është shumë më i madh ta zëmë me Irlandën e Veriut, e cila në vitin 2019 PBB për kokë banori e ka pasur 25,656£ (ScotFact, 2020; Statista, 2019b). Rritja ekonomike për vitin 2019 në Mbretërinë e Bashkuar ishte 1.4%, ndërsa ajo për Skocinë në vitin 2019 ishte 1.3% (Scottish Government, 2020, f.3; Statista, 2021b). Në anën tjetër, në fund të vitit 2018 papunësia në Skoci ishte 3.6%, shifra më e vogël ndonjëherë, përderisa papunësia në nivel të Mbretërisë së Bashkuar gjithashtu ishte e vogël duke prekur shifrën 4% (Scottish Government, 2019a, f.4-5). Ekonomia e Skocisë sot bazohet kryesisht në shërbime si ato financiare, turizmi, teknologjinë informative, industrinë kreative përfshirë atë të softuerëve, pastaj në industrinë ushqimore, të tekstilit e të ndërtimit të anijeve etj. Pas përfshirjes së Skocisë në Union, ajo përfitoi nga kolonitë angleze dhe, si rezultat, gjatë periudhës së Revolucionit Industrial pasoi një zhvillim i madh ekonomik e industrial. Përqendrimi i industrive të ndryshme, e sidomos të ndërtimit të anijeve dhe industritë e tjera të rënda, bëri që gjatë periudhave të krizave ekonomike, sidomos në mes të dy luftërave dhe pas LDB, me theks të posaçëm gjatë periudhës së liberalizimit ekstrem të ekonomisë në kohën e qeverisjes së Zonjës së Hekurt, ekonomia e Skocisë të goditej rëndë. Megjithatë ajo sot është rigjallëruar sidomos pas orientimit të saj në sektorin e shërbimeve (Keating, 1996; Harvie, 2004). Duke e analizuar rolin e ekonomisë në fushatën për referendumin për pavarësinë, Keating dhe McEwen (2017) konstatojnë se “Rasti skocez nuk mund të shihet as si ‘revoltë e të varfërve’, një reaksion ndaj një moszhvillimi relativ, e as si një ‘revoltë e të pasurve’ që bazohet në territoret e pasura që ankohen se duhet të ndihmojnë bashkatdhetarët e tyre më të varfër” (f.18).

Fushata solli një përmbysje në sondazhe. Kishte momente kur sondazhet i jepnin përparësi opsionit për pavarësinë, gjë që mobilizoi qeverinë në Londër për të ofruar më shumë autonomi për Skocinë në rast të votës kundër (McEwen & Keating, 2017). Në një situatë të tillë fushata *Jo*, u akuzua për një fushatë negative dhe përpjekjeje për të futur panik në rast të fitores

së opsionit për pavarësi. Në këtë kontekst, u mbajt referendumi më 18 shtator të vitit 2014 dhe me rezultat 55,3% kundër dhe 44,7% pro, fitoi opsioni që Skocia të mbetet në kuadër të Britanisë së Madhe (“Scottish Independence Referendum”, 2014).

Do t'i kthehemi edhe njëherë krahasimit në mes të reagimit të shtetit britanik i cili e lejoi referendumin, dhe Spanjës e cila nuk ka lejuar referendumin për Katalonjën. Jo vetëm se situatat kanë dallimet dhe ngjashmëritë e tyre, por si kontekste kohore janë po ashtu të afërta. Disa herë janë trajtuar këto situata deri më tani në këtë temë, nga këndvështrime të ndryshme. Autorët Daniel Cetrà dhe Malcolm Harvey (2018), duke trajtuar në mënyrë krahasimore reagimin e shtetit britanik dhe atij spanjoll ndaj kërkesave për referendum të Skocisë, përkatësisht të Katalonjës, kanë një mendim pak më të veçantë. Ata konsiderojnë se ndonëse në këtë reagim të ndryshëm është i rëndësishëm fakti se Britania e Madhe, duke mos pasur një kushtetutë ka një fleksibilitet më të madh sesa Spanja që ka një sistem kushtetute më të ngurtë, e po ashtu edhe fakti se njëri është shtet shumëracional e tjetri njëracional (me kushtetutë së paku), këto dallime megjithatë nuk janë vendimtare (Cetrà & Harvey, 2018). Dallimi kryesor sipas tyre është në oportunitetin politik. Kështu ata konsiderojnë se PP në Spanjë nuk e ka lejuar mbajtjen e një referendumi (qoftë edhe konsultativ) për Katalonjën edhe duke u nisur nga fakti se me këtë qëndrim të fortë e ka konsideruar se do të fitojë më shumë nga elektorati i saj tradicional që është për një Spanjë unitare, komb unik spanjoll dhe ruajtje të integritetit territorial. Në këtë drejtim beteja gjyqësore është bërë vetëm për të fuqizuar këtë qëndrim politik. Në anën tjetër, Partia Konservatore në Britaninë e Madhe, duke qenë se në vitet e fundit ka humbur shumë terren në Skoci, ka llogaritur se do ta rifitojë atë pasi të lejojë mbajtjen e referendumit. Ish kryeministri Kamerun ka besuar se fitorja në referendum do të jetë e lehtë, dhe ‘rreziku politik i vogël e fitorja politike e madhe’. Kjo megjithatë nuk ndodhi, sepse rezultati i referendumit ishte i ngushtë. Andaj tani, oportuniteti politik po ia kërkon Partisë Konservatore që të mos jetë aq dorëshilrë në mbajtjen e një referendumi të dytë (shih Cetrà dhe Harvey, 2018, f.15-18).

2.3.3 Përtej referendumit për pavarësi – më shumë autonomi

Megjithatë, ky rezultat vetëm në pamje të parë ishte një humbje për përkrahësit e pavarësisë. Ajo që ndodhi në realitet ishte se nga kjo fushatë SNP-ja doli fituesja më e madhe. Gjithashtu Skocia e fitoi edhe një shoqëri civile vibrante pro pavarësisë, që i ka munguar. Kështu u vitalizua një lëvizje shoqërore me bazë në bashkësi dhe në rrjetet lokale që u krijuan në kontekstin lokal dhe komunitar. U krijuan organizata pro pavarësisë të tilla si Gratë për Pavarësinë, Kolektivi Kombëtar, Fushata Radikale për Pavarësi etj. Në anën tjetër SNP-ja i hyri fushatës me 25,000 anëtarë dhe pas gjashtë muajsh anëtarësia e saj u rritë në 100,000 anëtarë. Kryetarja e re *Nicola Sturgeon*, që e pasoi Aleks Salmondin pas dorëheqjes së tij, u shndërrua ndër politikanet më të dashura dhe të popullarizuara jo vetëm në Skoci por edhe në Britani të Madhe. Dhe, si kulmim i kësaj situatë, në zgjedhjet për Parlamentin Britanik të vitit 2015, SNP-ja fitoi 50% të votave popullore dhe arriti rezultat historik duke i fituar 56 nga 59 ulëse skoceze në Westminster (McEwen & Keating, 2017, f.195-197).

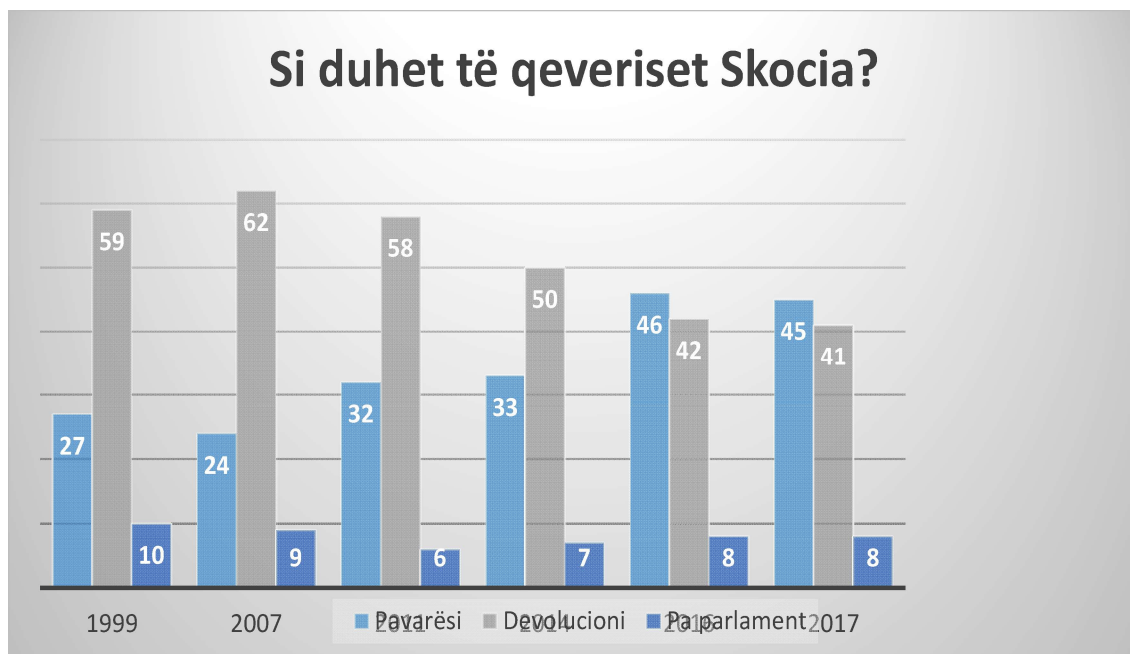
SNP-ja dhe Skocia e patën edhe një “dhuratë” tjetër nga qeveria në Londër dhe të tri partitë unioniste që ishin pjesë e fushatës kundër pavarësisë. Në ditët e fundit të fushatës, të frikësuara nga mundësia e fitores së opsionit të pavarësisë, ato prematuan se do të rrisin kompetencat autonome të Skocisë. Të nesërmen e mbajtjes së referendumit, me nismën e kryeministrit të atëhershëm Kamerun, u krijua Komisioni Smith i cili ishte produkt i premtimit të ditëve të fundit të fushatës nga tre liderët e partive kundër pavarësisë se edhe më shumë pushtet

do t'i bartet Skocisë. Kështu komisioni i përbërë nga të gjitha partitë skoceze hartoi raportin i cili do të shndërrohet në Aktin mbi Skocinë të vitit 2016 (McEwen & Keating, 2017).

Me këtë Akt (2016), përgjegjësitë e Skocisë u fuqizuan edhe më tepër. Në këtë Akt u adresua edhe brenga kryesore, ajo mbi përhershmërinë e parlamentit skocez. Përmes tij garantohet se Parlamenti dhe Qeveria e Skocisë janë permanente, janë pjesë e aranzhmaneve kushtetuese të Britanisë së Madhe dhe mund të abrogohen vetëm përmes një referendumi popullor në Skoci. Gjithashtu, përmes këtij akti, u përcaktua se Parlamenti Britanik më nuk mund të nxjerrë ligje për fushat ku janë bartur kompetencat pa miratimin e Parlamentit Skocez (Scotland Act, 2016, pjesa e parë). Me këtë Akt, gjithashtu, u rritën fuqitë për të vendosur taksa e sidomos për të mbledhur tatimin në të hyra dhe për të caktuar shkallën e tij (pjesa e dytë). Njëkohësisht, përgjegjësitë e autoriteteve skoceze në fushën e mirëqenies sociale u rritën edhe në një sërë fushash tjera (pjesa e tretë). Këto dhe përgjegjësi të reja të fituara me këtë Akt (2016) janë produkt i drejtpërdrejtë i referendumi të mbajtur për pavarësi dhe reagimit të shtetit britanik e partive politike kryesore që e ndërtojnë qeverinë britanike. Edhe ky reagim është në traditën më të mirë britanike të kompromiseve dhe përpjekjeve për të ruajtur Unionin, duke ofruar gjithnjë e më shumë autonomi për Skocinë. Por tregimi mbi Skocinë dhe pavarësinë e mundshme të saj nuk ka përfunduar ende. Madje këtë e tregojnë edhe matjet e vazhdueshme të opinionit publik në Skoci.

Tabela 18

Pikëpamjet në Skoci sesi ajo duhet të qeveriset, 1999-2017.

Shënim: Këto të dhëna janë përpunuar pasi janë marrë nga ScotCen, *Scottish Social Attitudes: From Indyref1 to Indyref2?* 2016, f.5; British Social Attitudes 35, *Scotland*, 2018, f.6.

Në tabelën e mësipërme vërehet se si në vitet e fundit është rritur përkrahja për pavarësinë. Përderisa ajo për devolucionin ishte dominante prej vitit 1999 deri në vitin 2015, në vitet 2016 dhe 2017 rezultati filloi të përmbysesh në dobi të pavarësisë. Me të gjitha këto sondazhe dhe rezultatet e tyre, në fotografinë e madhe duhet ta vendosim edhe çështjen e procesit të Brexit-it, sidomos pas komplikimit të këtij procesi në fund të vitit 2018 dhe fillimet e atij 2019. Kjo dinamikë po del se kushtëzon jo vetëm qëndrimin e qytetarëve të Skocisë mbi një referendum të mundshëm por edhe rezultatin e mundshëm të tyre. Për këtë do të flitet më gjerësisht në kapitullin e fundit.

2.4. Anglia dhe Irlanda një histori konfliktesh e pushtimesh

2.4.1 Historia e hershme

Historia e Irlandës, kësaj të sotmes, fillon me vendosjen e keltëve në shekujt 2-3 para erës së re në ishullin e Irlandës dhe në Britaninë e Madhe. Keltët, paraardhësit e irlandezëve të sotëm, do të jenë ata që do ta përcaktojnë në masë të madhe drejtimin e zhvillimit të historisë së ishullit. Për shekuj strukturat shtetërore do të jenë të vogla dhe të pakonsoliduara. Në shekullin e 5-të fillon krishterizimi i ishullit, i cili gjithashtu do të ketë një rol të rëndësishëm në historinë e tij në shekujt e mëvonshëm. Edhe inkursionet vikinge dhe ngulmimet e tyre në shekujt e 8-të dhe 9-të do të luajnë rolin e tyre në zhvillimet e brendshme politike në Irlandë. Gjatë kësaj periudhe më së afërti për të pasur një mbret të përbashkët, Irlanda ishte gjatë viteve 1002-1014 nën mbretërimin e *Brian Boruma*. Sidoqoftë, historia moderne e Irlandës, ajo pjesë e historisë që këtë ishull do ta lidh me Anglinë, do të fillojë me pushtimin norman, në vitin 1169. Në Irlandë do të zbres në vitin 1171 edhe mbreti Henri i II-të. Duke qenë se mbretërit norman donin të mbanin nën kontroll ishullin irlandez ata caktonin përfaqësuesit që sundonin në emër të tyre mbi të. Një ndër këta përfaqësues do ta mbledh parlamentin e parë në vitin 1264, i cili përgjatë shekujve të ekzistencës së tij, në shumicën e rasteve do t'i përgjigjej mbretërve në Londër. Kështu, me invadimin norman do të fillojë edhe historia e gjatë e konfliktit dhe luftërave të vazhdueshme irlandezo-angleze. Me ardhjen e pushtuesve anglo-norman, filloi të vijë aristokracia e tokës dhe popullsia, ata që më vonë do të quhen “anglezët e vjetër”. Ndonëse normanët do ta kontrollojnë shumicën e ishullit, ky kontroll asnjëherë nuk do të ishte i plotë. Rezistenca e luftërat do të jenë të vazhdueshme, e me suksese të ndryshme. Ndërkohë, përkundër rregullave formale se aristokracia anglo-normane nuk duhet të përzihet me popullsinë kelte, kjo nuk respektohej dhe në realitet, gradualisht, filloi të krijohej edhe një klasë sunduese anglo-irlandeze. Familja më e njohur dhe më e fuqishme, e cila do të sundonte gjatë shekullit 15-të dhe në fillim të atij 16-të në Irlandë, në emër të mbretit por duke e ruajtur një lloj autonomie, do të jetë familja Fitzgerald nga Kildare, të parët e së cilës do të emërohen si Kontë të Kildares. Kjo familje dhe të tjera do të luajnë rol për një kohë të gjatë edhe në betejat për fron që zhvilloheshin në Angli, sidomos në periudhën e njohur si ‘Lufta e Trëndafilave’ (Madden, 2005).

Me ardhjen e Tudorëve në pushtet, si rezultat i “Luftës së Trëndafilave”, filloi edhe një politikë graduale e kolonizimit të Irlandës e cila, realisht, në fillimet e veta ishte goxha e pasuksesshme. Mbretërit anglez deri në vitin 1542 e udhëhiqnin Irlandën si Lordët e Irlandës. Ata ndër të tjera synonin që përmes sundimit dhe kontrollit të Irlandës të pamundësonin që ajo të binte nën ndikimin spanjoll apo edhe të pushtohej nga ata. Kjo frikë në të ardhmen do të zgjerohet edhe në raport me Francën (si në kohën e luftërave për fronin anglez pas Revolucionit të Lavdishëm të vitit 1688 ashtu edhe nga frika e ndërhyrjes së Francës revolucionare pas

Revolucionit Borgjez Francez dhe eksportimit të vlerave republikane në Irlandë), e për të përfunduar me Gjermaninë dhe frikën e ndikimit të saj gjatë LPB-së, e më pak edhe gjatë LDB-së. Dhe që atëherë mbretërit anglez përdornin metoda të ndryshme për të menaxhuar situatën në Irlandë, prej atyre të akomodimit të interesave të feudalëve të ndryshëm, fillimisht të atyre anglo-norman dhe irlandezëve kelt e deri tek masat represive kur kishte frikë se situata në ishull mund të dilte nga kontrolli. Që nga viti 1542 Irlanda trajtohet si mbretëri, prej kur Henri i VIII shpallet Mbret i Irlandës me një akt të parlamentit irlandez. Politikat në raport me Irlandën në periudhën e Tudorëve do të fillojnë të marrin edhe karakter të një konflikti fetar, konflikt i cili me ngjyrimet dhe karakteristikat e veta do ta përcjell ishullin, madje, deri në ditët e sotme. Henry i VIII, siç u theksua më lartë, për shkaqe personale dhe të interesit pragmatik për pushtet më të madh, shfrytëzoi mospranimin nga ana e Kishës Katolike të ndarjes me Katarinën e Aragonës dhe martesën e famshme me Anne Boylen, për të ndarë Kishën e Anglisë nga Vatikani. Kjo ndarje fillestare, filloi procesin e reformimit të Kishës në Angli e që çoi në shkëputjen përfundimtare të Kishës Angleze nga Papati. Protestantizmi në Angli realisht mund të thuhet se filloi me eskomunikimin që ia bëri Papa Klementi në vitin 1532 Henrit të VIII-të. Pra formalisht filloi për shkaqe të jetës personale të mbretit, ndërsa zyrtarisht me krijimin e Kishës së Anglisë me një akt të parlamentit të vitit 1536. Kjo u shfrytëzua nga të gjithë elementet e klerit që ishin në favor të reformimit të kishës dhe që herët kishin vërejtjet e tyre për degradimin dhe keqpërdorimet e Kishës Katolike. Por ky konflikt dhe fillimi i reformimit dhe krijimi i Kishës së Anglisë pat pasoja menjëherë në Irlandë, sepse aristokracia irlandeze ishte kundër këtij procesi si dhe vetë Anglia dhe kisha e re nuk e kishte atëkohë potencialin për të vendosur hegjemoninë e vet. Në kohën e Elizabetës së I-rë (1558-1603) pati më shumë përpjekje për të anglicizuar elitën aristokratike, si dhe për të përhapur frymën e reformimit të kishës në Irlandë. Sidoqoftë, këto hapa shpesh u përballën me refuzime dhe kryengritje. Për këtë arsye por edhe për shkak të rrezikut spanjoll, Elizabeta e I-rë ishte shumë e kujdesshme në politikat e saj ndaj Irlandës. Shpeshherë ajo i falte kryengritësit dhe kërkonte vetëm lojalitetin ndaj kurorës e jo edhe ndaj fesë (Beckett, 2008).

2.4.2 Kolonizimi i Irlandës dhe pasojat e tij

Kolonizimi i Irlandës, ky i cili ka lënë pasojat deri në ditët e sotme në ndryshimin e strukturës etnike dhe fetare të ishullit, ka filluar të realizohet më seriozisht me ardhjen në krye të mbretërve të Anglisë, të Irlandës dhe të Skocisë të Xhejmsit të Parë, nga dinastia e Stjuartëve në vitin 1603. Uelsteri vazhdonte të ishte rajoni që kishte ruajtur karakteristikat kelte më të paprekura nga valët e herëpashershme të kolonizimeve të mëhershme. Sidoqoftë, pakënaqësia e aristokracisë së Uelsterit me politikat e Londrës dhe favorizimin e hapur të elementit protestant, e përfaqësuar nga dy prej kontëve më të fuqishëm Tyrone dhe Tyrconnell, ndonëse nuk u shndërrua në kryengritje, bëri që këta dy përfaqësues të aristokracisë irlandeze, nga frika e arrestimit dhe ekzekutimit, të iknin për në kontinent në vitin 1607. Kjo ikje njihet në historiografinë irlandeze dhe britanike si “ikja e kontëve”. Largimi i tyre u shfrytëzua nga autoritetet që t’i trajtonin ata si tradhtar, t’ua konfiskonin tokat, dhe të vendosnin aty kolonë nga Anglia dhe Skocia. Pronat e tyre, në të vërtetë, ishin pjesët më të mira të Uelsterit dhe me konfiskimin e tyre u shtrua rruga që përfundimisht të fillonte edhe ndryshimi i strukturës etnike dhe fetare në Uelster (Beckett, 2008). Llogaritet se pas ikjes së tyre diku 1.6 milion hektarë tokë ishte në dispozicion për kolonët në Uelster (shih Madden, 2005, f.26). Sigurisht ky nuk do të ishte një proces i lehtë dhe i shpejtë. Me kalimin e kohës, përveç dikotomisë katolike dhe

protestantë, do të kemi edhe ndarje dhe përçarje brenda vetë komunitetit protestantë, për shkak se Kisha e Irlandës (simotra protestante e Kishës së Anglisë) do të kërkonte lojalitet edhe nga presbiterianët skocez. Këta të fundit do të mbesin në një konflikt të gjatë fetar e politik me të dhe në periudha të caktuara do të jenë edhe aleat me katolikët. Në anën tjetër, ndonëse parlamenti irlandez deri në këtë kohë vazhdoi të kishte shumicën e anëtarëve katolikë, me ndryshimin e zonave zgjedhore dhe kriterëve, protestantët e pakët si popullsi do të kenë shumicën në këtë parlament që prej zgjedhjeve të vitit 1613 (Beckett, 2008). Llogaritet se në vitin 1600 vetëm 2% prej 1 milion popullsi që kishte Irlanda ishin me prejardhje nga Anglia ose Skocia. Sipas Terry Golway (2001) në njëqind vitet që do të pasojnë kjo popullsi do të arrijë në 30% të ishullit. Në vitin 1622 në Uelster jetonin diku rreth 13,000 kolonë, përderisa në vitin 1640 ky numër arriti në 100,000 (shih Golway, 2011, f.24).

Diskriminimi i vazhdueshëm bënte që aristokracia irlandeze, qoftë ajo anglo-normane qoftë ajo kelte, të ndjehej vazhdimisht nën presion. Si pasojë e kësaj situatë filloi kryengritja e vitit 1641, e cila u bë pjesë e asaj që njihet si Lufta e Tri Mbretërive (që përfshinte Irlandën, Anglinë dhe Skocinë) dhe, përveç karakterit të kërkesave për rikthimin e të drejtave të plota për katolikët në Irlandë, u bë edhe pjesë e Luftës Civile në Angli e Skoci e me ç'rast u rrëzua nga pushteti mbreti Çarlisi i I-rë. Kryengritësit në Irlandë, të cilët e krijuan edhe atë që njihet si 'Konfederata Katolike e Irlandës', që nga viti 1642 e vendosën pushtetin në mbi dy të tretat e territorit të ishullit dhe kishin krijuar një aleancë me Mbretin Çarlis. Përkundër përpjekjeve që lufta të mos kishte karakter sektar, popullsia katolike sulmoi herë pas here edhe vendbanimet protestante si reaksion ndaj marrjes së tokave nga ana e këtyre të fundit. Mbetet e njohur masakra në Portadown të Uelsterit ku llogaritet se u mbytën rreth 1,000 banorë, burra, gra e fëmijë (Golway, 2001, f.25). Fitorja e republikanëve në Angli, rrëzimi i mbretërisë, ekzekutimi i Çarlisit të I-rë si dhe ardhja në krye të Komonuelthit e Oliver Kromuellit ndryshuan tërësisht edhe fatin e luftës në Irlandë. Në vitin 1650 Kromuelli zbarkoi në Irlandë dhe pas disa muajsh e ripushtoi tërë ishullin, duke bërë represion, gjithashtu, edhe ndaj popullatës civile katolike si hakmarrje për pësimet e komunitetit protestant. Fitorja e Kromuellit erdhi edhe si pasojë e përçarjes në mes të dy grupeve të aristokracisë irlandeze të cilat ende funksionin si të ndara, atyre anglo-normane dhe irlandezo-kelte. Kromuelli, më pas, vendosi politikën më efektive të kolonizimit të Irlandës, e posaçërisht të Uelsterit. Pjesëmarrja në luftën kundër tij dhe në anën e Konfederatës ishte e mjaftueshme për konfiskimin e tokave dhe dhënien e tyre kolonëve të rinj. Kështu rënia e ndikimit të aristokracisë katolike, ndonëse graduale, ishte e vazhdueshme (Beckett, 2008). Para Kromuellit katolikët zotëronin rreth 60% të tokës në Irlandë, përderisa Kromuelli ua rishpërndau një pjesë të mirë të kësaj toke ushtarëve të vet, aleatëve dhe në përgjithësi kolonëve protestantë. Kështu, në këtë periudhë, vetëm 20% e tokës mbeti në pronësi të katolikëve (Golway, 2001, f.28). Kolonët e rinj, instruktueshin tani që të ndërtonin vendbanime të mbrojtura nga mundësia e sulmeve të ardhshme të popullsisë katolike vendase. Ky kontekst politik e ushtarak, do të krijojë atë që më vonë mund të trajtohet si një 'logjikë rrethimi', që mbretëron ende brenda komunitetit protestant në Irlandën e Veriut. Ekzistencën e mentalitetit të rrethimit brenda komunitetit protestant e pranon edhe Ushtria Britanike (*Operation Banner*, 2006, para. 208).

Kjo vazhdoi edhe në periudhën e parë pas restaurimit dhe kur në pushtet erdhi Çarlisi i II-të, i cili i vazhdoi politikën e njëjta përkundër faktit se restaurimi i ngjalli shpresat tek aristokracia katolike për një ndryshim të situatës për shkak të lojalitetit që ata kishin pasur ndaj kurorës. Por një ngjarje tjetër, një kontekst krejt tjetër politik, do të vendoste në shekullin e 18-të por edhe për një pjesë të mirë të 19-it, atë që njihet si 'pushteti protestant'. Me ardhjen në pushtet

të Xhejmsit të II-të në vitin 1685, pas një kohe të gjatë në fronin e tri mbretërve erdhi një mbret katolik, i fundit i tillë në krye të tyre. Ardhja e tij në pushtet, ndonëse përkundër fesë së tij katolike u prit me miratim nga parlamentet e të tri mbretërve, konflikti politik dhe fetar që nxiti ai, konfliktet e vazhdueshme me parlamentin anglez e skocez, si dhe frika e një dinastie katolike, bëri që mbreti të rrëzohej dhe kështu, në vitin 1688, të fillonte ajo që njihet si Revolucioni i Lavdishëm, i cili në Angli nuk mori shumë viktima, por që beteja kryesore u zhvillua në Irlandë. Anglezët e sollën nga Holanda, si udhëheqës të përbashkët të fronit Williamin e III-të, Princin e Oranzhit dhe gruan e tij Marinë e II-të, vajzën protestante të Xhejmsit të II-të. Ardhja e tyre në pushtet, realisht, vendosi bazat e monarkisë parlamentare në Britaninë e Madhe dhe kufizimin maksimal të pushtetit të mbretërve përmes miratimit të Kodit të të Drejtave (*Bill of Rights*) nga Parlamenti i Anglisë në vitin 1689 (Maurois, 1937). Në anën tjetër Parlamenti i Irlandës e njohu vetëm Xhejmsin e II-të si monark legjitim dhe njëkohësisht përmes një akti i garantoi lirinë e besimit të dy denominimeve të krishtera, si katolikëve ashtu edhe protestantëve. Zbarkimi i Xhejmsit në Irlandë, në vitin 1689, nënkuptoi edhe intensifikimin e betejave në ishull. Në vitin 1690 vetë Williami zbarkoi në Irlandë dhe e fitoi betejën kryesore, atë të njohur si Beteja e Boyne duke e kthyer fatin e luftës përfundimisht kundër Xhejmsit. Kjo betejë, ashtu si edhe qëndresa e protestantëve në Londonderry në verën e vitit 1689 dhe çarja e rrethimit më 28 korrik 1689, festohen edhe sot përmes marsheve aq të kontestuara të protestantëve në Irlandën e Veriut. Lufta përfundoi në vitin 1691 me nënshkrimin e Paqes së Limerikut, paqe e cila u garantonte aristokracisë katolike të gjitha të drejtat që i kishte pasur më herët, por e cila nuk respektua asnjëherë, as nga parlamenti anglez e as nga ai irlandez, të cilët vendosën kushte të tilla që përfundimisht i larguan nga jeta politike katolikët për më shumë se një shekull në Irlandë. Mbreti William ishte më gjeneroz sesa që ishte Parlamenti i Irlandës, por tanimë pushteti i tij ishte shumë i kufizuar pasi që në Irlandë, në pushtet ishin elitat protestante, me interesa direkte në përjashtimin e katolikëve nga jeta publike dhe e drejta për pronë. Kjo situatë e re u përcoll edhe me konfiskimin e tokës, pamundësinë për arsimim dhe vështirësi e kufizime në praktikimin e fesë. Pra kështu fillon ai që njihet si ‘pushteti protestant’, e nga i cili në një masë përjashtoheshin edhe presbiterianët skocez të Uelsterit (Beckett, 2008). Siç e thotë Beckett, vetëm rrethanat e krijuara nga Revolucioni Borgjez Francez bënë që era e ndryshimeve të ndjehej edhe në Irlandë (Beckett, 2006, f.146).

Shekulli i 18-të ishte kryesisht një shekull në të cilin popullsia shumicë e Irlandës, ajo katolike irlandeze, përpiquej të mbijetonte. Ligjet penale kishin kufizuar jashtëzakonisht shumë të drejtat e tyre, përkundër që jo çdo herë ato aplikoheshin në mënyrë rigoroze. Në vitin 1728 katolikët, pasi më nuk kishin të drejtë të ishin anëtarë parlamenti, e humbën edhe të drejtën për të votuar e për të shërbyer në ushtri. Këto ligje e pamundësonin edhe pjesëmarrjen e katolikëve në juritë gjyqësore dhe i privonin nga çdo mundësi për të praktikuar profesionin e juristit. Ishte kufizuar edhe më tej mundësia për të qenë pronar toke, duke e bërë shumë të vështirë blerjen, shitjen apo lëshimin e saj me qira. Kështu, për katolikët, të vetmet mundësi ishin që toka t’u trashëgohej djemve të pronarit duke e copëtuar atë në vazhdimësi, apo në rast se ndonjë nga djemtë konvertohej në protestantizëm atëherë tërë toka i mbetej atij. Andaj nga 14% katolikë që ishin pronarë të tokës në Irlandë në vitin 1700, mbetën vetëm 5% në vitin 1775. Siç u theksua, edhe presbiterianët skocez kishin telashet e veta, dhe përkundër që e drejta e votës nuk u mohojë, e kishin të pamundur të kishin poste publike përderisa nuk i nënshtroheshin Kishës së Irlandës. Si rezultat, në mes të viteve 1730-1770, mbi 50,000 presbiterian do të emigrojnë për në Amerikë (Madden, 2005, f.41-42).

2.4.3 Beteja e “Patriotëve” dhe Akti i Unionit i vitit 1800

Ndonëse katolikët ishin të përjashtuar nga jeta politike e Irlandës, brenda vetë parlamentit protestant irlandez filloi të krijohej lëvizja, pjesëtarët e së cilës do njihen si “patriotët”. Fillimisht, beteja kryesore e këtij grupimi ishte ajo për tregun e lirë, sepse Britania e Madhe kishte vendosur kufizime doganore për një sërë produkte të sidomos për leshin, produktet e tij dhe xhamin. Po ashtu kërkohej që të hapeshin tregjet e kolonive edhe për Irlandën. Përfaqësuesit më të njohur të “patriotëve”, ishin Henry Flood dhe Henry Grattan. “Patriotët” punuan afër me “Vullnetarët” që u krijuan në vitin 1778, gjatë luftës për pavarësi të Amerikës, si reaksion ndaj faktit se ishulli kishte mbetur pa mbrojtje dhe rrezikohej nga Franca. Por, ndërkohë, kjo organizatë gjysmë ushtarake mori edhe karakter politik, duke ndihmuar betejën parlamentare për heqjen e kufizimeve tregtare si dhe për më shumë pavarësi legjislative. Sado motiv jo kryesor, kjo lëvizje në planin afatgjatë ndihmoi edhe në fillimin e procesit të emancipimit të katolikëve. Kështu në vitin 1779 dhe 1780 u fitua beteja për hapjen e tregut britanik dhe atij kolonial për prodhimet irlandeze (Beckett, 2008). Si rezultat i punës së kombinuar të Grattanit me “Vullnetarët”, u arrit që në vitin 1782 Parlamenti i Irlandës të fitojë pavarësinë nga Londra. Kjo pavarësi nuk do të ishte e gjatë e për më tepër do të ishte akti i fundit i një pavarësie nga Anglia. Revolucionari Borgjez Francez kishte shkundur edhe shoqërinë irlandeze. Fillimisht, rrethet përparimtare në Uelsterin protestant, nën udhëheqjen e dublinasit Theobald Wolfe Tone e të ndikuar nga vlerat e revolucionit në Francë, si dhe nga veprat si ajo e Thomas Paine “Të Drejtat e Njeriut”, në vitin 1791 krijuan *Shoqërinë e Irlandezëve të Bashkuar (Society of United Irishman)*. Tone (cituar sipas Golway, 2001, f.58), një protestant që edhe sot konsiderohet si babai i republikanizmit irlandez, theksonte se qëllimi i tij ishte “Të bashkojë tërë popullin e Irlandës, të zhdur kujtimet e mospajtimeve të kaluara, dhe të zëvendësojë me fjalën e përbashkët të Irlandezit, emërtimet si Protestant, Katolik dhe Disident (presbiterian vër. ime)”. Ai punoi ngushtë edhe me *Komitetin Katolik* dhe u bë edhe sekretar i kësaj organizate që punonte për emancipimin e katolikëve. Tone punoi dhe arriti që shumicën e anëtarësisë së kësaj organizate t’i bëjë anëtarë të Shoqërisë së Irlandezëve të Bashkuar. Si rezultat i kësaj pune dhe këtij bashkëpunimi, u organizua edhe kryengritja e vitit 1798. Për shkak se Tone ishte në Francë pritej edhe ndihma franceze, e cila erdhi vonë dhe jo mjaftueshëm. Shumica e udhëheqësve u arrestuan, përfshirë Tone, i cili u dënua me vdekje, por për shkak se nuk iu pranua kërkesa që të ekzekutohej si ushtar nga një skuadër ushtarake, ai e vrau veten. Kryengritja në përgjithësi ishte një përpjekje e dështuar dhe, duke dështuar në koordinimin e saj, rezultatet ishin të vogla. Ndonëse udhëheqja e saj ishte protestante, katolikët gjithashtu ishin pjesë e saj. Në disa pjesë të Irlandës u shënuan disa sulme ndaj popullsisë protestante, gjë që u shfrytëzua nga lojalistët në Uelster, që të largonin popullsinë protestante nga projekti i pavarësisë irlandeze dhe republikanizmit. Kjo kryengritje ishte një moment kthese në këtë drejtim, sepse ndonëse protestantët do të vazhdojnë të kenë rol të rëndësishëm në lëvizjen për liri të Irlandës, shumica e popullsisë protestante, sidomos ajo e Uelsterit, do të fillojë të bëjë çdo herë e më luajale ndaj Britanisë së Madhe. Përkundër dështimit, kjo kryengritje i frikësoi autoritetet britanike dhe ato zyrtare irlandeze. Kryengritja zgjati gjashtë muaj dhe u vranë 30,000 njerëz, krahasuar kjo me 25,000 që u vranë për gjashtë vite të Luftës për Pavarësi të Amerikës (Golway, 2001, f.90). Siç e thekson Beckett, ndonëse qëllimet e Wolfe Tone për të bashkuar irlandezët e të gjitha feve rreth kauzës së përbashkët të luftës kundër Britanisë së Madhe dështuan, dhe kryengritja ishte më shumë një betejë brenda irlandeze, në planin afatgjatë ai vendosi bazat e traditës me shumë ndikim në lëvizjen për pavarësi të Irlandës, atë të dhunës revolucionare (Beckett, 2008), apo të asaj që njihet edhe si ‘republikanizmi i forcës fizike’. Kjo kryengritje bëri që kryeministri

britanik William Pitt i Riu, duke shfrytëzuar të gjitha mjetet, madje edhe ato të korrupsionit (llogaritet që në atë kohë i ka paguar diku rreth 1,25 milion sterlina për të marrë votën e deputetëve që e kundërshtonin), të arrinte që në shkurt të vitit 1800 të merrte votën e Parlamentit të Irlandës për të miratuar Aktin e Unionit, me të cilin parlamenti i Irlandës bashkohej me atë të Britanisë së Madhe dhe i tërë pushteti bartej në Westminster. Shteti i ri quhej Mbretëria e Bashkuar e Britanisë së Madhe dhe e Irlandës. Me këtë Akt, Irlanda dërgonte 100 deputetë në Dhomën e Qytetarëve dhe 32 në atë të Lordëve, numra që u shtuan me kohën (Union with Ireland Act 1800, nenet 1, 3 dhe 4). Por duhet theksuar se Pitt, mori në shumicë edhe përkrahjen e katolikëve, sidomos të klerit, të cilëve u premtoi se me kohë do t'ua mundësonte jo vetëm të drejtën për të votuar por edhe për të qenë pjesë e parlamentit britanik.

Premtimi për emancipimin politik u bë duke pasur parasysh se lehtësimet në çështjen e shkollimit fetar, praktikimit të profesionit të juristit si dhe në zbutjen e pjesëve të tjera që kishin të bënin me ligjet penale, përfshirë çështjet e pronësisë mbi tokën, veç kishin filluar të zbatoheshin që në dekadën e fundit të shekullit të 18-të (Beckett, 2008). Kështu oferta për emancipimin e katolikëve, e kombinuar me frikën që kishte kleri katolik nga vlerat republikane dhe qasja që kishin pasur revolucionarët francez ndaj Kishës Katolike, bënë që elitat katolike të pranonin Aktin e Unionit shumë më lehtë se që ishte menduar. Pas këtij akti u organizua edhe një kryengritje në vitin 1803, e përmasave shumë më të vogla, nga anëtarët e lëvizjes së Irlandezëve të Bashkuar që ishin liruar nga burgu si Thomas Russell dhe Robert Emmet. Gjykimi i këtij të fundit dhe fjalimi i tij do të mbeten në kujtesën e gjeneratave të tëra të irlandezëve që luftuan për liri dhe idealet republikane. Në fjalimin e tij para gjyqit ai kërkonte që të mos i shkruhet epitafi nga kjo gjeneratë, e cila nuk i kupton motivet e tij, sepse ai do t'i shkruhet nga një gjeneratë tjetër, atëherë kur kombi dhe vendi të cilit i takon do ta marrë vendin e merituar në mesin e kombeve (shih në Golway, 2001, f.92).

Tri dekadat e para do të jenë dekada të betejës për emancipimin e plotë të popullsisë katolike në Irlandë. Gratani bëri punë të madhe në vitin 1820 si anëtar i Parlamentit britanik, por krejt projekti u kurorëzua nga Daniel O'Connell, i njohur me nofkën "Çlirimtari". Ai e kombinoi punën që ishte bërë në parlament me presionin popullor përmes demonstratave dhe bashkëpunimit me Asociacionin e Katolikëve. Ky kombinim i metodave institucionale dhe jashtë institucionale dha rezultatet e veta dhe në vitin 1829, përfundimisht, luhet njëri ndër aktet e fundit të emancipimit të katolikëve, duke lejuar që katolikët të bëhen anëtarë të parlamentit. Një ndër anëtarët e parë irlandez katolik të Parlamentit të Britanisë së Madhe bëhet edhe vetë O'Connell. Siç e thekson Beckett (2008), kjo metodë e kombinimit të mjeteve institucionale me ato jashtë institucionale do të bëhet karakteristikë e jetës politike në Irlandë sepse, sipas tij, natyra e problemit irlandez përgjatë shekujve ishte e tillë që nuk mund të zgjidhej vetëm përmes betejës politike parlamentare. Dhe kjo metodë do të praktikohet si nga irlandezët katolik, po ashtu edhe ata protestantë. Madje, në Irlandën e Veriut, kjo ka qenë kështu, herë me më shumë e herë me më pak intensitet, së paku deri në vitin 1997, kur edhe zgjidhja e problemit është futur në rrugë kushtetuese institucionale.

2.4.4 Uria e Madhe dhe lindja e republikanizmit militant

O'Connell me kohën u sfidua në përpjekjet e tij nga një grup intelektualësh të rinj të grumbulluar rreth gazetës *The Nation* si dhe, fillimisht, bashkëpunëtorë të ngushtë të vet O'Connell. Me kohën ata filluan të quheshin si Irlanda e Re (*Young Ireland*). Figura më e njohur e tyre ishte Thomas Davis, një poet protestant i pasionuar me kulturën kelte dhe idenë e

pavarësisë së Irlandës. Mjeti i tyre, që për një kohë ishte edhe i O'Connell, ishte gazeta *The Nation* që qarkullohej dorë më dorë dhe përmes saj propagandohej shfuqizimi i Aktit të Unionit të vitit 1800, një nismë që e kishte nisur së fundmi edhe vetë O'Connell. Por kur ky i fundit filloi të tërhiqej për shkak të presionit të pushtetit si dhe të pranonte idenë e shkollimit të lartë të ndarë në baza fetare, për çka ishin kundër *Irlandezët e Rinj*, filloi edhe ndarja e të rinjve nga lideri i tyre shpirtëror. Gjithashtu ata çdo herë e më tepër konsideronin se zgjidhja e vetme ishte kryengritja e armatosur, tani më e ndikuar edhe nga ngjarjet revolucionare në Evropën e vitit 1848. Ndërkohë që Davis kishte vdekur, kolegët e tij do të punonin në organizimin e kryengritjes së vitit 1848, kryengritje kjo e dështuar por që megjithatë do të kishte ndikim në zhvillimet e mëvonshme të lëvizjes për liri të Irlandës. Në krye të kësaj kryengritjeje ishte William Smith O'Brien. Përkundër dështimit të saj, rëndësia e saj për gjeneratat e ardhshme do të lidhet edhe me një ngjarje tjetër të rëndësishme, të njohur si Uria e Madhe e viteve 1845-1849, që ishte një ndër tragjeditë më të mëdha të Irlandës së shekullit 19, e që e ndryshoi tërësisht edhe fatin e saj ekonomik, demografik dhe atë politik. Kjo fatkeqësi e madhe kombëtare lidhet me sëmundjen e patates që ishte ushqimi kryesor për shumicën e irlandezëve të varfër. Përkundër faktit se Irlanda kishte plot ushqime tjera, ato eksportoheshin dhe as pronarët e tokave, as qeveria britanike në fillim nuk treguan solidaritetin e duhur. Qeveria britanike në fillim nuk ndërhyri duke i qëndruar besnike idesë së “tregtisë së lirë”, pra se vetë tregu do të duhej ta rregullonte këtë situatë. Por kjo indolencë i kushtoi Irlandës me një milion të vdekur dhe një milion njerëz të tjerë që mërguan në SHBA (Beckett, 2008, f.345; Coogan, 2002, f.256). Autorë të ndryshëm kanë konsideruar se këto politika kanë qenë të qëllimshme nga ana e qeverisë britanike që njëherë e përgjithmonë ta heq qafe çështjen irlandeze, në këtë rast duke e shfrytëzuar një fatkeqësi ekonomike dhe natyrore (Golway, 2001). Ndonëse dukej që kjo fatkeqësi e gjunjëzoi Irlandën dhe që mesazhet e Irlandës së Re nuk gjenin vesh për t'i dëgjuar, argumentet e tyre pro pavarësisë në *The Nation* ishin përforcuar edhe më tej. Ata argumentonin tani se një parlament dhe qeveri irlandeze nuk do të lejonte që uria të merrte këto përmasa dhe që shteti të mos ndërhynte. Kjo, sipas tyre, ndodhte vetëm sepse çdo gjë ishte përqendruar në duart e Londrës (Golway, 2001). Kjo fatkeqësi nxori në sipërfaqe edhe një forcë tjetër. Kjo ishte diaspora irlandeze në SHBA e cila në të ardhmen do të luaj një rol të rëndësishëm në përpjekjet për liri. Sado e varfër dhe e dobët, përgjatë viteve e dekadave, kjo diasporë do të fuqizohet jo vetëm ekonomikisht por do të fillojë të ketë ndikim edhe në jetën politike në SHBA (Coogan, 2002).

Ish aktivistët e Irlandës së Re, James Stephens dhe John O'Mahony, do të vendosnin bazat e organizimit të dy organizatave që do të kenë një rol vendimtar në lirinë dhe pavarësinë irlandeze. Në vitin 1858 Stephens krijoi në Irlandë organizatën Vëllazëria Republikane Irlandeze (*Irish Republican Brotherhood - IRB*), organizatë kjo që mbijetoi deri në vitin 1924 dhe, në anën tjetër, në të njëjtin vit në SHBA do të krijohet organizata e saj simotër, e menduar si një ndihmuese financiare dhe lobuese Vëllazëria Feniane (*Fenian Brotherhood*). IRB do të jetë bartësja e filozofisë republikane irlandeze dhe e asaj që njihet si ‘republikanizmi i forcës fizike’, pra si e kundërta e politikës institucionale dhe kushtetuese. IRB do të ketë ngritjet dhe rëniet e veta, por ajo do t'i qëndrojë të gjitha goditjeve të pushtetit, të kohës dhe të gabimeve të veta dhe do të jetë organizata rreth së cilës do të mblidhen të gjithë liderët e luftës për liri që solli pavarësinë. Stephens arriti të krijojë një organizatë të fshehtë të bazuar në rrathë (celula), anëtarët e të cilave nuk i njohin anëtarët e celulave të tjera, por që kanë një përgjegjësi që ka lidhje me qendrën rajonale dhe pastaj qendra rajonale, përmes një presoni, kontakton qendrën e organizatës. Ky organizim, i cili u shtri në tërë Irlandën, bëri që mbijetesa e IRB-së të jetë e gjatë. Puna e saj u kombinua me atë të simotrës së saj në SHBA, edhe pse herë pas here kishte

edhe tensione në mes të dy organizatave. Ndonëse IRB organizoi një kryengritje të dështuar në vitin 1867, në të cilën vdiqën 12 vetë, si zakonisht, në vetëvete ajo kishte më shumë një rëndësi simbolike, dhe ishte hera e parë kur u shpall republika e pavarur irlandeze. Kjo kryengritje u pasua me arrestime të shumta dhe me përpjekje për të liruar të burgosurit (Golway, 2001).

Lirimi i tyre u bë një kauzë e fenianëve por që u përqafua edhe nga patriotët institucionalistë si *Isaac Butt*, i cili në vitin 1873 krijoi Lidhjen e Vetëqeverisjes (*Home Rule League*) apo si njëher më shumë si Partia e Vetëqeverisjes (*Home Rule Party*). Kjo lëvizje politike institucionaliste kishte për qëllim të ndikonte në reformimin e politikës agrare si dhe në krijimin e një parlamenti autonom irlandez, duke ruajtur lidhjet dhe unionin me Britaninë e Madhe. Përderisa Butt luajti rol të rëndësishëm në fillimet e kësaj lëvizjeje, ai që Irlandën e ktheu në tryezën politike të politikës britanike ishte Charles Parnell, i cili në vitin 1880 e reformoi partinë në Partia Parlamentare Irlandeze. Parnell, edhe pse nga një familje protestante pronare tokash, punoi shumë afër me lëvizjen për reformën agrare dhe me qiraxhinjtë e varfër që diskriminoheshin nga pronarët e mëdhenj, duke i shndërruar ata në votuesit kryesor të partisë irlandeze. Dymijë njerëz në vitet 1870' ishin pronarë të 70% të Irlandës, përderisa nga 5 milion njerëz që kishin mbetur (nga 6,5 milion sa kishte në vitin 1850 dhe 8,5 milion para urisë), 3 milion ishin qiraxhinj të pa tokë ose punëtorë (Golway, 2001, f.150). Gjithashtu në punën e tij parlamentare ai shfrytëzoi edhe fuqinë e tij politike në parlamentin britanik për të realizuar politikat e tij sa i përket shpërndarjes së tokës por edhe për të çuar përpara Ligjin e Vetëqeverisjes (*Home Rule Bill*) të vitit 1886, i cili u mposht në Dhomën e Qytetarëve me 341 vota kundër me 311 pro. Në punën e tij politike ai u lidh me liberalët anglez e sidomos udhëheqësin dhe kryeministrin e tyre William Gladstone, dhe përmes bashkëpunimit me të bëri përpjekje të çojë përpara projektin e vetëqeverisjes irlandeze. Përkundër kësaj humbjeje, dukej se autonomia irlandeze ishte çështje kohe. Ndonëse Parnelli, për shkak të disa problemeve dhe skandaleve personale familjare, u largua nga politika dhe shpejt edhe vdiq, në vitin 1891, beteja për vetëqeverisje vazhdoi por pa u realizuar asnjëherë. Në vitin 1893 Gladstoni, për të dytën herë, e dërgoi në parlament një ligj për vetëqeverisjen irlandeze. Kësaj here e kaloi Dhomën e Komunave por dështoi në atë të Lordëve (shih në Beckett, 2008, f.376-404). Për shkak të bllokimeve buxhetore që i bënte Dhoma e Lordëve si dhe bllokadës që ia bënte projektit për autonomi të Irlandës, atëherë, me një kompromis politik për shkak se mbreti kërcënoi se do të emëronte anëtarë liberal të Dhomës së Lordëve për të barazuar me ata konservatorë, me Aktin e vitit 1911, kësaj të fundit iu hoq e drejta e vetos për një sërë ligjesh. Kjo bëri që në vitin 1914, përfundimisht, Ligji (i tretë) mbi Vetëqeverisjen e Irlandës të votohet nga Parlamenti Britanik. Fuqia politike e Partisë Parlamentare Irlandeze, tani e udhëhequr nga John Redmond, ktheu në pushtet liberalët pas sa vitesh dhe ky ligj ishte kushti i saj kryesor. Por reaksioni i madh në Uelster i prirë nga unionistët e Eduard Carsonit kundër vetëqeverisjes, që bëri që të vendosej baza për mos-përfshirjen e gjashtë rajoneve të Uelsterit në projektin e Irlandës autonome, si dhe fillimi i Luftës së Parë Botërore, e ndalën implementimin e ligjit (Beckett, 2008). Duhet theksuar se përkundër që unionistët ishin përcaktuar kundër Ligjit për Vetëqeverisje, sipas Jeremy Smith (2007) ata kishin një projekt alternativ federal që do ta mbante Irlandën të bashkuar e që përkrahej edhe nga Carsoni. Megjithatë, si duket, fati i Irlandës nuk mund të zgjidhej me autonomi. Asgjë më pak se pavarësia nuk ishte e mjaftueshme për Irlandën. Por që kjo të ndodhte do të duhej edhe shumë përpjekje dhe sakrifica. Dhe, edhe ajo liri dhe pavarësi do të vinte me ndarje dhe cungime. Si shumë herë në historinë irlandeze, politika institucionaliste nuk ishte e mjaftueshme. Duhej prapë ndërhyrja e 'forcës fizike të republikanëve' të IRB-së së fjetur

dhe të zhvendosur në margjina e larg nga qendra e zhvillimeve politike për shkak të sukseseve të Parnellit dhe partisë së tij, për të realizuar lirinë irlandeze.

2.4.5 Ringjallja kulturore kelte

Lëvizja politike për autonominë dhe pavarësinë e Irlandës nuk mund të kuptohet pa lëvizjen e rilindjes kulturore kelte, e cila u përqendrua në përpjekjet për ta ringjallur gjuhën kelte në të folur dhe në të shkruar si dhe në përpjekjet për t'i ngjallur sportet tradicionale irlandeze si *hurling*, futbollit kelt, hendbollit kelt etj. Kjo lëvizje e cila filloi në vitet 30-të të shekullit 19, mori hov me krijimin e Lidhjes Kelte (*Gaelic League*) në vitin 1893 si dhe në krijimin e Asociacionit Sportiv Kelt (*Gaelic Athletic Association*) në vitin 1884. Te dy organizatat, por sidomos e para, ndonëse propagandonin se nuk janë organizata që merren me politikë, në realitet ato patën një ndikim të jashtëzakonshëm në zhvillimet politike të vendit. Kryetari i parë i Lidhjes Kelte, protestanti Douglas Hyde, do të bëhej kryetari i parë i Irlandës. Ai, në vitin 1892, në një ligjëratë do të promovonte “domosdoshmërinë e de-anglicizimit të Irlandës” (Hyde, 1892, cituar sipas (Golway, 2001, f.192) e që do të bëhej edhe moto e ringjalljes kulturore kelte. E po ashtu jo vetëm anëtar, por fillimisht njëri ndër ndihmësit e Hyde dhe njëri ndër përfaqësuesit më të shquar të rilindjes kelte do të jetë Patric Pearse, një prej udhëheqësve të Kryengritjes së Pashkëve. Po ashtu, shumica e emrave më të njohur të lëvizjes për pavarësi dhe të luftës çlirimtare do të jenë anëtarë të kësaj organizate. Vetë Lidhja, do të shërbente për njohje në mes vete të figurave të mëvonshme të nacionalizmit irlandez dhe përmes saj do të krijoheshin bazat edhe për krijimin e Vullnetarëve Irlandez në vitin 1913. Udhëheqës i vullnetarëve do të jetë Eoin MacNeill një prej themeluesve të Lidhjes.

Në planin kulturor Lidhja do të botonte revista, do të organizonte shfaqje në irlandisht, ligjërata dhe kurse të mësimi të gjuhës irlandishte. Do të mobilizonte edhe gratë dhe do të formonte edhe degën e gruas. Të gjitha këto përpjekje ndonëse nuk do të arrinin rezultatin e dëshiruar, atë të rikthimit të irlandishtes si gjuhë kryesore e folur dhe e shkruar, arritën që ta mbajnë atë të gjallë si dhe i dhanë lëvizjes politike brumin e revolucionarëve të ardhshëm. Gjithashtu, si produkt i kësaj fryme, do të krijoheshin edhe institucione të rëndësishme kulturore si Teatri *Abbey*, ku u shfaqën dramat e dramaturgëve të njohur irlandez si William Yeats, Bernard Shaw, Lady Augusta Gregory etj. Jo çdoherë autorët dhe figurat e rëndësishme kulturore do të pajtoheshin mbi atë se a duhet të shkruhet në anglisht apo në irlandisht për t'u quajtur letërsi dhe kulturë irlandeze, por ajo që këto figura pajtoheshin ishte domosdoshmëria e një Irlandë që respekton kulturën kelte dhe që politikisht duhet të jetë autonome nga Londra (Golway, 2001).

2.4.6 Kryengritja e Pashkëve deri në pavarësi

Një moment i rëndësishëm në historinë e marrëdhënieve në mes të Irlandës dhe Britanisë së Madhe ndodhi në mesin e LPB-së. Ndodhi atëherë kur dukej se në tërë Perandorinë Britanike kishte një unitet rreth luftës dhe kur situata e acaruar në mes të nacionalistëve që donin vetëqeverisje dhe zbatimin e Ligjit mbi Vetëqeverisjen të Irlandës dhe unionistëve që ishin kundër, dukej se u qetësua së paku përkohësisht. Sidoqoftë, ndërkohë, republikanët të grumbulluar rreth IRB-së, me ndihmën e pjesës së vogël të Vullnetarëve Irlandezë që kishin kundërshtuar mobilizimin për luftë, filluan të punonin në drejtim të organizimit të një kryengritjeje kundër Britanisë së Madhe. Liderët të IRB-së të përqendruar rreth Këshillit

Ushtarak të saj si Patric (Padraig) Pearse, Joseph Plunkett, Thomas MacDonagh, Sean MacDermott, Thomas Clarke, Eamon Ceannt, të cilëve iu bashkëngjit edhe lideri i të majtës irlandeze dhe udhëheqësi i Ushtrisë së Qytetarëve Irlandezë, James Connolly, planifikuan dhe realizuan kryengritjen e njohur të Pashkëve të vitit 1916 (Beckett, 2008).

Kjo kryengritje që u zhvillua përgjatë festës së Pashkëve të vitit 1916 dhe reagimi i fortë i forcave britanike ka shtruar rrugën për dy procese të cilat do të ndikojnë jashtëzakonisht shumë në jetën politike të ishullit të gjelbër. Së pari, u shtrua rruga e pandalshme drejt krijimit të shtetit të pavarur irlandez duke lënë jashtë loje të gjitha opsionet e mëhershme të vetëqeverisjes e autonomisë. Dhe e dyta, u shtrua rruga për ndarjen e Irlandës në dy entitete, në atë të jugut, që do të shndërrohet në shtet të pavarur dhe më vonë në atë që njihet si Republika e Irlandës dhe, në atë të veriut, të dominuar nga unionistët protestantë, e cila do të mbetet pjesë e Mbretërisë së Bashkuar si Irlanda e Veriut. Kjo ndarje do të shërbej si mollë sherri që konflikti të mos shuhet deri në ditët e sotme, duke marrë deri më tani me mijëra jetë njerëzish. Për më tepër, kjo kryengritje dhe më pas lufta për pavarësi krijoi Irlandën e Veriut si një entitet politik shtetëror, fillimisht i padëshiruar dhe i pamenduar nga unionistët, që në fund u pranua si mekanizmi i vetëm kundër përfshirjes në shtetin e pavarur irlandez (A. Smith, 2014). Ky entitet u krijua për të mbrojtur interesat e unionistëve dhe menjëherë u shndërrua në atë që lideri unionist i asaj kohe dhe kryeministri i parë i Irlandës së Veriut James Craig e thoshte në vitin 1934 “...kemi një parlament protestant dhe shtet protestant” (Craig, 1934, cituar sipas Madden, 2005, f.127).

Kjo kryengritje përfundimisht vendosi në qendër të lëvizjes irlandeze për pavarësi republikanizmin (Townshend, 2013). Shpallja e Republikës më 24 prill 1916 nga Patric Pearse, nga shkallët e Zyrës së Postës së Përgjithshme në Dublin, e shtroi rrugën tanimë të pakthyeshme drejt pavarësisë dhe republikës. Tanimë lëvizja irlandeze për pavarësi kishte lënë pas lëvizjen për autonomi, të udhëhequr nga institucionalistët kushtetues të Partisë Parlamentare Irlandeze dhe përkundër gjithë represionit që mbretëroi pas kësaj kryengritjeje, dhe dobësimit të lëvizjes për pavarësi, pavarësia irlandeze u bë e pashmangshme. Ashtu siç do të bëheshin të pashmangshme edhe ndarja e ishullit, e cila deri në ditët e sotme do të mbetet një problem i mprehtë dhe i rëndë për zgjidhje.

Por çka thoshte deklarata dhe çka i mbijetoi kohës nga vlerat e proklamuar nga kjo deklaratë? Përveç thirrjes në histori e në betejat e vazhdueshme të popullit irlandez për liri, kjo deklaratë promovonte barazinë para ligjit të të gjithë irlandezëve pa marrë parasysh dallimet fetare dhe ato gjinore. Deklarata zotohej se “Republika do të garantojë liritë fetare dhe civile, të drejtat e barabarta dhe mundësitë e barabarta për të gjithë qytetarët...” (Proclamation of the Irish Republic, 1916). Ky koncept republikan do të bartet në tërë përpjekjet për të trajtuar ndarjet sektare në mes të katolikëve dhe protestantëve, sidomos në Uelster, përpjekje që kanë vazhduar deri në ditët e sotme. Sigurisht që shpallja e republikës dhe konceptet republikane do të vazhdojnë ta mbizotërojnë skenën irlandeze për dekada, madje do të jenë “mollë sherri” e cila do ta ndez edhe luftën civile në Irlandë pas shpalljes së pavarësisë. Por për këtë më vonë.

Kryengritja zgjati prej 24 prillit deri të shtunën e 29 prillit, kur kryengritësit u dorëzuan. 2,000 luftëtarë irlandezë të armatosur keq u ballafaquan me mbi 30.000 ushtarë britanik dhe artilerinë e tyre. U vranë 64 kryengritës, 130 ushtarë të forcave britanike dhe mbi 300 civilë. Në ditët e para të përfundimit të kryengritjes, opinioni publik irlandez ishte krejtësisht kundër kryengritësve. Madje, duke i dërguar në burg përgjatë rrugëve të Dublinit, njerëzit edhe i fyenin kryengritësit. Dukej se Irlandës republikane militante po i jepej goditja përfundimtare. Me fillimin e kryengritjes u shpall gjendja e jashtëzakonshme dhe kryengritësit e zënë u gjykuan nga gjykatat e luftës. Kështu, në mes të 3 dhe 12 majit 1916, u dënuan dhe ekzekutuan 15

kryengritës, në mesin e tyre të shtatë udhëheqësit e kryengritjes. U arrestuan me mijëra njerëz pa ndonjë akuzë formale dhe rreth 2,000 vetë u transportuan në një kamp internimi në Uells që quhej *Frongoch* ku mbaheshin pa vendim gjyqi.

Se gjasat për të pasur sukses kryengritja ishin të pakta e dinin edhe udhëheqësit e saj. Sidomos pas dështimit të furnizimit me armatime nga Gjermania si dhe përçarjes me udhëheqësin e Vullnetarëve Irlandez Eoin MacNeil, i cili ishte kundër kryengritjes dhe ditën kritike lëshoi një thirrje që vullnetarët të mos i përgjigjeshin asaj. Por përkundër kësaj situatë të pafavorshme, udhëheqja ushtarake e IRB-së mendonte se kryengritja do të shtronte rrugën për të ardhmen dhe ishin të bindur në reagimin ekstrem të pushtetit britanik. Madje pak a shumë këtë e thoshte vetë Pearse gjatë gjykimit:

...Ne e kemi ruajtur nderin e Irlandës dhe nderin tonë. Veprat tona të javës së kaluar janë ndër më të ndritshmet në historinë e Irlandës. Njerëzit do të thonë gjëra të rënda për ne tani, por ne do të kujtohemi nga gjeneratat e ardhshme dhe do të bekohemi nga gjeneratat që ende nuk kanë lindur. (Pearse, 1916, cituar sipas Madden, 2005, f.97)

Nuk kishte diçka më shumë të vërtetë se ky pohim. Opinioni irlandez u kthye tërësisht në anën e kryengritësve. Kështu, atë që nuk e arritën kryengritësit e arriti reagimi i pushtetit britanik. Mu ashtu siç do ta parashihte Pearse që në fillim, kur u kuptua se kryengritja do të dështonte. Opinioni publik irlandez u tmerrua nga këto ekzekutime dhe ky represion. Reagimet ishin të shumta, madje edhe nga vetë Partia Parlamentare Irlandeze dhe personalitete të shquara si dramaturgu i madh e nobelisti Bernard Shaw (cituar sipas Beckett, 2008, f.441) i cili deklaronte se pushteti britanik po i “shenjtëron të burgosurit”. Në anën tjetër, shkrimtari tjetër i madh irlandez, nobelisti William Butler Yeats (1916), i cili përkundër se përkrahte autonominë irlandeze dhe ishte kundër dhunës si mjet për arritjen e qëllimeve politike, kësaj kryengritjeje ia kushtoi një prej poemave të tij të njohura *Pashkët, 1916*, në të cilën trajton raportet e tij personale me disa nga figurat kryesore të kryengritjes dhe me gjithë mospajtimet, edhe ai konstatonte se “çdo gjë ndryshoi, ndryshoi rrënjësisht, një bukuri e tmerrshme lindi”. Kjo bukuri e tmerrshme nuk ishte asgjë tjetër pos lëvizjes republikane dhe Irlandës republikane, që për shkak të heroizmit të kryengritësve dhe represionit e reagimit të pamatur të shtetit britanik po lindte para syve të tij.

Kështu, sipas Beckett (2008), në këtë periudhë “Irlanda po shkon shpejt drejt tiranisë më të rrezikshme – tiranisë së të vdekurve” (f.441). Se cili do të ishte ndikimi i asaj që Pearse e thoshte tek fjalimi i tij kur i referohej gjeneratave “që ende nuk kanë lindur” më së miri kuptohet përmes konstatimit të ish kryeministrit irlandez Bertie Ahren në 90 vjetorin e Kryengritjes së Pashkëve se kjo kryengritje “është ndër katër shtyllat e pavarësisë së Irlandës” (Ahren, 2006, cituar sipas Aldous & Puirseil, 2008, f.113).

Kryengritja e Pashkëve dhe reagimi i pushtetit britanik shpërfaqin një model tipik kur reagimi i dhunshëm i shtetit ndaj përpjekjeve për autonomi, pavarësi e liri të një populli, jo që e ndal rrugën e pavarësisë së atij populli, por atë e bën krejtësisht të pashmangshme. Pushteti britanik, sidomos pas ardhjes në krye të qeverisë britanike të David Lloyd George, bëri hapa për të qetësuar situatën dhe për të ndalur terrorin e ofruar kompromis. Kështu në vitin 1917 u thirr Konventa Irlandeze me qëllimin e vetëm për të ofruar një zgjidhje për problemin irlandez. Mirëpo, refuzimi për të marrë pjesë në të i Sinn Feinit që udhëhiqej nga Arthur Griffith, e që kishte filluar të bëhej forca dominuese politike në vend, ishte bërë krah politik i IRB-së dhe kishte filluar njëkohësisht të absorbonte idetë republikane, si dhe i unionistëve të Uelsterit, e bënte krejt të padobishme punën e Konventës. Roli i Partisë Parlamentare Irlandeze, sado që formalisht ende partia kryesore në Irlandë, ishte zbehur dukshëm. Në pranverën e vitit 1918

përpjekjeve të Britanisë së Madhe për të mobilizuar popullsinë edhe në Irlandë për nevojat e mëdha për frontet e LPB-së, Irlanda iu përgjigj me një zë dhe më e vendosur se asnjëherë më parë që të mos e zbatojë mobilizimin. Nga rezistenca dhe bojkoti ndaj këtij projekti, që ishte rezultat i një bashkëpunimi të të gjithë komponentëve shoqëror, përfshirë edhe Kishën Katolike, Partinë Parlamentare Irlandeze dhe republikanët militantë, e që përfundoi me tërheqjen britanike nga ky projekt, doli fitues absolut Sinn Feini, të cilit i mbetën të gjitha meritat për këtë fitore (Beckett, 2008). Me mbarimin e LPB-së, në dhjetor të vitit 1918, u mbajtën zgjedhjet e reja. Këto zgjedhje shtruan rrugën për zhdukjen e partisë që kishte dominuar për disa dekada jetën politike të vendit, Partinë e Vetëqeverisjes, partinë e Parnellit, që gjithashtu kishte shtruar rrugën që vetë lëvizja e tij të radikalizohej me ndryshimin e situatës dhe rrethanave. Nga 105 parlamentarë që dërgonte Irlanda në Londër, vetëm 6 ishin të partisë së vjetër, 26 unionistë dhe 73 republikan të Sinn Feinit (Beckett, 2008, f.445). Por Sinn Feini, i cili tanimë udhëhiqej nga Eamon De Valera, njëri ndër komandantët e mbijetuar të Kryengritjes së Pashkëve, e miratoi politikën nga lideri i mëhershëm dhe tani nënkryetari i saj Arthur Griffith, se parlamentarët irlandez të zgjedhur do të abstenojnë nga vendet e tyre në Westminster. Kjo politikë e abstenimit, do të zbatohet deri në ditët e sotme nga Sinn Fein në Irlandën e Veriut. Për më tepër, deputetët e Sinn Feinit (edhe pse një pjesë e madhe të burgosur, ndër ta edhe De Valera dhe Griffith që ishin arrestuar në një fushatë anti-republikane në maj të vitit 1918) u mbledhën në Dublin në janar të vitit 1919 dhe e shpallën veten parlament të Republikës Irlandeze dhe e riafirmuan deklaratën e pavarësisë të vitit 1916, miratuan kushtetutën e përkohshme dhe caktuan delegacionin që do të merrte pjesë në Konferencën e Paqes në Paris. Në shkurt të atij viti, De Valera iku nga burgu dhe u emërua kryetar i Parlamentit Irlandez (*Dail Eirann*) dhe njëkohësisht e emëroi qeverinë irlandeze, e cila e konsideronte veten legjitime dhe sovranë në Irlandë (Beckett, 2008, f.445). Kështu u shtrua rruga e pakthyeshme e pavarësisë irlandeze, luftës për këtë pavarësi, ndarjes së Irlandës dhe luftës civile.

2.4.7 Lufta për pavarësi dhe Shteti i Lirë Irlandez

Që nga momenti i krijimit të qeverisë republikane irlandeze, ajo bëri përpjekje për të legjitimuar pushtetin e saj dhe delegjitimuar atë britanik. Kjo nuk ishte punë e lehtë, sado që pushteti britanik fillimisht nuk e mori seriozisht këtë përpjekje. Nuk ishte e lehtë sepse në thelb qeveria irlandeze duhej të vepronte nga ilegaliteti. Ishin tre shtylla në të cilat u përqendrua puna e saj. E para, kishte të bënte me rezistencën paqësore e cila përcillej me bojkotimin e institucioneve britanike, sidomos Policisë Mbretërore Irlandeze (më tej *RIC*) por edhe sistemin gjyqësor. E dyta ndërlidhej me vendosjen e pushtetit në këto fusha, sado e vështirë të ishte. Kështu filloi ndërtimi i një sistemi gjyqësor paralel dhe njëkohësisht u shfrytëzua pushteti lokal i cili filloi të ishte besnik ndaj Dailit. Pushteti lokal në shumicën e Irlandës kontrollohej nga Sinn Feini. Dhe shtylla e tretë ishte ndërtimi i IRA-s, si forcë ushtarake guerile e cila buronte nga IRB-ja dhe Vullnetarët Irlandez (shih për tri shtyllat e qeverisë irlandeze në Townshend, 2013, f.83-89). E reja e ndërtimit të IRA-s dhe fushatës që do të fillonte ajo lidhej me metodën e saj të punës. Ideologët kryesor të saj Majkëll Kollins dhe Richard Mulcahy kishin vendosur të mos përsërisin gabimet e kryengritjeve të kaluara, për t'u ballafaquar me forcat britanike në fushë të hapur. Kollinsi konsideronte se kishte ardhur koha jo vetëm të organizoheshin kryengritjet, por edhe të fitoheshin. Andaj ata përgatitën një tjetër taktikë lufte, atë të luftës guerile, ku nuk kontrollohej territor i caktuar, por armiku goditej kudo dhe në prita të vogla e të shpejta,

përfshirë edhe qytetet kryesore e sidomos Dublinin (Beckett, 2008). Kjo taktikë do ta gjente krejtësisht të papërgatitur pushtetin britanik në Londër dhe Dublin.

Kështu në vitin e parë të krijimit të saj u vendos një pushtet gjyqësor paralel, të cilit njerëzit filluan t'i përgjigjen, gjë që përcillej edhe me zhdukjen e RIC-it dhe postave të tyre policore pas aksioneve të para të IRA-s nëpër pjesët rurale. Gjykatat filluan të vendosin dënime dhe madje gazeta britanike *the Daily News* raportonte se “ligjet e Sinn Feinit kanë sanksione të tilla sa që asnjë ligj tjetër në Irlandë nuk e ka pasur për gjenerata”, ndërsa në *Observer* shkruhej se asgjë nuk i ka dhënë më shumë prestigj Sinn Feinit sesa gjykatat (cituar sipas Townshend, 2013, f.129). Deligjitimimi i pushtetit britanik filloi të ishte masiv, një fitore kjo e rëndësishme e pushtetit të Dailit mbi pushtetin britanik, që ishte jo vetëm fitore politike, por edhe fitore mbi zemrat dhe mendjet e irlandezëve, të cilët përfundimisht filluan të besojnë në Republikën. Nuk ka dyshim se ekzistenca e dy pushteteve do të shpinte në eskalimin e konfliktit dhe ndeshja do të ishte e paevitueshme (Townshend, 2013; Beckett, 2008).

Në anën tjetër, aksionet luftarake të IRA-s u intensifikuan e gradualisht edhe përgjigja e pushtetit britanik. Përderisa RIC kishte humbur betejën me IRA-n sidomos në zonat rurale, u mobilizuan njësi të tjera të karakterit policor por me ushtarë e oficerë veteranë, pjesëmarrës të LPB-së dhe luftërave të tjera të Perandorisë Britanike. Këto njësi janë të njohura si “*Black and Tans*” si dhe “*Auxiliaries*” dhe përveç të krijuara për ta luftuar IRA-n, ato u bënë të njohura edhe për represionin ndaj popullatës civile (Beckett, 2008). Pushteti britanik nuk vendoste në tërë Irlandën gjendjen e luftës e sidomos jo në Dublin. IRA duke përdorur taktikën e luftës guerile, godiste jo vetëm në zonat rurale por edhe në Dublin, Kork e qytete tjera. Një cak i rëndësishëm për IRA-n dhe mënyrën sesi e zhvillonte luftën ishin edhe bashkëpunëtorët e pushtetit britanik dhe lufta kundër sistemit të inteligjencës britanike. Aksionet dhe kundërpërgjigja britanike u intensifikuan në vitin 1920 dhe në fillim të vitit 1921. Njëkohësisht, qeveria britanike bënte përpjekje të dërgonte mesazhe se është e gatshme të futet në bisedime. Për më tepër, ajo e miratoi Aktin e Irlandës të vitit 1920 i cili ndau përfundimisht Irlandën në dy pjesë, në atë jugoren dhe në Irlandën e Veriut. Ky akt parashihte krijimin e dy parlamenteve autonome por edhe Këshillin Irlandez i cili përveç bashkëpunimit mund të shtronte edhe çështjen e bashkimit në të ardhmen. Kjo zgjidhje e vonuar, sigurisht që nuk i kënaqi republikanët dhe qeverinë kryengritëse nacionaliste por i qetësoi deri diku protestantët unionistë të jugut. Përderisa Sinn Feini e shfrytëzoi këtë akt për të marrë pjesë në zgjedhje dhe t'i fitojë bindshëm duke e bërë të pakthyeshme pavarësinë e Irlandës, po ashtu krijimi i parlamentit në Belfast, shtroi gjithashtu rrugën e ndarjes së Irlandës së Veriut dhe realisht lindjes së problemit modern të saj.

Më 10 korrik 1921 u vendos armëpushimi, por i cili vlente vetëm për pjesën jugore sepse konflikti vazhdonte në atë që njihet si “six counties” apo “gjashtë rajonet” që përbënin Irlandën e Veriut. Në pjesën veriore konflikti dhe vrasjet vazhdonin. Sipas të dhënave në luftën për pavarësi janë vrarë mbi 2,000 persona, prej tyre 750 civilë, 550 pjesëtarë të IRA-s dhe 714 pjesëtarë të forcave të ndryshme policore dhe ushtarake britanike (Hopkinson, 2004, f.201-202). Golway (2001) jep një shifër tjetër, atë prej 1500 të vrarëve (f.272). Armëpushimi çoi në fillimin e bisedimeve (bisedimet e para kishin filluar në dhjetorin e vitit 1920) të cilat do të kulmonin me nënshkrimin e Marrëveshjes Anglo-Irlandeze të dhjetorit 1921. Dy ditë pas armëpushimit De Valera do të shkonte në Londër për t'u takuar me Lloyd George (Beckett, 2008, f.452). Realisht konsiderohet se kryeministri britanik kishte qenë çdoherë në favor të një marrëveshjeje dhe kundër eskalimit të konfliktit. Por dalja nga kontrolli i situatës i kishte ndodhur edhe për shkak të koalicionit të brishtë qeverisë i cili i pamundësonte kontroll të plotë mbi dikasteret ministrore. Andaj në momentin e parë që iu paraqit rasti ai e shfrytëzoi atë për të hyrë në fazën

përfundimtare të bisedimeve dhe arritjes së paqes, e cila tani më ishte edhe kërkesë e opinionit publik në Angli dhe në tërë Britaninë e Madhe. Ky takim i parë shtroi rrugën edhe për pjesën e fundit të bisedimeve që filluan në tetor të vitit 1921. Në këto bisedime palën irlandeze e përfaqësonin Griffithi dhe Kollinsi e jo edhe udhëheqësi i qeverisë De Valera. Shumë është përfolur për mungesën e De Valerës në këto bisedime dhe për arsyen e dërgimit të Griffithit dhe Kollinsit. Ka një pajtueshmëri që De Valera, i vetëdijshëm për pamundësinë që të nxirret maksimumi, kishte preferuar që të dërgonte në bisedime me Lloyd George dhe Uinston Çerçillin një përbërje tjetër. Ai ishte i vetëdijshëm se realizimi i republikës ishte i pamundur, por besonte se mund të arrihej ajo që ai e trajtonte si një “asociacion i jashtëm” i Irlandës me Mbretërinë e Bashkuar, një shpikje e pastër kjo e tij. Edhe për atë variant ai mendonte se i duhej të rrinte në Dublin të përgatiste opinionin për kompromis, sepse realisht nënkuptonte se republika nuk do të arrihej në këtë përpjekje (Townshend, 2013).

Pjesëmarrja e Kollinsit në bisedime shkaktoi bujë në mediat britanike për shkak të statusit të tij si ‘terrorist’ në opinionin britanik. Pas një dialogu të rëndë dy mujor, dhe pa një mandat të qartë nga qeveria në Dublin, në të cilën ishte debatuar një draft i kësaj marrëveshjeje dhe nuk kishte pasur një qëndrim unik sesi të veprohej, delegacioni irlandez më 6 dhjetor 1921 e nënshkroi marrëveshjen. Sipas marrëveshjes krijohej Shteti i Pavarur Irlandez (*Free Irish State*), me të të njëjtat të drejta si dominioni i Kanadasë, Komonuelthi i Australisë, dominioni i Zelandës së Re apo Unioni i Afrikës së Jugut. Ndonëse në mënyrë eksplicite nuk thuhej se Irlanda do të ndahej, marrëveshja lejonte që një muaj pas ratifikimit të kësaj marrëveshjeje, Irlanda e Veriut të vendoste përmes parlamentit që ishte krijuar përmes Aktit të Irlandës së vitit 1920, të rrinte apo të dilte nga Shteti i Lirë Irlandez. Ky shtet mbetej pjesë e Mbretërisë së Bashkuar dhe kishte mbretin e saj si kreun e shtetit. Anëtarët e parlamentit irlandez duhej t’i betoheshin në besnikëri përveç shtetit irlandez edhe mbretit britanik. Shteti i ri kishte të drejtë të kishte ushtrinë e vetë, porse në tri porte mbetej flota britanike. Gjithashtu, përmes kësaj marrëveshjeje konfirmohej krijimi i Këshillit të Irlandës, si një organ i cili ishte krijuar me Aktin për Irlandën të vitit 1920 dhe përbëhej nga përfaqësuesit e Shtetit të Lirë Irlandez dhe Irlandës së Veriut dhe i cili do të trajtonte çështjet me interes të përbashkët (The Anglo-Irish Treaty, 1921, nenet 1, 2, 3, 4, 11, 12, 13 dhe 15).

Pjesa e betimit ndaj mbretit dhe të qenët pjesë e kurorës britanike, fakti se shteti nuk ishte trajtuar si republikë dhe më pak ndarja e ishullit ishin pjesët më të vështira për t’u gëlltitur. Nga tri vërejtjet ndaj marrëveshjes, kjo e fundit kishte peshën më të vogël sepse besohej se do të ishte e përkohshme. Askush nuk e mendonte ndarjen kaq të gjatë dhe faktin se pengesat e tjera ndërkohë do të tejkaloheshin, por ndarja do të ishte ajo që do të shënonte historinë e ishullit në pjesën e mbetur të shekullit të 20-të.

Kjo marrëveshje bëri që historia irlandeze të futet në një fazë të re, atë të konfrontimit të brendshëm i cili do ta dërgonte vendin në Luftën Civile 1922-1923, pasojat e së cilës u ndjen për vite të tëra në shoqërinë irlandeze. Marrëveshja u kundërshtua nga De Valera, dhe pjesa më militante e IRA-s, megjithëse ajo kaloi në parlamentin irlandez në janar të vitit 1922 me 64 vota pro dhe 57 kundër. Përderisa dhuna eskaloj në Irlandën e Veriut, në qershor të vitit 1922 filloi Lufta Civile në Shtetin e Lirë të Irlandës, luftë kjo që u kushtoi me jetë mbi 1,500 njerëzve. Sipas Foster (cituar sipas Townshend, 2013, f.452), 7,500 njerëz kanë vdekur gjatë periudhës 1917-1923. Vetëm në Cork janë vrarë 700 njerëz, prej të cilëve 400 i ka vrarë IRA. Në këtë konflikt vdiqën më shumë irlandez sesa në luftën për pavarësi. Për më tepër, u vra edhe udhëheqësi më i njohur i luftës për pavarësi dhe kryeministri i qeverisë së Shtetit të Pavarur Irlandez Majkëll Kollinsi. Ashtu siç e kishte theksuar në një letër dërguar John O’Kane pas nënshkrimit të

marrëveshjes se “dje në mëngjes e nënshkrova dënimin me vdekje” (Collins Quote, 1921, para.5). Vdiqën edhe shumë të tjerë nga të dyja palët dhe vrasjet e ekzekutimet goditën edhe shokët e deridjeshëm të luftës e ndau edhe familjet, duke prekur thellë strukturën e shoqërisë irlandeze. Njerëzit që kishin luftuar deri dje krah për krah tash jo vetëm që u vendosën kundër njëri-tjetrit por edhe e vrisnin njëri-tjetrin. Me përfundimin e Luftës Civile nuk u shëruan të gjitha plagët por u vendos normaliteti dhe Eamon De Valera do të bëhet një prej figurave kryesore politike të shtetit irlandez. Ky shtet konsolidoi pozicionin e vet deri sa e shpalli Republikën në vitin 1949, duke realizuar ëndrrën e shumë republikanëve irlandez, përfshi atyre që kundërshtuan marrëveshjen. Dolën fjalët e Majkëll Kollinsit se kjo marrëveshje nuk është më e mira por “në opinionin tim ajo na jep liri, jo lirinë e plotë që të gjithë kombet e meritojnë...por lirinë për ta arritur atë” (Collins Quote, 1921, para.6). Por me kaq nuk përfunduan edhe telashet në ishullin e gjelbër. Konflikti në Irlandën e Veriut vazhdoi.

Ironia më e madhe është se gjatë Luftës së Dytë Botërore, atëherë kur ndarja e Shtetit të Lirë Irlandez ishte bërë gati e plotë, me Kushtetutën e vitit 1937 i ishte ndryshuar emri dhe u quajt Irlandë, dhe përderisa vetëm formalisht i përgjigjej Kurorës Britanike por në thelb funksiononte si republikë, Eamon De Valera, atëherë kryeministër i Irlandës, pati ofertë nga kryeministri britanik Uinston Çerçill që në këmbim për tërheqjen e Irlandës nga neutraliteti i shpallur gjatë LDB-së, Irlanda e Veriut t’i bashkohet Irlandës. Çerçilli i bëri dy oferta. Të parën në qershor të vitit 1940 dhe të dytën pas sulmit japonez në *Perl Harbur* dhe hyrjes së SHBA-ve në luftë. Në të dy herët, duke e çmuar neutralitetin si të rëndësishëm, De Valera refuzoi ofertën e bashkimit të ishullit në këmbim të hyrjes së Irlandës në luftë në anën e aleatëve. Ironia tjetër ishte se, në thelb, Irlanda jo zyrtarisht ndihmonte aleatët në të gjitha drejtimet, por nuk hiqte dorë nga qëndrimi zyrtar neutral (Madden, 2005).

2.5. Reagimi i shtetit: Irlanda e Veriut dhe Britania e Madhe

2.5.1 Shteti i portokalltë si shtet protestant e përjashtues

Përderisa historia e Shtetit të Lirë Irlandez, pas Luftës Civile deri në shpalljen republikë, do të marrë drejtimin e një shteti normal, historia e Irlandës së Veriut në të njëjtën periudhë do të ishte një histori e vazhdueshme e diskriminimit të popullsisë pakicë katolike/nacionaliste dhe të dominimit të protestantëve. Atë që kishte pohuar Craig se ky është një ‘parlament protestant dhe shtet protestant’ por që i keqcituar ka mbijetuar deri në ditët e sotme si ‘shtet protestant për popullin protestant’ po bëhej realitet. Frika që do të mbizotërojë brenda komunitetit protestant për ‘rrethimin katolik’ dhe mundësinë e pushtimit nga nacionalistët, e nxitur nga një pjesë e elitës protestante në veri, ka bërë që konflikti të mbetet gjallë deri në ditët sotme. Gazetari i njohur irlandez *Ed Moloney* (2002) e përshkruan kështu këtë mendësi politike të unionizmit:

Unionizmi është një ideologji që ka lulëzuar përmes ndjenjës së rrethimit. Madje edhe krijimi i shtetit dhe rishkrimi i kufijve elektoral që u garantonte unionistëve qeverisje të përhershme të shumicës nuk arriti ta tejkalojë këtë psikozë të thellë politike. Frika nga hakmarrja e fqinjëve të tyre katolik të shtypur dhe të diskriminuar ishte ndoshta faktori i vetëm kryesor në organizimin e tyre politik. (f.39)

Kjo frikë ka qenë burimi i të gjitha politikave diskriminuese dhe politikave represive. Prej shekullit 19 historia kishte punuar në dobi të lirisë irlandeze dhe të së drejtës së popullit irlandez për vetëvendosje, duke përfituar edhe nga të drejtat demokratike dhe liritë dhe të drejtat e njeriut që ishin zgjeruar me kohën edhe brenda Perandorisë Britanike. Kjo kishte mobilizuar elitat

protestante, sidomos në veri të vendit, për të bërë përpjekje për të kthyer prapa rrotën e historisë. Si rezultat i betejës së tyre ishte krijuar Irlanda e Veriut. Por edhe aty frikësoheshin. Nataliteti i popullsisë irlandeze katolike ishte i madh dhe gjasat që dallimet demografike të relativizohen shtoheshin me kalimin e viteve. Andaj, nën ndikimin e frikës, elitat protestante dizajnuan politika të tilla që të bënin të pamundur jetesën e irlandezëve katolik/nacionalistë në Irlandën e Veriut. Ishin politika të gabuara, sepse kështu jo vetëm që nuk arritën të ndalin historinë por e rritën ndarjen sektare që rezultoi me viktima të shumta.

Një ndër aktet e para të parlamentit të Irlandës së Veriut ishte Akti i Autoriteteve Civile i cili njihet më shumë si Akti i Fuqive Speciale i vitit 1922. Akti ishte reagim ndaj aksioneve të IRA-s. Përmes këtij akti i jepej fuqi organeve të sigurisë që të internonte të dyshuar politikë republikan pa akuzë formale si dhe i jepej të drejtë organeve policore të bastiste shtëpitë pa vendim gjyqësor. Akti ndalonte organizatat politike që propagandonin ide republikane si dhe i jepte të drejtë ministrisë së punëve të brendshme për të ndaluar gazetatat, magazinat, librat si dhe të impononte orë policore e të godiste tubimet me tre e më shumë vetë. Kështu, policia dhe qeveria kishte në dorë të godiste kritikët qoftë duke i heshtur, qoftë edhe duke i burgosur. Ky akt, ishte një uverturë se në çfarë baze diskriminuese kishte filluar të ndërtohej Irlanda e Veriut (Golway, 2001). Në anën tjetër, forcat e riorganizuara të sigurisë tani kishin deri në 50,000 policë që operonin nën Policinë Mbretërore e Uelsterit (më tej *RUC*). Gjithashtu edhe 13 batalione të ushtrisë britanike ishin në rajon nën komandën britanike. E tepërt është të thuhet se shumica absolute e *RUC*-it përbëhej nga qytetarët protestantë të Irlandës së Veriut (Madden, 2005).

Për më tepër, pesë ishin fushat e tjera të diskriminimit ndaj popullsisë katolike. E para kishte të bënte me mënyrën sesi ishte rregulluar sistemi i votimit. Së pari, ai shumë shpejt u shndërrua nga një sistem votimi me metodën e përfaqësimit proporcional në votimin mazhoritar sipas sistemit i pari fiton. Kjo u përcoll me rishkrimin e kufijve elektoral duke i prishur zonat elektorale të dominuara nga katolikët dhe duke i shpërndarë ato nëpër zona të dominuara nga protestantët. P.sh. kjo situatë ishte e dukshme në Derry, ku përkundër dominimit të katolikëve, çdoherë qyteti udhëhiqej nga protestantët (Madden, 2005). Dhe e dyta, të drejtë votimi kishin vetëm ata me pronë apo zoti dhe zonja e shtëpisë kur ata banonin me qira por jo fëmijët e tyre. Në anën tjetër, pronarët e mëdhenj kishin nga gjashtë vota. Kjo bënte që një e katërta e popullsisë të mos kishte të drejtë vote. Të njëjtat parime nuk vlenin për parlamentin britanik, por rishikimi i kufijve elektoral kishte bërë që 10 nga 12 deputetët të ishin protestantë. E treta kishte të bënte me diskriminimin në punësim. Në fillimet e veta nuk mund të gjendej asnjë i punësuar katolik në shërbimin civil dhe kishte një fushatë të vazhdueshme që të mos lejohej punësimi i katolikëve në industritë e ndryshme. Dhe edhe nëse gjenin punë, ata i gjenin punët e nivelit më të ultë. P.sh. në vitin 1970 një prej anijendërtuesve më të mëdhenj *Harland dhe Wolff*, nga 20,000 punëtorë vetëm 400 i kishte katolik. Në anën tjetër, një prej fushave më të korruptuara qeveritare ishte ajo e strehimit. Politikat ishin të tilla jo vetëm në funksion të privilegjimit të popullsisë protestante, por ajo bëhej edhe me qëllim që katolikët e shumtë që jetonin në gjendje të mjerueshme të lëshonin vendin. Dhe e fundit ishte fusha e edukimit ku për një kohë të gjatë diskriminimi ishte i madh. Por nga viti 1948 qeveria në Londër, duke mos e pyetur atë në Belfast, mori masa për zbutjen e diskriminimit dhe hapjen e mundësive për shkollim të shumë të rinjve që do të bëheshin bartës të shumë proceseve politike të mëvonshme por edhe të krijimit të klasës së mesme të komunitetit të irlandezëve katolik në Irlandën e Veriut (për këto politika diskriminuese shih Golway, 2001, f.282-287).

Në anën tjetër, pas përfundimit të Luftës Civile në Irlandë, pas së cilës, përkundër plagëve të rënda që ajo ka lënë për shoqërinë irlandeze, shumica e kundërshtarëve të marrëveshjes anglo-irlandeze iu kthyen jetës institucionale dhe madje figura si De Valera do t'i japin drejtime kryesore zhvillimeve në shtetin irlandez. Mirëpo, një pjesë e republikanëve vazhduan që përmes angazhimit të tyre në IRA të mos i njohin rezultatet e kësaj marrëveshjeje dhe të konsiderojnë se te dy shtetet janë ilegjitime dhe se që të dyja duhet të rrëzohen e të krijohet një republikë e re e përbashkët për krejt ishullin. Kështu IRA asnjëherë nuk e ndali krejtësisht aktivitetin e saj, sidomos jo në Irlandën e Veriut. Në periudha të ndryshme edhe në vitet 1930' e ato 1940' të shekullit të kaluar ajo iu rikthye aksioneve të armatosura. Të fundit aksione para fillimit të "trazirave" ishin ato në kuadër të "fushatës së kufirit" gjatë viteve 1956-1962. Kjo fushatë jo vetëm që nuk ishte e suksesshme por nuk pati ndonjë përkrahje as në mesin e popullsisë. Madje aktivistët e IRA-s ndiqeshin e internoheshin jo vetëm nga pushteti në Stormont por edhe ai në Dublin, sidomos kur udhëhiqej nga Eamon De Valera. IRA ishte dobësuar shumë dhe konsiderohej se i kishte diku vetëm rreth 200-300 anëtarë. Në një situatë të tillë, ajo shpalli ndalimin e aktiviteteve (Moloney, 2002; Madden, 2005). Kjo dukej si ishte fundi i saj. Dhe kështu do të mund të ndodhte, sikur të mos ishte për atë që do të pasonte në Irlandën e Veriut, për një kapitull krejt të ri që e ringjalli IRA-n, e cila e dominoi jetën politiko-shoqërore në ishull deri në fund të shekullit të kaluar.

2.5.2 Situata para fillimit të trazirave

Para vitit 1968 pak do të mund të parashikohej konflikti që u ndez pas tij. Ndonëse kishte shenja të vazhdueshme tensioni, gjërat dukeshin se shkonin në drejtimin e një zgjidhjeje të asaj që mund të quhej "problemi i Irlandës së Veriut". Madje vizita e kryeministrit irlandez në Belfast Sean Lemass, e para që ka bërë ndonjë kryeministër nga Republika e Irlandës që nga ndarja dhe takimi me kryeministrin e Irlandës Veriore Terence O'Neill, dukej si një pranim i realitetit të ndarjes së Irlandës (Coakley, 2007).

Si zakonisht në situata konflikti, edhe sot e kësaj dite ka diskutime të shumta se cilat ngjarje të asaj periudhe e ndezën konfliktin që u kushtoi me jetë më shumë se 3,500 njerëzve. A ishin përgjegjës UVF-ja (Forcat Vullnetare të Uelsterit – organizatë kjo paramilitare, vazhdimësi e Vullnetarëve të Uelsterit) me vrasjen e tre katolikëve në vitin 1966, apo protestat e filluara në vitin 1968 për të drejta civile dhe barazi të katolikëve, apo reagimi represiv i shtetit për t'i shtypur këto protesta përmes policisë (RUC-it), e cila kontrollohej dhe dominohej tërësisht nga protestantët? Sigurisht, për konfliktin një pjesë e fajësojnë edhe IRA-n, e cila në fillim të 1970' filloi fushatën e aksioneve të armatosura (Gilligan, 2007). Nuk ka dyshim se tërë ky kompleksitet rrethanash ka ndikuar në nxitjen e konfliktit por reagimi shtetëror ndaj protestave për barazi dhe të drejta civile dhe politika e gjatë e diskriminimit të katolikëve në Irlandën e Veriut qëndrojnë në themelet e asaj që do të njihet më vonë si "trazirat".

Nuk mund të injorohet fakti se në themel të tërë konfliktit irlandez qëndron kolonizimi i saj nga ana e Britanisë së Madhe, me elementin lojalist protestant, të cilët për më se tre shekuj do ta sundojnë tërë ishullin irlandez dhe do të promovojnë ndarjen e ishullit, që u imponua për shkak të kësaj politike në vitin 1922. Britania e Madhe kishte nevojë për besnikëri në mënyrë që ta menaxhonte më mirë dhe në mënyrë më efikase Irlandën. Kolonët anglez dhe skocez, të cilët jo vetëm që morën në zotërim tokat më të mira në Irlandë e sidomos në Uelster (pjesa më e madhe e së cilës sot është në Irlandën Veriore) por ata shërbyen edhe si instrument për ta menaxhuar Irlandën. Duke qenë fetarisht dhe kulturalisht të lidhur me Britaninë e Madhe

protestante dhe luajal politikisht, duke qenë edhe etnikisht të ndryshëm, ata gradualisht filluan të kontrollojnë edhe monopolin e forcës pa të cilin nuk mund të mirëmbahej pushteti britanik në Irlandë. Ky trend me shekuj filloi të ndryshojë edhe brenda vetë Mbretërisë së Bashkuar. Siç e vërejnë me të drejtë Ruane dhe Butler (2007) pushteti filloi gradualisht të anojë drejt katolikëve irlandezë, sepse vetë procesi i demokratizimit, i emancipimit fetar (dhënia e të drejtave për katolikët) e bënte të domosdoshme fuqizimin e elementit katolik/nacionalist/republikan në Irlandë (f.623). Madje ata theksojnë se Britania e Madhe me kohë, në funksion të ruajtjes së interesave të veta dhe të ruajtjes së qetësisë në Irlandë, ishte e prirë që çdo herë e më shumë t'i bënte lëshime irlandezëve katolik, lëshime këto që nuk shiheshin me sy të mirë nga unionistët protestantë gjatë fundit të shekullit 19-të e deri në ditët e sotme. Interesi i tyre tani më nuk vazhonte të ishte i njëjtë me Londrën zyrtare, sepse ata, edhe pse pakicë, synonin të ruanin pozicionin dominues që kishin pasur me shekuj (Ruane & Butler, 2007). Unionistët protestantë gjatë shekujve, krahas identitetit protestant, unionist e lojalist, filluan të ndërtonin edhe atë irlandez. Ky proces ishte më i thellë në pjesën jugore të Irlandës ku protestantët ishin një pakicë e vogël, përderisa në anën tjetër, në pjesën veriore, si kundërshtim ndaj procesit të autonomisë dhe pavarësisë u fuqizua identiteti britanik, jo aq shumë si identitet kombëtar por më shumë si lojalitet politik, shtetëror e administrativ ndaj kurorës. Krijimi i identitetit irlandez tek protestantët nuk ishte identik me atë proces tek katolikët, dhe nuk nënkuptonte të njëjtën gjë. Sepse përderisa për protestantët, kudo që jetonin, përveç identitetit irlandez ishte i pashmangshëm edhe ai britanik, tek irlandezët katolik identiteti kombëtar ishte thellë i lidhur me kulturën kelte, gjuhën kelte në zhdukje, si dhe përpjekjet për pavarësi dhe vendosje të republikës si reaksion ndaj monarkisë. Sidoqoftë, fakti se protestantët gjatë shekujve filluan të ndjehen edhe irlandezë, siç konstatojnë Ruane dhe Butler (2007) ka ndihmuar në integrimin më të lehtë të komunitetit protestantë brenda kontekstit politik e shoqërorë të pjesës jugore të Irlandës, që u pavarësua pas vitit 1922, duke u sjellë jo si një minoritet kombëtar por si minoritet fetar.

Në anën tjetër, që nga fundi i shekullit 19 identiteti i popullsisë protestante në veri mori kahje tjetër. Çdo herë e më larg atij irlandez. Kjo, mbi të gjitha, kishte të bënte me faktin se Uelsteri dhe elitat e tij ishin përfitueset më të mëdha ekonomike të Aktit të Unionit të vitit 1800. Uelsteri dhe Belfasti si qendra e tij, u bënë epiqendra e zhvillimit industrial në Irlandë dhe njëkohësisht ekonomia e këtyre pjesëve ishte ngushtë e lidhur me atë të pjesëve të tjera të Britanisë së Madhe. Gjithashtu, kjo ekonomi ishte një ekonomi protestante, përderisa si pronarët e fabrikave ashtu edhe klasa punëtore ishte kryesisht protestante, me katolikët të diskriminuar në punësim dhe në paga. Mënyra sesi ishte ndërtuar ekonomia në veri e bënte të vështirë të kishte solidaritet klasor edhe brenda klasës punëtore, sepse klasa punëtore protestante mbronte pozitën e vet superiore duke mos qenë solidare me pozitën diskriminuese të klasës punëtore katolike. Pra elitat protestante kishin një interes të madh që të mos lejonin që veriu të bëhej pjesë e autonomisë apo më vonë e një Irlande të pavarur sepse frikësoheshin se do të humbnin pozitën e vetë dominuese. Dhe në këtë qasje, këto elita arritën të kenë mbështetjen edhe të klasës punëtore protestante (Golway, 2001).

Përkundër se në fund të viteve 60' të shekullit të kaluar Britania e Madhe bënte përpjekje për një politikë në të cilën do të trajtonte pakënaqësitë e katolikëve/irlandezë, rezultatet ishin të vogla duke qenë se pushteti i vërtetë në Irlandën Veriore qëndronte në duart e protestantëve, një pjesë e të cilëve ishin të prirë të ruanin me çdo kusht dominimin dhe epërsinë që kishin pasur me shekuj dhe e cila u rrezikohej tanimë edhe për shkak të demografisë por edhe të vetë parimeve demokratike që ishin të lidhura me demografinë.

Nuk ka dyshim se përkundër faktit se synimi i nacionalistëve/republikanë nuk është realizuar, deri më tani mund të konstatohen lëvizje të mëdha përpara sa i përket pozicionit të tyre në Irlandën e Veriut. Rritja demografike e përcjellë me pranimin e tyre si qytetarë të barabartë, garantimi i një sërë të drejtash dhe hapja e domosdoshme e Irlandës së Veriut ndaj rolit të Republikës së Irlandës në të, relativizmi i kufirit deri më tani, si dhe ndarja e pushtetit me unionistët në Irlandën e Veriut, ka bërë që protestantët/unionistë në vazhdimësi të ndjehen në defensivë. Kështu, gradualisht, raporti i forcave ka ndryshuar edhe në Irlandën e Veriut dhe reaksioni i Britanisë së Madhe ka qenë kryesisht me qëllimin që të gjej zgjidhje për t'i bërë komunitetet të punojnë bashkërisht, shpeshherë, në shumë drejtime, duke përfshirë në këtë proces edhe Republikën e Irlandës (Mitchell & Todd, 2007).

2.5.3 “Trazirat” – nga konflikti në paqe: reagimi britanik versus atij unionist

Reagimi i pushtetit të Irlandës së Veriut dhe i vetë shtetit britanik nuk ka dyshim se ka qenë qenësor në dinamikën dhe intensitetin e konfliktit në Irlandën e Veriut. Madje pa reagimin e këtyre dy faktorëve nuk mund të kuptohet fare edhe ky konflikt. Më lartë përmendëm diskriminimin që iu bë irlandezëve katolikë që nga ndarja. Ky diskriminim vazhdoi në forma të ndryshme. U lejua që të vendoseshin ligje që do të lejonin forcat e policisë dhe të hetuesisë që pa padi të internonin njerëz, që do të lejonin policinë të bastisnin shtëpi pa autorizime, të ndalonin organizime politike me bazë republikane (nacionaliste irlandeze v.j.), të ndalonin gazeta, libra e publikime të ndryshme, si dhe të ndërhynin në takime të më shumë se tre vetave (Golway, 2001). E njëjta vlente edhe me diskriminimin që i bëhej irlandezëve katolikë në votime që nga niveli lokal e deri tek ai për parlamentin britanik, ku kishin të drejtë të votonin vetëm ata që kishin toka, që ishin të punësuar, që paguanin taksa, etj., derisa dihej se cili ishte pozicioni i katolikëve dhe cili ai i protestantëve në ekonominë e Irlandës së Veriut (Golway, 2001). Gjithashtu irlandezët katolikë diskriminoheshin edhe në organizimin e zonave votuese, duke i tubuar katolikët në një zonë elektorale, ndërsa protestantët duke i ndarë në disa. Kështu ka ndodhur që edhe në qytete si Derry (Londonderry), ku popullsia katolike apo me prejardhje katolike janë shumicë e ndjeshme (75%), protestantët të kenë shumë më shumë deputetë (Golway, 2001, f.280). Në Derry, në vitin 1969 p.sh. në *County Borough* 14.429 votues irlandez katolikë kanë zgjedhur 8 përfaqësues, derisa 8.781 protestantë kanë zgjedhur 12 përfaqësues (Coakley, 2007, f.110).

Se qëndrimi i Britanisë së Madhe në shumë raste ishte pa përgjigje adekuate dhe. Rrjedhimisht, nuk do të ishte i drejtë do të dëshmonin ngjarjet në vijim, kur rezistencës në rritje të katolikëve irlandezë shteti britanik, së bashku me protestantët, do t'i përgjigjeshin me masa të dhunshme. Periudha më kritike në historinë e Irlandës së Veriut filloi në fund të viteve 1960', me fillimin e epokës së re që do të mbetet e njohur në historinë e rajonit si “trazirat” (“troubles”). Në të vërtetë trazirat nuk ishin asgjë tjetër pos fillimit të një rezistence paqësore të katolikëve irlandezë për më shumë të drejta në të gjitha drejtimet. Është e vërtetë se gjatë tërë kohës IRA kishte ekzistuar, mirëpo forca e saj reale ishte e vogël dhe gati se në ato vite aktiviteti i saj ishte inekzistent. Mirëpo pas çdo përpjekjeje të irlandezëve katolikë për barazi, ekstremistët protestantë shihnin dorën e IRA-s dhe të lëvizjes nacionaliste republikane.

Lëvizja për të drejta civile, e cila u quajt Asociacioni për të Drejta Civile i Irlandës së Veriut (më tej *NICRA*) është themeluar në vitin 1967 dhe, duke u ruajtur që të mos marrë epitete politike, kjo organizatë çështjen e bashkimit të Irlandës nuk e vendosi fare në programin e vet (Bentley et al, 2000). Veprimtarinë e vet serioze e filloi më 24 gusht të vitit 1968 me një marsh

të shkurtër e paqësor. Megjithëse ky marsh kaloi me tensione të mëdha, situata nuk eskaloj në dhunë. Që nga marshi i ardhshëm e në tërë vitet në vijim marshet e tjera do të përfundonin në përleshje të dhunshme në mes të demonstruesve irlandez katolikë dhe të policisë së Irlandës së Veriut, përkatësisht RUC-it dhe paramilitarëve unionistë. Kërkesat kryesore të NICRA-s:

1. Një njeri një votë në zgjedhjet lokale;
2. Ndryshimi i kufijve elektorale;
3. Ndarja e drejtë e shtëpive për banim;
4. Vendosja e mekanizmave formal të procedurave të ankesave në organet lokale për kërkesat e mësipërme;
5. Ndalimi i diskriminimit në punësim;
6. Shfuqizimi i Aktit të Fuqive Veçanta të vitit 1922, me të cilën arrestoheshin dhe paraburgoseshin njerëzit pa një proces gjyqësor;
7. Shpërbërja e forcave policore shtesë, forcave speciale B, të cilat si cak maltretimi kishin katolikët. (NICRA, 1968, cituar sipas Madden, 2005, f.185-186)

Katër kërkesat e para ishin të drejtuara drejt përmirësimit të situatës në pushtetin lokal. Në anën tjetër, tri të fundit ishin kërkesa për reformimin e pushtetit qendror në Belfast. Ndonëse këto kërkesa u bë përpjekje për t'u plotësuar nga kryeministri reformator Terence O'Neill, për shkak të tensionimit të situatës ato mbetën të parealizueshme për një kohë të gjatë, dhe e futën vendin në një spirale dhune që nuk mund të ndalej (Madden, 2005). Sidoqoftë, një pjesë e mirë e këtyre kërkesave do të bëhen me kohë të patejkalueshme për zgjidhjen e situatës në Irlandën e Veriut dhe të njëjtat do të përfshihen në të gjitha marrëveshjet e dështuara dhe ato të suksesshme për paqësimin e situatës.

Për shkak të dhunës në rritje, në gusht të vitit 1969 do të ndërhyjë direkt qeveria britanike me dërgimin e trupave të saj në rajon (Golway, 2001). Në atë vit u dërguan 6,000 ushtarë britanikë në Irlandën e Veriut. Në vitin 1970 numri u ngrit në 7,500, ndërsa në vitin 1972 në 16,827 ushtarë (Bentley et al, 2000, f.612). Të pritur në fillim si çlirimtarë nga popullata irlandeze katolike, ata shumë shpejt do të shndërrohen në trupa ushtarakë të urreyer për ta sepse do të perceptohen si mbrojtës së interesave unioniste në Irlandën e Veriut. Kështu pas një aksioni të IRA-s, që ishte i pari në vitet e fundit, në shkurt të vitit 1971, ndërhyrja e trupave britanike me direktivat e qeverisë në Stormont, ishte i furishëm. U arrestuan 350 të dyshuar, ndërsa brenda vitit u arrestuan më shumë se 1,500 persona. Kjo e bëri shumë të qartë situatën. Terry Golway (2001) e ilustron kështu këtë kontekst konflikti: “Qeveria britanike e bëri të qartë se nuk ishte në veri për të mbrojtur katolikët nga shteti i Portokalltë. Ushtarët, në të vërtetë, ishin instrument i Unionistëve dhe shtetit të tyre” (f.296). Vetë Ushtria Britanike, në një analizë të saj të vitit 2006 mbi operacionin ushtarak në Irlandën e Veriut gjatë trazirave, e konsideron se qoftë për shkak të gabimeve në nivel politik siç ishte vendosja e masës së internimit në vitin 1971, qoftë të gabimeve të saj në nivel taktik por edhe të menaxhimit të dobët të betejës mediale, perceptimi i përgjithshëm, qoftë edhe i katolikëve të moderuar ishte se Ushtria ishte pro-lojaliste (*Operation Banner*, 2006, para.217, 219, 220, 811).

Duhet theksuar gjithashtu se fillimi i ‘trazirave’ e gjeti vetë IRA-n në trazirë të plotë. Ajo ishte e ndarë dhe përçarë për rrugën që duhej të ndiqte dhe ishte gati krejt joaktive. Madje dhuna e gushtit të vitit 1969, në të cilën e pësoi më së keqi popullsia e irlandezëve katolikë të Belfastit nga sulmet e organeve policore të Belfastit dhe nga protestantët, bëri që në muret e këtij qyteti të shfaqeshin parullat “IRA – I Run Away”, që në shqip do të thotë “unë iki”. Pra IRA kishte

dështuar në mbrojtjen e popullsisë civile. Si rezultat i kësaj situatë dhe mospajtimeve se në cilin drejtim duhet të ec lëvizja republikane, IRA u nda në dy degë: në IRA-n Zyrtare (*Official IRA*) dhe në IRA-n e Përkohshme (*Provisional IRA*). E para ishte më e prirë për politikë elektorale nga këndvështrimi marksist, përderisa pjesa e dytë mendonte se në fazën e parë duhej përqendruar në mbrojtjen e popullsisë katolike/republikane dhe zonave të tyre, në fazën e dytë në mbrojtjen dhe kundërpërgjigjen ndaj sulmeve të lojalistëve për të ndaluar sulmet e këtyre të fundit ndaj zonave katolike dhe, në fazën e tretë në aksione ofensive ndaj caqeve britanike, për ta sjell këtë të fundit në tryezën e bisedimeve për t'u pajtuar për tërheqjen e saj nga Irlanda (Moloney, 2002). Për shkak të dëshpërimit të popullsisë katolike dhe qasjes së këtyre të fundit, ajo që e mori primatin ishte IRA e Përkohshme, të cilët njiheshin edhe si 'Provos'. Momenti kthyes, i cili i mbushi radhët e IRA-s së Përkohshme, ishte mbrojtja që i bëri ajo getos katolike të *Short Strand* dhe beteja pesorëshe me sulmuesit lojalistë të udhëhequr nga një grup i vogël i saj me në krye komandantin e Belfastit Billy McKee (i cili vdiq në qershor të vitit 2019). Tërheqja e lojalistëve ishte fitorja e parë e madhe e IRA-s dhe nga ai moment radhët e IRA-s filluan të mbushen me vullnetarë, të cilët filluan të jenë aktiv në mbrojtjen e komunitetit e më vonë një pjesë kalojnë edhe në sulme ofensive, disa prej të cilave kishin natyrë të qartë terroriste. Madje entuziazmi për IRA-n në ato ditë vere të vitit 1970 ka ngjashmëri me mobilizimin rreth UÇK-së në Kosovë pas rënies së Adem Jasharit në mars të vitit 1998. Në atë kohë u llogarit se IRA kishte përmbushur dy fazat e para dhe ishte hapur rruga për fazën e tretë, atë sulmeve ofensive (Moloney, 2002). Kështu politikat e Stormontit, mungesa e maturisë nga Londra dhe e njëjësive që kishte dërguar, për më tepër animi ndaj politikave të unionistëve, bëri që peshorja në mesin e komunitetit të irlandezëve katolikë të rëndonte drejt republikanëve radikal. Dhe kjo ndodhte për herë të parë që nga përfundimi i Luftës Civile në Irlandë. IRA më nuk ishte një organizatë, anëtarësia e të cilës ishte familjare dhe trashëgohej brenda familjes. Tani më ajo filloi të zgjerohej me të rinj të revoltuar me gjendjen dhe diskriminimin, e të vendosur të mos lejonin më dhunën ndaj komunitetit të tyre, si ai i gushtit 1969 (Moloney, 2002). IRA në këto momente kishte filluar të marrë karakter gjithë popullor.

Kulmi do të arrijë me demonstratën e fundit të kësaj periudhe. Kjo demonstratë do të organizohet si pasojë e reagimit të shtetit britanik dhe njëkohësisht do bëhet bazë e fuqishme rekrutuese për IRA-n në vitet e ardhshme. Është fjala për demonstratën e 30 Janarit 1972 në të cilën morën pjesë më shumë se 15.000 vetë. Reagimi i njëjësive parashutiste britanike ishte i tmerrshëm. Ata vranë 13 demonstrues paqësorë (i 14-ti vdiq më vonë), duke krijuar atë që sot njihet si "*Bloody Sunday*" ('E diela e përgjakshme') (Golway, 2001, f.297). Kjo ishte një humbje e madhe propagandistike e shtetit britanik, mbi të gjitha nga fakti se mendohej t'i arsyetonte vrasjet si të ligjshme, sepse kinse demonstruesit kishin goditur të parët me armë ushtarët. Ndonëse hetimet e para e pastruan ushtrinë britanike, hetimi i fundit që zgjati mbi dhjetë vite dhe kishte karakter edhe të hetimit gjyqësor, e që në vitin 2010 doli me raport, i njohur si Raporti *Saville*, konstatoi fajin e ushtrisë britanike dhe faktin se të vrarët nuk kishin paraqitur asnjë rrezik për trupat e sigurisë (Report of the The Bloody Sunday Inquiry, 2010). Paul Arthur (1997) theksonte se në këtë rast nuk mund të flitej për dështimin e autoriteteve të unionistëve, por për dështimin e autoriteteve britanike në Irlandën e Veriut. Me këtë veprim britanikët u inkuadruan edhe në mënyrë direkte në vrasjet që do të ndodhnin edhe më pas në Irlandën e Veriut. Lideri republikan Gerry Adams (2001) konstatonte se "britanikët janë të përfshirë në vrasjet e 400 njerëzve dhe në bashkëpunim me lojalistët, indirekt janë të përzier në vrasjen e qindra të tjerëve" (f.105). Pas kësaj ngjarjeje, për të qetësuar situatën, Qeveria Britanike në mars të vitit 1972 do të

suprimojë Parlamentin e Stormontit dhe do të vendos për herë të parë qeverisjen e drejtpërdrejtë nga Londra (Golway, 2001, f.299).

Në këtë periudhë pati ca momente shprese për paqe, sepse filluan bisedimet e fshehta në mes të IRA-s dhe përfaqësuesve britanikë. Nga burgu, për të biseduar, nxirret Gerry Adams. Arrihet marrëveshja për armëpushim dhe për përcaktimin e statusit të të burgosurve politikë për pjesëtarët e burgosur të IRA-s. Edhe disa bisedime për krijimin e një qeverie të re në Stormont në nëntor të vitit 1973, për të cilën më poshtë do të flitet më gjerësisht, fillojnë në mes liderëve të Britanisë së Madhe, të Republikës së Irlandës dhe të Irlandës së Veriut. Por të gjitha këto përpjekje dështojnë kur ekstremistët unionistë/lojalistë organizojnë greva të përgjithshme në Irlandën e Veriut si kundërpërgjigje ndaj marrëveshjes. Në këtë kohë edhe IRA i rifilloi aksionet e armatosura (Golway, 2001, f.300; Coogan, 2000, f.575-578).

Pas kësaj periudhe konflikti mori përpjesëtime më të mëdha. Në lojë futen edhe trupat speciale britanike *SAS*, që fillojnë të zbatojnë taktikën “gjuaj për të vlarë” (*shoot to kill*), që nënkuptonte vrasjen e të gjithë të dyshuarve. Kjo politikë asnjëherë nuk është pranuar zyrtarisht nga Londra, por realisht është zbatuar në terren (Golway, 2001).

Pra, siç u theksua, në vitet e 1970’ përveç rritjes së intensitetit të konfliktit kishte në vazhdimësi përpjekje për marrëveshje politike (Darby, 1995). Këto përpjekje do të jenë dëshmi e një politike dualiste të qeverisë britanike, e cila në njërën anë do të jetë e ashpër në represionin ndaj elementit militant republikan, e në anën tjetër gradualisht do të fillojë të punojë edhe për një zgjidhje paqësore. Gjithashtu kjo nënkuptonte fillimin e një shkëputjeje të pushtetit qendror britanik nga interesat e ngushta të elitave unioniste. Kështu, si rezultat i këtyre përpjekjeve, pati edhe armëpushime të tjera (1974-75), por edhe ato dështuan. Marrëveshja e Sunningdale u nënshkrua më 9 dhjetor 1973 në mes të Britanisë së Madhe, Republikës së Irlandës si dhe dy partive atëherë kryesore të protestantëve dhe katolikëve, Partisë Unioniste të Uelsterit (më tej UUP) dhe Partisë Punëtore Social Demokratike (më tej SDPL), si dhe të Aleancës, një parti jo sektare, për ndarjen e pushtetit në mes të komuniteteve dhe për t’i dhënë zgjidhjes edhe atë që u quajt dimensionin irlandez. Dimensionin irlandez nënkuptonte, ndër të tjera, përfshirjen e thellë dhe vendimtare të Republikës së Irlandës në zgjidhjen e problemit. Marrëveshja vendosi krijimin e një Asambleje me përfaqësim proporcional, një qeveri ku Ministri i Parë do të jetë protestantë (apo i partisë më të madhe) dhe zëvendësi i tij katolik (i partisë së dytë apo partisë më të madhe katolike). Parashihej të krijohej Këshilli i Irlandës si një organ i paraparë të themelohej që me Aktin për Irlandën të vitit 1920 e i cili përbëhej nga Këshilli i Ministrave dhe Asambleja e Parlamentare (The Sunningdale Agreement, 1973). Themelet e kësaj marrëveshjeje, të bazuar në parimet e ndarjes së pushtetit përmes krijimi të Asamblesë së Irlandës së Veriut, sipas modelit të demokracisë konsocionale, e cila edhe pse u nënshkrua nga UUP, për shkak të rezistencës së protestantëve, grevave të përgjithshme si dhe tërheqjes së UUP-së edhe dështoi, do të jenë pjesë e ‘Marrëveshjes të së Premtes së Mirë’. Elemente të tjera në të cilat do të bazohej zgjidhja e tanishme janë edhe dimensionin irlandez si dhe fakti se pranohej nga të gjitha palët se statusi i Irlandës së Veriut nuk do të ndryshojë pa vullnetin e shumicës së qytetarëve të vet. Realisht kështu Britania e Madhe e bënte të qartë se nuk ka ndonjë interes strategjik në Irlandën e Veriut dhe Republika e Irlandës, duke qenë se kishte synim bashkimin e ishullit, dëshmonte se atë do ta realizonte vetëm nëse do të pajtohej shumica e popullit të Irlandës së Veriut (O’Duffy, 2000). Duke qenë se zgjedhjet ishin mbajtur para marrëveshjes, pra në nëntor të vitit 1973, pas Letrës së Bardhë të Britanisë së Madhe, edhe ishte krijuar një qeveri e koalicionit të partive që ishin pro marrëveshjes. Realizimi i marrëveshjes pat shkuar deri në krijimin e qeverisë së koalicionit të madh por, siç u theksua më lartë, protestat dhe grevat e protestantëve bënë që UUP të tërhiqet

nga qeveria dhe tërë marrëveshja të dështojë. Zëvendësministri i parë i qeverisë së parë të dal nga Marrëveshja e së Premtes së Mirë, Seamus Mallon (cituar sipas O'Duffy, 2000, f.399) nga SDLP, që kishte qenë i përfshirë në bisedimet e Belfastit, e konsideronte Marrëveshjen e së Premtes së Mirë si "Sunningdale për nxënësit e dobët". Të qenët nxënës të dobët në këtë rast nënkuptonte që ata që u tërhoqën dhe sabotuan marrëveshjen, të mos parashihnin atë që do të ndodhte pa marrëveshje, vrasje e dhunë edhe për dy e më shumë dekada e që prodhuan me mijëra viktime, dhimbje e hidhërim të qindra mijëra familjeve të të dy komuniteteve në Irlandën e Veriut por edhe më gjerë.

Pas dështimit të marrëveshjes është e rëndësishme të theksohet se politika britanike u përqendrua për të demonizuar pjesëtarët e IRA-s. Ky proces njihet edhe si procesi i "kriminalizimit të IRA-s" (Bentley et al, 2000, f.613-614). Sipas Paul Arthur, me kriminalizim britanikët synonin të krijonin opinion se pjesëtarët e IRA-s janë kriminelë të thjeshtë që nuk i do askush, që janë të izoluar nga komuniteti i tyre dhe se ata nuk janë aktivistë politikë (Taylor, 1997). Kjo politikë e tyre, që ua bëri të vështirë jetën sidomos të burgosurve të IRA-s, në realitet do të pësojë disfatë sepse nuk arriti asnjëherë të dobësojë IRA-në në sytë e katolikëve irlandezë. Përkundrazi, kjo qasje nxiti grevën e njohur të urisë të vitit 1981 (që u udhëhoq nga Bobby Sands) e që rezultoi me vdekjen e 10 grevistëve pas dhjetëra ditëve të grevës si dhe me forcimin e madh të Sinn Féinit si parti politike (Golway, 2001, f.307-309). Mos përmbushja e kërkesave të grevistëve (kërkesat e tyre kryesore ishin të kishin statusin e të burgosurve politikë, përmirësimin e kushteve çnjerëzore në të cilat jetonin dhe ndaljen e dhunës që u bëhej) nga ana e Qeverisë Britanike të udhëhequr nga Margaret Thatcher, do të diskreditonte rëndë imazhin e Britanisë në botë dhe në mesin e katolikëve irlandezë. Megjithatë qeverisë do t'i duhet të lëshojë pe për të realizuar kërkesat e tanimë dhjetë grevistëve të vdekur. Ja si e komenton këtë moment politik Gerry Adams (2001):

Qeveria Britanike e cila përpigjej të kriminalizonte të burgosurit irlandezë, u kriminalizua vetë kur 10 grevistët vdiqën në grevë të urisë. Një javë më pas, qeveria Britanike i plotësoi kërkesat e protestuesve të burgosur. Grevistët e urisë i mposhtën ata që i mbanin në burg. (f.142).

Me gjithë luftën e fuqishme që ia bënte shteti britanik IRA-s, me gjithë burimet fuqishme ushtarake, shërbimet sekrete, forcën ekonomike, shërbimet e gjithanshme të strukturave të 'Uelsterit', por edhe aleancën e fshehtë me grupet paramilitare lojaliste si Asociacionin për Mbrojtjen e Uelsterit (më tej *UDA*) dhe UVF-në, ndonëse e dobësoi nuk arriti ta mposhtë atë. Duhet theksuar se veprimi i grupeve paramilitare lojaliste ishte i përqendruar kryesisht kundër popullsisë civile katolike dhe veprimet e tyre ishin larg më sektare sesa veprimet e IRA-s. Aksionet e IRA-s, edhe pse ishin kryesisht të orientuara kundër forcave ushtarake britanike, policore të Uelsterit si dhe të pjesëtarëve të organizatave paramilitare protestante, por edhe politikanëve britanikë e unionistë, herë pas here goditën edhe caqe civile qoftë rastësisht, qoftë me qëllim.

Sipas njohësit të mirë të çështjes irlandeze dhe marrëdhënieve britaniko-irlandezo, Tim Pat Coogan (2000), katër janë shkaqet e mbijetesës së IRA-s përkundër luftës së madhe që ia ka bërë shteti britanik:

1. Shkalla e lartë e lindshmërisë nëpër getot katolike të Belfastit, Derrit etj.;
2. Furnizimi me armë dhe para nga SHBA-të, dhe më vonë deri në njëfarë shkalle edhe trajnimi dhe furnizimi me armë e para nga shtetet arabe;

3. Përkrahja që fitonte IRA nga rrethanat (si rritja e lëvizjes për të drejta civile, leja për internimet të njëanshme që zbatoheshin vetëm kundër katolikëve më 1971 etj.);
4. Politika e shtetit britanik. (f.342)

Në anën tjetër, në analizën *Operation Banner*, të Ushtrisë Britanike të vitit 2006, periudha e ‘trazirave’ ndahet në tri faza. Faza e parë, prej verës së vitit 1969 deri në verën e vitit 1971, sipas Ushtrisë Britanike karakterizohet nga një kaos publik i përgjithshëm, i shkaktuar nga marshe, protesta, demonstrata e grabitje. Fazën e dytë, që fillon nga vera e vitit 1971 dhe zgjat deri në mesin e viteve 1970’, e cilësojnë si kryengritje klasike, kur IRA (si zyrtarja, ashtu edhe e përkohshmja) kishte njësi, batalione, brigada të strukturuar të cilat kishin komanda. Dhe faza e tretë, që sipas tyre fillon në mesin e viteve 1970’ e zgjat deri në armëpushimin e vitit 1994, karakterizohet me kalimin e IRA-s nga një ushtri e rregullt, në një organizatë që përdor taktika terroriste, shumë të sofistikuara (*Operation Banner*, para.106). Madje në këtë raport IRA cilësohet si një prej “organizatave terroriste më efektive në histori” si dhe si “profesionale, e përkushtuar, shumë e përgatitur dhe e qëndrueshme” (*Operation Banner*, para.106). Ndërsa, paramilitarët lojalistë i konsideron “pak më shumë sesa një grupim i gangsterëve” (para.239, 306), e si të tillë i trajton edhe një numër të terroristëve republikan. Dy organizatat kryesore paramilitare lojaliste, UDA-në dhe UFV-në, raporti i akuzon për përfshirje në “shantazhe, zhvatje dhe krime të tjera serioze” (para.239, 306). Edhe në këtë raport IRA cilësohet si rreziku kryesor, dobësimi i së cilës ka qenë objektivi primar, ndonëse raporti përfundon se ushtria nuk mund ta mposhtë ushtarakisht kryengritjen, por ajo mund ta dobësojë atë në mënyrë që ta shtrojë rrugën për zgjidhje politike. Mbi të gjitha, raporti thekson se përderisa nuk trajtohen seriozisht shkaqet e kryengritjes dhe trazirave, ato do të vazhdojnë (*Operation Banner*, para.218, 809, 810). Kjo është një pranim indirekt i vetë ushtrisë se, me gjithë përpjekjet, IRA nuk u shkatërrua por u arrit të dobësohet dhe kështu të krijohen kushtet për zgjidhje politike. Në anën tjetër ka akuza të shumta për bashkëpunimin ilegal të forcave britanike me paramilitarët lojalistë. Në këtë drejtim mos-shpallja si organizatë terroriste e UDA-s, grupit paramilitar më të madh lojalist deri në vitin 1992, konsiderohet gjithashtu si një prej dështimeve më të mëdha të shtetit britanik në planin e sundimit të ligjit në Irlandën e Veriut (Moloney, 2013; Hogan, 2019).

Lufta e gjatë dhe pasojat që kjo luftë i shkaktonte edhe vetë Britanisë (shpenzimet e mëdha financiare dhe ushtarake, dëmet materiale, gjendja e pasigurisë), pasi IRA e barti luftën edhe në qendrat e mëdha të Anglisë, bënë që qeveritë britanike më pas të fillojnë të mendojnë për një politikë dialogu, që do të krijonte mundësi për një zgjidhje paqësore të çështjes (Darby, 1997). Në vazhden e këtyre përpjekjeve është edhe nënshkrimi i Marrëveshjes Anglo-Irlandeze në nëntor të vitit 1985, marrëveshje kjo që e avancoi edhe më shumë rolin e Republikës së Irlandës si partnere në zgjidhjen e konfliktit në Irlandën e Veriut, si dhe vazhdon me pranimin e parimeve të Marrëveshjes së Sunningdale, përfshirë mundësinë që nëse shumica e popullit të Irlandës së Veriut dëshiron bashkimin me Republikën e Irlandës, ajo të realizohet (Anglo-Irish Agreement, 1985, nenet 1, 2, 3, 4). Në këtë marrëveshje thuhet se “Irlanda e Veriut do të mbesë pjesë e Mbretërisë së Bashkuar për aq sa ky është vullneti i shumicës” (neni 1). Kjo marrëveshje vinte në kohën kur irlandezët katolikë në Irlandën e Veriut i ishin afruar 45%-it të popullatës por njëkohësisht u nënshkrua duke i përjashtuar shumë nga aktorët në Irlandën e Veriut (Golway, 2001, f.316).

Kjo marrëveshje duhet trajtuar në kontekstin e një sërë zhvillimesh të tjera komplementare si Deklarata e *Downing Street* (më 1993), Dokumenti Kornizë më 1995, si dhe Raporti i Mitchell si ndërmjetës ndërkombëtar në fund të vitit 1995 (Bentley et al, 2000). Mirëpo pavendosmëria e

qeverisë së John Majorit në atë kohë, që e kishte të lidhur fatin me votat e partive unioniste në Westminster, bëri që këto përpjekje për një kohë të dështojnë, sepse në vitin 1996 IRA si kundërpërgjigje të dështimit të negociatave e prishi armëpushimin e vendosur më 1994 (Bentley et al, 2000). Mirëpo, siç dihet, përparimi më i madh bëhet me ardhjen në pushtet të laburistëve me në krye Toni Blerin, të cilët kishin qëndrim shumë më progresiv rreth çështjes së Irlandës së Veriut, e po ashtu, siç u theksua, devoluimin e kishin projekt jo vetëm për Irlandën e Veriut, por edhe për Skocinë, Uellsin e Anglinë. Ata menjëherë pranuan në lojë edhe Sinn Fejnin, krahun politikë të IRA-s, sidomos pas rivendosjes së armëpushimit nga ana e IRA-s në korrik të vitit 1997 (Golway, 2001).

Kështu filluan bisedimet intensive në Belfast të cilat përfunduan me atë që njihet si “*Good Friday Agreement*” (Marrëveshja e së Premtes së Mirë – më tej Marrëveshja), marrëveshje kjo historike e nënshkruar më 10 prill të vitit 1998. Kjo Marrëveshje përbëhet nga tri shtyllat që tani më, në një ose mënyrën tjetër, ishin vendosur që në Sunningdale, e po ashtu edhe me Marrëveshjen Anglo-Irlandeze. Ato janë marrëveshja për institucionet demokratike (asambleja, ekzekutivi), Këshilli Ministror Veri/Jug dhe Këshilli Britaniko-Irlandez e Konferenca ndërqeveritare Britaniko-Irlandeze (The Belfast Agreement [GFA], 1998, seksionet 3, 4, 5, Strand 1, 2, 3). Me këtë Marrëveshje vendosen bazat juridike dhe politike për ngritjen e një parlamenti vendor në Belfast i cili do të krijojë edhe qeverinë vendore, proces ky në të cilën do të jenë të përfshira të gjitha palët nënshkruese. Asambleja zgjidhet përmes përfaqësimit proporcional dhe qeveria do të përbëhet nga partitë politike nacionaliste dhe unioniste. Ministri i parë zakonisht do t’i takojë partisë me numrin më të madh të deputetëve dhe zakonisht deri më tani ka qenë unionist dhe zëvendësi i tij nationalist. Edhe ministrat do të përfaqësohen nga të dyja komunitetet dhe zgjidhen sipas formulës së *D’Hondt*. Madje edhe deputetët do të regjistrohen si unionistë, nacionalistë dhe të tjerë. Në një pjesë të vendimmarrjes, tek buxheti dhe tek legjislacioni që prek interesat e komuniteteve, do të votohet përveç me shumicën e thjeshtë edhe me shumicën e deputetëve që i takojnë kampit unionistë apo nationalist (GFA, seksioni 4, strand 2). Megjithëse me pengesa, është arritur që më 2 dhjetor të vitit 1999 të themelohet qeveria në Belfast dhe kështu të përfundojë qeverisja direkte nga ana e Londrës (Adams, 2001). Me këtë Marrëveshje (1998) krijohet për herë të parë një Këshill Ministror (Veri/Jug) ndër-irlandez i cili mund të implementojë një politikë të përbashkët në bujqësi, transport, polici dhe të ndërtojë marrëdhënie me BE-në. Kështu për herë të parë Britania e Madhe hap rrugën dhe mundësinë për të ndarë sovranitetin e saj mbi Irlandën e Veriut së bashku me Republikën e Irlandës, që ishte një zgjidhje sa origjinale aq edhe e domosdoshme (Joireman, 2003; O’Duffy, 2000). Gjithashtu krijohet edhe një Këshill i Ishujve (Këshilli Britaniko-Irlandez) ku marrin pjesë përfaqësuesit nga qeveria në Dublin, nga parlamenti në Londër, nga parlamenti në Belfast, nga ai në Skoci dhe Uells. Kompetencat e këtij këshilli janë konsultative. Me këtë marrëveshje parashikohen reforma në policinë e Irlandës Veriore, përkatësisht në RUC dhe parashikohet edhe çarmatosja e tërë organizatave paramilitare (GFA, 1998, seksionet 7, 8, 9 dhe aneksin A të seksionit 9). Duhet theksuar se kjo Marrëveshje (1998) e konfirmon parimin, me të cilin tanimë ishin pajtuar që nga vitit 1973 të dy qeveritë, se Irlanda e Veriut mbetet pjesë e Mbretërisë së Bashkuar përderisa ky është vullnet i shumicës së popullsisë. Gjithashtu, të dy qeveritë obligohen që ta ndihmojnë realizimin e bashkimit të ishullit nëse ky është vullneti i shumicës së qytetarëve të Irlandës së Veriut. Deri më tani këto kishin qenë parime mbi të cilat ishin bazuar edhe marrëveshjet e tjera të trajtuara më lartë. Kësaj radhe kjo Marrëveshje (1998) parasheh ndryshimin e nenit 2 dhe 3 të Kushtetutës së Republikës së Irlandës e cila e trajtonte edhe Irlandën e Veriut si pjesë të Republikës së Irlandës. Realisht kjo ishte një e arritur e madhe e cila

e adresoi një ndër frikërat e unionistëve dhe mundësoi që ata të nënshkruanin marrëveshjen. Në anën tjetër, kjo Marrëveshje (1998) u lejon qytetarëve të Irlandës së Veriut që të jenë shtetas të Republikës së Irlandës, të Britanisë së Madhe apo të kenë dyshtetësi (seksioni 2). Duhet theksuar se përveç rregullimeve që për bazë kanë raportet në mes të dy komuniteteve, Marrëveshja (1998) parasheh zbatimin qoftë nga Irlanda e Veriut, qoftë nga Republika e Irlandës të standardeve më të larta të të drejtave të njeriut në të gjitha fushat si dhe zbatimin e plotë të Konventës Evropiane për të Drejtat e Njeriut dhe bashkëpunimin me Gjykatën Evropiane për të Drejtat e Njeriut (seksioni 6). Njëkohësisht kjo Marrëveshje (1998) vendos për krijimin e Komisionit për të Drejtat e Njeriut të Irlandës së Veriut dhe hartimin e Kodit për të Drejtat e Njeriut, por i cili fatkeqësisht edhe sot e kësaj dite ende nuk është miratuar, përkundër propozimeve të bëra nga Komisioni për të Drejtat e Njeriut (Kavanagh, 2006; A. Smith & C. Harvey, 2018). Gjithashtu, siç e thekson me të drejtë O’Leary (1998), Marrëveshja (1998) i njeh te dy komunitetet si komunitete kombëtare, pra si irlandezë dhe britanikë dhe jo vetëm siç ishin trajtuar deri atëherë si katolikë dhe protestantë. Dhe kjo e bëri Irlandën e Veriut një shtet bi-nacional (f.5).⁴ Ka pjesë të Marrëveshjes që kanë mbetur çështje kontestuese si p.sh. zyrtarizmi i gjuhës irlandeze dhe, për më tepër, ngecja në trajtimin e të kaluarës dhe dëmshpërblimit të viktimave të dhunës, si dhe zbardhja e rolit të shtetit britanik në vrasjet dhe bashkëpunimin e tij me paramilitarët unionistë (Rolston, 2006; Meagher, 2016).

Kjo Marrëveshje, në referendumin e mbajtur në Irlandën e Veriut në maj të vitit 1998, u pranua nga 70% e popullatës së përgjithshme, ndërsa në mesin e popullatës protestante llogaritet se vetëm deri në 55% votuan pro saj. Në Republikën e Irlandës mbi 90% e popullatës votoi në favor të kësaj Marrëveshjeje (e cila ndër të tjera, siç u theksua, përfshinte votimin për ndryshimin e nenit të parë dhe të dytë kushtetutës irlandeze) (Ryan, 2000, f.75, 78).

Prej vitit 1998 deri në vitin 2002 kemi pasur qeveri të udhëhequr nga UUP dhe SDLP (ministri i parë dhe zëvendësi i tij) e në të cilën, bazuar në formulën D’Hondt, poste ministrore kanë pasur edhe Partia Demokratike Unioniste (më tej DUP, e cila lindi në vitin 1971 si reaksion ndaj asaj që ajo e konsideronte si politika jo adekuate të UUP-së në raport me mbrojtjen e interesave unioniste në Irlandën e Veriut) dhe Sinn Fein. Për shkak të mospajtimeve të shumta politike në mes të protestantëve dhe katolikëve, sidomos në mes të UUP-së dhe Sinn Feinit, nga viti 2002 prapë u vendos qeverisja e përkohshme nga ana e Londrës. Sekretari i Shtetit për Irlandën e Veriut në qeverinë britanike, më 14 tetor të vitit 2002, përmes një komunikate njoftoi opinionin se i suspendon asamblenë dhe ekzekutivin e Irlandës së Veriut (Statement on Suspension by the Secretary of State, 2002). Po të njëjtën ditë kryeministri anglez dhe ai irlandez lëshuan një komunikatë të përbashkët me të cilën edhe njëherë shprehën vendosmërinë dhe angazhimin e qeverive të tyre që të vazhdohet me progresin në procesin e paqes në Irlandën e Veriut (Suspension of Devolved Government in Northern Ireland, Joint Statement by the Prime Minister and the Taoiseach, 2002). Gjithashtu edhe IRA, përkundër të gjithë vështirësive dhe debateve të ashpra në mes të palëve, i ka mbetur besnike zgjidhjes së problemeve përmes një procesi politik. Këtë e dëshmojnë edhe komunikatat e atyre viteve, ku ajo e pohon përkushtimin e saj për paqe në ishull (IRA, 2003a, 2003b). Dhe përkundër vështirësive të shumta dhe faktit që qeverisja direkte zgjati nga 2002 deri në vitin 2007, procesi politik në Irlandën e Veriut nuk u prapakthye dhe paqja e brishtë arriti të mbahej. Nga viti 2007, partitë e para filluan të dalin, DUP në anën e unionistëve dhe Sinn Fein në anën e nacionalistëve. Kjo u mendua se do të ishte

⁴ Edhe çështja e kombit britanik është çështje mjaft e debatueshme dhe në mesin e akademikëve kryesisht trajtohet se Britania e Madhe është një shtet multinacional i përbërë nga anglezët, skocezët, uellsianët dhe irlandezët. Rrjedhimisht konsiderohet se nuk ka një komb britanik (Lipjart, 1975, f.86).

pengesa kryesore. Por, megjithatë, u arrit ajo që pak kush kishte besuar vetëm pak kohë më parë. DUP dhe Sinn Fein së bashku edhe me ndihmën e qeverive në Londër dhe Dublin arritën të merren vesh për të ndarë ministrin e parë dhe ndihmësin e tij. Kështu e pabesuara ndodhi, Ian Paisley dhe Martin McGuinness, njëri figura qendrore e unionizmit radikal dhe tjetri një ndër përfaqësuesit më eminent të republikanizmit militant u vendosën në krye të qeverisë së Irlandës së Veriut. Për më tepër, për 13 muajt sa qëndroi në këtë pozitë Ian Paisley konsiderohet si periudha më e mirë e bashkëqeverisjes për shkak të kimit të jashtëzakonshme në mes të dy liderëve (Graham, 2017; “How Martin McGuinness and Ian Paisley”, 2018). Bashkëqeverisja në mes të DUP-it dhe Sinn Feinit zgjati deri në vitin 2017, ku për shkak të një skandali që lidhej me një projekt të energjisë së ripërtitshme, e që kishte të bënte me emrin e Ministres së Parë Arlene Foster nga DUP, në kohën kur kishte qenë ministre e ndërmarrësisë, tregtisë dhe investimeve, Martin McGuinness dha dorëheqje pas refuzimit që Arlene Foster të largohej përderisa hetimet të kryheshin. Kështu ra edhe qeveria, sepse pozita e zëvendësministrit të parë është e lidhur ngushtë me atë të ministrit të parë. U mbajtën zgjedhjet e reja në vitin 2017 nga të cilat unionistët dolën me 45% të votave dhe nacionalistët/republikanë me 40% të votave, hera e parë që unionistët dolën më pak se 50% të votave. Në këto zgjedhje DUP fitoi 28 vende në parlament përderisa Sinn Feinn fitoi 27. Por prej atëherë deri në janar të vitit 2020 nuk u arrit që të krijohet qeveria, ndërsa Britania e Madhe gjatë asaj periudhe nuk e vendosi asnjëherë udhëheqjen direkte dhe nuk i suspendoi institucionet e Irlandës së Veriut. Procesi i Brexit-it e pat komplikuar edhe më procesin e krijimit të qeverisë për shkak se DUP ishte radikalisht i përcaktuar pro Brexit-it dhe ishte e vendosur që të mos ketë pozicion të veçantë për Irlandën e Veriut në këtë proces. Si zakonisht në këtë periudhë gjithnjë kishte frikë se mos kjo krizë politike po e kthen në skenë dhunën. Megjithatë, përkundër frikës e cila u shtua me rastin e një vrasjeje të fundit nga IRA e Re, një grup i ri i krijuar nga grupet e shkëputura e rebele të IRA-s, të gazetares Lyra McKee në prill të vitit 2019, çmimi i paqes është aq i shtrenjtë dhe kujtimet e së kaluarës aq të frikshme sa askush nuk dëshiron t'i kthehet së kaluarës (“Lyra McKee”, 2019). Edhe në këtë situatë mbizotëroi racionaliteti politik mbi emocionet e momentit. Kështu me 11 janar 2020 krijohet qeveria e Irlandës së Veriut me Ministren e Parë Arlene Foster nga DUP, Michelle O’Neill nga Sinn Fein si zëvendëse e saj dhe me ministra edhe nga partitë e tjera si SDPL, Aleanca dhe UUP (“Stormont Deal”, 2020).

Përpjekjet e shtetit britanik për të krijuar një situatë ku do të dominojë barazia në mes të komuniteteve, ka sjell një rënie të konsiderueshme të dhunës dhe të viktimave në Irlandën e Veriut. Megjithatë ka shumë punë për t’u bërë edhe nga vetë shteti britanik për t’u shëruar plagët e së kaluarës.

2.5.4 Viktimat e trazirave

Të dhënat e mëposhtme shfaqin numrin e viktimave gjatë trazirave dhe organizatat që i kanë kryer këto vrasje. Këto të dhëna janë ekstrakte të përditësuara nga libri i *Malcolm Sutton* (2002) që trajton vdekjet në Irlandën e Veriut gjatë periudhës 1969-2001. Përderisa statistikën janë krejtësisht të Suttonit (Sutton, 2002, f.195-206), ndarjet e mëposhtme janë akomoduar sipas interesit të këtij punimi.

- Të vrarët 1969-2001 – 3,532
 - Në Irlandën e Veriut – 3,270
 - Në Republikën e Irlandës – 119
 - Në Britaninë e Madhe – 125
 - Evropë – 18

- Vrasjet nga grupet republikane – 2,058 – 58,2%
 - IRA e Përkohshme – 1,823 – 51,6%
 - Pjesëtarë të forcave britanike – 1,013 – 55,5%
 - Të dyshuarit si informatorë – 59 – 3,2%
 - Lojalistët (paramilitarët dhe politikanët) – 52 – 2,8%
 - Civilët – 528 – 29%
 - Vrasje brenda republikane – 7 – 0,38%
 - Të tjerët (përfshirë anëtarë të IRA-s të vrarë në aksion, politikanë e zyrtarë britanik, zyrtarë të drejtësisë në IR, pjesëtarë të forcave të armatosura e zyrtarë të RI-së) – 164 – 9%
 - IRA Zyrtare – 56 – 1,58%
 - Pjesëtarë të forcave britanike – 19 – 34%
 - Vrasje të lojalistëve (paramilitarëve dhe politikanëve) – 2 – 3,5%
 - Civilët – 21 – 37,5%
 - Vrasje brenda republikane – 9 – 16%
 - Të tjerët – 5 – 9%
 - INLA (Ushtria Nacional Çlirimtare Irlandeze) – 147 – 8%
 - Forcat britanike – 48 – 32%
 - Të dyshuarit si informatorë – 6 – 4%
 - Vrasje të lojalistëve (paramilitarëve dhe politikanëve) – 13 – 8,8%
 - Civilët – 45 – 30,6%
 - Vrasje brenda republikane – 25 – 17%
 - Të tjerët – 10 – 6,8%
 - Saor Eire – 3 – 0,08%
 - Real IRA – 29 – 0,82%
 - Civilë – 29 – 100%

- Grupet lojaliste – 1,027 – 29%
 - UVF – 483
 - UDA – 262
 - LVF – 18

- RHD – 8
- Grupe jo specifike lojaliste – 256
- Grupet lojaliste – 1,027
 - Vrasje të republikanëve (anëtarë të organizatave paramilitare si dhe politikanëve) – 72 – 7%
 - Forcat britanike – 14 – 1,3%
 - Të dyshuarit si të infiltruar 16 – 1,5%
 - Civilët – 842 – 82%
 - Të tjerë (përfshirë anëtarët të grupeve lojaliste të vrarë gjatë aksioneve si dhe të vrarë në konfliktet në mes tyre) – 83 – 8%
- Forcat britanike – 365 – 10,3%
 - Paramilitarë republikanë – 146 – 40%
 - Paramilitarë lojalistë – 18 – 5%
 - Civilët – 188 – 51,5%
 - Forcat e tjera britanike të vrara gabimisht – 13 – 3,5%
- Forcat e RI – 5 – 0,14%
 - Garda – 4
 - Ushtria - 1

Të vrarë të tjerë – 77 – 2,1%

- Këtu janë përfshirë edhe 12 të burgosur të vdekur gjatë grevave të urisë si dhe të tjerë të cilët nuk janë identifikuar se nga kush janë vrarë gjatë trazirave dhe aksioneve të ndryshme luftarake.

2.5.5 Identiteti kombëtar dhe religjioni

Sipas Coakley (2007) sfondi religjioz ka qenë përcaktuesi kryesor i identitetit kombëtar në Irlandën Veriore. Kështu, ky sfond ka përcaktuar ndarjen tanimë të njohur në mes të irlandezëve nacionalistë/republikanë kryesisht katolikë apo me prejardhje katolike në njërën anë, dhe irlando-britanikëve unionistë/lojalistë kryesisht protestantë ose me prejardhje protestante në anën tjetër. Çështja e trajtimit të unionistëve si britanik është një çështje e vonshme, madje prej fillimit të *trazirave*. Identiteti i unionistëve protestantë para *trazirave* është trajtuar si ‘irlandezë unionistë’ apo shpesh edhe ‘ulesterman’ (Joireman, 2003, f.109). Por në këtë punim ndonjëherë duhet t’i referohemi këtij identiteti edhe si britanik, apo irlando-britanik për ta dalluar prej atij irlandez. Në planin etnik grupi i parë e ka prejardhjen nga keltët dhe “anglezët e vjetër” me origjinë normane, ndërsa grupi i dytë rrjedh direkt nga kolonistët e fillim shekullit të 17-të, përkatësisht anglezët dhe skocezët protestantë (Coakley, 2007). Madje në Uelster, shumica e

protestantëve janë me prejardhje skocez presbiterian. Megjithatë, përkundër shfrytëzimit të religjionit në përcaktimin e identiteteve kombëtare, konsiderohet se konflikti në të vërtetë ka karakter nacionalist e të dominimit politik dhe se feja është përdorur vetëm si gur ndarës në mes të komuniteteve (Shirlow & Murtagh, 2006).

Qëndrimi i nacionalistëve sa i përket identitetit, përkatësisht i Sinn Feinit, ishte se ata i konsiderojnë protestantët unionistë si pjesë të popullit irlandez dhe të njëjtët do të gëzojnë të gjitha të drejtat demokratike në Irlandën e bashkuar. Rrjedhimisht, ata e konsiderojnë çështjen e Irlandës së Veriut jo si pjesë e një konflikti etnik bazuar në dallime etnike, por si çështje të çlirimit kombëtar nga Britania e Madhe. Dallimet në mes të nacionalistëve dhe unionistëve, sipas tyre, kanë të bëjnë me përkatësinë dhe besnikërinë e tyre politike, por jo me mënyrën sesi duhet të realizohet vetëvendosja. Sipas tyre, kjo është e qartë: i tërë populli i Irlandës duhet të vendos për të ardhmen e vet (Gilligan, 2007).

Partia tjetër nacionaliste por e moderuar SDLP, e udhëhequr për një kohë të gjatë nga John Hume, e kishte pranuar në të vërtetë se më shumë sesa që Irlanda është e ndarë, është i ndarë populli i saj, andaj edhe duke pranuar këto identitete të veçanta duhet të trajtohet çështja e Irlandës së Veriut. Në një intervistë të vitit 1996 John Hume (1996) theksonte:

Një ndër argumentet e para që ne (SDLP vër.ime.) filluam t'i proklamojmë, e që ishte një sfidim i qëndrimeve tradicionale nacionaliste, ishte që janë njerëzit që kanë të drejta e jo territori. Nuk ishte e ndarë toka e Irlandës, populli i Irlandës ishte ndarë. Vija në hartë ishte gjeografike, por kufiri i vërtetë ishte në mendjet dhe zemrat e njerëzve.(f.15)

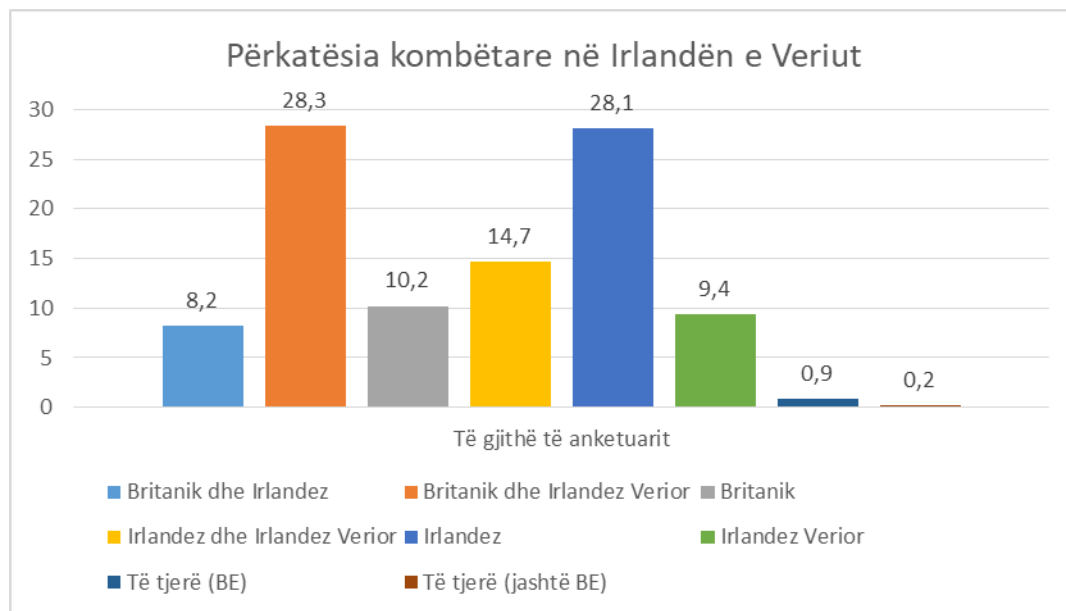
Identiteti i unionistëve është gjithashtu çështje e debatit në vete. Unionizmi e ka bazën tek kolonët që kolonizuan Irlandën, posaçërisht prej shekullit 17 e këtej, pra tek popullsia protestante me prejardhje anglo-skoceze, e cila ishte edhe në krye të Irlandës e vetme për gati dy shekuj e gjysmë, atë të 17-të dhe 18-të dhe një pjese të shekullit 19-të. Ky identitet për bazë kishte lojalitetin ndaj Mbretërisë së Bashkuar dhe kurorës. Ai u përforcua në fund të shekullit 19 dhe gjatë tërë shekullit 20-të në kundërshtim me projektin e vetëqeverisjes dhe pavarësisë së Irlandës e më pas në kundërshtim me bashkimin e Irlandës së Veriut me Republikën e Irlandës. Sidoqoftë përkundër identitetit unionist të popullsisë protestante, siç u pa edhe më lartë, një pjesë e mirë e figurave qendrore që vendosën bazat e nacionalizmit dhe republikanizmit irlandez i takojnë komunitetit protestant. Ky mund të quhet edhe paradoksi protestant në historinë politike të Irlandës. Kjo e vërtetë historike, nuk është se trajtohet në mënyrën e duhur tek pjesa unioniste në Irlandën e Veriut, e cila identitetin e vet irlandez e ka dobësuar që prej fillimit të *trazirave* dhe ka filluar të identifikohet çdo herë e më shumë me identitetin britanik. Kërkesa për të rivlerësuar më drejtë historinë e unionizmit, në të gjitha dritëhijet e tij, ka filluar të shpërfaqet edhe nga autorë unionistë me ndikim si Alex Kane (2016), i cili thekson se unionizmi ka nevojë që të trajtojë seriozisht historinë e marrëdhënieve me Londrën, Dublinin, nacionalistët republikan por edhe me veten e vet.

Edhe sot, çështja e identitetit kombëtar në Irlandën e Veriut është mjaft komplekse. Përderisa identiteti irlandez lidhet me republikanizmin por edhe me katolicizmin, ai britanik lidhet me protestantizmin dhe me unionizmin. Madje ky identiteti i fundit, i theksuar si britanik dekadave të fundit, për shkak të betejës në mes të unionistëve/lojalistëve me republikanët, siç u theksua, ka humbur goxha shumë nga identiteti i vet irlandez të cilin e ka pasur së paku deri në fillimin e *trazirave*. Madje vetë udhëheqësit dhe themeluesit e unionizmit modern si Carsoni dhe Craig, asnjëherë nuk e kanë mohuar identitetin irlandez. Kështu, siç shihet nga tri tabelat e mëposhtme, popullsia është e ndarë gati përgjysmë qoftë në identitetin e vet britanik me atë irlandez, qoftë me atë protestant-katolik. Vlen të theksohet se është në ngritje identiteti

irlandezoverior, por i cili për të dy komunitetet ka kuptime të ndryshme andaj edhe është jo lehtë i deshifrueshëm.

Tabela 19

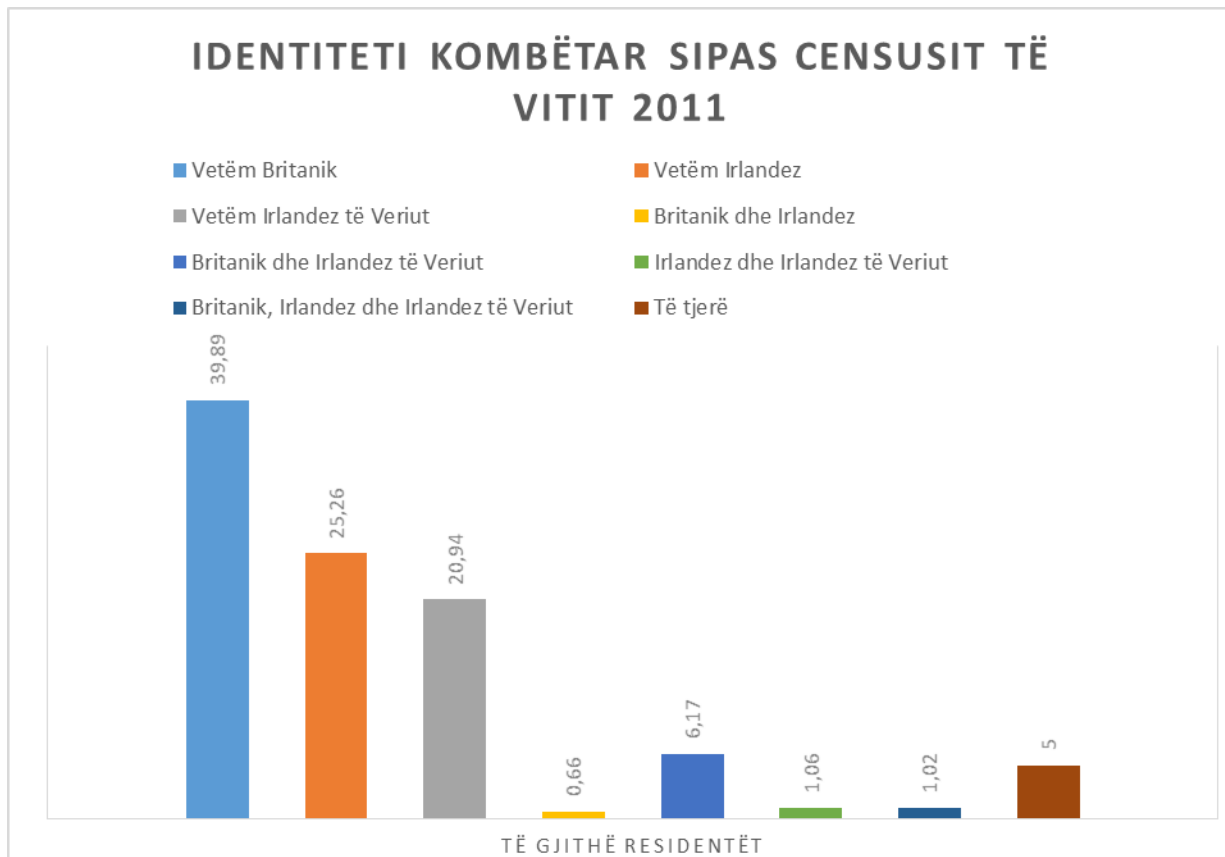
Përkatësia kombëtare në Irlandën e Veriut nga matjet në vitin 2018.

Shënim: Këto të dhëna janë marrë nga Lucid Talk, You Gov & BBC, Northern Ireland Tracker Poll, 2018, f.155.

Tabela 20

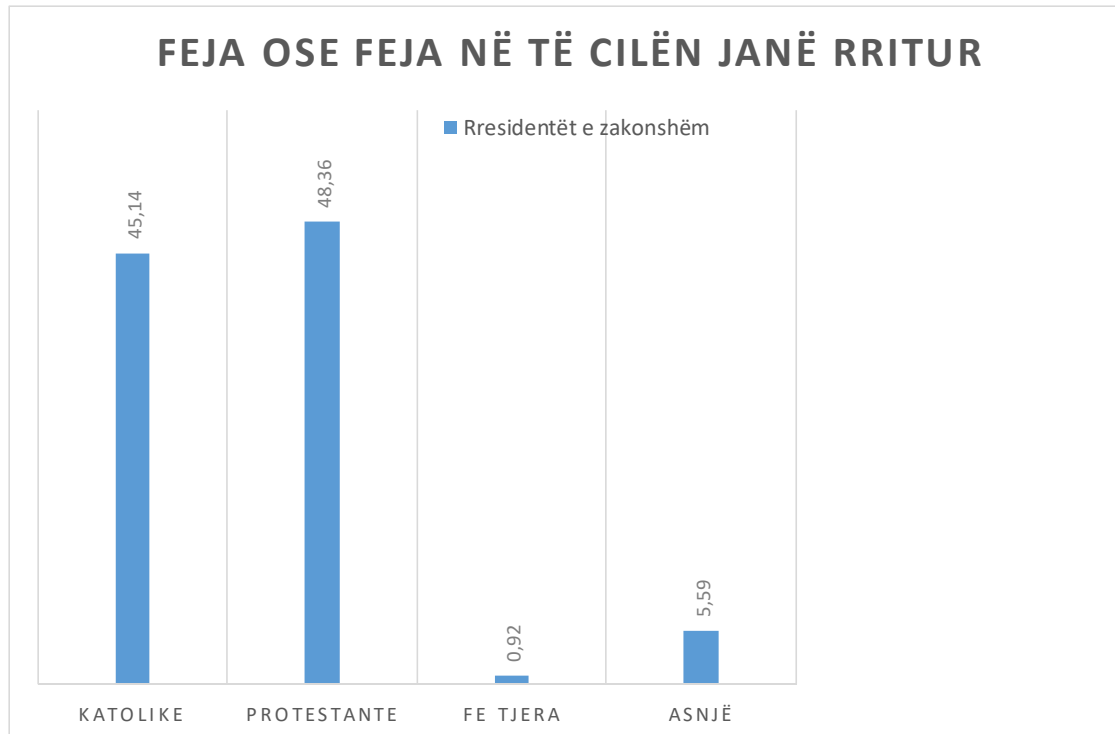
Identiteti kombëtar në Irlandën e Veriut sipas censusit të vitit 2011.

Shënim: Këto të dhëna janë marrë nga Northern Ireland Statistics and Research Agency [NISRA], Census 2011/2012, tabela KS212NI, f.15.

Tabela 21

Religjioni të cilit i takojnë ose në të cilin janë rritur rezidentët e zakonshëm të Irlandës së Veriut.

Shënim: Këto të dhëna janë marrë nga NISRA, 2011/2012, Census, tabela KS212NI, f.19.

Tabela 22

Njohuria e gjuhës irlandeze në Republikën e Irlandës sipas censusit të vitit 2016.

Shënim: Këto të dhëna janë marrë nga Central Statistics Office [CSO], Census 2016, 2017, f.67.

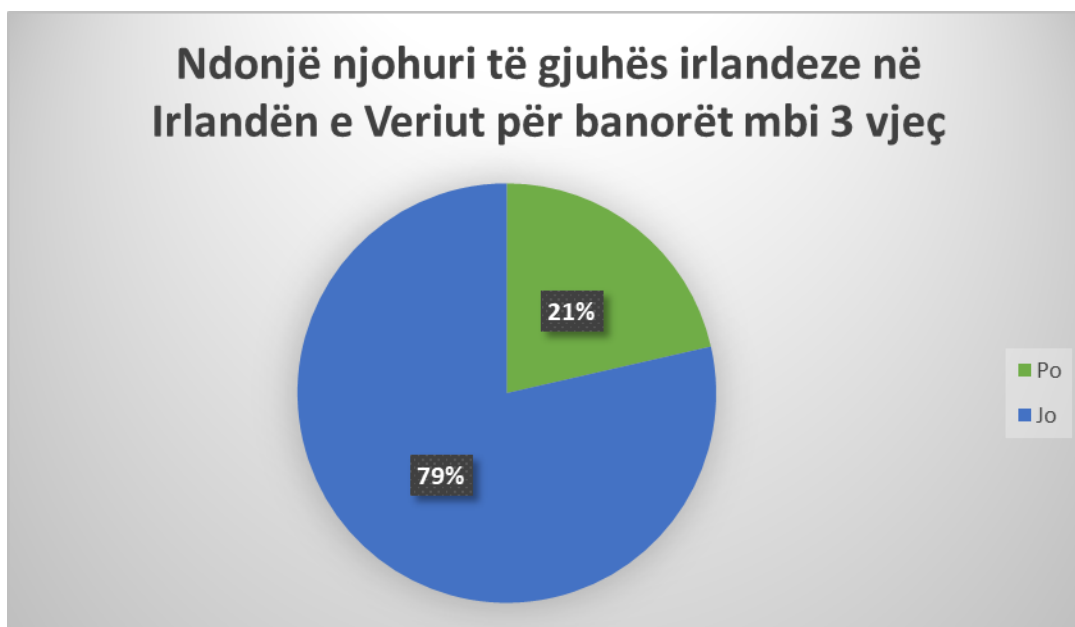
Gjuha, që prej shekullit 19-të, nuk është karakteristikë themelore e kombit irlandez. Përkundër përpjekjeve për ta ngjallur keltishten (që nga koha e Rilindjes Kelte në shekullin e 19-të) apo atë që njihet sot si gjuhë irlandeze, e cila madje që prej vitit 2005 është edhe një ndër gjuhët zyrtare të BE-së, ajo vazhdon të flitet nga një pjesë e paktë e popullsisë së Irlandës. Në vitin 1831, kur filloi sistemi i ‘shkollave nacionale’, prej 1,000,000 deri në 1,500,000 banorë të Irlandës kanë qenë folës të irlandishtes. Si produkt edhe i këtij modeli të shkollave që ndikoi në rënien e analfabetizmit brenda 50 vjetëve, numri i folësve të irlandishtes ishte krejt i parëndësishëm (Beckett, 2008).

Sigurisht me shpalljen e pavarësisë irlandeze dhe me konsolidimin e shtetit edhe përpjekjet për ringjalljen e gjuhës irlandeze kanë vazhduar. Kështu sipas censusit të vitit 2016 të Republikës së Irlandës, sado që 1,76 milion pohojnë se mund të flasin irlandisht, vetëm 73,800 prej tyre e flasin në baza ditore jashtë sistemit të edukimit. Pra kjo njohje prej 31% të irlandezëve në Republikën e Irlandës nuk është dëshmi e përdorimit të saj apo e cilësisë së njohjes së gjuhës irlandeze. Për më tepër, vetëm 1,7% prej këtyre që e njohin këtë gjuhë e përdorin në baza ditore jashtë sistemit arsimor, përderisa 17,4 % të atyre që e njohin e përdorin ndonjëherë jashtë sistemit arsimor. Statistikat janë më shpresëdhënëse për gjeneratat e 17 dhe 18 vjeçarëve, 66% e të cilëve pohojnë se dinë të flasin irlandisht (CSO, 2017, f.67).

Aftësia për të komunikuar në gjuhën irlandeze në Irlandën e Veriut është shumë më e vogël, si për shkak të diskriminimit tradicional ndaj popullsisë irlandeze katolike ashtu edhe për shkak të problemeve në implementimin e pjesës së Marrëveshjes që ka të bëjë me promovimin e gjuhës irlandeze. P.sh. vetëm 5,59% e popullsisë mund ta flasin gjuhën irlandeze përderisa diku rreth 22% kanë ndonjë aftësi, qoftë ta kuptojnë, ta flasin, ta shkruajnë apo to komunikojnë minimalisht, ashtu siç e dëshmon edhe tabela e mëposhtme.

Tabela 23

Niveli i njohjes së irlandishtes në Irlandën e Veriut.

Shënim: Këto të dhëna janë marrë nga NISRA, 2011/2012, tabela KS2019NI, f.18.

3. Jugosllavia, Serbia dhe shqiptarët

3.1 Çështja shqiptare përball projektit për krijimin dhe zgjerimin e shtetit serb

Në planin historik do të mund të thuhet se baza e konfliktit shqiptaro-serb i ka rrënjët që në periudhën e dyndjeve sllave, kur sigurisht nuk i kishim si sot të ndara qartazi identitetet kombëtare dhe as interesat kombëtare. Sidoqoftë kjo dyndje ka qenë një traumë për popullsinë e gadishullit e cila një pjesë u detyrua të tërhiqej nëpër malësi e pjesa tjetër gradualisht të asimilohej në popullsinë e ardhur sllave. Sigurisht përpos kontekstit të dyndjeve sllave, popujt në rrethana të caktuara edhe kanë ndërvepruar me njëri-tjetrin në një rast e kanë bashkëpunuar në tjetrin. Në shumë periudha bashkëpunimi dhe përpjekjet e përbashkëta kundër Perandorisë Osmane kanë qenë evidente (Brestovci, 1983). Armiqësitë në mes të popujve nuk janë as të natyrshme dhe as nuk mund të trajtohen jashtë kontekstit shoqëror e politik të momenteve të caktuara historike. Në thelb nuk ka asgjë të natyrshme as në atë që mund ta quajmë jo vetëm konflikt shqiptaro-serb por edhe urrejtje në mes të dy popujve. Urrëjtja është një konstrukt artificial social i krijuar për t'i shërbyer politikës shoviniste serbe.

Realisht konflikti shqiptaro-serb, apo më mirë thënë ai në mes të elitave nacional-shoviniste serbe dhe shqiptarëve lindi në shekullin e 19-të, së bashku me projektin e pavarësisë së shtetit serb, konsolidimit dhe zgjerimit të tij. Elitat serbe shikonin drejt jugut, përkatësisht Kosovës dhe Maqedonisë si mundësi për ta zgjeruar shtetin serb me qëllime të qarta ekspansioniste e kolonialiste por nga jashtë duke u arsyetuar se duhet të çlirojnë ato pjesë sepse ato janë “Serbia e vjetër”, pjesë të mbretërisë mesjetare serbe. Vetë koncepti i “*Stara Srbija*” apo “Serbia e Vjetër” ishte i stisur nga vitet 40’ të shekullit 19-të, e që lidhej me fillimin e synimeve ekspansioniste të elitave serbe (Frashëri, 1989; Anzulović, 1999/2017). Dhe këto synime të ekspansionit të shtetit serb kultivoheshin edhe në opinionin serb pa marrë parasysh se në aspektin demografik në Kosovë dhe pjesë të tjera të Ballkanit, synimet serbe ishin në disproporcion me gjendjen në terren (Ch.Clark, 2013, f.24-25; Durham 1905/2009, f.208). Në anën tjetër edhe Fuqive të Mëdha, e sidomos Rusisë i konvenonte dobësimi i Perandorisë Osmane në Ballkan për interesa të veta. Në këtë lojë u futën herë pas here më pak Perandoria Austro-Hungareze, e më shumë Franca dhe Britania e Madhe, dhe nga e cila lojë përfitoi projekti serb i zgjerimit territorial.

Nacionalizmi serb në shekullin e 19-të nga ai çlirimtar u shndërrua shumë shpejt në pushtues dhe ekspansionist. Pra tharmi i konfliktit të sotëm më shumë se në kohërat e hershme, duhet të kërkohet në fillimet e shekullit 19 atëherë kur filloi periudha e procesit të krijimit të shtetit serb dhe e Rilindjes Kombëtare Shqiptare. Shteti autonom serb, i krijuar në vitin 1815 por që ende ishte pjesë e Perandorisë Osmane, filloi që në fillim të synonte zgjerimin e tij, duke konsideruar se brenda një shteti të ardhshëm serb duhet të përfshihen jo vetëm pjesët ku jetonin serbët e që nuk ishin nën Serbi, por edhe Kosova, Maqedonia e Vojvodina ku serbët ishin pakicë e edhe Bosnja e Hercegovina ku gjithashtu përbërja etnike dhe fetare nuk ishte krejt e qartë. Në funksion të kësaj politike vendoset edhe një dokument i shkruar në vitin 1844 nga ish ministri i brendshëm serb Ilija Garashanini, *Načertanije* (skica/plani), e cila mbeti një dokument i fshehtë deri në fillimet e shekullit 20, por i cili realisht shërbeu si bazë për të gjitha politikat ekspansioniste serbe deri në krijimin e Mbretërisë Serbo-Kroato-Slllovene (prej vitit 1928 Mbretëria e Jugosllavisë). Dhe kjo politikë, e cila synonte zgjerimin e Serbisë në vendet ku ka serb dhe në ato ku synohet “e drejta historike” u përcoll me dekada nga një nacionalizëm i bartur edhe në masat popullore përmes shtypit dhe propagandës së vazhdueshme (Ch.Clark, 2013;

Glenny 2000; Anzulović, 1999/2017; Latifi, 2021). Në thelb *Načertanije* (1844) vendoste bazat e ekspansionit serb si një e drejtë historike, si pjesë e ringjalljes së mbretërisë së Dushanit e ndalur për shkak të pushtimit turk dhe si nevojë e çlirimit të serbëve kudo që ata jetonin (Garashanin, 1844/2019). Por ky ekspansion ndeshte me interesat e popujve të tjerë, mbi të gjitha me shqiptarët, bullgarët e maqedonasit, por edhe me kroatët e boshnjakët. Aty Garashanini parashihte që kjo shtrirje duhej të përfshinte Bosnjë e Hercegovinë, Malin e Zi dhe Shqipërinë Veriore. Por gjithashtu duhej përcjellë gjendja edhe në Sllavoni, Kroaci, Dalmaci, Srem, Banat e Baçkës (Garashanin, 1844/2019, f.17, 24-32). Kështu nga një principatë e vogël dhe e pazhvilluar, elitat serbe projektonin krijimin e një shteti të madh e që e vendoste në konflikt me popujt përreth por edhe me dy fuqitë e mëdha të kohës Perandorinë Osmane dhe atë Austriake (më vonë Austro-Hungareze). Në një situatë të tillë, mbështetja tek Rusia mbetej opsioni më real edhe pse Garashanini (1844/2019) ishte shumë skeptik dhe i matur për mënyrën sesi e trajtonte aleancën me rusët dhe favorizimin që fillimisht Rusia kishte karshi Bullgarisë e në dëm të Serbisë (për një analizë të qasjes së Garashaninit në raport me Rusinë, Bullgarinë dhe Austrinë shih Anzulović, 1999/2017, f.142-143; ndërsa për analizën që Perović ia bën ndikimit të Načertanijes në politikën serbe shih Latifi, 2021, f.34-35). Garashanini nuk kishte qëndruar vetëm në pozitën e skicimit të politikës por edhe kishte marrë pjesë aktive në zbatimin e saj. Kështu siç e thekson historiani Sadulla Brestovci (1983), ai duke qenë i interesuar të realizonte politikën ekspansioniste kishte filluar të dërgonte njerëz në territoret shqiptare dhe të lidhej me krerë të caktuar në organizmin e pakënaqësive të kufizuara por gjithnjë në interes të politikës serbe e asnjëherë të rrezikonte që ato pakënaqësi që bëheshin pjesë e lëvizjes shqiptare për çlirim nga Perandoria Osmane. Edhe Ukshin Hoti (1991b/1997) theksonte se jo çdoherë politika serbe ishte identike me atë ruse, porse ajo megjithatë e ka pasur çdoherë përkrahjen ruse (si në kryengritjen e vitit 1804 apo në fillim të Luftërave Ballkanike). Sidoqoftë ai thekson se Serbia hapat i ka bërë vetë e në funksion të interesave të veta dhe duke i vlerësuar vetë rrethanat (Hoti, 1991b/1997, f.141). Me gjithë uljet dhe ngritjet aleanca me Rusinë do të jetë vendimtare për konsolidimin e shtetit serb pas vitit 1878 e deri tek luftërat ballkanike dhe zgjerimin e Serbisë në dëm të tokave shqiptare por edhe popujve të tjerë të Ballkanit. Në anën tjetër shqiptarët në arenën politike të Ballkanit mbetnin populli me më së paku aleat dhe në sendiç në mes të serbëve, malazezëve, grekëve dhe bullgarëve në njërën anë dhe nën presionin e Perandorisë Osmane. Njëkohësisht përpjekjet e Fuqive të Mëdha për të ruajtur *status-quo*n në Ballkan nuk shkonin në të njëjtin drejtim me interesat shqiptare (Brestovci, 1983, f.255). Zgjerimet e të gjithë këtyre popujve së paku prej viteve 1877-1878 e deri në përfundimin e Luftës së Parë Botërore bëheshin në dëm të shqiptarëve dhe shtetit të ri shqiptar të shpallur në vitin 1912 e të njohur në kufijtë aktual në vitin 1913. Kështu e përshkruan Durhami (1905/2009) përmes një letre që kish marrë nga një shqiptar, këtë ndjenjë vetmie të shqiptarëve dhe kërkesë për aleancë me anglezët: “Sllavët kanë Rusinë për t’i ndihmuar. Ne s’kemi asgjë” (f.214).

Fillimin e kontestit shqiptaro-serb, akademik Gazmend Zajmi (1994b/1997) e trajtonte kështu:

Populli serb në Ballkan, falë rrethanave më të favorshme historike, në rend të parë falë kontekstit të fuqive ndërkombëtare ku përfshihej përkrahja e Rusisë cariste që u jepte popujve sllave dhe ortodoksë në Ballkan, por edhe falë distancës më të theksuar etnike në sajë të fesë ndaj etnikumit turk në Perandorinë Osmane, realizoi shtetin e tij nacional mjaft kohë para kombit shqiptar në Ballkan. Nacionalizmi shtetëror serb me tipare ekspansioniste që në kuadër të principatës serbe nën suzerenitetin osman, mori hov

sidomos në gjysmën e dytë të shekullit XIX, dhe si i tillë më së shumti ndikoi që të shkaktohej kriza e njohur e Lindjes para Kongresit të Berlinit. Ky nacionalizëm dhe ekspansionizëm shtetëror në rend të parë u shfaq nëpërmjet atakimit mbi tokat kufitare me shumicë etnike shqiptare, të cilat gjendeshin pa mëvetësi të tyre shtetërore në kuadër të Perandorisë Osmane. (f.106)

Duke trajtuar raportin në mes të shqiptarëve dhe serbëve Ukshin Hoti (1990/1997) konstatonte se te dy kombet nuk kanë ndonjë dallim të madh as në nivelin e zhvillimit e as në atë të madhësisë. Andaj ai theksonte se “raportet midis të tyre, nuk mund të jenë raporte të hierarkisë, por të barazisë së plotë; jo raporte të përbuzjes, por të respektit të plotë reciprok të identiteteve të tyre” (Hoti, 1990/1997, f.101). Të njëjtën logjikë pak a shumë e mbron edhe sociologu Shkëlzen Maliqi (1993/1994) por duke e vendosur në një kontekst më të gjerë ballkanik kur thekson se

...në Ballkan tash, para se gjithash, po kryhet një sistem i ekuilibrit midis pesë popujve dhe shteteve, të cilët kanë interesa të ndërsjellë dhe rivalitete, por përafërsisht resurse dhe potenciale të njëjta, kështu që mes veti nuk mund të jenë në raporte subordinimi, dhe gjithsesi do të jenë të detyruar të ndërtojnë një sistem të respektimit reciprok të sovranitetit të plotë. Këta pesë popuj janë grekët, serbët, bullgarët, kroatët dhe shqiptarët (f.183).

Edhe vetë Ibrahim Rugova (1989/1991), lideri i lëvizjes pacifiste në Kosovë gjatë viteve 1990', kryetari i LDK-së dhe kryetari i parë i Kosovës para dhe pas luftës, theksonte në intervistën e famshme të tij në *Der Spiegel* më 26 qershor 1989: “Unë vetëm mund t'i paralajmëroj serbët: edhe ata janë një popull i vogël. Në të kaluarën sa herë që një popull i vogël është përpjekur të luajë rolin e një fuqie në Ballkan, kjo ka përfunduar me tragjedinë e tij” (f.15).

Përfshirja e Rusisë në Ballkan dhe përkrahja e shteteve sllave do të merrte përmasa serioze në shekullin e 19-të, e posaçërisht prej periudhës së Krizës Lindore e deri në fillimin e Luftës së Parë Botërore. Shteti rus duke pasur interes të drejtpërdrejt që të dëbonte nga Ballkani ose ta dobësonte prezencën e Perandorisë Otomane në njërën anë dhe të ndalonte depërtimin austriak në Ballkan, ndihmoi në vazhdimësi Bullgarinë, Malin e Zi dhe Serbinë. Kjo ndihmë e cila në fillimet e veta ishte ndihmë lëvizjeve çlirimtare të këtyre popujve, shumë shpejt u bë ndihmë për qëllimet e tyre ekspansioniste, mbi territoret shqiptare që ishin nën Perandorinë Osmane (Headley, 2008). Por siç e thotë James Headley (2008) përkundër faktit se në publik propagandohej si ndihmë për vëllezërit ortodoks sllav, Rusia përmes ndërhyrjes në Ballkan synonte të bëhej faktor në arenën ndërkombëtare si dhe synonte ose kontrollin e ngushticave të Bosforit dhe të Dardaneleve ose regjim lehtësues për to, e që për të kishin dhe vazhdojnë të kenë interes strategjik dhe ekonomik (mundësia e tregtisë), për shkak të daljes në detet e ëmbla përmes këtyre ngushticave nga Deti i Zi (f.12-13). Sa i përket rolit negativ të Rusisë ndaj çështjes shqiptare duhet theksuar se përkundër se në vitin 1869 pas këmbënguljes së patriotëve shqiptarë, sulltan Abdyl Mexhidi i II-të e nënshkroi fermanin për krijimin e Vilajetit Shqiptar (i cili edhe ashtu ishte i gjymtuar sepse mbeste jashtë Vilajeti i Janinës), nën presionin rus, ai e abrogoi këtë ferman perandorak (Frashëri, 1989). Njëkohësisht me përpjekjet ruse për të ndërhyrë në Ballkan në favor të popujve sllavë, rivali i Perandorisë Ruse, Perandoria Austro-Hungareze, prej periudhës para formimit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, filloi të përvijojë një interes të trajtimit të çështjes shqiptare. Në marrëveshjen austro-ruse të 8 korrikut 1876 të arritur në Rajshtad (*Reichstadt*), u përcaktuan zonat e tyre të interesit në Ballkan, por po ashtu ato vendosën të mos ndërhynin ushtarakisht as pro e as kundër Perandorisë Osmane. Në anën tjetër për herë të parë austriakët shtrojnë si mundësi krijimin e një principate shqiptare të pavarur e cila do të ishte nën

protektoratin e Vjenës (Frashëri, 1989). Siç e thotë historiani i njohur shqiptar Kristo Frashëri (1989) “në Rajshtad, çështja shqiptare hyri për të parën herë në qerthullin e historisë diplomatike evropiane, si çështje politike” (f.120).

Paqja e Shën Stefanit dhe Kongresi i Berlinit i vitit 1878 goditën rëndë interesat shqiptare. Për të mbrojtur trevat e tyre por edhe për të kërkuar një autonomi brenda Perandorisë Osmane përmes krijimit të një vilajeti të përbashkët autonom shqiptar, në qershor të vitit 1878 në Prizren u mbledhën krerët shqiptarë të prirë nga Ymer Prizreni, Abdyl Frashëri, Sylejman Vokshi etj. Sigurisht organizimi dhe reagimi i shqiptarëve kishte filluar që në dhjetor të vitit 1877 me krijimin e Komitetit të Stambollit i cili realisht ishte paraprijës i Lidhjes dhe i formulimit të kërkesave të saj. Përderisa fillimisht trajtohej kryengritja anti-osmane dhe shpallja e pavarësisë, situata në terren dhe rrezikimi i tërësisë territoriale të trevave shqiptare bënë që kërkesat të reduktoheshin në ruajtjen e tërësisë territoriale dhe krijimit të një vilajeti shqiptar i cili gradualisht do të fitonte autonomi brenda Perandorisë Osmane (Frashëri, 1989). Udhëheqësit shqiptar të Komitetit (Abdyl Frashëri - kryetar, Pashko Vasa, Jani Vreto, Ymer Prizreni, Sami Frashëri, Zija Prishtina, Iljaz Dibra, Mehmet Ali Vrioni, Ahmet Koronica, Mihal Harito, etj.) duke e ditur se nuk mund të luftohet në shumë fronte, kishin kujdes që fillimisht të mos e vendosnin kundër edhe Portën e Lartë. Këto qëndrime të udhëheqësve kryesor të Lidhjes dhe Komitetit të Stambollit do të kishin për qëllim edhe neutralizimin e elementeve sulltaniste brenda shqiptarëve por jo nënshtrimin ndaj tyre, gjë që tregon edhe fakti sesi përfundoi vetë projekti i Lidhjes. Por përveç përpjekjeve për të neutralizuar Portën e Lartë, udhëheqësit e Komitetit të Stambollit bënë përpjekje të arrinin edhe një aleancë me Greqinë e cila atëherë frikësohej nga rritja e ndikimit rus dhe përkrahjes që ajo u jepte shteteve sllave në Ballkan. Njëkohësisht me dështimin e përpjekjeve për aleancë me grekët, përpjekje kjo e udhëhequr nga Abdyl Frashëri si udhëheqës i Komitetit të Stambollit, u bënë përpjekje që të dërgoheshin sinjale edhe tek evropianët se shqiptarët duhet të trajtohen si aleatët më të sigurt kundër interesave ruse në Ballkan (Frashëri, 1989). Vetë Abdyl Frashëri në një shkrim të tijin në shtypin e Vjenës në vitin 1878 duke shqyrtuar rolin që Shqipëria mund të luante në arenën ndërkombëtare si një aleate e Perëndimit konstatonte se “kundër rrezikut pansllavist rus, diga shqiptare është më e fortë se diga greke” (A.Frashëri, 1878, cituar sipas Frashëri, 1989, f.157). Ky konstatim prej atëherë deri më sot ka mbetur një konstante e gjeopolitikës ballkanike.

Kërkesat e tyre dërguar Kongresit të Berlinit nuk hasën në mirëkuptimin e askujt prej fuqive të mëdha që ishin mbledhur të revidonin atë që kishte fituar Bullgaria pas fitores së Rusisë ndaj Osmanëve përmes Traktatit të Shën Stefanit. Por përderisa në Berlin u ftua Perandoria Osmane, aty u mbrojtën interesat serbe, malazeze, greke e bullgare në dëm të trevave shqiptare. Shtetit të ri malazez iu dha fillimisht Hoti e Gruda, Plava e Gucia, por pas rezistencës së madhe të shqiptarëve të organizuar nga forcat e Lidhjes, Kongresi vendosi t’ia jepte Ulqinin shtetit të vogël të Malit të Zi. Përkundër fitores së forcave shqiptare ndaj atyre malazeze, flota turke, së bashku me ato të fuqive të mëdha bënë që t’i detyrojnë shqiptarët t’ia dorëzojnë qytetin e tyre bregdetar Malit të Zi. Lidhja e gjendur nën tryshninë serbe, malazeze, greke e turke përfundimisht do të shuhej në vitin 1881 (Glenny, 2000). Përveç humbjes së Ulqinit, shqiptarët në vitet 1877-1878 në periudhën e pavarësisë së plotë të Serbisë dhe zgjerimit të saj në jug u përzunë tërësisht nga rajoni i Nishit, Kurshumlisë, Prokuples, Toplicës, Leskovcit, Vranjës etj., duke krijuar kështu bazën për armiqësinë e parë të hapur shqiptaro-serbe (Brestovci, 1983, f.252-253). Sipas Malcolm (1998) llogaritet se në ato rajone kanë jetuar diku 110,000 shqiptarë ndërsa shifra reale e atyre që janë shpërngulur në Kosovën e sotme, e që njihen si *muhaxhirë* duhet të jetë rreth 50,000 (f.237-238). Kështu në praktikë filloi politika ekspansioniste serbe ndaj territoreve ku

jetonin shqiptarët. Sipas ish politikanës e tani historianës së njohur serbe Llatinka Perović, Serbia asnjëherë nuk ka lëvizur nga kjo politike ekspansioniste në dëm të shqiptarëve (Latifi, 2021, f.33).

Përkundër këtyre humbjeve, këto ngjarje, beteja e vuajtje të përbashkëta, së bashku me projektin politiko-ushtarak të Lidhjes që ishte kulmi politik i Rilindjes Kombëtare Shqiptare, vendosën bazat politike e kulturore për krijimin e kombit modern shqiptar dhe farën e krijimit të shtetit të ardhshëm shqiptar dhe në përgjithësi të projektit kombëtar shqiptar që përfshin edhe luftën për çlirimin e Kosovës dhe lirinë e shqiptarëve në pjesët e tjera të Ballkanit. Duke qenë se Lidhja me projektin e vet politiko-ushtarak ishte mishërim i përpjekjeve kulturore të Rilindjes Kombëtare, përkundër dështimit, ajo shtroi rrugën për shpalljen e pavarësisë së Shqipërisë në vitin 1912 dhe asaj të Kosovës në vitin 2008 si pjesë, e të njëjtin projekt politik, atij të përputhjes së kombit shqiptar me shtetin shqiptar. Andaj çdo përpjekje sot për krijimin e kombit kosovar, është një përpjekje për të minuar projektin e filluar në vitin 1878 dhe për t'ia hapur dyert djallit në Kosovë, duke e rrezikuar atë përmes depërtimit të identiteteve radikale fetare, ideologjive ekstremiste politike e që rrjedhimisht do ta minonin stabilitetin dhe demokracinë kosovare. Pa identitetin shqiptar Kosova e humb shtyllën kurrizore identitare me të cilën ka ecur deri në ditët e sotme. Ky identitet është i vetmi i aftë për t'i përballuar furtunat edhe të kohëve të sotme, i vetmi identitet si atëherë si sot modern e evropian, përparimtar e gjithëpërfshirës.

3.2 Lindja e shtetit shqiptar përball agresionit të fqinjëve dhe luftërat ballkanike

Historiani Christopher Clarks (2012) konstaton se “Lufta e Parë Botërore ishte Lufta e Tretë Ballkanike para se të bëhej Lufta e Parë Botërore” (f.242). Ky konstatim vlen jo vetëm për të treguar se LPB filloi në territorin ballkanik, por edhe se në të vërtetë dy luftërat ballkanike, aleancat dhe armiqësitë e krijuara kishin shtruar rrugën e pandalshme drejt LPB-së. Për çështjen shqiptare dy luftërat ballkanike do të ishin realizimi i ëndrrave më të frikshme që prej Krizës Lindore e këtej. Ajo që elita patriotike shqiptare i frikësohej më së shumti, copëtimi i trojeve shqiptare do të ndodhte, përkundër faktit se fundi i këtyre luftërave e gjeti Ballkanin edhe me një aktor të ri politik, shtetin shqiptar që do të shpallej më 28 nëntor të vitit 1912 dhe që do të pranohej në më pak se gjysmën e trungut etnik shqiptar. Kryengritjet e vazhdueshme shqiptare e sidomos ato të viteve 1910, 1911 dhe 1912 e kishin dobësuar jashtëzakonisht shumë Perandorinë Osmane. Kryengritja e Madhe Shqiptare e vitit 1912 për shkak të dobësive të brendshme, mos pajtimet e krerëve të saj, dhe mos përhapjes në tërë territoret shqiptare e përqendrimi i saj në Kosovë bëri që ndonëse e afrooi fitoren shqiptare, nuk i realizoi kërkesat për autonomi në nivelin e duhur. Çlirimi i Shkupit u përçoll me miratimin nga ana e Stambollit të 14 pikave të Hasan Prishtinës, të cilat ofronin më shumë autonomi se që kishin pasur shqiptarët por ende ishin larg asaj që ata synonin. Madje vetë Hasan Prishtina (1921/2009), ndër figurat më të shquara të historisë shqiptare theksonte se “vetëm lufta ballkanike u ba shkak që këjo nder e famë t'i mbetet Vlones e jo Kosovës e në vend të një Shqypnis së madhe të bahet një Shqypni e vogël” (f.33). Sidoqoftë kjo kryengritje ishte një tjetër goditje e rëndë për Perandorinë Osmane. Përveç këtyre kryengritjeve, një goditje të madhe të ‘sëmurit të Bosforit’ ia dha edhe lufta italo-turke. Këto dy ngjarje bënë që shtetet ballkanike të shfrytëzonin rastin për ta dëbuar Perandorinë Osmane nga gadishulli si dhe të zgjeroheshin në territoret në të cilat ishte shtrirë më parë kjo perandori (Buda et al, 2002). Historiani Arben Puto (1978) duke trajtuar arsyet e fillimit të aktiviteteve ushtarake të aleatëve ballkanik, pohon se shtysa kryesore për fillimin e këtyre aktiviteteve ishte Kryengritja e madhe që filloi në pranverën e vitit 1912 në Shqipërinë Veriore. Edhe historiani gjerman Bernd Fischer (2014) konsideron se kryengritjet shqiptare e kishin përshpejtuar krijimin e aleancës

ballkanike dhe fillimin e Luftës së Parë Ballkanike. Ai me të drejtë thekson se arsyet e këtij përshpejtimi ishin se me këto kryengritje u vunë në pah dobësitë e Perandorisë Osmane, por edhe u krijua një frikë në mesin e shteteve ballkanike se mos shqiptarët po e konsolidojnë ndërkohë autonominë dhe ushtrinë e tyre në tokat që ata synonin dhe kështu prisheshin planet e tyre (Fishcher, 2014).

Sulmi italian ndaj Perandorisë Otomane në vjeshtën e vitit 1911 në Libi, dhe disfata e kësaj të fundit ishte preludi i fillimit të Luftës së Parë Ballkanike. Shtetet ballkanike menjëherë reaguan në lidhjen e aleancave në mes vete duke u marrë vesh të fillonin luftën për të dëbuar Perandorinë Osmane nga Ballkani si dhe si do t'i ndanin trevat që do t'i "çlironin", një pjesë e mirë e të cilave ishte e banuar nga shqiptarët. Historiani serb Vladimir Dedijer (1981) theksonte se edhe në marrëveshjen serbo-bullgare të 29 shkurtit 1912, e po ashtu edhe në atë serbo-greke të 11 qershorit 1913 (në kohën kur mbahej Konferenca e Londrës), parashihej se si do të ndaheshin trevat shqiptare (marrë nga Srbija i Albanci, 1989a, f.117). Në marrëveshjen serbo-greke parashikohej që lumi Shkumbin të jetë kufiri në mes të Serbisë dhe Greqisë. Aleancat që u lidhën në mes të shteteve ballkanike dhe që i paraprinë Luftës Ballkanike u përkrahën në prapavijë nga Rusia cariste, por nuk u penguan as nga Britania e Madhe dhe Franca. Kjo e fundit përmes politikave të saj jo vetëm diplomatike, por edhe financiare që nga fillimi i shekullit 20, përmes kredive të favorshme ndihmoi në fuqizimin e ushtrisë serbe. Boshti i aleancës ballkanike ishte Serbia dhe Bullgaria, të cilave ju bashkuan më vonë edhe Greqia dhe Mali i Zi. Marrëveshja e dy të parave i jepte dorë Rusisë që të negocionte çfarëdo mosmarrëveshje në mes të dyjave në ndarjen e territoreve sidomos në Maqedoni. Nga luftërat ballkanike, do të ndryshojë pozicioni i dy shteteve sllave në raport me Rusinë. Nëse deri atëherë Bullgaria vazhdonte të ishte shteti të cilin Rusia e konsideronte si aleatin kryesor, pas luftërave ballkanike, sidomos pas Luftës së Dytë Ballkanike, kur të gjithë aleatët plus Rumaninë e Turqinë luftuan me Bullgarinë duke i marrë edhe shumë nga tokat e fituara në luftë, aleati kryesor rus u shndërrua Serbia, gjendje që ka mbetur pak a shumë e pandryshuar deri në ditët e sotme (Ch.Clark, 2013). Ushtritë ballkanike të cilat filluan luftën në tetor të vitit 1912, duke befasuar të gjithë, arritën fitore të shpejta dhe të mëdha. Për gjashtë javët e para të luftës ato pushtuan gati gjysmën e Turqisë evropiane. Më 3 dhjetor kur u nënshkrua armëpushimi nga qytetet e mëdha të cilat ende kontrolloheshin nga otomanët ishin Adrianopoja, Janina e Shkodra (Ch.Clark, 2013). Kryengritja e vitit 1912 i kishte lodhur shqiptarët dhe Lufta Ballkanike i gjeti krejtësisht të papërgatitur dhe të shpërndarë. Dështimi i regjimeve të njëpasnjëshme turke për të mos njohur autonominë shqiptare dhe për të mos lejuar krijimin e një ushtrie shqiptare tani iu hakmorën të dy palëve. Në një situatë të tillë dramatike, kur shqiptarët nuk kishin as forcën e as organizimin për të ndalur ushtritë ballkanike, i vetmi hap i mbetur, i vetmi reagim i duhur ishte mbajtja e një kuvendi shqiptar, shpallja e pavarësisë shqiptare dhe vendosja e fuqive jo vetëm ballkanike por edhe e Fuqive të Mëdha para një akti të kryer (Buda et al, 2002). Kjo ishte jashtëzakonisht e rëndësishme duke pasur parasysh se Perandoria Austro-Hungareze ishte kundërshtarë e vendosur e shtrirjes së ndikimit pansllavist në Ballkan dhe sidomos e daljes së Serbisë në Detin Adriatik, synim ky i ri i shtetit serb (Ch.Clark, 2013). Dhe ndërhyrja austriake, e përkrahur edhe nga Fuqitë e Mëdha të tjera, bëri që forcat serbo-malazeze që numëronin deri 100,000 trupa në pjesën veriore të shtetit shqiptar, përfshirë ato që ishin stacionuar në Shkodër të tërhiqeshin.

Inkursioni serb në trevat shqiptare, pushtimi i viseve shqiptare të Vilajetit të Kosovës u përcoll me terror, vrasje e dëbim të shqiptarëve për në Turqi dhe në pjesën e trevave që krijuan shtetin shqiptar. Mizoritë ishin të tilla që tmerruan jo vetëm opinionin demokratik botëror por edhe opinionin përparimtar serb, sidomos atë të lidhur me social-demokracinë serbe (Macshane,

2011). Vetëm në dy muajt e parë të luftës, tetor-nëntor 1912, u vranë 25,000 shqiptarë. Ndërsa gjatë Luftës së Parë Ballkanike u shpërngulën 150,000 shqiptarë nga rajonet e Vilajetit të Kosovës (Buda et al, 2002, f.507-508). Tucoviqi (1912) theksonte se “mbi popullsinë shqiptare të Pejës, Gjakovës dhe Prizrenit rrinte pezull fantazma e vdekjes ditë e natë” (marrë nga Srbija i Albanci, 1989a, f.85).

Në rrethanat kur çdo gjë po rrënohej për shqiptarët pas fillimit të Luftës së Parë Ballkanike, kur një autonomi nën Turqinë ende trajtohej si e mundshme deri në fillimin e kësaj lufte dhe ndoshta në ditët e para të saj, patriotët shqiptarë brenda dhe jashtë u mobilizuan për të mbledhur një kuvend kombëtar që do të vendoste për të ardhmen e atdheut. Ismail Qemali filloi një sërë vizitash në Evropë, por përkrahjen kryesore e gjeti në Vjenë e cila ishte e alarmuar me suksesin e shteteve ballkanike dhe prishjen e *status quos* në Ballkan, prishje nga e cila do të përfitonte më së shumti Rusia. Austro-Hungaria dhe Italia, ndonëse rivale me njëra-tjetrën, që nga fillimi i shekullit 20, ishin në favor të ruajtjes së integritetit territorial të Perandorisë Osmane në Ballkan (sidomos e para), dhe kishin filluar të trajtonin seriozisht faktorin shqiptar në Ballkan si një aleat të mundshëm. Këtë situatë kishte filluar ta shfrytëzonte lëvizja kombëtare shqiptare. Ismail Qemali përveç nga austro-hungarezët në Vjenë mori sinjale të tilla edhe nga diplomacia italiane. Rrjedhimisht tek ai dhe të tjerët filloi të kristalizohej çdo herë e më shumë ideja e shpalljes së shtetit të pavarur shqiptar (Puto, 1978). Këtë e theksonte në një mënyrë vetë Ismail Qemali në *Kujtimet* e tij kur pohonte se në një takim privat me ministrin e jashtëm të Austro-Hungarisë kontin Berthold, ky i fundit “i miratoi pikëpamjet e mija për çështjen kombëtare” (Qemali, 1920/2009, f.416). Kështu u vendos të mbahej kuvendi në Vlorë, në të cilin do të mungonin disa prej figurave kryesore politike dhe ushtarake të Kosovës sepse ishin arrestuar nga forcat serbe si Hasan Prishtina, Idriz Seferi, Nexhip Draga, Sait Hoxha etj. Edhe Bajram Curri do të mungonte i zënë në frontet e luftës, por të tjerë krerë si Isa Boletini, Sali Gjuka, Bedri Pejani, Rexhep Mitrovica etj., do të marrin pjesë nga Kosova, por edhe nga të gjitha viset shqiptare. Në ato rrethana më 28 nëntor 1912 do të shpallej pavarësia e shtetit shqiptar, i cili duke qenë një fakt politik tani më, i detyroi jo vetëm fqinjët pushtues por edhe Fuqitë e Mëdha që ta marrin parasysh këtë realitet të ri politik (Buda et al, 2002). Shqipëria vërtet ishte e pushtuar, por u bë realitet dhe fakt kokëfortë, që do t’u mbeste në grykë si një kockë e fortë jo vetëm fqinjëve grabitqarë, por edhe Fuqive të Mëdha, shumë prej të cilave llogarisnin se nuk ka një komb shqiptar e rrjedhimisht nuk ka edhe çështje shqiptare. Historia dhe realiteti prej atëherë e deri më sot i ka demantuar keq të gjithë projektuesit e mohimit të ekzistencës shqiptare jo vetëm si etni e komb por edhe si projekt politik në Ballkan. Këtë mësymje dhe mbijetesë kombëtare e politike më së miri e ka përshkruar social demokrati serb Dušan Popović (1914) kur ka theksuar: “Populli shqiptar po tregon një gjallëri, qëndresë dhe aftësi të tillë, e cila njeriun e tmerron. Nuk është punë e lehtë t’i durosh dhe t’i qëndrosh mësymjeve barbare të tri shteteve përnjëherë: Serbisë, Malit të Zi dhe Greqisë” (marrë nga Srbija i Albanci, 1989a, f.98).

Andaj çështja shqiptare ashtu siç është shfaqur fuqishëm në vitet e fundit ka lindur me copëtimin e trojeve shqiptare nga shtetet fqinje Serbia, Mali i Zi dhe Greqia më 1912, dhe me miratimin e këtyre veprimeve nga Fuqitë e Mëdha në Konferencën e Londrës më 1913, ku u njoh pavarësia e shtetit shqiptar, vetëm në gjysmën e territorit të tij etnik. Akademiku Rexhep Qosja (1994) kështu e ilustron ndarjen e kombit shqiptar dhe pasojat e saj: “Kufijtë që janë caktuar në Konferencën e Ambasadorëve në Londër ndërmjet Shqipërisë dhe të fqinjëve të saj e ndajnë përgjysmë hapësirën jetësore shqiptare, e ndajnë përgjysmë trungun etnik shqiptar e, mandej, shkaktojnë edhe përgjysmime të tjera natyrore, ekonomike, kulturore” (f.115). Njohësja e rajonit Sabrina Ramet (1996) do të theksonte:

Po të mos ishte intervenimi i Britanisë së Madhe, Francës dhe Rusisë në vitin 1913, Kosova do t'i jepej Shqipërisë, në kohën kur vendi kishte fituar njohje diplomatike. Por, Shqipëria, e cila e shpalli pavarësinë prej Turqisë osmane vetëm më 1912, shihej si shtet-klient i Austro-Hungarisë e Italisë dhe Fuqitë e tjera të Mëdha donin t'i tkurrnin miqtë e rivalëve të tyre...Kësodore ishte vetoja e Fuqive të Mëdha kundër së drejtës së Kosovës për vetëvendosje kombëtare që mbolli farën e të gjitha problemeve që rrodhën paskëtaj. (f.354-354).

Pra në lojën e madhe të shahut të interesave ndërkombëtare luhej me tragjedinë e një populli. Po ashtu askush nuk e kishte pasur parasysh edhe dëmin e madh ekonomik që i bëhej një treve që përkundër dallimeve e kishte vazhdimësinë ekonomike të natyrshme. Sociologu i njohur Fehmi Agani (1973/2002) theksonte se “viti 1912 e gjeti Shqipërinë si vendin ekonomikisht më të prapambetur të Evropës” (f.39).⁵ Për më tepër ai theksonte se kufijtë e vitit 1913 bënë që të ndërpritej rrjedha normale e tregtisë së deri atëhershme, se qendrat prodhuese ndaheshin nga ato pjesë që ishin furnizimi i tyre i natyrshëm me lëndë të para dhe rrjedhimisht “krijuan vështirësi të reja për zhvillimin normal ekonomik të Shqipërisë” (Agani, 1973/2002, f.40). Profesori Zejnullah Gruda (2016) thekson se në përpjekjet për zgjerimin e Serbisë në trevat shqiptare, politika serbe e cila një kohë të gjatë ishte thirrur në kriterin etnik, tani thirrej “në kufijtë natyrorë, gjeografikë dhe strategjikë” (f.66).

Ndarja e tokave shqiptare që e kishin lënë aq keq Shqipërinë, arsyetohej në kancelaritë e Evropës se ishte bërë në funksion të ruajtjes së paqes dhe të ruajtjes dhe krijimit të ekuilibrit të ri të forcave. Ismail Qemali (1920/2009) për këtë çështje theksonte se

“më se gjysma e trojeve të vendit u kishte kaluar Serbisë, Malit të Zi dhe Greqisë. Qytetet më të lulëzuara dhe viset më pjellore të vendit i qenë shkëputur. Shqipëria ishte katandisur të mbetej pothuaj krejt me toka të thata shkëmbore. Të zhytur kësisoj në brengosje të thellë, kur po e shihnim të ardhmen e atdheut tonë të rilindur aq të errët, po na ngushëllonin duke na thënë se duhet të flijoheshim për interesin e përgjithshëm të Evropës. (f.423-424)

Vetë ministri i punëve të jashtme të Britanisë së Madhe Ser Eduard Grej do ta pranonte se nëse dikush do të merrej me interesat e Shqipërisë do të mund të bënte shumë vërejtje (Udovički, 2001, f.7). Për më tepër Grej theksonte se ishin detyruar që ta bënë këtë, për shkak të ruajtjes së paqes evropiane Eduard Grej saktësisht do të thoshte:

Unë e di fare mirë se kur gjithçka do të bëhej e njohur, kjo (zgjidhje) në shumë pika do të japë shkas për kritika të mëdha nga kushdo që e njeh vendin dhe që e gjykon çështjen nga një pikëpamje lokale. Duhet të mos harrohet se gjatë përpjekjeve për të gjetur një zgjidhje të tillë, qëllimi kryesor ka qenë që të ruhej marrëveshja midis vetë Fuqive të Mëdha, dhe në qoftë se vendimi mbi Shqipërinë e ka siguruar këtë, atëherë ai e ka bërë punën më të rëndësishme në të mirë të paqes së Evropës. (cituar nga Gruda, 2016, f.72)

Edhe studiuesi Christopher Clark (2013) konstaton se Shqipëria po pranohej si shtet në Konferencën e Ambasadorëve “përkundër faktit se gati gjysma e territoreve të banuara nga shqiptarët (e posaçërisht Kosova) mbetën jashtë kufijve të përcaktuar në Londër” (f.285). Edhe Vladimir Dedijer do të theksonte se “...Me asnjë vend, me asnjë popull nuk është bërë pazar aq i paturpshëm...si është bërë me popullin shqiptar” (Dedijer, 1947, cituar nga Gruda, 2016, f.24). Studiuesi Daut Dauti (2019) thekson se krijimi i Shqipërisë ishte rezultat i një kompromisi të Fuqive të Mëdha në Konferencën e Londrës. Duke qenë një njohës i pozicionit britanik ai

⁵ Profesori Fehmi Agani njëri ndër figurat e rëndësishme të LDK-së u vra në mënyrë makabre gjatë periudhës së bombardimeve në Kosovë.

konstaton se “formimi i shtetit shqiptar kishte domethënien e përfundimit të ëndrrave ruse dhe serbe për dalje në Adriatik dhe Mesdhe. Interesi britanik ishte që Rusia të qëndronte sa më larg këtyre deteve” (Mulliçi, 2019). Apo siç e thotë në mënyrë simbolike studiuesi Blerim Reka (2014) vendosja e këtyre kufijve ndodhi “duke ndarë vëllezërit, dhe bërë bashkë armiqtë” (f.16).

Fuqitë e Mëdha së paku prej Paqes së Vestfalisë kishin futur në veprim konceptin e ekuilibrit të forcave, që nënkuptonte çdo herë të kishin kujdes që një shtet të mos dominonte mbi tjetrin, apo që një grup shtetesh të mos dominonte ndaj një grupi tjetër. Kështu duke bërë përpjekje fuqitë e tjera të ndalonin daljen e Serbisë, rrjedhimisht të Rusisë në Detin Adriatik, pra duke u kujdesur që të mos forcohej Rusia, nuk patën në konsideratë fare se po krijonin shtetin shqiptar së paku në gjysmën e territorit të tij etnik. Fuqitë e Mëdha mjaftoheshin që Shqipëria të ndalonte depërtimin rus e serb në Adriatik, por jo edhe të krijonin në shtet normal shqiptar. Për më tepër me krijimin e shtetit shqiptar, nuk po e mbyllnin çështjen shqiptare, përkundrazi atë po e hapnin në një formë tjetër e që është gjallë në mënyra të ndryshme deri në ditët e sotme. Reka (2014) thekson se “në kundërshtim me ekuilibrin e forcave, një parim themelor i marrëdhënieve ndërkombëtare, Konferenca e Londrës e krijoi të kundërtën: një çekuilibër gjeopolitik në Ballkan, duke e njohur Shqipërinë e vogël dhe duke e krijuar Serbinë e madhe” (f.21). Në Konferencën e Londrës që në fillim të punimeve në dhjetor të vitit 1912 u shtrua çështja e kufijve të Shqipërisë, pasi fillimisht pat një pajtueshmëri për një autonomi të Shqipërisë në kuadër të Perandorisë Osmane, qëndrim ky që evoluoi me ndryshimin e rrethanave në terren. Ndonëse ambasadori austriak *Mensdorf* duke shtruar për diskutim variantin më pozitiv për kufijtë e Shqipërisë dukej se do të përkrahte parimin e kombësisë, ky parim nuk u përfill në konferencë, madje as nga vetë përfaqësuesit e Austro-Hungarisë. Edhe ata në një mënyrë ose tjetrën pranonin se duhej respektuar edhe fitoret e aleatëve ballkanik në terren. Por në këto rrethana kërkesa maksimale austriake që përfshinte edhe Prizrenin, Gjakovën, Pejën e Ohrin bëhej për të nxjerrë Shkodrën si kufi i fundit në të cilin ishte e gatshme Vjena të lëshonte pe, përkundër presionit të madh rus (Puto, 1978). Nuk ka dyshim se ky çekuilibër në raportin e forcave në Ballkan në atë kohë nuk kishte arritur të konceptohej nga liderët evropianë se çfarë përmasash do të merrte në fund të shekullit 20 dhe në fillim të shekullit 21 me çlirimin e Kosovës dhe shpalljen e saj shtet të pavarur. Askush nuk mendonte se krijimi i një shteti shqiptar, të dobët e të vogël do të ishte hapi i parë që shqiptarët gradualisht të fillonin të konsolidoheshin në hapësirën e vetë etnike. Siç e thotë Fischer (2014) në rastin shqiptar, pavarësia e shtetit ishte në një mënyrë fillimi i lëvizjes kombëtare. Krijimi i shtetit shqiptar nuk e kishte mbyllur çështjen shqiptare. Ai e kishte hapur atë.

Sigurisht pushtimi i Kosovës ishte uverturë që Serbia të siguronte dalje në Detin Adriatik për çka ajo shpenzoi shumë energji si ushtarake ashtu edhe diplomatike, jo vetëm duke pushtuar pjesë të Shqipërisë në vitin 1912, por edhe duke mbetur për një kohë të gjatë prezentë ushtarakisht brenda kufijve të vitit 1913, madje edhe pas vendimit të Konferencës së Londrës, kufij nga të cilët u tërhoqën serbët vetëm pas rezistencës së vazhdueshme të shqiptarëve dhe presionit të madh nga ana e Austro-Hungarisë (Ch.Clark, 2013). Përpjekjet për dalje në Detin Adriatik përmes territorit shqiptar i ka trajtuar edhe social-demokrati i madh serb Dimitrije Tucoviç (1914/1978), duke theksuar se “atë që mund të arrihej vetëm me marrëveshje dhe bashkëpunimin miqësor të popullit shqiptar të çliruar, Serbia deshi ta arrinte kundër tij. Lakmitë e daljes në det me metodat e politikës pushtuese pësuan një disfatë të plotë” (f.83). Aventura serbe në Shqipëri, e pasuar nga pushtimi dhe masakrat e Kosovës, e më herët nga spastrimi etnik i shqiptarëve prej Nishit e Toplicës do të shtronte rrugën jo për marrëveshje e bashkëpunim në mes të dy popujve, por për nxitjen e urrejtjes, atë që Tucoviçi e quante “urrejtjen e përgjithshme

të popullsisë” kur përshkruante veprimet e ushtrisë serbe në Shqipëri (Tucoviq, 1914/1978, f.90). Ai theksonte më tej se

Serbia nuk hyri në Shqipëri si motër, por pushtuese. Madje ajo nuk hyri as si politikane, por mu si ndonjë soldat i vrazhdë...Serbia e humbi çdo kontakt me përfaqësuesit e popullit shqiptar dhe e hodhi këtë në një urrejtje të tmerrshme kundër çdo gjëje që është serbe. (Tucoviq, 1914/1978, f.100-101)

Madje ai rezistencën e shqiptarëve ndaj pushtuesve të rinj e trajtonte si një element përparimtar drejt krijimit të një identiteti të përbashkët kombëtar të shqiptarëve:

në qoftë se populli shqiptar nuk ka qenë deri më tani një totalitet kombëtar, i cili do ta nxitte dhe zhvillonte një ide të këtillë ajo e përbashkëta pasqyrohet fatkeqësisht sot në një revolt të përgjithshëm kombëtare të popullit shqiptar kundër sjelljeve barbare të fqinjëve: Serbisë, Greqisë dhe Malit të Zi, - revolt kjo që është një hap i madh në zgjimin kombëtar të shqiptarëve” (Tucoviq, 1914/1978, f.100-101).

Në linjë me Tucoviqin ishin edhe social-demokratët e tjerë serb si Kosta Novaković, Dragan Popović, Dragiša Lapčević e të tjerë të cilët luftën politike kundër politikës serbomadhe bënë qoftë përmes artikujve në *Radničke Novine*, qoftë në Borba, e qoftë në Parlamentin e Serbisë (Srbija i Albanci, 1989a). Ata e demaskuan ‘patriotizmin’ serb duke i treguar arsyet e vërteta të politikës serbomadhe ndaj shqiptarëve dhe duke konsideruar se kjo politikë po vendos bazat e një konflikti dhe urrejtjeje të vazhdueshme në mes të dy popujve. Ata qëndrojnë lartë në pedestalin njerëzor si personalitet që i thirrën ndërgjegjes së popullit serb se rruga e vetme e drejtë është ajo e një Shqipërie të pavarur me të cilën serbët duhet të krijojnë raporte normale miqësore e vëllazërore.

Intermexo: a janë të vonuar shqiptarët

Arsyet se pse shqiptarët nuk arritën më herët të konsolidonin një shtet të vetin kombëtar janë të shumta dhe disa prej tyre i kemi trajtuar edhe më herët. Mungesa e një arsimimi në gjuhën amtare, dhe arsimimi i dobët në përgjithësi, një ekonomi feudale e palidhur në mes vete, mungesa e theksuar e lidhjeve infrastrukturore, mungesa e një pushteti autonom centralist i mohuar gjatë nga Porta e Lartë, mungesa e aleatëve të fuqishëm ndërkombëtarë, të tillë çfarë popujt sllav e kishin Rusinë, apo më vonë Greqia e kishte Britaninë e Madhe, mungesa e një feje unike etj. ishin ndër faktorët që bënë që shqiptarët të ishin më të vonshëm në përpjekjet e tyre për shtet të pavarur (shih edhe Fischer, 2014). Në këtë drejtim nuk duhet mohuar edhe rrezikun që elitat shqiptare kishin nuhatur prej Krizës Lindore për copëtimin e trojeve shqiptare nga fqinjët dhe një përpjekje e tyre që duke shfrytëzuar edhe interesat e Perandorisë Osmane, së bashku me këtë të fundit të mbronin trevat shqiptare dhe gradualisht të shtronin rrugën për autonomi. Kjo i kishte rreziqet e veta, sepse u shfrytëzua nga shtetet ballkanike që t’i paraqiste shqiptarët si pro-otoman. Sidoqoftë prej Lidhjes së Prizrenit e këtej, gradualisht aleat të çështjes shqiptare filluan të bëhet edhe Austro-Hungaria e më pas edhe Italia, të cilat edhe luajtën një rol të rëndësishëm në procesin e pranimit të shtetit shqiptar në Konferencën e Londrës Fischer, 2014; Wilton, 2014). Ajo që prej Konferencës së Londrës ka mbetur e pandryshuar siç e thotë Reka (2014) janë kufijtë e shtetit shqiptar, kufij që e kanë krijuar realisht çështjen shqiptare. Ndërkohë kufijtë në Ballkan e Evropë kanë ndryshuar. Madje kanë ndryshuar edhe të shteteve të tjera ballkanike dhe sidomos të atyre që dolën fitimtare duke pushtuar tokat shqiptare e maqedonase. Sot Kosova është e pavarur e njësoj edhe Maqedonia e Veriut.

3.3. Shqiptarët e vetmuar në Konferencën e Paqes në Paris

Shqipëria dhe shqiptarët për periudhën më të madhe ishin të vetmuar në Konferencën e Paqes dhe ekzistenca e shtetit shqiptar varej në fije të perit. Në mënyrë dramatike e përshkruan këtë vetmi, stërmbesa e kryeministrit britanik David Lloyd George e studiuesja e njohur kanadeze Margaret Macmillan (2001/2006) duke trajtuar se sa pa aleatë ishte Shqipëria në Konferencën e Paqes në Paris: “E mjera Shqipëri, me kaq shumë armiq të fuqishëm dhe kaq pak miq” (f.417).

Situatën e shqiptarëve në konferencë e vlerëson drejtë studiuesja kanadeze. Ajo shpërfaq ndërhyrjen e Wilsonit në çastet e fundit për të shpëtuar Shqipërinë nga copëtimi i vazhdueshëm, ashtu siç ishte vendosur në Traktatin e Londrës të vitit 1915 (traktati i fshehtë ky në mes të Britanisë së Madhe, Francës, Rusisë e Italisë, për ta tërhequr këtë të fundit në anën e aleatëve të Antantës, e që ishte denoncuar në vitin 1917 pas ardhjes së bolshevikëve me në krye Leninin në pushtet në Rusi) (Macmillan, 2001/2006). Këtë traktat me ngulm synonin ta realizonin edhe grekët, edhe serbët e edhe italianët sepse me të, te tri palët fitonin pjesë të Shqipërisë: grekët në jug, serbët e malazezët në veriun e Shqipërisë përfshirë pjesë të mira të bregdetit dhe italianët Vlorën me Sazanin. Shqipëria mbetej një principatë e vogël myslimane rreth Tiranës e Durrësit që synonte ta udhëhiqte Esat Pashë Toptani (Agreement between France, Russia, Great Britain and Italy signed in London [Traktati i Londrës], 1915, nenet 5, 6, 7). Si një ndër variantet e fundit për të cilin kishte goxha pajtueshmëri në mes të Fuqive të Mëdha, parashikonte që Shqipëria të ishte nën mandatin e shtetit italian. Dhe ndonëse në fillim edhe presidenti Wilson ishte pro këtij propozimi, kundërshtimi i tij në fund ishte shumë i rëndësishëm që kjo të mos ndodhte (Knudsen, 2021).

Megjithatë ishin një varg zhvillimesh të njëkohshme që e shpëtuan shtetin shqiptar. Qëndrimi i Wilsonit, denoncimi i traktatit nga ana e regjimit të ri në Rusi me në krye Leninin (Trocki ishte ai që i publikonte jo vetëm këtë traktat të fshehtë) e mbi të gjitha këmbëngulja e popullit shqiptar që shkëlqeu në këtë periudhë rreziku ekstrem më shumë se kurdo herë (Headly, 2008, f.17).⁶ Organizimi i Kongresit të Lushnjës dhe qeveria e Sylejman Delvinës e dal prej saj, Lufta e Vlorës që përzuri italianët, vrasja së Esat Pashë Toptanit në Paris nga Avni Rustemi, mposhtja e forcave të Esatit nga Bajram Curri në Shqipërinë e Mesme, rezistenca e vazhdueshme në veri e Kosovës kundër forcave serbe e në jug kundër atyre greke, dëshmuar se Shqipëria nuk mundej aq lehtë të fshihej nga faqja e dheut. Gjithashtu edhe kundërthëniet në mes të Italisë, Greqisë e shtetit të ri që doli nga konferenca, Mbretërisë Serbo-Kroate-Slllovene ndikuan në mbijetesën e shtetit shqiptar, dhe në ruajtjen e kufijve të vitit 1913. Por të gjitha këto rrethana nuk ishin të mjaftueshme që kufijtë e tij e të vendoseshin në kufijtë e tij të natyrshëm etnik në verilindje dhe në jug të vendit.

Duke trajtuar këtë çështjen e fundit Macmillan (2001/2006) thekson se shqiptarët kishin të gjitha argumentet për Kosovën, por në Konferencën e Parisit me atë çështje nuk u morë askush, sepse Fuqitë e Mëdha kishin vendosur në tavolinë copëtimin e vetë shtetit shqiptar. Kështu ajo konstatonte se

⁶ Rusia nga traktatet e fshehta që u denoncuan nga regjimi i ri, llogariste të shtinte në dorë Dardanelet dhe Bosforin siç iu kishte premtuar nga Britania e Madhe dhe Franca. Në anën tjetër vlen të theksohet se në pikën e parë nga 14 pikat e famshme të Wilsonit shprehet vendosmëria që të mos praktikohet më diplomacia e traktateve të fshehta. Realisht kështu u shtrua rruga që të gjitha marrëveshjet ndërkombëtare të bëhen publike, dhe sot ato regjistrohen në mekanizmat e OKB-së (Macmillan, 2001/2006, f.555; shih më shumë për këtë çështje Quigley, 2016).

Kosova në vitin 1919 nuk u bë çështje, sepse fuqitë panë se nuk kishin asnjë arsye që të zmadhonin kufijtë e Shqipërisë në ndonjë drejtim. Shqipëria ishte e dobët dhe qeveria e saj e pasuksesshme...në vitet e mëvonshme bota dëgjoi gjëmimin e pakënaqësisë” (Macmillan, 2001/2006, f.421).

Sidoqoftë historia do të dëshmojë kokëfortësinë e mbijetesës së çështjes shqiptare dhe daljen e fuqishme të saj në skenën ndërkombëtare në fund të shekullit 20 , posaçërisht të çështjes së Kosovës.

3.4 Reagimi i shtetit serb dhe atij jugosllav në mes të dy luftërave botërore

Niveli i represionit dhe dhunës që ka përdorur në vazhdimësi pushteti serb dhe ai jugosllav ka qenë i një shkalle shumë të lartë. Deportimet, arrestimet, vrasjet në masë, ekzekutimet pa gjyq, shpërnguljet, kolonizimi, masakrat dhe spastrimi etnik kanë qenë veprime që e kanë karakterizuar veprimtarinë e pushtetit serb dhe atij jugosllav ndaj shqiptarëve.

Gjatë periudhës së pushtimit të Kosovës më 1912-1913, studiuesi britanik Noel Malcolm (1998) përmend shifrat prej 20,000 dhe 25,000 të vrarëve në Kosovë nga ushtria serbe (f.265). Edhe studiuesi kroat Branko Horvat (1988) përmend shifrën prej 12,000-25,000 të vrarëve për këtë periudhë (f.35). Malcolm (1998) për periudhën 1913-15 përmend shifrën prej 120,000 të zhvendosurve nga Kosova. Studiuesi shqiptar Rexhep Qosja (1994) pohon shifrën prej 239,807 shqiptarëve dhe myslimanëve të shpërngulur për në Turqi me anije nga Selaniku për periudhën 1912-14 duke u bazuar në të dhënat e Konsullatës së Përgjithshme Serbe në Selanik. Gjithashtu llogariten se në rrugë tokësore janë shpërngulur 80,000 vetë, si dhe nga viset që ka pushtuar Mali i Zi në atë kohë po ashtu janë shpërngulur 16,570 shqiptarë dhe myslimanë (Qosja, 1994, f.140-141). Edhe studiuesi serb Milovan Obradović (1981) pohon se që nga viti 1912 pushteti serb ka filluar të bëjë presion ndaj shqiptarëve dhe që nga atëherë ka filluar shpërngulja masive e tyre për në Turqi dhe Shqipëri (f.187).

Tërë kjo politikë e qeverisë serbe është përcjellë me kolonizimin e Kosovës. Shkollat në gjuhën shqipe nuk lejoheshin, ashtu siç nuk lejoheshin edhe organizimet politike në baza nacionale të shqiptarëve. Ata ishin shumë pak të përfaqësuar në organet e pushtetit. Ishte e qartë se politika serbe kishte për qëllim shpërnguljen e tyre sa më të madhe në mënyrë që ta ndryshonte baraspeshën etnike në Kosovë. Mirëpo falë rezistencës së vazhdueshme dhe rrethanave historike (Lufta e Parë Botërore dhe Lufta e Dytë Botërore) shpërngulja e tërësishme nuk u realizua asnjëherë.

Pas vitit 1918 forcat serbe rikthehen në Kosovë dhe veprojnë me të njëjtën egërsi si herën e parë. Ata shkojnë aq larg sa nuk e njohin fare ekzistencën shqiptarëve në shtetin serb e të mos flasim për lejimin e përdorimit të gjuhës shqipe. Mohimin e ekzistencës së shqiptarëve sipas Malcolm (1998) ata e bënin nën një teori pseudo shkencore, krejtësisht të përçudnuar, duke i trajtuar shqiptarët si *arnautashe* e që nënkuptonte se të gjithë folësit e shqipes në Kosovë janë serbë të shqiptarizuar (f.279). Është interesant të përmendet se të gjitha pakicat e tjera kishin publikime në gjuhët e tyre, madje kishin edhe të përditshme, përveç shqiptarëve. Ja cila është deklarata zyrtare e delegacionit jugosllav (cituar sipas Malcolm, 1998, f.279) në Lidhjen e Kombeve si përgjigje ndaj kritikave për trajtimin e shqiptarëve, në vitin 1929: “Qëndrimi ynë ka qenë gjithmonë se në rajonet tona të jugut, që janë bërë pjesë përbërëse e shtetit tonë, ose i janë aneksuar mbretërisë sonë para 1 janarit 1919, nuk ka pakica kombëtare”.

Në këtë periudhë Mbretëria Serbo-Kroate-Slllovene filloi ta fus në zbatim programin e kolonizimit masiv të Kosovës dhe të shpërnguljes së popullatës shqiptare. Përmes dekretit të vitit

1919 “Masat paraprake për Reformën agrare” dhe “dekretit për kolonizimin e trojeve të reja jugore” në shkurt të vitit 1920, politika e Beogradit filloi procesin e kolonizimit të Kosovës me kolonë serbë të viseve të tjera të Jugosllavisë (Malcolm, 1998, f.291). Malcolm e komenton drejt këtë situatë kur thotë:

Ndalimi i gjuhës shqipe dhe mohimi i ekzistencës së shqiptarëve si pakicë kombëtare nuk ishin forma të vetme të presionit mbi shqiptarët e Kosovës. Ekziston edhe një program i gjerë i kolonizimit, i vendosjes së folësve të sllavishtes në viset e banuara me shqiptarë. (Malcolm, 1998, f.280)

Kështu llogaritet se në periudhën 1918-1941 në Turqi janë shpërngulur sipas Qosjes (1994) diku në mes të 120,000-150,000 vetë dhe në Shqipëri 12,000 veta, kurse sipas Malcolm (1998) diku rreth 90,000-150,000 (f.148; f.298). Sipas statistikave zyrtare serbe (cituar sipas Qosja, 1994, f.148) në Kosovë deri në vitin 1940 janë vendosur 17,679 familje serbe. Sipas studiuesit serb Milovan Obradović (1981) në Kosovë në periudhën e reformës agrare janë vendosur 11,383 familje sllave me 53,884 anëtarë (f.221). Edhe Malcolm (1998) duke i komentuar numrat e kolonëve konsideron se kanë ardhur rreth 13,000 familje me diku 70,000 anëtarë që ishte sa 10% e popullatës së atëhershme të Kosovës. Gjithashtu ai thekson se 200,000 hektarë tokë bujqësore u janë marrë pronarëve dhe gjysma e tyre i është dhënë kolonistëve (Malcolm, 1998, f.293).

Reforma agrare në atë kohë është dashur të ketë efektin e shkëputjes së shoqërisë jugosllave nga prangat e feudalizmit dhe krijimit të kushteve për një zhvillim më të shpejt ekonomik. Mirëpo në raport me Kosovën dhe shqiptarët kjo reformë ka pasur qëllime vetëm politike. Sipas Obradović (1981) toka jo që nuk iu dha fshatarëve shqiptarë por ajo iu morë tërësisht me qëllim të krijimit të vendbanimeve kolone. Ky studiues pohon se

qëllimi kombëtar i reformës agrare në Kosovë ka qenë që të thyhet kompaktësia e popullatës shqiptare e cila ka përbërë 70% të popullatës dhe krijimi i kolonive përgjatë kufirit me Shqipërinë dhe përgjatë rrugëve të sigurojë qetësi dhe siguri. I ashtuquajtur i qëllimi kombëtar i reformës agrare është realizuar deri më 1941 përmes presioneve dhe terrorizimit të fshatarit të varfër shqiptar, i cili ka qenë i detyruar të shpërngulet nga toka e vetë në mënyrë që t’i krijohet hapësira “elementit nacional”, për kolonistët që i kanë takuar popujve sllavë. Për këtë qëllim qeveria ka lidhur konventa me Turqinë për shpërnguljen e shqiptarëve dhe turqve në Turqi. (Obradović, 1981, f.105)

Përkundër këtyre masave qarqet serbe nuk ishin të kënaqura me procesin e kolonizimit dhe vazhdonin ta konsideronin epërsinë numerike të shqiptarëve në Kosovë si një problem të madh për të ardhmen. Sipas Perović, shqiptarët ishin bërë pengesë për konsolidimin e shtetit serb në jug si dhe paraqisnin pengesë për depërtimin e Serbisë në Adriatik (Latifi, 2021, f.48). Kështu akademik i serb, ish pjesëtar i organizatës *Dora e Zezë* Vaso Čubrilo (Čubrilloviq) hartoi dy memorandume (i pari në vitin 1937 dhe i dyti në vitin 1944) të paraqitura institucioneve shtetërore sesi duhet ta zgjidhin problemin shqiptar. Memorandumi i parë i vitit 1937, cili merret vetëm me shqiptarët titullohet *Dëbimi i Arnautëve*. Në këtë memorandum trajtohet sipas Čubrilloviqit (1937/2019) dështimi i kolonizimit të Kosovës dhe rreziku që vjen nga prania e madhe e shqiptarëve në Kosovë, të cilën ai e quan *pyka shqiptare*. Për ta zgjidhur këtë problem ai i propozon qeverisë serbe marrëveshje me Turqinë dhe dëbimin e shqiptarëve nga Kosova, përfshirë edhe viset që sot janë në Maqedoninë e Veriut për në Turqi dhe Shqipëri. Ai konstaton se

mënyra e vetme efikase e zgjidhjes së këtij problemi është dëbimi në masë i shqiptarëve. Kolonizimi gradual nuk ka sukses...Nëse shteti do që të ndërhyjë në favor të popullit të

vet në luftën për tokën, mund të jetë i suksesshëm vetëm nëse vepron brutalisht. (Çubrilloviq, 1937/2019, f.77)

Metodat që përmend Çubrilloviqi se duhet të zbatohen ndër të tjera janë:

gjobat, burgosjet, zbatimi i egër i urdhërësive të policisë, si ndalimi i kontrabandës, prerja e pyjeve, dëmtimi i bujqësisë, lënia e qeneve zgjidhur, puna e detyrueshme dhe punë të tjera që mund të shpikë një forcë policore me përvojë. Nga pikëpamja ekonomike, kjo do të duhej të përfshinte refuzimin e njohjes së tapive të vjetra të tokës. Puna e regjistrimit të tokës duhet të përcillet që nga fillimi me vjeljen e pamëshirshme të taksave...tërheqjen e lejeve për ushtrimin e profesionit, pushimi nga puna në zyrat shtetërore, private apo komunale etj., - që të gjitha do ta shpejtojnë procesin e shpërnguljes. (Çubrilloviq, 1937/2019, f.54)

Çubrilloviqi duke e konsideruar jetike dëbimin e shqiptarëve paralajmëron se “në qoftë se nuk i qërojmë hesapet me ta njëherë e përgjithmonë, brenda 20-30 vjetësh do të ballafaqohemi me një irredentizëm të tmerrshëm, shenjat e të cilit janë tashmë të dukshme dhe paevitueshëm do t'i rrezikojnë të gjitha territore tona të jugut” (Çubrilloviq, 1937/2019, f.49-50). Kështu si rezultat i një politike të tillë u nënshkrua Konventa Jugosllavo-Turke e vitit 1938 e cila parashihte shpërnguljen për në Turqi, kinse atdheu amë i “shtetasve myslimanëve jugosllavë të origjinës, gjuhës dhe kulturës turke” e që në të vërtetë nënkuptonte shqiptarët të cilët jetonin në Mbretërinë Jugosllave (Konventa Jugosllavo-Turke, 1938/2019, neni 1, f.82). Sipas kësaj konvente parashihej që për periudhën 1939-1944 të shpërngulen 40,000 familje për në Turqi (neni 4). Rrethanat politike të kohës, të cilat i paraprinë fillimit të Luftës së Dytë Botërore bënë që kjo konventë të mos zbatohet. Me një politikë të tillë, rreziku që Kosova të shndërrohet në një Çamëri të dytë ishin të mëdha. Se ky rrezik nuk ishte evituar tregon edhe memorandum i dytë i Çubrilloviqit i cili pushtetit të ri, atij të Jugosllavisë socialiste të pas vitit 1945 i propozonte që të shfrytëzonte rrethanat e pas luftës dhe të dëbonte gjermanët, hungarezët dhe shqiptarët nën arsyetimin e bashkëpunimit me Gjermaninë naziste dhe kështu të zgjidhte çështjen e pakicave kombëtare (Çubrilloviq, 1944/2019). Elita politika serbe fatkeqësisht ishte një bazë e rëndësishme e shovinizmit serb. Shkrimtari me prejardhje kroate Ivo Andriqi, nobelisti i mëvonshëm e diplomati që kryesisht i shërbeu interesave serbe dhe jugosllave prej pozitive shoviniste, në vitin 1939 shkante më larg sesa Çubrilloviqi. Ai kërkonte që shteti jugosllav të përcillte me vëmendje rrethanat ndërkombëtare dhe duke i shfrytëzuar ato të merrte pjesë në ndarjen e Shqipërisë, dhe rrjedhimisht Jugosllavia të merrte veriun e Shqipërisë. Kështu ai theksonte se

pas ndarjes së Shqipërisë, Kosova do ta humbe atraktivitetin si qendër e pakicës shqiptare, që në kushte të reja do të asimilohej më lehtë...Dëbimi i shqiptarëve në Turqi atëherë do të mund të realizohej, ngase në rrethana të reja nuk do të kishte pengesa për këso veprimesh. (Andriqi, 1939/2019, f.115)

Në periudhën 1918-1924 një rezistencë e fuqishme në terren, sidomos në rajonin e Drenicës ka ndodhur nga Azem Bejta e më vonë bashkëshortja e tij Shote Galica, rezistencë që politikisht është udhëhequr nga Komiteti Kombëtar Mbrojtja e Kosovës me seli në Shkodër e që udhëhiqej nga Kadri Prishtina, Sali Nivica, Hasan Prishtina etj. Kërkesat kryesore të kryengritësve ishin shkollimi në gjuhën shqipe, si dhe njohja e të drejtës për vetëvendosje (Malcolm, 1998). Kjo kryengritje e njohur si “Kryengritja Kaçake” është shuar me gjak dhe me reprezalje të mëdha ndaj popullatës civile (Srbija i Albanci, 1989b, f.35).

Shqiptarët më 1919, së bashku me myslimanët e tjerë në rajonet jugore të shtetit jugosllav formuan edhe një parti politike të njohur si “Xhemjet” (Bashkimi), që ishte përfaqësuese e

shtrësive të bejlerëve dhe shumë pak mbronte interesat kombëtare të shqiptarëve. Ajo më shumë kishte karakter fetar sesa kombëtar dhe në vazhdimësi ishte në koalicion me Partinë Radikale të politikanit e kryeministrit serb Nikolla Pashiqit. Udhëhiqej nga Ferat Draga, i cili në momentin kur filloi që të anonte në mbrojtjen e interesave kombëtare u burgos disa herë nga pushteti serb. Kështu “Xhemjeti” në vitin 1927 pushoi së ekzistuari (Malcolm, 1998). Në periudhën deri në vitin 1941 kur Mbretëria Jugosllave u pushtua nga Gjermania naziste, populli shqiptar përjetoi vetëm dhunë të organizuar shtetërore dhe nuk ju garantua asnjë e drejtë që mbretëria ishte e obliguar të realizonte në bazë të marrëveshjeve ndërkombëtare që kishte bërë. Në këtë drejtim e vlen të trajtohet edhe roli i fesë jo vetëm në krijimin e kombit shqiptar, por edhe në përpjekjet e propagandës serbe që konfliktin real në mes të popullit shqiptar dhe shtetit serb, në mes të synimeve çlirimtare e përparimtare të popullit dhe synimeve grabitqare të elitave shoviniste serbe ndër të tjera ta paraqes edhe si një luftë fetare në mes të islamit dhe krishterimit. Jo pak vlerë është hedhur mbi lëvizjen çlirimtare shqiptare në Kosovë prej vitit 1912 e që zgjat edhe sot pas çlirimit dhe pavarësimit të Kosovës. Më poshtë do të trajtojmë në mënyrë të veçantë rolin e fesë në lëvizjen kombëtare shqiptare në Kosovë.

3.5 Roli i fesë tek shqiptarët dhe në konfliktin shqiptaro-serb

Kombi shqiptar në procesin e kombformimit kishte realizuar një proces të jashtëzakonshëm sintetizues. Kishte arritur që dobësinë ta kthej në forcë. Pra faktin që ishte i ndarë në tri fe të ndryshme, e ku mbizotëronte feja myslimane, dhe që mund të ishte shkaktar i përçarjeve dhe bazë për krijimin e disa kombeve, rilindasit tanë e kthyen në përparësi. E kthyen në një shembull që rrezaton edhe sot në këto kohë të ekstremizmave fetarë gjithandej. Krijimi i kombit shqiptar duke sintetizuar shumë fe brenda vetes, duke mos i shtypur ato, por duke i integruar brenda qenies kombëtare e bën këtë proces të barasvlershëm me jehonën e të arriturve të epokës së Iluminizmit në Evropë. Ky projekt krejtësisht iluminist në planin kulturor, e evropian në atë politik, për nga identiteti nuk ishte përjashtues as ndaj traditës lindore. Historiani italian Emilio Gentile (2001/2017) me të drejtë e quan këtë proces komb-formimi si një fe civile, në një rang me procesin e komb-formimit amerikan e me konceptet e Zhan Zhak Rusosë mbi fenë civile. Në anën tjetër Arbën Xhaferi duke e trajtuar dilemën e madhe që e kishin rilindësit shqiptarë në procesin e komb-formimit për shkak të ekzistencës të shumë besimeve fetare, thekson se ata “nacionalizmin shqiptar e shndërruan në ideologji” (Robelli, 2011, f.95).

Madje Edith Durham që në vizitën e parë e kishte kuptuar drejt faktin se dallimet fetare nuk mbizotëronin qenien unike të identitetit kombëtar të shqiptarëve. “Me shqiptarët çështja qëndron ndryshe. Ai është shqiptar më parë....Shqiptarët myslimanë e të krishterë, para armikut të përbashkët bashkohen. Disa kombe marrin dallime sipas feve. Shqiptarët si racë s’duan të dinë për to. Muhamedanizmi dhe krishterimi s’përbëjnë peshë tek ata...” (Durham, 1905/2009, f.219-220).

Në projektin e tyre për të vendosur pushtetin absolut mbi Kosovën politika serbe mprehu lapsin e propagandës që ta paraqes para botës konfliktin me shqiptarët si një konflikt fetar (Ramet, 1996). Një konflikt në të cilin Serbia po i mbron vlerat e krishtera perëndimore ndaj shqiptarëve mysliman. Me agresivitet të jashtëzakonshëm politika serbe është munduar ta përçojë këtë diskurs jo vetëm deri në luftën e fundit, por edhe deri në ditët e sotme, sidomos tek vendet perëndimore. Sidomos agresive ishte politika e Kishës Ortodokse Serbe e cila që nga fillimet e viteve 1980’ projektoi konfliktin në Kosovë si një konflikt fetar e ndëretnik, duke akuzuar shqiptarët për krimet më të tmerrshme si dhunimet e vrasjet e fëmijëve dhe pleqve. E

tillë kjo politikë ka mbetur deri në ditët e sotme duke e pasur qëndrimin më të ngurtë në raport me pavarësinë e Kosovës dhe çdo lëshim pe duke e trajtuar jo vetëm tradhti kombëtare por edhe herezi fetare. Në anën tjetër shqiptarët në tërë këtë periudhë jo se kishin qëllim të demantonin propagandën e politikës serbe, pseudoshkencës serbe dhe Kishës Ortodokse Serbe, por vetë realiteti i lëvizjes politike shqiptare ishte i tillë, që ai e demantonte këtë propagandë çdo ditë.

Shqiptarët me krejt përpjekjen e gjatë për liri kanë dëshmuar se konflikti shqiptaro-serb nuk është as konflikt në mes të dy feve e as në mes të shqiptarëve dhe serbëve si popuj, por në mes të popullit shqiptar të robëruar dhe pushtetit shovinist serb. Është e vërtetë se për qëllimet e veta pushtuese regjimet serbe në vazhdimësi e kanë manipuluar dhe instrumentalizuar pakicën serbe në Kosovë, duke ia prishur asaj marrëdhëniet normale fqinjësore me shqiptarët, e duke ia vështirësuar jo pak edhe jetën në një ambient konfliktuoz. Sigurisht se ky instrumentalizim nuk kaloi pa pasoja edhe për palën serbe, por në vijat e veta themelore lëvizja politike shqiptare arriti ta diferencojë në kushte shumë të rënda pushtuesin serb prej popullit serb. Nuk ka dyshim se në konfliktin shqiptaro-serb, edhe serbët ishin viktimë e tij, mbi të gjitha duke qenë pa mëshirë të instrumentalizuar nga regjimet serbe. Socialdemokrati serb Dragiša Lapčević (1914) për këtë konflikt në mes të dy popujve të krijuar nga politika shoviniste serbe në parlamentin serb më 6 shkurt 1914 pohonte dhe paralajmëronte: “Me politikën e qeverisë sonë janë krijuar të tilla kushte dhe rrethana, të cilat ndoshta për shumë vite (madje për dhjetëra vite) do të mbajnë gjallë konfliktet dhe urrejtjen në mes këtyre dy popujve të pafat” (marrë nga Srbija i Albanci, 1989a, f.124). Siç u theksua në momente të caktuara të historisë dhe të luftërave e përpjekjeve deri në luftën e fundit, mund të ketë pasur edhe gabime, por ato kanë qenë veprime individuale, kryesisht hakmarrje individuale dhe nuk kanë qenë veprime të paramenduara nga një qendër politike. Ndonëse qarqe të ndryshme jo vetëm serbe janë munduar e mundohen që problemin shqiptaro-serb ta shohin vetëm nën llupën e konflikteve fetare dhe etnike, duke i eliminuar tërësisht faktorët shtytës të këtij konflikti – atë gjeopolitik si dhe ata të dominimit politik e ekonomik të shovinizmit serbomadhi ndaj popujve tjerë të Ballkanit, e posaçërisht atij shqiptar. Duke e vështirësuar konfliktin shqiptaro-serb vetëm nën llupën fetaro-etnike, amnistohen klikat shoviniste serbe të të gjitha periudhave, madje deri në ditët e sotme (Murati, 2009).

Natyra çlirimtare e lëvizjes shqiptare, për kohën edhe shekullariste dhe jashtëzakonisht e kujdesshme ndaj jetëve të civilëve shpërfaqej edhe në kohët më të vështira. Në këtë funksion e vlen të rikujtohen dhjetë pikat e programit të kryengritjes së pranverës të vitit 1919 i hartuar nga Komiteti Kombëtar për Mbrojtjen e Kosovës i udhëhequr në atë kohë nga Hasan Prishtina, Hoxhë Kadriu, Bajram Curri etj:

- I. Asnji kryengritës nuk guxon me dëmtue shkiet e vendit veç atyre qi qëndrojnë me armë në dorë kundër qëllimit shqiptar;
- II. Asnji kryengritës nuk guxon me dieg shpia, me rrenue kisha.
- III. Plaçka është jasak kryengritjes.
- IV. Asnji kryengritës nuk guxon me ba noj shemtim mbi trupa të vrave t’anmikut, as me i zhveshë ata armiq që jessin dekun e të plaguam ose të xanun rob.
- V. Veprimi ma i gjallë ka me kanë kundra ushtrisë, xhandarmërisë, kundra komiteve t’anmikut, që kundërshtojnë me armë në dorë edhe një kjoft se anmiku ban mizorina shqiptarëve pa armë verte, I, II, III, IV, kanë për tu përmbajtë plotësisht e rreptësisht.
- VI. Nji tradhtar që kundërshton luftën krahas me anmikun ose veç asht kundër qëllimit shqiptar ka për tu vra pa gjyq e pa afat e kushdo që të jetë. Por nji tradhtar

- pa armë në dorë ka me u gjykue para gjyqit të kryengritjes (pas) e ka me u denue mbas dokumentash e jo me prralla të hallkut.
- VII. Me të zaptuemit e jo me të shliuemit se të një katundi sërë, shkiet e vendit ashtu edhe qarshia të ruhen me gjind, besnikija e kryengritjes të ndjekim anmikut pa afat e pa bjerrë as një dakik nëpër shehre e nëpër katunde.
 - VIII. Kot e pa nevojë as gjaku i popullit ton as gjaku i popullit anmikut ska me mujtë me u derdhë. Por aty ku asht nevoja një kryengritjes ska me guxue me kursue aspak gjakun e vet e vetme.
 - IX. Aeroplanet, konsullat e shka i përket këtyre ka për ti rrujtë me gjind me të besnik e me të marrun vesht.
 - X. Të vramt shqiptarë skan për tu shti në dhe deri sa të vie naj komision i huej. Mizoritë e bame prej anmikut kanë për të mbetë shenje edhe për me diftue Evropës e Amerikës. (Komiteti për Mbrojtjen Kombëtare të Kosovës, 1919, cituar nga Rushiti, 1981, f.104-105)

Ky program i kryengritjes çlirimtare të vitit 1919 në planin e parimeve të së drejtës së luftës është i parakohshëm. Është shkruar në kohën kur ende nuk kanë qenë të ravijëzuara në dokumentet ndërkombëtare të drejtat themelore të njeriut, në kohën kur pas vrasjeve e tmerreve të Luftës së Parë Botërore ishin ende në konsolidim e rishikim e sipër normat elementare të së drejtës humanitare ndërkombëtare, në kohën kur mbi popullin shqiptar bëhej një terror i vazhdueshëm nga Serbia që nga viti 1878. Të mos harrohet se rregullat themelore të së drejtës ndërkombëtare humanitare të përmbledhura në Konventat e Gjenevës janë miratuar në vitin 1949, tek pas tmerreve të LDB-së (Murati, 2009).

Fakti se shqiptarët u kanë takuar disa feve nuk ka përbërë në vetvete ndonjë përparësi për shqiptarët (F.Abdullahu, 1998). Në rrethanat në të cilat janë gjendur shqiptarët në procesin e komb-formimit ajo madje ka qenë një disavantazh, që ka mundur t'i fshij krejtësisht nga faqja e dheut si komb i veçantë e me projekt të përbashkët politik. Por lëvizja jonë politike duke e ditur se kjo situatë nuk është pa rreziqe e se mund të shfrytëzohet nga të tjerët, arriti që këtë disavantazh ta shndërrojë në një përparësi. Kështu për dallim prej kombeve përreth, madje edhe prej shumë kombeve evropiane, rilindësit arritën që ta çimentojnë kombin shqiptar në baza krejt tjera, duke i dhënë fesë një rol periferik, por jo duke e injoruar atë. Më mirë do të ishte të thuhej se arritën që fetë e ndryshme t'i përfshijnë në qenien e përbashkët kombëtare. Kështu motoja e njohur e Vaso Pashë Shkodranit "feja e shqiptarit është shqiptaria" u bë filozofi e Rilindjes Kombëtare, dhe kjo nuk nënkuptonte se fetë nuk ekzistonin dhe se po krijohesh një fe e re, siç shpesh mundohen dashakëqijtë ta interpretojnë këtë moto. Fetë ishin aty, por ato duke mos u bërë shtyllat themelore të kombit, por patjetër pjesë të tij, nuk e përçajnë në betejën se cila duhet të dominojë, por përbrendësohen bashkërisht brenda trupit të kombit shqiptar. Kështu mund të konstatohet se feja nuk ka luajtur rolin dominant në procesin e krijimit të kombit, rol të cilin e ka luajtur tek popujt e tjerë (F.Abdullahu, 1998). Po ta kishte luajtur të njëjtin rol siç e ka luajtur tek serbët, grekët e bullgarët, ne sot nuk do të kishim një komb shqiptar. Ose do të kishim disa kombe, ose ai do të asimilohej në kombet përreth. Në anën tjetër një rol thelbësor në krijimin e kombit shqiptar luajti gjuha shqipe, rrënjët e përbashkëta etnike si dhe kujtesa dhe e kaluara e përbashkët historike (Feraj, 2006; Perica 2002). Në rrethanat në të cilat ka operuar Rilindja Kombëtare, ajo ka qenë laike, duke e ditur rrezikun që mund të mbart thirrja në identitetet fetare të shqiptarëve gjatë procesit të krijimit të tyre si komb modern. Kështu ajo shtroi rrugën e krijimit të një modeli të lakmueshëm të tolerancës fetare të një shoqërie dhe populli me shumë

fe. E shumëllojshmëria fetare e shqiptarëve tregonte edhe ndikimet që kishin lënë pushtuesit e ndryshëm të tyre (Pollo, 2003). Për këtë situatë Arbën Xhaferri një ndër trajtuesit më delikat të kësaj problematike ndër shqiptarët do të theksonte: “Realiteti i trashëguar, diversiteti fetar, nuk mund të zhbëhet, por, duhet të shndërrohet në kualitet të shoqërisë shqiptare dhe të kultivohet bindja se pjesë e identitetit kombëtar është edhe diversiteti fetar. Pa këtë strategji si dhe respektimi i paluhatshëm i parimit të shekullarizimit, shoqëria shqiptare do të përballlet me vështirësi të pakapërcyeshme” (Robelli, 2011, f.36). Ai shton më tej se përkundër ekzistencës së shumë identiteteve, shqiptarët prej Rilindjes Kombëtare e kanë dhënë përparësi identitetit kombëtar, duke i ndrydhur identitetet e tjera (Robelli, 2011, f.64).

Në harmoninë fetare kanë pasur ndikim dy faktorë. E para duke qenë popullsi shumicë toleranca e shqiptarëve myslimanë si dhe përfshirja e tyre në lëvizjen për çlirim nga Perandoria Osmane ka qenë e një rëndësie të veçantë. E dyta vetë roli shumë aktiv i komuniteteve katolike dhe ortodokse shqiptare në përpjekjet për themelimin e shtetit shqiptar ka qenë gjithashtu shumë i rëndësishëm. Madje në këtë drejtim ka qenë me interes të jashtëzakonshëm beteja politike e personaliteteve shqiptare ortodokse ndaj përpjekjeve për asimilimin e shqiptarëve ortodoksë nga Kisha Greke (Murati, 2009). Në anën tjetër krijimi i kombit serb kaloi nëpër një rrugë krejt tjetër. Duke i takuar pjesës së popujve të sllavëve të jugut, me gjuhë dhe kulturë të njëjtë me shumë nga ta, por edhe për shkak të rrethanave të veçanta historike, feja ortodokse, e quajtur nga serbët pravosllave, luajti një rol të rëndësishëm në krijimin e identitetit kombëtar serb dhe veçimin e tyre nga shumica e sllavëve të tjerë të jugut. Studiuesi kroat Branimir Anzulović (1999/2017) theksonte: “Njëjtësimi i Kishës dhe kombit serb, trashëgimi bizantine kjo, u bë edhe më i ngjeshur gjatë pushtimit otoman turk, kur Serbia pushoi së qeni entitet territorial e politik” (f.53). Përveç tek serbët Tim Judah (2008) e thekson se feja ishte përcaktuese për krijimin edhe tek popujt ballkanik si grekët, kroatët, boshnjakët etj. Ai e thekson se për dalim prej këtyre popujve ku feja qëndronte në themele të komb-formimit tek shqiptarët këtë rol e ka luajtur gjuha shqipe (Judah, 2008). Madje në procesin e konsolidimit të të shteteve të tyre dëbimi i popullsisë myslimane dhe konvertimi i tyre ka qenë pjesë e një politike konsistente (Brestovci, 2011). Kështu që ndikimi i fesë në krijimin e kombit shqiptar dhe atij serb ishte i ndryshëm si në karakter ashtu edhe në forcë.

Shqiptarët në Kosovë në shumicë i takojnë besimit islam. Përkundër këtij fakti lëvizja politike çlirimtare në Kosovë tradicionalisht i ka pasur të gjitha karakteristikat që i ka pasur lëvizja politike shqiptare në përgjithësi. Rrjedhimisht përfshirja e komunitetit katolik në këtë lëvizje ka qenë i natyrshëm. Ata edhe në numër jo të madh kanë luajtur një rol të rëndësishëm jo vetëm në qëndresën për liri, por edhe në emancipimin e përgjithshëm shoqëror si dhe në demaskimin e krimeve të kryera nga pushtetet serbe e jugosllave. Siç e thekson edhe Malcolm (1998) kleri katolik ka qenë aktiv në këto përpjekje e sidomos për shkak të lidhjeve të tij ndërkombëtare ka qenë shumë aktiv në demaskimin e krimeve të kryera nga pushtuesit serb në Kosovë prej pushtimit të Kosovës e deri në çlirim të saj. Sipas tij Kisha Katolike, kleri dhe organizatat bamirëse punuan edhe në mbajtjen gjallë të gjuhës shqipe jo vetëm përmes predikimeve fetare por edhe botimeve të librave në gjuhën shqipe. Siç u theksua më lartë deri pas LPB-së pushtetet serbe e jugosllave nuk e njihnin ekzistencën e shqiptarëve si pakicë kombëtare. Shteti jugosllav duke mbajtur një pozicion të tillë politik, më pas nuk përmbushte asnjë obligim juridik që rridhte nga sistemi për mbrojtjen e të drejtave të pakicave të Lidhjes së Kombeve. Nuk lejonte fare përdorimin e gjuhës shqipe as në shkollim e as në publikime gazetareske e letrare. Kjo situatë paraqiste një rrezik të madh për asimilimin e shqiptarëve. Kështu Kisha Katolike së bashku me shumë xhami, organizuan mësimin ilegal të gjuhës shqipe gjatë periudhës 1918-1941.

Andaj sistemi paralel i mësimi në gjuhën shqipe që u zhvillua në periudhën e aparteidit të regjimit të Millosheviqit, nuk ishte pa traditë kur u aplikua në fund të shekullit të kaluar. Në vitet '20 të shekullit të kaluar kleri katolik bëri demaskimin publik përmes dëshmimeve të gjalla e të dokumentuara të dhunës dhe terrorit të pushtetit serb ndaj shqiptarëve deponuar në Lidhjen e Kombeve (Malcolm, 1998).

Pas Luftës së Dytë Botërore, karakteri shekullar i lëvizjes çlirimtare veç sa u forcua. Një rol sigurisht e ka luajtur edhe fakti se sistem socialist i vendosur qoftë në Shqipëri, qoftë në Jugosllavi nuk favorizonte fetë. Edhe në Kosovën e pas LDB-së dhe organizimin e rezistencës kundër pushtetit jugosllav dominonte fryma kombëtare dhe uniteti fetar. Në periudhën e pas luftës bartëse e kësaj rezistence ishte Lëvizja Nacional Demokratike Shqiptare (më tej NDSH), në udhëheqjen e së cilës ishin një numër i madh personalitetesh që vinin nga komuniteti katolik si Gjon Sereçi, Marie Shllaku etj. Sipas Rexhep Abdullahut (2002) betimi në atë periudhë bëhej mbi Kuran për myslimanët dhe mbi Bibël për të krishterët në të njëjtën dhomë. Pas NDSH-së siç do të trajtohet më vonë, ideologjia e organizatave ilegale filloi të anonte majtas andaj lëvizja u shekullarizua edhe më tej. Duke trajtuar rolin e fesë në Bosnjë dhe Hercegovinë dhe Kosovë, gazetari kroat Vjekoslav Perica (2002) konstatonte se “Islami ishte bukur me ndikim në Bosnjë por jo edhe në Kosovë” (f.145). Në raport me Bosnjë dhe Hercegovinën ky konstatim është krejtësisht i saktë edhe për shkak të faktit se elementi kryesor i ndryshëm identitar në raport me kroatët dhe serbët për boshnjakët është feja (Robelli, 2011). Madje duke e trajtuar rolin e fesë në procesin e komb-formimit të shqiptarëve Tim Judah (2008) konstaton se “shqiptarët marrë në përgjithësi janë shumë popull shekullar” (f.8).

Në vitin 1989 në Kosovë u rrënuar autonomia dhe filloi shembja e Jugosllavisë. Njëkohësisht me këto zhvillime ndodhte edhe një proces tronditës në nivel evropian: rrëzimi i socializmit si sistem, proces që kishte filluar në Evropën Qendrore dhe Lindore që në vitin 1989. Por për dallim prej këtyre zhvillimeve në Evropë, Jugosllavia u zhyt në një shpërbërje të përgjakshme, ndërsa në Kosovë, Serbia e Millosheviqit instaloj një regjim të aparteidit për shqiptarët. Në këto rrethana pati lëvizje të thella shoqërore edhe në shoqërinë shqiptare si në tërë Ballkanin ashtu edhe në Kosovë. Megjithatë, përkundër të gjitha tronditjeve lëvizja politike shqiptare e të gjitha krahëve në Kosovë, nuk lëvizi nga pozitat dhe tradita e saj shekullare (Maliqi, 1990/1994). Domsdo se rënia e sistemit socialist është përcjell me një ringjallje të fesë, por kjo nuk ndikoi në ndryshimin e parimeve shekullare të lëvizjes politike për liri në Kosovë. Kjo dëshmonte edhe njëherë se kombi shqiptar ishte ndërtuar mbi baza të forta, e kishte kaluar fazën e pjekurisë kombëtare dhe ishte në gjendje t'i bënte ballë edhe sistemeve të ndryshme shoqërore e ekonomike.

Sidoqoftë nuk mund të thuhet se lëvizjet e dekadave të fundit, sidomos të atyre të pas lirisë së Kosovës, por edhe të viseve të tjera ku jetojnë shqiptarët përfshirë edhe vetë shtetin shqiptar, kanë kaluar krejt pa pasoja. Tranzicioni i vështirë, gjendja e rëndë socio-ekonomike, korrupsioni i lartë e mungesa e sundimit të ligjit kanë mundësuar krijimin e kushteve për depërtimin e rrymave ekstremiste fetare islame në trevat shqiptare. Pas luftës në Kosovë kanë depërtuar shumë organizata të dyshimta me bazë islamike të cilat kanë përhapur ideologji ekstreme fetare. Lufta në Siri dhe shfaqja e ISIS-it ishte një sfidë e madhe për shqiptarët, për shkak se shumë të rinj u mashtruan nga ideologjia e ISIS-it duke i shkaktuar Kosovës e Shqipërisë dëme të mëdha. Sidoqoftë reagimi ishte i shpejt dhe situata u rivendos nën kontroll. Por ky kontekst do të duhej të shërbente edhe për një debat në shoqërinë shqiptare: raportin në mes të fesë dhe shekullarizimit. Cili dhe ku duhet të jetë kufiri në mes të tyre në kohën moderne? Përderisa

shoqëria shqiptare e ka dhënë provimin e së kaluarës, mbetet që duke u bazuar në të njëjtat parime ta kalojë provimin edhe kohët moderne.

Natyrë shekullariste e shoqërisë shqiptare megjithatë nuk nënkupton ndërprerjen e komunikimit me fetë e as mbyllje të derës për kontributin që mund të japin në shoqëri. Për më tepër, shoqëria shqiptare dhe kombi si shtyllë e kësaj shoqërie do të duhej të ishte ura e komunikimit të këtyre feve edhe në mes vete brenda kombit por edhe me fetë e shoqërive dhe kombeve të tjera. Në këtë drejtim duhet kujdes i shtuar që lufta kundër ekstremizmit islamik, të mos shndërrohet në luftë kundër fesë islame. Feja myslimane është realitet në shoqërinë shqiptare, pjesë e kombit dhe shoqërisë dhe si e tillë duhet të kultivohet dhe të ndërtohet një raport jo konfliktoz në mes të fesë dhe kombit. Në rastin shqiptar një konflikt apo çarje në këtë drejtim do të mund të përcillet me dëme të mëdha, edhe për shkak të faktit se komuniteti mysliman është shumicë në shoqërinë shqiptare. Nuk duhet harruar se një çarje e tillë mund të shfrytëzohet jo vetëm nga grupet radikale që duan të shtrijnë ndikimin e tyre fetar në shoqërinë shqiptare, por edhe të vetë rivalëve të shqiptarëve, e mbi të gjitha të qarqeve shoviniste të fqinjëve, por edhe të fuqive të mëdha si Rusia, të cilët do të ishin të interesuar për një dobësim të faktorit shqiptar në Ballkan. Shoqëria shqiptare do të duhej me shumë kujdes t'i trajtojë edhe tendencat që përmes saj të ravijëzohet debati i gjerë e global mbi 'konfliktin e civilizimeve' në mes të Lindjes dhe Perëndimit. Duke u orientuar drejt Evropës, shqiptarët nuk do të duhej të bëheshin peng i frikës historike se mos po eliminohen nga pjesëmarrja në civilizimin Perëndimor e pa dëshirë po sakrifikohen përsëri vetëm për shkak të fesë dhe po i dhurohen Lindjes. Ky diskurs i nisur nga Aurel Plasari (1993/1995) i cili bënte thirrje për një riorientim të ri të shqiptarëve drejt perëndimit, arriti kulmin kur në debat u përfshinë edhe Ismail Kadare dhe Rexhep Qosja. Duke trajtuar këtë pozitë delikate të shqiptarëve studiuesi Enis Sulstarova (2006), argumenton se Evropa e vërtetë dhe e përparuar është ajo që i pranon dhe i integron të veçantat e të gjitha kulturave, e jo ajo që i refuzon ato. Aq më tepër kjo vlen për shqiptarët, të cilët në kulturën e tyre kanë integruar elemente të shumë kulturave me të cilat kanë jetuar e janë ballafaquar, duke krijuar një kulturë kombëtare unike, tolerante në thelbin e saj, evropiane në kuptimin integruar të saj, njerëzore në kuptimin e gjerë të saj (Murati, 2009). Shqiptarëve nuk u duhet të zbulojnë ujin e nxehtë, por vetëm të kthehen tek formulat e rilindësve dhe mënyrës sesi ata e ndërtuan raportin në mes të fesë dhe kombit.

Arbën Xhaferi (2005) ka trajtuar shpesh fenomenet që lidhen me raportin në mes të kombit dhe fesë tek shqiptarët. Kështu në kohën e radikalizmave fetarë, që në të vërtetë janë shfaqje të jashtme të problemeve më të thella, me karakter ekonomik e politik, shoqëria shqiptare, aq gjatë e karakterizuar nga toleranca fetare prapë mund të sfidohet nga situata të paparashikuara (Xhaferi, 2005; për motivet reale të 'konflikteve fetare' sot shih Napoloni, 2003). Jetesa me të veçantat, pranimi i tyre si pjesë e kulturës sonë, akomodimi i kësaj mënyre të funksionimit të kombit në rrethana të reja (sidomos gjatë përpjekjeve për realizimin e bashkimit kombëtar, nga jetësimi i së cilës do të varet mjaft shumë konsolidimi i hapësirës shqiptare në të gjitha sferat), dhe fuqizimit të proceseve integruese evropiane, është rruga e vetme për të vazhduar të jemi shembull i jetesës tolerante fetare edhe në kohën e radikalizmave fetarë, shembull i ndërtimit të një shoqërie stabile, në kohëra dinamike politike e ekonomike (Maliqi, 1994). Të pasurit disa fe, përfshirë edhe atë myslimane, nuk është në kundërshtim me të qenurit shqiptar dhe njëkohësisht evropian, aq më tepër që modeli i shoqërisë që ne synojmë të ndërtojmë është një shoqëri ku feja dhe shteti do të ishin të ndara. Madje në raport me Evropën, SHBA-të dhe institucionet e tyre në të cilat shqiptarët synojnë të bëhen pjesë, siç e thotë Ukshin Hoti "Shqipëria dhe shqiptarët për evro-antlantizmin, mund të kenë, dhe kanë, kuptim shumëdimensional, të rëndësishëm, politik,

vetëm si komb trikonfensional, dmth. si të tillë çfarë janë” (Kadare & Hoti, 1998/2000, f.115). Shoqëria shqiptare në përgjithësi, siç e theksuam më lartë në përmbajtjen e saj e ka ngritur lartë idealin e lirisë sepse, siç e thekson bukur Ukshin Hoti në përgjigjen dhënë Kadaresë nga burgu i Nishit më 1998:

Nuk mund të ketë kurrfarë dyshimi p.sh. në përcaktimin evropian dhe pro evropian të shqiptarëve në përgjithësi, por ai nuk buron nga dëshira e tyre për të luajtur valle folklorike, por për të qenë të lirë dhe për t’u zhvilluar si popujt e tjerë evropianë. (Kadare & Hoti, 1998/2000, f.115)

Pra është ai model i shtetit që evropianët e kanë shndërruar si vlerë të njerëzimit tani e sa kohë. Për më tepër, duke ndërtuar një shoqëri stabile, të bazuar në veçantitë fetare, ne mund t’i japim Evropës modelin, që duket se kohët e fundit i ka humbur konturat e tij në horizont, nga konfliktet e vazhdueshme fetare e racore që po gëlojnë në të. Krizat me refugjatët, forcimi i së djathtës ekstreme, dhe dobësimi i projektit evropian, përkatësisht të BE-së edhe me daljen e Britanisë së Madhe prej saj, goditja që po i bëhet shtetit të mirëqenies sociale, por edhe dobësimi i tolerancës dhe solidaritetit kanë bërë që Evropa kohëve të fundit të humb shkëlqimin që e ka pasur para pak kohe. Shqiptarët duke i mbajtur gjallë karakteristikat e një shoqërie dhe kombi tolerant kanë çka t’i japin Evropës dhe jo vetëm të marrin nga ajo. Shqiptarët mund të ndihmojnë Evropën ta gjejë veten, duke shpërfaqur faktin se shoqëria njerëzore mund të jetojë e lumtur me dallimet që i bartë në vete. Shqiptarët në procesin e komb-formimit u mësuan të jetojnë në paqe me veten duke i çmuar veçantitë e çdonjërit. Ky mësim i duhet edhe Evropës sot!

3.6 Kosova gjatë dhe pas Luftës së Dytë Botërore

Në periudhën në mes të dy luftërave ndodhi bashkimi i një pjese të trevave shqiptare nën Jugosllavi me Shqipërinë. Përderisa bashkimi ishte vullnet i popullit shqiptar, realizimi i këtij akti nën vallon e Italisë fashiste e më vonë Gjermanisë naziste nuk do të arrinte që të legjitimonte këtë projekt. Përkundrazi ky projekt gjatë u godit si projekt fashist, përkundër faktit se shqiptarët sidomos në Shqipërinë londineze morën pjesë aktivisht në Luftën Nacional Çlirimtare (më tej LNÇ). Prej vitit 1943 e këtej LNÇ u rritë edhe në Kosovë përkundër vështirësive të mobilizimit të shqiptarëve në fillim, duke qenë së për dallim prej periudhës së mbretërisë jugosllave, shqiptarët e viseve që i ishin bashkuar Shqipërisë ndjeheshin shumë më të lirë. Në këtë drejtim mos shtrirja e Partisë Komuniste Shqiptare (PKSH) në Kosovë por e Partisë Komuniste Jugosllave (PKJ) e dëmtoi fillimisht LNÇ-në, përkundër faktit se një pjesë e mirë e komunistëve dhe antifashistëve shqiptarë të Kosovës u kthyen nga Shqipëria për ta fuqizuar atë. Dhe në tërë përpjekjet për mobilizimin e popullit shqiptar për luftë, edhe PKJ në vazhdimësi premonte vetëvendosjen e jashtme për shqiptarët dhe Kosovën. Por këto premtime do të mbesin do të treten në ajër në periudhën e pas luftës.

Kështu një periudhë tjetër e rëndësishme dhe plotë vuajtje e vrasje masive për shqiptarët do të rifillojë me mbarimin e LDB-së dhe konsolidimin e pushtetit të komunistëve jugosllavë. Megjithatë PKJ që në vitin 1924 kishte njohur të drejtën e popullit shqiptar për çlirim e vetëvendosje në kohën e mbretërisë dhe në periudhën e luftës, pas luftës ajo vazhdoi me disa ndryshime kozmetike aty ku e kishte lënë regjimi i vjetër (Rezolucija KPJ, 1924; Lalaj, 2000, f.29). Në Kongresin e IV-të të PKJ-së në Drezden, më 1928, theksohej se ajo duhej “në mënyrë të gjithanshme të ndihmojë luftën e popullit të ndarë dhe të shtypur shqiptar për një Shqipëri të pavarur dhe të bashkuar” (PKJ, 1928, cituar sipas Grudës, 2016, f.108). Madje vetë Josip Broz Tito në vitin 1942 do të theksonte se

Lufta e sotme popullore çlirimtare dhe çështja nacionale në Jugosllavi janë të pandashme...Çështja e Maqedonisë, çështja e Kosovës dhe e Metohisë, çështja e Malit të Zi, çështja e Kroacisë, çështja e Sllovenisë, çështja e Bosnjë dhe e Hercegovinës, ka me u zgjidhë nga vetë populli e secili popull e fiton këtë të drejtë me pushkë në dorë, në luftën e sotme nacionalçlirimtare. (Tito, 1942, cituar sipas Lalaj, 2000, f.29)

Në funksion të fuqizimit të LNÇ-së dhe të përfshirjes sa më të madhe të shqiptarëve në luftë, në rrethana kur fillimisht Italia por më vonë edhe Gjermania mund të shiheshin si çlirimtare, për shkak se realizuan pjesërisht bashkimin kombëtar, në Kosovë ndonëse u refuzua kërkesa e PKSH-së që ajo të shtrihej atje, u formuan mekanizmat krahinor të cilët ishin drejt për drejt të lidhur me organet qendrore të partisë dhe ushtrisë e jo me ato të Serbisë. Kështu u krijuan Komiteti Krahinor i PKJ-së për Kosovën, Shtabi Kryesor i Ushtrisë Nacional Çlirimtare (UNÇ) për Kosovën dhe Këshilli Antifashist Nacional Çlirimtar i Kosovës dhe Rrafshit të Dukagjinit që siç u theksua ishin të lidhura jo me organet serbe por ato jugosllave (Lalaj, 2000). Atmosfera e cila filloi të krijohet ishte se pas luftës do të respektohej e drejta për vetëvendosje e popullit shqiptar.

Sidoqoftë shenjë jo e mirë ishte mospjesëmarrja e delegacionit të Kosovës në atë që njihet si takimi i dytë i Këshillit Antifashist të Nacionalçlirimtar i Jugosllavisë (i njohur si AVNOJ) më 29 nëntor 1943 në Jajce, ku u vendosën bazat e Jugosllavisë socialiste. Në atë kohë edhe mund të mendohej se mospjesëmarrja e Kosovës ishte edhe për shkak të paqartësisë së pozitës së saj dhe faktit se ndoshta ajo do të ishte pjesë e Shqipërisë. Por shumë shpejt do të kuptohej se procesi nuk do të merrte atë drejtim. Në anën tjetër duke mos pasur informata të plota për zhvillimet në Jajce, komunistët shqiptarë, serb e malazez të Kosovës në funksion të fuqizimit të luftës kundër nazizmit gjerman e për të tërhequr sa më shumë shqiptar në radhët e LNÇ-së, në Konferencën e Bujanit shtruan rrugën për vetëvendosje të Kosovës dhe bashkim të saj me Shqipërinë. Pushteti jugosllav nuk e përfilli këtë vullnet të shprehur në Konferencën themeluese të Këshillit Nacionalçlirimtar të Kosovës në fshatin e Bujanit të Malësisë së Gjakovës në fund të vitit 1943 dhe në fillim të vitit 1944, ku siç u theksua kishin marrë pjesë edhe udhëheqës të lartë komunistë të PKJ-së, shqiptarë, serb, malazez etj. Madje disa nga nënshkruesit e saj më vonë u bënë figura të rëndësishme të Jugosllavisë së pasluftës e një pjesë dëshmorë gjatë luftës, apo edhe të përndjekur e të pushkatuar mu për shkak se kërkonin realizimin e asaj që ishte thënë në Bujan. Në rezolutën historike ndër të tjera thuhej se:

Kosova dhe Rrafshi i Dukagjini asht një krahinë e banueme me shumicë nga populli shqiptar, i cili si gjithmonë ashtu edhe sot dëshiron me u bashkue me Shqipni. Lufta e përbashkët me popujt e tjerë të Jugosllavisë kundër okupatorit nazist dhe rrogëtarëve të tij, është e vetmja rrugë për me e fitue lirinë, në të cilën të gjithë popujt, pra edhe populli shqiptar, do të kenë mundësi me vetëvendos mbi fatin e tyre, me të drejtën e vetëvendosjes deri në shkëputje. Garant për këtë është UNÇ-ja e Jugosllavisë dhe UNÇ-ja e Shqipërisë, me të cilën është ngushtësisht e lidhur. Përveç këtyre, për këtë garantojnë aleatët tanë të mëdhenj, Bashkimi Sovjetik, Anglia e Amerika (Karta e Atlantikut, Konferenca e Moskës dhe e Teheranit) (Rezoluta e Konferencës themeluese të Këshillit Nacionalçlirimtar të Kosovës dhe Metohisë, 31 dhjetor 1943, 1 e 2 janar 1944 marrë nga Elsie dhe Destani (eds.), 2019, f.189).

Ky vullnet jo vetëm që nuk u respektua, por kjo u bë duke qenë në kundërshtim me vetë politikën në të cilën bazohej vetë Partia Komuniste e Jugosllavisë e cila shumë herë e kishte proklamuar të drejtën e vetëvendosjes për Kosovën dhe shqiptarët. Madje edhe në letrën e KQ të PKJ-së të 28 marsit 1944 në të cilin kritikoheshin qëndrimet e Bujanit, theksohej se me luftën e

përbashkët edhe shqiptarëve e edhe Kosovës do t'u garantohej e drejta e vetëvendosjes (Agani, 1993/2002). Pas luftës shumë figura të rëndësishme të PKJ-së si Eduard Kardel, Velko Vllahoviq, Sreten Zhujoviq etj., në takime dhe shkrime të ndryshme vazhdonin të theksonin se Kosova dhe viset e tjera shqiptare do t'i bashkohen Shqipërisë (Gruda, 2016). Madje edhe në komunikimet që kishin pasur përmes letrave Tito me Enver Hoxhën, ky i pari theksonte se çështja e Kosovës do të zgjidhet pas luftës duke u bazuar në të drejtën e vetëvendosjes (Agani, 1993/2002). E njëjta qasje kishte mbizotëruar edhe në takimin në mes të Titos dhe Enver Hoxhës në vitin 1946 në Beograd, vetëm kësaj radhe Tito kishte kërkuar edhe pak kohë për shkas se ai kishte theksuar se shovinizmi serb është ende i fuqishëm. Në të njëjtin takim ishte shtruar edhe ideja e federatës ballkanike dhe bashkimit të Kosovës me Shqipërinë në kuadër të asaj federate, projekt ky i cili dështoi sepse kishte frikë se mund të keqpërdorej nga shovinizmi serbomadhi i maskuar nën petkun e jugosllavizmit (Hoxha, 1982). Për këtë çështje ish lideri komunist jugosllav e më vonë disidenti Millovan Gjillas do të thoshte se ishte në qendër të mosmarrëveshjeve në mes të Jugosllavisë dhe BRSS-së, ndonëse fillimisht edhe BRSS e kishte përkrahur këtë ide. Vetë Gjillasi (1962/2006) i cili ishte përkrahës i bashkimit të dy vendeve, përmes së cilës e shihte edhe zgjidhjen e çështjes shqiptare në Jugosllavi, sepse edhe sipas tij bashkimi i viseve shqiptare me Shqipërinë, pa një federatë në mes të dy vendeve, do të shkaktonte reaksion në radhët e PKJ-së, në parim theksonte se “as atëherë, as sot, nuk e kam vënë në diskutim të drejtën e natyrshme të shqiptarëve për t'u bashkuar...” (f.91).

Duke mos e respektuar këtë vullnet dhe duke bërë masakra ndaj popullatës civile, shteti i ri jugosllav nxiti revoltën e armatosur të shqiptarëve që u udhëhoq nga Shaban Polluzha. Kjo revoltë në shkurt të vitit 1945 u shua me gjak dhe u vendos Administrata Ushtarake në Kosovë. Në këtë kohë sipas burimeve shqiptare janë vrarë diku rreth 47,000 vetë (Lalaj, 2000, f.33). Një ndër dëmet më të mëdha që iu bë çështjes shqiptare pas asaj të copëtimit të Shqipërisë, ishte ndarja e Kosovës në mes të tri republikave jugosllave të sapo formuara në sistemin e ri federativ: Republikës së Malit të Zi, të Serbisë dhe të Maqedonisë. Rexhep Qosja (1994) kështu e komenton këtë situatë:

Prej Kosovës shkëputen jo vetëm trevat e banuara, kryekëput ose kryesisht me popullatë shqiptare në Maqedoninë Perëndimore dhe në Mal të Zi, por edhe Presheva, Bujanoci dhe Medvegja – në Serbinë Jugore, në të cilat shqiptarët ishin shumicë dërrmuese. (f.195)

Kjo ndarje do të bëhet me qëllim që shqiptarët të mos lihen në një territor unik, të vështirësohej rritja e tyre ekonomike, kulturore si dhe të dobësohej forca e tyre politike. Kjo ndarje ka shkaktuar dhe shkaktonte edhe sot pasoja të mëdha politike dhe është burim i tensioneve të vazhdueshme në rajon. E rëndë për Kosovën dhe shqiptarët, e problem i cili vazhdon deri në ditët e sotme, do të jetë mospërfshirja e Kosovës Lindore (Preshevës, Bujanocit dhe Medvegjës) brenda territorit të Kosovës (F.Arifit & Asllani, 2018, f.256).

Dhe për t'u zyrtarizuar tërësisht kjo politikë, në Prizren u mbajt Kuvendi i Dytë i Këshillit Krahinor Nacional Çlirimtar i Kosovës dhe Rrafshit të Dukagjinit gjatë 8-10 korrik 1945. Kështu nën kërcënimin e dhunës policoro-ushtarake, Kosova kinse me vullnetin e vet i bashkohet Serbisë. Ky ishte një kuvend krejtësisht i imponuar dhe i mbajtur nën tryninin e terrorit dhe pushtetit ushtarak (Keçmezi - Basha, 2015, f.260-261). Do të mbahet mend fjalimi i tribunit popullor Ramiz Cërnica në këtë kuvend për çka ai dhe familja e tij e paguan me burgje të rënda për dekada të tëra. Ai kur e sheh se nga po shkojnë punimet e kuvendit mban një fjalim që do të rezononçë historike:

Sot jemi mbledhur ne të deleguarit e popullit të Kosovës e të Rrafshit të Dukagjinit për të shprehur vullnetin dhe dëshirën e popullit (shqiptar) të kësaj Krahine. Unë jam i deleguar

i popullatës së rrethit të Gjilanit. Këtu sot do të vendoset për fatin e Kosovës dhe të Rrafshit të Dukagjinit. Siç dëgjova nga referati i paraqitur pak më parë, Partia paska vendosur që Krahinën tonë t'ia bashkojë Serbisë pa e pyetur farë popullin e saj. Unë shpreh mospajtimin tim me këtë synim e prejudikim. Populli i Krahinës sonë është kundër bashkimit me Serbinë. Ai është për bashkim me Shqipërinë. Për ne Serbia është njerjë, kurse Shqipëria është nënë... Domethënë fjalët i kemi pasur ndryshe, e sot na doli krejt e kundërta. Nuk dua që brezat e rinj të më mallkojnë përjetë, prandaj po them, me Serbinë –JO!, me Shqipërinë – PO! (Cërnica, n.d, f.2; Keçmezi - Basha, 2015, f.261)

Ky ishte vërtet një akt brutal i mohimit të vullnetit të vërtetë të shumicës së banorëve të Kosovës. Sidoqoftë në aspektin formal u “respektua” e drejta e vetëvendosjes. Andaj ka autorë si akademik Gazmend Zajmi (1991/1997; 1994b/1997) por edhe Fehmi Agani (1993/2002) që duke e denoncuar këtë kuvend si anti shqiptar, kanë trajtuar anën formale-juridike me të cilën Kosova u bashkua me Serbinë në kuadër të federatës Jugosllave. Dhe në momentin kur federata jugosllave u shpërbë e rrjedhimisht as Serbia nuk ishte më pjesë e saj “deklarata e vitit 1945 shuhet dhe humb çdo vlerë” (Agani, 1993/2002, f.36).

Që nga ajo kohë fillojnë përçapjet e Kosovës dhe të shqiptarëve në rrugën e tyre për më shumë të drejta nën Jugosllavinë komuniste. Me kushtetutën e vitit 1946 Kosova përcaktohej si Rajon Autonom i Kosovës dhe Metohisë. Ajo funksiononte në bazë të statutit të saj dhe ishte në pozitë varësie të plotë prej Serbisë. Lidhjet me federatën ishin shumë të dobëta. Në këtë periudhë pat një lulëzim të shkollimit në gjuhën shqipe, i cili garantohej edhe me kushtetutë. Por me prishjen e marrëdhënieve të shtetit jugosllav me atë shqiptar në vitin 1948, filloi një politikë diskriminuese në këtë drejtim, që u karakterizua me mbyllje të shkollave shqipe dhe reduktim të numrit të nxënësve nëpër shkolla. Në vitin 1953 prapë u bënë ndryshime kushtetuese, por pozicioni i Kosovës vetëm sa u dobësua. Edhe Vojvodina kishte një autonomi më të zgjeruar se sa që e kishte Kosova. Në këtë periudhë rifillon edhe procesi i shpërnguljes së shqiptarëve në Turqi, proces që udhëhiqej nga UDB-ja (Sigurimi i Brendshëm Shtetëror) famëkeqe. Ky proces i shpërnguljes ndodhte njëkohësisht me rritjen e diskriminimit të shqiptarëve në të gjitha fushat. Sidomos në këtë periudhë dhuna dhe presioni për shpërngulje shoqërohej me atë që njihej si ‘aksioni i armëve’ përmes së cilit bëhej presion për dorëzimin e armëve edhe kur familjet shqiptare nuk i kishin. Kështu ata detyroheshin ta blinin një armë për ta dorëzuar dhe prapë maltretoheshin për posedim armësh. Aksioni zyrtarisht kishte për qëllim të çarmatoste shqiptarët të cilët trajtoheshin si jo-luajalë ndaj Jugosllavisë e të cilët përbënin rrezik për kryengritje, ndërsa realisht qëllimi ishte frikësimi i tyre dhe dëbimi nga Kosova dhe viset e tjera shqiptare në Jugosllavi. Krejt ky projekt përcillej përmes shndërrimit me presion të shqiptarëve në turq (R.Abdullahu, 2011). Vlen të theksohet se në regjistrimin e parë të popullsisë pas luftës në vitin 1948 ishin të regjistruar 1,315 turq, ndërsa në regjistrimin tjetër në atë të vitit 1953 numri i turqve arriti në 34,583 (Islami, 1994, f.31). Tërë represioni dhe inxhinieringu etnik që zhvillohej në atë kohë kishte për qëllim ta bënte jetën e shqiptarëve sa më të padurueshme dhe ata të iknin për në Turqi dhe Shqipëri. Ka autorë që e çojnë në 400,000 numrin e shqiptarëve të shpërngulur në Turqi në periudhën e viteve 1950-1966. (Daskalovski, 2003, f.20). Kjo jo shifër në të vërtetë përfshinë përveç shqiptarëve në ish-Jugosllavi, edhe ata që janë deklaruar nën presion si turq. Megjithatë kjo shifër duket të jetë e ekzagjeruar, duke pasur parasysh numrin e përgjithshëm të popullsisë në atë kohë. Noel Malcolm (1998) e konsideron si shifër të arsyeshme numrin prej 100,000 shqiptarëve vetëm nga Kosova (f.336). Prej datës 05.01.1953 deri më 18.6.1957 gazeta ditore maqedonase *Nova Makedonija* ka publikuar numrin e familjeve që janë shpërngulur në Turqi. Gjatë kësaj periudhe kjo shifër arrin në 67,648 persona, prej të cilëve llogaritet se 75%

janë shqiptarë e të tjerët turq dhe myslimanë të tjerë të Jugosllavisë (“Nova Makedonija” 1953-1957, cituar sipas Shehu & Shehu, 1993, f.11-14). Pas kësaj date është ndalur publikimi i emrave për shkak të presionit që në atë kohë ushtroi shteti shqiptar ndaj qeverisë jugosllave. Këto shifrat e fundit duhet të jenë më afër realiteti edhe kur të merret parasysh numri i popullsisë shqiptare në Kosovë sipas statistikave zyrtare: 498,243 në vitin 1948, 524,529 në vitin 1953 dhe 646,605 në vitin 1961 (Islami, 1994, f.31).

Politika e shndërrimit të shqiptarëve në turq kishte disa qëllime. Ish i burgosuri politik nga Prishtina Rexhep Abdullahu (2011), duke theksuar edhe përvojën personale të tij dhe të organizatës së cilës i takonte gjatë viteve 50’ NDSH-së, në Prishtinë ku ndodhte në vepër turqizimi, konsideronte se ky proces i dhimbshëm që ndante familjet në dysh kishte disa qëllime: në njërin anë synohej që në shifra absolute të zvogëlohej numri i shqiptarëve në Kosovë duke u rritur ai i turqve. Së dyti duke i shndërruar ata në turq, të shpërnguleshin për në Turqi. Dhe qëllimi tjetër ishte që Kosova të mos trajtohej si një rajon me shumicë shqiptare, në të cilin një ditë ata do ta kërkonin vetëvendosjen, por të trajtohej si një rajon shumë etnik, pa një etni dominuese dhe rrjedhimisht të arsyetohej pushtimi serb mbi Kosovën (shih R. Abdullahu, 2011, f.110). Procesin e dhimbshëm të shndërrimit të shqiptarëve në turq e shpjegon edhe Adem Demaçi, ikona e luftës për liri dhe çlirim të Kosovës dhe shqiptarëve në ish-Jugosllavi, përmes kërcënimit që u bëhej për t’i dëbuar nga puna (Radončić, 1990).

Këto shpërngulje janë bërë në marrëveshje me qeverinë turke. Në vitin 1953 Tito nënshkruan një marrëveshje gjentelmene me Ministrin e Punëve të Jashtme të Turqisë Mehmet Fuat Köprülü, ironikisht me prejardhje shqiptare, që t’ua mundësojnë shqiptarëve të largohen për në Turqi por që njëkohësisht edhe të deklarohen si turq (Daskalovski, 2003, f.20). Një vështrim i shpejtë i statistikave të popullsisë gjatë periudhës 1948-1953 dëshmon për këtë politikë të qëllimshme të shtetit jugosllav për të shtuar numrin e turqve në dëm të shqiptarëve. Kështu në Kosovë siç u theksua edhe më lartë turqit në vitin 1948 ishin 1,315 ndërsa në vitin 1953 34,583, ndërsa në Maqedoni në vitin 1948 ishin 95,940 ndërsa në vitin 1953 203,000 (Malcolm, 1998, f.322-323; Islami, 1994, f.31). Kjo marrëveshje veç në dukje ishte e re, sepse ajo ishte produkt i një politike të vjetër dhe rrjedhimisht ishte ngjallje e Konventës Turko-Jugosllave të vitit 1938 për krijimin e kushteve për shpërnguljen e shqiptarëve në Turqi, e frymëzuar nga nacionalizmi serb dhe nga elaboratet si ai i Çubrilloviqit. Procesi i turqizimit të shqiptarëve dhe rrjedhimisht i ndryshimit të strukturës etnike në Kosovë do të jetë një element përcjellës i politikës nacionaliste serbe. Kjo politikë viteve të fundit u shndërrua në atë që mund ta quajmë politikë e Kosovës multi-etnike, apo Kosovë e komuniteteve, terminologji e futur nga Millosheviqi dhe e adoptuar në marrëveshjet për Kosovën deri në Kushtetutën e saj sot edhe nga ndërkombëtarët.

Elaborati i Çubrilloviqit dhe propozimet që ai i ka dhënë qeverisë së Stojadinoviqit në vitin 1937, e që për herë të parë u bënë publike dhe u denoncuan nga qeveria shqiptare në vitet e 60’ të shekullit të kaluar dhe u botuan në Serbi vetëm në vitin 1988, u bënë zgjidhja e preferuar e regjimit të Millosheviqit dhe politikës serbomadhe në luftërat në ish-Jugosllavi, e posaçërisht në Kosovë gjatë operacionit të pranverës së vitit 1999 “Patkoi” me ç’rast u dëbuan rreth 850,000 shqiptarë nga Kosova (Human Rights Watch [HRW], 2002, f.63).

3.7 Rezistenca shqiptare, evoluimi i kërkesës nga bashkim me Shqipërinë në republikë brenda Jugosllavisë dhe reagimi i pushtetit

Rezistenca e shqiptarëve edhe pas LDB-së asnjëherë nuk u ndërpre. Ajo në forma të ndryshme ishte prezentë vazhdimisht dhe në të shumtën e rasteve u përshtatej rrethanave. Në të

shumtën ishte paqësore, por në varësi të kontekstit ajo shndërrohej edhe në rezistencë të armatosur. Kështu vendosja e pushtetit jugosllav në Kosovë u kundërshtua edhe me armë. Janë dy momente të rëndësishme në këtë rezistencë. E para ishte lufta e Gjilanit e prirë prej Mulla Idriz Gjilanit në Gjilan në vitin 1944, si dhe kryengritja e Shaban Polluzhës në Drenicë në dimrin e vitit 1945. Kryengritja e Drenicës u zhvillua në shkurt të vitit 1945 pasi që për shkak të vrasjeje që bënte UNÇ e Jugosllavisë ndaj popullsisë shqiptare, Shaban Polluzha që i ishte bashkuar njërive partizane refuzoi të shkonte në veriun e Jugosllavisë për të çliruar ato pjesë nga gjermanët. Ky refuzim si edhe shumë pakënaqësi të tjera në Kosovë e kishin burimin tek kjo sjellje e UNÇ-së dhe e faktit se bashkimi i premtuar me Shqipërinë nuk po ndodhte. Shumë prej krerëve shqiptarë i ishin bashkuar partizanëve edhe duke pasur këtë qëllim kombëtar si motiv. Rezistenca e Shaban Polluzhës për të mos vazhduar në veri dhe për të mos e lënë popullin në duar të shovinistëve serbë që tani e kishin ndërruar petkun nga ai çetnik në atë partizan, u shndërrua në kryengritje popullore të armatosur. Në këtë kryengritje u bashkuan edhe shumë elementë të pakënaqur me zhvillimet politike në Kosovë. Kjo kryengritje u shua me gjak dhe me këtë rast Kosova u vendos nën administrim ushtarak (Judah, 2000a; Malcolm, 1998).

Rezistenca prej atëherë deri në kryengritjen e vitit 1998 do të ishte kryesisht me mjete paqësore si demonstrata, organizime ilegale, propagandë, agjitacion, shkruarje parullash e vendosje flamujsh kombëtar. Më pas gjatë viteve 1990' rezistenca do të përqendrohej në krijimin e sistemit paralel. Kjo rezistencë paqësore herë pas here do të përcillej edhe me konfrontime të armatosura, siç ishin rezistenca e Tahir Mehës në vitin 1981, Rexhep Malës e Nuhi Berishës në vitin 1984, e Afrim Zhitisë e Fahri Fazliut në vitin 1989, familjes Jashari në vitet 1991 dhe 1998, Hasan Ramadanit në vitin 1994 etj.

Menjëherë pas LDB-së kemi krijimin e Lëvizjes Nacional Demokratike Shqiptare (LNDSH-së) me në krye Halim Spahiun, Rifat Berishën, Gjon Sereçin, Ajet Gërgurin, Halim Oranën, Marie Shllakun, Selman Rizën etj. Shumica e udhëheqësve të LNDSH-së kishin qenë anti-fashistë, madje edhe të burgosur në kohën e fashizmit, por të dëshpëruar me mbetjen e Kosovës nën Jugosllavi dhe Serbi filluan organizimin e një lëvizjeje çlirimtare nacional-demokratike me synimin kryesor çlirimin e Kosovës dhe bashkimit me Shqipërinë (Dehari, 2018). Kjo lëvizje që i kishte fillesat që nga fundi i LDB-së do të goditej në vazhdimësi e sidomos në vitet 1946-47 LNDSH u godit rëndë dhe shumica e udhëheqjes u arrestuan, u ekzekutuan apo edhe u vranë gjatë arrestimeve (R.Abdullahu, 2011; Keçmezi - Basha, 2015). Vazhdimësi e LNDSH-së do të jenë nxënësit e Gjon Sereçit në Prishtinë si Rexhep Abdullahu, Rexhep Parteshi, Qemal Novokazi, Shemsi Perani me shokë të cilët vepruan gjatë viteve 1950'. Por edhe ky grup do të dekonspirohej e anëtarët e tij do të arrestoheshin dhe dënoheshin me burgje të rënda. Një prej aktiviteteve kryesore të këtij grupi do të jetë propaganda për ndaljen e shpërnguljes së shqiptarëve për në Turqi (R.Abdullahu, 2011) Në periudhën prej vitit 1948 rreth 468 shqiptarë u dënuan me burg të rëndë në Goli Otok si pjesë e fushatës në krejt Jugosllavinë kundër atyre që konsideroheshin përkrahës të BRSS-së apo të njohur si informbiroist. Një pjesë e mirë e tyre në të vërtetë ishin dënuar sepse shprehnin pakënaqësi me situatën në Kosovë (Braha, 2018). Vetë fakti se një numër i madh i tyre si Ali Aliu, Kadri Halimi, Avni Lama etj., do të vazhdonin aktivitetin e rezistencës edhe pas Goli Otokut e dëshmon këtë. Sipas F.Arifit dhe Asllanit (2018) me LNDSH-në do të fillonte të formësohej boshti i konceptit politik që do të luftonte për çlirimin e Kosovës dhe trevave të tjera shqiptare dhe bashkimit me Shqipërinë. Realisht është ky bosht politik, që më pas i përcjell nga organizatat e tjera ilegale, e gradualisht i përkrahur edhe nga shtresa të tjera të popullsisë, do të çonte deri në krijimin e UÇK, zhvillimin e luftës çlirimtare dhe pavarësinë e Kosovës.

Me rënien e NDSH-së realisht filloi një epokë e re në lëvizjen e rezistencës. Grupet e mëvonshme ilegale do të fillojnë të kenë përveç komponentës nacional-çlirimtare edhe atë ideologjike, për shkak se atë ideologji e kishte shteti shqiptar. Në anën tjetër vetë shteti jugosllav ishte socialist dhe sidomos prej se më vonë u bë kërkesë kryesore që Kosova të bëhej republikë, dhe konsiderohej se kjo mund të bëhej me mjete paqësore, logjika dhe pragmatizmi politik e përcaktonin edhe orientimin ideologjik. Përderisa marrëdhëniet në mes të Shqipërisë dhe Jugosllavisë ishin acaruar deri në ndërprerje të tyre pas vitit 1948, orientimi ideologjik i grupeve ilegale ishte pak a shumë në përputhje me atë të Tiranës zyrtare (Keçmezi - Basha, 2015). Kështu në vitin 1957 krijohet Partia Revolucionare për Bashkimin e Tokave Shqiptare me Shtetin Amë, organizatë kjo e prirë prej Metush Krasniqit, i cili do të jetë një ndër figurat më të rëndësishme të lëvizjes ilegale shqiptare, figurë që për vite të tëra deri në vdekjen e tij për shkak të torturave në vitin 1986, ishte ndërlidhja kryesore e shumë e shumë organizatave dhe përpjekjeve të tyre për bashkim (Keçmezi - Basha, 2015; R.Abdullahu, 2011).

Një ndër organizatat e para post NDSH dhe që përveç synimit për çlirim e bashkim kombëtar tani më ideologjikisht ishte e majtë, ishte organizata e cila u themelua në vitin 1960 e quajtur Komiteti Revolucionar për Bashkimin e Trojeve Shqiptare në Jugosllavi me Shqipërinë. Komiteti udhëhiqej nga disa prej intelektualëve të parë shqiptarë të pas LDB-së e që kishin qenë aktiv edhe në lëvizjen antifashiste si Kadri Halimi, Ali Aliu, Ramadan Rexha etj. Komiteti i zgjerua shpejt në të gjitha viset shqiptare, por ky zgjerim i kushtoi edhe me zbulimin e shpejtë në vitin 1961. Ali Aliu u dënua me 8 vite, Kadri Halimi me 7 vjet e gjysmë etj. (Dehari, 2019). Edhe figurat e kësaj lëvizjeje do të vazhdojnë të kenë ndikim të madh në zhvillimet e mëvonshme politike por edhe intelektuale në Kosovë, si Ali Aliu, Kadri Halimi, Enver Tali, Zenel Hajrizi etj.

Në anën tjetër ikona e rezistencës shqiptare deri në çlirimin e Kosovës që prej arrestimit të tij të parë në vitin 1958 kur ishte një shkrimtar premtues dhe redaktor i të përditshmes *Rilindja* Adem Demaçi, në vitin 1963 themeloi Lëvizjen Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve (më tej LRBSH). Që nga emri është e kuptueshme që programi dhe statuti i organizatës si qëllim kryesor kishin bashkimin e Kosovës me Shqipërinë. Neni i parë i statutit të LRBSH-së theksonte se

Qëllimi i parë dhe i fundit i Lëvizjes sonë është sigurimi i të drejtës për vetëvendosje deri në shkëputje për viset e banuara në shumicë prej shqiptarëve që gjinden ende nën administrimin e Jugosllavisë, domethënë qëllimi i parë dhe i fundit i Lëvizjes sonë është – Çlirimi i krahinave, të aneksueme prej Jugosllavisë dhe bashkimi i këtyre krahinave me nënën e vet – Shqipërinë. (Statuti i LRBSH-së, 1963, cituar sipas Deharit, 2019, f.266)

Libri i tij *Gjarpërinjtë e Gjakut*, që trajton çështjen e gjakmarrjes ndër shqiptarët, e që ishte botuar në vitin 1958 si romani i parë shqiptar në ish-Jugosllavi, u ndalua pas arrestimit të tij të parë, ndalesë që vlejti deri në rënien e socializmit në Jugosllavi në vitet 1990-91. Sidoqoftë ky libër ishte pjesë e narracionit të rezistencës shqiptare dhe qarkullonte sidomos në mesin e rinisë studentore dhe asaj të shkollës së mesme dorë më dorë. Ishte ky një ndër ato materiale për të cilat njerëzit mund të dënoheshin me disa vite burg nëse të gjendej nga policia e asaj kohe. Sigurisht këto arrestime nga prizma e sotme duken absurde, që për një libër, e për një parullë të arrestohesh, por në kontekstin e atëhershëm, pushteti totalitar konsideronte se kështu i cenohej totaliteti pushtetit të tij. Duke qenë se organizata rritej shpejt por edhe për shkak të mungesës së përvojës, e që Demaçi e ilustronte me “frikë nuk kishim, por as dije” (Radončić, 1990, f.25), organizata zbulohet nga sigurimi i shtetit dhe Adem Demaçi dënohet me 15 vjet burg, prej të cilave i mbajti 10 vite. Gjatë periudhës së burgut të dytë kishin filluar disa ndryshime pozitive në

Kosovë, sidomos pas rënies së Rankovqiti dhe rritjes së autonomisë së Kosovës për të cilat do të flitet më gjerësisht më poshtë. Demaçi pasi lirohet nuk do të angazhohet në jetën e organizuar politike duke qenë i vetëdijshëm se përcillet nga pushteti. Por përkundër kësaj ai do të arrestohet në vitin 1975, ndonëse kësaj radhe në një proces të montuar politik dhe do të dënohet me 15 vite burg, për t'u lëshuar tek në vitin 1990.

Duhet theksuar se në vjeshtë të vitit 1968 nga rinia e Kosovës u organizuan demonstratat e vitit 1968 me kërkesat për universitet, flamur dhe për herë të parë përvijohet kërkesa për Kosovën Republikë. Këto demonstrata patën burim pakënaqësinë e përgjithshme me gjendjen socio-ekonomike të shqiptarëve, me të drejtat e tyre politike por edhe me arsimimin e tyre në gjuhën shqipe. Demonstratat e nisura në Prizren më datë 5 tetor do të përfundojnë në Prishtinë më 27 nëntor me ç'rast pat edhe një të vrarë (Hetemi, 2020). Ndonëse pati një vrasje dhe pat arrestime dhe dënime publike të demonstratave reagimi kësaj radhe ishte më akomodues. Shumë shpejt flamuri kombëtar shqiptar do të lejohej, do të fillonte puna për krijimin e Universitetit të Kosovës si dhe do të ndodhnin amendamentet e para kushtetuese me ç'rast filloi të avancohej pozita e Kosovës (Malcolm, 1998; Hetemi, 2020).

Në tërë këtë kalvar, figura e Adem Demaçit ishte pjesë e pandashme e rezistencës dhe përpjekjeve për liri. Emri i tij u shndërrua në simbol të lirisë dhe ai vazhdimisht brohoritej në të gjitha demonstratat ku kërkohet që Kosova të bëhet subjekt i barabartë i federatës jugosllave si demonstratat e vitit 1968 dhe ato 1981. Madje për arrestimin e vitit 1975 Demaçi pohon se pushteti bëri një gabim të madh, sepse e shndërroi në hero dhe bëri që ai të ishte frymëzim për shumë e shumë organizata të tjera ilegale, që siç thoshte ai tani më ishin edhe më të ditura edhe më të organizuara se ato më parë (Radončić, 1990, f.41). Përmes trajtimit të figurës së Adem Demaçit më së miri mund të shpjegohet natyre represive e pushtetit ndaj shqiptarëve dhe dinamika e një konflikti që nuk përfundonte. Serbia pushtoi Kosovën, shqiptarët rezistuan. Ata që rezistuan ose u vranë ose u burgosën. Por ky terror, qoftë në kohën e kralit e qoftë më pas në atë të Titos, vetëm përkohësisht e zbehte rezistencën. Dhe në një moment kjo rezistencë u identifikua me një emër, atë të Demaçit, dhe nuk kishte të ndalur. Kështu cikli pushtim – rezistencë – represion – rezistencë, kulmoi me rezistencën e armatosur që e theu më në fund këtë cikël.

Në periudhën e viteve 1970' do të shquhen organizatat si Grupi Revolucionar me në krye Kadri Osmanin i cili burgoset në vitin 1974, e cila e vazhdon aktivitetin duke e ndryshuar emrin në Grupi Marksist Leninist i Kosovës (GMLK) e më vonë në Organizata Marksistë Leniniste e Kosovës (OMLK) e prirë nga Mehmet Hajrizi, Hydajet Hyseni, Kadri Zeka etj, si dhe Lëvizja Nacional-Çlirimtare e Kosovës dhe të Viseve tjetra Shqiptare në Jugosllavi (LNÇKVSHJ) e prirë nga Jusuf Gërvalla, Sabri Novosella e Metush Krasniqi. Që prej fundit të viteve 1960' dhe gjatë atyre 1970' e për të kulmuar me demonstratat e vitit 1981, objektivi kryesor ishte kërkesa që Kosova të shndërrohet në republikë si hap madhor drejt vetëvendosjes dhe bashkimit. Kjo kërkesë kishte të bënte me faktin se në rrethanat në të cilat ishte populli shqiptar, dhe posaçërisht Kosova, sidomos pas ndryshimeve kushtetuese, mundësia më e lehtë ishte avancimi i pozitës së Kosovës në republikë. Andaj edhe puna e organizatave ilegale do të orientohet në këtë drejtim (Keçmezi - Basha, 2015).

Sidoqoftë, edhe në atë që mund ta quajmë periudhë e artë të autonomisë së Kosovës, arrestimet e anëtarëve të organizatave ilegale vazhdonin, vetëm për shkak të orientimit të tyre se Kosova do të duhej të ishte republikë. Përveç punës që e bënin në propagandë, agjitacion e shtim të radhëve, organizatat ilegale bënin edhe përpjekje për t'u bashkuar në një Front për Çlirimin e Kosovës dhe kështu të gjitha të shkriheshin në një lëvizje politike. Vetë Hydajet Hyseni

(intervistë private [për një projekt tjetër], 03.07.2007) e thekson se edhe vetë grupi i tyre funksiononte në parimet e një lëvizjeje nacional-çlirimtare, si një pjesë përbërëse e kësaj lëvizjeje deri sa ajo të krijohej. Ai dëshmon për lidhjet që i kanë pasur organizatat ilegale me shtetin shqiptar dhe për porositë që i merrnin nga ata. Vetë Hyseni së bashku me Kadri Zekën në fillim të viteve 1980' ishin në kontakt me ambasadën shqiptare në Vjenë. Ndonëse përfaqësuesit e shtetit shqiptar konsideronin se ata nuk përzihen në çështjet organizative të grupeve të ndryshme, kryesisht rekomandimet e tyre ishin që organizatat ilegale në Kosovë të mos kishin orientime të theksuara ideologjike por të punohej për një front popullor (sipas atyre të krijuar gjatë LDB-së) që do t'i bashkonte të gjitha forcat patriotike pa dallime politike, fetare, klasore etj. Shteti shqiptar rekomandonte që të mos përdoreshin metodat terroriste, anarkiste dhe nuk duhej të lejohej veprimi nga pozitat ultra-nacionaliste e shoviniste. Gjithashtu rekomandohej kombinimi i metodave ilegale me ato legale dhe institucionale sepse vetë shteti shqiptar në atë kohë punonte me institucionet e Kosovës. Dhe gjithashtu insistohej se nuk duhej shpenzuar shumë në armatim, sepse nëse vjen puna tek lufta, atëherë Shqipëria ka armatim të mjaftueshëm për vetën dhe për vëllezërit. Atëherë kjo është punë e jona ishin fjalët e përfaqësuesve të shtetit shqiptar (H.Hyseni, intervistë private [për një projekt tjetër], 03.07.2007).

Një pjesë e madhe e këtyre grupeve do të zbuloheshin dhe anëtarët e tyre do arrestoheshin gjatë viteve 1970', por kryesisht numri i arrestimeve do të rritej pas ngjarjeve të vitit 1981. E ajo që nuk do të ndalej ishte mbirja e grupeve si kërpudhat pas shiut. Arrestimi i tyre dhe represioni nuk e ndalnin rezistencën. Ato e shtonin atë. Siç e thotë Hydajet Hyseni shqiptarët asnjëherë nuk e kanë trajtuar Jugosllavinë si shtet të tyre, e më së paku atëherë kur ajo i shtypte ata me masa represive. Sipas tij në periudhat e liberalizimit edhe mund të kishte të tillë që kishin iluzione se shqiptarët mund të akomodoheshin brenda Jugosllavisë (H.Hyseni, intervistë private [për një projekt tjetër], 03.07.2007).

Kështu si jehonë e ngjarjeve të vitit 1981 dhe punës së organizatave fillimi i viteve 1980' do të ishin vite të përpjekjeve për bashkimin e organizatave ilegale, përpjekje që do të realizohej në mërgim për shkak se një pjesë e madhe e aktivistëve ishin arrestuar (Tafallari, 1997). Bazë e përpjekjeve për bashkim do të jetë materiali i OMLK-së (shkuar nga Hydajet Hyseni, Mehmet Hajrizi dhe Nezir Myrtaj) *Tezat rreth Frontit Popullor për Republikën e Kosovës*. Ajo që bie në sy në këtë material është qartësimi i pozicionit se “qëllimi i Frontit për Republikën e Kosovës është që Krahina e Kosovës të çlirohet nga sundimi i Serbisë dhe të fitojë statusin e republikës brenda federatës jugosllave” (OMLK, 1981, marrë nga Tafallari, 1997, f.212). Ndonëse pat shpesh mospajtime dhe devijime nga ky objektiv, Republika e Kosovës tani më do të mbetej boshti rreth së cilës do të organizoheshin radhët e lëvizjes ilegale në Kosovë dhe jashtë vendit. Kjo kërkesë përputhej edhe me vetë metodat e luftës politike që i përdorte lëvizja ilegale: ato të luftës paqësore. Realisht e vetmja kërkesa që mund të realizohej me mjete paqësore ishte shndërrimi i KSAK në republikë, përderisa kërkesa për republikën shqiptare në Jugosllavi nënkuptonte edhe prishjen e kufijve të Maqedonisë, Malit të Zi dhe të vetë Serbisë. Rrjedhimisht ishte vështirë e mundshme që kjo të arrihej pa luftë. Dhe më e logjikshme në të tilla rrethana do të ishte pastaj bashkimi me Shqipërinë se luftë për një republikë në kuadër të Jugosllavisë. Në anën tjetër llogaritej se në rrethana të caktuara politike kërkesa për republikë të KSAK do të mund të merrte edhe përkrahjen e vetë Maqedonisë dhe Malit të Zi. Pra edhe taktikisht edhe strategjikisht ishte e vetmja kërkesë që mund të realizohej me mjete paqësore. Studiuesja Albulena Halili (2018) duke e trajtuar vizionaritetin e kërkesës Kosova Republikë, konsideron se analiza që i duhet bërë kësaj kërkesë të lëvizje politike çlirimtare duhet të shtrihet në tri nivele. Në nivelin e parë të merret parasysh dimensionin e jashtëm, ai i marrëdhënies të dy superfuqive,

si dhe pozicioni i Kosovës dhe Shqipërisë në raport me këto marrëdhënie. Në nivelin e dytë duhet të trajtohet imazhi i Jugosllavisë në arenën e jashtme dhe gjendja e brendshme e këtij shteti pas vdekjes së Titos pozicionin e Jugosllavisë në arenën ndërkombëtare. Dhe në fund, në kombinimin e rrethanave të jashtme dhe të brendshme del se kërkesa Kosova republikë ka qenë një kërkesë e drejtë dhe e realizueshme (Halili, 2018, f.99-103).

Në një përpjekje për të bashkuar forcat më 17 janar 1982 në Gjermani u vranë Jusuf Gërvalla, Kadri Zeka dhe Bardhosh Gërvalla. Përkundër vrasjeve të tyre, përpjekjet për bashkimin e organizatave vazhdoi. Në vitin 1982 si bashkim i tri organizatave (LNÇKVSHJ-së, PKMLSHJ-ja dhe OMLK-ja) do të krijohet Lëvizja për Republikën Socialiste Shqiptare në Jugosllavi (LRSSHJ) e cila në vitin 1985 do ta ndryshojë emrin në Lëvizja Popullore për Republikën e Kosovës (LPRK) dhe si e tillë do të jetë organizata e cila do të luaj një rol të rëndësishëm në rezistencën e shqiptarëve ndaj pushtetit serb në Kosovë (LRSSHJ-së, 1982/1997, 1985/1997). Vlen të theksohet se edhe në statutin e LRSSHJ-së e po ashtu edhe në njoftimin për shndërrim të LRSSHJ-së në LPRK, mbetet përcaktimi për republikën shqiptare në RSFJ edhe pse kërkesa popullore dhe vetë tezat e trajtuara më lartë e shtrinin rrugën që e vetmja kërkesë e mundshme të realizohet me metoda paqësore ishte që KSAK të shndërrohet në republikë. Kjo do të shkaktonte herë pas here konflikte të brendshme dhe do të mjegullonte vijën politike të Lëvizjes. Në anën tjetër edhe në Kosovë në vazhdimësi lindnin organizata të reja si Fronti Nacional Çlirimtar e të tjera, por zakonisht pas arrestimeve dhe pas daljeve nga burgu të gjithë rreshtoheshin pas LPRK-së.

3.8. Ekonomia e Kosovës në përpjekje për të dal nga kthetrat kolonializmit

Që nga pushtimi i Kosovës nga Serbia zhvillimi i saj ekonomik nuk mund të shihet i shkëputur nga zhvillimet politike. Rrjedhimisht për të përqendruar më shumë burime financiare për ta zhvilluar ekonomikisht Kosovën, shteti serb e kishte të domosdoshme ndryshimin e strukturës së saj etnike, të cilën bëri përpjekje pa sukses ta ndryshojë disa herë. Sidoqoftë pas LDB-së shteti i ri jugosllav i bazuar edhe në parimet e socializmit dhe të barazisë së popujve së paku në planin formal filloi të theksonte nevojën për një zhvillim më të madh ekonomik të Kosovës.

Kosova është një rajon i pasur me pasuri nëntokësore sidomos me thëngjill, plumb, zink etj. (Ismet Gusia, 1980/2010). Ramet (1992) theksonte se vetëm *Trepça* prodhonte 25% të të gjithë plumbit dhe 13% të të gjithë zinkut të prodhuar në Evropë (f.29). Këto burime natyrore bënë që zhvillimi ekonomik i pas LDB-së të orientohej në këto drejtime. Por orientimi i ekonomisë së Kosovës në industrinë e rëndë, e sidomos në industrinë e energjisë elektrike si dhe të metaleve me ngjyra krijoi një strukturë të tillë ekonomike e cila për dekada nuk arriti të ndryshohej. Investimet në këto degë të industrisë kërkonin mjete të mëdha e që aktivizoheshin ngadalë dhe realisht kthimi i investimeve ishte i vogël dhe i ngadaltë në raport me vëllimin e investimeve (Ismet Gusia, 1980/2010). Gjithashtu përkundër përpjekjeve nuk u arrit që të bëhej një diversifikim i duhur i investimeve e sidomos sipas ekonomistit Ismet Gusia (1980/2010) ishte e vogël shkalla e përpunimit të metaleve me ngjyra, të jometaleve, të produkteve kimike bazike dhe gati të gjitha lëndëve të para regenerative. Përkundër se industria e lehtë e kthente më shpejtë kapitalin si dhe ishte më e përshtatshme për rritjen e punësimit, këto degë të industrisë kryesisht u zhvilluan në pjesën veriore të Jugosllavisë, përderisa ekonomia e Kosovës shërbeu për furnizimin me lëndë të para, apo produkte pak të përpunuara për ekonomitë e pjesëve më të zhvilluara të Jugosllavisë (Ramet, 1992). Kjo vërehet edhe nëse bëhet një krahasim në mes të

raportit të investimeve në industrinë bazike me atë të lehtë në vitet 1947-1956 me atë 1970. Në periudhën e parë ky raport ishte 81.6% me 18.4% përderisa në të dytën ky raport ishte 77.1% me 22.9% (Ramet, 1992, f.146). Ky ndryshim aq i vogël për një periudhë 23 vjeçare ishte tepër i parëndësishëm për rritjen ekonomike të Kosovës dhe mbi të gjitha për rritjen e punësimit.

Kjo strukturë e pavolitshme e ekonomisë dhe gjendje e ekonomisë së Kosovës është kritikuar nga ekonomistë edhe në kohën e socializmit por edhe udhëheqës të Kosovës si Mahmut Bakalli (cituar nga Ramet, 1992, f.147) që theksonte edhe për periudhën e viteve 1970' se diferencat në zhvillim po rriten në raport me rajonet e tjera të Jugosllavisë. Në këtë drejtim duhet theksuar se udhëheqja kosovare sidomos gjatë viteve 1970' bëri përpjekje të ndryshonte strukturën ekonomike të Kosovës ashtu që t'i jepte zhvillimit ekonomik një ritëm më të shpejtë e me ndikim edhe në fushën e punësimit, por pa suksese të mëdha edhe për shkak se edhe kreditë dhe donacionet nga Fondi për të Pazhvilluarit, prej të cilës Kosova filloi çdoherë e më tepër të marrë financa, shkonin më shumë në ato degë të ekonomisë që mbanin të pafavorshme strukturën ekonomike të Kosovës. Kështu përkundër rritjes së investimeve nga ky fond, struktura e investimeve mbeti problematike për zhvillimin ekonomik të Kosovës (Ramet, 1992). Në anën tjetër nga ky fond Kosova lante shumë nga kreditë ndërkombëtare të cilat nuk arrinte t'i lante me kohë. Po ashtu duhet theksuar se krejt ekonomia e Jugosllavisë prej viteve 1970' filloi të vuante nga pamundësia e larjes së borxheve të jashtme, të cilat në fillim të viteve 1980' arritën në shifrën prej 20 miliardë \$ dhe që ishin edhe produkt i rrethanave gjeo-politike të cilat i shfrytëzoi në ato kohë udhëheqja jugosllave (Verli, 2000).

Madje edhe udhëheqja kosovare sidomos gjatë viteve 1970' kur Kosova fitoi autonomi më të madhe politike bëri përpjekje për të ndryshuar këtë strukturë ekonomike që Kosovën e vinte në pozita koloniale ndaj pjesëve të tjera të Jugosllavisë. Rezultatet e para u ndjen në vitet 1980' por edhe ato në masë të kufizuar. Përkundër përparimeve të kësaj kohe, përkundër faktit se filloi të bëhej diversifikimi i investimeve dhe përkundër faktit të një përparimi ekonomik edhe në terma të rritjes ekonomike, nëse këto analizohen në raport me pjesët e tjera të Jugosllavisë, vërehet se Kosova përgjatë kohës i ka thelluar diferencat me pjesët e tjera.

Tabela 24

Normat e shtimit të produktit shoqëror të periudhës 1948-1978 të llogaritura sipas çmimeve të vitit 1972.

	Gjithsej	Per capita
Jugosllavia	6,2	5,0
Bosnja e Hercegovina	5,7	4,1
Mali i Zi	5,6	4,1
Kroacia	6,3	5,6
Maqedonia	6,6	4,9
Sllovenia	6,6	5,8
Serbia (pa krahina)	5,9	4,0
Kosova	5,8	3,2
Vojvodina	6,2	5,5

Shënim: Këto të dhëna janë marrë nga Gusia, 1980/2010, f.28.

Dallimi është edhe më i madh për periudhën 1976-1981. Kështu në këtë periudhë rritja e produktit shoqëror në një shkallë mesatare vjetore është rritur për 4% në Slloveni, 6,8% në Bosnjë dhe Hercegovinë, 6,7% në Serbi, 5,1% në Vojvodinë dhe vetëm 3,5% në Kosovë (cituar sipas Ramet, 1992, f.160). Për ta dëshmuar rritjen e dallimeve në zhvillim përkundër rritjes ekonomike të Kosovës Ismet Gusia (1980/2010) thekson se në vitin 1947 diferenca në produktin shoqëror për një banor të Jugosllavisë dhe të Kosovës (sipas çmimeve të vitit 1972) ka qenë 2,775 dinarë, ndërsa në vitin 1979 11,207 dinarë, pra katër herë më shumë. Kështu sipas përlllogaritjeve të profesor Gusisë me atë tempo të rritjes së produktit shoqëror për një banor, që Kosova ta arrinte nivelin e Jugosllavisë të vitit 1978 i duheshin edhe 38.1 vjet (Gusia, 1980/2010, f.28). Andaj ndonëse kemi një shtim të ekonomisë së Kosovës për katër herë në periudhën 1947-1972, apo 2,41 herë është shtuar produkti shoqëror për kokë banori për të njëjtën periudhë, në krahasim me statistikën në nivel jugosllav diferencat janë rritur. Kështu pjesëmarrja e Kosovës në produktin shoqëror të Jugosllavisë u zvogëlua nga 2,3% në vitin 1947 në 2,1% në atë 1972 ndërsa të ardhurat për kokë banori ranë nga 49,3% në 32,4% (Verli, 2000, f.176). Në vitin 1980 produkti shoqëror për kokë banori nga 28,63% të nivelit jugosllav ra në vitin 1984 në 26,26%. Ndërsa e ardhura kombëtare për banor nga 28,16% në 26,3% për të njëjtat vite (Vjetari Statistikor i KSA të Kosovës, 1985, cituar sipas Verli, 2000, f.301). Edhe vetë rritja e pjesëmarrjes së industrisë në ekonominë e Kosovës, që tregon për një rritje të industrisë, shikuar në prizmin jugosllav dëshmon për thellimin e diferencave me pjesët e tjera të Jugosllavisë. Përkundër rritjes në terma absolute, në ato relative pjesëmarrja e industrisë së Kosovës në atë të Jugosllavisë nga 2,5% në vitin 1952 ra në 2% në vitin 1974, ndërsa në vitin 1980 ishte 1,88%. Edhe pesha e bujqësisë për të njëjtin periudhë ra nga 2,9% në 2,8% (Verli, 2000, f.158, 179).

Një pjesë të madhe të fajit politika zyrtare serbe ia linte shtimit të madh të popullsisë së Kosovës. Për periudhën 1947-1990 pjesëmarrja e popullsisë së Kosovës në popullsinë e tërësishme të federatës nga 4,8% ishte rritur në 8,5%. Në anën tjetër niveli i të ardhurave kombëtare të Kosovës për një banor në vitin 1947 arrinte më tepër se gjysmën e mesatares jugosllave, kurse në vitin 1990 kishte rënë në $\frac{1}{4}$ e tij, duke e ruajtur tempon mesatare të rritjes afro 30% më të ulët se mesatarja jugosllave (Vjetari Statistikor i KSA të Kosovës, 1985, cituar sipas Verli, 2000, f.302; të dhënat për vitin 1990 kanë qenë prognozë). Verli duke e cituar edhe gjeografin e demografin Asllan Pushka e hedh poshtë tezën se faji kryesor është rritja e popullsisë në rritjen e diferencave në zhvillim, duke theksuar se edhe po të ishte rritja e popullsisë së Kosovës e njëjtë me atë të mesatares jugosllave në 1% e jo 2,4%, të ardhurat kombëtare për kokë banori nuk do t'i përmirësonin raportet me mesataren jugosllave, por vetëm do ta mbanin të njëjtë gjendjen fillestare (Pushka, 1985, cituar në Verli 2000, f.302).

Gjatë viteve 70' sipas Marenglen Verlit (2000), Kosova mbeti kryesisht furnizuese e industrisë së Jugosllavisë me energji elektrike, me metale me ngjyra, me prodhime fillestare të tekstilit, me duhan, pije, drithë e produkte të tjera bujqësore. Sipas tij interesat mbi të gjitha të Serbisë por edhe të republikave të tjera të zhvilluara e përcaktonin zhvillimin e degëve ekonomike që nuk kishin rentabilitetin e duhur. Siç u theksua më lartë në vitet 1980' edhe si produkt i punës së viteve të mëhershme filloi një ndryshim në strukturën ekonomike. Kështu u krijuan degë të reja ekonomike në fushën e përpunimit të metaleve, të kimisë, tekstilit, të gomë plastikës etj. Sidoqoftë sipas Verlit ekonomia e Kosovës edhe në këtë periudhë vuante nga dy të meta të mëdha. E para ato ishin larg treguesve jugosllavë në prodhimin e mallrave plotësisht të përpunuara. Së dyti ato shpesh herë ishin degë të ekonomisë që vareshin nga importi i lëndëve të para nga pjesët e tjera të Jugosllavisë apo nga jashtë dhe shpesh ishin shtojca të ndërmarrjeve të tjera nga Serbia dhe pjesët e tjera të federatës. Kjo pamundësonte grumbullimin e kapitalit dhe

kthimin në ekonominë e Kosovës në masën që do ta lëvizte atë përpara dhe me më shpejtësi (Verli, 2000).

Përveç një strukture të pafavorshme ekonomike Kosova dëmtohej edhe nga politika e çmimeve si dhe mënyra sesi ishte e organizuar tregtia e jashtme. Sa i përket politikës së çmimeve, Kosova dëmtohej rëndë për shkak se çmimet e lëndëve të para, sidomos plumbit e zinkut, ajo detyrohej t'ua shiste ndërmarrjeve të tjera jugosllave me 20% më lirë sesa çmimet që ishin në tregun e jashtëm (Verli, 2000, f.214). Kjo politikë kishte për qëllim që t'i bënte konkurrente për tregun e jashtëm produktet finale të kompanive jugosllave por e dëmtonte rëndë Kosovën. Kosova në prodhimet në të cilat kishte përparësi krahasuese duhej t'i shërbente ekonomisë jugosllave, ndërsa në prodhimet e veta finale në të cilat nuk kishte fort përparësi krahasuese e që i plasonte në tregun jugosllav duhej t'u përshtatej rregullave të një tregu të lirë jugosllav. E në anën tjetër çmimet blerëse të prodhimeve industriale që i nevojiteshin asaj në industri ishin në shpërputhje me çmimet e lëndëve të para që ajo shiste. E njëjta situatë ishte krijuar edhe në planin e prodhimit të energjisë elektrike. Kosova detyrohej t'ua shiste energjinë elektrike me çmime nën nivelin e tregut Serbisë dhe Maqedonisë dhe për ironi të njëjtën energji e blinte me çmime më të shtrenjta se që e kishte shitur nga Serbia dhe Maqedonia (Verli, 2000). Edhe në planin e tregtisë së jashtme Kosova dëmtohej rëndë. Shumicën e prodhimeve të saj i shitnin kompanitë e pjesëve të tjera të Jugosllavisë e të cilat një pjesë të mirë të valutës së jashtme e mbanin për vete. Pas krijimit të EXIMKOS-it, si ndërmarrje e specializuar e Kosovës për eksport dhe import, sidomos prej viteve 1970' kjo situatë u përmirësua pak, por megjithatë gati se 90% të tregtisë së jashtme realizohej prapë nga ndërmarrje jashtë Kosovës (Verli, 2000).

Krejt ky kontekst ekonomik ka ndikuar që Kosova të ketë probleme kronike me papunësinë. Sigurisht rritja jo e duhur ekonomike, diskriminimi i saj i vazhdueshëm, trajtimi gati kolonial si dhe shtimi i madh i popullsisë bëri që papunësia të ishte një ndër problemet e mëdha të situatës socio-ekonomike në Kosovë. Në vitin 1980 Kosova kishte në punë vetëm 11,4% të popullsisë për dallim prej mesatares jugosllave prej 26% (Vjetari Statistikor i KSA Kosovës, 1979, cituar nga Verli, 2000, f.314). Në periudhën 1981-1985 ky raport ishte 12% e popullsisë ndaj 27,5%. Në kuadrin e përgjithshëm jugosllav përqindja e të zënëve me punë në Kosovë u rrit nga 3% në vitin 1980 në 3,3% në vitin 1987, por në anën tjetër përqindja e papunësisë në totalin jugosllav u rrit edhe më shumë (Verli, 2000, f.315). Kështu në vitin 1988 përdërisa në federatë ishin në punë 28,3% e popullsisë ose 1 në çdo 3,5 banorë, në Slloveni 43,1% e popullsisë ose 1 në çdo 2,3 banorë, në Kosovë vetëm 12,1% ishin në punë, që nënkuptonte 1 në çdo 8,3 banorë. Nëse e bëjmë një krahasim shihet se ndonëse në këtë vit Kosova përbënte 7,8% të banorëve të Jugosllavisë, ajo numëronte gjithsej 3,3% të të punësuarve (Verli, 2000, f.315). Për shkak të ngritjes së shkallës arsimore të popullsisë sidomos prej viteve 1970' e këtë edhe struktura e punëkërkuesve filloi të ndryshojë me të madhe. Madje në vitet 1980' për strukturë të favorshme kualifikuese të punëtorëve Kosova zinte vendin e tretë në nivel federate e edhe më e mirë ishte struktura e të punësuarve. Kjo bëri që një pjesë e madhe e të rinjve nën 30 vjeç, e që ishin edhe të shkolluar, ishin ata që duhej të pritnin më së shumti për punë. Sipas *Rilindjes* së prillit të vitit 1987 përdërisa në Kosovë për një vend pune konkurronin deri në 100 vetë, kjo mesatare në nivel Jugosllavie ishte 12 vetë, ndërsa në Slloveni 1,7 vetë (*Rilindja*, 10.04.1987, cituar nga Verli, 2000, f.321).

Për të dëshmuar diskriminimin në baza socio-ekonomike vlen të shikohen edhe shifrat e papunësisë në raport me serbët dhe malazezët në Kosovë. Këto shifra dëshmojnë për absurditetin e politikës serbe se serbëve dhe malazezëve po u bëhet presion politik dhe ekonomik për t'u shpërngulur nga Kosova. Në të gjitha periudhat punësimi i serbëve dhe malazezëve ka qenë

dukshëm më i madh sesa përqindja e tyre e popullsisë, diferencë që ka mbetur tërë kohën, por që është zbutur gradualisht prej viteve 1970' e 1980', përkundër presionit nga Beogradi zyrtar që këtë zbutje të diferencës ta paraqes si politikë të presionit ndaj serbëve dhe malazezëve për t'i shpërngulur nga Kosova.

Tabela nr.25

Pasqyron punësimin në Kosovë në raport me përbërjen e popullsisë sipas kriterit kombëtar.

	1968		1980		1984		1986	
Kosova	% e popullsisë	% e të punësuarve	% e popullsisë	% e të punësuarve	% e popullsisë	% e të punësuarve	% e popullsisë	% e të punësuarve
Shqiptarët	70.4	51	77,4	65	77,7	68,4	N/A	69,2
Serbët	21	36,6	13,2	25,6	14,9 (serbët dhe malazezët bashkë)	25,8 (serbët dhe malazezët bashkë)	N/A	25 (serbët e malazezët bashkë)
Malazezët	3,2	8,2	1,7	4,4			N/A	

Shënim: Përpunuar nga të dhënat e Verli, 2000, f.323-324.

Kështu në vitin 1988 në Kosovë punonte 1 në çdo 4-5 serbë e malazezë, 1 në çdo 6 turq dhe vetëm 1 në çdo 13 shqiptarë. Të gjitha këto të dhëna e bëjnë të qartë se pakënaqësitë politike kishin pas vetes edhe komponentin e pakënaqësive socio-ekonomike. Papunësia e madhe në Kosovë krijonte revoltë të madhe tek gjeneratat e reja dhe pasiguri për të ardhmen. Kjo e rriste edhe pakënaqësinë politike dhe rrjedhimisht i forconte radhët e rezistencës kundër pushtetit. Vetë demonstratat e vitit 1981 filluan si një revoltë socio-ekonomike për të përfunduar në artikullimin e kërkesës për vetëvendosje të brendshme brenda Jugosllavisë në formën e kërkesës për republikë.

3.9 Kërkesa për republikë vs. avancimit të pozitës kushtetuese të Kosovës

Që pas mbarimit të LDB-së dhe vendosjes së pushtetit të komunistëve jugosllav, udhëheqja e tyre deklarativisht angazhohej për vëllazërim-bashkim ndërmjet popujve në RSFJ, por krahas vazhdonte shpërngulja e shqiptarëve, që kishte për qëllim ndërrimin e strukturës etnike në Kosovë dhe në trojet tjera ku jetonin shqiptarët. Në parim shqiptarët u njohën si pakicë kombëtare, për dallim prej periudhës së para LDB-së, por të drejtat e tyre ishin të kufizuara. Ata u panë gjithnjë si element jo besnik ndaj shtetit të ri jugosllav. Kryengritja e Shaban Polluzhës e vitit 1945 shërbeu për vendosjen e administrimit ushtarak dhe rrjedhimisht ushtrimin e një vale të madhe terrori e më pas u shfrytëzua edhe prishja e marrëdhënieve me Shqipërinë prej vitit 1948 që politika e terrorit të institucionalizohej (Lalaj, 2000). Në planin kushtetues, Kosova me Kushtetutën e vitit 1946 kishte statusin e rajonit autonom (*autonomna oblast*) në kuadër të Serbisë që për nga pozicioni kishte më pak kompetenca se Vojvodina. Marrëdhëniet juridike rregulloheshin përmes statutit dhe Kosova kishte jo kuvend por asamble krahinore. Edhe me

kushtetutën e vitit 1953 nuk kishte ndonjë avancim të theksuar të pozitës së Kosovës në raport me Serbinë, përderisa me kushtetutën e vitit 1963 Kosova barazohej me Vojvodinën për sa i përket të drejtave dhe përgjegjësiwe. Mirëpo edhe me këtë kushtetutë përgjegjësitë kryesore të pushtetit i takonin Serbisë dhe nuk kishte pasur ndonjë avancim cilësor të pozitës së Kosovës, përveç ndryshimit të emërimit nga Rajoni Autonom i Kosovës dhe Metohisë në Krahina Autonome e Kosovës dhe Metohisë (Weller, 2009/2011; Ramet, 1992; Lalaj, 2000). Kjo situatë ndryshoi tek në fund të viteve 1960' kur edhe u ndal terrori shtetëror ndaj shqiptarëve që përcillej me dëbimin e tyre për Turqi. Ndër të tjera me fillimin e këtyre ndryshimeve kushtetuese ndryshoi edhe emri nga Kosova dhe Metohija në Kosova (Weller, 2009/2011). Me rënien e Rankoviqit në Plenumin e Brionëve në vitin 1966, filloi një periudhë më e mirë për shqiptarët në Kosovë, derisa në pjesët e tjera ata në vazhdimësi u diskriminuan sidomos në aspektin arsimor, ekonomik, kulturor e politik.

Ndryshimet më përmbajtjesore për pozitën e Kosovës dhe të shqiptarëve në Kosovë u bënë me ndryshimet kushtetuese të vitit 1974, e që u paraprinë nga plotësimet e amendamenteve kushtetuese të vitit 1969 dhe 1971. Më 21 shkurt të vitit 1974 miratohet Kushtetuta e re e RSFJ-së, ndërsa më 28 shkurt të po atij viti Kuvendi i Kosovës miratoi kushtetutën e vet (Weller, 2009/2011, f.224). Ishte hera e parë në historinë e Kosovës që ajo kishte kushtetutën e vet. Kështu ajo u bë një njësi konstituive edhe e federatës jugosllave dhe të drejtat e saj në shumë fusha u zgjeruan, megjithëse mbeti pjesë e Republikës Socialiste të Serbisë (Kushtetuta e RSFJ-së, 1974, neni 1, f.40; Kushtetuta e KSAK, 1974, neni 1). Njëkohësisht Kushtetuta Jugosllave (1974) e përcaktonte se vetëm kombet, rrjedhimisht republikat janë shtete të cilat kanë të drejtën e vetëvendosjes deri në shkëputje (Parimet themelore dhe neni 3, f.3, 43). Në anën tjetër krahinat autonome socialiste trajtoheshin si “bashkësi shoqërore-politike autonome e demokratike e vetëqeverisjes socialiste” (Kushtetuta e RSFJ-së, 1974, neni 4, f.44). Gjithsesi sistemi jugosllav i asaj kohe zbuloi një terminologji të re në përpjekje për të akomoduar sidomos shqiptarët. Duke mos i trajtuar si komb, i cili pastaj do të kishte të drejtën e vetëvendosjes, por as pakicë kombëtare, filloi të përdoret termi *kombësi*. Pra diçka më shumë se pakica kombëtare, e më pak se kombi. Kushtetuta e vitit 1974 proklamonte se kombet dhe kombësitë janë të barabarta në të drejta dhe obligime si dhe garantonte përdorimin e gjuhës amtare, zhvillimin e kulturës etj. (nenet 245 dhe 246, f.408-409). Në anën tjetër u arritën përparime në afirmimin e gjuhës shqipe, barazimin e saj me gjuhën serbo-kroate, përkatësisht barazimin e saj në përdorimin zyrtar në Kosovë qoftë në organet shtetërore, qoftë në arsim, kulturë dhe fusha të tjera si dhe në përdorimin e flamurit kombëtar që ishte edhe një prej kërkesave themelore të demonstratave të vitit 1968 (Kushtetuta e KSAK, 1974, nenet 5, 6 dhe 217).

Kushtetuta e vitit 1974 erdhi në rrethanat e një konteksti të veçantë brenda federatës jugosllave për të balancuar tendencat për më shumë pavarësi të kroatëve dhe sllovenëve në një anë dhe të serbëve për më shumë unitarizëm. Shqiptarët në Kosovë përfituan në këto rrethana jo atë që deshën, por më shumë se ç'kishin pasur. Enver Hasani (2003/2010) e ndan në dy periudha procesin e shtet-ndërtimit dhe konsolidimit të projektit socialist jugosllav. E para periudhë thotë Hasani është ajo e sundimit të centralizuar/apo totalitar e viteve 1946-1967/8 dhe fazat e dytë periudha e decentralizimit burokratik që filloi në vitet 1967-1968 dhe përfundoi me shpërbërjen e Jugosllavisë në vitin 1992. Ai thekson se tërë ky proces zhvillohej mbi premisat e vendosura nga udhëheqja komuniste dhe partia komuniste (shih Hasani, 2003/2010, f.139).

Sigurisht që kjo kushtetutë kishte elemente që i jepnin Kosovës nuanca shtetësie ndonëse jo të tilla që do t'i kenë republikat. Kjo do të dëshmohej edhe në procesin e dezintegritimit të Jugosllavisë në vitet 1990' të shekullit të kaluar në *Mendimet e Komisionit të Badinterit*, i cili

theksonte se të drejtën e vetëvendosjes dhe shkëputjes e kanë vetëm ish-republikat jugosllave (Komisioni i Badinterit, 1991, Mendimi 1, marrë nga Hasani, Gashi & Buçaj (eds.), 2006). Elemente të shtetësisë ndër të tjera mund të trajtoheshin edhe faktet se Kosova kishte kushtetutë, Gjykatë Kushtetuese, Bankë Popullore, e po ashtu duhej të pyetej për ndryshimin e kufijve të saj etj. (Kushtetuta e KSAK, 1974, nenet 3, 292 dhe 326). Gjithashtu Kosova kishte përfaqësuesit e saj tani më jo vetëm në organet krahinore e ato të Serbisë, por edhe në Kuvendin e RSFJ-së si dhe në Kryesinë e shtetit. Kështu në Dhomën Federative republikat kishin nga 30 delegatë ndërsa krahinat nga 20 dhe në atë të Dhomës së Republikave dhe Krahinave, ky proporcion ishte 12 me 8 (Kushtetuta e RSFJ-së, 1974, neni 292, f.486-487). Madje disa rregullime kushtetuese të cilat i jepnin të drejtë Kosovës që pa pëlqimin 2/3 të delegatëve të Kuvendit të saj të mos mund të ndryshonte Kushtetuta e RSFJ-së dhe ajo e Serbisë, e në anën tjetër për ndryshimin e kushtetutës së saj vetëm ajo ishte përgjegjëse (Kushtetuta e KSAK, 1974, neni 301, para.1), bënë që nacionalizmi serb në propagandën e tij kundër autonomisë së Kosovës, ta shfrytëzonte si element që bllokonte funksionimin e Serbisë. Rrjedhimisht kështu shtruan rrugën për ndryshimet kushtetuese të vitit 1989 me të cilën u degradua autonomia e Kosovës. Kjo kontradiktë që vërtet ka mund të jetë element problematik për Serbinë do të duhej zgjidhur duke e avancuar pozitën e Kosovës në republikë dhe duke e shlyer edhe Serbinë nga kjo barrë e jo duke e degraduar autonominë e Kosovës.

Kështu mund të thuhet se në periudhën 1968-1981 Kosova për herë të parë filloi të marrë frymë më lirisht, megjithëse liria e saj ishte e përgjysmuar. E drejta kryesore, e drejta për vetëvendosje, popullit shqiptar nuk iu njoh. Edhe me Kushtetutën e vitit 1974 Kosova nuk u ngrit në nivelin e republikave të tjera, por mbeti krahinë autonome dhe siç u theksua në kuadër të Serbisë, edhe pse avancimi kësaj radhe konsistonte në faktin se Kosova ishte edhe pjesë e Federatës Jugosllave. Kjo ndodhte edhe përkundër faktit se shqiptarët ishin për nga numri populli i tretë në RSFJ (Zajmi, 1994a). Edhe sot e kësaj dite ka një debat në rrethet akademike se cili në të vërtetë ka qenë statusi i vërtetë i Kosovës. A ka qenë ajo vërtetë njësi e barabartë me njësitë e tjera administrative dhe a ka pasur të drejtë në vetëvendosje në procesin e dezintegrimit të Jugosllavisë? Ashtu siç u theksua, në këtë proces Komisioni i Arbitrazhit i Konferencës për Jugosllavinë i krijuar nga Komuniteti Ekonomik Evropian (tash BE) më 27 gusht 1991 për të këshilluar në aspektin juridik Konferencën për Jugosllavinë dhe më pas për t'i vënë bazat juridike tërë procesit të dezintegrimit të Jugosllavisë i udhëhequr nga juristi i njohur Robert Badinter, nuk e trajtoi fare Kosovën në asnjë prej *mendimeve* të saj. Realisht në Mendimin e parë, të dytë dhe të tretë kuptohet Komisioni i Badinterit trajton si subjekte juridike që kanë të drejtë të shkëputjes pa ndryshimin e kufijve të jashtëm dhe me zbatimin e parimit *uti possidetis* vetëm republikat (Komisioni i Badinterit, 1991, Mendimet 1, 2, 3, marrë nga Hasani et al., 2006, f.9-20). Edhe Hasani (2003/2010) në trajtimin e gjerë që ia bënë këtij procesi si dhe opinioneve të komisionit konstaton se “...*uti possidetis juris* do t'i referohej vetëm republikave jugosllave, por jo për krahinat autonome. Në të gjitha ish-federatat komuniste si shtete ishin përcaktuar me kushtetutë vetëm republikat”(f.256). Përkundër kësaj autorë të ndryshëm por edhe ish-udhëheqës politik shqiptar konsiderojnë se Kosova ka pasur status të barabartë në federatën jugosllave. Sipas Marc Wellerit (2011) shumë autorë shqiptarë dhe serbë i referohen kësaj gjendjeje politiko-juridike si ‘kuazi-republikë’ (f.84).

3.9.1 Represioni në kohën e autonomisë dhe përpjekjet për degradimin e saj

Përkundër një lulëzimi sidomos të shkollave, universitetit shqip, kulturës, raporteve me Tiranën zyrtare, sidomos në nivelin universitar dhe kulturor, edhe në këtë periudhë shumë veprimtarë shqiptarë dënoheshin nëpër burgjet serbe dhe keqtrajtoheshin në mënyrën më çnjerëzore. Përkundër se kushtetuta e vitit 1974 dukej se kishte elemente demokratike brenda edhe sa i përket lirisë së mendimit dhe të drejtave të tjera civile e politike, pakënaqësitë e shqiptarëve me faktin se Kosova nuk ishte barazuar me republikat e tjera, vazhdonin të trajtoheshin në mënyrën më brutale. Kërkesa për republikë nuk mund të bëhej publike dhe organizimi ilegal mbetej e vetmja formë. Por reagimi i shtetit vazhdonte të ishte i njëjtë. Burgosje, maltretime, tortura e deri edhe vrasje.

Në anën tjetër Blerim Reka (1996) e konsideron se Kosova kishte të drejtë të vetëvendosjes edhe duke u nisur nga fakti se Kosova kishte edhe një subjektivitet juridiko-ndërkombëtar. Pra ajo përveç që e kishte këtë autoritet përmes organeve federative për të dhënë pëlqimin (Kuvendi Federativ) ajo kishte edhe të drejtën për të lidhur marrëveshje ndërkombëtare (Kushtetuta e KSAK, 1974, neni 301, para.1). Për më tepër Reka (1996) e trajton çështjen e Kosovës dhe të së drejtës së saj për vetëvendosje edhe nga një kënd jo vetëm thjeshtë juridik por edhe politiko-juridik dhe gjeostrategjik. Ai me të drejtë thekson se Kosova në vitin 1912 është aneksuar nga Serbia në kundërshtim me vullnetin e popullit shumicë dhe se ky aneksim ka ndodhur me luftë dhe është mbajtur me metoda represive për gati një shekull. Reka kritikon Komisionin e Badinterit se në caktimin e kriterëve ka marrë parasysh gjendjen aktuale gjeopolitike dhe jo vetëm konsideratat juridike dhe vullnetin e popullit, në këtë rast të atij shqiptar në Kosovë (Reka, 1996, f.97). Gjithashtu edhe një pjesë e ish udhëheqjes shqiptare si Mahmut Bakalli dhe Kaqusha Jashari në vazhdimësi kanë pohuar se Kosovës vetëm formalisht i ka munguar emri republikë derisa *de facto* ajo ka qenë republikë (Gashi, 2007/2019; Gashi, 2006). Sipas Bakallit, një prej bartësve kryesorë të periudhës së artë të autonomisë “ne kemi qenë shtet në kuptimin e plotë të fjalës dhe kjo nuk është kontestuar as prej Serbisë, as prej askujt. Fjala jonë ka qenë e njëjtë me të Sllovenisë e të Kroacisë” (Gashi, 2007/2019, f.295). Madje Jashari theksonte se “ne nuk kemi pasur kurrfarë obligimi që t’i japim llogari Serbisë..”, për të shtuar se “po të vazhdonim më tutje, pra po të ekzistonin edhe më tutje ato forcat progresive, atëherë, shumë shpejt do ta kishim arritur statusin e Republikës” (Gashi, 2006, f.61). Në anën tjetër autorë si Sabrina Ramet (1992) në trajtimin që ia bën Kosovës dhe në përgjithësi krahinave autonome konsideron se në disa drejtime vërtetë Kosova në aspektin praktik ishte e barabartë me republikat, atyre pra krahinave i ka munguar elementi kryesor ai i shtetësisë, përkatësisht nuk e kanë pasur të drejtën e shkëputjes sikur që e kanë pasur republikat, nuk kanë pasur flamur të vetin si dhe nuk kanë pasur shtetësi të veten, por e kanë marrë automatikisht atë të Serbisë. Edhe Susan Woodard (1995) statusin e krahinave e trajton si “gati status republike” (f.40). Një qëndrim origjinal në argumentimin e të drejtës për vetëvendosje të Kosovës duke u nisur nga subjektiviteti i saj i fituar me Kushtetutën e vitit 1974 e kishte studiuesi i njohur Gazmend Zajmi. Ai theksonte se Kosova nuk ishte pjesë integrale e Serbisë me Kushtetutën e vitit 1974. Pra ajo nuk ishte pjesë e Serbisë, por si entitet dhe identitet i veçantë politiko-territorial, ishte pjesë konstituive e Jugosllavisë dhe vetë si e tillë, bazuar në interesat e përbashkëta të Kosovës dhe Serbisë, Kosova si “*corpus seperatum*”, ishte brenda Republikës së Serbisë (Zajmi, 1994a, f.129). Ai shkon edhe më tej kur thekson se ndonëse Rezoluta e Prizrenit e vitit 1945 e mbledhjes së Dytë të Këshillit Nacional Çlirimtar të Kosovës ishte e manipuluar tërësisht, dhe si e tillë i rrëzonte vendimet e konferencës së parë, asaj të Bujanit, në të megjithatë theksohet se Kosova është bashkuar me Serbinë Federale brenda kornizës së Jugosllavisë Federale dhe me vullnetin e popullit të Kosovës. Ky vullnet edhe pse i manipuluar theksonte ai, mund të

konsiderohet se në mënyrë indirekte çështja e Kosovës është trajtuar si çështje e vetëvendosjes së popullit të saj. Kështu sipas tij, Deklarata Kushtetuese e Kuvendit të Kosovës të 2 Korrikut të vitit 1990 i jep fund edhe prezumacionit “të vullnetit të popullsisë së Kosovës” (Zajmi, 1993/1997, f.150-151). Në të njëjtën logjikë duke debatuar me ata që thonë se çështja e Kosovës është ‘çështje e secesionit të Kosovës nga Serbia’, ai thekson se

...meqë Kosova më parë si territor me autonomi politike, si “*corpus separatum*” nuk ishte pjesë përbërëse e Serbisë, por ishte në përbërje kushtetuese të Republikës së Serbisë, solucione politike dhe kushtetuese këto, që nuk janë identike ndërmjet tyre. Prandaj, në rastin konkret në vend të termit “secesion” mund të flitet për “disociacion” (zhbashkim). (Zajmi, 1991/1997, f.22)

Madje kundër pohimit se një komb nuk mund t’i ketë dy shtete si argument kundër republikës, Zajmi jo vetëm se merr shumë shembuj të ekzistencës kur një komb në rrethana të caktuara ka pasur më shumë se një shtet, por e konstaton se edhe krijimi i republikës së Kosovës nuk është ndonjë favor i madh për shqiptarët, sepse thotë ai “edhe ekzistimi e dy shteteve shqiptare në Ballkan është më parë hendikep se përparësi gjeopolitike e popullit shqiptar në Ballkan” (Zajmi, 1991/1997, f.19).

Krejt kjo situatë juridiko-kushtetuese e Kosovës nuk mund të kuptohet pa qëndrimin serb. Që në fillim garnitura serbe ishte e pakënaqur dhe atë filloi ta shpreh përmes Librit të Kaltër të Lidhjes Komuniste të Serbisë në të cilën u shprehën pakënaqësitë për shkak të raportit të republikës me krahinat dhe vendimmarrjen e madhe të krahinave (Bjelica, 2016).⁷ Vërejtja kryesore ka qenë fakti se për ligjet në tërë territorin e Serbisë (përfshirë krahinat) duhej të pyeteshin edhe krahinat, ndërsa për ato të krahinave ato nuk kishin nevojë të pyesnin Serbinë. Në thelb ky material merrej me atë që autorët konsideronin si raport të paqartë në disa fusha si në mbrojtjen territoriale, marrëdhëniet me jashtë, ligjëvënien etj., në mes të Serbisë dhe krahinave autonome (Bjelica, 2016; H.Clark, 2000; Pula, 2001). Ndonëse ky dokument u kritikua në kohën kur u diskutua, pakënaqësitë në udhëheqjen serbe ishin evidente. Ato kulmuan me një dokument tjetër famoz të vitit 1986 atë të Memorandumit të Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve, i cili ndonëse pas daljes në publik u kritikua, shërbeu si bazë politike mbi të cilën do të bazohej Slobodan Millosheviqi pas ardhjes së tij në pushtet në vitin 1987 e deri në mbarimin e luftës në Kosovë. Këtë Memorandum të cilin Fehmi Agani (1990’/2002) theksonte se u shpërnda kinse gjysmë-ilegalisht, do ta quante edhe “manifest i lëvizjes nacional-shoviniste serbe, burim dhe frymëzues i energjive të saj rrënimtare...” (f.261). Memorandumi trajtonte krizën në të cilën gjendej shteti jugosllav, të cilit ky dokument i referohej se është në proces dezintegrimi pas miratimit të Kushtetutës së vitit 1974 si dhe jo si një shtet federativ por konfederativ. Madje dokumenti thotë se “historia njeh disa shembuj shndërrimesh të konfederatave në federata, si pasoja të natyrshme të dobësive të dukshme të konfederatës, por asnjë shembull shndërrimi në drejtimin e kundërt” (Memorandumi i Akademisë së Shkencave dhe Arteve të Serbisë [ASHAS], 1986/2019, f.168). Në analizën e krizës në të cilën ishte futur Jugosllavia Memorandumi vjen në përfundim se tri ishin shkaqet e krizës. Ato shkaqe janë “prapambetja afatgjate e ekonomisë së Serbisë, raportet e çrregulluara shtetërore-juridike me Jugosllavinë dhe krahinat, si dhe gjenocidi në Kosovë...” (ASHAS, 1986/2019, f.201). Për gjendjen ekonomike të Serbisë kryesisht fajësohen politikat e imponuara të Kroacisë dhe Sllovenisë e Vojvodinës, për Kushtetutën e vitit 1974 gati se shumicën e njësive tjera federative dhe për të tretën, pra për gjenocid ndaj serbëve, pa asnjë argument fajësohen shqiptarët dhe udhëheqja e tyre krahinore (ASHAS, 1986/2019,

⁷ Libri i Kaltër emrin zyrtar e ka pasur “Republika Socialiste e Serbisë dhe krahinat autonome në përbërjen e saj: pozita kushtetuese dhe praksa”.

f.202-223). Thelbi i Memorandumit (1986) sillej rreth faktit se në Jugosllavi të vetmit që nuk kanë shtet janë serbët, për shkak të statusit të padefinuar me krahinat dhe të pozitës së serbëve në njësitë e tjera federale. Madje aty thuhej se për shkak të kësaj situatë Serbia “nuk është as republikë as krahinë” (f.214, 197, 216). Andaj autorët e Memorandumit si zgjidhje të kësaj situatë e shihnin ndryshimin e Kushtetutës dhe sistemit politik e ekonomik që ka derivuar prej saj. Të vetëdijshëm për vështirësitë e ndryshimit të kushtetutës ata konstatojnë se problemi qoftë i Kosovës dhe qoftë i tërë Jugosllavisë nuk mund të trajtohet vetëm në rrafshin kushtetues. Në memorandum konstatohet se

...Kushtetuta e RSFJ-së ia ka imponuar federalizimin e brendshëm si burim të përhershëm të konflikteve ndërmjet Serbisë së ngushtë dhe krahinave. Nacionalizmi agresiv shqiptar në Kosovë nuk mund të shtypet po qe se Serbia nuk ndalet së qeni e vetmja republikë punët e brendshme të së cilës i rregullojnë të tjerët...Serbia duhet ta thotë haptazi se ky rregullim i është imponuar. Kjo kryesisht i referohet pozitës së krahinave, realisht të avancuara në republika, që e ndiejnë veten më shumë si elemente konstituive të federatës sesa si pjesë të Republikës së Serbisë...Për t'i kënaqur interesat legjitimë të Serbisë, pashmangshëm imponohet revidimi i kësaj kushtetute. Krahinat autonome do të duhej të shndërroheshin në pjesë të vërteta përbërëse të Republikës së Serbisë, ashtu që t'u jepet nivel i autonomisë që nuk e thyen integritetin e republikës dhe që u siguron realizimin e interesave të përgjithshëm të shoqërisë së gjerë. (ASHAS, 1986/2019, f.241-242)

Si edhe në dokumentet e tjera të nacionalizmit serb, e sidomos në ato të Çubrilloviqit, edhe këtu parashikohej mundësia e humbjes së Kosovës në rast se nuk merren masat e shpejta dhe të duhura. Madje thuhej se Kosova do të shndërrohet në “çështje evropiane, me pasoja më të rënda dhe më të paparashikueshme. Kosova paraqitet si një ndër çështjet më të rëndësishme të Ballkanit të brendshëm” (ASHAS, 1986/2019, f.223). Fatkeqësisht kjo edhe do të ndodh, sepse procesi i shpërbërjes së Jugosllavisë, jo vetëm se do të fillonte në Kosovë por edhe do të mbaronte aty, madje përmes një prej intervenimeve ushtarake më të mëdha e që u trajtua si intervenim humanitar. Qasja e Memorandumit, ku atë që kërkonte për serbët në republikat e tjera, nuk e ofronte për shqiptarët, por përpiqej t'i fajësonte të gjithë dhe t'i paraqiste serbët si viktimë në shtetin ku ata dominonin, ia futi zjarrin Jugosllavisë dhe shkaktoi me qindra mijëra viktima.

Realisht çështja e Kosovës nuk ishte një çështje e thjeshtë juridike e kushtetuese dhe objekt i interpretimit të Kushtetutës së vitit 1974. Kushtetutat dhe rrethanat juridike janë rezultat i drejtpërdrejt i rrethanave shoqërore dhe politike. Kjo kushtetutë kishte bërë përpjekje të akomodojë diçka nga vullneti i shqiptarëve për vetëvendosje dhe njëkohësisht duke baraspeshuar me interesat e Serbisë. Në kontekstin jugosllav këto zgjidhje vinin edhe si pasojë e një beteje të përhershme në mes të interesave kroato-slllovene në njërën anë me ato serbe në anën tjetër. Në këtë drejtim nëse vërtet Kushtetuta e vitit 1974 e pamundësonte shkëputjen e Kosovës në aspektin legal, e drejta e vetëvendosje dhe e shkëputjes ishte një e drejtë që i takonte popullit shqiptar për shkak të kontekstit gjeo-politik e që lidhet me faktet që i përmendëm më herët: aneksimin e Kosovës në vitin 1912, luftën e vazhdueshme të shqiptarëve për liri si dhe shprehjen e vazhdueshme të vullnetit për bashkim me Shqipërinë ose pavarësinë (Bujani, referendumi i vitit 1991 etj.). Kjo e drejtë parimore për vetëvendosje, pas luftës apartheidit të viteve 1990' dhe luftës së viteve 1998-99 do të merrte edhe dimensionin e trajtuar tanimë të së drejtës për vetëvendosje zhdëmtuese.

3.10 Demonstratat e vitit 1981, kërkesa për republikë dhe reagimi i pushtetit

Spiralja kërkesë për vetëvendosje reagim i shtetit serb (apo atij jugosllav) nëse shikohet ka kaluar nëpër shumë faza. Kjo siparale realisht nuk është krijuar nga kërkesa për vetëvendosje prej Serbisë, por nga lufta për pavarësi të Shqipërisë prej Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Kjo luftë për pavarësi kishte komponentën e ruajtjes së territoreve shqiptare nga fqinjët. Dhe realisht rruga normale e pavarësisë shqiptare u pre në mënyrë brutale nga pushtimi i Kosovës dhe viseve të tjera shqiptare nga Serbia dhe Mali i Zi në vitin 1912. Këtu fillon spiralja vetëvendosje reagim i shtetit, që zakonisht ka qenë reagim i dhunshëm, ndonëse në situata të caktuara, sikur ato pas vitit 1968 kishte një reagim më të butë dhe fleksibël, përkatësisht kishte një akomodim më të mirë të kërkesave të popullit shqiptar, por larg realizimit të plotë të kërkesave të tij për barazi e liri. Kjo spirale e kërkesave për liri e vetëvendosje dhe reagim brutal do të shkojë duke u acaruar dhe duke u forcuar jashtëzakonisht shumë kontradikta popull i pushtuar me pushtuesin. Kontradikta do të thellohet prej ngjarjeve të vitit 1981 dhe demonstratave të studentëve të cilat kishin kërkesën kryesore që Kosova të shndërrohej në republikë.

Kështu përkundër avancimit të të drejtave të tyre shqiptarët e Kosovës konsideronin se statusi i Kosovës duhej të barazohej me atë të republikave të tjera dhe se realisht ata duhet ta kishin të drejtën e vetëvendosjes. Sigurisht kjo ndjenjë ishte prezentë sidomos tek rinia studentore. Ndikim të rëndësishëm në formësimin e këtyre kërkesave kishte Universiteti i Prishtinës që ishte shndërruar në një bastion të dijes por edhe të kultivimit të ndjenjës kombëtare. Më pas ndikimi i shtetit shqiptar gjatë viteve 1970' të shekullit të kaluar përmes bashkëpunimit në fushën e arsimit dhe kulturës ishte një faktor tjetër. Duhet theksuar se ishte kjo periudha e relaksimit të marrëdhënieve në mes të Shqipërisë dhe Jugosllavisë dhe roli i Universitetit të Tiranës në ngritjen e atij të Kosovës ishte thelbësor. Në periudhën 1972-1977 dikur rreth 229 mësimdhënës nga Shqipëria kanë ligjëruar në Universitetin e Kosovës. Me dhjetëra autorë nga Shqipëria u botuan në Kosovë, grupe të ndryshme muzikore, artistike e kulturore shkëmbeheshin vazhdimisht dhe mbi të gjitha në vitin 1972 ndodhi standardizimi i gjuhës shqipe, i cili vlente edhe në Kosovë (Hetemi, 2020; Pula, 2001). Dhe së fundmi edhe faktori subjektiv, ai organizativ e kishte rolin e vetë, sepse organizatat ilegale të kohës me kërkesën për republikë e bashkim kombëtar ishin aktive vazhdimisht. Studiuesi Atdhe Hetemi (2020), thekson se “megjithëse disa prej kërkesave të studentëve mund të vlerësohet të kenë pasur karakter nacionalist, ato kryesisht lindën si përgjigje ndaj politikave diskriminuese të RSFJ-së kundër shqiptarëve, si dhe për shkak të ndikimit të Republikës së Shqipërisë mbi UP-në dhe studentët e saj” (f.39).

Pra shqiptarët nuk kishin qenë të kënaqur me statusin e autonomisë andaj në vitin 1981 u ngritën në demonstrata masive për të kërkuar barazi të plotë me popujt e tjerë dhe kërkonin që Kosova të njihej si republikë. Bahri Fazliu⁸ njëri ndër udhëheqësit e lëvizjes ilegale çlirimtare shqiptare në vitet 1990' kështu e komentonte kërkesën politike të shqiptarëve për republikë në kuadër të Jugosllavisë:

Dje, meqenëse në Jugosllavi ruhej balanca mes SHBA-ve dhe BRSS-së populli shqiptar, si një popull i vogël, nuk mund ta prishte vetë këtë balancë i cili fatkeqësisht mbahej edhe në kurriz të tij. Ai përpigjej që në kuadrin e kësaj balance, pra në kuadrin e Jugosllavisë të arrinte maksimumin e mundshëm të lirive dhe të drejtave në mënyrë që në momentin e

⁸ Bahri Fazliu – Gzimi (1971 – 1998) ishte ndër themeluesit e LKÇK-së në vitin 1993. Punoi për më se pesë vite në ilegalitet të plotë në Kosovë. Që nga viti 1997 ishte kryeredaktor i “Çlirimit” dhe kryetar i LKÇK-së. U vra më 7 maj në afërsi të Plavës, në një përleshje me ushtarë jugosllavë. Pas vetes la një vepër kapitale të shkruar, në fushën politike dhe poetike.

përshtatshëm, kur të krijoheshin rrethana të reja ndërkombëtare ta realizonte plotësisht të drejtën e tij për vetëvendosje. Është kjo arsyeja që më herët populli shqiptar me mençuri u përcaktua jo për t'u shkëputur nga Jugosllavia dhe për t'u bashkuar me Shqipërinë, por për një republikë në kuadër të ish-Jugosllavisë. (Fazliu, 1997c/2000, f.138-139)

Një analizë të ngjashme të pozitës së Jugosllavisë së Titos e jep edhe historiania serbe Llatinka Perović e cila thekson: “Ai (Tito vër.ime), në të vërtetë, edhe Jugosllavinë e atëhershme e shihte si shtet të balancimit midis Lindjes dhe Perëndimit” (Latifi, 2021, f.74).

Demonstratat filluan më 11 mars në konviktet e studentëve për të vazhduar më 26 mars dhe kulmuan më 1 e 2 prill. Fillimisht parullat ishin kryesisht socio-ekonomike por me kohën ato u transformuan edhe në ato politike. Habia e më pas reagimi i ashpër i pushtetit, bëri që demonstratat të eskalojnë dhe përveç studentëve t'u bashkuan edhe punëtorët, rinia shkollore, si dhe shtresa të ndryshme të popullsisë (Hetemi, 2020). Demonstratat i kishin zënë në befasi edhe organizatat ilegale. Në editorialin e gazetës *Liria*, një prej organeve kryesore të shtypit ilegal, të botuar më 3 maj 1981, thuhej: “Grevat dhe demonstratat në Kosovë më shumë se të organizuara ishin spontane. Ato nuk janë dhe nuk mund të ishin vepër e askujt tjetër, por e vet popullit të saj heroik. Ai është iniciatori, udhëheqësi dhe organizatori kryesor” (“Lufta e Popullit Tonë”, 1981, f.4). Një prej figurave kryesore të lëvizjes ilegale, dhe një prej figurave më të dukshme të demonstratave të vitit 1981 Hydajet Hyseni (intervistë private [për një projekt tjetër], 03.07.2007) thekson se këto demonstrata kishin një element vetorganizimi, ishin spontane, fillimisht me sfond socio-ekonomik e më pas edhe politik. Ai konstaton se ndonëse ishin jashtë organizimit të lëvizjes ilegale, ato zhvilloheshin në kontekstin të cilin e kishin krijuar organizatat ilegale. Vetë një pjesë e mirë e parullave vinin nga lëvizja ilegale, e cila pasi shpërthyen demonstratat bëri përpjekje për t'i kanalizuar dhe të mos lejojë që ato të keqpërdoren (H. Hyseni, intervistë private [për një projekt tjetër], 03.07.2007). Parullat e përdorura tregojnë për këto zhvillime dhe transformime gjatë pranverës së nxehtë të vitit 1981. Parullat që dominuan ishin “Kushte për Studentët!”, “Kushte për Punëtorët!”, “Duam Punë!”, “Ktheni Kurbetçinjtë!”, “Poshtë Robëria – Rroftë Liria!”, “Lironi Shokët!”, “Të Burgosurit Kosovarë Ktheni në Kosovë!”, “Kosova Republikë!”, “Duam Vetëvendosje!”, “Jemi Shqiptarë, S’jemi Jugosllavë!”, etj. (“Lufta e Popullit Tonë”, 1981, f.2). Nuk ka dyshim që thelbi politik i kërkesave përmblidhej në kërkesën për republikë dhe barazim me popujt e tjerë në Jugosllavi.

Duke trajtuar çështjen e organizimit të tyre dhe ndonjëherë edhe të dyshimeve të hedhura se kush qëndronte pas këtyre demonstratave, Arbën Xhaferi theksonte se “Demonstratat e vitit 1981 nuk mund të ndahen nga ato të vitit 1968. Ato kanë lidhshmëri kauzale, ngaqë burojnë nga veprimtaria ilegale e shqiptarëve që nuk janë ndal kurrë” (Robelli, 2011, f.163) Ai më tej shtonte se: “Vetëm një pakënaqësi e thellë në popull, ose një ideal frymëzues, ka mundur që ta nxjerrë një masë kaq të madhe të popullit në protesta” (Robelli, 2011, f.165).

Shteti jugosllav iu përgjigj këtyre manifestimeve paqësore me dhunë, duke vrarë 9 vetë (sipas të dhënave zyrtare), duke plagosur me dhjetëra e duke burgosur me qindra e mijëra shqiptarë (Malcolm, 1998, f.349-350). Sipas të dhënave të vetë Kryesisë së Jugosllavisë 1.500 individë ishin arrestuar për veprimtari armiqësore (Hetemi, f.247). Viti 1981 realisht ishte viti i fillimit të rrënimit të autonomisë së Kosovës. Që nga ajo kohë filloi një propagandë intensive e përcjellë me masa policore, ushtarake dhe gjyqësore kundër shqiptarëve në të katër njësitë federative ku ata jetonin. Ky koordinim i shovinistëve serbo-malazezo-maqedonomëdhenj, nuk ishte i rastit. Nga viti 1981 deri në vitin 1988 në organet represive të pushtetit janë trajtuar 584,373 shqiptarë, një shifër kjo marramendëse dhe që e dëshmon për reagimin e dhunshëm të shtetit jugosllav ndaj vullnetit politik të shqiptarëve (Qosja, 1994, f.233). Në këtë periudhë për të

dytën herë në historinë e Kosovës së pasluftës, pushteti i Beogradit vendosi gjendjen e jashtëzakonshme dhe dërgoi ushtrinë dhe policinë speciale federative (Lalaj, 2000). Demonstruesit u cilësuan me shumë e shumë epitete. Shqiptarët ndër të tjera u akuzuan për ‘nacionalizëm’, ‘shovinizëm’, ‘separatizëm’, ‘kundërrevolucion’, ‘prishje të Jugosllavisë e të bashkim vëllazërimit’ e se ‘po duan luftë’. Lëvizja ilegale këtyre pohimeve iu përgjigjej se “populli shqiptar i Kosovës është patriot, por jo, kurrë shovinist. Shovinist janë ata që e kanë robëruar atë...” për të shtuar se “populli shqiptar në Jugosllavi dëshiron paqe dhe jo luftë. Por, paqja nuk mund të sigurohet kurrë duke i mbajtur popujt nën zgjedhë dhe robëri” (“Lufta e Popullit Tonë”, 1981, f.4, 8). Madje Hyseni thekson se në të vërtetë lëvizja politike në Kosovë, ajo ilegale ishte paqësore dhe në një mënyrë ose tjetër me pa të drejtë konsiderohet se lëvizja paqësore filloi në vitin 1989. Çka ndodhi në vitet 1990’ ishte legalizimi i lëvizjes ilegale paqësore (H.Hyseni, intervistë private [për një projekt tjetër] 03.07.2007). Në një analizë polemike në organin e LKÇK-së *Çlirimi* në shtator të vitit 1993 thuhej se në të vërtetë lëvizja paqësore e pas luftës së dytë botërore ka qenë krejtësisht në përputhje me rrethanat edhe të brendshme e edhe ato ndërkombëtare dhe se ajo lëvizje nuk ishte për paqen me çdo kusht, përderisa në rrethanat e reja, të shpërbërjes së Jugosllavisë dhe të rënies së bllokut të Lindjes e kur urrejtja e popullit shqiptar për pushtuesin kishte arritur kulmin “të predikosh zgjidhjen e çështjes shqiptare me mjete paqësore do të thotë të biesh në pacifizëm” (LKÇK, 1993e/1998, f.33). Sipas LKÇK-së (1993e/1998) pacifizëm nënkuptonte kur paqja shndërrohej qëllim në vete pa marrë parasysh arritjen e objektivit të lirisë apo jo (f.33).

Për më tepër pushteti jugosllav këto ngjarje i trajtoi si kundërrevolucionare dhe kërkesës për vetëvendosje përveç që iu përgjigj me represion e burgje për ata që konsideroheshin si organizatorë, po ashtu filloi një proces të gjerë të asaj që quhej diferencim ideo-politik sidomos në Universitetin e Kosovës me ç’rast u diferencuan, degraduan e pushuan nga puna shumë profesorë eminentë universitar (Hetemi, 2020). Edhe historiania serbe Llatinka Peroviq, e cila sa ishte Sekretare e Përgjithshme e Lidhjes së Komunistëve të Serbisë (1968-1972) kishte përkrahur idenë që Kosova të bëhej republikë, thekson se reagimi i pushtetit jugosllav ndaj demonstratave të vitit 1981 jo vetëm se ishte jo adekuat, por “klasa politike jugosllave ra në provim në Kosovë” (Latifi, 2021, f.81-82). Ajo është kritike edhe ndaj udhëheqjes kosovare që e pranoi cilësimin kundërrevolucionare për ngjarjet e vitit 1981 (Latifi, 2021, f.82).

Në nën tjetër shteti shqiptar u vu krejtësisht në përkrahje të kërkesave për republikë, në përkrahje të demonstratave dhe po ashtu filloi të denoncoi dhunën e pushtetit jugosllav dhe diferencimet ideopolitike që ndodhnin. E tërë makineria shtetërore u vu në lëvizje, prej diplomacisë e tek propaganda e qoftë në gjuhën shqipe, e po ashtu edhe në atë të gjuhëve të huaja. Po ashtu në këtë periudhë, shteti shqiptar fillon edhe një zbutje të marrëdhënieve raport me disa prej shteteve perëndimore sidomos me Gjermaninë, shtypi i të cilave kishte qenë më miqësor në raport me demonstratat në Kosovë. Në të njëjtën kohë filloi edhe një relaksim i marrëdhënieve me Greqinë, në mënyrë që tensionet me fqinjin jugor të mos pengonin punën për Kosovën. Si rezultat i këtij aktiviteti të dendur politik e diplomatik po ashtu interesimi i shumë shteteve të tjera perëndimore për Shqipërinë rritet, përfshirë edhe ato me të cilat nuk kishte marrëdhënie diplomatike (Syla, 2019; Islami, 2021, f.95, 98-121).

Në vazhden e reagimit të shtetit serb e jugosllav filluan edhe spastrimet e një pjese të udhëheqjes shqiptare të Kosovës (një prej udhëheqësve kryesor Mahmut Bakalli dha dorëheqje) si dhe filloi të përgatitej terreni për rrënimin e autonomisë së Kosovës. Memorandumi i Akademisë së Shkencave dhe Arteve të Serbisë i vitit 1986 e i cili u trajtua më lartë, është një dëshmi e përgatitjes së këtij terreni. Në anën tjetër propaganda e Beogradit paraqiste se në

Kosovë po ndodh një terror e gjenocid mbi serbët duke e përgatitur kështu ambientin edhe brenda shoqërisë serbe se duhej zvogëluar autonomia e Kosovës. Ishte kjo periudha kur u shpikën incidente banale si ajo e Martinoviqit dhe kur shtypi serb, intelektualë e politikanë të ndryshëm filluan t'i akuzojnë shqiptarët për fushatë të organizuar të dhunimeve ndaj grave serbe ndonëse të dhënat zyrtare këtë nuk e dëshmonin (Bracewell, 2000). Madje në vitin 1988 Millosheviqi do të akuzonte se “askund tjetër në Evropë gratë nuk dhunohen për qëllime nacionaliste” (Millosheviq, 1988, cituar nga Bracewell, 2000, f.582). Kështu shqiptarët në periudhën e ngritjes së Millosheviqit siç e thekson Tom Gllagher (2000) filluan të dehumanizohen në propagandën e mediave serbe si “terroristë”, “dhunues”, “secesionistë”, por edhe si “turistë” që nuk kanë të drejtë të pushtojnë tokën serbe (f.91). Krejt kjo ndodhte për të arsyetuar përgjigjen represive ndaj kërkesave për barazi politike dhe legale dhe për të shtruar rrugën për rrënimin e autonomisë së Kosovës në të ardhmen. Dhe themeli politik e juridik mbi të cilin u shtrua kjo rrugë ishte cilësimi i ngjarjeve të vitit 1981 si kundërrevolucion.

Sigurisht edhe lëvizja e rezistencës përpiquej po ashtu t'i demaskonte konceptet me të cilat trajtoheshin demonstratat dhe kërkesat e saj. Në letrën e famshme dërguar kryesisht së Jugosllavisë nga burgu, pesë të burgosurit politik Hydajet Hyseni, Zija Shemsiu, Bajram Kosumi, Ali Lajçi e Gani Koci denoncojnë konceptin kundërrevolucion si krejtësisht të pabazë duke qenë se ngjarjet nuk ishin kundër rrënimit të rendit politik e shoqëror por për barazimin e Kosovës me njësitë e tjera federative dhe të popullit shqiptar me popujt e tjerë të Jugosllavisë (Hyseni et al 1985/1986).⁹ Në këtë letër përveç se shpjegohet se arsyeja e organizimit të demonstratave të vitit 1981 ishte politike, pra synimi që Kosova të shndërrohet në republikë, një shtysë e madhe e tyre si dhe e vetë kërkesës për republikë ka qenë edhe gjendja ekonomike e pafavorshme e Kosovës në raport me njësitë e tjera federative, qoftë në të ardhura, qoftë në strukturën ekonomike, e qoftë në punësim. Në letër në mënyrë profetike parashikohet se federata jugosllave mund të dobësohet e rrezikohet jo nga barazia e popujve, por nga pabarazia e tyre (Hyseni at, 1985/1986, f.94-96). Në të njëjtën frymë në editorialin e lartcekur në *Liria* theksohej se Kosova dhe viset e tjera shqiptare po shfrytëzohen si koloni dhe se gjendja socio-ekonomike, punësimi, pagat, të ardhurat për frymë të Kosovës, standardi i popullsisë e sidomos infrastruktura në fshatra dëshmonte për një pabarazi të thellë socio-ekonomike, e që bazën e kishte në pabarazinë politike (“Lufta e Popullit Tonë”, 1981, f.2). Se kërkesa për republikë ishte kërkesë përveç për barazi kombëtare edhe për emancipim shoqëror e thotë edhe politologu i njohur shqiptar Ukshin Hoti, një ndër ish pjesëtarët e elitës politike të Kosovës të viteve 1970’ i cili për shkak të përkrahjes së protestave e më vonë edhe për shkak të aktivizimit politik përfundoi në burgjet jugosllave e serbe (1981-1983 dhe 1994-1999) e i cili prej majit 1999 është i zhdukur. Ai në mbledhjen e Organizatës së Bashkuar të Lidhjes së Komunistëve në Fakultetin Filozofik, Dega Filozofi-Sociologji, më 19 nëntor 1981 do të theksonte se “kërkesa për Republikë, në esencë, nuk është asgjë tjetër veçse kërkesë për zhvillim të shpejtuar dhe të gjithanshëm ekonomik” (Hoti, 1981/1997, f.214). Përderisa cilësimin kundërrevolucion përveç që e demaskon me argumente politike, juridike e ekonomike në kontekstin e atëhershëm jugosllav e trajton edhe në kontekstin e proceseve demokratizuese në Evropë gjatë viteve të 1980’, procese që e zhvlerësuan tërësisht një cilësim të tillë (Hoti, 1990/1997). Ai e trajtonte krejtësisht normale përkrahjen për kërkesën Kosova Republikë sepse e konsideronte si një zhvillim të natyrshëm nga dykuptimësia e zgjidhjeve kushtetuese të vitit 1974 (Hoti, 1990/1997, f.110-111). Kjo qasje ishte e kundërta e asaj që pretendonte politika zyrtare serbe, sipas saj dykuptimësia e zgjidhjeve

⁹ Letra është e botuar në formë të librit të xhepit në vitin 1986 nga Organizata Marksist-Leniniste e Kosovës. Një ndër autorët e letrës Zija Shemsiu ka vdekur nga torturat për shkak të nxjerrjes së letrës nga burgu.

kushtetuese të vitit 1974, kontradiktat e saj duhej zgjidhur me dobësimin e autonomisë së Kosovës dhe jo me rrjedhën e natyrshme të historisë, avancimin e saj. Sigurisht duke qenë se kjo qasje dominoi në politikën serbe prej vitit 1981 e këtej do të jemi dëshmitarë jo vetëm të rrënimit të autonomisë së Kosovës por edhe të luftërave të përgjakshme të cilat e përcollën shpërbërjen e Jugosllavisë prej vitit 1991 e deri në vitin 1999.

Një akuzë tjetër që i bëhej kërkesës “Kosova Republikë” ishte se ajo ishte hapi i parë drejtë bashkimit me shtetin shqiptar. Përderisa organizatat ilegale shqiptare prej vitit 1945 kërkesë themelore e kanë pasur kërkesën për bashkim, ndërkohë kjo kërkesë u përshtat në kontekstin e rrethanave të brendshme dhe atyre ndërkombëtare në kërkesën që Kosova të shndërrohej në republikë. Se kjo republikë në rrethana të caktuara mund të bashkohej me Shqipërinë, këtë nuk e fshihte askush nga faktorët shqiptarë siç tregon edhe letra e të burgosurve politikë të cilët argumentojnë se zgjidhja më e drejtë do të ishte bashkimi me Shqipërinë, madje edhe bashkimi i territoreve shqiptare (aty ku shqiptarët janë shumicë dhe kanë vazhdimësi territoriale) në një republikë në ish-Jugosllavi do të ishte zgjidhje më e drejtë se vetëm Kosova të shndërrohej në republikë. Por në këtë letër sqarohej se me kërkesën Kosova Republikë ishin marrë në konsideratë edhe rrethanat e brendshme e edhe ato të jashtme dhe edhe fakti se kjo kërkesë ishte më lehtë e realizueshme (Hyseni at, 1985/1986). Ukshin Hoti (1991a/1997) po ashtu e thekson se “zgjidhja e drejtë e çështjes shqiptare është bashkimi i tyre në kontekst të proceseve integrative të Evropës” (f.87). Por siç e thotë ai, problemi nuk është tek bashkimi por tek mënyra sesi do të realizohet ky bashkim dhe rrugët që duhet ndjekur sidomos duke e pasur parasysh kontekstin ndërkombëtar dhe proceset e integritetit evropian. Andaj theksonte ai kërkesa Kosova Republikë, ndonëse është një zgjidhje e pjesshme e çështjes shqiptare i ka pasur parasysh këto rrethana dhe shqiptarët në mënyrë të mençur janë përcaktuar për këtë kërkesë. Rrjedhimisht ai konstaton se Republika e Kosovës “mund të qëndrojë vetëm në funksion të bashkimit, por edhe të forcimit të raporteve të reja në gjithë territorin e Ballkanit, të Mesdheut dhe të Evropës” (Hoti, 1991a/1997, f.91).

3.11 Lufta për të rrënuar autonominë e Kosovës dhe rezistenca shqiptare

E gjithë propaganda që pas vitit 1981 si dhe procesi i diferencimit ideopolitik përmes së cilit shumë profesorë e kuadro shqiptare u pushuan nga puna, u degraduan apo edhe u burgosën, kulmoi me atë që njihet si proces i fillimit të ndryshimeve kushtetuese në Kosovë. Ky proces u përcoll edhe me një presion që vinte nga kinse qytetarët serb dhe malazez të Kosovës, të cilët filluan të organizoheshin sidomos në Fushë-Kosovë prej vitit 1987 nën moton se në Kosovë po ndodh presion ndaj serbëve dhe malazezëve dhe se për shkak të atij presioni serbët po shpërngulen. Edhe trajtimi që iu bë më lartë propagandës për dhunimet e vajzave, grave dhe plakave serbe, shkatërrimin e varrezave serbe e presionet e tjera ishin pjesë e arsenalit të kësaj propagande. Në një nga tubimet e famshme të Fushë-Kosovës të pranverës së vitit 1987, Millosheviqi masës së serbëve do t’u drejtohet “se askush nuk do të guxojë t’u rrah” një mesazh direkt për policinë e Kosovës që përpiquej të vendoste rend (Millosheviqi, 1987, cituar nga Cana, 2001). Pas këtij tubimi dhe paraqitjeje të Millosheviqit filloi procesi i përgatitjes së terrenit për ndryshimet kushtetuese. Edhe pse në diskutimet publike qytetarët dhe pjesa më e madhe e intelektualëve të Kosovës ishin kundër ndryshimeve që preknin themelet e autonomisë së Kosovës, Millosheviqi, që kishte filluar të zinte vendin e një lideri të ri serb dhe garniturës nacional-shoviniste serbe kjo nuk i bënte përshtypje. E filloi me spastrimin e një pjese të

udhëheqësve të Kosovës si Azem Vllasit dhe Kaqusha Jasharit, udhëheqje e cila edhe ashtu kështu prej vitit 1981 ishte e përçarë dhe e pakoordinuar (Cana, 2001).

Shqiptarët iu përgjigjën kësaj situatë me demonstratat e mëdha masive të nëntorit të vitit 1988 në mbrojtje të autonomisë, me grevën e minatorëve të Trepçës të shkurtit të vitit 1989, me demonstrata të vazhdueshme në pranverën e vitit 1989 si dhe me Apelin e 215 (1989) intelektualëve të shquar dërguar Kuvendit të Serbisë dhe opinionit jugosllav me thirrjen për të mos prekur bazat e autonomisë së Kosovës (Cana, 2001, f.97-101). Apeli i intelektualëve i 21 shkurtit 1989, që gjithashtu do të bënte bujë të madhe do të iniciohej nga disa prej intelektualëve të rëndësishëm të Kosovës si Gazmend Zajmi, Ali Aliu, Rexhep Qosja, Ramiz Kelmendi, Zekeria Cana etj. Këtyre shumë shpejt ju bashkëngjiten edhe Mark Krasniqi, Anton Çetta, Idriz Ajeti, Dervish Rozhaja, Vehap Shita, Hajrullah Gorani etj. Ky do të nënshkruhej edhe nga figura që më vonë u bënë personalitet kryesorë të lëvizjes pacifiste si Ibrahim Rugova, Fehmi Agani, Bujar Bukoshi etj. (Cana, 2001). Një pjesë e profesorëve do të diferencoheshin në procesin e diferencimit ideo-politik që do ta pasonte rrënimin e autonomisë së Kosovës. E në anën tjetër demonstratat e pranverës së vitit 1989 në funksion të mbrojtjes së autonomisë do të shtypeshin me gjak, duke u vrarë në mars të vitit 1989 sipas të dhënave zyrtare 21 demonstrues dhe 2 policë, e po ashtu nuk do të realizoheshin as kërkesat e minatorëve grevistë por përkundrazi kundër shumë prej tyre do të fillonin proceset gjyqësore (Malcolm, 1998, f.358-359).

Kulmimi i luftës për ta rrënuar pozitën kushtetuese të Kosovës do të përfundojë me ndryshimet e dhunshme që iu bënë Kushtetutës së Kosovës më 23 mars 1989, kur Kuvendi i Kosovës nën trynën e armëve, të forcave të sigurimit por edhe të pavendosmërisë së delegatëve shqiptarë aty, miratoi kushtetutën e re serbe, e cila godiste rëndë bazat e autonomisë së Kosovës (Malcolm, 1998). Atë ditë, votuan kundër diku rreth 14 delegatë shqiptarë, ndonëse numërimi nuk ishte bërë krejt i saktë (Cana, 2001, f.266). Amendamenti kushtetues më diskutabil ishte ai 42, përmes së cilës jepej miratimi që Kushtetuta e Serbisë tani e tutje mund të ndryshohej pa miratimin e Kuvendit të Kosovës (dhe atij të Vojvodinës) por vetëm duke e marrë mendimin e tyre. E veçanta e këtij amendamenti ishte se ai ndonëse u bë publik se do të futej për votim, nuk kishte qenë pjesë e debatit publik në Kosovë, andaj edhe u kundërshtua hapur nga disa prej delegatëve më të guximshëm si Melihate Tërmerkollu, Ukë Bytyçi etj, të cilët më vonë do të jenë figura të rëndësishme të LDK-së në Kosovë, e ky i fundit edhe i UÇK-së (për zhvillimet e punimit të këtij kuvendi për më shumë shih Cana, 2001, f.186-270).

Ishte kjo ndër fitoret e para dhe më të rëndësishme në aspektin strategjik për regjimin e Millosheviqit. Ishte kjo fitore që i mundësoi atij të hynte në rrugën e katër luftërave dhe shkatërrimeve masive në hapësirat e ish-Jugosllavisë. Ishte kjo ndër provat më të rëndësishme të marrëzisë së tij, të politikës së çmendur shoviniste. Ishte kjo vërtetë një përfundim i luftës për rrënimin e autonomisë së Kosovës, por edhe fillimi i luftës për pavarësinë e plotë të Kosovës nga Serbia.

Që nga ajo periudhë Kosova do të shndërrohet në koloni serbe. Në këtë kohë filloi edhe rrënimi total i ekonomisë së Kosovës. Mbi 115.000 punëtorë nga 170.000 sa kishte Kosova u dëbuan nga puna. Gjithashtu pas kësaj periudhe e deri me fillimin e luftës u larguan nga Kosova diku rreth 400.000 shqiptarë, si pasojë e terrorit të egër dhe të presionit të vazhdueshëm politiko-ekonomik të regjimit serb (Independent International Commission on Kosovo [IICK], 2000, f.42, 47). Përveç veprimeve konkrete ai nuk do të hezitonte që edhe para diplomatëve të huaj të akuzonte popullin shqiptar për krimet më të tmerrshme me një gjakftohtësi që e karakterizonte atë si personalitet. Madje edhe një diplomat i rryer si Warren Zimmermann (1999) ishte tronditur nga arsenalu i akuzave të Millosheviqit ndaj shqiptarëve. Në takimin në shkurt të vitit 1990 që

patën me të zëvendës sekretari i shtetit Lawrence Eagleburger dhe Zimmermann, kur diplomatët amerikanë ia hapën temën e Kosovës dhe gjendjen e rëndë në të, Millosheviqi iu përgjigj duke u ankuar se Serbia është e detyruar të mbrohet nga “fundamentalistët islamik” e “narko mafia” në Kosovë dhe se shqiptarët po kryejnë vrasje dhe dhunime sistematike të grave dhe fëmijëve serb e pa e futur këtu atë që ai e ka quajtur si ‘vrasje mentale’ të 200,000 serbëve që jetojnë në Kosovë. Zimmermanni këtë termin e fundit e quan si një shtesë në fjalorin e oruellian të Millosheviqit (Zimmermann, 1999, f.58-59).

Adem Demaçi konsideronte se këto hapa të Millosheviqit arritën të realizojnë një homegenizim të paparë të shqiptarëve deri atëherë. Ai theksonte që prej burgut në një intervistë për *Večernje list* më 25.02.1990 se “unë me tregimin tim as për njëqind vjet nuk do të arrija atë efekt, që ‘mirëbërësi’ ynë Sllabo arriti për këto dy-tre vite” (Radončić, 1990, f.50). Dhe që në burg ai me shaka u kishte thënë shokëve se Millosheviqit duhet t’i ndërtohet një përmendore e zezë në Kosovë (Radončić, 1990, f.85). Nuk ka dyshim se ky parashikim largpamës i Demaçit, se në një mënyrë me politikën e tij shoviniste, Millosheviqi do të shpejtonte lirinë e popullit shqiptar në Kosovë, doli e vërtetë, sado që, si kudo në ish-Jugosllavi kjo politikë u pagua me jetët e mijëra të pafajshmëve. Millosheviqi e politika e tij ndaj Kosovës dhe të tjerëve do ta dëmtojë sigurisht edhe popullin serb dhe një tranzicion normal në vetë Serbinë. Për të qenë situata edhe më tragjike në vetë kontekstin e politikës serbe, ajo që do të mund të quhej si opozitë serbe në vazhdimësi paraqitej edhe më nacionaliste sa i përket Kosovës sesa vetë Millosheviqi. Kjo situatë vazhdoi deri në çlirimin e Kosovës e vazhdon për fat të keq edhe sot. Këtë situatë e trajton edhe filozofi i njohur Slavoj Žižek (1999/2009), kur e analizonte raportin e asaj që mund të quhet opozitë demokratike e Serbisë në raport me Millosheviqin. Duke e lidhur ngushtë çështjen e demokratizimit të Serbisë me qasjen e saj ndaj Kosovës, Žižeku konstatonte se “çdo avokim i drejtpërdrejtë i demokracisë që i lë të pakontestuar pretendimet nacionaliste për Kosovën, është i dënuar të dështojë – Çështja në lidhje me të cilën do të përcaktohet lufta për demokraci është Kosova” (Žižek, 1999/2009, f.27).

Për më tepër retorika nacionaliste serbe si e pozitës ashtu edhe e opozitës kishte kundërthëniet e veta të thella. Ajo thirrej në parimin etnik për zgjidhjen e problemeve në Bosnjë e Hercegovinë e në Kroaci, ndërsa në Kosovë ku ishte 1.5% e popullsisë serbe, thirrej në parimin historik, sado i megjullt të ishte ai. E në anën tjetër në Kosovë jetojnë 38% të të gjithë shqiptarëve në Ballkan. Duke dekonstruktuar këtë tezë kundërthënëse Shkëlzen Maliqi (1991/1994) me të drejtë theksonte se “çështja etnike serbe nuk zgjidhet në Kosovë (1.5%-shi mund të konsiderohet irelevant në krahasim me 35% të serbëve jashtë Serbisë) ndërkaj çështja shqiptare nuk mund të zgjidhet pa zgjidhjen e problemit të Kosovës” (f.167). Standardet e dyfishta të politikës serbe e që e vinte në pozita kontradikte dhe jo parimore atë politikë, e vinte në pah edhe Fehmi Agani (1993/2002) kur theksonte se në emër të së drejtës për vetëvendosje

Serbia kërkon pavarësimin shtetëror të serbëve të Bosnjës dhe të Kroacisë, madje me shtrirje më të gjerë territoriale sesa ishin territoret ku ata përbënin shumicën, e edhe bashkimin e tyre me Serbinë, pikërisht kur këto ua mohon shqiptarëve në Kosovë dhe jashtë saj. (f.23)

Të njëjtat kundërthënie i vë në pah edhe ish ambasadori i fundit amerikan në ish-Jugosllavi Zimmermann (1999) kur theksonte se

kërkesat serbe pas tyre nuk kishin parime konsistente. Ku serbët ishin në pakicë si në Kosovë, ata thirreshin në të drejtën historike, e jo në atë numerike për të sunduar. Kur një e drejtë e tillë historike nuk ishte bindëse, si në rajonin e Krajinës në Kroaci, ata e kërkonin vetëvendosjen duke u bazuar në të drejtën e shumicë. (f.77)

Vet Tucoviqi (1914) e kishte demaskuar herët këtë standard të dyfishtë të politikës së shovinizmit serbomadhi në prag të Luftës Ballkanike e gjatë saj kur trajtonte faktin se parimi i kombësisë në të cilën thirrej kjo politikë për Vojvodinën e Bosnjën, nuk vlente për të kur ishin në pyetje shqiptarët, Kosova dhe tërë Shqipëria (marrë nga Srbija i Albanci, 1989a, f.118).

Kriza në të cilën ishte futur Jugosllavia në fund të viteve 1980' e filluar me krizën në Kosovë shpërfaq një konflikt në mes të republikave veriore Sllovenisë dhe Kroacisë në njërën anë dhe Serbisë në anën tjetër për fatet e federatës. Kjo krizë kishte vluar kaheerë por proceset e demokratizimit që kishin kapluar Evropën Lindore në Jugosllavi për shkak të natyrës së federatës dhe raporteve ndërnacionale çuan në shkatërrimin e saj. Demokratizimi i jetës politike në Evropën Lindore kishte sjell një paradoks në Jugosllavi: në vend se të demokratizohet jeta politike, dhe rrjedhimisht raportet në mes të popujve dhe republikave të shtensionoheshin, proceset demokratike sollën të kundërtën. Në zgjedhjet e para të lira të mbajtura në vitin 1990 në Kroaci e Slloveni fituan forcat që ishin për më shumë pavarësi, ndërsa në Serbi dhe Mal të Zi ish partitë komuniste të kontrolluara nga Millosheviqi, por që në thelb ishin shndërruar në forca politike tipike nacional-shoviniste. Forca politike reformatore e krijuar nga Ante Markoviqi, kryeministri i atëhershëm i Jugosllavisë dhe që përkrahej indirekt edhe nga amerikanët pësoi një humbje spektakolare. Këtë paradoks të dobësimit të demokracisë përmes zgjedhjeve të lira e trajton edhe ambasadori Zimmermann (1999) kur konstatonte se zgjedhjet e vitit 1990 “duke e lindur demokracinë, ndihmuan ta ngufasin atë që në djep” (f.65). Nuk ka dyshim se në ndeshjen e dy nacionalizmave të fortë si ai serb dhe kroat qëndron edhe një ndër shkaqet e shkatërrimit të Jugosllavisë e sidomos të luftërave në të. Ndonëse ka një pajtueshmëri se fajtori kryesor është nacionalizmi serb, i cili kishte edhe kontrollin mbi ushtrinë e të cilin e përdori në të gjitha luftërat në ish-Jugosllavi, autorë si Ivan Vejvoda (2000) por edhe diplomatët amerikan i japin një dozë të fajit edhe vetë Tuxhmanit dhe nacionalizmit kroat (shih edhe Mesiq, 1994/2006).

Beteja për centralizim që udhëhiqej nga Beogradi binte ndesh me tendencat decentralizuese të Kroacisë dhe Sllovenisë. Por nuk ka dyshim se shovinizmi serb qëndronte në themel të shkatërrimit të Jugosllavisë. Siç thuhej në numrin e parë të *Çlirimit*: “shovinizmi dhe hegjemonizmi tradicional i pushteteve serbe ishte krijues i Jugosllavisë dhe ai u bë varrmihësi i krijesës së vet” (LKÇK, 1993b/1998, f.14). E kur me këtë shovinizëm u ndesh me vendosmëri Kroacia dhe Sllovenia, shpërbërja e Jugosllavisë ishte e pashmangshme. Millovan Gjillas (cituar nga Zimmermann, 1999, f.247) në një bisedë me ambasadorin Zimmermann kishte theksuar se Jugosllavia nuk mund ta mbijetojë një konflikt në mes të serbëve dhe kroatëve sepse ato janë kombet përcaktuese të saj.

Si duket politika e verbër e Millosheviqit nuk e kishte kuptuar ende se Jugosllavia më nuk e luante rolin e madh strategjik si për SHBA-të ashtu edhe për BRSS-në, rol që e kishte luajtur gjatë Luftës së Ftohtë. Ajo më nuk ishte balancuesja në mes të dy superfuqive, situatë të cilën e kishte shfrytëzuar Titoja dhe zbatuar për një kohë të gjatë. Këtë porosi të formuluar në Departamentin e Shtetit ua dërgoi ambasadori Zimmermann në takimet e para me udhëheqësit jugosllav sapo e mori detyrën në marsin e vitit 1989. Ai këtë porosi e përcolli së bashku me mesazhin se SHBA-të janë për ruajtjen e Jugosllavisë por se kjo duhet të bëhet përmes zbatimit të parimeve të demokracisë e assesi jo përmes forcës dhe se rregullimi i brendshëm është çështje e popujve të Jugosllavisë. Sigurisht edhe brenga për Kosovën dhe shkeljen e të drejtave të njeriut ishte ndër porositë e ambasadorit por edhe kjo e përcjell me faktin se SHBA-të përkrahin autonominë por jo edhe pavarësinë apo shkëputjen e Kosovës (Zimmermann, 1999).

3.11.1 Kosova në procesin e shpërbërjes së Jugosllavisë: nga pacifizmi në rezistencë të armatosur

Kosova ishte pjesë e krizës jugosllave që përfundoi me shpërbërjen e Jugosllavisë. Për më tepër uvertura e krizës së federatës jugosllave, dhe akti i fundit i shpërbërjes së Jugosllavisë u luajt gjithashtu në Kosovë. Është e vërtetë historike se populli shqiptar asnjëherë nuk e pranoi pozitën e vet. Me prishjen e RSFJ-së në vitin 1991, shqiptarët u ndanë për të tretën herë në këtë shekull. Një pjesë e tokave shqiptare mbetën në Maqedoninë Veriore e cila e vazhdoi diskriminimin e shqiptarëve, diskriminim që çoi në luftën e vitit 2001. Në anën tjetër rezistenca paqësore e shqiptarëve dështoi në Kosovë gjatë viteve 1990' që të jap rezultatet e duhura, kështu në vitet 1998-99 u organizua kryengritja e përgjithshme, që ishte në fillimet e saj një përgjigje ndaj represionit të madh serb gjatë viteve 1990', kur vdiqën me dhjetëra shqiptarë (Macshane, 2011). Vetë Ibrahim Rugova (1989/1991) i cili do të bëhej simbol i rezistencës paqësore, dhe më pas edhe figurë kontradiktore sa i përket çështjes së luftës së armatosur dhe raporteve me kryengritjen e armatosur dhe me UÇK-në në vitin 1989 do të theksonte se “në qoftë se Serbia do të përpiqet përsëri të shtyp identitetin tonë kombëtar, atëherë do të ketë një kryengritje” (f.15). Luftës së armatosur pushteti i Millosheviqit iu përgjigj me reagim jo-selektiv, duke e goditur pa mëshirë popullatën civile dhe duke shkaktuar më shumë se 10,000 viktima civile dhe mbi 3,000 të zhdukur (IICK, 2000, f.91). Ky reagim i pushtetit serb ngjalli reaksion të madh në opinion ndërkombëtar dhe duke u ndje rreziku i katastrofës humanitare por edhe i përhapjes së luftës në rajon forcat e NATO-s ndërhyjnë kundër regjimit të Millosheviqit. Gjatë këtij intervenimi ushtarak humanitar forcat serbe u hakmorën në popullatën civile, ku përveç viktimave të lartpërmendura u dëbuan nga Kosova 863,000 civilë dhe brenda Kosovës lëvizën 590,000 civilë (IICK, 2000, f.90).

Në krahasim me Spanjën dhe Britaninë e Madhe të cilat kanë pasur më shumë kujdes në veprimet e veta policore dhe ushtarake, duke i izoluar kështu vazhdimisht veprimet e IRA-s dhe të ETA-s nga qytetarët e tjerë, pushteti serb pas vitit 1990 u armiqësua me tërë popullatën shqiptare, ndërsa pas paraqitjes së UÇK-së e humbi tërësisht kontrollin në përdorimin e dhunës dhe e shtriu atë në të gjitha shtresat e popullatës, gjë që ndikoi në fuqizimin e UÇK-së. Ashtu si edhe në rastet tjera që janë trajtuar në këtë punim, dhuna jo selektive dhe kokëfortësia për të mos gjetur një kompromis e rriste rezistencën në planin afatgjatë. Dhuna shtetërore, sidomos nëse nuk përcillet me ofertë politike, vetëm në planin afatshkurtër ka mund të ketë rezultate në dobësimin e kërkesave për liri dhe vetëvendosje. Zakonisht ajo i ka rritur dhe nxitur konfliktet e armatosura. Në anën tjetër, moderimi dhe trajtimi i këtyre kërkesave e akomodimi politik i tyre ka bërë që shpeshherë edhe kërkesat për vetëvendosje të moderohen (rasti katalon e bask) dhe rezistenca e armatosur të dobësohet (rasti bask dhe irlandez).

Përderisa gjatë fundit të viteve 1980' dhe fillimit të atyre të 1990' vendet e Evropës Lindore po hynin në tranzicionin demokratik pas rënies së sistemit socialist, Kosova po përjetonte një tranzicion të llojit të veçantë. Përveç se u shfaqën fillesat e tranzicionit drejt ekonomisë së tregut dhe të sistemit shumë partiak, ajo u fut në një tranzicion tjetër, krejtësisht unik: Kosova rrëshqiti në një sistem aparteidi të ndërtuar nga politikat e Millosheviqit që në fund të viteve 1990'. Edhe Ramet (1996) i referohet kësaj politike si segregacioniste (f.360). Domosdo se ky tranzicion unik, bëri që edhe kalimi në ekonominë e tregut dhe në sistemin shumë partiak të mos ketë karakteristikat e njëjta me atë të vendeve të tjera evropiane.

Pjesa e fundit e konfliktit në mes të shqiptarëve dhe Serbisë, përkatësisht e konfliktit politik në Kosovë filloi kur më 23 mars të vitit 1989 u rrënua autonomia politike e Kosovës,

përkundër rezistencës së madhe të qytetarëve të Kosovës dhe afër 27 viktimave që ranë ato ditë në ato protesta (Amnesty International Report, 1990, f.265). Kësaj situate shqiptarët filluan t'i përgjigjen jo vetëm me demonstrata e me lëvizje ilegale, por filloi edhe rezistenca e një pjese të mirë të institucioneve legale. I njëjti kuvend që kishte miratuar amendamentet e imponuara nga Serbia, në një përbërje tjetër pas një sërë ngjarjesh dramatike arriti ta shpall më 2 korrik 1990 në rrethana gati të jashtëzakonshme, jashtë objektit të kuvendit, Deklaratën Kushtetuese me të cilën Kosova shpallej subjekt i barabartë juridik me njësitë e tjera në Jugosllavi duke realizuar vetëvendosjen në kuadër të Jugosllavisë. Në të njëjtën deklaratë gjithashtu anulohet vendimi i 23 marsit të vitit 1989 i Kuvendit të Kosovës (Deklarata Kushtetuese, 1990). Me këtë rast po fillonte një fazë e re, ndonëse pak e vonuar, kur kërkesa për republikë dhe vetëvendosje filloi të artikulohej edhe nga institucionet legale të Kosovës. Tani më në njërin anë ishte populli shqiptar pa marrë parasysh bindjet politike aktuale dhe të mëhershme me kërkesën për vetëvendosje e republikë dhe në anën tjetër ishte pushteti represiv i Serbisë me në krye Millosheviqin.

Pas miratimit të Deklaratës Kushtetuese reagimi i pushtetit serb ishte jashtëzakonisht represiv. Kuvendi i Kosovës u shpall jo legjitim dhe u shpërnda, e më 5 korrik 1990 u mbyll Radio Televizioni i Prishtinës. Më 7 shtator të vitit 1990 i njëjti kuvend tani më në ilegalitet e miratoi edhe Kushtetutën e Republikës së Kosovës (Malcolm, 1998, f.361). Në anën tjetër më 3 shtator 1990 u mbajt një grevë e madhe njëditore e punëtorëve shqiptarë si reaksion ndaj represionit serb e organizuar nga BSPK. Pas një greve njëditore në Kosovë filluan të dëbohen nga puna punëtorët shqiptarë. Në periudhën 1990-1991 u dëbuan qindra mijëra punëtorë shqiptarë, përfshirë policët, administrata, mjekë, si dhe profesorët. Llogaritet se në vitin 1991 afro 20,000 persona kanë humbur punën si pasojë e politikës së hapur diskriminuese anti shqiptare të regjimit serb (HRW, 1992), përderisa deri në vitin 1997 afro 137,000 shqiptarë u dëbuan nga puna dhe vetëm 30,000 mbetën në punët e tyre të mëhershme duke e rritur papunësinë ndër shqiptarë në 70% (KMLDNJ, korrik-shtator, 1997, f.13). Në të njëjtën periudhë u përjashtuan nga puna edhe 2,500 punëtorë shëndetësorë (f.16).

Kështu u mbyll universiteti por edhe shkollat e mesme të cilat refuzonin plan programin e imponuar serb. Në këtë periudhë u dëbuan 60,000 nxënës të shkollave të mesme dhe 15,000 studentë nga institucionet e veta. Si pasojë e këtij dëbimi u ndërtua sistemi paralel në shtëpitë private, xhami, kisha, bodrume e vende të tjera të improvizuara (KMLDNJ, korrik-shtator, 1997, f.15). Po ashtu u vendosën ligje të cilat vështirësonin blerjen e pronave të serbëve nga ana e shqiptarëve. Llogaritet se në periudhën 1990-1995 300.000 deri në 400.000 shqiptarë e lëshuan Kosovën si pasojë e situatës socio-ekonomike dhe politike të krijuar (Ramet, 1996, f.354). Kjo situatë zgjati deri me çlirimin e Kosovës në qershor të vitit 1999. Kështu në Evropë, në fund të shekullit 20 për një dekadë u tolerua ekzistenca e sistemit modern të aparteidit të imponuar nga regjimi i Millosheviqit.

Duhet theksuar se gjatë viteve 1981-1997 janë vrarë nga pushteti serb 209 shqiptarë (KMLDNJ, tetor-dhjetor, 1997, f.85). Këto vrasje ndodhnin edhe përkundër faktit se shqiptarët në atë kohë rezistonin pushtetin e Serbisë me metoda paqësore. Prej vitit 1996 në skenë doli më fuqishëm Ushtria Çlirimtare e Kosovës dhe kështu nisën fillet e rezistencës së armatosur. Këtë periudhë akademik Zajmi (1993/1996) e përshkruan më së miri kur thekson: “Kosova me shumicë demografike dominante shqiptare – Kosova me ushtri dhe polici serbe” (f.146).

Në planin politik ndodhnin ndryshime të thella. Në planin e rezistencës klandestine në ballë qëndronte LPRK-ja. Vrasja e Afrim Zhitisë dhe Fahri Fazliut më 2 nëntor 1989, ndjekjet e arrestimet e mbi të gjitha ndryshimet e thella e të shpejta që filluan të ndodhin me daljen e subjekteve politike legale e zunë të papërgatitur këtë subjekt. Kështu me krijimin e rrethanave të

reja, kur filloi të lejohej liria e shprehjes dhe e organizimit lindi alternativa shqiptare në Kosovë e prirë nga Lidhja Demokratike e Kosovës. Me krijimin e këtyre partive filloi edhe shpërbërja e Lidhjes Komuniste dhe organizatave si Lidhja Socialiste e Popullit Punonjës. Kështu hapësira e krijuar më së miri u zu nga LDK që u bë forca kryesore politike e shqiptarëve të Kosovës. Ajo u themelua në dhjetorin e vitit 1989 dhe mblodhi një pjesë të madhe të intelektualëve, e më vonë edhe të ish të burgosurve politikë që lroheshin nga burgu në fund të viteve 1980' dhe fillimi të viteve 1990'. Kështu kombinimi i bashkëngjijtes së intelektualëve në këtë projekt, të të burgosurve politik si dhe shpërbërja e Lidhjes së Komunistëve të Kosovës bëri që kjo lëvizje të masivizohej jashtëzakonisht shumë. Në fillim të vitit 1990 një grup studentësh (që i takonin grupeve ilegale dhe ish të burgosurve) të ndihmuar nga intelektualët e kohës me në krye Anton Çetën filluan aksionin e madh të Pajtimeve të Gjaqeve, një lëvizje kjo impulsive emancipuese dhe politike për kohën. Edhe kjo lëvizje edhe për shkak të kohës ndihmoi në masivizimin e LDK-së e cila në një moment kishte 700,000 anëtarë (Iniciativa Kosovare për Stabilitet [IKS], 2011, f.26-27). Programi i parë i LDK-së nuk përmbante pavarësinë, nuk kishte asnjë referencë as për kërkesën për republikë, nënkuptonte se Jugosllavia përbëhej prej republikave dhe krahinave si dhe as nuk parashihte mundësinë e shpërbërjes së Jugosllavisë, proces ky i cili ende nuk kishte filluar (LDK, 1993/1997, f.301-304; IKS, 2011, f.27). Aty theksohej se “për çdo rregullim të ri të Federatës është e drejtë imanente që për të të vendosin lirisht edhe qytetarët e Kosovës” (LDK1989/1997, f.304). Në përgjithësi ky program ishte goxha i mjegullt dhe i paqartë në atë se çfarë synonte në të vërtetë LDK në raport me pozitën e Kosovës dhe të shqiptarëve në Jugosllavi. Ajo që do ta karakterizojë këtë lëvizje politike është se arriti të mobilizojë popullin shqiptar në një front kundër regjimit serb duke bërë bashkë shumë shtresa që në të kaluarën nuk kishin qenë në të njëjtat llogore. Kështu Fehmi Agani (1994/2002) theksonte se Serbia “nuk ka gjetur mbështetje në asnjë shtresë të shoqërisë shqiptare” (f.92). Kjo siç u theksua edhe më lartë edhe për meritë të vetë represionit të Millosheviqit e dëbimit të shqiptarëve nga puna e shkollat. Në anën tjetër, orientimi i LDK-së drejt demokracisë liberale dhe përpjekja për të ndërkombëtarizuar çështjen e Kosovës e duke e lidhur Kosovën me vendet perëndimore e sidomos SHBA-të dhe vendet evropiane janë gjithashtu merita të kësaj partie politike por që ishin domosdo edhe produkt i rrethanave politike të kohës.

Si zhvillime të rëndësishme të para të rezistencës paqësore ishte mbajtja e referendumit më 26 shtator të vitit 1991, në të cilën kishin marrë pjesë 87% e votuesve dhe 99% ishin deklaruar për republikë, përkatësisht pavarësi. Ndërsa më 22 maj 1992 u mbajtën zgjedhjet parlamentare (Malcolm, 1998). Kosova më herët kishte krijuar edhe qeverinë në ekzil me Bujar Bukoshin kryeministër dhe pas këtyre zgjedhjeve Ibrahim Rugova u zgjodh president i Kosovës. Këto momente do të mund të trajtoheshin edhe si momentet kulmore të rezistencës paqësore sepse realisht një pjesë e madhe e këtyre institucioneve e sidomos kuvendi do të jenë krejt formale duke mos u takuar gati asnjëherë.

Agani (1994/2002) duke analizuar fillesat e lëvizjes paqësore theksonte se nëse në vitet 1988-1989 u luftua për ruajtjen e autonomisë, në vitet 1989-1990 u kristalizua ideja për Republikën e pavarur të Kosovës. Dhe ai i merr si momente që e dëshmojnë këtë: Deklaratën Kushtetuese të 2 Korrikut 1990 të Kuvendit të Kosovës, Kushtetutën e shtatorit 1990, Referendumin e vitit 1991 dhe zgjedhjet për parlamentin e Kosovës të vitit 1992. Për më tepër ai duke qenë një ndër ideologët e politikës pacifiste konstatonte se zgjidhja paqësore nuk kishte alternativë dhe se “lufta vetëm mund ta përforcojë okupimin dhe ta thellojë më tej krizën, por jo të zgjidhin dhe ta tejkalojnë atë” (Agani, 1994/2002, f.92). Madje Agani për ta arsyetuar mundësinë e një zgjidhjeje paqësore thekson se të gjitha palët duhet të bëjnë kompromise dhe se

shqiptarët e kanë bërë kompromisin e tyre të madh duke mos kërkuar bashkimin e Kosovës me Shqipërinë dhe duke e njohur Maqedoninë si shtet (Agani, 1994/2002, f.96). Se bashkimi ishte një kërkesë normale dhe e natyrshme dhe se shqiptarët kanë synim jetën në një shtet këtë e thoshte edhe Ibrahim Rugova në vitin 1991. Ai theksonte se “shqiptarët, si qëllim e kanë pasur dhe do ta kenë bashkimin...” (Rugova, 1991, f.212) për të shtuar se në rrethanat e reja dhe në kontekstin e ri ndërkombëtar këtë e shihte si një proces që do të ndodhte në kuadër proceseve integruese evropiane (f.212-213).

Një punë u bë edhe në ndërkombëtarizimin e çështjes së Kosovës e cila njihej pak si çështje në botë dhe gjatë periudhës së Luftës së Ftohtë nuk kishte pasur interesim edhe të ndihmohej për shkak të pozicionit gjeo-strategjik që kishte Jugosllavia në atë periudhë. Filozofi Christopher Hitchens në vitin 1999 do të theksonte se “ndoshta kishte pak kauza me më pak miq se sa kauza e shqiptarëve të Kosovës”, për të shtuar se edhe kauza e baskëve, katolikëve të Irlandës Veriore, kurdëve, etj., kishin më shumë miq, përkrahës e mbështetës se sa çështja e Kosovës. Këtë ai e lidhte edhe me pozitën e Jugosllavisë në atë kohë si dhe pozitën e vet shtetit shqiptar në arenën ndërkombëtare (cituar nga Macshane, 2011, f.11). Por në anën tjetër politika pacifiste sado që dukej simpatike për botën dhe përkrahej për shkak të frikës së përhapjes së luftës, ishte më shumë një politikë pasive, e cila demobilizoi jashtëzakonisht shumë shpirtin e rezistencës ndaj pushtuesit serb. Vetë Hitchens duke e shpjeguar një vizitë të Rugovës në Washington në 1990’ dhe një ligjëratë që kishte mbajtur atje tregonte për ironinë se ligjëratat nuk kishte zgjuar interesimin që do të zgjonte një ‘guerilas’ apo ‘luftëtar i lirisë’ (cituar nga Macshane, 2011, f.42). Në thelb, kjo politikë me metodat e saj ishte në shpërputhje me kërkesat politike. Ishte e pamundur që të arrihej pavarësia e Kosovës, pra shkëputja e saj nga Serbia me metoda paqësore. Siç e theksonte Shukri Klinaku (2000): “Cilat janë mjetet detyruese të politikës pacifiste ndaj pushtuesit? Durimi, për popullin; dialogu, me pushtuesin; lutja dhe pritja nga bashkësia ndërkombëtare” (f.14-15). Ndërsa Bahri Fazliu në qershor të vitit 1997 konstatonte se

Pushtuesi serb nuk largohej me fjalë, e bashkësia ndërkombëtare nuk e prishte terezinë e saj deri sa vetë shqiptarët nuk e prishnin. Kështu, me siguri të plotë mund të konkludojmë se pacifizmi nuk ka rënë në krizë shkakut se është ballafaquar me pengesa të reja objektive të papërballueshme. Pacifizmi, duke mos pasur mundësi objektive dhe, rrjedhimisht, duke mos e ndryshuar realitetin objektiv në të mirë të pasuesve të vet, pra në dobi të popullit shqiptar, siç kishte premtuar në fillim, si dhe dalja në shesh me kalimin e viteve, e kësaj të vërteteje të mbuluar, ka shkaktuar pakënaqësi të arsyeshme në mesin e pasuesve, e cila pakënaqësi, siç thamë, po shprehet në formë të kritikave kundër tij. (Fazliu, 1997b/2000, f.117)

Luljeta Pula (2020) e para kryetare e shoqatës së gruas së LDK-së e më pas kryetare e Partisë Social Demokratike të Kosovës (PSD), e cila që herët filloi kundërshtimet ndaj politikës pacifiste konstaton se “jo lëvizjet tona popullore, jo demonstratat, jo protestat, jo padëgjueshmëria qytetare, por u desh lufta, lufta e armatosur për të nxjerrë çështjen nga pika e vdekur” (f.301).

Vetë trajtimi i çështjes së Kosovës nga bashkësia ndërkombëtare si një çështje e brendshme e Serbisë e që duhej të zgjidhej përmes një autonomie të zgjeruar si dhe injorimi i çështjes së Kosovës qoftë në mendimet e Komisionit të Badinterit, qoftë në Konferencën e Londrës të vitit 1991, qoftë në atë të Dejtonit të vitit 1995, dëshmonin se kjo politikë i kishte të kufizuara mundësitë (Ramet, 1996). Vetë ish-ambasadori i fundit amerikan në Jugosllavi Warren (1999) Zimmermann theksonte se politika zyrtare amerikane ndonëse ishte kundër politikës së Millosheviqit në Kosovë, në realitet nuk favorizonte pavarësinë e saj por një autonomi të

zgjeruar. Kjo ishte biseduar edhe me udhëheqjen e lëvizjes paqësore në Kosovë me në krye Ibrahim Rugovën, e për të cilën ai shpreh simpati të jashtëzakonshme. Sidoqoftë në këto biseda ai e thekson se çdo herë e më shumë politikanët në Kosovë edhe për shkak të politikave represive të Millosheviqit ishin përcaktuar për pavarësi (Zimmermann, 1999). Për dallim prej politikës zyrtare amerikane, figura të rëndësishme të Kongresit amerikan, si përfaqësuesi demokrat Tom Lantos e senatori republikan Bob Dole do ta sulmonin vazhdimisht Jugosllavinë, Millosheviqin e do ta përkrahnin Kosovën përmes rezolutave të ndryshme në të cilat kërkohej edhe pavarësia e të cilat ndonjëherë e irritonin politikën zyrtare amerikane që ishte e interesuar të ndihmonte qeverinë qendrore të Ante Markoviqit (Zimmermann, 1999). Një rol të jashtëzakonshëm në depërtimin në nivelet më të larta të politikës amerikane e ka luajtur diaspora shqiptare. Ambasadori Zimmermann mbeti skeptik ndaj idesë së pavarësisë edhe në periudhën e bombardimeve të NATO-s (Zimmermann, 1999, f.139).

Edhe autorë si Shkëlzen Maliqi, që vetë kishte qenë kryetar i PSD-së kur ajo u themelua në fillim të viteve 1990' dhe që ishte për politikën paqësore filloi të konsideronte se në kursin në të cilin kishte hyrë lëvizja pacifiste e prirë nga LDK-ja, e sidomos me krijimin e *status-quo*s me të cilën Serbia ndjehej komode, sepse e kontrollonte tërë Kosovën, çlirimi i Kosovës mund të haste në vështirësi. Andaj edhe Maliqi që në vitin 1993 mendonte se duhej ndryshuar taktika dhe së paku lëvizja paqësore të fillojë të ishte më aktive në ballafaqimin me pushtetin e Millosheviqit, apo të zbatonte atë që ai e quante 'strategji ofensive'. Me këtë nënkuptohej jo domosdo përdorimi i mjeteve violente, por "një lëvizje masive dhe aktive gandiane, dhe format e tjera të vetorganizimit që do ta lodhnin Serbinë duke ia bërë qëndrimin në Kosovë tejet të shtrenjtë dhe të pa perspektivë" (Maliqi, 1993/1994, f.139). Si burim i kësaj fryme që krijohej sidomos pasi që Konferenca e Dejtonit për Bosnjë e Hercegovinën në vitin 1995 nuk e kishte trajtuar fare Kosovën, filluan të lëvizin gjërat në Kosovë. Edhe në vetë krahun e lëvizjes pacifiste, zërat për një rezistencë më aktive u rritën sidomos pas përfshirjes së Adem Demaçit në Partinë Parlamentare të Kosovës në vitin 1996. Bahri Fazliu (1997a/2000) duke kritikuar si të pamundshme rezultatet përmes rezistencës aktive si demonstratat e grevat nëse ato do të ishin qëllim më vete dhe jo për ta shtruar rrugën e kryengritjes së armatosur theksonte se "Bota nuk do të tundet për pa e parë se Kosova është duke u tundur" (f.107). Luljeta Pula (2020) duke trajtuar me një vështrim kritik marrëveshjen e arsimit në mes të Rugovës dhe Millosheviqit të vitit 1996, do të konstatojë se "

lirinë nuk ta falë askush. Liria, dihet, fitohet nuk falet. Por kjo lëvizje pati arritur t'i hipnotizojë gjer në atë shkallë masat sa të krijojë iluzionin kolektiv se një ditë të bukur Amerika do të na e sjellë lirinë, ndërsa ne do të rrimë e do të vazhdojmë të bëjmë sehir dhe të shpërblehemi për durimin, rezistencën paqësore dhe dëgjueshmërinë e skajshme. (f.281)

3.12 Rezistenca e armatosur merr hov: aktorë të rinj dalin në skenë: UÇK dhe LKÇK

Në anën tjetër në këto rrethana lindën edhe organizata të tjera politike dhe ushtarake si Ushtria Çlirimtare e Kosovës (UÇK) dhe Lëvizja Kombëtare për Çlirimin e Kosovës (LKÇK) të cilat konsideronin se vetëm lufta e armatosur ishte e vetmja rrugë për çlirimin e Kosovës. Sigurisht edhe lindja e LKÇK-së e edhe UÇK-së u kushtëzua edhe nga një situatë paqartësie që e kaploi LPRK-në, e cila në vitin 1991 u shndërrua në LPK si organizata më e vjetër ilegale, e cila gjatë periudhës 1990-1993 u gjet e papërgatitur ndaj daljes në skenë të partive legale shqiptare (M.Kelmendi, 1999). Kjo situatë bëri që të rriteshin pakënaqësitë dhe si rezultat i këtyre

pakënaqësive, lindi edhe LKÇK-ja dhe në këto pakënaqësi e kishte bazën edhe krijimi i UÇK-së. Vetë Hashim Thaçi (cituar sipas Fevziu & Thaçi, 2020) në Mbledhjen Konsultative të LPK-së të mbajtur në Kërçovë në pranverën e vitit 1993 kishte theksuar se

“Ose duhet vazhduar lufta e armatosur, ose LPRK-ja duhet të shpërbëhet. Kështu si është duke funksionuar, është plotësisht e pakuptueshme dhe e dëmshme. Siç po pretendohet për t’u vazhduar, unë dhe shokët e mi nuk do të vazhdojmë të jemi pjesë e LPRK-së. LPRK-ja duhet të jetë organizatë politiko-ushtarake në veprim, e jo vetëm në letër, ndërsa në praktikë t’i përngjajë një partie të shthurur politike”. (f.59)

Gjatë viteve 1990’ LPK do të ishte aktive sidomos në Perëndim ku edhe udhëheqjen e organizatës do ta merrte përsipër kryesia jashtë vendit (M.Kelmendi, 1999). E pas arrestimeve të vitit 1993 ishte shumë pak prezente në Kosovë. Në një mënyrë ose tjetrën një pjesë e eksponentëve të saj të pakënaqur, përfshirë Hashim Thaçin e Kadri Veselin qëndronin në themelet e krijimit të UÇK-së. Më pas LPK-ja duke përkrahur grupin që qëndronte në themelet e UÇK-së, punoi në organizimin e tij dhe filloi të dalë në opinion si krah politik i saj (Keçmezi - Basha, 2015). Sipas një prej figurave të rëndësishme të LPRK-së e më pas LPK-së Sabri Kiçmarit (2017) Mbledhja e Katërt e Përgjithshme e LPK-së e mbajtur më 28-29 korrik 1993 në Prishtinë ishte momenti i përcaktimit për organizimin e luftës çlirimtare. Sipas tij “në këtë mbledhje do të përcaktonim bazat themelore, teorike, politike dhe filozofike të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës” (Kiçmari, 2017, f.14).

Sidoqoftë një datë të saktë të krijimit të UÇK-së nuk ka dhe individë të ndryshëm sidomos nga radhët e LPK-së japin data të ndryshme. Ata pak a shumë pajtohen në një gjë se UÇK është krijim i LPK-së. Emrush Xhemajli (2003) një ndër udhëheqësit e LPK-së thotë se procesi i krijimit të UÇK-së nuk mund të lidhet me një datë të caktuar por se ai është një proces i gjatë brenda LPK-së dhe përcakton vitin 1994 si vit kur i është vënë emri UÇK (f.5-9). Pak a shumë kështu e thotë edhe Muhamet Kelmendi (1999), deri në vitin 1998 nënkryetar i LPK-së, por i cili majin e vitit 1993 e përcakton si vit të themelimit të UÇK-së si emërtim dhe të krijimit të Shtabit të Qendror. Te dy këto emërtime sipas tij janë miratuar nga kryesia e LPK-së pas propozimit të sektorit të veçantë të saj e cila e kishte obligim krijimin e njëjësive luftarake. Realisht sektori kishte punuar për t’i afruar grupet e ndryshme luftarake të cilat kishin qenë pjesë e pakënaqura të LPK-së në terren dhe të cilat ishin të interesuara të merreshin me aksionet të armatosura e jo edhe me punë politike (M.Kelmendi, 1999, f.20-21). Xhavit Haliti i cili ishte anëtar i sektorit të veçantë, thotë se emri UÇK i është vënë më 17 dhjetor 1994 në mbledhjen e kryesisë së LPK-së me propozimin e tij e në të cilën merrnin pjesë Emrush Xhemajli, Ali Ahmeti, Adem Grabovci, Gafur Elshani dhe ai vetë. Gjithashtu sipas tij komunikatën e parë e kanë shkruar Emrush Xhemajli, Ali Ahmeti, Azem Sylja dhe Xhavit Haliti (A.Kelmendi, 2015, f.94-96). Rexhep Selimi i cili ishte një prej figurave qendrore brenda Kosovës datën e emërtimit e bartë në nëntor të vitit 1994 dhe jep indikacione që ky emërtim ka ndodhur brenda vendit më shumë sesa që ka ardhur si propozim nga jashtë. Sidoqoftë ai e lë mundësinë që Nait Hasani ka qenë më shumë i informuar sa i përket shkrimit të komunikatës kur për herë të parë është përmendur UÇK-ja sepse ai ka qenë përgjegjësi për komunikata dhe për kontakte me jashtë, përkatësisht me LPK-në (A.Kelmendi, 2015, f.62-63). Ibrahim Kelmendi po ashtu duke theksuar se formimi i UÇK-së ishte proces, thotë se viti 1994 është viti kur përmes komunikatave filloi zyrtarisht të merret përgjegjësia e aksioneve ushtarake nën siglën e UÇK-së (I.Kelmendi, 2012). Thaçi pa u ndalur tek komunikata dhe vendimi i LPK-së për emrin përmend dy data të themelimit të UÇK-së. Të parën e përmend verën e vitit 1992 në kontekstin e veprimeve të armatosura dhe tjetrën prillin e vitit 1993, ku sipas tij në kullën e Adem Jasharit, në praninë një

morie figurash të rëndësishme të luftës që do të zhvillohej më pas, u vendos për krijimin e një formacioni politiko-ushtarak si dhe u konstatua se nuk kishte më kthim prapa nga rruga e luftës së armatosur. Ai përmend faktin se në këtë takim janë përmendur emra të ndryshëm për këtë formacion por pa specifikuar emrin UÇK. Të njëjtin tregim e ka pak a shumë edhe Kadri Veseli (Fevziu & Haxhiu, 2020, f.58). Konsolidimi i UÇK-së ndodhi diku në vitin 1995 prej kur fillon edhe një jetë më të pavarur nga LPK-ja, e cila gradualisht shndërrohet më shumë në një përkrahëse financiare dhe politike (M.Kelmendi, 1999). Sipas Selimit në vitin 1995 kur konsolidohet organizimi me koordinimin e tri zonave kryesore, atyre të Drenicës, Dukagjinit dhe Llapit, krijohet edhe Shtabi Qendror i përbërë përveç tij edhe nga Nait Hasani, Zahir Pajaziti, Sokol Bashota, Xheladin Gashi dhe Lahi Brahimaj (A.Kelmendi, 2015, f.67). Të gjithë pak a shumë konsiderojnë se baza politike mbi të cilën është ndërtuar UÇK-ja është programi i LPK-së të vitit 1993 në të cilin theksohej se “për arritjen e aspiratave kombëtare LPK do të përdorë të gjitha format e lutës çlirimtare: demokratike, paqësore e politike dhe të rezistencës së armatosur” (LPK, 1993/2003, f.25).

LKÇK e krijuar në mars të vitit 1993 operonte kryesisht në Kosovë dhe do të shquhet për një betejë edhe politike me politikën pacifiste përmes organit të saj *Çlirimi*, që përgatitej, shtypej dhe shpërndahej në mënyrë klandestine në Kosovë. Figura si Raif Qela, Avni Klinaku e Bahri Fazliu do të ishin në periudha të ndryshme kryeredaktor të *Çlirimit*. Kjo gazetë ka jetën më të gjatë krahasuar me simotrat e saj në historinë e gazetarisë ilegale çlirimtare në Kosovë. E botuar prej vitit 1993 ajo do të fillojë të shpërndahej në popull prej shtatorit të vitit 1994 e deri në çlirimin e Kosovës në qershor të vitit 1999. Toni i *Çlirimit* do të jetë mobilizues në raport me popullin e në funksion të kryengritjes së armatosur dhe polemizues me politikën pacifiste. LKÇK që në projekt programin e saj të parë të vitit 1993 e konsideronte se “lufta ishte e domosdoshme dhe e pashmangshme” andaj përgatitja për kryengritje të armatosur ishte detyrë mbi detyra. E domosdoshme sepse LKÇK llogariste se nëse shqiptarët e duan lirinë atëherë në rrethanat aktuale nuk ka mundësi që ajo të arrihet pa luftë. E në anën tjetër e pashmangshme, sepse në një moment të caktuar ajo mund t’i interesojë bashkësisë ndërkombëtare apo edhe Serbisë dhe të na gjej të papërgatitur (LKÇK, 1993a, 1995, 1993c/1998). Duke qenë kështu LKÇK nuk hezitonte që politikën pacifiste ta konsideronte ekstremiste, e cila mund t’i kushtojë shumë popullit, si kundërpërgjigje akuzave për ekstremizëm që politika pacifiste ia bënte politikës së luftës çlirimtare (LKÇK, 1993d/1998, f.21-24). LKÇK do ta kritikonte edhe qasjen e LPK-së, duke mos e konsideruar atë se qartazi është përcaktuar për organizimin e luftës së armatosur si dhe ka kritikuar qasjen e saj të përkrahjes publike të luftës së armatosur por jo edhe përfshirjen në të. LKÇK në *Çlirimin e Jashtëzakonshëm* të janarit 1997 e konsideronte se lufta e popullit tënd nuk duhet të përkrahet por duhet të bëhesh pjesë e saj (LKÇK, 1997, f.7-8). Përgjigja e LPK-së në këto kritika ishte se në realitet UÇK-ja ishte produkt i tyre andaj edhe ata ishin të përfshirë në luftë. Se LKÇK ishte më prezentë dhe e njohur në Kosovë, përderisa LPK-ja në përfundim këtë e thekson edhe Tim Judah. Madje sipas tij edhe njerëzit e LPK-së e pohojnë se LKÇK-ja ishte më mirë e organizuar në Kosovë (Judah, 2000a; IKS, 2011).

Dallimi themelor në mes të LKÇK-së dhe UÇK-së qëndronte në faktin se LKÇK konsideronte se aksionet e armatosura dhe rrjedhimisht kryengritja e armatosur duhej të fillonte pas një pune përgatitore politike, pasi të fitohej besimi i popullit në rrugën e luftës së armatosur, së paku një masë kritike e tij, dhe pasi forcat çlirimtare të kishin një shtrirje më të gjerë dhe të thellë organizative në popull. Andaj sipas Avni Klinakut LKÇK i jepte rëndësi të madhe punës politike me njerëzit dhe zhvillonte një betejë politike e propagandistike edhe kundër pacifizmit përmes *Çlirimit* (A.Kelmendi, 2015, f.213; LKÇK, 1997, f.3-8). Në anën tjetër UÇK besonte se e

vetmja mënyrë për të fituar besimin e popullit dhe për ta përfshirë atë në luftë ishte përmes aksioneve të armatosura të cilat do të ngjallnin reagimin e policisë serbe. Dhe ky reagim do të mobilizonte popullin rreth UÇK-së dhe luftës. Sidoqoftë pas ngjarjeve të marsit 1998 në Prekaz nuk kishte shumë hapësirë për dallime të tilla dhe u shtrua rruga e afrimit dhe bashkimit të tërë forcave çlirimtare në Kosovë.

Kështu më 11 maj të vitit 1998 pas një periudhe të gjatë negociatash u nënshkrua marrëveshja historike në mes të UÇK-së dhe LKÇK-së. Kjo marrëveshje përcaktonte që i gjithë potenciali luftarak i LKÇK-së do të shkrihej në UÇK përderisa, LKÇK e ruante subjektivitetin politik dhe vazhdonte të ishte subjekt i pavarur politik. Po ashtu synim i marrëveshjes ishte edhe krijimi i një fronti politik të luftës, i cili do ta udhëhiqte politikisht luftën çlirimtare (Sh.Klinaku, 2000; Pettifer, 2012/2013). Kjo pjesë e marrëveshjes u realizua në plotësi, përderisa pjesa tjetër, e cila ishte obligim i Shtabit Qendror (më vonë Shtabi i Përgjithshëm) e cila parashihte krijimin e një fronti të politik, i cili do t'i bashkonte të gjitha forcat çlirimtare dhe ato që e përkrahin luftën, e që do të ishte udhëheqësi politik i luftës, fatkeqësisht nuk u realizua. Marrëveshjen nga ana e Këshillit të Përgjithshëm të LKÇK-së e nënshkroi Sabit Gashi ndërsa nga ana e Shtabit Qendror të UÇK-së Rexhep Selimi. Nga ana e LKÇK-së në procesin negociator ka luajtur rol të rëndësishëm edhe Fatmir Humolli, si dhe Arben Fetoshi në rolin e ndërmjetësit si përfaqësues i grupit të studentëve "Bashkimi". Sigurisht përpjekjet për bashkëpunim e bashkim në mes të LKÇK-së e UÇK-së datojnë së paku prej vitit 1996 dhe vazhdojnë edhe pas arrestimeve e vrasjeve të anëtarëve e udhëheqësve të UÇK-së e LKÇK-së. Madje në rajonin e Llapit e të Prishtinës veç kishte ndodhur ky afrim e bashkim në aktivitete të përbashkëta që prej fundit të vitit 1997. Por pas marsit 1998, kur lufta veç shpërtheu ishte e nevojshme që sa më shpejtë që ishte e mundur të bashkoheshin forcat çlirimtare në mënyrë që të konsolidohej lufta çlirimtare. Kështu KP i LKÇK-së i udhëhequr nga Bahri Fazliu-Gzimi caktoi si negociator me UÇK-në dy anëtarët e tij Sabit Gashin dhe Fatmir Humollin (Sh.Klinaku, 2000).

UÇK pjesën e udhëheqjes politike të luftës dhe të afrimit të forcave të tjera u përpoq ta bënte përmes krijimit të drejtorisë politike dhe caktimit të përfaqësuesve politik e mbi të gjitha me caktimin e Adem Demaçit si përfaqësues politik për krijimin e institucioneve në Prishtinë (Gashi, 2004, f.240). Debate për krijimin e Frontit për Çlirimin e Kosovës janë zhvilluar edhe brenda strukturave të LPK-së për shkak se ajo në programin e saj e ka pas synim krijimin e një Fronti të tillë. Muhamet Kelmendi për këtë dështim akuzon një pjesë të bashkëpunëtorëve të LPK-së dhe atyre të UÇK-së si Xhavit Halitin, Azem Sylën, Hashim Thaçin e Kadri Veselin sipas të cilit del se pas marrjes nën kontroll të UÇK-së e më vonë edhe të LPK-së, ata u deklaruan se vetë UÇK-ja e ka bazën politike dhe se nuk ka nevojë për organizim tjetër politik dhe as për ndonjë front (M.Kelmendi, 1999). Ashtu siç u theksua më lartë edhe pas ndryshimeve në LPK pas majit të vitit 1998 ideja e frontit u zëvendësua me idenë e përfaqësimit përmes Adem Demaçit, si përfaqësues për krijimin e institucioneve në Prishtinë, përkatësisht të krijimit të një Asambleje Kombëtare dhe përfaqësuesve të tjerë politik, përfshirë Hashim Thaçin si drejtor politik i cili çdo herë e më tepër do të dal si figura qendrore e UÇK-së.

Përkundër faktit se një pjesë e marrëveshjes në mes të LKÇK-së dhe UÇK-së mbeti pa u realizuar, kjo marrëveshje ishte një hap i madh dhe i rëndësishëm drejt bashkimit të krejt potencialit luftarak nën një komandë në luftën çlirimtare. Ky bashkim përkundër dallimeve politike e konceptuale, ishte sinjal për të gjithë sesi duhet bërë bashkë në momentet qenësore për fatet e vendit dhe të kombit. Gjithashtu ky bashkim ishte edhe një sihariq për të gjithë luftëtarët e lirisë, militantët e çlirimit të cilët kishte kohë që e kërkonin këtë bashkim. Fatkeqësisht ky bashkim nuk u përcoll edhe me unifikimin e faktorëve të tjerë, duke e dëmtuar rëndë luftën

çlirimtare dhe rezultatet e saj me përçarjet që sillte ky mos bashkim. Sidomos i rëndë për luftën do të ishte raporti në mes të UÇK-së dhe qeverisë së Bukoshit (i dëshmuar edhe përmes këtij të fundit), e cila përmes Ministrisë së Mbrojtjes në Tiranë kishte krijuar Forcat e Armatosura të Republikës së Kosovës, të njohura si FARK (Gashi, 2004, f.67, 77-79). Edhe pse luftëtarët ditën t'i tejkalojnë edhe këto ndarje siç ishte organizimi i përbashkët i sulmit në Koshare në prill të vitit 1999, kjo situatë në të vërtetë e ka dëmtuar shumë luftën çlirimtare.

3.12.1 Viti 1997 vit i kthesave politike

Viti 1997 do të ishte vit i zhvillimeve dramatike në Kosovë. Pas dëshpërimit me Konferencën e Dejtonit lëvizja e politikës së luftës çlirimtare kishte filluar të marrë terren. UÇK prej vitit 1996 i kishte intensifikuar goditjet në caqet policoro-ushtarake të regjimit serb e LKÇK-ja e kishte intensifikuar punën e agjitacionit dhe propagandës, zgjerohej vazhdimisht dhe planifikonte edhe ajo të kalonte në fazën e aksioneve luftarake. Në një situatë të tillë goditen te dy organizatat në një fushatë të gjerë të arrestimeve të janarit dhe shkurtit të vitit 1997 e me ç'rast vritet një prej udhëheqësve të UÇK-së Zahir Pajaziti me bashkëpunëtorët Edmond Hoxhën dhe Hakif Zejnullahun. Më pas gjykimet e mbajtura ndaj pjesëtarëve të LKÇK-së dhe UÇK-së do të kenë një jehonë mobilizuese, ndonëse arrestimet dhe ndjekjet i kishin goditur rëndë te dy organizatat. Në gjykimin ndaj pjesëtarëve të LKÇK-së do të bënin efekt fjalët e udhëheqësit të saj Avni Klinakut (i cili u dënua me 10 vite burg) i cili jo vetëm e bëri të ditur se LKÇK ekziston por në fjalën përmbyllëse më 28 maj 1997, theksoi se “do të isha njeriu më i lumtur nëse problemi i Kosovës do të zgjidhej në mënyrë paqësore. Ngase ne jo që e kemi zgjedhur rrugën e luftës, por na ka mbetur e vetmja rrugë” (A.Klinaku, 1997/1998, f.171), për të shtuar në fund të fjalës së tij përmbyllëse se “jam i bindur se populli im do ta gjejë rrugën e vërtetë, dhe aspak nuk më intereson dënimi që do të ma jap ky gjyq” (f.171). Edhe një ndër udhëheqësit e UÇK-së, Nait Hasani (i dënuar me 20 vite burgim) në procesin tjetër gjyqësor në dhjetor të vitit 1997 në fjalën përfundimtare do të theksojë: “Mund të më dënoni edhe me 101 vjet burg, por asgjë nuk mund ta ndalë procesin historik të pavarësimit të Kosovës” (Hasani, 1997/2003, f.225). Në të njëjtën kohë filloi të gjallërohej lëvizja studentore për lirin e hapësirave universitare nën kryesimin e Unionit të Pavarur të Studentëve të Universitetit të Prishtinës e cila përkundër kundërshtimeve të Rugovës dhe LDK-së arriti të organizojë një protestë masive prej më se 20,000 pjesëmarrësve më 1 tetor 1997, e cila u shpërnda brutalisht nga policia serbe e përcjell edhe me arrestime të rektorit të UP-së Ejup Statovcit dhe disa prej liderëve studentorë si Bujar Dugolli, Albin Kurti etj. (Judah, 2000a). Krejt kjo situatë cilësohet e ndryshme i shtoi zërat për ndryshimin e kursit të politikës dhe rrjedhimisht bëri që edhe bashkësia ndërkombëtare të jetë më e zëshme me nisma diplomatike për fillimin e një dialogu në mes të Kosovës dhe Serbisë. Tensionimi i situatës dhe rreziku i kryengritjes shqiptare kishte shqetësuar ndërkombëtarët (Fazliu, 1997d/1998). Qëndrimet e bashkësisë ndërkombëtare vazhdonin të ishin ato që ishin etabluar tani më një kohë e të cilat u ripohuan edhe nga letra e ministrave të punëve të jashtme të Gjermanisë dhe Francës (Kluas Kinkel dhe Hubert Vedrin) drejtuar Millosheviqit në vitin 1997 se “as pavarësi e as status quo-ja e tanishme nuk mund të jenë bazë për një rregullim paqësor afatgjatë. Një zgjidhje e qëndrueshme në nivel evropian duhet të parashikohet me status të posaçëm në Kosovë që do t'i përgjigjet zhvillimeve demokratike. Kështu si është situata e tanishme në Kosovë kërcën destabilizimin e gjithë rajonit” (Kinkel & Vedrin, 1997, cituar nga Fazliu, 1997d/1998, f.167).

Këto nisma filluan të dinamizoheshin sidomos në vitin 1997 e të cilat përkundër se nuk përkrahnin pavarësinë e Kosovës gjenin një mbështetje në Prishtinë. Ibrahim Rugova skeptik si

gjithnjë jo vetëm në metodat e luftës së armatosur por edhe në vetë ekzistencën e UÇK-së në një intervistë për të përjavshmen zvicerane “Facts” duke komentuar nismën franko-gjermane në të cilën ishte propozuar statusi special për Kosovën theksonte se ndonëse ky propozim “nuk përmbush qëllimet tona, por së paku na jep shpresë” (“Ne Duhet Të Jemi Të Kujdesshëm”, 1997/2003, f.218). Për më tepër diku prej vitit 1996 e deri në atë 1998 deklaratat e udhëheqësve të lëvizjes pacifiste shqiptare në Kosovë jepnin sinjale se ata nuk dinin gjë për aksionet e armatosura të UÇK-së. Madje ata linin të nënkuptohej se aksionet e UÇK-së se mund të ishin provokim serb, dhe konsideronin se edhe vetë UÇK-ja mund të ishte një krijesë e tillë. “Unë mendoj se nuk ekziston një organizatë e tillë” (“Incidentet Në Kosovë u Keqpërdorën”, 1996/2003, f.59), “ne nuk kemi informacione se ekziston UÇK-ja dhe në emër të saj mund të paraqiten shërbime të ndryshme...Dënojmë edhe një herë shpërthimin terrorist të autobombës në Prishtinë, si një moment i rrezikshëm për gjendjen e rëndë në Kosovë dhe kërkojmë që këtë rast ta hulumtojë FBI dhe Interpoli...” (“Ne Nuk Kemi Informacione”, 1997/2003, f.119), “mund të jetë që këtë e kryejnë shërbimet sekrete serbe me qëllim që në këtë mënyrë ta diskreditojnë çështjen e Kosovës dhe të shqiptarëve dhe që ‘të duket se shqiptarët janë terroristë’” (“Intervistë e Kryetarit Rugova”, 1997/2003, f.181), “...sipas të gjitha gjasave është fjala për njerëz të frustruar. Parimisht, është e pamundur konsituimi i një organizate të tillë, ngase ne jemi të kontrolluar rigorozisht në çdo rrafsh jetësor. UÇK mund t’i shërbej regjimit serb si pretekst për një fushatë të re represive” (“Ne Duhet Të Jemi Të Kujdesshëm”, 1997/2003, f.218); “nuk e përjashtoj ekzistencën e një grupi shqiptarësh të mllefosur, mirëpo njëkohësisht jam i bindur se spekulimet lidhur me një ushtri çlirimtare dhe veprat e kryera prej saj janë ireale” duke shtuar se ai është i bindur për “involvimin e shërbimit sekret serb në këtë çështje” (“Pjesë Nga Intervista e Dr.Rugovës”, 1998/2003, f.240). Këto deklaratat kur të vendosen në kontekstin e kohës janë më së paku të çuditshme. Pavarësisht besimit të Rugovës në rezistencën paqësore ishte e paarsyeshme që në vitet 1997 e 1998, pasi që ishin arrestuar e vrarë krerë të UÇK-së e LKÇK-së, pas kishte ndodhur dalja publike e UÇK-së më 28 nëntor 1997 në Drenicë e pas sulmeve e luftimeve në Qirez, Likoshan e Prekaz në fillim të marsit 1998, të kishte deklaratat në të cilat hidheshin dyshime mbi ekzistencën e UÇK-së. Për më tepër kjo qasje në vazhdimësi linte një hije dyshimi se pas UÇK-së mund të ishin shërbimet serbe. Ky dyshim bartej edhe tek një pjesë e qytetarëve dhe raportit që ata ndërtonin me rezistencën e armatosur. Andaj ky diskurs me kohën dëmtoi rëndë marrëdhëniet jo vetëm në mes të lëvizjes pacifiste dhe asaj të luftës së armatosur, por dëmtoi rëndë më pas edhe përpjekjet për bashkimin e të gjitha forcave politike në një përpjekje të përbashkët kundër Serbisë, përkatësisht krijimin e një fronti të përbashkët lufte.

Sigurisht se një qëndrim i tillë inkurajohej ndonjëherë edhe nga qëndrimet e bashkësisë ndërkombëtare. Një moment i cili goditi sidomos atë që mund të quhej krah i luftës, ishte deklaratat e përfaqësuesit të posaçëm amerikan për rajonin Robert Gelbard i cili më 23 shkurt 1998 në Prishtinë pasi kritikoi veprimet e policisë serbe deklaroi: “Ne i dënojmë ashpër aksionet terroriste në Kosovë. UÇK-ja është pa asnjë dyshim, një grup terrorist” (Gelbard, 1998, cituar nga Judah, 2000a, f.138). Sipas Tim Judah kjo deklaratë ishte një moment kthese, sepse SHBA-të pa qëllim u duk se ia dhanë Millosheviqit dritën e gjelbër për të vepruar. Kjo sipas tij ishte hera e dytë kur Millosheviqi i kishte keqkuptuar deklaratat amerikane dhe kishte vepruar. Hera e parë kishte qenë në qershor të vitit 1991 kur deklaratat e James Baker ish sekretarit të shtetit se SHBA-të nuk e favorizojnë shkëputjen e Sllovenisë dhe Kroacisë u shfrytëzua që të sulmohej Sllovenia katër ditë më vonë (Judah, 2000a). Si rezultat i kësaj deklarate, më vonë Gelbard e ashpërsoi gjuhën me Millosheviqin çka bëri edhe ndërprerjen e kontakteve në mes të tyre dhe mundësoi hyrjen në skenë të Richard Hollbrukut i cili do të bëhej figura kryesore që do ta

menaxhonte raportin me Beogradin deri në fillimin e bombardimeve. Sidoqoftë pozicioni i shteteve që njiheshin si Grupi i Kontaktit nuk kishte evoluar drejt pavarësisë as në këtë periudhë. Madje këtë e theksonte vetë Madeleine Albright në vjeshtën e vitit 1998, kur duke iu kërcënuar Millosheviqit për të ndalur krimet në Kosovë dhe tërhequr trupat ushtarake e policore nga Kosova theksonte se “Ne ia kemi bërë shumë të qartë Millosheviqit dhe kosovarëve se ne nuk e përkrahim pavarësinë e Kosovës – se ne e duam Serbinë jashtë nga Kosova, e jo Kosovën jashtë nga Serbia” (Albright, 1998, marrë nga Judah, 2000a, f.184).

3.12.2 Fillimi i luftës çlirimtare

Më 5 mars të vitit 1998, me sulmin ndaj Adem Jasharit i cili ishte njëri ndër udhëheqësit e UÇK-së, e i cili e kishte filluar herët rezistencën e armatosur kundër pushtetit të Millosheviqit, dhe me likuidimin e familjes së tij dhe të atij vetë pas një rezistence tre ditore, mund të konsiderohet se filloi lufta në Kosovë (Pettifer, 2012/2013). Pushteti serb nuk u kursye në inkursionet e tij policoro-ushtarake të godas civil, përfshirë gra e fëmijë dhe të dëmtojë pronën private të popullsisë civile, duke shkaktuar që në fillimet e luftës shkelje të rënda të nenit të 3-të të Konventave të Gjenevës si dhe të Protokollit të II-të të këtyre konventave, përkatësisht që në fillim duke shkaktuar krime të luftës si dhe krime kundër njerëzimit. Dhuna sistematike me elemente gjenocidale u rritë sidomos gjatë periudhës së bombardimeve të NATO-s prej 24 marsit deri në çlirimin e Kosovës më 11 qershor 1999, kur pushteti serb filloi luftën totale ndaj UÇK-së si dhe popullsisë civile shqiptare duke zbatuar edhe operacionin “Patkoi”, që kishte për qëllim dëbimin e shqiptarëve nga Kosova. Një politikë e tillë kishte për qëllim spastrimin etnik të Kosovës dhe krijimin e një gjendjeje të re faktike pas luftës në Kosovë, gjendje e cila do të kishte ndikim edhe në zgjidhjen politike të statusit të Kosovës. Zimmermann (1999) konsideron se kjo politikë kishte për qëllim zhbërjen e UÇK-së. Ai konstatonte se deri sa UÇK ishte krijuar si pasojë e veprimeve të Millosheviqi dhe kushteve që kishte krijuar regjimi i tij, çdo shkatërrim i saj do të ishte i përkohshëm dhe ajo do të ngjallej prapë përderisa kushtet të mbeteshin të njëjta. Andaj ai “vendosi ta heq qafe të gjithë popullatën shqiptare përmes dëbimit dhe përmes vrasjeve kur ishte e këshillueshme dhe e udhëzueshme” (Zimmermann, 1999, f.235). Në anën tjetër Ukshin Hoti nga burgu në vitin 1998 e konsideronte daljen e UÇK-së në skenë dhe shpërthimin e kryengritjes si reagim ndaj një periudhe të gjatë të nëpërkëmbjes dhe anashkalimit të dinjitetit e të unit kolektiv kombëtar (Kadare & Hoti, 1998/2000, f.130).

Nuk ka dyshim se lufta e UÇK-së si shprehje e vullnetit të shqiptarëve për liri, pavarësi, çlirim e bashkim kombëtar ishte reagim i mohimit të të drejtave të shqiptarëve për gati se një shekull nën administratat e ndryshme serbe, e serbo-jugosllave. Reagimi ndaj luftës së UÇK-së, jo vetëm se ishte jo-proporcional, por shteti serb me terrorin e organizuar ndaj popullatës civile, që rezultoi me masakra, dhunime, djegie të shtëpive e spastrim etnik bëri që edhe bota Perëndimore të ndërhyjë ushtarakisht. UÇK-ja dhe populli shqiptar ishin të përgatitur për një luftë më të gjatë (Peritt, 2008). Sidomos reagimi i shtetit serb bëri që bota demokratike të ndërhyjë për të mbrojtur popullsinë civile si dhe për të ndalur një përhapje të një konflikti më të gjerë në rajon. Sipas senatorit të atëhershëm, presidentit Joe Biden (2000), Millosheviqi ishte arsyeja kryesore e ndërhyrjes. Dhe atë për shkak të rolit të tij në luftërat në ish-Jugosllavi dhe të historisë së tij të rrënimit të autonomisë në vitin 1989 e deri tek ndërhyrjet ushtarake në vitin 1998. Kështu katastrofa humanitare ishte arsye e mjaftueshme sipas Bidenit, por kur kjo kombinohej me mundësinë e destabilizimit të rajonit e me mundësinë që në luftë të përfshihen dy anëtarë të NATO-s, si Turqia e Greqia, në anë të kundërta atëherë çështja e ndërhyrjes bëhej e pa

rezistueshme (Biden, 2000, f.xiv). Kjo ndërhyrje që solli edhe dëbimin e forcave serbe ishte edhe preludi për shpalljen e pavarësisë së Kosovës në vitin 2008. Kjo ka bërë që shumë autorë ta trajtojnë me respekt luftën e UÇK-së. Sipas Tim Judah (2008), ajo është “një nga organizatat ushtarake më të suksesshme në histori” (f.77), duke shpjeguar se ajo edhe pse nuk është se fitoi ndonjë betejë u shfaq në skenën e historisë në vendin dhe kohën e duhur dhe me ndihmën e NATO-s e realizoi misionin e çlirimit të Kosovës.

Profesori Henry Perritt (2008) e konsideron se UÇK-ja ka zhvilluar një luftë model të Gjeneratës së Katërt të Luftës. Sipas Kolonelit Thomas X.Hammes (cituar nga Perritt, 2008, f.67): “Gjenerata e katërt e luftimeve, për ndryshim prej gjeneratave të tjera të luftimit, nuk synon të fitojë duke i mposhtur forcat ushtarake të armikut. Në vend të kësaj, në mënyrë të drejtpërdrejtë i sulmon mendjet e vendimmarrësve të armikut për ta shkatërruar vullnetin politik të armikut. Luftërat e gjeneratës së katërt janë të gjata – që maten jo me muaj por me dekada”. Sidoqoftë ndonëse lufta në Kosovë i ka shumë prej karakteristikave të luftës së gjeneratës së katërt, ajo përfundoi shumë më shpejt me fitore sesa kushdo që kishte parashikuar kur ajo filloi pas masakrës së Prekazit. Sipas profesorit Perritt një sërë rrethanash kanë ndikuar në suksesin e shpejtë të UÇK-së. Dy prej tyre ishin prezentë që para vitit 1995 e ato ishin ndryshimet e rrethanave gjeopolitike të Fuqive të Mëdha dhe nacionalizmi shqiptar. Tri të tjerat si p.sh. zhbërja e Traktatit të Varshavës, ndjeshmëria ndërkombëtare ndaj shkeljeve të të drejtave të njeriut nga ana e Millosheviqit, si dhe zgjimi i rinisë dhe udhëheqja e saj në mënyrë të mençur u kombinuan në fund të viteve 1980’ dhe fillim të viteve 90’ për ta shtruar rrugën për luftën e armatosur në Kosovë (Perritt, 2008, f.14). Për më tepër sipas Perritt, UÇK-ja kishte një përparësi që në politikën e saj nuk hynin përdorimi i metodave terroriste dhe goditja ndaj caqeve civile. Sipas tij kjo përveç se traditë e rezistencës shqiptare i kishte edhe këto arsye: “Sulmet e tilla do ta minonin strategjinë thelbësore për ta nxitur intervenimin e Perëndimit; ato ishin të huaja për kulturën e rezistencës së shqiptarëve kosovarë; ato nuk ishin taktikisht të nevojshme; dhe ato do ta pakësonin përkrahjen popullore në Kosovë” (Perritt, 2008, f.67)

3.12.3 Serbia vs. UÇK-së në reagim dhe qëllim

Nuk ka dyshim se qëllim i Millosheviqit dhe shtetit serb pas fillimit të luftës ishte vazhdimi i mbajtjes së kontrollit ndaj Kosovës dhe për këtë qëllim edhe shkatërrimi i UÇK-së. Në rrethana të favorshme synonte të realizonte edhe shpërnguljen e shqiptarëve dhe spastrimin etnik, ashtu siç bëri në periudhën e bombardimeve të NATO-s. Në anën tjetër UÇK-ja synonte çlirimin e Kosovës, pavarësinë e saj dhe edhe bashkimin me Shqipërinë (edhe pse çështja çlirimit, pavarësisë dhe bashkimit ishte në atë kohë një projekt jo fort i ndashëm siç u bë më vonë). Ajo synonte që përmes luftës së armatosur ta çlironte Kosovën, por gjithnjë duke bërë që kjo të ndodhte më shpejt përmes ndihmës nga Perëndimi. Do t’i paraqesim më poshtë qëllimet e të dy palëve, ashtu siç i ka parë profesori Perritt (2008).

Për t’i arritur qëllimet e tij Millosheviqi duhej që të:

1. Asgjësonte UÇK-në, duke e goditur udhëheqjen e saj dhe duke i frikësuar dhe shpërndarë luftëtarët e saj;
2. Izolonte UÇK-në duke e bllokuar kufirin me Shqipërinë, të vetmen rrugë të mundshme përmes së cilës UÇK-ja mund të furnizohej me armë;

3. Mbante të hapur rrugën e furnizimit për trupat serbe përmes rajonit të Llapit;
4. Mbante dhe mundësisht ta rriste përkrahjen e popullsisë civile në Kosovë për institucionalistët e rrugës paqësore;
5. Bindte bashkësinë ndërkombëtare se përpjekjet e tij për të asgjësuar UÇK-në ishin çështje të politikës së brendshme brenda prerogativave të tij sovrane dhe kështu ta largonte mundësinë e ndërhyrjes ndërkombëtare që do ta zvogëlonte ose eliminonte kontrollin e tij mbi Kosovën. (Perritt, 2008, f.47)

Siç e thekson me të drejtë profesori Perritt (2008) tri qëllimet e para strategjike binin ndesh me dy të fundit. Sepse sa më shumë realizoheshin tri të parat, aq më shumë rritej përkrahja popullore për UÇK-në, por edhe ndërhyrja ndërkombëtare bëhej çdo herë e më e mundshme. Në anën tjetër qëllimet strategjike të UÇK-së dhe objektivat e saj ishin:

1. Të tregojë se është e mundshme të rezistohet;
2. Të mbijetojë përpjekjet e regjimit të Millosheviqit për ta asgjësuar atë;
3. Të eliminojë pjesëtarët kyç të policisë dhe ushtrisë serbe, si dhe të aparatit të sigurimit, duke përfshirë edhe bashkëpunëtorët dhe spiunët shqiptarë;
4. Të mbrojë civilët;
5. Të mbajë të hapur rrugët e furnizimit me armatim përmes Shqipërisë;
6. Të ndalojë të rrugët serbe të furnizimit përmes rajonit të Llapit;
7. Të ndërtojë simpati ndërkombëtare, duke i ngulitur në diskursin gjeopolitik idetë se forcat serbe në Kosovë përfaqësojnë një okupim të huaj që në mënyrë të vazhdueshme i shkelin të drejtat e njeriut, se rezistenca është duke u ndërtuar dhe nuk mund të eliminohet, dhe se luftëtarët e UÇK-së nuk janë terroristë. (Perritt, 2008, f.62-63)

UÇK-ja, konsideronte Perritt (2008) e kishte problemin kryesor strategjik të pajtonte objektivat tre dhe shtatë, rrjedhimisht të bindte bashkësinë ndërkombëtare se goditjet që ua bënte caceve serbe nuk kishin karakter terrorist. Sipas tij pajtimi i këtyre objektivave u arrit në mënyrë të shkëlqyer edhe pse ndjekja e luftëtarëve të UÇK-së pas luftës sipas tij edhe njëherë e rihap debatin nëse realizimi i objektivit ishte ndjekur në mënyrë legjitime nga ana e UÇK-së (Perritt, 2008).

3.12.4 Reagimi i shtetit serb gjatë luftë: dhuna e terrori ndaj popullsisë civile

Si rezultat i një politike të tillë të dhunës sistematike shtetërore afër 863,000 shqiptarë u dëbuan për në Shqipëri e Maqedoni të Veriut dhe dikur rreth 590,000 u zhvendosën brenda Kosovës (IICK, 2000, f.90; Perritt, 2008, f.138). 119,000 shtëpi u dogjën, mbi 10,000 persona u vranë, prej tyre afër 8,000 civilë, shumica e të cilëve shqiptarë, me qindra mijëra shtëpi u dogjën e afro 20,000 gra u përdhunuan (IICK, 2000, f.306-310). Sipas të dhënave të mbledhura nga terreni dhe të kombinuara edhe me ato të organizatave të tjera e të përmbledhura në Libri i Kujtimit të Kosovës nga Fondi për të Drejtën Humanitare (më tej FDH) dhe Fondi për të Drejtën Humanitare të Kosovës (më tej FDHK) gjatë periudhës 1 janar 1998 - 14 qershor 1999 në Kosovë numri i atyre që kanë humbur jetën është 10,122. Nga ky numër janë 8,701 shqiptarë, prej tyre 7,346 civilë; 1,191 serbë, prej tyre 385 civilë serbë; dhe 230 romë (FDH & FDHK,

2015).¹⁰ Deri më sot kanë mbet ende 1,647 të zhdukur (shumica shqiptarë, por prej tyre janë edhe 360 serbë dhe 200 të komuniteteve të tjera) (Komunikatë e Komisionit Qeveritar për Persona të Zhdukur, 11.12.2018). Intervenimi i NATO-s si i pari intervenim ndërkombëtar humanitar e i bazuar në parimet e mbrojtjes së popullsisë civile mori edhe më tepër legjitimitet nga veprimet që pushteti serb ndërmerrete përderisa vazhdonte fushata e bombardimeve. Në këtë periudhë pushteti serb dhe ushtria serbe përmes operacionit “Patkoi” kishin vendosur që njëherë e mirë ta zgjidhin çështjen e Kosovës dhe atë shqiptare, përmes asgjësimit të UÇK-së dhe zhdukjes së bazës së saj - dëbimit të shqiptarëve nga Kosova duke e shfrytëzuar bombardimin e NATO-s. Me dëbimin e shumicës së shqiptarëve zgjidhej çështja e Kosovës njëherë e mirë sipas recetës së Millosheviqit dhe nacional-shovinizmit serb (Beaumont & Wintour, 1999; HRW, 2002; Mahmuti, 2015; Fevziu & Haxhiu, 2020).

Në anën tjetër duhet theksuar se ajo që më së paku deri më tani është trajtuar në Kosovë, qoftë nga drejtësia ndërkombëtare, qoftë nga ajo vendore është çështja e dhunës seksuale. Si rezultat i kësaj situatë në Kosovë ndaj viktimave të dhunës seksuale ka ndodhur padrejtësi e trefishtë. Së pari padrejtësia u krye në formë krimi nga ana e pjesëtarëve të formacioneve serbe. Së dyti në formë heshtjeje nga ana e familjeve. Dhe e treta përmes mos reagimit dhe mos-vendosjes në vend të drejtësisë ndërkombëtare por edhe nga ana e shoqërisë dhe institucioneve të Kosovës.

Dhuna seksuale ndonëse e vjetër sa ekzistenca e luftërave njerëzore, si krim kundër njerëzimit filloi të trajtohej vetëm pasi filluan luftërat në ish-Jugosllavi, përkatësisht me ngritjen e Tribunalit Ndërkombëtar Penal për ish-Jugosllavinë. Kështu në statutin e vitit 1993 të këtij Tribunali e po ashtu edhe me Statutin e Romës përmes së cilit në vitin 2002 u themelua Gjykata Ndërkombëtare Penale, përcaktohej se dhuna seksuale është krim kundër njerëzimit (Statuti i Tribunalit Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavi, 1993, neni 5 [g]; Statuti i Romës, 2002, neni 7[g]). Futja e dhunës seksuale si një krim kundër njerëzimit mu në periudhën e luftërave në ish-Jugosllavi dëshmon për përdorimin e saj si një mjet politik për të frikësuar dhe demoralizuar popullatën e kundërshtarit, për ta goditur edhe në moral dhe nderin familjar kundërshtarin e sidomos popullsinë civile dhe si rrjedhojë për të krijuar kushtet që ajo të lëshojë vendin. Zbatimin më sistematik të kësaj metode e kanë realizuar forcat serbe kudo në ish-Jugosllavi dhe të njëjtën metodë e kanë përdorur sistematikisht dhe në mënyrë të gjerë edhe në Kosovë. Përdorimi sistematik i kësaj metode nga forcat serbe nuk lë hapësirë për të dyshuar se kjo ishte pjesë e planifikimit për spastrimin etnik të Kosovës sidomos gjatë periudhës së pranverës së vitit 1999. Sipas Human Rights Watch (2000) “Përdhunimi e dhuna seksuale ishin gjithashtu elementë të fushatës. Përdhunimet e grave shqiptare nuk përbëjnë akte të rralla e të izoluara të kryera nga individë të veçantë, por ishin instrumente për të terrorizuar popullsinë civile, për të zhvatur para nga familjarët e për të shtrënguar njerëzit ta braktisnin Kosovën” (f.8).

Llogaritet nga të dhëna të organizatave të ndryshme se diku rreth 20,000 femra kryesisht shqiptare janë dhunuar në Kosovë nga pjesëtarët e forcave serbe (qoftë ato paramilitare, qoftë ato të rregullta). Kohëve të fundit ka një rikthim të kësaj teme në agjendën e opinionit publik por edhe të institucioneve të vendit. Kësaj situatë i ka ndihmuar edhe dëshmia publike në vitin 2018 e Vasfije Krasniqit – Goodman për rastin e dhunimit të saj por edhe të dështimit të drejtësisë ndërkombëtare (UNMIK e EULEX) dhe asaj vendore në atë rast (Krasniqi – Goodman, 2018). Momenti i krijuar ka bërë që të ketë një mobilizim më të madh rreth kësaj çështjeje. Sidoqoftë

¹⁰ Për periudhën 15 qershor 1999-dhjetor 2000 në Kosovë kanë humbur jetën ose janë zhdukur 1,256 persona, prej tyre 717 serbë, 307 shqiptarë dhe 233 romë. Sipas këtij raporti për periudhën 1 janar 1998-31 dhjetor 2000 në Kosovë kanë humbur jetën ose janë zhdukur 13,535 persona (FDH & FDHK, 2015).

ende është larg për t'u vendosur drejtësia në rastin e dhunës seksuale në Kosovë ndonëse në planin e riparimit financiar është duke u bërë një punë e mirë që viktimat e dhunës seksuale të marrin një ndihmë financiare.¹¹

Zbardhja e drejtësisë për dhunimet seksuale në Kosovë nuk është vetëm një obligim ndaj viktimave seksuale por edhe obligim ndaj të vërtetës së luftës në Kosovë. Nga drejtësia nuk ka humbës, ka vetëm fitues. Drejtësia është rruga më e mirë drejtë shërimit dhe pajtimit. Siç ka thënë Martin Luter King (1963): “Padrejtësia kudo, është kërcënim për drejtësinë gjithkund” (para.3). Në këtë drejtim forumet ndërkombëtare, e sidomos institucionet si Këshilli i Evropës që për themel kanë të drejtat e njeriut do të duhej të shërbenin si dera e parë që do të hapej për rivendosjen e drejtësisë.

3.13 Ndërhyrja ndërkombëtare: prej ndërhyrjes politike në atë ushtarake

Siç u theksua disa herë në këtë punim qëndrimi i bashkësisë ndërkombëtare, e posaçërisht i shteteve të Grupit të Kontaktit (SHBA-të, Britania e Madhe, Franca, Gjermania dhe Italia dhe Rusia), ndonëse kritik në raport me politikën e Millosheviqit nuk shkonte më shumë sesa autonomi të gjerë për Kosovën. Nuk ka dyshim se dallime në mes të demokracive perëndimore dhe Rosisë kishte vazhdimisht brenda vendeve të Grupit të Kontaktit, dallime që në fund do të ravigjëzohen plotësisht e do të mbesin të tilla deri në ditët e sotme. Është e vërtetë se do të mbahej mend ‘paralajmërimi i Krishtlindjes’ i presidentit Bush më 24 dhjetor 1992 dërguar Millosheviqit se “në rast të luftës në Kosovë të shkaktuar nga aksionet e Serbisë, SHBA-ja do të jetë e gatshme të përdorë forcën ushtarake kundër serbëve në Kosovë dhe në Serbi” (Bush, 1992/2000, f.65). Sidoqoftë në planin e statusit të Kosovës qëndrimet amerikane dhe kërkesat e shqiptarëve të Kosovës ishin larg pajtueshmërisë. Kjo çështje më lart u trajtua edhe përmes deklaratave të ish-ambasadorit Zimmermann dhe zyrtarëve të tjerë të lartë amerikan. Fillimi i luftës e dinamizoi diplomacinë ndërkombëtare dhe e ngjalli punën e Grupit të Kontaktit dhe të KS të OKB-së. Sidoqoftë përpjekjet e diplomacisë ndërkombëtare ishin të orientuara drejt ndaljes së luftimeve, duke e dënuar terrorin e ushtrisë dhe policisë serbe, por edhe duke e dënuar, pa e përmendur, UÇK-në si terroriste, duke e përkrahur lëvizjen pacifiste dhe duke kërkuar fillimin e bisedimeve për një zgjidhje kompromisi që nuk do të ishte as pavarësi e as *status-quo* (Contact Group, 1998a/2000; Contact Group 1998b/2000; UNSCR 1160, 1998/2000; UNSCR 119, 1998/2000). Sidoqoftë me fillimin e luftimeve ajo që ndryshoi gradualisht ishte kritika dhe presioni në rritje ndaj Millosheviqit, sidomos pas ofensivës së verës dhe vjeshtës së vitit 1998 ndaj UÇK-së me ç'rast ndodhën një sërë masakrash në rajonin e Drenicës por edhe në rajonet e tjera të Kosovës. Kjo ishte periudha kur SHBA-të për herë të parë fillojnë të trajtojnë seriozisht ndërhyrjen ushtarake në Kosovë, nëse Millosheviqi nuk do t'i plotësonte rezolutat e Këshillit të Sigurimit të OKB-së. Zellit amerikan në atë kohë i mungonte përkrahja e aleatëve të tjerë, të cilët kërkonin që çdo ndërhyrje të shkonte përmes KS të OKB-së. Rusët ndonëse paralajmëronin veton në KS, e bënë të qartë se një ndërhyrje ushtarake jashtë vendimmarrjes së OKB-së më së shumti do të ishte ballafaquar me një reagim politik rus e jo më shumë. Hollbrooke (cituar nga Judah, 2000a, f.183) shpjegonte pozicionin e qartë të ministrit rus të punëve të jashtme Igor

¹¹ Pensioni që ndan shteti i Kosovës për viktimat e dhunës seksuale është 230 euro. Sipas Komisionit Qeveritar për Njohjen dhe Verifikimin e Personave të Dhunuar Gjatë Luftës, deri në nëntor të vitit 2020 kanë aplikuar 1,361 persona prej të cilëve 894 e kanë marrë statusin e viktimës (Konushevci, 2021). Rregullimi i statusit të viktimës së dhunës seksuale është bërë përmes Rregullores (QRK) Nr. 22/2015 Për Përcaktimin e Procedurave për Njohjen dhe Verifikimin e Statusit të Viktimave të Dhunës Seksuale Gjatë Luftës Çlirimtare Të Kosovës.

Ivanov më 8 tetor 1998 se Rusia në rast të një ndërhyrjeje të NATO-s do të bëjë zhurmë politike por jo më shumë. Ajo do ta denonconte politikisht sulmin por në rast se çështja shkonte në KS të OKB-së, atëherë Rusia do ta vendoste veton. Në atë periudhë pas një negocimi të gjatë disa ditorë në mes të Holbrooke dhe Millosheviqit u arrit më 13 tetor 1998 marrëveshja për realizimin e kushteve të Rezolutës 1199 dhe u morën vesh që të ketë një prani civile ndërkombëtare në Kosovë si dhe të fillojnë bisedimet për autonomi. NATO i kishte aktivizuar dy urdhra (*ACTORD*) për sulme ajrore por i kishte shtyrë ato pa i anuluar. Si rezultat i kësaj marrëveshjeje do të krijohet misioni i OSBE-së – *KVM* (Misioni i Verifikimit të Kosovës) me 2,000 personel jo të armatosur, i cili do të kishte obligim realizimin e Rezolutës 1199 që përfshinte ndaljen e luftimeve, përgatitjen e terrenit për dialog politik, punën me partitë politike, vendosjen e prezencës së misionit në terren si dhe punën për organizimin e zgjedhjeve të lira kur palët të merreshin vesh. Njëkohësisht pjesë e marrëveshjes ishte që NATO të kishte të drejtë të bënte verifikimin në hapësirën ajrore si një element plotësues i KVM-së. Këto u përcaktuan përmes Rezolutës 1203 të KS të OKB-së (Agreement between Federal Government of Yugoslavia and the OSCE, 1998/2000; UNSCR 1203, 1998/2000; D.Auerswald, 2000, f.247-249). Në krye të misionit u vendos ambasadori amerikan William Walker.

Nuk ka dyshim që një armë e fortë në duar të shqiptarëve dhe UÇK-së ishte edhe mundësia e përhapjes së luftës dhe konfliktit në rajon e posaçërisht në Maqedoni. Disa aksione në fillim të luftës kishin bërë që amerikanët të reagojnë shpejt nga frika e përhapjes së luftës. Takimet në qershor të vitit 1998 të ambasadorëve Gelbard dhe Holbrook, të cilët çdonjëri ndaras nga tjetri kishin takuar në Zvicër përfaqësuesit e Grupit Politik të UÇK-së për Marrëdhënie me Jashtë, Bardhyl Mahmutin (udhëheqës i grupit) dhe Ramadan Avdiun, si dhe takimi i Holbrook me përfaqësuesit e UÇK-së në Junik në korrik të atij viti dëshmonin për fuqinë destabilizuese të luftës në Kosovë dhe për faktin se diplomacia amerikane po fillonte të bënte një hap cilësor, atë të komunikimit të drejtpërdrejtë të përfaqësuesëve të UÇK-së (Kiçmari, 1998/2017, f.28; Allbright, cituar sipas Islamit, 2021, f.228; Perritt, 2008, f.141-142; Fevziu & Haxhiu, 2020, f.128-131). Sipas Ramadan Avdiut (intervistë private, 25.08.2021) në këto takime, u kërkua që në këmbim të përkrahjes amerikane të mos përhapej lufta në Maqedoni si dhe të mos lejohej përfshirje e elementit ekstremist islamik (sidomos atij iranian). Po ashtu u rekomandua dhe u kërkua një bashkëpunim dhe koordinim edhe me lëvizjen paqësore të prirë nga Ibrahim Rugova (R.Avdiu, intervistë private, 25.08.2021; shih po ashtu Islami, 2021, f.281-283). Ndonëse takimi me diplomatët amerikan i Bardhyl Mahmutit dhe Ramadan Avdiut ishte i një rëndësie të veçantë për vendosjen e kanaleve zyrtare të komunikimit në mes të UÇK-ë dhe SHBA-ve dhe për krijimin e besimit fillestar në këto marrëdhënie, këto takime për opinionin publik ishin të panjohura. Ajo që bëri bujë, qoftë në opinionin e brendshëm, qoftë në atë të jashtmin ishte takimi i lartcekur i ambasadorit Holbrooke në një odë të Junikut me ushtarët e UÇK-së të prirë nga Hajdin Abazi alias Lum Haxhiu. Sabri Kiçmari (1998/2017) gjithashtu pjesë e Grupit Politik të UÇK-së për Marrëdhënie me Jashtë, duke komentuar këtë takim theksonte se

Takimi me Holbrookun në Junik hapi rrugë për forcimin e pozicionit politik dhe diplomatik të UÇK-së. Ne e interpretuam si njohje të legalitetit dhe legjitimitetit të UÇK-së nga administrata e SHBA-së dhe nga bashkësia ndërkombëtare në përgjithësi. Si rezultat, radhët e UÇK-së u rritën ndjeshëm. Gjuha e gazetarëve të huaj ndaj UÇK-së ndryshoi. Mundësia për komunikim me aktorët e bashkësisë ndërkombëtare u rrit. (Kiçmari, 1998/2017, f.28).

Në nën tjetër kur trajtohet mundësia e destabilizimit të situatës në rajon, duhet theksuar se Shqipëria ndonëse në pozitë të dobët edhe për shkak të zhvillimeve të vitit 1997, kujdesshëm,

por nuk hoqi dorë krejtësisht nga një kërcënim indirekt për mundësinë e cenimit të kësaj sigurie në rast të zgjerimit të luftës. Kështu edhe sipas Marc Weller (2001) shteti shqiptar ndonëse i dobët asnjëherë nuk pranoi tërësisht t'i kontrollohej kufiri me Kosovën nga ndërkombëtarët, duke luajtur gjithashtu në kartën e zgjerimit të konfliktit nëse ishte nevoja për të shpëtuar UÇK-në dhe shqiptarët në Kosovë. Se sa i madh ishte rreziku i përhapjes së konfliktit në rajon sidomos përfshirja e Shqipërisë dhe përhapja në Maqedoni dhe si rrjedhim sa ishte rajoni i rëndësishëm për interesat amerikane e pohon edhe sekretarja Albright në tetor të vitit 1998. Ajo theksonte se kërcënimin për intervenim ushtarak përveç komponentës humanitare e ka edhe atë të rrezikut të përhapjes së konfliktit në rajon (Albright, 1998/2000, f.276). Por edhe vetë deklaratat e Grupit të Kontaktit e përmendin herë pas here rrezikun e shpërndarjes së konfliktit në rajon (Contact Group, 1998a/2000, f.132).

Përpyekjet për të ndërmjetësuar në emër të Grupit të Kontaktit ndërmjet palëve prej muajit korrik të vitit 1998 e mori ambasadori amerikan në Shkup, Christofer Hill. Ai për një kohë prej disa muajsh, përmes asaj që u bë e njohur si 'diplomacia fluturuese' përgatiti disa drafte të marrëveshjes së përkohshme. Ndonëse këto drafte do të refuzoheshin nga Beogradi (qoftë ajo e 1 tetorit, qoftë ajo e 2 nëntorit 1998 por edhe ajo e 27 janarit 1999) ato do të vendosnin disa baza teorike që kanë një relevancë deri në ditët e sotme. Përderisa drafti i parë nuk i referohej statusit të Kosovës, ndonëse integriteti territorial i Jugosllavisë nuk prekej ai as nuk mbrohej në mënyrë eksplicite dhe më shumë se me përgjegjësitë e nivelit qendror të pushtetit, drafti merrej me pushtetin lokal. Duhet theksuar se shteti i mbetur pas shpërbërjes së RSFJ-së, ndonëse kishin mbetur vetëm Serbia dhe Mali i Zi, quhej Republika Federative e Jugosllavisë (RFJ), dhe kështu figuron në të gjitha dokumentet e asaj kohe. Me insistimin serb do të futej edhe koncepti i komuniteteve dhe të drejtave të tyre ndaras rregullimit të tyre brenda kornizës ligjore të Kosovës. Për komunitetet parashikoheshin të drejta të veçanta dhe mekanizma të veçantë. Ky koncept, që siç u tha do të ketë ndikimin në rregullimin e brendshëm të Kosovës deri në ditët e sotme, ishte një përpjekje serbe për të relativizuar faktin se në Kosovë shqiptarët ishin një shumicë dërmuese prej afro 90% të popullsisë. Ky modeli i komuniteteve ngjante pak me atë të Belgjikës, por në rrethana dhe kushte të Kosovës ishte i tillë që e bënte Kosovën jofunksionale. Kështu drafti i 2 nëntorit ndonëse u refuzua nga pala serbe ishte plotësuar nga një pozicion serb i dakorduar me Holbrukun si pjesë e marrëveshjes së 13 tetorit. Nuk kishte dyshim se drafti i fundit ishte një lëshim pe ndaj kërkesave serbe. Draftet ndonëse do të refuzoheshin edhe nga pala kosovare, ata ishin të interesuar të ishin pjesë e procesit kryesisht përmes kryenegociatorit 'jozyrtar' Fehmi Aganit (Weller, 2009/2011). Në anën tjetër drafti i 27 janarit, i cili do t'i paraprinte edhe fillimit të negociatave në Rambuje, ishte më i avancuar sa i përket statusit të Kosovës, duke e trajtuar atë gati në nivel republike, ndonëse raportet me Serbinë nuk i kishte shkëputur krejtësisht (Draft Kosovo Interim Agreement, 1999/2000, Kapitulli II, pjesa I, para.4 dhe Kapitulli V, para.1, f.434, 446). Sidoqoftë, ndonëse pala kosovare e prirë nga Fehmi Agani ishte më e prirë që t'i pranonte këto drafte, Serbia i refuzonte vazhdimisht (Weller, 2009/2011). Në anën tjetër kjo u refuzua nga Adem Demaçi i cili ishte përgjegjës nga UÇK për krijimin e institucioneve (Gashi, 2004).

3.13.1 Marrëveshja e Rambujesë

Momentet vendimtare do të vijnë pas masakrës së Reçakut më 15 janar të vitit 1999, masakër të cilën e denoncoi vetë kreu i delegacionit të KVM-së, ambasadori William Walker, i cili theksoi se ajo që kishte ndodhur në këtë fshat

ishte krim kundër njerëzimit” andaj edhe “ata që kishin dhënë urdhër për këtë krim duhej të jepnin llogari para drejtësisë” (W.Walker, 1999, cituar sipas Mahmutit, 2015, f.406). Ky deklaram i kishte tërbuar autoritetet serbe të cilat edhe sot e kësaj dite bëjnë përpjekje të thonë se tërë kjo masakër ishte një montim i Perëndimit dhe terroristëve shqiptarë për të bombarduar Serbinë. Kjo masakër ndodhte në kohën kur përpjekjet ndërkombëtare ishin shtuar dhe pak më vonë erdhi edhe dokumenti i lartpërmendur i ambasadorit Hill. Në anën tjetër puna e OSBE-së dhe misionit të saj KVM bëhej çdoherë e më e vështirë për t’u realizuar (W.Walker, 2001). Më 29 janar 1999 Grupi i Kontaktit i bën ftesë palëve që të vijnë në Rambuje më 6 shkurt për t’u bërë pjesë të konferencës që do të mbahej për zgjidhjen politike të çështjes së Kosovës bazuar në parimet e Grupit të Kontaktit (një ndër parimet themelore e njëjte integritetin territorial dhe sovranitetin e RFJ-së vër.ime). Konferenca do të bashkë-udhëhiqej nga Hubert Vedrin, ministri i punëve të jashtme të Francës dhe Robin Cook, sekretari për punë të jashtme të Britanisë së Madhe (Contact Group, 1999/2000, f.472). Në këto rrethana filluan përgatitjet për organizimin e konferencës në Francë, e cila do të njihet si Konferenca e Rambujesë. E veçanta e kësaj konference është se në delegacionin nga Kosova do të merrnin pjesë edhe përfaqësuesit e UÇK-së. Për më tepër ky delegacion do të udhëhiqej prej Hashim Thaçit, drejtorit të drejtorisë politike të UÇK-së. Në anën tjetër Serbia nuk përfaqësohej nga Slobodan Millosheviqi, që ishte kryetar i RFJ-së, por nga përfaqësuesit e Serbisë dhe madje edhe të atyre që ata i trajtonin si përfaqësues të të gjitha komuniteteve që jetonin në Kosovë, përfshirë edhe një shqiptar (Weller, 2009/2011; Judah, 2000a). Negociatorët kryesorë do të ishin nga një përfaqësues i SHBA-së, i Rusisë dhe i BE-së. Në mënyrë dinamike në fazën e fundit në konferencë do të përfshihej edhe vetë sekretarja Albright. Pas 17 ditë negociatash, më datën 23 mars 1999 delegacioni nga Kosova e pranoi me kusht nënshkrimin e marrëveshjes, pasi Hashim Thaçi të këshillohej me strukturat ushtarake në Kosovë, një pjesë e të cilave të prira nga Adem Demaçi bënë ndryshime në SHP të UÇK-së në funksion të refuzimit të marrëveshjes (Gashi, 2004, f.17-31). Ky presion i madh e bënte Thaçin hezitues për një kohë të gjatë të nënshkruante marrëveshjen. Dhe përveç pjesës së marrëveshjes që garantonte prezencën e NATO-s në Kosovë u arrit që në çastet e fundit edhe me ndërhyrjet e sekretares Albright në marrëveshje të futej edhe referimi për vullnetin e popullit për të përcaktuar mekanizmat për zgjidhjen përfundimtare të çështjes së Kosovës në një takim që do të mbahej pas 3 vitesh (Weller, 2009/2011, f.228-230; shih sidomos Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo [më tutje Marrëveshja e Rambujesë], 1999/2000, Kapitulli 8, neni 1.3, f.590). Ky formulim mbetej i paqartë dhe objekt interpretimesh por në thelb bëri që disi pala shqiptare, sidomos përfaqësuesit e UÇK-së ta pranonin marrëveshjen. Në thelb marrëveshja politike ishte për palën shqiptare jo pa probleme dhe më e dobët se drafti i fundit i ambasadorit Hill.¹² Integriteti territorial dhe sovraniteti i Jugosllavisë njihej në mënyrë të qartë nga kjo

¹² Dilemat e pjesëmarrësve, shpesh paqartësitë por edhe fakti se gjendja reale në terren ishte e pafavorshme për UÇK-në dhe fakti se kjo marrëveshje shihej si e përkohshme dhe me mundësi që të krijohej një realitet i ri në terren mund të vërehen edhe në intervistat e dhëna nga shumë prej protagonistëve të Rambujesë për Shkëlzen Gashin në vitin 2004 kur statusi i Kosovës ishte ende i paqartë. Ato janë botuar në librin veç të cituar *Marrëveshja për Paqen e Përkohshme*. Në këtë drejtim shih sidomos intervistat me Bujar Bukoshin, Edita Tahirin, Hydajet Hysenin, Jakup Krasniqin dhe Ramë Bujën (Gashi, 2004, f.59-79; 97-112; 157-185; 191-216). Në anën tjetër përveç Demaçit, për kundërshtimin e marrëveshjes dhe nevojën e vazhdimit të luftës për çlirimin e Kosovës shih intervistat me Albin Kurtin dhe Fatmir Humollin kryetar i LKÇK-së (Gashi, 2004, f.33-43, 145-153). Nga plani i ekspertizës në intervistat e realizuar nga Shkëlzen Gashi mund të vërehen tri qasje, ajo e Arsim Bajramit (Gashi, 2004, f.45-56) krejtësisht pozitive në raport me marrëveshjen dhe efektet që ajo ka sjellë dhe do të sjellë në të ardhmen për Kosovën, ajo më neutrale nga Enver Hasani (Gashi, 2004, f.81-95) i cili e arsyeton nënshkrimin e marrëveshjes bazuar në raportin e forcave dhe ajo më kritike nga ana e Blerim Rekës (Gashi, 2004, f.113-128) i cili e trajton

marrëveshje si dhe qartësohej se Kosova është pjesë jo vetëm e Jugosllavisë por edhe Serbisë (Marrëveshja e Ramubjesë, 1999/2000, preambula; neni 1.2; kapitulli 1, Kushtetuta, preambula; nenet 3 dhe 4 etj., f.542-543, 545-546). Sidoqoftë prezenca e NATO-s dhe mundësia e një referendumi pas tre vitesh ishin elemente që bënë palën e Kosovës ta pranonin marrëveshjen. Në anën tjetër refuzimi i palës serbe kishte të bënte mu me komponentën ushtarake të marrëveshjes, përderisa për pjesën politike fillimisht ishin pajtuar. Për më tepër aneksi B përcaktonte jo vetëm vendosjen e NATO-s në Kosovë, por edhe qasje të lirë në rrugë, e objekte edhe në vetë territorin e Serbisë (Marrëveshja e Rambujesë, 1999/2000, Aneksi B, paragrafi 8, f.588). Kjo pjesë e marrëveshjes ishte e papranueshme për palën serbe, edhe pse më vonë ajo e refuzoi edhe pjesën politike (Weller, 2009/2011). Bisedimet vazhduan më 15 shkurt, dhe më 18 shkurt pala shqiptare nënshkroi marrëveshjen, përderisa ajo serbe e refuzoi atë. Siç u theksua refuzimi nuk kishte të bënte vetëm me pjesën ushtarake, por ata kësaj radhe e kishin refuzuar edhe marrëveshjen politike. Për ta dëshmuar këtë qëndrim të tyrin delegacioni serb kishte sjell në tavolinë një draft-marrëveshje krejt të re, përmes së cilës kishte gjymtuar tërësisht marrëveshjen origjinale duke i hequr Kosovës çfarëdo subjektiviteti substancial autonom. Ta zëmë në këtë dokument pala serbe gjithkund Kosovës i referohet si Kosmet, Kushtetuta e Kosovës shndërrohet në Akt Themelor, hiqet pozita e presidentit të Kosovës, qeveria e Kosovës shndërrohet në Këshill të Ministrave, hiqen Gjykata Kushtetuese, Gjykata Supreme, hiqet tërësisht prezenca e NATO-s dhe reduktohet roli i OSBE-së etj. (Marrëveshja e Rambujesë, 1999 e ndryshuar nga delegacioni serb në bisedimet e Parisit, 1999/2000, f.625-652). Sipas profesorit Marc Weller (2009/2011) i cili ishte edhe këshilltar i delegacionit kosovar, në këtë periudhë ndërkombëtarët ishin të gatshëm të diskutonin edhe modalitetet e aneksit ushtarak, por pala serbe sipas tij kishte ardhur për ta refuzuar tërësisht marrëveshjen gjë që u kuptua kur ata e prezantuan draftin alternativ të marrëveshjes, të cilin ata më vonë edhe do ta nënshkruanin, akt që ai e quante një “veprim surreal” i delegacionit serb (f.256-259). Në çastet e fundit ambasadori Holbruke bëri përpjekje për ta shpëtuar marrëveshjen dhe shkoi në Beograd për të bindur Millosheviqin për ta pranuar, por më 23 shkurt do të kuptohej se përfundimisht nuk kishte nënshkrim të kësaj marrëveshjeje nga ana e Serbisë dhe Jugosllavisë, sepse po atë ditë parlamenti në Beograd votoi kundër nënshkrimit të marrëveshjes (Weller, 2009/2011; Packer, 2019/2020. Kështu u hap dera për ndërhyrjen e parë ushtarake të NATO-s pa miratimin e Këshillit të Sigurimit.

3.13.2 Ndërhyrja ushtarake: intervenim humanitar si një doktrinë e re e së drejtës ndërkombëtare apo shkelje e integritetit dhe sovranitetit të një shteti sovran

NATO i filloi sulmet më datën 24 mars 1999 të cilat përfunduan pas 78 ditësh më 10 qershor. Më 9 qershor nënshkruhet Marrëveshja Tekniko-Ushtarake e Kumanovës në mes të NATO-s dhe ushtrisë jugosllave ndërsa më 10 qershor miratohet Rezoluta 1244 e KS të OKB-së. Gjatë atyre 78 ditëve të bombardimeve të NATO-s, ushtria serbe kreu krimet më të mëdha kundër civilëve si dhe realizoi operacionin “Patkoi” për të cilat u fol më lartë. Përkundër një lufte totale, krimeve e spastrimit etnik, ushtria serbe nuk arriti ta zhduk UÇK-në e as ta spastrojë tërësisht Kosovën nga shqiptarët. Mbi të gjitha fakti se një pjesë e madhe e refugjatëve ishin vendosur në Shqipëri (e cila e kishte ndaluar largimin e kosovarëve në vendet e treta) dhe në Maqedoninë e Veriut, bëri që me përfundimin e luftës ata menjëherë të kthehen në Kosovë.

marrëveshjen si të dëmshme për interesat e shqiptarëve dhe të Kosovës por si të domosdoshme për ta nënshkruar për shkak të gjendjes në terren.

Madje ish kryeministri shqiptar Pandeli Majko kishte dhënë urdhër që asnjë kosovarë të mos e lëshojë e Shqipërinë dhe kështu u ndaluan udhëtimet për në vendet e treta dhe Shqipëria e cila ishte në ato kohë në gjendje të rënë edhe ekonomike u vendos tërësisht në pritjen e qindra mijëra refugjatëve kosovarë të cilët një pjesë të madhe u vendosën në shtëpitë dhe banesat e shqiptarëve të Shqipërisë.

Në anën tjetër zgjatja prej 78 ditësh e kishte vënë nën presion edhe vetën aleancën e NATO-s e cila edhe ashtu akuzohej se ishte duke sulmuar një shtet sovran pa miratimin e KS të OKB-së. Rusia e Kina ishin ndër shtetet që këtë sulm e trajtuan si agresion dhe në kundërshtim me Kartën e OKB-së e cila sipas tyre nuk lejonte hapësirë për ndërhyrje ushtarake pa miratimin e KS të OKB-së përfshirë edhe kapitullin VII të kësaj karte (Yeltsin, 1999/2000, Qin, 1999/2000, f.472). Arsyeimi i NATO-s dhe përkrahësve të intervenimit ushtarak ishte se ky ishte një intervenim humanitar i cili realizohej për të shpëtuar popullatën civile shqiptare e cila i nënshtrohej represionit të regjimit të Millosheviqit dhe bëhej për të siguruar realizimin e Rezolutave të KS të OKB-së që thirreshin në Kartën e OKB-së. Të gjitha palët thirreshin në një sërë nenesh të Kartës së OKB-së por mbi të gjitha në nenin 42 të saj që theksonte se Këshilli i Sigurimit mund të vendos edhe për ndërhyrje ushtarake nëse rrezikohet paqja dhe siguria ndërkombëtare. Pala që i kundërshtonte bombardimet dhe i trajtonte si ilegale konsideronte se ato ishin në kundërshtim me këtë nen sepse po ndodhnin pa miratimin e KS të OKB-së përderisa shtetet e NATO-s konsideronin se me intervenimin po mbrohej fryma e këtij neni dhe në përgjithësi e Kartës së OKB-së. Madje konsiderohej se ishte konsumuar edhe neni 41 që parashihte masa si sanksionet ekonomike e politike (Karta e OKB-së, nenet 41 dhe 42). Sekretari i Përgjithshëm NATO-s Javier Solana do të arsyetonte fillimin e bombardimeve në funksion të “ndaljes së katastrofës humanitare” (Solana, 1999/2000, f.719); presidenti Clinton theksonte se “vendosmëria sot mund ta ndal një katastrofë më të madhe më vonë” (Clinton, 1999a/2000, f.720); kryeministri britanik Blair arsyetonte ndërhyrjen duke u bazuar në represionin e gjatë që ka bërë Millosheviqi në Kosovë por edhe në pjesët e tjera të ish-Jugosllavisë (Blair, 1999/2000, f.720-722); presidenti francez Chirac theksonte se duhet ndalur tragjedia që po e rrezikon stabilitetin e tërë Ballkanit (Chirac, 1999/2000, f.722-723); dhe kancelari gjerman Schroeder gjithashtu e justifikonte ndërhyrjen me “shkeljen sistematike të të drejtave të njeriut dhe parandalimin e katastrofës humanitare në Kosovë” (Schroeder, 1999/2000, f.723). Kështu që para ndërhyrjes ushtarake por dhe pas saj filloi të ndërtohej narrativa se ndërhyrja ushtarake ishte ndërhyrje ushtarake humanitare si një element i ri i të drejtës ndërkombëtare. Sigurisht në të gjitha deklaratimet e liderëve botërorë përveç arsyesimit se kjo ndërhyrje humanitare po ndodhte për të shmangur katastrofën humanitare trajtohej me seriozitet edhe rreziku që lufta në Kosovë paraqet për paqen e stabilitetin në rajonin e brishtë të Ballkanit, mundësinë e shpërndarjes në shtetet fqinje, sidomos në Maqedoni e Shqipëri si dhe në mundësitë e ndërhyrjes në konflikt në anë të kundërta të dy anëtarëve të NATO-s Turqisë dhe Greqisë (Clinton, 1999b/2000, f.729-733).

Nuk ka dyshim se sot e kësaj dite nuk ka një pajtueshmëri në mesin e studiuesve sa i përket aspektit legal të intervenimit të NATO-s. Blerim Reka (2003) polemizon me autorët që e vënë sovranitetin në qendër të marrëdhënieve ndërkombëtare dhe thirren se me këtë rast është cenuar sovraniteti i një shteti të pavarur. Ai thekson se e drejta ndërkombëtare nuk mund të interpretohet në mënyrë të tillë që e mbron sovranitetin absolut të shtetit edhe kur ai e keqpërdor atë. Për më tepër ai konstaton se e drejta ndërkombëtare nuk mund të trajtohet ngushtë e në mënyrë të ngurtë e dogmatike, përfshirë rastin e Kosovës, por ajo duhet të shqyrtohet vetëm brenda një konteksti politik real dhe njerëzor (Reka, 2003, f.78-79). Në këtë vijë argumentimi

ishte edhe shkrimtari i madh peruan Mario Vargas Llosa i cili që në prill të vitit 1999 argumentonte:

Sovraniteti ka disa kufij dhe nëse një qeveri i shkel të drejtat më elementare njerëzore dhe kryen krime kundër njerëzimit, me vrasje kolektive dhe me politika të purifikimit etnik siç bën Millosheviqi, vendet demokratike (që për fat, sot, janë gjithashtu më të fuqishmet dhe më të suksesshmet) kanë obligim për të vepruar, për t'u vënë fre këtyre krimeve. (Llosa, 1999/2019, f.33)

Gjithashtu edhe Reka (2003) shkoqit faktin se edhe autorë të tjerë e konsideruan të ligjshëm intervenimin ushtarak si një hap për një të drejtë ndërkombëtare të drejtë në mënyrë që të ndalen rastet e gjenocideve. Po ashtu ai thekson se po ravijëzohet kohët e fundit edhe një qasje etike që justifikon ndërhyrjet ushtarake, përmes së cilës këto ndërhyrje arsyetohen si moralisht të drejta në mënyrë të të ndalen gjenocidi, spastrimi etnik etj. (Reka, 2003, f.79).

Ndonëse deri më sot ka dominuar qasja e ndërhyrjes nga prizmi i ndalimit të katastrofës humanitare edhe nëse baza legale kontestohet, ka edhe autorë që përveç prizmit të ndërhyrjes humanitare, këtij akti ia shtojnë edhe nga kontekstin e rrezikut gjeopolitik që mund të shkaktonte përhapja e luftës (Wheeler, 2000). Sidoqoftë përkundër komponentës së rrezikut të stabilitetit rajonal, ndalimi i katastrofës humanitare mbetet në qendër të trajtimeve që iu bënë intervenimit ushtarak (Wedgwood, 2000; HRW, 2000b). Sipas Blerim Rekës (2003) kjo ndërhyrje ushtarake e NATO-s në Kosovë ka qenë e veçantë dhe ka hapur rrugën për humanizimin e së drejtës ndërkombëtare deri atëherë kryesisht të bazuar në rolin e shteteve. Gjithashtu edhe nga shtetet pjesëmarrëse por edhe nga autorë të ndryshëm është trajtuar se rezolutat e mëhershme të KS të OKB-së në mënyrë implicite i japin të drejtën ndërhyrjes së NATO-s, porse vetoja e dy shteteve anëtare permanente të KS të OKB-së e bënte këtë të pamundur (Wheeler, 2000; Taylor & R.J.A.Groom, 2000). Madje sipas Komisionit të Pavarur Ndërkombëtar për Kosovën vetë përfshirja e KS të OKB-së në situatën e pas luftës në Kosovë dhe në ndaljen e luftimeve përmes Rezolutës 1244 i ka dhënë një dozë legjitimiteti *ex post* ndërhyrjes ushtarake nga ana e OKB-së (IICK, 2000). Sipas Mary Ellen O'Connel (2000) edhe deklarata e vetë Sekretarit të Përgjithshëm të OKB-së (Anan, 1999/2000, f.725) ndonëse e përmend se do të ishte mirë që kjo ndërhyrje të ndodhte përmes KS të OKB-së nuk e dënon përdorimin e forcës së NATO-s nga ana e tij. Edhe pas përfundimit të bombardimeve mbrojtja që i bëhej këtij intervenimi ndaj një shteti sovran do të ishte ai i ndërhyrjes humanitare si një instrument i ri në marrëdhëniet ndërkombëtare e që ishte realizuar edhe si pasojë e dështimeve të bashkësisë ndërkombëtare në Ruandë dhe në Bosnjë e Hercegovinë (IICK, 2000). Intervenimi humanitar lidhet ndonjëherë edhe me fuqizimin e OJQ-ve ndërkombëtare që merren me çështje humanitare dhe të drejtave të njeriut dhe të cilat përveç alarmimit të opinionit botëror mbi katastrofat humanitare bëjnë presion edhe tek shtetet e fuqishme të intervenojnë në raste të paraqitjes së këtyre katastrofave dhe krizave humanitare dhe kështu e shtrijnë një ndikim në agjendën ndërkombëtare (Chandler, 2001).

Një frazë që do të mbisundonte shpesh edhe në qarqet akademike e edhe në ato politike do të ishte se ndërhyrja nuk ishte e ligjshme, por ishte legjitime. Këtë frazë e përuroi Komisioni i Pavarur Ndërkombëtar për Kosovën i udhëhequr nga juristi i njohur nga Afrika e Jugut *Richard Goldstone* dhe ai suedez *Carl Tham* kur në raportin për Kosovën, në të cilën për herë të parë në vitin 2000 propozuan se Kosova duhej të fitonte statusin e pavarësisë së kushtëzuar, theksonin se “fushata e NATO-s ishte ilegale, sidoqoftë ishte legjitime” (IICK, 2000, f.186). Nuk ishte e ligjshme duke u nisur nga mos miratimi i këtij intervenimi nga ana e KS të OKB-së, por ishte legjitime për të mbrojtur një popull nga shfarosja. Në të njëjtën frymë Komiteti për Politikë të

Jashtme të i Dhomës së Komunave të Parlamentit Britanik (cituar nga (Weller, 2009/2011, f.272-273) ndonëse e vinte në dyshim legalitetin e ndërhyrjes theksonte se ndërhyrja moralisht arsyetohej, përderisa Komiteti “përkrahte zhvillimin e parimeve të reja që e qeverisin ndërhyrjen humanitare brenda OKB-së”. Edhe Ministria e Punëve të Jashtme të Holandës (cituar nga Weller, 2001, f.273) theksonte se “nuk është e mundur që të vazhdohet me injorimin e nevojës gjithnjë e më të shprehur për të ndërhyrë në situata kur të drejtat themelore të njeriut po shkeleshin ose ka gjasa se do të shkeleshin në shkallë të lartë, edhe nëse Këshilli i Sigurimit nuk ndërmerr asnjë veprim”. Sipas Geoffry Robertson (2006) “lufta në Kosovë ishte e drejtë dhe e ligjshme dhe viktimat e shkaktuara nga krimet kundër njerëzimit nga ana e Serbisë janë më mirë si rezultat i kësaj ndërhyrjeje” (f.490). Sigurisht dilemat e ndërhyrjes ushtarake humanitare do të vazhdojnë edhe më tej, sidomos duke pasur parasysh edhe faktin se mungon një konsistencë dhe kornizë e gjerë se në cilat raste do të duhej ndodhte ndërhyrja. Dilemat edhe në rastin e Kosovës në mes të aspekteve legale dhe morale, në mes të ndalimit të përdorimit të forcës në të drejtën ndërkombëtare në njërën anë, por edhe ndalimit të shkeljeve të vazhdueshme e të mëdha të të drejtave të njeriut në anën tjetër do të mbesin (Charney, 1999; Mahmuti, 2015). Por Robertson (2006) nga ana tjetër konstaton se është shumë më e rëndësishme të ndalen krimet kundër njerëzimit sesa të pritet një konsensus në mes të pesë anëtarëve të KS të OKB-së. Madje sipas O’Connell (2000) në rastet kur rrezikohet popullsia civile, do të duhej që institucione të tilla si OKB-ja dhe organet e saj si Këshilli i Sigurimit të vepronin si një trup. Por për shkak të vetos së pesë vendeve të përhershme të KS të OKB-së kjo nuk ndodh. Në këtë rast, vetë roli i këtij organi dobësohet (O’Connell, 2000). Kjo qasje dhe këto dilema të botës akademike por edhe të politikës dëshmojnë edhe për nevojën e reformimit të thellë të organeve të OKB-së, reformim që është vështirë të realizohet mu për shkak të drejtës së vetos të pesë anëtarëve të KS të OKB-së (Karta e OKB-së, neni 27, para.3).

Përveç debatit në nivel politik e akademik, një debat i nxehtë zhvillohej edhe në rrafshin intelektual e të opinionit publik. Kritikuesit e ndërhyrjes ushtarake niseshin jo vetëm nga koncepti i ngurtë i sovranitetit të shtetit, por një pjesë edhe nga fakti se lufta si koncept është i padrejtë dhe nuk është mjet i duhur për t’i zgjidhur problemet. Një ndër intelektualët me më zë që iu kundërvë këtyre tezave ishte nobelisti Llosa (1999/2019), i cili theksonte:

Pacifizmi ekstrem favorizon vetëm tiranët dhe fanatikët që asnjë skrupull moral nuk i ndal nga veprimet e tyre, dhe në fund, shërben vetëm për t’i vonuar intervenimet ushtarake që përfundojnë duke shkaktuar shkatërime më të mëdha dhe më të rënda sesa ato që donin t’i shmangnin me mosndërhyrje” (f.33-34).

Përgjatë tërë kohës së bombardimeve ai do të vazhdonte të debatonte me përfaqësuesit e ‘zjarmisë pacifiste’ nga bota intelektuale franceze, britanike e sidomos spanjolle, duke u shndërruar kështu në një figurë morale të mbrojtjes së ndërhyrjes ushtarake në Kosovë për të shpëtuar një popull nga asgjësimi. (Llosa, 1999/2019)

Profesori Marc Weller (2009/2011) duke e trajtuar brishtësinë e konceptit të ndërhyrjes ushtarake humanitare si një e drejtë e re dhe në zhvillim e sipër thekson se për t’u përdorur forca ushtarake do të duhej që së paku të plotësohen disa kritere. Këto kritere sipas tij janë:

- Duhet të ketë disasociim fundamental në mes të popullatës dhe qeverisë që pretendon se e përfaqëson, që manifestohet nëpërmjet një katastrofe humanitare që po ndodh apo që është e pashmangshme, e që është e përmasave të mëdha;
- Ky fakt duhet të identifikohet nga një agjenci ndërkombëtare e “pozicionuar mirë”, kompetente dhe objektive;

- Aksioni që duhet të ndërmerret duhet të jetë i përshtatshëm, i nevojshëm dhe i përmbajtur; dhe
- Aksioni duhet të jetë transparent dhe duhet t'i nënshtrohet vlerësimit të Këshillit të Sigurimit ndaj të cilit duhet të ketë përgjegjshmëri. (Weller, 2009/2011, f.201-202)

Profesori Weller (2009/2011) në një analizë që ua bën këtyre kritereve konsideron se një pjesë e mirë e tyre në rastin e Kosovës janë realizuar, ndonjëherë edhe duke u bërë një interpretim në kontekstin e caktuar në të cilin ishte Kosova. Por sidoqoftë tre kriteret e para ishin plotësuar gati tërësisht. Edhe ai e konsideron se shtetet e përfshira në ndërhyrjen ushtarake përveç komponentit humanitar kanë pasur në konsideratë edhe stabilitetin rajonal dhe rrezikun që nëse lufta vazhdon në Kosovë ajo do të mund të përhapej në rajon duke përfshirë edhe shtetet e tjera në konflikt (Weller, 2009/2011).

Ndonëse pati debate dhe kundërshtime për ndërhyrjen siç e theksonte Weller (2009/2011), edhe reagimet kundër nuk ishin fort unike dhe edhe ato që e kritikonin anën formale juridike të ndërhyrjes pajtoheshin me legjitimitetin që bazohej në qëllimin humanitar të operacionit ushtarak. E në anën tjetër vazhdimi i bombardimeve dhe debatet në mes të anëtarëve të NATO-s shpesh rrezikonin edhe unitetin e tyre, andaj në fazën e fundit bombardimet u intensifikuan në mënyrë që të detyrohej Millosheviqi për të pranuar një marrëveshje politike.

3.13.3 Ndajja e bombardimeve, paqja, çlirimi i Kosovës dhe vendosja e administrimit ndërkombëtar: rruga drejtë pavarësisë

Që nga principet e miratuara të G-8-së të datës 6 maj 1999 ishte hapur dera për një kompromis që do të mund të pranohej nga Millosheviqi. Një ndër principet, i cili do të pasqyrohej edhe në marrëveshjen e ofruar të Marti Ahtisaarit dhe Viktor Çernomirdinit të 3 qershorit e po ashtu edhe në Rezolutën 1244 ishte se në Kosovë do të vendosej një prezencë civile dhe ushtarake nën mbikëqyrjen e OKB-së dhe me miratimin e saj. E në anën tjetër në asnjë prej këtyre principeve e dokumenteve nuk parashihej që NATO-ja të kishte qasje edhe në Serbi apo pjesët e tjera të asaj që quhej atëherë Jugosllavi. Në të gjitha këto dokumente parashihej krijimi i një administrimi të përkohshëm autonom por gjithnjë duke u ruajtur sovraniteti dhe integriteti territorial i Jugosllavisë si dhe duke u bazuar në Marrëveshjen e Rambujesë (G-8 Foreign Ministers, 1999/2000, f.944; UNSCR 1244, 1999/2000, 1126-1132). Kjo bëri që Millosheviqi të pranonte parimet e G-8-së e më pas edhe marrëveshjen politike të ofruar nga presidenti i Finlandës dhe përfaqësuesi i BE-së Mati Ahtisaari dhe përfaqësuesi special i presidentit rus Viktor Çernomirdin më 3 qershor 1999. Pasi që edhe parlamenti serb e pranoi marrëveshjen politike, u hap rruga për bisedimet tekniko-ushtarake në mes të NATO-s dhe ushtrisë jugosllave për tërheqjen e trupave të kësaj të fundit nga Kosova dhe u përcaktuan zonat e vendosjes në Serbi në kufi me Kosovën. Kjo marrëveshje u arrit më 9 qershor 1999 në Kumanovë (Military Technical Agreement between NATO and the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia, 1999/2000, f.1101-1106). Siç u theksua Millosheviqi (1999) arsyetonte se kjo ishte një fitore e shtetit jugosllav ndaj agresionit të NATO-s përmes përfshirjes së OKB-së dhe asaj që ai e konsideronte si fitore për ta ruajtur integritetin dhe sovranitetin e Jugosllavisë. Me këtë marrëveshje Millosheviqi konsideronte se përfundimisht i ishte mbyllur dera pavarësisë së Kosovës (Millosheviq, 1999/2000, f.1133-1135).

Këto parashikime të Millosheviqit nuk u realizuan. Vërtet Kosova nuk pati një rrugë të lehtë, por populli shqiptar dhe liria e tij në përgjithësi kaloi përmes udhëve më të vështira. Me

vendosjen e NATO-s dhe OKB-së në Kosovë do të instalohej administrata ndërkombëtare UNMIK e cila edhe do të ishte pushteti final në Kosovë prej vitit 1999 deri në vitin 2008. Megjithatë në planin e ushtrimit të qeverisjes së brendshme UNMIKU gradualisht do të fillonte ta ndante pushtetin me vendorët përmes krijimit të institucioneve të përkohshme vetëqeverisëse si në nivelin qendror ashtu edhe në atë lokal. Autorët shqiptarë ka kohë që kanë filluar ta trajtojnë rolin e UNMIK-ut në plane të ndryshme. Kështu Reka (2003) ka trajtuar më gjerësisht administrimin ndërkombëtar në Kosovë, aspektin e tij legal e politik si dhe raportet e këtij administratës së UNMIK-ut me procesin e ndërtimit të Institucioneve të Pavarura Vetëqeverisëse të Kosovës. Në anën tjetër Selaci (2020) ka trajtuar konceptin e legjitimitetit ndërkombëtar dhe atij të brendshëm të UNMIK-ut.

Me tërheqjen e trupave serbe në Kosovë u krijua një realitet krejtësisht i ri i cili shumë shpejt i tejkaloi kufizimet e marrëveshjes së Rambujesë e ato të Rezolutës 1244. Ndonëse debatet vazhduan nëse Serbia me pranimin e planit të paqes kishte pranuar në tërësi edhe Marrëveshjen e Rambujesë dhe nëse kjo marrëveshje do të zbatohet apo jo, duke qenë se ishte edhe pjesë e Rezolutës 1244, në realitet çdoherë e më vështirë ishte që këto dokumente të realizoheshin në terren. Tani më jo vetëm që nuk flitej për një kthim të personelit ushtarak serb siç parashihej me këto dokumente, por shpejt u kuptua se një status politik në kuadër të Jugosllavisë, e më pas Unionit Serbi-Mal i Zi e cili u shpërbë në vitin 2006 ishte i pamundur. Tani më nuk kishte as Jugosllavi dhe kthimi nën Serbi ishte krejtësisht jo realist dhe nuk mund të bëhej pa një luftë të re. Në këtë kontekst filluan në vitin 2006 bisedimet e Vjenës e të cilat përfunduan me Planin e Ahtisaarit që i garantonte Kosovës një pavarësi të kushtëzuar. Përderisa Serbia e refuzoi planin, Kosova me përkrahjen e shteteve aleate, e sidomos të SHBA-ve, Britanisë së Madhe, Gjermanisë e Francës më 17 shkurt 2008 e shpalli pavarësinë e saj. Kjo pavarësi u njoh nga mbi 100 shtete të botës, ndërsa shpallja e deklaratës së pavarësisë u konsiderua se nuk e shkel asnjë rregull të aplikueshëm të së drejtës ndërkombëtare nga Gjykata Ndërkombëtare e Drejtësisë (Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, 2010 f.452.).

Në arsyetimin për humbjen e të drejtës për kontrollin mbi Kosovën nga e Serbisë autorë si Marc Weller (2009/2011) thirren në konceptin e së drejtës për vetëvendosje zhdëmtuese të cilën e kemi trajtuar më gjerësisht në kapitullin e dytë. Ky koncept siç është theksuar nënkupton se për shkak të terrorit të shkaktuar nga pushteti në një pjesë të territorit të tij ndaj banorëve të atij territori ai e humb të drejtën e sovranitetit mbi atë pjesë të territorit dhe të popullsisë. Kjo realisht sipas Wellerit ka ndodhur në Kosovë nga regjimi i Millosheviqit në luftën e fundit të cilit i ka paraprirë tërë periudha prej rrënimit të autonomisë e deri tek lufta e spastrimi etnik (Weller, 2009/2011). Shumë më herët në vitin 1993 edhe Fehmi Agani argumentonte në të njëjtën mënyrë. Duke numëruar argumentet se pse Kosova dhe shqiptarët e meritojnë vetëvendosjen, ai e theksonte edhe trajtimin gjenocidal që i ka bërë Serbia Kosovës përgjatë historisë me nënvizim të posaçëm heqjen e autonomisë dhe dëbimin e shqiptarëve nga të gjitha institucionet dhe përpjekjet për spastrimin etnik të tyre (Agani, 1993/2002, f.37).

Sidoqoftë përderisa tema e këtij punimi ka të bëjë me reagimin e shteteve ndaj përpjekjeve për vetëvendosje, nuk do të trajtohet më gjatë modeli i pavarësisë së Kosovës. Në kapitullin e 6 do t'i kthehemi shkurtimisht këtij rregullimi konsocional për ta vendosur në raport me zgjidhjet e tjerat të rasteve studimore të këtij punimi. Ajo që duhet theksuar është se kjo pavarësi nuk është përmbyllur në planin e legjitimitetit ndërkombëtar për shkak se Kosova nuk ka arritur të bëhet anëtare e OKB-së për shkak të vetos ruse si dhe vështirësive në procesin e integrimi evropiane për shkak se nuk njihet nga pesë shtete të BE-së (Spanja, Sllovakia,

Greqia, Rumania dhe Qipro). Si pasojë e kësaj situate me ndërmjetësimin e BE-së kanë filluar bisedimet me Serbinë në vitin 2011, bisedime të cilat ndonëse kanë rezultuar me disa marrëveshje, nuk kanë ende një marrëveshje finale e cila do të rezultonte me njohjen finale të Kosovës nga Serbia.

IV. Subjektet politike dhe ushtarake

Përveç shteteve dhe reagimit të tyre ndaj përpjekjeve të popujve për vetëvendosje, një rol të madh luajnë edhe subjektet politiko-ushtarake të popullit që përpiqet të fitojë të drejtën për vetëvendosje. Për të ndriçuar sa më mirë përpjekjet e këtyre popujve për vetëvendosje, duhet shqyrtuar edhe rolin e subjekteve të tjerë të përfshirë në këto konflikte. Në varësi të strategjisë që kanë këto subjekte dhe të metodave që përdorin ato mund të jenë më shumë apo më pak të suksesshme në përpjekjet e tyre. Nuk mund të kuptohen përpjekjet e popujve për liri pa i njohur subjektet që e udhëheqin atë popull. Më poshtë do të trajtohen subjektet kryesore që me veprimet e veta janë të përfshira në pesë rastet që janë duke u trajtuar. Gjithashtu sidomos në rastin e Irlandës së Veriut, e më pak në rastet e tjera, do të trajtohen edhe subjektet politiko ushtarake të cilat janë në anën e kundërt të kërkesave për vetëvendosje. Një pjesë e këtyre subjekteve duke qenë aktorë substancial të kontekstit dhe konflikteve politike e ushtarake janë trajtuar edhe në kapitullin paraprak. Sidoqoftë e shohim të nevojshëm që t'i identifikojmë edhe njëherë një nga një në mënyrë që të sqarohet pozicioni i tyre politik, ushtarak dhe ideologjik.

1. Subjektet politiko-ushtarake që veprojnë në Baski

Në kontekstin bask është me rëndësi të përmenden tre aktorë të rëndësishëm: *PNV*, *Abertzale left*, përkatësisht *EH Bildu* (pasardhësja e *Herry Batasuna*) dhe ETA. Të tre këta aktorë janë bartës të kërkesave baske për vetëqeverisje e pavarësi. Sidoqoftë në kontekstin bask i takojnë dy anëve të kundërta ideologjike. Partitë e tjera, si ajo socialiste apo popullore që janë degë të partive spanjolle, ndonëse jo të parëndësishme sidomos e para, nuk e kemi parë të udhës t'i trajtojmë gjerësisht në kontekstin e aktorëve që kanë pasur ndikim në konfliktin bask.

PNV (Partia Nacionaliste Baske) është themeluar më 1895 nga babai i nacionalizmit bask Sabino Arana (Astrain, 1997). Që nga fillimi dy kanë qenë karakteristikat e saj: lufta për identitetin dhe vetëvendosjen baske dhe konservatorizmi politik. Fillimisht raca, religjioni dhe gjuha e kultura baske ishin shtylla të partisë, për t'i lënë vend më vonë gjuhës e kulturës e për ta hequr krejtësisht nga diskursi çështjen e racës. Sartri (1971/1986) duke trajtuar lindjen e PNV-së thoshte se ajo “politikisht është progresiste sepse kërkonte pavarësinë, e konservative në planin social...” (f.224). Në periudhën e gjatë të ekzistencës së saj ajo pati ngritjet dhe rëniet e saj, por vazhdon të mbetet edhe sot e kësaj dite forca kryesore politike baske. Në jetën e saj të gjatë politike ka pësuar edhe përçarje, për shkak edhe të ndarjes mes atyre që ishin për vetëvendosje dhe atyre që promovonin një vetëqeverisje brenda Spanjës. Në kohërat moderne ndarja e parë e madhe ka ndodhur në vitin 1986 kur nga PNV është shkëputur *Eusko Askartasuna*/Solidariteti Bask (më tutje *EA*), një parti më radikale në planin kombëtar. *EA* gjithashtu ishte për një qeveri më të fortë baske, për dallim nga PNV-ja që ishte për qeveri të forta të tri provincave të KAB-it. Gjithashtu *EA* në planin ideologjik u rreshtua në krahun e social-demokracisë (Magone, 2009; Astrain, 1997). Ndonëse të ndara, në shumicën e zgjedhjeve këto parti prapë garuan bashkërisht dhe madje për një kohë të gjatë edhe qeverisën bashkë. PNV edhe së fundmi llogaritet se përbëhet nga dy krahë, ajo e ish kryeministrit Ibarretxe që kërkon realizimin e vetëvendosjes edhe përmes referendumit dhe një krah më të moderuar që konsiderojnë se pavarësia duhet arritur vetëm përmes negociatave me të gjitha palët (Magone, 2009). Çdoherë në punën e saj qoftë në parti, qoftë në qeverisje, qoftë në raport me Madridin zyrtar apo edhe në bashkëpunimin me të majtën nacionaliste baske, PNV është konsideruar se i ka dy krah: atë të autonomisë dhe

atë të pavarësisë. Kjo situatë ka bërë që PNV të trajtohet si parti me ‘dy shpirtra’ (Gray, 2016). Sidoqoftë anëtarësia dhe udhëheqja e partisë konsiderojnë se dallimet janë vetëm në arritjen e vetëvendosjes dhe kohën e rrugën që duhet ndjekur e jo edhe në qëllimet politike (Gray, 2016). Megjithatë që nga periudha e krijimit të KAB-it dhe KAN-it ajo merr pjesë aktive në betejat politike e kushtetuese dhe me metodat legale e paqësore bënë përpjekje të zgjidh problemet e baskëve. Qasja e PNV-së mund të dekonstruktohet edhe përmes dallimeve të prioriteteve në të ‘rëndësishme’ dhe ‘urgjente’ që i kishte përcaktuar ish kryeministri bask José Antonio Ardanza (1985-1999). Ardanza si çështje të ‘rëndësishme’ e konsideronte sovranitetin dhe vetëvendosjen baskë, por nuk e trajtonte si ‘urgjente’. Me këtë të fundit nënkuptonte marrjen me çështjet e ditës, të mirëqenies dhe të zhvillimit ekonomik, si dhe adresimin e dhunës politike të shkaktuar në atë kohë nga ETA (Gray, 2016, f.71). Në KAB për shumicën e periudhës së demokracisë ka qenë në krye të qeverisë, përveç periudhës 2009-2012, përdërisa është faktor i rëndësishëm edhe në KAN. Në KAN është në pushtet në dy legjislaturat e fundit. Ndonëse, fillimisht ETA u krijua edhe nga një pjesë e krahut rinor të PNV-së (Tejerina, 2001), ajo e ka luftuar politikisht ETA-në dhe militantizmin radikal bask, ndonëse ka ditur mirë të përfitojë për vete dhe për kauzën baskë nga ky militantizëm e radikalizëm. Në parim ka ndjekur rrugën paqësore për të realizuar qëllimet e saj politike (Magone, 2009). Për një periudhë të gjatë ka qenë në koalicion me socialistët bask me të cilët ka punuar për të bartur sa më shumë përgjegjësi nga qeveria qendrore në KAB duke u bazuar në Statutin e Guernikës dhe edhe aktualisht është në pushtet me Partinë Socialiste Baskë. Ka pasur periudha, sidomos prej fundit të viteve 90’ të shekullit të kaluar ku ka bërë përpjekje për të lidhur koalicion edhe me të majtën nacionaliste baskë e edhe për të ndikuar përmes këtyre pakteve që ETA të ndal aksionet e veta. Por njëkohësisht ka bërë përpjekje që përmes këtyre pakteve edhe të bëj presion në Madridin zyrtar për të bartur më shumë përgjegjësi në KAB (Gray, 2016). PNV i takon qendrës së djathtë në planin social dhe në planin politik e përkushtuar për vetëqeverisjen baskë. Rrjedhimisht edhe për shkak të traditës në planin ideologjik si parti e qendrës së djathtë është parti kristian demokratike, por në të mbijetojnë edhe fraksione social-demokratike dhe liberal-konservatore (Astrain, 1997). Janë pjesë e Partisë Evropiane Demokratike në Parlamentin e Evropian, parti kjo e qendrës. Në KAN, PNV merr pjesë në zgjedhje dhe qeverisje përmes koalicionit *Geroa Bai/Po Ardhmërisë*, një tjetër koalicion i partive nacionaliste në Navarra i udhëhequr nga PNV-ja.

Abertzale left/Ezker abertzalea (e majta patriotike/nacionaliste) është lëvizja nacionaliste e majtë baskë e lidhur me luftën e ETA-s dhe përpjekjet për një Baski socialiste. Kjo lëvizje deri vonë nuk ka arritur të konsolidohet për shkak të ndalesave të shumta dhe shpalljes së paligjshme të shumë partive që e përbënin atë nga gjykatat spanjolle. Andaj edhe ka qenë e shpërndarë në organizata e grupime të ndryshme politike e shoqërore. Tani së voni, e sidomos pas armëpushimit të përhershëm të ETA-s në vitin 2011 dhe më pas edhe shpërbërjes së saj në vitin 2018, përfundimisht ka filluar të konsolidohet kjo lëvizje rreth koalicionit *Euskal Herria Bildu/Vendi Bask Bashkërisht* (më tutje *EH Bildu*) (Gray, 2016, f.80). Këtë koalicion e përbëjnë partitë EA, *Aralar*, *Alternatiba*, *Sortu* (ish Batasuna) si dhe të pavarurit që kryesisht ishin të lidhur me partinë e ndaluar Batasuna. EH Bildu është koalicion me ideologji të majtë, i bazuar në barazinë sociale e taksimin progresiv, arsimin e shëndetësinë universale falas e që promovon sovranitetin dhe pavarësinë baskë, si dhe një qasje evropiane për Baskinë. Ajo promovon demokracinë jo vetëm gjithëpërfshirëse por edhe direkte përmes referendumeve e konsultave popullore (EH Bildu, n.d.). Vazhdojnë të mbesin koalicioni i dytë në parlamentin bask dhe në opozitë por me një konsolidim të elektoratit në vitin 2020 dhe rritje në afër 28% të elektoratit bask. Së bashku me PNV-në që mori afër 39%, e kanë rritur elektoratin nationalist bask në afër

67%. Deri më tani ka qenë në qeverisje vetëm në KAN, në periudhën 2015-2019 kur për herë të parë në krye të Navarrës ishte një kryeministre e mileut nationalist, Uxue Barkos që përfaqësonte koalicionin Geroa Bai e më të cilin koalicion qeverisi edhe EH Bildu.

Abertzale left nuk mund të kuptohet pa e trajtuar shkurtimisht Herri Batasuna/Bashkimi i Popullit (më tej *HB*), partinë e cila qëndron politikisht në themelet e së majtës nacionaliste baske. Kjo parti është krijuar nga bashkimi i disa partive të vogla nacionaliste të majta (Astrain, 1997). Tërë kohën e ekzistencës së saj është trajtuar si krah politik i ETA-s dhe për herë të parë mori pjesë në zgjedhjet e vitit 1979. Qëllimet kryesore të HB-së kanë qenë uniteti territorial e i tokave baske si dhe krijimi i shtetit të pavarur baske. PNV një kohë të gjatë ka konsideruar se HB nuk duhet të përfshihet në bisedimet politike për shkak të qëndrimeve të saj radikale dhe për shkak të përkrahjes që ia jep ETA-s, ndonëse në periudha të ndryshme ajo ka mbajtur kontakte me të dhe ka bërë përpjekje për ta futur në procesin e paqes (Gray, 2016). Që nga viti 1979 kjo parti kryesisht ka marrë prej 10-18% të votave të elektoratit baske me diku rreth 150.000 vota (Soria, 2003). HB e rikrijuar si Batasuna në vitin 2003, ka pasur në vazhdimësi probleme të mëdha me funksionimin legal për shkak se gjykatat spanjolle (me vendimin e Gjykatës Supreme më 9 maj 2003) dhe parlamenti spanjoll (me Aktin për Partitë të Qershorit të vitit 2002) ia kanë ndaluar veprimtarinë legale për shkak të përkrahjes ndaj ETA-s (Soria, 2003, f.32-34). Siç u theksua sot aktivistët dhe elektorati i saj janë të lidhura me partinë *Sortu* dhe në përgjithësi me EH Bildu.

ETA ka qenë organizata politiko-ushtarake më e popullarizuar e me ndikim të jashtëzakonshëm në proceset politike në Baski por edhe Spanjë, sidomos gjatë viteve 70', 80' dhe 90' të shekullit të kaluar. Ajo fillimisht ka lindur në vitin 1952 me emrin *Ekin* (Aksioni), për t'u shndërruar më 1958 në ETA (Astrain, 1997; Tejerina, 2001). ETA është e njohur si organizëm ushtarak e cila ka përdorur mjetet e dhunshme për të realizuar shtetin e lirë të baskëve. Aksionet e saj në vazhdimësi kanë qenë temë e debateve sepse shpeshherë kanë shkaktuar reagime negative në opinion. Nuk ka dyshim se veprimtaria e saj siç e kemi theksuar edhe në kapitullin e tretë ka bërë që në mënyrë indirekte të ndikojë që shteti spanjoll të ndërmarrë edhe hapa në drejtim të dhënies së lirive më të mëdha për popullin baske. ETA sidomos në periudhën e Frankos ka vlarë zyrtar regjional dhe shtetëror dhe ka sulmuar me vetura-bombë objektet e tyre. Më 1973 ETA ka vlarë trashëgimtarin e Frankos, Admiralin *Luis Carrero Blanco*. Në atë periudhë ka gëzuar një simpati të madhe jo vetëm ndër baskët por edhe në qarqet demokratike spanjolle. Më 1995 ETA gati sa nuk e vrau edhe *Jose Maria Aznar* kryetar i Partisë Popullore i cili ishte më vonë edhe udhëheqësi i qeverisë spanjolle. ETA ka pasur plane që në vitin 1999 të vrasë Mbretin Juan Carlos I. Më 1998 ETA ka shpallur armëpushim, i cili ka zgjatur 14 muaj, gjatë së cilës periudhë ka pasur përpjekje që të instalohet një proces i qëndrueshëm paqësor. Mirëpo këto përpjekje dështuan edhe për shkak të përçarjeve brenda baske, kështu që ETA iu kthye prapë fushatës së dhunshme. Që nga viti 1997, ETA gjendet në listën e organizatave terroriste të State Departamentit. Pas 11 shtatorit 2001, SHBA-të i kanë ngrirë xhirollogaritë e ETA-s. Edhe Bashkimi Evropian pas 11 shtatorit i ka ngrirë pasuritë e ETA-s. Viteve të fundit të ekzistencës së saj, ajo edhe për shkak të një politike jo sa duhet të kujdesshme në zgjedhjen e caqeve goditëse, ka bërë që simpatia e madhe dikur për të, të bie ndjeshëm në mesin e popullatës baske. Një proces që nuk duhet injoruar dhe i cili ka qenë realisht i rëndësishëm po ashtu i ka paraprirë procesit paqësor. Ai proces përfshinë bisedimet e ETA-s me qeverinë e Zapateros prej vitit 2004, dhe përfshirja e të majtës nacionaliste në to. Përkundër se në vitin 2005 ETA e prishi armëpushimin, dhe bisedimet zyrtarisht u ndërpre, ato vazhduan në mënyrë indirekte. Këto zhvillime edhe sipas Zapateros e kanë shtruar rrugën dhe kontekstin politik për arritjen e paqes, ndonëse ajo në fund erdhi në formën e një armëpushimi

uniletaral (Aizpeolea, 2021). Kjo situatë politike e brendshme dhe e jashtme e përcjell edhe nga fushatat e arrestimeve, por edhe të presionit jo vetëm të opinionit publik bask e shoqërisë civile por edhe të majtës nacionaliste baske, kanë bërë që nga viti 2011 të shpall armëpushimin e përhershëm ndërsa në vitin 2018 të shpall edhe shpërbërjen e saj (Tejerina, 2001; Bothen, 2014; “Final Statement From ETA”, 2018; Tellidis, 2018/2020; Ormazabal & Aizpeolea, 2020). Armëpushimi dhe shpërbërja e saj e kanë kthyer të majtën nacionaliste baske në një faktor të fuqishëm të skenës politike në Baski, e siç e theksuam duke e rritur në vazhdimësi fuqinë e vetë elektorale (Bothen, 2014; Tellidis, 2018/2020).

Aktorë të tjerë të rëndësishëm në territorin bask janë Partia Popullore (PP) dhe Partia Socialiste Baske (PSE). Të dy këto parti janë degë të partive qendrore në Madrid. Përderisa PP ka qenë gjithnjë përfaqësuesja e interesave spanjolle në tokat baske, PSE edhe në traditën e të majtës federaliste e ka përkrahur dhe e përkrah autonominë e KAB-it por jo edhe pavarësinë e plotë dhe e refuzon rrugën e Katalonjës drejt pavarësisë (“The PSE Is The Guarantee”, 2020). Në ditët e para të vdekjes së Frankos, PSE ashtu si vetë PSOE ka pasur qëndrim më progresiv ndaj çështjes baske. PSE siç e theksuam ka qenë dhe vazhdon të jetë në qeveri në KAB (apo dega e Navarrës në KAN) dhe në bashkëpunim me PNV-në kanë punuar në bartjen e përgjegjësisë në KAB.

2. Subjektet politiko-ushtarake që veprojnë në Irlandën e Veriut

Skena politike në Irlandën e Veriut është më e komplikuar se në KAB për shkak edhe të karakterit religjioz dhe etnik të konfliktit atje. Subjektet kryesore politike nga ana e unionistëve protestantë janë Partia e Unionistëve të Uelsterit (UUP), Partia Demokratike Unioniste (DUP), ndërsa nga ana e katolikëve Partia e Punës dhe Social Demokratike (SDLP) si dhe *Sinn Féin* (Darby, 1997). Një dukuri e kohëve të fundit është se Partia Aleanca e Irlandës së Veriut është duke u shfaqur si një forcë politike me karakter qytetar dhe për nga fuqia elektorale është partia e tretë. Si organizma paramilitarë më kryesorë në radhët e protestantëve konsiderohen Forcat Vullnetare të Uelsterit (*Uelster Volunteer Force – UVF*) dhe Asociacioni për Mbrojtjen e Uelsterit (*Uelster Defence Association - UDA*) dhe në anën e katolikëve IRA. Sigurisht se në skenën politike të Irlandës së Veriut me kohën ka pasur ndryshime dhe nëse dikur UUP dhe SDLP ishin forcat kryesore politike në mesin e komuniteteve të veta, që prej fillimit të viteve 2000’ kjo ka ndryshuar në favor të DUP-it dhe *Sinn Féin*. Gjithashtu një vështrim i shpejtë në mënyrën se si është e kompozuar scena politike dhe ajo paramilitare e shpjegon edhe dallimin e termave *unionistë* dhe *lojalistë* në njërën anë dhe *nacionalistë* dhe *republikan* në anën tjetër. Nëse me unionistë nënkuptohen ata që janë për mbetjen e Irlandës së Veriut në Mbretërinë e Bashkuar dhe zakonisht konsiderohen se i takojnë klasës së mesme dhe asaj të lartë, me lojalistë nënkuptohen ata që përveç që janë për mbetjen e Irlandës së Veriut me Britaninë e Madhe, këtë vullnet politik janë të gatshëm ta përcjellin edhe me luftë të armatosur dhe i takojnë më shumë klasës punëtore. Në anën tjetër nacionalistë janë ata që kanë për qëllim bashkimin e Irlandës së Veriut me Republikën e Irlandës, ndërsa republikanët ata që këtë objektiv janë të gatshëm ta realizojnë edhe përmes luftës së armatosur (Smithey, 2011). Në parim grupit të parë i takojnë ata që vijnë nga komuniteti protestant dhe të dytit ata që vijnë nga komuniteti katolik (Smithey, 2011).

UUP ka qenë deri fillimin e viteve 2000’ partia më e madhe e protestantëve. Ajo është partia më e vjetër që bazën e ka tek Këshilli Unionist i Uelsterit dhe tek Rendi i Portakallisë. Ka lindur si produkt i përpjekjeve kundër autonomisë dhe pavarësisë së Irlandës dhe prej vitit 1921

deri në vitin 1972 kur është vendosur qeverisja direkte nga Londra ka udhëhequr me Irlandën e Veriut. Ideologjikisht konservatore, ka qenë deri në vitin 1972 e lidhur organizativisht me Partinë Konservatore të Britanisë së Madhe, por nga viti 1972 i ka dobësuar marrëdhëniet për shkak të kundërshtimit që i ka bërë qeverisjes direkte. Më vonë i ka rivendosur marrëdhëniet por asnjëherë më jo si pjesë e Partisë Konservatore. Siç është theksuar, në kohën e kryeministrit Terence O'Neill gjatë fundit të viteve 1960' ka pasur tendencë për një politikë pajtuese me Republikën e Irlandës dhe me komunitetin katolik, por kjo politikë i ka paraprirë realisht edhe përçarjeve të saj të vazhdueshme. Më e madhja përçarje ka ndodhur në vitin 1971 me krijimin e DUP-it me në krye Ian Paisley. UUP me gjithë rezervat që ka pasur ndaj shumë nismave të paqes nga Britania e Madhe dhe Republika e Irlandës, në një mënyrë ose tjetrën nuk qëndronte krejtësisht jashtë procesit të paqes (Smithey, 2011). Kështu UUP megjithëse ishte dhe është për mbetjen e Irlandës së Veriut nën Britaninë e Madhe u bë pjesë e bisedimeve paqësore dhe e nënshkroi “Marrëveshjen e së Premtes së Mirë”. Përkundër skepticizmit që kishte për të negociuar me *Sinn Feinn* dhe për të bashkëqeverisur me të për shkak të mos çarmatosjes së menjëhershme të IRA-s, ajo i tejkaloi edhe këto pengesa. Në atë kohë udhëhiqej nga David Trimble, i cili u bë edhe i pari Ministër i Parë pas arritjes së marrëveshjes. Së bashku me John Hume morën çmimin Nobel për Paqe në vitin 1998. Prej vitit 2003 ka humbur shumë terren politik në kampin unionist protestant duke ia marrë vendin e parë DUP-i (Cowell-Meyers, n.d.-a).

DUP është parti radikale e protestantëve e që është formuar më 1971 si ndarje e UUP-së. Këtë subjekt e formoi antikataliku dhe ekstremisti i madh Ian Paisley i cili e udhëhoqi që nga viti 1971 deri në vitin 2008. Baza e saj është klasa punëtore protestante e qyteteve, komunitetet rurale dhe grupet më të përkushtuara religjioze. Vetën e definojnë si parti e “djathtë në çështje kushtetuese” por “e majtë në çështje sociale” (Cowell-Meyers, n.d.-b, “Policy and structure”). Ky subjekt ishte kundër marrëveshjeve që lidhte Britania e Madhe me Republikën e Irlandës që prej atyre të vitit 1973, 1995 e deri tek bisedimet paqësore të fillimit të viteve 90' të shekullit të kaluar. Këto bisedime DUP-i kryesisht i ka bojkotuar dhe nuk i ka pranuar rezultatet e tyre. Rezistenca kryesore kishte të bënte me ndarjen e pushtetit me republikanët dhe refuzimin e bisedimeve me Sinn Fein. Një karakteristikë që e dallon nga UUP është se ka një skepticizëm më të madh ndaj rolit të Mbretërisë së Bashkuar në Irlandën e Veriut, gjithnjë duke iu frikësuar një braktisjeje unilaterale nga ana e Mbretërisë së Bashkuar. Përkundër kundërshtimit të Marrëveshjes të së Premtes së Mirë, DUP ka marrë pjesë në zgjedhjet për Asamblenë e Irlandës së Veriut dhe në ekzekutivin e saj. Megjithatë pas fitoreve elektorale të viteve të fundit, DUP u vendos jo vetëm në krye të qeverisë por në vitin 2006 arriti marrëveshje historike me Sinn Fein për bashkëqeverisje dhe për një kohë (2007-2008), siç e theksua më herët, Ministri i Parë ishte Ian Paisley e zëvendës i tij Martin McGuinness. Kështu ndodhi e paimagjinueshmja, që dy ikonat e së kundërtës të funksionin për mrekulli në qeverisjen e Irlandës së Veriut (Smithey, 2011, f.64). DUP dhe Sinn Fein vazhdojnë të mbajnë dy pozitat kryesore të ekzekutivit në Stormont edhe pas zgjedhjeve të vitit 2019.

SDLP është formuar më 1970 dhe për periudhën më të madhe të kohës është udhëhequr nga John Hume, njeriu që kontribuoi më se shumti që të fillojnë bisedimet paqësore. Kjo parti që nga fillimi është angazhuar dhe angazhohet që me mjete paqësore të realizohet bashkimi i ishullit. Gjatë tërë ekzistencës së vetë ka qenë krahu i moderuar i kërkesave të nacionalistëve irlandezë në Irlandën e Veriut dhe ka qenë pjesë e tërë proceseve paqësore në ishull. Si angazhim personal i Hume, liderit historik të SDLP-së, është përfshirë në proces SHBA-ja përmes ndikimit të personaliteteve të larta të politikës amerikane me prejardhje irlandeze. Ka bashkëpunuar afër

me qeveritë e Republikës së Irlandës por edhe me ato britanike. Dhe si rezultat i këtij angazhimi edhe është realizuar marrëveshja Anglo-Irlandeze e vitit 1985 që i jep për herë të parë mundësi Republikës së Irlandës të ndikojë në procesin e paqes në Irlandën e Veriut (McLoughlin, 2008). Gjithashtu është meritë e SDLP-së dhe sidomos e Hume, përfshirja e Sinn Feinit në procesin paqësor. Ai për një kohë të gjatë prej vitit 1988, përkundër tërë presioneve, ka mbajtur një komunikim herë të fshehur e herë të hapur me Gerry Adams derisa i ka bindur të gjitha palët për domosdonë e përfshirjes së Sinn Feinit, përkatësisht të IRA-s në procesin e zgjidhjes paqësore të Irlandës së Veriut. Konsiderohet se është meritë në përpilimin e filozofisë politike të njohur si zgjidhje në “tri shtresat”, apo tri nivelet. Kjo nënkuptonte zgjidhjen e problemeve brenda Irlandës së Veriut, zgjidhjen e raporteve në mes të Irlandës së Veriut dhe Republikës së Irlandës (‘dimensioni irlandez’), dhe zgjidhjen e raporteve në mes të Republikës së Irlandës dhe Britanisë së Madhe. Këto parime u përfshin në Marrëveshjen e së Premtes së Mirë (McLoughlin, 2008). SDPL u bë pjesë e ekzekutivit, por John Hume asnjëherë nuk pranoi të ishte vetë pjesë e tij. Për një kohë të gjatë ishte partia më e madhe ndër irlandezët republikanë, përderisa në vitin 2003 këtë rol deri në ditët e sotme e ka marrë Sinn Fein. Në aspektin ideologjik është parti e majtë, mbron politikën e barazisë, të të drejtave të njeriut dhe të drejtësisë. Është pjesë e internacionales socialiste (Arthur, n.d.-a).

Sinn Feini është formuar në vitin 1905 dhe është i vetmi subjekt politik irlandez që është i shtrirë në tërë territorin e ishullit irlandez. Për shkak të kompleksitetit të situatës politike në Irlandë pas ndarjes së ishullit Sinn Fein ka pësuar shumë çarje. Prej saj kanë dalë edhe dy partitë kryesore në Irlandën e pavarur: *Fianna Fáil* dhe *Fine Gael*. Ka qenë themeluese e IRA-s që ka luftuar për pavarësinë e Irlandës dhe rrjedhimisht ka përfaqësuar politikisht dimensionin e politikës irlandeze që njihet si ‘forca fizike e republikanizmit’ irlandez. E ka refuzuar ndarjen e ishullit dhe për një kohë të gjatë bazën e veprimit e ka pasur në Irlandën e Veriut. Deri në vitin 1974 aktiviteti i saj ka qenë i ndaluar në Irlandën e Veriut, ndërsa deri në vitin 1980 i ka bojkotuar zgjedhjet. Por që nga vitit 1980 merr pjesë në zgjedhjet komunale, por edhe ato parlamentare për nivel qendror (Coogan, 2000). Nga viti 1986 ka vendosur të marrë vendet e fituara në parlamentin në Dublin, përkatësisht në Dáil. Politika e abstenimit ka vazhduar deri në ditët e sotme në raport me parlamentin britanik ku të zgjedhurit e Sinn Fein asnjëherë nuk kanë marrë vendet e tyre në Dhomën e Përfaqësuesve në Wesminster, si shprehje e mosnjohjes së sovranitetit britanik. Gjatë viteve më të bujshme për të, përkatësisht prej vitit 1983 deri më 2018 partia është udhëhequr nga Gerry Adams. Është konsideruar si krahu politik i IRA-s edhe pse asnjëherë publikisht nuk e ka pranuar se ka lidhje me IRA-n (Bentley et al, 2000; Moloney, 2002). Përkundër këtij mos pranimi publik gati se është e ditur botërisht se Gerry Adams e Martin McGuinness kanë qenë edhe ndër njerëzit kryesor në Këshillin Ushtarak të IRA-s dhe kanë qenë njerëzit kyç që kanë ndikuar që IRA të pranojë procesin e paqes (Moloney, 2002). Siç u theksua prej vitit 1988 përmes John Hume liderit të SDPL, e me ndihmën edhe të lobit të fuqishëm irlandezo-amerikan, Adams dhe Sinn Fein fillojnë të bëhen pjesë e rëndësishme e dialogut me Dublinin dhe Londrën (McLoughlin, 2008; Adams, 2001). Rrjedhimisht pjesëmarrja e Sinn Fein në procesin paqësor gjatë viteve 90’ të shekullit të kaluar ka qenë qenësore për shpalljen e armëpushimit të parë të madh të IRA-s në vitin 1994 si dhe për arritjen e Marrëveshjes të së Premtes së Mirë (Adams, 2001; IRA, 1994a). Prej vitit 2003 është partia e parë politike ndër irlandezët katolikë në Irlandën e Veriut dhe e dyta pas DUP-it në nivel të vendit. Në zgjedhjet e fundit ato të vitit 2017 ka vetëm një asamblist më pak se DUP-i. Që nga viti 1998 merr pjesë në zgjedhjet për Asamblenë e Irlandës së Veriut dhe është pjesë e institucioneve të krijuara nga Marrëveshja e Paqes së mirë. Edhe SDPL e edhe Sinn Fein kanë

qenë nënshkrues të marrëveshjes paqësore. Siç u theksua më lartë që nga viti 2007 pas marrëveshjes historike me DUP-in, ndajnë dy pozitat më të rëndësishme në ekzekutivin e Irlandës së Veriut, atë të ministrit të parë dhe të zëvendësit të tij. Në zgjedhjet e fundit në Republikën e Irlandës, ato të vitit 2020 kanë arritur rezultat historik duke dalë partia e parë me votën preferenciale me 34 deputetë edhe pse vazhdojnë të mbesin në opozitë. Sinn Féin është parti e demokracisë socialiste dhe në Parlamentin Evropian është pjesë e grupit të së Majtës së Bashkuar Evropiane – Majtës së Gjellbër Nordike (Cowell-Meyers, n.d.-c).

Partia Aleanca e Irlandës së Veriut është parti e krijuar në vitin 1970 si një shkëputje e krahut të moderuar të UUP-së në bashkëpunim me njerëz që e konsideronin se politika sektare ishte ajo që duhej tejkaluar në Irlandën e Veriut. Fillimisht ishte një parti e moderuar jo sektare unioniste për të kaluar që nga vitet 1990' në një parti e cila është neutrale në raport me unionin me Britaninë e Madhe ose bashkimin me Republikën e Irlandës. Ishte partia e parë jo nacionaliste që i filloi kontaktet zyrtare me Sinn Féin në fillim të viteve 1990'. Edhe pse e përkrahën Marrëveshjen e së Premtes së Mirë dhe kanë qenë jo vetëm pjesë e asamblesë por edhe e ekzekutivit, janë kundër bazës sektare mbi të cilat funksionojnë institucionet e Irlandës së Veriut. Duke qenë një parti jo sektare, që mbledh tani së fundmi të gjithë ata që nuk ndjehen as unionistë e as nacionalistë ajo e gjen të vështirë operimin brenda këtyre institucioneve të cilat janë të ndara në baza sektare. Ndonëse tradicionalisht partia e pestë për nga forca, në dy vitet e fundit për nga përqindja e votave ka kaluar në partinë e tretë, pas DUP-it dhe Sinn Féin. Ideologjikisht është qendër e majtë dhe është pjesë e Internacionales Liberale dhe Aleancës së Liberalëve dhe Demokratëve të Evropës. Kryesisht ka qenë e përkrahur nga klasa e mesme e lartë, edhe pse kohëve të fundit ka arritur të marrë vota nga edhe klasa punëtore (Tonge, 2020; Cowell-Meyers, n.d.-d).

Në përgjithësi tradita e organizatave paramilitare lojaliste lidhet me krijimin e *Vullnetarëve të Uelsterit* në vitin 1912 e që në vitin 1913 u shndërruan në Forca e Vullnetarëve të Uelsterit (UVF) në përpjekjet për të penguar krijimin e një Irlandë të pavarur dhe shkëputjen e saj nga Mbretëria e Bashkuar (Coogan, 2000). Si produkt i të njëjtës logjikë, të mbrojtjes së unionit dhe të mos pranimit të bashkimit me republikën, u krijuan edhe organizatat e mëvonshme paramilitare lojaliste. Dy organizatat paramilitare më të njohura që kanë filluar të operojnë gjatë *trazirave* dhe i kanë kontribuar ndezjes së luftës sektare kanë qenë UVF e cila është krijuar më 1966 dhe UDA, shumë më e madhe në numër e që është krijuar më 1971 (Smithy, 2011). UDA për t'i ikur mundësisë së shpalljes si e paligjshme në planin e aksioneve terroriste ka qenë e njohur edhe me emrin Luftëtarët e Lirisë së Uelsterit (UFF). Ndonëse më pak të popullarizuara për publikun e gjerë aksionet e këtyre organizatave përmbajnë 30% të tërë vrasjeve gjatë konfliktit në Irlandën e Veriut. Ashtu siç është trajtuar në kapitullin e tretë grupet paramilitare lojaliste në të shumtën e rasteve kanë goditur caqet civile.

Aksionet e tyre më të njohura janë:

- UVF më 1966 e vrau 1 katolik ndërsa 3 tre të tjerë i ka plagosur në një pub jashtë Belfastit. Ky ishte sulmi i parë i madh në civilë dhe i dha zjarr konfliktit që ishte në filizat e tij;
- UVF më 1969 ka vendosur një bombë në një stacion të energjisë elektrike afër Belfastit;
- Më 1971 UVF vrau 15 civilë në një pub të Belfastit;
- UVF në *Dublin* dhe *Monaghan* në Republikën e Irlandës më 17 maj 1974 vrau 33 civilë.
- UDA në tetor të vitit 1993 në një bar në *Greysteel* të Irlandës së Veriut vrau 8 civilë;

- LVF (shih më poshtë) në janar të vitit 1998 vrau nipin e Gerry Adamsit udhëheqësit të Sinn Feinit;
- Një fushatë e abuzimit të vajzave katolike në Belfast gjatë periudhës Qershor-Tetor 2001. Këto probleme kanë vazhduar edhe më tej gjatë vjeshtës dhe dimrit të vitit 2001.

UDA e cila ka qenë shumë më e shtrirë, në vitet 1970' ka pasur diku rreth 40.000 anëtarë, por më pas së bashku me UFV-në kanë pasur vetëm disa qindra anëtarë. Pas shpalljes së armëpushimit të vitit 1994 nga ana e IRA-s, edhe UVF e edhe UDA gjithashtu kanë shpallur armëpushim. UFV dhe UDA në vitin 2007 zyrtarisht e kanë pushuar fushatën e tyre ushtarake, ndonëse një pjesë e anëtarëve të tyre kanë vazhduar aktivitetin kriminal. Zyrtarisht këto organizata e kanë përkrahur Marrëveshjen e të Premtes së Mirë më 1998. Llogaritet se këto organizma në vazhdimësi kanë qenë më të dobëta organizativisht, politikisht më të paqëndrueshme dhe më të padisiplinuara sesa IRA. Ndër shkaqet e tjera, llogaritet se ka ndikuar edhe fakti se ata që kanë pasur predispozita për t'u marrë me çështje ushtarake kanë hyrë në trupat e rregullta britanike ndërsa në organizmat lojalistë paramilitarë kanë hyrë zakonisht ata që kanë mbetur jashtë këtyre strukturave. Gjithashtu këto organizma për dallim prej IRA-s kanë qenë shumë më të inkriminuara në aktivitete kriminale. Qeveria britanike i ka ndjekur edhe këto grupe me të njëjtat ligje si edhe IRA-n, por siç është trajtuar në kapitullin e kaluar ka kritika sidomos nga kampi republikan se nuk kanë vepruar me njëjtën ashpërsi si ndaj IRA-s. Për më tepër llogaritet se ndonjëherë edhe janë shfrytëzuar që të kryejnë punë për forcat legale të sigurisë. Ushtria britanike në raportin *Operation Banner* kryesisht i ka trajtuar si organizata kriminale e pa ndonjë disiplinë organizative e motive të forta politike (*Operation Banner*, 2006, para.106). Te dy këto organizata kanë qenë të shpallura si organizata terroriste nga SHBA-të e Britania e Madhe, ndonëse UDA është shpallur si organizatë terroriste tek në vitin 1992 (Cowell-Meyers, n.d.-e, n.d.-f).

Përveç këtyre organizmave në ndërkohë janë krijuar edhe tri organizata më të vogla që llogaritet se janë të shkëputura nga UFV-ja dhe UDA-ja. Ato janë: Loyalist Volunteer Force (LVF-Forcat Lojaliste Vullnetare) të krijuara më 1996, Red Hand Defenders (RHD-Mbrojtësit Dorëkuq) dhe Orange Volunteers (OV-Vullnetarët e Oranxhit) të krijuar më 1998. State Departamenti i ka futur edhe këto organizma paramilitarë në listën e grupeve terroriste e gjithashtu janë në konsideruara si organizata terroriste edhe me Aktin për Terrorizmin të vitit 2000 të Mbretërisë së Bashkuar (US Departement, 2005; Terrorism Act, 2000). LVF gjithashtu i ka ndaluar aktivitetet e saj përderisa organizatat e tjera vazhdojnë aktivitetin e tyre të një profili më shumë kriminal.

IRA në anën tjetër, shumë më e njohur, fillesat e themelimit i ka në Vullnetarët Irlandezë të themeluar në vitin 1913 si kundërpërgjigje ndaj Vullnetarëve të *Uelsterit* të krijuar për të mbrojtur unionin e të mos lejonin pavarësinë e Irlandës. Në vitin 1916 gjatë kryengritjes së njohur të Dublinit, e njohur si e famshmja Kryengritja e Pashkëve ('*Eastern Rising*') Vullnetarët Irlandezë fillojnë të marrin karakter ushtarak dhe prej vitit 1919 me fillimin e luftës për pavarësi (1919-1921), ata e marrin emrin IRA (Arthur, n.d.-b). Kështu IRA ishte subjekti ushtarak i cili nën udhëheqjen e Michael Collins e detyroi Britaninë të lëshojë Irlandën (atë që sot njihet si Republikë e Irlandës), por në anën tjetër si pasojë e marrëveshjes për pavarësi Irlanda e Veriut mbeti pjesë e Mbretërisë së Bashkuar. Siç është trajtuar më herët kjo ka shkaktuar edhe Luftën Civile e cila ka lënë pasojë të mëdha në jetën politike e shoqërore të krejt ishullit deri në ditët e sotme (Coogan, 2000). Metodatat që përdori ajo gjatë luftës për çlirim ishin inspirim për shumë lëvizje çlirimtare dhe antikoloniale në botë që nga koha e Luftës së Dytë Botërore e më pas.

Madje vetë ushtarakët britanikë e përdorën shembullin e IRA-s në krijimin e SOE-së (*Special Operations Executive* – Operacionet Speciale Ekzekutive) që ndihmoi luftën guerile në Evropën e pushtuar nga nazistët. Në bazë të këtij modeli u ndërtuan më pas edhe forcat speciale britanike të njohura si SAS (Geraghty, 2000).

Një pjesë e IRA-s asnjëherë nuk e pranoi ndarjen e ishullit, andaj e vazhdoi luftën e saj për ribashkimin e tij. U rrit dhe u forcua sidomos prej fundit të viteve 1960' dhe pas vitit 1970 kur filluan *trazirat*. Ishte e njohur për mënyrën e veprimtarisë së saj që mbetet edhe sot një enigmë e madhe. Qëllimi i saj kryesor ishte bashkimi i ishullit irlandez dhe krijimi i shtetit të përbashkët irlandez. Për shkak të aksioneve joselektive në shumë raste, e ka humbur përkrahjen e opinionit publik. Megjithatë ka vlarë kryesisht pjesëtarë të forcave të sigurisë britanike (diku 1000), por edhe anëtarë të organizatave rivale paramilitare, dilerët e drogës si dhe informatorët e shërbimeve sekrete. IRA ka pasur disa qindra vullnetarë aktiv dhe me mijëra përkrahës dhe simpatizantë. Qëllimet politike, mënyra sesi rekrutoheshin anëtarët, zgjedhja e caceve, strategjia e luftës, strategjia mediatike dhe puna me opinionin e gjerë, mënyra sesi duhet qëndruar para organeve të hetuesisë janë të përshkruara në Librat e Gjellbër (*Green Book I* dhe *II*) (marrë nga Coogan, 2000, f.544-571), një lloj programi politik dhe i veprimit i IRA-s.

Aksionet e saj më të njohura janë:

- Vrasja e Lordit *Muntbatten* në vitin 1979 i cili ishte daja i Mbretëreshës Elizabeta e II-të;
- Vendosja e bombës në Hotelin *Brighton* në vitin 1984 ku ishin të vendosur Kryeministrja e Britanisë *Margaret Thatcher* dhe kabineti i saj, me ç'rast janë vlarë 4 britanikë dhe plagosur shumë zyrtarë të qeverisë;
- Një veturë bombë më 1994 në distriktin financiar të Londrës e ka vlarë një person dhe ka shkaktuar dëme materiale prej 1 miliardë \$;
- Një sulm me mortajë dore ndodhi në selinë e kryeministrit *John Major* në 10 *Downing Street* më 1990;
- Vrasje të ndryshme të civilëve përmes bombave të kurdisura nëpër pube të ndryshme dhe metro në Irlandën e Veriut dhe Britani gjatë viteve 1970-90.

Megjithëse siç u theksua IRA ka bërë shumë gabime gjatë veprimtarisë së saj, ajo bëri që me luftën e saj Britania e Madhe të lodhet dhe të hyj në procesin e bisedimeve paqësore. Që nga viti 2000 IRA nuk figuron më në listën e State Departamentit të organizatave terroriste. Ndërsa pas ngjarjeve të 11 shtatorit 2001 në SHBA, IRA pranoi procesin e çarmatimit (IRA, 2001a, 2001b, 2002a). Më 16 prill të vitit 2002 IRA përmes një komunikate ka kërkuar falje publike për viktimat civile që ajo i ka shkaktuar dhe u ka shprehur ngushëllime dhe keqardhje familjeve të civilëve por edhe të luftëtarëve kundërshtarë duke konsideruar se të gjithë duhet të pranojnë fajin për viktimat civile por edhe të bashkëndjennë me familjarët e atyre që i kanë humbur më të dashurit qofshin viktimat civile, qofshin luftëtarë kundërshtarë. IRA në këtë komunikatë kërkon që të gjitha palët të pranojnë hapur edhe gabimet e veta dhe të gjithë të kontribuojnë drejt pajtimit dhe paqes (IRA, 2002b). Së bashku me krahun e saj politik Sinn Fein ka qenë përcaktuese për arritjen e paqes në Irlandën e Veriut dhe për transformimin e politikës republikane për bashkim të ishullit në një politikë institucionale, paqësore dhe gradualiste (Moloney, 2002). Më 28 korrik 2005 ka deklaruar se e ka ndaluar veprimtarinë e vet ushtarake, se do ta fillojë procesin e çarmatimit dhe ka thirr të gjithë vullnetarët e saj të përfshihen në realizimin e objektivave politike me mjete paqësore ("IRA Orders End to Armed Campaign",

2015). Po atë vit Komisioni i Pavarur Ndërkombëtar për Çarmatimin (2005) në raportin dërguar qeverisë britanike dhe asaj irlandeze ka konstatuar se IRA është çarmatosur.

Përveç IRA-s e cila e ka pranuar procesin e paqes dhe ishte bërë pjesë integrale e saj e më pas edhe ishte çarmatosur dhe kishte ndalur aktivitetin, ekzistojnë edhe tri organizata të tjera paramilitare më të vogla por jo edhe të parrezikshme për procesin paqësor. Ato janë *Real IRA* (IRA Reale), *Continuity IRA* (IRA që Vazhdon) dhe *New IRA* (IRA e Re). Këto organizata nuk e kanë pranuar procesin paqësor dhe kanë kryer një varg aksionesh terroriste para dhe pas Marrëveshjes të së Premtes së Mirë. Ndër to më e organizuara dhe më e rrezikshmja është konsideruar Real IRA e cila është përgjegjëse për aksionin me veturë-bombë në *Omagh* qytezë irlandeze në gusht të vitit 1998 kur u vranë 29 civilë, ndonëse tani më aktivja është *New IRA* (Sullivan, n.d). Gjithashtu aktive për një kohë të gjatë ka qenë edhe *Irish National Liberation Army* (Armata Nacional-Çlirimtare Irlandeze - INLA). Edhe INLA prej vitit 1998 ka shpallur armëpushim ndërsa prej vitit 2009 ka filluar çarmatosjen dhe e ka shpallur se objektivat politik do t'i ndjek vetëm me metoda paqësore ("Who Are The INLA", 2010). *Real IRA* dhe *Continuity IRA* gjenden në listën e *State Departamentit* si organizata terroriste ("Real IRA Gets Terrorist Listing", 2001, para.7). *New IRA* ka filluar të operojë që nga viti 2012, duke bashkuar disa pjesë të Real IRA dhe grupeve të tjera. Ajo ka realizuar disa aksione dhe vrasje edhe kohët e fundit e të cilat i kemi trajtuar më herët ("New IRA Investigation", 2020).

Në një raport të tetorit të vitit 2015 të hartuar nga *PSNI* (Shërbimi Policor i Irlandës së Veriut) dhe *MI5* (Shërbimi i Sigurisë i njohur edhe si Inteligjenca Ushtarake, seksioni i pestë) e me kërkesën e Sekretarit të Shtetit për Irlandën e Veriut, konstatohet se organizatat kryesore paramilitare ndonëse i kanë mbajtur strukturat e tyre ushtarake, janë të përkushtuara për procesin e paqes. Raporti e bën të qartë se nga këto organizma më seriozi në planin e disiplinës së anëtarësisë së tij dhe të procesit të paqes është IRA, përderisa organizatat si UVF dhe UDA ndonëse të përkushtuara ndaj procesit të paqes nuk kontrollojnë në mënyrën e duhur anëtarësinë e vet dhe një pjesë e konsiderueshme i tyre është i përfshirë në aktivitete kriminale. Anëtarët e INLA raporti i trajton se janë të përfshirë në aktivitete të shumta kriminale. Sfidë sipas raportit janë disidentët republikan të cilët kryesisht janë mbledhur rreth *New IRA* (Secretary of State for Northern Ireland, 2015).

3. Subjektet politiko-ushtarake që kanë vepruar dhe që veprojnë në Kosovë

Skena politike ndër shqiptarë sidomos në periudhën e viteve 1989-1999, pra atëherë kur konflikti u intensifikua dhe rezultoi me kryengritje të armatosur mund të ndahet në dy krahë: në krahun e atyre që mendonin se me rezistencë paqësore mund të zgjidhet çështja e Kosovës dhe e atyre që ishin të vetëdijshëm se rrethanat ndërkombëtare ishin të favorshme për organizimin e kryengritjes së përgjithshme të armatosur. Partitë që i takonin krahut të lëvizjes paqësore ishin LDK-ja, PPK, UNIKOMB-i, PSD, PNDSh, PL etj., por përfaqësuesi i vërtetë i krejt filozofisë së pacifizmit ishte LDK, përderisa ndërkohë kishte kritika nga partitë tjera të këtij krahu për pasivizimin e tërësishëm të rezistencës paqësore. Veton Surroi njëri ndër përfaqësuesit e lëvizjes paqësore kështu e komenton këtë situatë: "Problemi ishte se nuk kishte rezistencë paqësore, nuk kishte rezistencë fare" (A.Kelmendi, 2015, f.243). Në krahun tjetër qëndronin LPK-ja, LKÇK-ja, Fronti i Rezistencës dhe si kulmim i përpjekjeve të lëvizjes së rezistencës së armatosur UÇK-ja. Dallimet politike bënë që këto dy kampe asnjëherë të mos jenë bashkë, ndonëse individë me ndikim nga partitë e kampit të parë kanë qarkulluar duke u hedhur në përkrahjen e luftës çlirimtare. Madje LDK-ja gjatë, e deri në fazën e fillimit të luftës së armatosur trajtoi ekzistencën

e UÇK-së si të dyshimtë. Sigurisht një kontekst tjetër, me një unitet më të madh politik ka mund të sjell rezultate edhe më të mira nga lufta çlirimtare. Përkundër se kjo situatë politike kishte të bënte kryesisht me vijën politike zyrtare, anëtarë të partive politike që i përkisnin krahut pacifist, përfshirë LDK-në, kanë ndihmuar luftën çlirimtare qoftë financiarisht, qoftë me logjistikë, qoftë me pjesëmarrje direkte në luftë. Në këtë drejtim lufta e armatosur e udhëhequr nga UÇK-ja ishte një kryengritje tipike popullore për çlirim kombëtar.

LDK është themeluar në dhjetor të vitit 1989 dhe që nga atëherë deri në vdekjen e tij në vitin 2006 është udhëhequr nga Ibrahim Rugova. Kjo parti ishte një bashkim i intelektualëve të Kosovës të cilët kishin filluar të ngrinin zërin kundër heqjes së autonomisë së saj dhe në përgjithësi represionit serb në Kosovë (Pettifer, 2004). Në fillimet e veta ishte një lëvizje gjithë popullore e cila për herë të parë krijoi një homogjenitet të paparë deri atëherë ndër shqiptarët në raport me pushtetet e Beogradit. Kështu në të u inkuadruan intelektualët, njerëzit që kishin qenë pjesë e pushtetit jugosllav, ish të burgosurit politik, rinia studentore etj. Ta zëmë siç e thotë Bujar Bukoshi në atë fillim të Lidhja Socialiste e Popullit Punonjëse, që ishte një organizatë e masave të ish sistemit, masivisht filloi të rreshtohet pas LDK-së (A.Kelmendi, 2015, f.120). Realisht ajo kishte në atë kohë të vetmin pushtet moral mbi shqiptarë në Kosovë siç e thotë Blerim Shala (A.Kelmendi, 2015). Kështu për herë të parë në historinë e gjatë të luftës për liri të Kosovës, shqiptarët publikisht u vendosën në një rënjë anë pa dallime politike, klasore, krahinore, fetare, ideologjike etj. Kështu sipas Bukoshit që në fillim u përcaktuan për rrugën paqësore, duke llogaritur pamundësinë e ndonjë rezistence të armatosur (A.Kelmendi, 2015). Rrjedhimisht filloi të ndërtojë në disa fusha atë që njihet si ‘pushteti paralel’. Sidoqoftë për 10 vite ajo bashkeekzistoi me pushtetin e Millosheviqit i cili i kishte eliminuar me dhunë të gjitha institucionet e Kosovës dhe i cili nuk e shihte lëvizjen pacifiste si një rrezik për pushtetin e tij në Kosovë. Ajo aplikoi rezistencën paqësore vetëm në teori dhe propagandë, sepse sidomos në vitet e fundit, ajo realisht nuk bëri kurrfarë rezistence ndaj pushtetit serb dhe duke e shndërruar paqen në objektiv e jo në mjet për arritjen e pavarësisë e lirisë, ashtu siç u theksua në kapitullin e tretë, u shndërrua në lëvizje pacifiste krejtësisht pasive. Ndonëse ‘pushteti paralel’ shtrihej në fushën e arsimit sidomos, në pjesët e tjera ai ishte një shtet fiktiv, e pa ndikim në zhvillimet në terren. Ai ndonjëherë është quajtur edhe ‘shtet fantazmë’ e udhëhequr nga një ‘qeveri fantazmë’ (Pettifer, 2004, f.86). Në këtë periudhë sipas Bukoshit filluan edhe përçarjet e brendshme në LDK e edhe idetë për një rezistencë paqësore më aktive të cilat realisht proklamoheshin nga Adem Demaçi, Rexhep Qosja, Luljeta Pula, Hydajet Hyseni, vetë Bujar Bukoshi, figura si Ukshin Hoti, që nuk i takonin realisht krahut pacifist por ende nuk ishin inkuadruar edhe në lëvizjen politike të armatosur etj. (A.Kelmendi, 2015). Një humbje graduale e hegjemonisë politike që kishte filluar edhe më herët me lodhjen nga rezistenca shterpe pacifiste në vitin 1995 me injorimin që Kosovës iu bë në Konferencën e Dejtonit, shtroi rrugën për ndryshime në skenën politike. Në vitin 1996 (IKS, 2011, f.30-31). Në anën tjetër që nga fillimi subjekte si LKÇK, LPK e më vonë UÇK e kishin të qartë se pa organizimin e kryengritjes së armatosur çlirimi i Kosovës ishte i pamundur. Ky subjekt organizoi dy palë zgjedhesh në kohën e pushtimit serb. Këto zgjedhje, në të cilat LDK-ja fitonte me mbi 90% nuk u pranuan ndërkombëtarisht. Vlen të theksohet se deputetët që u zgjedhën në këto zgjedhje nuk u takuan asnjëherë që të konstituojnë parlamentin e Kosovës. Moskonstituimi i parlamentit të Kosovës ishte një ndër arsytet e kritikave të shumta që i bëheshin politikës së LDK-së nga kundërshtarët e vet politik. Për më tepër organizimi i zgjedhjeve parlamentare në pranverën e vitit 1998 në kulmin e fushatës së ushtrisë dhe policisë serbe në Drenicë edhe më shumë acaroi kundërshtarët e kësaj politike (Krasniqi, 2006). Edhe gjatë luftës zyrtarisht LDK dhe sidomos kryetari Rugova vazhdoi të mbaj të njëjtat qëndrime politike

pacifiste, ndonëse anëtarë të saj u përfshin në luftë e po ashtu dhe struktura të saj ndihmuan në shumë zona luftën çlirimtare. Në anën tjetër qeveria Bukoshi, duke qenë se ky i fundit së paku nga viti 1995 ishte deklaruar për mundësinë e luftës, organizoi Forcat e Armatosura të Republikës së Kosovës, të cilat asnjëherë nuk arritën deri në fund të bashkëpunojnë me SHP të UÇK-së, së paku jo deri në aksionin e përbashkët në Koshare. LDK, përkatësisht kryetari Rugova mori pjesë në Konferencën e Rambujesë dhe është ndër nënshkruesit e saj. Pas luftës në tetor të vitit 2000 nën mbikëqyrjen e bashkësisë ndërkombëtare u organizuan zgjedhjet komunale. Në këto zgjedhje LDK-ja fitoi 58 % të votave. Në zgjedhjet parlamentare të vitit 2001 fitoi 45 % të elektoratit, çka konsiderohet si humbje e ndjeshme e saj. Kryetari Rugova, u zgjodh president i Kosovës që prej zgjedhjeve të para të lira për Kuvendin e Kosovës në vitin 2001 (IKS, 2011). Sot LDK dhe tradita e saj politike vazhdojnë të jenë me ndikim në shoqërinë kosovare, ndonëse në zgjedhjet e 14 shkurtit 2021 me 13% morën rezultatin më të dobët në historinë e saj. Ideologjikisht LDK është parti e qendrës së djathtë dhe anëtare e Partive Popullore Evropiane.

LPK-ja është subjekti më i vjetër ndër organizmat politiko-luftarak, i themeluar në vitin 1982, pas rënies së tre udhëheqësve të lëvizjes ilegale çlirimtare të asaj kohe Jusuf Gërvallës, Kadri Zekës dhe Bardhosh Gërvallës (Hajrizi, 2008). Siç është theksuar më lartë fillimisht kur ka ndodhur bashkimi është njohur me emrin LRSSHJ, më pas LPRK për të pasur emrin e fundit prej vitit 1991, LPK. Ka qenë bartësja kryesore e rezistencës ndaj pushtimit serb dhe artikulesja e vetme e kërkesave politike të shqiptarëve në ish-Jugosllavi deri në vitin 1989. Duke e analizuar filozofinë politike të LPK-së, studiuesja Albulenë Halili (2021) thekson se: “Filozofia politike e Lëvizjes Popullore të Kosovës mund të përkufizohet kështu – çlirimi nga sundimi serb, irredentizmi përmes republikanizmit të Kosovës drejt qëllimit final bashkimit të trojeve shqiptare me shtetin amë, Shqipërinë”. Gjitashtu edhe aspekti ideologjik ka qenë një element debati që e ka përcjell gjatë lëvizjen ilegale çlirimtare në Kosovë, e sidomos pas viteve 1990’, kur përcaktimi i majtë filloi të konsiderohej si hendikep. Duke trajtuar çështjen e përkatësisë ideologjike të LPRK-së Halili (2021) thekson se

përkatësia ideologjike e majtë me të cilën identifikohet Lëvizja, ka qenë një zgjedhje utilitariste për kohën dhe rrethanat. Sistemi brenda të cilit ka vepruar Lëvizja dhe sistemi i shtetit amë ka funksionuar me atë ideologji. Çdo identifikim me ideologji tjetër do të ketë pasur një rrjedhojë krejtësisht të pasuksesshme e të pashpresë.

Ky konstatim i Halilit realisht mund të shtrihet si arsytim për krejt karakterin ideologjik të lëvizjes çlirimtare të shqiptarëve në Kosovë dhe në viset e tjera në ish-Jugosllavi, që pas NDSH-së në Kosovë. Siç është theksuar edhe më herët në këtë punim në kuadër të analizës futet edhe reduktimi i kërkesës nga ai për bashkim me Shqipërinë në atë për republikë për Kosovën. Kjo sepse në rrethanat ndërkombëtare dhe ato të brendshme në ish-Jugosllavi, vetëm kërkesa që KSAK e Kosovës të shndërrohet në republikë ka pas mundësi të realizohet me mjete paqësore. Të tjerat kërkesa, qoftë ajo e bashkimit të shqiptarëve në një republikë në Jugosllavi, e qoftë e bashkimit me Shqipërinë kanë mund të realizohen vetëm me luftë të armatosur. E në rrethanat e Luftës së Ftohtë, kjo luftë ka qenë vështirë e realizueshme dhe me mundësi të vogla suksesi. Kështu që lëvizja çlirimtare e parë nga LPRK më vonë ka qenë drejt e orientuar edhe në planin e kërkesave.

Pas vitit 1989 siç u theksua edhe më lartë LPRK/LPK ra në një krizë politike dhe organizative. Disa zhvillime të brendshme e organizative si pasojë e betejave të vazhdueshme me organet e rendit të pushtuesit në njërën anë dhe zhvillimet politike globale me ndikim në kontekstin e brendshëm politik në anën tjetër, ndikuan në këtë situatë krize. Së pari një pjesë e

udhëheqjes, përfshirë Afrim Zhitinë dhe Fahri Fazliun u vranë në përpjekje me forcat serbe në nëntor të vitit 1989, një pjesë u largua nga Kosova si dhe ndërroi jetë Fadil Vata nga një sëmundje e rëndë (Fevziu & Haxhiu, 2020). Në anën tjetër ndodhën ndryshime të mëdha në skenën politike botërore me rënien e komunizmit dhe në atë të brendshmen me lindjen e pluralizmit, dhe asaj që njihej si alternativa shqiptare e prirë nga LDK. Përkundër se kishte një mobilizim të madh popullor për rezistencë, dukej se kjo situatë e kishte gjetur të papërgatitur dhe terrenin politik të cilin duhej ta përpunonte ajo në funksion të fuqizimit të rezistencës filloi ta kontrollojë LDK-ja (Pettifer, 2004). Pas arrestimeve të vitit 1993, ka vepruar kryesisht jashtë Kosovës. Sidoqoftë ndikimi i saj vazhdoi të ishte i madh sidomos për shkak se një pjesë e grupeve të pakënaqura të saj të prirë nga Hashim Thaçi e Kadri Veseli e të cilat ishin bazë e themelimit të UÇK-së nuk i kishin shkëputur krejtësisht lidhjet me të. LPK përmes krijimit të sektorit të veçantë që në vitin 1991, është ajo që sidomos në periudhën 1994-95 arriti të ndërlihd individët e ndryshëm dhe grupet e vogla të rezistencës rreth emrit të UÇK-së. Rrjedhimisht një pjesë e mirë e bërthamave të para të UÇK-së, edhe sipas Xhavit Halitit e edhe sipas Rexhep Selimit janë celulat organizative të LPK-së (A.Kelmendi, 2015, f.92-94; f.62). Një ndër udhëheqësit e LPK-së konstaton: “Krijimi i UÇK-së nuk është bërë përnjëherësh nga individë të caktuar ose vetëm në një çast..., por ka qenë një proces relativisht i gjatë, i planifikuar, i studiuar dhe i zbatuar me kujdes nga Lëvizja Popullore e Kosovës. LPK e ka drejtuar atë krejtësisht deri në gjysmën e dytë të vitit 1998, ndërsa pjesërisht deri në transformimin e saj në TMK” (Xhemajli, 2003). Një pjesë e ish-strukturës së saj sot gjendet në PDK (Partinë Demokratike të Kosovës). Ka vepruar edhe për një periudhë pas luftës në Kosovë për t’u shkrirë përfundimisht në vitin 2013 zyrtarisht në Lëvizjes Vetëvendosje (LVV) (Telegrafi, 23.07.2013).

LKÇK është themeluar në mars të vitit 1993. Ka punuar dhe ka nxjerrë për 6 vite me radhë në ilegalitet të thellë organin e saj “Çlirim” që e ka shpërndarë ilegalisht. Është revista më jetën më të gjatë që i takon mileut ilegal të rezistencës, e cila është shtypur dhe shpërndarë në Kosovë prej vitit 1993 deri në çlirimin e Kosovës në vitin 1999. Avni Klinaku një prej themeluesve dhe udhëheqësve të saj thekson se ajo ka punuar për organizimin e kryengritjes së armatosur që do të zhvillohej në tërë tokat e pushtuara shqiptare e që do të çonte në bashkimin e kombit (A.Kelmendi, 2015). Dallimi kryesor në mes të saj dhe UÇK-së ka qenë se ajo ka konsideruar se aksionet e armatosura e më pas kryengritja e armatosur duhet të fillojnë pas krijimit të një mase kritike në popull andaj duhet kushtuar shumë rëndësi propagandës, agjitacionit, luftës politike dhe organizimit. Në anën tjetër kritikën kryesore ndaj LPK-së e kishte faktin se ajo së paku prej vitit 1993 operonte kryesisht jashtë vendit, përderisa *LKÇK* punën kryesore si dhe udhëheqjen e organizatës e kishte të përqendruar brenda Kosovës (Pettifer, 2004; *LKÇK*, 1997). Përkundër këtyre dallimeve dhe ndonjëherë edhe betejave publike politike e debateve siç e pohojnë edhe Avni Klinaku e edhe Rexhep Selimi, kishte në vazhdimësi përpjekje për bashkëpunim, të cilat në disa rajone funksionin që herët e një marrëveshje më e madhe dështoi për shkak të vrasjes së Mehë Ukës në fund të vitit 1996 dhe arrestimeve të janarit dhe shkurtit të vitit 1997 si dhe vrasjes së Zahir Pajazitit me shokë (A.Kelmendi, 2015). Sidoqoftë me fillimin e kryengritjes pas rënies së Adem Jasharit me familje u krijuan rrethanat për një bashkëpunim më të mirë. Edhe pse mospajtimet ekzistonin sidomos në planin politik dhe organizativ me UÇK-në, *LKÇK*-ja iu bashkua asaj në luftën çlirimtare të viteve 1998-99 (Krasniqi, 2006; Pettifer, 2012/2013; A.Kelmendi, 2015). Marrëveshja historike në mes të UÇK-së dhe të *LKÇK*-së, për shkrirjen e potencialit ushtarak të *LKÇK*-së në UÇK dhe për krijimin e frontit politik të luftës, u nënshkrua më 11 maj 1998. Pjesa që kishte të bënte me shkrirjen e potencialit luftarak të *LKÇK*-së në UÇK u zbatua tërësisht, derisa pjesa që përcaktonte krijimin e

një fronti politik të luftës nuk u zbatua kurrë. Realisht u zbatua pjesa që i takonte LKÇK-së, përderisa ajo që i takonte UÇK-së, e që sipas konceptit të LKÇK-së ishte shumë e rëndësishme, pra që lufta të udhëhiqej nga një qeveri e unitetit kombëtar, nga një front nacional-çlirimtar, nuk u zbatua. UÇK procedoi me emërimin e përfaqësuesve politikë dhe fuqizimin e drejtorisë politike. Kjo marrëveshje ka një rëndësi historike për rritjen e luftës çlirimtare dhe për largimin e mundësisë së vëllavrasjes për shkak se LKÇK ishte e shtrirë dhe e organizuar mirë në disa pjesë të Kosovës. Sabit Gashi ka qenë nënshkrues i marrëveshjes LKÇK-UÇK nga LKÇK, përderisa nga ana e UÇK-së ka qenë Rexhep Selimi. (S.Gashi, intervistë private, 25.11.2020). Pas luftës, LKÇK vazhdoi veprimtarinë politike legale, me qëllim të realizimit të programit të bashkimit kombëtar. Sot LKÇK është transformuar në Lëvizjen për Bashkim (LB), subjekt politik i cili në themel të programit politik e ka bashkimin e Kosovës me Shqipërinë si dhe zgjidhjen e problemeve të mbetura me Serbinë përmes ripërcaktimit të kufijve me të.

UÇK ishte organizëm politiko-ushtarak që udhëhoqi luftën çlirimtare gjatë viteve 1998-1999. Fillet i ka në vitin 1991, dhe sipas Halitit por edhe Selimi llogaritet se me emrin UÇK është pagëzuar në vitin 1994 dhe është ristrukturuar në vitin 1995 (A.Kelmendi, 2015, f.91-94, 62-67; shih edhe Krasniqi, 2006, f.20). Ashtu si edhe organizmat e lartpërmendur lindi si rezultat i dëshirës së popullit shqiptar për liri, pushtimit të egër mbi 80 vjeçar të tokave shqiptare si dhe dështimeve të politikës pacifiste të udhëhequr nga LDK-ja që nga fundi i vitit 1989. Shumë është folur e diskutuar për ideologjinë që qëndronte prapa aktivitetit të UÇK-së. Akuzat zakonisht kanë qenë në dy drejtime: se është një grup i ndikuar nga ideologjia marksist-leniniste në njërën anë dhe në tjetrën se janë të ndikuar nga islami politik. Sigurisht se kjo e dyta nuk kishte asnjë lidhje me realitetin por ishte akuzë e propagandës serbe për lëvizjen çlirimtare në Kosovë që një kohë të gjatë. Sabri Kiçmari (1999/2017) i dekonstruktua drejt dhe thjesht këto akuza duke theksuar se “...UÇK-ja nuk ka orientim ideologjik dhe se lufta jonë ka vetëm dimension çlirimtar. Në të ka vend për secilin, pavarësisht bindjeve politike, ideologjike, përkatësisë fetare, krahinore ose gjinore, pavarësisht nivelit arsimor dhe mënyrës së jetesës” (f.107).

Momenti i UÇK-së erdhi pas dështimit të Konferencës së Dejtonit kur Kosova as nuk mori pjesë e as nuk u trajtua përkundër trumpetimit të liderëve të lëvizjes pacifiste se Kosova do të jetë temë diskutimi. Edhe Blerim Reka (2003) e konsideron këtë si një moment vendimtar në ndryshimin e ngjarjeve në Kosovë e çuan në forcimin e UÇK-së. Sipas tij mesazhi i dërguar me Konferencën e Dejtonit ishte i tillë që nuk e shpërblente politikën paqësore të shqiptarëve por në një mënyrë ose tjetrën i njihte realitet e krijuara me luftë si Republikën Serbe. Ai shtonte: “Politika paqësore e shqiptarëve në Kosovë gjatë dekadës së fundit të shekulli 20, dhe përpjekjet e tyre për të arritur qëllimet politike me mjete politike, duket se nuk ishin efektive në rrethanat e përgjithshme në Ballkan, kur vetëm lufta i zgjidhte problemet politike të pazgjidhura” (Reka, 2003, f.72). Sabri Kiçmari në vitin 1999 duke theksuar se as shqiptarët nuk e duan luftën konstatonte se “fashizmi serbomadhi nuk mund të ndalet ndryshe, pos me luftë” (Kiçmari, 1999/2017, f.243). Blerim Shala duke e trajtuar pamundësinë që me metoda paqësore të çlirohej Kosova konstatonte: “Fatkeqësisht, mund them se historia nuk lëviz në mënyrë paqësore, historia lëviz në mënyrë të dhunshme. Forcë djegëse, mund të them, sikurse nafta që është forcë djegëse për veturat, forcë djegëse e historisë është gjaku, dhuna dhe lufta” (A.Kelmendi, 2015, f.282). Për disa vite zbatoi luftë guerile me aksione të zgjedhura në caqe policore, ushtarake dhe kolaboracionistë. Figurat më të shquara të asaj periudhe janë dëshmorët Adem Jashari, Zahir Pajaziti, Luan Haradinaj, Ilir Konusheci, Adrian Krasniqi, Mujë Krasniqi etj. Që nga 5 Marsi 1998 lufta mori përmasa të luftës së gjerë, që gradualisht u shndërrua në luftë frontale (Pettifer, 2012/2013). Kjo ndodhi pas sulmit mbi shtëpitë e familjes Jashari në Prekaz, përkatësisht kur u

sulmuan figurat e shquara të UÇK-së Adem e Hamëz Jashari. Me këtë rast në një betejë të paparë me makinerinë luftarake të Beogradit (ku u përdorën autobлиндat, minahedhësit dhe tanket), nga 22 anëtarë të familjes u vranë 20 vetë. Vetë sakrifica e kësaj familjeje, është shenja dalluese e dëshirës për liri të popullit shqiptar, në fund të shekullit të kaluar. Kjo vetë sakrificë është e pashembullt në historinë moderne të Evropës. Realisht rënia e Adem Jasharit me familje mund të konsiderohet edhe fillimi i kryengritjes së armatosur të popullit shqiptar në Kosovë të udhëhequr nga UÇK-ja. Përderisa pushteti serb kishte synuar me këtë sulm të frikësonte shqiptarët, të dobësonte UÇK-në dhe të zvogëlonte dëshirën për t’iu bashkangjitur luftës së armatosur, ndodhi krejtësisht e kundërta. Kjo ngjarja bëri që UÇK të rritej në përmasa të paparamenduara më parë. Në luftën që që pasoi siç u theksua më lartë kanë humbur jetën mbi 10,000 persona, shumica prej tyre civilë. Ndërsa numri real i ushtarëve në periudha të ndryshme ka arrit deri në 20.000 luftëtarë. James Pettifer (cituar nga Pettifer, 2012/2013, f.281) në një shkrim në *Times* gjatë luftës theksonte: “UÇK-ja është popullsia shqiptare e Kosovës, as më shumë e as më pak. Ajo përbëhet prej idealistësh, cinikësh, burrash, grash, pleqsh, të rinjsh, të dëshpëruarish dhe shpresëmëdhenjesh. Të tilla janë të gjitha lëvizjet e rezistencës”. UÇK ka pas organizim hierarkik, që është përbërë nga Shtabi i Përgjithshëm, komandat e zonave operative dhe komandat e brigadave. Edhe brigadat kanë qenë të ndara në nën-njësi më të vogla. UÇK ka pas shtatë zona operative: Zona Operative e Dukagjinit, Zona Operative e Pashtrikut, Zona Operative e Drenicës, Zona Operative e Shalës, Zona Operative e Nerodimes, Zona Operative e Llapit dhe e Karadakut. UÇK fillimisht ka pas si qëllim politik krijimin e shtetit kombëtar shqiptar në Ballkan e më pas kërkesat i ka reduktuar vetëm në pavarësinë e Kosovës. Në Deklaratën Politike nr.2 të datës 27 prill 1998, që ishte programi i saj politik theksohej se “UÇK-ja përbën tërësinë e Forcave të Armatosura të Republikës së Kosovës dhe viseve të saj të pushtuara, dhe ka synim çlirimin dhe bashkimin e tokave të pushtuara të Shqipërisë” (UÇK, 1998, marrë nga Krasniqi, 2006, f.83). Edhe betimi zyrtar i ushtarit të UÇK-së ndër të tjera thoshte: “Si pjesëtar i Ushtisë Çlirimtare të Kosovës, betohem se do të luftojë për çlirimin e tokave të pushtuara të Shqipërisë dhe bashkimin e tyre...” (Arbëresh, 2018). Megjithëse objektivi i bashkimit kombëtar nuk u arrit, si rezultat i luftës së saj ndërhyri NATO ndaj forcave represive Jugosllave që nuk e pranuan marrëveshjen e Rambujesë, për ta parandaluar katastrofën humanitare si dhe mundësinë që që lufta të zgjerohet. Forcat serbe u larguan nga Kosova, por me Rezolutën 1244 nga ana e OKB-së Kosova do të vendoset nën juridiksionin ndërkombëtar, ndonëse formalisht do të mbetet pjesë e ish-RFJ-së (UNSR 1244, 1999; për një analizë më të gjerë të kësaj rezolute shih Reka, 2003). Kjo situatë e dykuptimshme do të përfundojë me shpalljen e pavarësisë së Kosovës më 17 shkurt 2007, pavarësi të cilën e njohën shumica e vendeve demokratike të botës. Përkundër të gjitha të metave që ka mund të ketë organizimi i luftës çlirimtare, kjo luftë e popullit shqiptar e organizuar dhe udhëhequr nga UÇK-ja, së bashku me LPK-në dhe LKÇK-në është ndër përpjekjet dhe projektet më serioze të kombit shqiptar në shekullin 20. Autorë si Pettifer, Juda, Peritt etj, të cilët i kemi cituar më herët kanë konsideruar luftën e UÇK-së një sukses të jashtëzakonshëm e cila përfundoi me çlirimin e Kosovës në vitin 1999 dhe pavarësimin e saj në vitin 2008. Gjithashtu përkundër krejt proceseve të tanishme gjyqësore të lidhura me krijimin e Dhomave të Specializuara, lufta e UÇK-së ka arritur të ruaj karakterin e një lufte çlirimtare duke u ruajtur në maksimum që të mos rrëshqas në terrenin e një lufte terroriste dhe të goditjes së civilëve. Kjo në asnjë kohë nuk ishte synim dhe politikë e UÇK-së (UÇK, 1998, marrë nga Krasniqi, 2006).

Përveç këtyre subjekteve, pas luftës në Kosovë si rrjedhim i UÇK-së, i një pjese të partive politike që nuk kishin qenë në kampin e LDK-së edhe gjatë kohës së rezistencës paqësore

dhe nga një pjesë e intelektualëve u formuan edhe Partia Demokratike e Kosovës (PDK) që për një periudhë të gjatë udhëhoqi me Kosovën, e sot është partia e dytë në vend si dhe Aleanca për Ardhmërinë e Kosovës (AAK) që gjithashtu ka udhëhequr me Kosovën dhe aktualisht është pjesë e qeverisë të udhëhequr nga LDK-ja. Përveç këtyre partive sot partia më e madhe në vend është LVV e cila është fituesja e zgjedhjeve të 14 shkurtit 2021 e cila pritet të udhëheq me qeverinë shumë shpejt. Përderisa dy të parat janë parti të qendrës së djathtë, LVV është parti e majtë.

4. Subjektet politike në Katalonjë

Katalonja ka një skenë të gjallë politike dhe traditë të betejave politike jo vetëm të karakterit kombëtar por edhe të atij klasor. Në këtë drejtim një shpirt i organizimit sindikalist ka qenë traditë e gjatë në jetën politike në Katalonjë. Sidoqoftë pas rënies së Frankos numri i subjekteve politike u rritë e u shumua por disa prej tyre mbesin ato që ia japin tonin jetës politike. Ato janë *CDC/PDeCAT*, ERC-ja, dhe PSC. Për dallim prej Baskisë, në Katalonjë prej mbarimit të Luftës Civile, nuk ka pasur subjekte politike të cilat kanë tentuar që me mjete të armatosura të arrijnë objektivat politik. Kryesisht Katalonja ka qenë e njohur për dialogun politike me qeverinë qendrore. Zhvillimet e fundit politike i kanë vënë hije kësaj strategjie të kamotshme të lëvizjes politike katalonase dhe po e vendosin tërë procesin politik në një paqartësi të panjohur deri më tani.

CDC (Demokracia e Konvergjuar e Katalonjës), është partia e cila ka udhëhequr më së gjati me Katalonjën dhe udhëheqësi i saj dhe presidenti më jetëgjatë i Katalonjës *Jordi Pujol* (1980-2003) ia kanë dhënë tonin kryesor zhvillimeve në Katalonjë, nacionalizmit katalonas dhe raporteve me Madridin. Më poshtë do të trajtohen edhe partitë që kanë buruar nga tradita e konvergjimit katalonas pas shuarjes dhe transformimit të partisë. *CDC* është themeluar në vitin 1974 dhe prej vitit 1978 së bashku me *UDC-në* (Unioni Demokratik i Katalonjës) kanë krijuar koalicionin e njohur si *CiU* (Konvergjimi dhe Unioni) me të cilin kanë qeverisur me vendin. *UDC* gjithashtu një parti e hershshme e nacionalizmit katalonas e orientimit kristian-demokrat ishte krijuar në vitin 1931, por për shkak të rezultateve të dobëta zgjedhore në vitin 1977 u lidh në koalicionin historik me *CDC-në*. *UDC* ka prishur koalicionin me *CDC-në* në vitin 2015 ndërsa ka shuar aktivitetin e saj prej vitit 2017 (Guibernau, 2004; The Editors of Encyclopaedia Britannica, n.d.). *CDC* dhe Pujol duke vendosur si prioritet rivendosjen dhe fuqizimin e autonomisë katalonase, institucionalizimin e gjuhës katalonase në të gjitha nivelet në Katalonjë dhe një shtet të mirëqenies sociale, arritën që përmes kompromiseve dhe negocimit të vazhdueshëm me Madridin të bëjnë përpjekje për të avancuar autonominë katalonase. Madje në periudha të caktuara pat përpjekje nga sektorë të *CDC-së* që të fillojnë të organizojnë një parti reformiste në nivel të Spanjës, përpjekje që dështoi. Boshti ideor mbi të cilën është ndërtuar politika e Pujol dhe *CDC-së* ishte se katalonasit janë komb, dhe se Spanja duhet të ridefinohet si një shtet plurinacional e shumëgjuhësor. *CDC* deri në vitin 2010 nuk mund të trajtohet si parti secesioniste, ndonëse brenda saj në vazhdimësi ka pasur disa rryma, e posaçërisht janë dalluar ajo pavarësiste dhe ajo autonomiste por të cilat janë mbajtur nën kontroll nga Pujol. Në anën tjetër uniteti së paku gjuhësor dhe kulturor i *Paisos Catalans*, ishte pjesë e diskursit të Pujol dhe *CDC* (Guibernau, 2004). Në anën tjetër në përpjekjet për rigjallëruar Katalonjën dhe katalonizmin, *CDC* dhe Pujol kanë bërë përpjekje që të integrojnë brenda konceptit të kombit katalonas të gjithë ata që jetojnë në Katalonjë dhe kanë dëshirë të jenë të tillë. Madje politikat në fushën e mirëqenies sociale kishin për qëllim që të tërhiqnin edhe atë pjesë të popullsisë e cila

nuk ishte shumë e lidhur me katalonizmin politik (Guibernau, 2004). Prej mesit të viteve 90' të shekullit të kaluar, diskursi politik sa i përket raporteve me Spanjën dhe pozitën e Katalonjës në të filloi të ndryshojë. Vetë Pujol në vitin 1999 do të deklarojë “se sistemi siç është tani, nuk po funksionon. Kjo nuk do të thotë se nuk ka prodhuar asnjë rezultat deri më tani. I ka dhënë disa. Por nuk do të jap më” (Pujol, 1999, cituar nga Guibernau, 2004, f.150). CDC ideologjikisht është ‘konvergjencë’ e mendimit social-demokrat, progresist, liberal dhe kristian-demokrat në funksion të mirëqenies qytetare (Guibernau, 2004). Në vitin 2003 ndonëse koalicioni CiU fitoi zgjedhjet për herë të parë nuk arriti të formojë qeverinë dhe realisht ky koalicion dhe CDC deri në vitin 2010 u gjend në opozitë. Kthimi në pushtet me Arthur Mas si president i vendit në vitin 2010 dhe koalicioni i mëvonshëm me ERC-në nënkuptoi edhe një ndryshim radikal të kornizës politike të CDC sa i përket ardhmërisë së Katalonjës. Atë që është theksuar më herët, ndërhyrja e Gjykatës Kushtetuese në dobësimin e prerogativave autonomiste të Statutit të vitit 2006 dhe mospranimi për të diskutuar për rirregullimin e raporteve financiare në mes të Madridit dhe Barcelonës bënë që CDC përfundimisht të hidhet në rrugën e pavarësimit të Katalonjës. Prej atëherë CDC e cila në vitin 2016 u shndërrua në PDeCAT pavarësinë si projekt evropian e ka synim primar dhe të pa ekuivok. Në planin ideologjik është parti e qendrës së djathtë, liberale dhe e përkushtuar për drejtësi sociale (Partit Democrita, n.d.). Kjo parti që u riformua nga hiri i CDC-së është produkt i skandaleve të mëdha financiare që e kapluan CDC-në dhe qeverisjen e saj të gjatë. Për të qenë skandali dhe turpi më i madh, vet Pujol pranoi në vitin 2014 se ishte i përfshirë në fshehjen e të ardhurave të veta në llogari bankare jashtë shtetit (López-Fonseca & Rincón, 2020). PDeCAT ka garuar në vitin 2017 me koalicionin *Junts per Catalunya* (Së bashku për Katalonjën) dhe së bashku me ERC-në janë në krye të Gjeneralitetit. Për shkak të udhëheqjes së procesit të organizimit të referendumit dhe të shpalljes së pavarësisë një pjesë e madhe e liderëve të saj është ose në arrati ose e burgosur. Siç e ka theksuar Payne për traditën politike katalonase, përçarja e partive të vjetra e krijimi i të reja është në traditën e tyre. *Junts per Catalunya*/*Junts* është shndërruar parti politike e prirë nga Carles Puigdemont në qershor të vitit 2020 pas dështimit të bisedimeve me PDeCAT, duke synuar elektoratni e CiU-së. *Junts* në zgjedhjet e 14 shkurtit 2021 mori 32 deputetë për parlamentin katalonas duke i lëshuar vendin e parë në kampin pavarësist ERC-së. Në anën tjetër PDeCAT nuk arriti ta kalojë pragun zgjedhor.

ERC është partia më e vjetër aktive në Katalonjë. Ajo është krijuar në vitin 1931 dhe ka qenë partia e parë me karakter kombëtar katalonas e spektrit të majtë politik. Gjatë tërë periudhës së Republikës së Dytë ka qenë parti me ndikim të madh politik në Katalonjë dhe në kohën e autonomisë, dy presidentët e parë të Gjeneralitetit kanë qenë udhëheqësit e saj Francesc Macià (1931-1935) dhe Lluís Companys (1933-1940) (Guibernau, 2004). Kjo parti i takon krahut pavarësistë. Ideologjikisht e majtë, mbron politika të drejtësisë sociale, barazisë, të mirëqenies sociale dhe të përkrahjes së klasës punëtore, bizneseve të vogla, bujqve, peshkatarëve, të vetëpunësuarve etj. Gjithashtu konsideron se tërë këto politika më së miri mund të realizohen përmes një Katalonje të pavarur e brenda kontekstit evropian. ERC realisht angazhohet që e drejta për vetëvendosje e katalonasve të shtrihet edhe në ato që njihen si *Països Catalans*. ERC bën përpjekje që në konceptin e vet të kombit katalonas të fus të gjithë qytetarët e Katalonjës pa marrë parasysh origjinën e tyre etnike (Esquerra's main ideological foundations, 2019). Rrjedhimisht qasja e ERC-së në raport me imigrantët, sidomos të pjesëve të tjera të Spanjës është integruese dhe jo antagonist, duke konsideruar se duhet të pranohen veçantitë kulturore, politike, gjuhësore e politike të këtij komuniteti por edhe duhet të bëhet përpjekje që ata të bëhen pjesë përbërëse e shoqërisë katalonase (Guibernau, 2004). Pas demokratizimit të Spanjës ERC-së i ra ndikimi në jetën politike dhe realisht vendin e saj e zuri CDC e cila për një kohë të gjatë ishte

artikuluesja kryesore e kërkesave politike katalonase. Sidoqoftë viteve të fundit ka një ringjallje të ERC-së dhe fuqizim të vazhdueshëm të saj. Prej vitit 2003 zakonisht është forca e tretë në Katalonjë dhe prej atëherë në shumicën e kohës ka qenë pjesë e qeverive të ndryshme. Fillimisht në vitin 2003 pas dekadash në opozitë u bë pjesë e qeverisë së bashku me PSC dhe të gjelbrit e të majtën alternative të bashkuar (koalicioni ICV-EUiA) dhe filluan përpjekjet për të hartuar statutin e ri për Katalonjën për të cilin kemi folur më gjerësisht në kapitullin e tretë. Pasi statuti i miratuar në parlamentin katalonas u reduktua në atë spanjoll, ERC e bojkotoi referendumin në vitin 2006 me të cilin u miratua statuti. Pas zhvillimeve të vitit 2010 kur Gjykata Kushtetuese rrëzoi një pjesë të mirë të Statutit të vitit 2006 e një pjesë kërkoi të interpretohet në frymën e kushtetutës spanjolle, atmosfera pro pavarësisë u rrit në Katalonjë. Prej kësaj kohe edhe kur nuk ishte në qeveri ERC përkrahu qeverinë e CDC-së në agjendat pro pavarësisë. Së bashku me PDeCAT të për herë të parë garuan me një koalicion në vitin 2015 të quajtur *Junts pel Sí* (Bashkërisht për Po) duke marrë 62 nga 135 vendet e parlamentit katalonas. Qeveria që doli nga këto zgjedhje e organizoi referendumin për pavarësi dhe shpalli pavarësinë në fund të vitit 2017. Siç është trajtuar më herët me ndërhyrjen e qeverisë qendrore, institucionet autonome u abroguan përkohësisht dhe u mbajtën zgjedhjet e reja në dhjetor të vitit 2017. Në këto zgjedhje ERC garoi me koalicionin *ERC-CatSi* (Katalonja Po) duke marrë 32 deputetë dhe duke krijuar qeverinë pro pavarësisë së bashku me koalicionin *Junts per Catalunya* (JxCat), e prirë nga PDeCAT-ja. Në zgjedhjet qendrore të nëntorit 2019 koalicioni i ERC-së në nivel të Katalonjës doli i pari me 13 deputetë të përfaqësuar në Madrid. Kryetari i ERC-së Oriol Junqueras është i dënuar 13 vite burgim për shkak të rolit të tij si zëvendës kryetar i Gjeneralitetit në organizimin e referendunit dhe shpalljen e pavarësisë si dhe Sekretarja e Përgjithshme Marta Rovira është në ekzil. ERC është pajtuar me qeverinë e re të përbërë nga PSOE dhe Unidas Podemos që të nisin një tryezë bisedimesh për çështjen e krizës politike në Katalonjë (“Esquerra, pushing tirelessly the Catalan process towards independence”, 2019). Në zgjedhjet e 14 shkurtit 2021, doli partia e parë në kampin nacionalist dhe me numër të njëjtë të deputetëve me PSC nga 33, përderisa (JxCat) i ka marrë 32 deputetë (“Election Result”, 2021). Në këto zgjedhje për herë të parë, forcat politike nacionaliste, kanë marrë edhe mbi gjysmën e votave të elektoratit katalonas (për shkak të sistemit zgjedhor ato që disa herë e marrin shumicën e deputetëve por jo edhe shumicën e votave të elektoratit) (“Pro-Independence Parties Win”, 2021). Pas shumë negociatave më 21 maj të vitit 2021 ERC dhe JxCat me përkrahjen edhe të CUP (Kandidatura e Unitetit Popullor) u formua qeveria e Katalonjës e udhëhequr nga Pere Aragonès nga ERC (J.Faus, 2021). Kështu pas shumë e shumë dekadash në krye të qeverisë katalonasse vjen një përfaqësues nga ERC.

PSC-PSOE (Partia Socialiste e Katalonjës) është parti social-demokratike e krijuar nga bashkimi i tri grupeve politike në vitin 1978. Ajo është në asociacion me PSOE-në, apo mund të trajtohet edhe si degë e PSOE-së për Katalonjën, ndonëse me më shumë autonomi se degët e zakonshme partiake. Në përgjithësi e majta katalonase ka qenë tradicionalisht shumë e fuqishme për shkak të zhvillimit industrial të hershëm dhe ekzistencës së hershme të klasës punëtore dhe organizimit sindikal. PSC historikisht e ka trajtuar veten si pjesë të katalonizmit progresiv e që në thelb ka qenë për një rregullim federal të Spanjës duke mos iu referuar të drejtës për vetëvendosje e as nuk ka mbrojtur dhe nuk mbron një federate asimetrike të cilën e kanë proklamuar vazhdimisht komunistët përmes partisë së tyre PSUC-ICV dhe asaj që ata e kanë quajtur katalonizmi popullor si kundërpeshë për konceptin e nacionalizmit katalonas (Guibernau, 2004). Filozofia e saj politike në raport me identitetin katalonas do të mund të përmbledhej në fjalët e ideologut të famshëm të krahut të majtë (fillimisht komunist e më pas socialist) dhe juristit të njohur Jordi Solé Tura (cituar nga Guibernau, 2004, f.111) i cili theksonte

se “e majta nuk mund të jetë nacionaliste, por duhet të jetë thellësisht kombëtare”. PSC gjithashtu ka një meritë për integrimin e imigrantëve prej pjesëve të tjera të Spanjës dhe për qasjen e saj të hapur ndaj asaj se çka nënkuptohet me kombin katalonas. Në përgjithësi edhe brenda PSC mbijetojnë dy rryma: ajo që është për një Katalonjë më të pavarur dhe ajo që është për një Spanjë më unitariste (Guibernau, 2004). Në frymën e përpjekjeve për të rritur vetëqeverisjen për Katalonjën ajo pas ardhjes së saj në pushtet në vitin 2003, së bashku me ERC-në por edhe me CiU-në që ishte në opozitë, punuan në hartimin e statutit tanimë të famshëm, i cili u miratua në vitin 2006 por u reduktua në të drejtat që i përcakton për Katalonjën pas redaktimeve të bëra fillimisht në parlamentin spanjoll në vitin 2006 dhe më pas nga vendimi i Gjykatës Kushtetuese në vitin 2010. Sot ajo është kundër pavarësisë së Katalonjës por angazhohet për një reformë kushtetuese e cila do të përcaktonte Spanjën si një shtet federal e demokratik si dhe angazhohet për miratimin e ligjit i cili do të njihte plurilinguizmin në Spanjë (PSC, n.d.). PSC aktualisht është në opozitë në Katalonjë, ndërsa si pjesë e federatës me PSOE është në pushtet në nivel të Spanjës dhe angazhohet për dialog për zgjidhjen e problemeve në Katalonjë.

Në Katalonjë, përkatësisht në parlamentin e saj operojnë edhe parti të tjera. Një pjesë janë të majta radikale pro pavarësisë katalonase si CUP e pjesa tjetër kryesisht i takojnë partive të organizuara në tërë Spanjën si PP-së, *Unidos Podemos* (Bashkë Mundemi), apo *Ciudadanos* (Qytetarët). Partitë e fundit shumica janë kundër pavarësisë, përderisa *Podemos* konsideron se duhet përkrahur një referendum legal për statusin e Katalonjës. Kjo parti e majtë, që bazën e ka tek ish partia komuniste e që tani është në qeveri në nivel qendror konceptualisht është për një reformë kushtetuese që do të njihte karakterin pluri-nacional të Spanjës dhe do t'i jepte më shumë autonomi Katalonjës, Baskisë dhe Galicisë (De Blas, 2017).

5. Subjektet politike në Skoci

Skocia ka pasur dhe ka një jetë dinamike politike. Industrializimi i vendit ka bërë që edhe në Skoci të ekzistojë një betejë politike e organizuar, fillimisht në mes të sindikatave dhe pronarëve kapitalistë e më pas kjo u shndërrua në betejë politike në mes të konservatorëve, liberalëve dhe laburistëve. Ndërkohë një aktor i katërt filloi gradualisht të ngre kokën në realitetin politik skocez. Kjo ishte SNP. E dobët dhe e pavërejtshme në fillim, ajo sot është forca kryesore politike në Skoci. Duke qenë se beteja politike në Skoci kryesisht tani e më shumë se një dekadë sillet rreth pavarësisë së vendit, këtu do të trajtohet më gjerësisht vetëm bartësja kryesore e kësaj politike SNP-ja. Ashtu si në Katalonjë, edhe në Skoci, konflikti politik tradicionalisht nuk është përcjell me konflikt të armatosur. Kjo traditë e zgjidhjes së problemeve politike në rrugë institucionale e kushtetuese, sidomos kur projekte të caktuara politike konfirmohen edhe me përkrahje popullore në zgjedhje të lira, të njohura edhe si *doktrina e mandatit*, përkundër të gjitha tensioneve sipas të gjitha gjasave do të ndiqet edhe në krizën e fundit politike, ku SNP kërkon përsëritjen e referendumit për pavarësi ndërsa qeveria britanike konservatore e refuzon.

SNP (Partia Kombëtare Skoceze) është një parti e qendrës së majtë, social demokrate, e krijuar në vitin 1934 si bashkim i Partisë Skoceze dhe Partisë Kombëtare (Harvie, 2004). Ndonëse që nga fillimi ka qenë për vetëvendosjen e Skocisë, beteja e saj fillestare praktike ka qenë në fushën e devoluimit, pra të rikthimit të parlamentit skocez dhe rritjes së autonomisë skoceze në fushën e qeverisjes. Fillimisht një parti modeste me rezultate, ka filluar të jetë një faktor politik në nivel qendror në vitet 1970' e rrjedhimisht me ndikim në politikat e qeverisë

laburistë të fund viteve 70' të shekullit të kaluar, kur i pat 11 deputetë të dal nga zgjedhjet e tetorit të vitit 1974. Ky rezultat në atë kohë i papritur për të gjithë, erdhi si rezultat i fushatës së saj “Është nafta e Skocisë”, pas zbulimit të naftës në Detin e Veriut (Harvie, 2004). Si rezultat i politikave të saj dhe qasjes së vetë laburistëve sidomos atyre skocezë, e në pajtueshmëri edhe me partitë e tjera, fillimisht u miratua e më pas u organizua referendumi i parë për rithemelimin e parlamentit skocez në vitin 1979. Për shkak të obstrukcioneve që ju bënë ligjit për devoluimin dhe mënyrës sesi ai u hartua e kushteve që u vendosën për t’u pranuar rezultati (siç është shpjeguar më herët ligji përcaktonte se 40% i elektoratit duhet të votonte për devoluimin e në të vërtetë votoi afër 33% për dhe afër 31% kundër), referendumi për devolumin dështoi (Harvie, 2004, f.137-140). Pas dështimit të referendumit, SNP për disa dekada ishte parti pa ndonjë ndikim dhe betejën kryesore e zhvillonte për elektoratin me Partinë Laburiste. Në vitin 1999 mori pjesë në zgjedhjet për parlamentin skocez të rithemeluar pas 292 vitesh dhe doli partia e dytë në Skoci për të qëndruar opozitë në dy mandatet e para të këtij parlamenti. Prej vitit 2007 e deri më sot është parti e parë dhe qeverisëse në Skoci e cila i ka fituar zgjedhjet me platformën për pavarësinë e Skocisë. Si rezultat i kësaj fitoreje qeveria britanike dhe ajo skoceze u morën vesh për organizimin e referendumit për pavarësi në vitin 2014, për të cilin veç kemi folur më herët. Përkundër se shumica e skocezëve u përcaktuan kundër pavarësisë në vitin 2014, pas referendumit për Brexit në vitin 2016, me ç’rast Skocia votoi kundër daljes nga BE-ja (së bashku me Irlandën e Veriut) ndërsa pjesa tjetër e Britanisë së Madhe votoi për të dal nga BE-ja, SNP-ja dhe qeveria e udhëhequr nga ajo me në krye Ministren e Parë të Skocisë Nicola Sturgeon konsiderojnë se qytetarët e Skocisë e meritojnë organizimin edhe të një referendumi për pavarësi në marrëveshje me Mbretërinë e Bashkuar. Dalja e Mbretërisë së Bashkuar nga BE-ja sipas qeverisë skoceze të udhëhequr nga SNP ka krijuar rrethana të reja që arsyetojnë mbajtjen edhe të një referendumi për pavarësi (Scottish Government, 2019b, f.1, 8, 12-16). Kjo e drejtë për të vendosur edhe njëherë fuqizohet kur të merret parasysh se SNP-ja ka vazhduar t’i fitojë bindshëm të gjitha zgjedhjet që janë mbajtur në Skoci në periudhën 2016-2019, duke u nisur nga ato lokalet, ato për parlamentin skocez, evropian dhe atë britanik. Për më tepër ajo fitoi edhe zgjedhjet e majit 2021 me platformën për pavarësi dhe ka formuar një qeveri propavarsiste me të gjelbrit që për herë të parë janë futur në qeverinë skoceze (“As it happened”, 2021). Kjo fitore sigurisht se do ta ridimensionojë krejt raportin në mes të Edinburgut dhe Londrës. SNP-ja ideologjikisht është parti social-demokratike dhe është anëtare e Aleancës së Lirë Evropiane.

Përveç SNP-së që po e dominon politikën skoceze kohëve të fundit, partitë tradicionale që kanë vepruar në Skoci e që janë qenë të lidhura me partitë qendrore të Britanisë së Madhe janë Partia Laburiste Skoceze, Partia Liberale Skoceze dhe Partia Skoceze Konservatore dhe Unioniste. Gjatë pjesës së dytë të shekullit të kaluar e deri në fillim të këtij shekulli laburistët e kanë dominuar skenën politike në Skoci (1964-2007). Tani në rrethanat e reja, ajo ka humbur shumë nga ndikimi dhe terrenin e saj e ka marrë SNP-ja. Laburistët ndonëse jo gjithnjë të qartë kanë qenë për devoluimin, së paku prej vitit 1974, projekt i cili edhe u realizua pas fitores së Tony Blair dhe Laburistëve në vitin 1997 (Harvie, 2004). Liberalët në parim kanë qenë partia më devolucioniste nga tri partitë e lidhura me qendrën, por fuqia e saj politike me ngritjen e laburistëve ka rënë si në nivel të Skocisë ashtu edhe në nivel të Britanisë së Madhe që prej mbarimit të LDB-së. Liberalët në bashkëpunim me laburistët, Kirkun, shoqërinë civile, sindikatat dhe sektorë të tjerë të shoqërisë krijuan në vitin 1989 Konventën Kushtetuese që vendosi bazat e kërkesave për devoluimin skocez (Harvie, 2004). Konservatorët në përgjithësi kanë qenë kundër devoluimit edhe pse në kontekstin skocez ka pasur sektor të partisë që e kanë përkrahur devoluimin në rrethana të caktuara. Një parti skoceze e krijuar në vitin 1990 është Partia e

Gjelbër, e cila i ka tetë deputetë në Parlamentin e Skocisë dhe është parti që përkrah projektin e pavarësisë skoceze (Scottish Green Party, 08.05.2021). Ajo është për herë të parë në historinë e Skocisë dhe të Mbretërisë së Bashkuar pjesë e qeverisë.

V. Ngjashmëritë dhe dallimet

Në këtë kapitull do të shpërfaqen dallimet dhe ngjashmëritë në mes të pesë çështjeve të cilat trajtohen në këtë punim. Disa nga këto çështje janë përcjellë herë pas here me tensione, konflikte e luftëra, përderisa disa prej tyre mbeten ende aktuale dhe me mundësi të destabilizimit të shteteve përkatëse, e në rrethana të caktuara edhe të vetë rajonit të Evropës. Te të pesë çështjet janë raste tipike të vetëvendosjes, qoftë asaj të jashtme, qoftë të brendshme. Reagimi i shteteve përkatëse në vazhdimësi ka qenë me rëndësi për drejtimin që kanë marrë kërkesat e popujve përkatës. Në sfondin e këtyre çështjeve deri në ditët e sotme sigurisht se ka shumë ngjashmëri dhe dallime. Ky kapitull do të përpiket të identifikojë dallimet dhe ngjashmëritë në tetë fusha. Kështu do të trajtohet cila ka qenë dinamika dhe intensiteti i konflikteve; a janë apo jo popujt përkatës kombe të ndara; cili është roli i fesë në këto çështje; si kanë qenë dhe si janë marrëdhëniet ndëretnike dhe cili është roli i tyre; çfarë roli ka luajtur dhe luan gjuha në identitetin kombëtar të popujve që po trajtojmë; a ka pas dhe a ka shfrytëzim ekonomik nga qeveritë qendrore; çfarë roli kanë luajtur organizatat politiko ushtarake dhe çfarë ka qenë natyra e konflikteve; si dhe cila ka qenë dhe është përfshirja ndërkombëtare në të pesë çështjet.

1. Dinamika dhe intensiteti i konflikteve

Dinamika dhe intensiteti i konflikteve që po shqyrtojmë janë një element që dallon në të pesë rastet sepse kjo ka të bëjë shumë edhe me reagimin e shteteve përkatëse ndaj këtyre konflikteve në periudha të caktuara. Në përgjithësi mund të thuhet se “lufta e armatosur në Irlandën e Veriut ka qenë më e fuqishme sesa në Baski, siç dëshmohet nga numri i incidenteve dhe viktimave, e po ashtu edhe nga prezenca e Ushtrisë Britanike në rrugët e veriut” (Astrain, 1997, f.147). Të vrarët në konfliktin e Irlandës së Veriut sipas Suttonit janë 3,532, ndërsa të lënduar 30.000 vetë (vetëm në Irlandën e Veriut jashtë viktimave në Britani të Madhe në periudhën e viteve 1969-2001 janë vrarë 3.270 vetë) (Sutton, 2002, f.195-206; Bentley *et al*, f.616; Fitzduff dhe O’Hagan, “Introduction”, para.1) derisa në Baski të vrarë gjatë konfliktit në periudhën 1968-2011 janë 1,004 persona, prej tyre ETA i ka vrarë 837 (Idoiaga, 2018, f.1). Në të dy rajonet konflikti ka qenë më dinamik dhe ka pasur intensitet të lartë në periudhën e viteve 60’-80’-të të shekullit të kaluar, derisa në periudhën e viteve 1990’ dinamika dhe intensiteti i tyre ka rënë për të shkuar gradualisht drejt armëpushimeve të cilat kanë rezultuar edhe me shpërbërjen e IRA-s dhe ETA-s.

Dinamika dhe intensiteti i konfliktit në Kosovë posaçërisht në periudhën e viteve 1960-1980 ka qenë dukshëm më i vogël sesa në këto dy rajone. Kjo ka qenë kështu mbi të gjitha për shkak se në dy rastet e tjera, konflikti ka pasur edhe karakter të armatosur. Sidoqoftë siç është trajtuar më herët në këtë punim, historia e Kosovës dhe e shqiptarëve në ish-Jugosllavi dhe Serbi është histori e rezistencës, luftës dhe kryengritjeve të vazhdueshme prej vitit 1912 deri në atë 1945 e për të pasur momente të shpërthimeve të mëdha si në vitin 1968, 1981, 1988, 1989, 1990-91. Sidoqoftë situata ndryshoi në mënyrë dramatike në vitet 1998 dhe 1999 kur intensiteti i këtij konflikti i kaloi intensitetet e dy konflikteve të lartcekura më lartë, sepse u shndërrua në kryengritje të armatosur, që rezultoi edhe me ndërhyrjen e trupave të NATO-së kundër Ushtrisë Jugosllave dhe forcave të tjera represive. Siç është theksuar më lartë në luftën e Kosovës janë vrarë mbi 10.000 vetë e mbi 3,000 persona kanë figuruar si të zhdukur (IICK, 2000, f.91).

Shumica prej tyre nga radhët e popullatës civile, të cilët ish-Ushtria Jugosllave, policia dhe paramilitarët i ekzekutuan në mënyrën më makabre.

Si rezultat i rezistencës së popujve baskë dhe irlandezëve republikan, përkundër krejt represionit të cilit ju nënshtruan erdhi edhe deri tek ndryshimet pozitive në qasjet e shteteve përkatëse për zgjidhjen e çështjeve ekzistuese. Në këtë drejtim duhet theksuar se në rastin bask, krijimi i KAB-it dhe përpjekjet për fuqizimin e tij janë një e arritur jo e vogël, dhe siç kemi theksuar roli i rezistencës së armatosur, përkatësisht e ETA-s ka qenë evident në fazën e vendosjes së tij. Vetëvendosja e brendshme baske, konsolidimi i saj dhe përpjekja për vetëvendosje të jashtme nuk mund të kuptohen pa nacionalizmin e majtë bask. Nacionalizmi i majtë bask nuk mund të reduktohet vetëm në ETA-n, por edhe nuk mund të kuptohet pa ndikimin e saj në të. Në rastin e Irlandës së Veriut që nga viti 1998 është hyrë në një proces shumë serioz të paqes. Ky proces i paqes ka rezultuar me fuqizim të vetëvendosjes së brendshme të Irlandës së Veriut dhe po ashtu e ka lënë hapur edhe mundësinë e vetëvendosjes së jashtme. Procesi i Brexit-it dhe ndryshimet demografike kanë bërë që gjasat për një Irlandë të bashkuar të rriten (“Could It Really Happen”, 2020, f.9; “Is Some Revelation At Hand?”, 2020, f.16-18). Ndërsa në Kosovë si pasojë e dhunës së pa ndalur të shtetit ndaj popullatës shqiptare konflikti përshkallëzoi në luftë të armatosur. Këtu do të mund të theksohet edhe fakti se ETA dhe IRA ishin organizma që kanë jetë më të gjatë sesa UÇK-ja, e të cilat rrjedhimisht kanë qenë shumë mirë të organizuara dhe të strukturuara kur lindi UÇK-ja, mirëpo dhuna jo selektive e ushtruar nga shteti serb, mungesa e ndonjë oferte serioze për akomodimin e kërkesave të shqiptarëve nga ana e tij dhe rrethanat ndërkombëtare bënë që UÇK të rritet shumë shpejt dhe ta shndërrojë luftën e saj në kryengritje të përgjithshme popullore. Në këtë kontekst UÇK-ja është shumë më e suksesshme në arritjen e objektivave të saj sepse falë kryengritjes së saj Kosova në një proces negociimi ndërkombëtar u pavarësua, pra e realizoi vetëvendosjen e jashtme (ndonëse për shkak të rrethanave kjo ishte një vetëvendosje/pavarësi e kushtëzuar).

Realisht mund të konstatohet se në fazat e para të rezistencës së tyre IRA¹³ dhe ETA ishin shumë më afër një ushtrie me karakteristika guerile, madje IRA në Irlandën e Veriut në fund të viteve 1960’ dhe fillimit të 1970’ zhvillonte edhe beteja ushtarake rrugore ndonëse të izoluar me ushtrinë britanike dhe RUC-in. Vetë ushtria britanike e pranon se IRA në periudhën pre vitit 1971 deri në mesin e viteve 1970’ kishte organizuar kryengritje dhe kishte struktura tipike të një ushtrie (*Operation Banner*, 2006, para.106). Gradualisht për shkak të rrethanave politike, represionit por edhe përpjekjeve për zgjidhjen paqësore, e në Baski edhe për shkak të krijimit të rajonit autonom, forca e tyre ra dhe ato mbetën organizata jo të mëdha luftarake por gjithsesi deri vonë me ndikim. Përderisa UÇK e ka një trajektore tjetër. Ajo ishte një organizatë e vogël në fillim, me dhjetëra anëtarë e cila me rritjen e represionit dhe mungesën e ofertave për zgjidhje paqësore të problemit u rritë në një ushtri të vërtetë kryengritëse e cila u përballë me ushtrinë serbe në beteja të njëmendta ushtarake.

Karakteristikë e konflikteve politike të Katalonjës dhe Skocisë është se ato nuk janë përcjell me konflikte të armatosura si në tri çështjet e tjera.¹⁴ Së pari në këtë ka ndikuar historia e tyre dhe roli që kanë pasur në krijimin e Spanjës, përkatësisht të Britanisë së Madhe. Së dyti te dy popujt dhe vendet në raportet me qeveritë qendrore kanë zhvilluar një mekanizëm negociimi

¹³ Këtu flitet për IRA-n në Irlandën Veriore përkatësisht për periudhën kur ajo u ringjall prej fundit të viteve 60’ të shekullit të kaluar.

¹⁴ Sa i përket Katalonjës këtu nuk përfshihet Lufta Civile dhe periudha që i ka paraprirë asaj dhe periudha e parë pas saj sepse ndonëse e rëndësishme në kontekstin e njohjes së raporteve në mes të Barcelonës dhe Madridit, për periudhën për të cilën e kemi të fokusuar trajtimin periudhat e mëhershme nuk janë të rëndësishme qenësore.

që e kanë përdorur në vazhdimësi elitat e tyre politike për të arritur qëllimet e vetëqeverisjes. Sidoqoftë kohëve të fundit situata ka ndryshuar. Sidomos Katalonja është shndërruar në çështjen më të nxehtë kombëtare sot në Evropën Perëndimore. Ndonëse në Katalonjë nuk kemi pasur dhe nuk kemi konflikt të armatosur, në vitet e fundit është shpërfaqur një konflikt politik i përmasave të papara më herët në mes të Barcelonës dhe Madridit zyrtar. Kërkesa për pavarësi, përkatësisht për të drejtën për vetëvendosje të jashtme është artikulluar qartë dhe fuqishëm vetëm në këto vitet e fundit. Ndonëse përdorimi i akteve të njëanshme të të dy palëve ka bërë që tensionet të rriten shumë, dhe përkundër se lëvizja politike në Katalonjë vazhdon të përdor metoda paqësore në realizimin e kërkesave për vetëvendosje të jashtme, ajo për herë të parë përdor edhe metodat e një lufte jashtë institucionale apo më mirë thënë jashtë kornizave ligjore dhe kushtetuese. Kësaj beteje politike po i referohen si ‘konfrontim paqësor e demokratik’. Reagimi i qeverisë qendrore ka qenë i ngurtë e me elemente represive, gjithnjë duke u thirr në kushtetutë, ndonëse vet vullneti për ndryshime kushtetuese e i cili do të mund të ofronte më shumë vetëqeverisje për Katalonjën do të ishte një zgjidhje e mundshme (Qvortrup, 2018). Për më tepër Qvortrup ndonëse e trajton referendumin në Katalonjë si jo në përputhje me ligjin, argumenton se në planin politik duke marrë shembullin e Britanisë së Madhe me Skocinë dhe të Kanadasë me Kuebekun do të mund që qeveria qendrore të merrte një qëndrim më fleksibil (Qvortrup, 2018, f.31-32). Mbetet të shihet se si do të vazhdojnë hapat politik pas mbarimit të pandemisë me qeverinë e re socialiste, e cila ka ofruar një kompromis për zgjerimin e autonomisë për Katalonjën. Në anën tjetër kemi rastin e Skocisë, një rast tipik i akomodimit të së drejtës për vetëvendosje të jashtme nga ana e qeverisë qendrore në Londër në vitin 2014. Sigurisht edhe në këtë rast pozita e Skocisë brenda Britanisë së Madhe nuk është krejt e njëjtë me atë të Katalonjës brenda Spanjës, për më tepër edhe vetë fakti se Britania e Madhe nuk ka kushtetutë të shkruar, e funksionon bazuar në parimin e *sovrانيتit të parlamentit*, ka krijuar një hapësirë më të madhe manovrimi për zgjidhjet politike (Duclas, 2015). Britania e Madhe siç e thekson Duclas më shumë se anën juridike dhe kushtetuese e ka trajtuar të rëndësishëm negociimin politik për mbajtjen e referendunit. Kështu duke u thirr në *doktrinën e mandatit*, që ka nënkuptuar se qeveria britanike e ka respektuar faktin se fitorja me shumicë absolute e SNP-së në zgjedhjet parlamentare 2011 i ka dhënë edhe të drejtën asaj që premtimin elektorale për organizimin e referendunit për pavarësinë e Skocisë edhe ta realizojë (Duclas, 2015, f.8). Gjithashtu fakti se Britania e Madhe i ka trajtuar skocezët si komb me të drejtën për vetëvendosje nuk është mohuar asnjëherë nga qeveri të ndryshme britanike, përderisa Spanja nuk i ka njohur dhe nuk i njeh katalonasit si komb dhe as nuk ua njeh të drejtën e vetëvendosjes (Duclas, 2015; HM Government, 2013). Dhe tërë kjo situatë ka bërë që siç thotë Nicola McEwen (2018) të kemi dallim në procesin e vendimit për mbajtjen e referendunit në Skoci dhe atij në Katalonjë. Rrjedhimisht Diego Muro (2018) e konsideron procesin e referendunit në Skoci si pjesë e negociimit të ndarjes konsensuale, përderisa atë në Katalonjë si një akt unilateral të shpalljes së pavarësisë. Ndonëse skocezët në referendum vendosën të qëndrojnë me Britaninë e Madhe, procesi i Brexit-it siç është theksuar ka bërë që të rritet ndjenja për pavarësi si dhe të kërkohet edhe një referendum i ri. Ndonëse nuk ka një pajtim të qeverisë qendrore për këtë çështje për momentin, tradita demokratike britanike dhe ajo skoceze nuk lënë hapësirë për të pasur frikë nga ndonjë eskalim i tensioneve politike në konflikt të armatosur.

Nuk ka dyshim në dinamikën dhe intensitetin e konflikteve kanë ndikuar edhe kapacitetet demokratike të Britanisë së Madhe dhe Spanjës në njërin anë dhe Jugosllavisë/Serbisë në anën tjetër. Këtu duhet përmendur edhe e dhëna se Spanja është ndërsa Britania e Madhe ka qenë anëtare e BE-së dhe konsiderohen shtete demokratike e me ndikim të madh, ndërsa ish-shteti

jugosllav në kohën e luftës ka qenë një shtet që është konsideruar diktatorial dhe i izoluar nga bota. Po ashtu ofertat politike për zgjidhjen problemeve, përkatësisht reagimet e Britanisë së Madhe dhe Spanjës në kërkesat për vetëvendosje të irlandezëve republikan, skocezëve, baskëve dhe katalonasve kanë qenë shumë më të matura. Edhe kur kërkesave për pavarësi këto shtete iu kanë përgjigjur me represion, në planin afatgjatë oferta politike ka qenë gjithnjë në tavolinë. Krejt ndryshe ka qenë reagimi i shtetit jugosllav përkatësisht atij serb. Kështu që këta faktorë kanë ndikuar gjithsesi në intensitetin dhe dinamikën e konflikteve dhe në rastin e organizatave politiko-ushtarake, duke ndikuar negativisht në rritjen e IRA-s dhe të ETA-s, ndërsa pozitivisht për luftën e UÇK-së. E po ashtu duhet ritheksuar se ka dallime edhe në përgjigjen që Spanja dhe Britania e Madhe ua kanë bërë kërkesave për vetëvendosje, përgjigje që kanë ndikuar në uljen apo ngritjen e tensioneve politike. Tradita e kompromiseve demokratike britanike, siç ka treguar edhe me rastin e Marrëveshjes të së Premtes së Mirë e po ashtu me ofrimin e referendumit për pavarësi për Skocinë, ka ndikuar në shtensionimet e situatave konfliktuale qoftë në Irlandën e Veriut, qoftë si mundësi në Skoci. Në anën tjetër tradita demokratike e Spanjës, e re e ndonjëherë e brishtë e dal nga vrazhdesia e Luftës Civile dhe diktaturës së Frankos, ka bërë që edhe përgjigja ndaj kërkesave për vetëvendosje qoftë të baskëve e sidomos tani të katalonasve të jetë e ngurtë e me mundësi së paku të tensionimit të situatës politike (Greer, 2007; Huntington, 1991).

2. Kombe të ndara dhe kombe pa shtet

Është konstatuar në këtë punim se baskët, katalonasit, skocezët, irlandezët nacionalistë/republikan/katolik dhe shqiptarët në Kosovë janë kombe, ose pjesë të kombeve dhe rrjedhimisht duhet të gëzojnë të drejtën e vetëvendosjes. Por po ashtu ajo që i dallon këto kombe është se tri të parat mund të trajtohen edhe kombe pa shtet të vetin, përderisa dy të fundit irlandezët dhe shqiptarët kanë shtetet e tyre. Të parët e kanë Republikën e Irlandës dhe të dytët e kanë Republikën e Shqipërisë dhe atë të Kosovës. Madje sipas Guibernau (2004), një pjesë e kombeve pa shtete si katalonasit, skocezët apo baskët mund të konsiderohen se kanë ‘kuazi shtete’ për shkak se autonomitë e tyre mund të trajtohen si të tilla. Me të njëjtën logjikë edhe Irlanda e Veriut mund të trajtohet një ‘kuazi shtet’, ndonëse shpesh në të kaluarën i janë referuar si ‘shteti i portokalltë’ për shkak të asociacionit me unionizmin.

Në anën tjetër element i rëndësishëm ku preken ngjashmëritë por edhe dallimet në mes të këtyre çështjeve kombëtare që po trajtohen janë se katër nga to mund të trajtohen edhe si çështje të kombeve të ndara, përderisa Skocia është e vetmja, të cilës kufijtë i përputhen me kombin, dhe nëse nesër bëhet e pavarur do të ishte një shembull tipik i kombit-shtet (McEwen, 2018). Si çështje e kombeve të ndara konteksti katalonas, bask, irlandez dhe ai shqiptar i ka pasur dhe i ka specifikat e veta. Pushtuesit e tyre dhe regjimet e ndryshme që kanë administruar këta popuj në vazhdimësi kanë punuar që lidhjet ne mes të pjesëve të shkëputura të kombit të jenë sa më të vogla, përkatësisht të krijojnë kushtet që gradualisht të krijojnë kombe të reja. Mirëpo edhe pse probleme të kombeve të ndara, ka dallime të ndjeshme në mes të katër rasteve. Derisa irlandezët e kanë një shtet kombëtar me të cilin dëshirojnë të bashkohen, shqiptarët tani më kanë dy shtete (edhe pse Kosova me kushtetutë e ka të ndaluar bashkimin me Shqipërinë), baskët nuk kanë shtet, por janë të ndarë në mes të dy shteteve: Spanjës dhe Francës dhe katalonasit gjithashtu janë të ndarë në disa rajone autonome në Spanjës e po ashtu nuk kanë shtet të tyrin.¹⁵

¹⁵ Andorra sot është një shtet edhe anëtar i OKB-së, por duke qenë një mikroshtet dhe për shkak të funksionimit të saj të brendshëm e të jashtëm, përkundër se banohet nga katalonasit dhe gjuha katalonase është gjuhë zyrtare, nuk mund të trajtohet një shtet i kombit katalonas.

Ashtu siç është trajtuar më lartë, baskët përveç të ndarë në dy shtete, janë të ndarë edhe brenda vetë Spanjës. Kështu pas rënies së diktaturës së Frankos dhe miratimit të kushtetutës së re më 1978, ata u ndanë sërish brenda hapësirës baskë në shtetin spanjoll në dy krahina autonome. Edhe pse kushtetuta e lejon mundësinë e bashkimit, rrethanat e krijuara në Navarra, bëri që kjo të mos ndodhte. Ky proces më gjerësisht është trajtuar në kapitullin e tretë. Kjo ndarje e baskëve dhe mos ekzistenca e shtetit kombëtar e ka vështirësuar vazhdimisht pozicionin e tyre politik dhe i ka detyruara shpesh që t'i reduktojnë kërkesat e tyre politike, nga kërkesa për vetëvendosje në kërkesë për unitet të territorit bask në Spanjë. Por duke pasur parasysh rrethanat aktuale politike në Rajonin Autonom të Navarrës (KAN), ku forcat pro baskë ndonëse janë konsoliduar ende përbëjnë pakicën, më lehtë duket fuqizimi i autonomisë së KAB-it sesa bashkimi i saj me KAN-in. Gjasat për një bashkim të krejt Baskisë, përfshirë edhe Baskinë franceze në kontekstin e sotëm duken më shumë se utopi. Gjithashtu katalonasit ndonëse asnjëherë qëllim primar, herë pas here në historinë e tyre të re kanë pasur synim edhe bashkimin në një rajon autonom të *Països Catalans* (vendet katalone), që përveç Katalonjës, përfshijnë edhe pjesë të rajoneve të Valencias, Murcias, Aragonës, Ishujve Balearik, dhe Principatën e Andorrës (Balcells, 1996).

Në anën tjetër ekzistenca e shtetit irlandez ka mundësuar që të forcojë dhe rris identitetin kombëtar të irlandezëve republikan/nacionalistë/katolikë në Irlandën e Veriut. Edhe roli i Republikës së Irlandës në zgjidhjen e problemit irlandoverior ka shkuar duke u rritur sidomos që nga vitet 1980. Megjithëse nuk është deklaruar pro luftës së armatosur të IRA-s, madje e ka ndaluar aktivitetin e saj dhe ndjekur përmes organeve të sigurisë, Republika e Irlandës deri më 1998 në nenin e parë dhe të dytë të kushtetutës, territorin e Irlandës së Veriut e ka pasur të përcaktuar si territor të vet. Këto nene janë ndryshuar për ta ndihmuar procesin paqësor. Siç dihet tani më ato u ndryshuan përmes një referendumi popullor më 1998 pas miratimit të marrëveshjes paqësore.

Shqiptarët përndryshe aktualisht janë të ndarë në pesë shtete (Republika e Shqipërisë, Republika e Kosovës, Maqedonia e Veriut, Mali i Zi dhe Serbia). Historikisht këtu do të duhej të hynte edhe Greqia, ku asimilimi, dhuna, terrori frikësues dhe spastrimi etnik gati se e kanë zhbërë elementin shqiptar. Ndarja e madhe zyrtarisht ndodhi në Konferencën e Londrës vitin 1913 kur u njoh shteti aktual shqiptar që kishte shpallur pavarësinë në vitin 1912. Sigurisht një sërë ndarjesh kishin filluar që prej periudhës së viteve 1877-78. Megjithëse i dobët dhe i brishtë edhe deri në ditët e sotme, shteti shqiptar luajti një rol të rëndësishëm në lëvizjen për liri të shqiptarëve nën Jugosllavi, deri në luftërat e fundit çlirimtare. Pa ndihmën e shtetit shqiptar dhe pa shfrytëzimin e territorit të tij, nuk do të mund të parafytyrohej fare luftë e suksesshme në Kosovë.

Në të gjitha rastet ndarja e kombeve përkatëse në disa shtete e rajone ka penguar zhvillimin e tyre të natyrshëm qoftë politik, qoftë atë ekonomik e shoqëror. Në shumë raste, sidomos në rastin bask, irlandez e atë shqiptar kjo ndarje ka lënë trauma në zhvillimin kombëtar dhe atë politik dhe ka qenë burim i vazhdueshëm i tensioneve, konflikteve, destabilizimit dhe luftërave. Këta popuj asnjëherë nuk kanë hequr dorë nga bashkimi, ndonëse në rastin bask kjo duket më vështirë e realizueshme, përderisa në rastin shqiptar dhe irlandez një kombinim i këmbënguljes politike me rrethana të favorshme ndërkombëtare e rajonale mund të krijojë shumë lehtë një kontekst të favorshëm për realizimin e synimit të këtyre dy popujve për bashkim. Sa i përket katalonasve nuk duket se lëvizja e tyre politike sot e ka synim bashkimi territorial, përderisa synim primar mbetet pavarësia ose fuqizimi i autonomisë së Rajonit Autonom të Katalonjës.

3. Roli i fesë

Cili ishte dhe është në të vërtetë roli i fesë në të pesë konfliktet? Në rastin e Irlandës së Veriut, konflikti shpesh është konsideruar edhe si një konflikt fetar në mes të pakicës katolike dhe shumicës protestante. Edhe në të kaluarën, kur konflikti irlandezo-anglez ishte në vijim prej shekujsh, ky përveç elementeve të veta etnike, ekonomike e rrjedhimisht të ekspansionit perandorak e kishte edhe karakterin e konfliktit fetar në mes të katolicizmit dhe protestantizmit. Edhe sot kjo është më se e evidente. Popullsia protestante është pasardhësve e kolonëve në Irlandën e Veriut që kanë ardhur para 300 viteve në shekullin e 17-të dhe konsiderohen se përgjatë disa dekadave të kolonizimit numri i tyre arriti në 170.000 kolonistë protestantë, kryesisht nga Skocia (Bentley et al, 2000, f.102; Beckett, 2008, f.43-48; Golway, 2001, f.24). Siç veç është theksuar kjo popullsi protestante trajtohet (por edhe e trajton veten) si probritanike, unioniste apo lojaliste. Në këtë mënyrë feja ka ndikuar që problemet në ishull të thellohen, sepse në njërën anë kanë forcuar identitetin irlandez katolik, përkundër atij britanik protestantë, ndërsa në anën tjetër ka ndikuar që popullata protestante të mos identifikohet me kombin irlandez. Historia e luftërave fetare në ishull, për shkak të rreshtimeve fetare të ndryshme të aktorëve që nga reformacioni e këtej, ka luajtur një rol të fuqishëm në tërë kompleksitetin e marrëdhënieve anglo-irlandeze (Kerr, 1992; Gilley, 1992). Megjithëse palët në konflikt kanë përdorur dallimet fetare për të dëshmuar veçantitë e tyre, e për të rritur nacionalizmin në të dy anët dhe feja është artikuluar në terma të synimeve politike, siç e thotë edhe Joireman (2013) konflikti në Irlandën e Veriut nuk ka qenë dhe nuk është konflikt rreth fesë (për këtë çështje shih edhe Murray, 1995). Si zakonisht feja është keqpërdorur dhe keqpërdoret për të thelluar ndasitë në mes të njerëzve e popujve e mbi të gjitha për t'i mbuluar shkaqet ekonomike e politike të konflikteve dhe pushtimeve (Napoloni, 2003). Në këtë drejtim është i vlefshëm edhe konstatimi i shkrimtarit të madh izraelit Amos Oz (2012) për një tjetër konflikt, atë palestinezo-izraelit, për të cili thekson se nuk është një konflikt fetar siç dëshirojnë fanatikët në të dy kampet ta shpërfaqin por një konflikt territorial, përderisa te dy palët synojnë të kontrollojnë të njëjtën pjesë të tokës.

Katalonja dhe Baskia e kanë të njëjtën fe me pjesën tjetër të Spanjës, përderisa Skocia ndonëse protestante, e ka kishën e vet të pavarur nga ajo angleze (Greer, 2007). Në Katalonjë kisha ndonëse jo shtyllë qenësore e identitetit kombëtar, në periudhën e Frankos, e sidomos disa sektorë të saj, ka luajtur rol të rëndësishëm në ruajtjen e gjuhës dhe kulturës katalonase përmes botimeve në gjuhën katalonase dhe organizimeve kulturore e sportive dhe aktiviteteve të ndryshme të rinjve (lëvizja e djemve skautist katolik – *ecsoltismo*) në frymën katalonase por mbuluar nën petkun fetar (Astor, 2020; Dowling, 2012; Balcells, 1997). Një rol të rëndësishëm në këtë drejtim ka luajtur Manastiri *Montserrat* me shumë ndikim në botën katolike e posaçërisht në nacionalizmin katalonase. Duhet theksuar se në periudhën menjëherë pas Luftës Civile edhe Kisha Katolike e Katalonjës, për shkak të represionit të madh të përjetuar në periudhën e republikës ishte një bastion frankist. Sipas Dowling (2012) nga 6000 klerikë të ekzekutuar në tërë Spanjën nga forcat republikane, 2000 janë ekzekutuar vetëm në Katalonjë. Janë shkatërruar 4,000 kisha dhe objekte fetare, prej tyre vetëm në Barcelonë për dy ditë janë shkatërruar 220 (Dowling, 2012, f.595-596). Por kjo shumë shpejt ndryshoi për shkak të represionit ndaj gjuhës katalonase dhe tendencave të regjimit që përmes kishës katolike të zbatonte edhe planin e imponimit të kombit-shtet spanjoll dhe të gjuhës së tij. Kështu gradualisht kisha katalonase filloi të pranohej edhe nga ish kundërshtarët e saj si republikanët, socialistët dhe komunistët si një aleate në luftën kundër diktaturës, gjë e cila nuk ka ndodhur në pjesët e tjera të Spanjës (Burchardt, 2016; Dowling, 2012). Përkundër rolit emancipues kombëtar si dhe rezistues ndaj

diktaturës (sidomos prej viteve 50'-70' të shekullit të kaluar), Katalonja vazhdon të mbetet shoqëria më shekullare në Spanjë dhe madje në diskursin nacionalist për pavarësi feja si argument e si flamur gati se është inekzistente (Astor, 2020; Burchardt, 2016). Sa i përket referendumit për pavarësi si dhe masave të ashpra që ka marrë pushteti qendror më pas, Kisha Katolike në Katalonjë zyrtarisht ka qëndruar neutrale e duke bërë thirrje për dialog, përderisa Kisha në nivel të Spanjës ka dal kundër referendumit. Por priftërinj të ndryshëm, peshkopë me peshë si abati i Manastirit të Montserratit kanë përkrahur të drejtën e katalonasve për të vendosur për fatin e tyre si dhe kanë dënuar burgosjet e liderëve politik (Martin, 2017; "Split Revealed In Catalan Church", 2019).

Sa i përket Kirkut, mund të thuhet se duke qenë se ai ishte ndër institucionet që mbeti autonome edhe pas bashkimit të Skocisë dhe Anglisë, ka luajtur një rol edhe në autonominë skoceze por edhe në ruajtjen e identitetit kombëtar skocez. Kështu historikisht ka luajtur një rol të rëndësishëm në formësimin e kombit skocez (Harvie, 2004). Madje Kirku edhe është trajtuar si një kishë kombëtare. Sot për shkak të shekullarizmit të shoqërisë skoceze dhe imigracionit të lartë roli i Kirkut është dobësuar shumë dhe ka më shumë karakter simbolik (Bonney, 2013). Sidoqoftë në procesin e debateve gjatë referendumit për pavarësi ka luajtur një rol të ndërmjetësuesit shoqëror në mënyrë që të zbus tensionet dhe çarjet e shoqërisë skoceze. Megjithatë në procesin e devolucionit roli i tij ishte i rëndësishëm në mobilizimin shoqëror për një Skoci me parlament të vetin dhe rrjedhimisht Skoci autonome. Në periudhën e referendumit për pavarësi Kirku ka mbajtur qëndrim zyrtar neutral, por një pjesë e mirë e klerit me ndikim janë deklaruar pro pavarësisë dhe vazhdojnë të mbrojnë qëndrimet për një referendum të dytë për pavarësinë (Frazer, 2017; "Scottish Independence", 2014).

Në periudhën e parë të ringjalljes kombëtare në Baski të prirë nga Sabino Arana, religjioni ka qenë një komponentë e rëndësishme e identitetit bask (Payne 1971; Astrain, 1997). Kjo situatë ka qenë e ndikuar nga tradita religjioze në shoqërinë baske, pozicioni që patën elitat baske në Luftërat Karliste e që si rrjedhim ka prodhuar edhe një konservatorizëm bask. Vërtet në fund të shekullit të 19-të filloi shekullarizimi i shoqërisë baske, por roli i religjionit në lëvizjen nacionaliste baske mbeti i fuqishëm (Santiago, 2015). Sidoqoftë, me industrializimin dhe modernizimin e Baskisë, rritjen e imigracionit nga pjesët e tjera të Spanjës dhe me fuqizimin e të majtës baske, fillimisht në formën e ETA-s e më pas të partive politike nacionaliste të majta, roli i religjionit në lëvizjen politike baske gradualisht ka rënë për nga rëndësia. Nacionalizmi bask nga një nacionalizëm me elemente religjioze u shndërrua në një nacionalizëm shekullar. Gjuha baske vazhdon të mbetet në qendër të këtij identiteti, por njëkohësisht me zbehjen e komponentit religjioz e sidomos atij racor, shoqëria dhe kombi bask janë bërë shumë më të hapur dhe gjithëpërfshirës. Kështu religjioni nuk është një karakteristikë e nacionalizmit bask e as e përpjekjeve aktuale për më shumë autonomi dhe pavarësi (Santiago, 2015). Në Baski, Kisha Katolike gjatë periudhës së viteve 80' dhe 90' të shekullit të kaluar dhe viteve 2000' ka luajtur edhe rolin e ndërmjetësuesit në mes të ETA-s dhe qeverisë qendrore por edhe në mes të forcave politike baske, përfshirë të majtën nacionaliste dhe ETA-n (Itçaina, 2013). Konflikti basko-spanjoll, e as ai basko-francez nuk kanë karakter fetar, sepse palët në konflikt i takojnë të njëjset fe.

Tek rasti shqiptar edhe pse pushtuesit e tij kanë pasur fe të ndryshme nga ai (serbët, malazezët dhe maqedonasit kanë fenë të krishtere ortodokse, ndërsa shqiptarët në këto pjesë janë në shumicë myslimanë dhe në pakicë të krishterë katolikë), konflikti në asnjë rast, madje edhe në momentet e përshkallëzimit të tij në luftë të armatosur nuk ka pasur karakter fetar. Ashtu siç është trajtuar kjo çështje gjerësisht edhe në kapitullin e tretë, kjo mund të arsyetohet edhe me

faktin se feja nuk ka luajtur një rol primar në krijimin e kombit shqiptar, siç ka qenë rasti me kombet e tjera (Peyfuss, 1992). Përkatësia e tij tri feve të ndryshme ka bërë që shqiptarët në aspektin fetar të jenë tolerant dhe tepër të veçantë (Mazower, 2000). Feja nuk ka qenë shtylla mbi të cilën është ndërtuar kombi shqiptar. Duke mos u anashkaluar feja, por duke i integruar fetë në mënyrë të barabartë në qenësinë shqiptare, kombi shqiptar u ndërtua mbi gjuhën, kulturën, prejardhjen e përbashkët, vazhdimësinë territoriale dhe synimet politike. Andaj shqiptar dje dhe sot është si i krishteri, ashtu edhe myslimani, si besimtari ashtu edhe ateisti e agnostiku. Shqiptarët u formësuan në një prej kombeve të para shekullare në botë.

Mirëpo tek shqiptarët, në raste dhe periudha të caktuara, feja në mënyrë alternative ka luajtur rolin e mbrojtësit të identitetit kombëtar apo të zhdukjes së atij identiteti. Shqiptarët që u shpërngulën në Itali pas luftërave të Skënderbeut në mesjetë, duke qenë të krishterë ortodoksë për më se 500 vite i kanë rezistuar asimilimit nga popullata vendase italiane me fe të krishterë katolik (Peri, 1992). Madje në shekullin e 19-të kanë luajtur një rol gati primar në Rilindjen Kombëtare të shqiptarëve. Kështu gazeta e parë në gjuhën shqipe, në variantin e arbëreshëve të Italisë u botua nga arbëreshët e Italisë, përkatësisht nga Jeronim De Rada më 1883 me emrin “Flamuri i Arbrit” (Buda et al, 2002). Gjithashtu në Kosovë dhe në viset tjera shqiptare që i janë bashkangjitur Serbisë, e më vonë shtetit të përbashkët të sllavëve të jugut, feja islame dhe katolicizmi i krishterë, kanë luajtur një rol jo të vogël në rezistencën ndaj asimilimit kombëtar nga ana e serbëve të krishterë ortodoksë. Një pjesë e shqiptarëve ortodoks në Kosovë llogaritet se janë asimiluar në serbë ashtu siç ka ndodhur edhe shqiptarët e Rekës në Maqedoninë e Veriut që janë asimiluar në maqedonas (edhe pse këta të fundit nuk e kanë harruar në tërësi identitetin kombëtar sepse asimilimi ka ndodhur pas LDB) (Malcolm, 1998). Ndërsa nëse e marrim në anën tjetër, shqiptarët e krishterë ortodoksë, që kanë mbetur nën Greqi pas ndarjes së tokave shqiptare në vitin 1913, në masë të madhe janë asimiluar nga Greqia e krishterë ortodokse (Koka et al, 2007). Edhe shqiptarët të konfesionit islam të shpërngulur në Turqi përgjatë viteve (numri i shqiptarëve në Turqi konsiderohet tejet i madh) në masë të madhe janë asimiluar. Pra në këto raste feja tek shqiptarët në varësi të fesë së pushtuesit ka pasur efekte të kundërta. Derisa në njërin rast ka ndihmuar ekzistencën e identitetit kombëtar, në tjetrin e ka penguar. Mirëpo e vlen të theksohet, se në rastet kur ndikimi i fesë ka qenë më i madh se identiteti kombëtar, kur ka munguar kompaktësia territoriale, kur niveli i ngritjes arsimore ka qenë i ultë, shqiptarët e konfesionit islam janë konvertuar në mysliman sllav, siç janë rastet e shqiptarëve të Plavës e Tuzit në Mal të Zi, të Novi Pazarit në Serbi si dhe disa rrethe në Maqedoni. Në këto raste feja nuk e ka luajtur rolin e përmendur më lartë, sepse kemi të bëjmë me popullsi që përveç faktorëve të përmendur, ka qenë më e familjarizuar me administratën turke gjatë kohës së sundimit osman në Ballkan.

4. Roli i marrëdhënieve ndëretnike

Ndonëse tek të pesë rastet tensionet etnike në raste të caktuara kanë qenë të larta, vetëm në Irlandën e Veriut këto tensione kanë marrë karakterin e një konflikti ndëretnik. Kështu në Baski nuk mund të thuhet se ka pasur apo se ekziston një konflikt ndëretnik. Madje baskët kanë luajtur një rol të rëndësishëm në përpunimin e kastijishtes, si dhe janë integruar mirë në aristokracinë spanjolle. Nuk ka pasur në fazat e hershme konflikte as me qeverinë qendrore përderisa janë ruajtur prerogativat e autonomisë baske, sidomos asaj financiare (Payne, 1971). Në periudhën e lindjes së lëvizjes kombëtare baske, por sidomos prej përfundimit të Luftës Civile e përgjatë diktaturës së Frankos, shteti i cili ishte në duar të spanjollëve ka shtypur në

vazhdimësi popullatën baske. Imigracioni masiv në Baski nga pjesët e tjera të Spanjës që ka filluar prej shekullit 19 e posaçërisht në pjesën e dytë të shekullit të 20-të ka ndikuar në prishjen e baraspeshës etnike (Heiberg, 1989). Llogaritet se në periudhën 1950-1975 numri i imigrantëve nga pjesët e tjera të Spanjës që kanë shkuar të punojnë dhe jetojnë në Baski ka qenë 468,000 (Sa` Nchez-Cuenca, 2007, f.293). Kjo ka bërë që të ketë një tension në mes të baskëve dhe të imigrantëve spanjishtfolës që janë parë si një instrument i pushtetit qendror sidomos në represionin ndaj gjuhës dhe kulturës baske (Guibernau, 2000). Megjithatë territori bask ka mbetur me një shumicë relative etnike baske. Rrjedhimisht një situatë e tillë së bashku me fuqizimin e të majtës nacionaliste baske, e cila kishte për synim integrimin brenda kombit bask edhe të imigrantëve nga pjesët e tjera të Spanjës, ka bërë që këtij konflikti t'i iket. Kështu konflikti basko-spanjoll i intensifikuar në shekullin e 20-të në të vërtetë nuk mund të trajtohet si një konflikt ndëretnik. Ky është një konflikt politik, që në periudha të caktuara ka qenë i mbarsur edhe me karakterin e një lufte të armatosur, në mes të baskëve dhe lëvizjes së tyre politike për pavarësi dhe pushtetit qendror në Madrid. Ky konflikt ka lindur dhe mbahet për shkak të përpjekjeve baske në njërën anë për më shumë autonomi e vetëvendosje e në anën tjetër tendencës së Madridit për të ruajtur shtetin spanjoll me këtë rregullim që është. Në krahasimin që i bën publicisti Luis Nunez Astrain (1997) çështjeve baske dhe irlandeze thekson se “dallimi më kryesor në mes të këtyre dy çështjeve është se në veri të Irlandës, dy komunitetet janë në konfrontim me njëri-tjetrin, derisa kjo nuk është rast me Baskinë” (f.147). Këtë e dëshmojnë edhe shumë viktima civile në të dy komunitetet, si dhe ndarja e madhe që ekziston në mes tyre. Jeta në Irlandën e Veriut është zhvilluar ndaras për dekada dhe komunikimi në mes të dy komuniteteve ka qenë minimal. Edhe hapësirat ku jetojnë komunitetet kryesisht janë të banuara deri në 90% nga pjesëtarët e atij komuniteti (Murray, 1995). John Darby (1997) thekson se: “Që nga viti 1969, vëmendja ka qenë e përqendruar në marrëdhëniet në mes të Katolikëve dhe Protestantëve në Irlandën e Veriut” (f.19). Madje burimin e konfliktit etnik në Irlandën e Veriut, Joireman (2003) e sheh shumë më larg, mu në shekullin e 17-të kur ndodhi kolonizimi i Irlandës me kolonë nga Skocia dhe Anglia.

Ja si i komenton studiuesi shqiptar Daut Dauti (2001) raportet ndëretnike në Irlandën e Veriut edhe përmes përvojës së tij atje:

Këto dy komunitete kanë bërë jetë aq shumë të ndarë saqë bashkëpunimi ka qenë, dhe deri-diku është ende, jashtë çdo diskutimi. Kur kjo krahasohet me jetën e ndarë në Kosovë, atëherë duhet të theksohet se në Irlandën Veriore një ndarje e tillë ka qenë shumë më e theksuar. Shumica e pjesëve të Belfastit Lindor (pjesa protestante) me pjesën perëndimore (pjesa katolike), ndahet me një mur të lartë, në pjesën e epërme të të cilit janë vendosur telat me gjemba. Kjo të përkujton Berlinin. Në pjesën e qendrës së qytetit të Belfastit irlandezët kryejnë punët e përditshme duke pasur kujdes të mos deklarohen se cili komunitet i përkasin. Taksitë që shkojnë në perëndim të qytetit janë të parkuara në pjesë të caktuar, jo larg nga qendra. Zona lindore e qytetit për ta është një ‘no go zone’. Njësoj është edhe për taksitë e komunitetit tjetër që mbulon zonën e kundërt (lindjen) të qytetit. Kjo, natyrisht, nënkupton se një ndarje apo segregacion, që mund të cilësohet si vullnetar, është aplikuar edhe nëpër shkolla, dhe në të gjitha sferat e kulturës dhe të argëtimit. Madje, një ndarje e tillë strikte, është vërejtur edhe në sport. Dihet cili klub sportiv është katolik, e cili protestant. (f.93-94)

Në viset shqiptare të pushtuara, megjithëse shteti në periudha të ndryshme ka udhëhequr një politikë të vendosur të ndryshimit të baraspeshës etnike të përcjell me represion e mohim të drejtave elementare të shqiptarëve, konflikti nuk ka marrë asnjëherë rrjedhime të një konflikti

ndëretnik. Nuk ka dyshim se tensionet kanë qenë të larta dhe ndonëse ka pasur jetë pranë njëri-tjetrit shumë pak ka pasur jetë me njëri-tjetrin. Ky ka qenë një model i veçantë i bashkëjetesës, ku në jetën e përditshme shpesh serbët janë parë nga shqiptarët si instrument i pushtesit në njërën anë dhe në anën tjetër serbët kanë trajtuar shqiptarët si qytetarë të kategorisë së dytë. Kjo situatë natyrisht ka qenë produkt i rrethanave shoqërore të krijuara nga pushtimi i gjatë si dhe nga modeli i shfrytëzimit të pakicës serbe në funksion të udhëheqjes së Kosovës nga ana e pushteteve serbe e jugosllave. Këtë situatë siç u trajtua disa herë në kapitullin e tretë e kishin paraparë social-demokratët serbë që në vitet 1912-1914. Sidoqoftë lëvizja politike shqiptare ndonëse ka operuar nën një regjim të egër në shumicën e kohës, në përgjithësi ka qenë progresive dhe jo fanatike qoftë në planin e një nacionalizmi shovinist e qoftë në atë religjioz dhe në parim armikun nuk e ka parë në popullatën minoritare serbe, por në shtetin dhe organet e tij të dhunës. Kjo politikë ka qenë e tillë edhe gjatë luftës së UÇK-së duke iu shmangur në maksimum dëmtimeve të popullsisë civile apo akteve që do të mund të cilësoheshin si terroriste (Perritt, 2008). Serbia nga ana e saj ka bërë përpjekje që konfliktin ta paraqes si etnik e religjioz dhe në këtë drejtim ka manipuluar dhe viktimizuar në vazhdimësi edhe serbët lokalë. Po përkundër një konflikti të gjatë më shumë se një shekull, konflikti shqiptaro-serb, nuk është konflikt në mes të dy popujve, por një konflikt i gjatë e i mundimshëm në mes të popullit shqiptar dhe lëvizjes së tij për liri dhe elitave nacional-shoviniste serbe të cilat së paku prej gjysmës së dytë të shekullit 19 kanë synuar që shtetin serb ta zgjerojnë në trevat e banuara me shqiptarë. Madje Aleksandar Pavlović (2019) thekson se ndryshimi i diskursit në politikën dhe opinionin serb për Kosovën dhe shqiptarët është i vonshëm dhe ai ndryshon gjatë përgatitjes së pushtimit të Kosovës në vitin 1912.

Kur krahasojmë rastin e Kosovës dhe të Irlandës së Veriut, vlen të përmendet proporcioni etnik i popullatës. Derisa në Irlandën e Veriut raporti në mes të protestantëve dhe katolikëve siç është theksuar edhe më lartë ka arritur në 48% me 45 %, në Kosovë ky raport gjithnjë ka qenë me një përqindje të lartë në dobi të shqiptarëve, madje edhe në kulmin e shpërnguljeve të tyre dhe të kolonizimit të Kosovës nga ana e serbëve (Obradović, 1981). Ky raport etnik i popullsisë ka përcaktuar intensitetin e konfliktit në mes të popujve në të dy vendet. Ekstremizmi protestant ishte një ndër shkaktarët kryesor të konfliktit etnik në Irlandën e Veriut dhe përqindja e madhe e popullatës protestante mundësonte që konfliktit t'i jepet edhe karakter ndëretnik, derisa në Kosovë përqindja e vogël e minoritetit serbë kombinuar me përpjekjet e lëvizjes politike shqiptare që të bëjë dallimin në mes të serbëve dhe pushtetit serb, ka bërë që të shmanget një konflikt më i gjerë ndëretnik aty. Derisa të dy palët, sidomos politikanët lokal serbë dhe protestantë mund të “lavdërohen” për dozë të lartë të ekstremizmit.

Në kontrast me tri rastet e para, ku konfliktet kanë qenë intensive e edhe me karakter të armatosur herë pas here, por që vetëm në rastin e Irlandës Veriore, konsiderojmë se konflikti ka marrë me kohën edhe karakter ndëretnik, konteksti i konflikteve politike në Katalonjë dhe Skoci ka qenë më i butë, sidomos në rastin e dytë, dhe karakteri i konfliktit etnik ose nuk ka ekzistuar ose tensioni ka qenë krejtësisht i ultë (Woodman & Ghai, 2013). Në rastin e Katalonjës së paku prej përfundimit të Luftës Civile lufta e armatosur nuk ka qenë opsion, por konflikti politik ka qenë dinamik. Sidoqoftë përkundër faktit se edhe këtu si në rastin bask, me kohën për shkak të imigracionit nga pjesët e tjera të Spanjës, ka ndryshuar përbërja etnike, konflikti etnik është shmangur, por në Katalonjë, për shkak të industrializimit të hershëm të saj në raport me pjesët e tjera të Spanjës, ka qenë qendra e konfliktit klasor në Spanjë. Duke qenë kështu, përfaqësuesit e të majtës nacionaliste katalonase kanë punuar shumë në zgjerimin e konceptit të të qenurit katalonas, duke e hapur këtë identitet ndaj prurjeve nga pjesët e tjera të Spanjës (Guibernau,

2004). Përkundër se edhe në Katalonjë burimi i konfliktit ka qenë dhe vazhdon të mbetet ai në mes të Katalonjës dhe pushtetit qendror në Madrid, përkatësisht i lëvizjes katalonase për më shumë autonomi ose pavarësi dhe tendencave unitariste nga qendra, kohëve të fundit vërehet një tension në shoqërinë katalonase. Numri i madh i popullsisë me prejardhje nga pjesët e tjera të Spanjës reflektohet edhe në votimin e partive në Katalonjë por edhe në kundër demonstratat që mbahen në Barcelonë si kundërshtim ndaj pavarësisë së Katalonjës (“Tens of thousands protest”, 2019). Megjithatë deri më tani nuk duket se këto tensione rrezikojnë ndonjë konflikt ndër-etnik në Katalonjë.

Në anën tjetër rasti skocez është rasti me më së paku tensione ndër-etnike për shkak se historikisht nuk ka pasur ndonjë numër të madh të anglezëve në Skoci. Edhe ata që kanë shkuar në pjesë të madhe janë përzier me skocezët dhe integruar në jetën e vendit. Skocia vërtet në shekullin 19 pati një lulëzim industrial, por kjo nuk ishte në kontrast me pjesët e tjera të Britanisë së Madhe e aq më pak me Anglinë e cila ishte qendra e revolucionit industrial (Hobsbawm, 1978). Pra modeli bask dhe ai katalonas ku pati imigrim masiv nga pjesët e tjera të Spanjës, ai i Kosovës ku pati synime, projekte dhe përpjekje konkrete për kolonizim, apo modeli i Irlandës së Veriut ku kolonizimi ka qenë goxha i suksesshëm, nuk u përsërit e as u përdor në Skoci. Sigurisht ka pasur dhe ka imigrim anglez në Skoci (I.G.C. Hutchinson, 2005). Por ky imigrim nuk ka ndodhur si pjesë e një synimi politik e as me ndonjë ndikim në baraspeshën etnike, por si zgjedhje individuale dhe familjare. Kjo edhe për shkak të asaj që e kemi theksuar më herët, se pozicioni i Skocisë brenda unionit ishte krejt i ndryshëm me rastet e tjera që po trajtojmë. Për më tepër siç është shqyrtuar tani më Skocia u pat bërë edhe pjesë e projektit perandorak të Britanisë së Madhe (Harvie, 2004). Nëse në Skoci ka pasur një tension etnik me elemente sektare (duke i përngjarë një Irlandë të Veriut të vogël) por jo në shkallë të gjerë, dhe edhe ky herë pas here i transformuar në konflikt klasor, ai ka qenë në mes të katolikëve irlandezë të cilët erdhën si klasë e lirë punëtoresh sidomos pas Urisë së Madhe në Skoci dhe popullsisë skoceze protestante. Në vitin 1901 llogaritej se irlandezët e përbënin 10% të popullsisë së gjithmbarshme (I.G.C. Hutchinson, 2005; Bonney, 2013). Sot popullsia katolike në Skoci, shumica dërrmuese e të cilëve janë me prejardhje irlandeze përbëjnë afër 16% të popullsisë së vendit (Bonney, 2013, f.480-481). Sidoqoftë me kohën kjo popullsi, ndoshta edhe për shkak të traditës së saj republikane u bë pjesë e diskursit për pavarësi të Skocisë (Harvie, 2004). Për më tepër pasardhësit e irlandezëve, apo ata që sot mund të trajtohen si skocezë katolikë, kanë qenë dhe janë grupi më pro-pavarësisë në Skoci (Fraser, 2015).

5. Gjuha

Përveç tek skocezët, tek të katër popujt e tjerë gjuha paraqitet si një element i rëndësishëm identitar dhe jo rrallë herë i ndjeshëm e pjesë e synimeve politike të këtyre popujve. Madje duke krahasuar skocezët me katalonasit, Duclas (2015) thekson se nacionalizmi gjuhësor tek skocezët është shumë i ultë përderisa tek katalonasit shumë i lartë. Gjuha sipas Greer (2007) është një komponentë përcaktuese e identitetit katalonas, por jo edhe tek skocezët. Njësoj e rëndësishme si komponentë e identitetit kombëtar gjuha është edhe tek baskët dhe shqiptarët. Në anën tjetër ndonëse gjuha është komponentë më e rëndësishme se tek skocezët, dhe madje siç e kemi theksuar gjuha kelte synohet të rehabilitohet në Irlandën e Veriut, së paku në kohët moderne ajo nuk mund të konsiderohet një karakteristikë themelore e identitetit kombëtar irlandez.

Kështu sado i fuqishëm që ka qenë roli i gjuhës në krijimin e identitetit të tyre kombëtar, katër popujt dallojnë për nga përqindja që ata e flasin gjuhën e tyre amtare. Gjuha irlandeze, që është një gjuhë kelte, është krejt e ndryshme nga gjuha angleze. Irlandezët përveç nëpër xhepa të vegjël gati se në tërësi në sferën e jetës publike dhe private e flasin vetëm gjuhën angleze përkundër politikave për ta ringjallur gjuhën kelte. Kjo është e dhimbshme për irlandezët por njëkohësisht një realitet i ftohtë. Përkundër përkrahjes së gjerë publike dhe shtetërore për këtë gjuhë si dhe rritjes së njohjes së saj, vështirë se kjo gjuhë do të rikthehet në gjuhën kryesore në sferën publike. Gjendja në Irlandën e Veriut është edhe më e keqe se në pjesën e republikës dhe atje mësimi i gjuhës irlandeze nëpër shkolla dhe përdorimi i saj publik është një ndër kërkesat politike të irlandezëve katolikë në Irlandën e Veriut. Ndonëse e rëndësishme në aspektin politik dhe psikologjik, zhdukja graduale e gjuhës irlandeze nuk e ka zbehur identitetin kombëtar irlandez. Duke komentuar mosnënshtrimin e irlandezëve para pushtimit anglez dhe aftësinë e mahnitshme të tyre që t'i asimilojnë kolonët anglezë, Fridrih Engels (1870/1980) konstatonte: “Në brezin e dytë, shpesh edhe në të parin, të huajt bëheshin më shumë irlandezë se vetë irlandezët, dhe këta të fundit sa më shumë përvetësonin gjuhën angleze dhe e harronin të tyren, aq më shumë bëheshin irlandezë” (f.13).

Siç e tregojnë edhe shifrat që i kemi trajtuar më lartë në një situatë më të mirë dhe duke u përmirësuar në vazhdimësi është gjendja me gjuhën baske dhe katalonase. Për baskët çështja e gjuhës është shumë e ndjeshme. *Euskara* (gjuha baske) duke qenë gjuha më e vjetër evropiane, një ndër shenjat e gjalla të mbetura të civilizimeve të popujve para-indoevropian në kontinent, kjo gjuhë është edhe ndër shenjat më dalluese të identitetit kombëtar bask. *Euskara* është komponenti i vetëm identitar i cili nuk ka lëvizur nga vendi i vet në qendrën e identitetit kombëtar bask prej Sabino Aranës deri në ditët e sotme. Të tjerë komponentë si religjioni e raca siç është theksuar kanë ndryshuar me kohën. Konstantja e pandryshuar ka mbetur gjuha baske si një monument i gjallë i identitetit kombëtar bask. Për këtë një meritë të jashtëzakonshme e ka ETA dhe lëvizja nacionaliste e majtë baske e cila e ka vendosur gjuhën baske dhe kulturën baske në qendër të identitetit kombëtar bask (Tejerina, 2001). *Euskara* i ka mbijetuar përpjekjeve të vazhdueshme të regjimeve represive të Madridit në të kaluarën për ta zhdukur atë nga diskursi publik por edhe ai privat. Madje një rol të rëndësishëm në këtë drejtim kanë luajtur edhe shkollat private shpesh herë ilegale apo gjysmë ilegale *ikastolak* (Tejerina, 2001; Astrain, 1997; Payne, 1971; Kurlansky, 1990). Përpjekjet e regjimit të Frankos për ta asgjësuar gjuhën baske, Sartri (1971/1986) i kualifikonte si gjenocid kulturor. Nuk është e çuditshme që mësimi dhe konsolidimi i euskaras ka qenë një ndër kërkesat e patriotëve bask, që ka shkuar gati se krah për krah me kërkesat për vetëvendosje. KAB-i në politikën e tij gjuhësore në mënyrë agresive ka bërë përpjekje që ta rikthejë gjuhën baske jo vetëm në sferën publike por edhe ta bëjë gjuhë të folur në jetën e përditshme. Kështu numri i përdoruesëve të baskishtes tek gjeneratat e reja është pa krahasimisht më i madh se tek gjeneratat më të vjetra. Këtë situatë e kishte paraparë gati se në mënyrë profetike Arana kur në vitin 1897 kishte porositur: “Nëse ju nuk ua mësoni fëmijëve tuaj gjuhën e prindërve tuaj, atëherë ata do t’ua mësojnë juve” (Arana, 1897, cituar nga Kurlansky, 1990, f.326).

Njësoj si tek baskët dhe shqiptarët, gjuha është pjesë themelore e identitetit kombëtar katalonas (Balcells, 1996). Njësoj si tek baskët dhe shqiptarët edhe gjuha katalonase iu ka nënshtruar represionit e ndalimit nga sfera publike. Me baskishten kanë ndarë fatin e afërt të këtij represioni për shkak të jetës në një shtet të përbashkët e sidomos në periudhën e diktaturës së Frankos. Megjithatë për dallim nga baskishtja, katalonishtja ka qenë çdoherë e përdorur nga një numër më i madh i katalonasve edhe në kohën më të vështirë për të dy gjuhët (Guibernau, 2000).

Ky represion ndaj gjuhës nuk ishte pa efekt sa i përket njohjes dhe përdorimit të saj, por siç e thekson Keating (1996), mu ky represion ironikisht e ka fuqizuar identitetin katalonas, madje duke bashkuar në rezistencë grupe nga e majta radikale tek konservatorët katolikë. Kështu botimet legale apo ilegale në gjuhën katalonase, përdorimi e saj në jetën publike dhe private ka qenë me kohën pjesë e rezistencës paqësore katalonase ndaj pushteteve represive të Madridit (Keating, 1996; Guibernau, 2004). Siç është trajtuar më gjerësisht në kapitullin e tretë, shifrat e fundit tregojnë për një konsolidim të gjuhës katalonase pas vendosjes së autonomisë katalonase për shkak se një ndër misionet kryesore të Gjeneralitetit ka qenë dhe është jo vetëm rritja e përdoruesëve të gjuhës katalonase por edhe kthimi i saj në një gjuhë ose kryesore ose së paku të barabartë në përdorim me atë spanjolle (Costa, 2003; Greer, 2007; Juberias, 2013). Lirisht mund të përfundohet se gjendja e përdorimit të katalanishtes në Katalonjë është më e mirë se ajo e *euskaras* në KAB dhe trevat e tjera baske, por është ende larg me statusin ta zëmë që e ka shqipja ndër shqiptarët. Zgjidhja sipas Jahn, për çështjen e gjuhëve në Spanjë, është që Spanja të përcaktohet si një shtet shumëgjuhësor e multi etnik, dhe të mos ketë gjuhë spanjolle, siç nuk ka gjuhë kanadeze, zvicerane apo belgjikase. Në këtë rast gjuha spanjolle, do të ishte gjuha kastilase, dhe në anën tjetër do të kishin status të barabartë edhe katalonishtja, baskishtja e galicianishtja (Jahn, 2020).

Nuk ka dyshim se shqipja si një ndër gjuhët më të vjetra dhe më karakteristike indo-evropiane e ka pozitën më të privilegjuar krahasuar me gjuhët e tjera që po trajtohen. Ajo flitet gati se 100 % nga tërë ata që e konsiderojnë veten shqiptarë, përveç atyre që janë asimiluar gjuhësisht në mërgim dhe atyre që dhunshëm u është ndaluar shqipja për dekada të tëra në Greqi. Gjuha shqipe sot është gjuhë zyrtare në Republikën e Shqipërisë dhe atë të Kosovës si dhe është në përdorim zyrtar si “gjuhë të cilën e flasin 20% e popullsisë” edhe në Maqedoninë e Veriut si dhe në komunat ku shqiptarët jetojnë në Malin e Zi dhe në Serbi (në Kosovën Lindore). Edhe gjuha shqipe ka qenë objekt i represionit të vazhdueshëm nga pushtuesit e shqiptarëve, sidomos nga Perandoria Otomane dhe pushtuesit serb e grek, mirëpo ajo me një forcë të çuditshme, duke iu falënderuar patriotëve shqiptarë të të gjithë brezave ka arritur t’i mbijetojë të gjitha sfidat dhe vështirësitë. Madje në vitet 90’ të shekullit të kaluar mësimi i shqipes në *shtëpitë shkolla*, pas deinstitutionalizimit të saj nga pushteti serb, i përngjante modelit bask të *ikastolak* (Malcolm, 1998; Judah, 2000a). Gjuha siç veç është theksuar qëndron në themelet e krijimit të kombit shqiptar si dhe vazhdon të jetë ndër karakteristikat më të fuqishme të identitetit të tij kombëtar.

6. Zhvillimi ekonomik

Prapa çdo pushtimi të territoreve të huaja dhe përpjekjeve për të vazhduar administrimin e tyre me çdo kusht, qëndrojnë përfitimet politike të lidhura me zgjerimin territorial, faktorizimin në planin e sigurisë si dhe shfrytëzimin e burimeve natyrore apo të pozitës gjeopolitike. Në fund të gjitha qëllimet e proklamuar të pushtimeve e administimeve të popujve të tjerë si fetare, iluminuese e civilizuese në të vërtetë thjeshtësohen në interesat ekonomike. Pak a shumë kjo situatë është e tillë edhe me rastet që trajtohen këtu edhe pse historia e tyre ekonomike, përkatësisht zhvillimi ekonomik ka qenë dhe është i ndryshëm por ka prodhuar çuditërisht rezultate të njëjta. Nëse Katalonja dhe Baskia kanë qenë në vijën e parë të zhvillimit industrial të Spanjës dhe rrjedhimisht rajonet më të zhvilluara deri në ditët e sotme, Kosova dhe Irlanda e Veriut kanë qenë shembuj tipik të shfrytëzimit kolonial dhe ndër rajonet më të varfra të Jugosllavisë/Serbisë dhe Britanisë së Madhe. Historia ekonomike e Skocisë nuk mund të trajtohet nën modelin e shfrytëzimit kolonial, sepse Skocia ndonëse jo në nivelet e Anglisë ka

qenë dhe vazhdon të jetë një vend i zhvilluar. Për më tepër potenciali i saj ekonomik qëndron në qendër të argumenteve për mundësinë dhe aftësinë që ajo të jetë e pavarur.

Këto situata të ndryshme, të cilat i kemi trajtuar më gjerësisht në kapitullin e tretë kanë prodhuar pak a shumë rezultate të njëjta. Në Baski e posaçërisht në Katalonjë krenaria kombëtare historikisht është lidhur edhe me faktin se janë pjesët më të pasura të Spanjës e konkurrese me pjesët e tjera të Evropës Perëndimore. Pra zhvillimi ekonomik më i madh se i pjesëve të tjera të Spanjës ka qenë një karakteristikë që e ka mbajtur dhe fuqizuar identitetin kombëtar. Në anën tjetër shtypja jo vetëm politike por edhe ekonomike në Kosovë e viset e tjera shqiptare dhe në ishullin e gjelbër (deri në pavarësinë e Irlandës e më pas kjo politikë ka vazhduar së paku deri në vitet 70' të shekullit të kaluar në Irlandën e Veriut) ka bërë që edhe në këtë rast të formësojë, rris e fuqizojë identitetin kombëtar të shqiptarëve dhe irlandezëve. Shtypja ekonomike shihej nga këta popuj nën syzet e diskriminimit politik. Por njëkohësisht ky zhvillim ekonomik në Baski dhe Katalonjë ka krijuar kushtet edhe për dukurinë e imigrimit nga pjesët e tjera të Spanjës, dukuri për të cilën është folur disa herë këtu, e që ka pasur ndikime në ndryshimet e baraspeshës etnike në këto dy vende. Në Kosovë përkundër favorizimeve për të sjell kolonë serbë, zhvillimi ekonomik i pjesëve të tjera të shtetit ka bërë që emigrimi të ketë një tjetër kah, përkatësisht jo atë drejt Kosovës. Në Irlandë kolonizimi i shekullit të 17-të i rajonit më të pasur Uelsterit, ka bërë që për shekuj rajonin e Irlandës së Veriut ta kontrollonin elitat protestante dhe atë deri vonë duke i diskriminuar hapur politikisht dhe ekonomikisht irlandezët republikanë/katolikë.

Kur trajtohet raporti ekonomik dhe politik në mes të qendrës dhe periferisë në Spanjë, përkatësisht në mes të Kastijës në njërën anë dhe Katalonjës e Baskisë në anën tjetër, *Antoni Castells* (2014) thekson se vërehet një asimetri historike në mes të fuqisë politike dhe ekonomike. Kështu fuqia politike dhe ushtarake ka qenë tradicionalisht në duart e qendrës, përkatësisht Kastijës, ndërsa fuqia ekonomike në duart e Katalonjës dhe Baskisë. Duke qenë kështu ishte e pamundur që të parët, duke shfrytëzuar fuqinë e ekonomisë së tregut të cilën nuk e kishin të asimilonin të dytët në shtetin-komb të Spanjës. Andaj Castells e trajton kombin spanjoll si një komb-shtet të frustruar (Castells, 2014). Tani në kontestin e dy dekadave të fundit në mes të Barcelonës dhe Madridit prapë ekonomia qëndron në qendër të fuqizimit të idesë së pavarësisë së Katalonjës. Pakënaqësitë e Katalonjës me pamundësinë e formësimit të politikave ekonomike, përfshirë një fuqi më të madhe për të përcaktuar taksat si dhe mbi të gjitha marrëdhëniet financiare në mes saj dhe qendrës (siç është theksuar se më shumë jep sesa që merr dhe ndonëse kontribuon me afër 20% në PBB të Spanjës, ka 16% të popullsisë së saj, zakonisht 12-14% të shpenzimeve të qeverisë qendrore realizohen në ekonomi) (Castells, 2014, f.66) e që kanë ndikim direkt në investimet infrastrukturore, janë përcaktuese për dinamikat e reja politike (Comissió d'Economia Catalana, 2014; Boylon, 2015). Në këtë drejtim Castells (2014) daljen nga kjo situatë e sheh ose përmes federalizimit të Spanjës ose përmes zbatimit të modelit bask të marrëdhënieve financiare me Madridin, e që të dyja nënkuptojnë reformë kushtetuese ose shkëputjen dhe pavarësinë e Katalonjës, por çdo herë duke mbetur një vend i hapur, pjesë e BE-së dhe Euros dhe mundësisht një ndarje e negociuar miqësisht me Spanjën. Zbatimin e modelit bask në rregullimin e raporteve financiare, fiskale dhe ekonomike në mes të Katalonjës dhe Madridit si zëvendësim për shkëputjen e Katalonjës e propozon edhe Boylon (2015). Në përgjithësi ekonomistët katalonas përkundër skepticizmit të atyre spanjoll duke i analizuar faktorët ekonomik në shumë dimensionë, konsiderojnë se një Katalonjë e pavarur është e realizueshme në planin ekonomik madje me mundësi të zhvillimit më të shpejt ekonomik (Comissió d'Economia Catalana, 2014; Castells, 2014)

Ashtu siç pushtimi, apo refuzimi për të garantuar të drejtën e vetëvendosjes popujve të caktuar nga pushtetet qendrore kanë në thelb interesin ekonomik, ashtu edhe vetëvendosja e popujve dhe dëshira për pavarësi në fund përkthehet në mundësitë më të mira për zhvillim ekonomik që t'i jep menaxhimi vetanak i burimeve natyrore, ekonomike e njerëzore (Comissió d'Economia Catalana, 2014). Katalonja dhe Spanja në të dy anët e kundërta të argumentit të njëjtë janë shembulli më tipik i kësaj beteje gati se të përbashkët. Në anën tjetër edhe fushata për pavarësinë e Skocisë nga SNP në njërin anë dhe kundërshtimi i pavarësisë nga ana tjetër nga tri partitë kryesore të qendrës në thelb i ka trajtuar çështjet ekonomike. Sipas pavarësistve, një Skoci e pavarur i ka mundësitë më të mëdha ekonomike për qytetarët skocezë nëse ekonomia dhe pasuritë natyrore si nafta në Detin e Veriut, tërësisht menaxhohet nga Edinburgu (edhe pse edhe nacionalistët skocezë as në variantin e pavarësisë skoceze nuk parashohin shkëputjen e tërë lidhjeve institucionale në Britaninë e Madhe sidomos në planin ekonomik, përfshirë mbajtjen e paundës si valutë kombëtare). Një argument tjetër është një shtet më social, përkatësisht barazia më e madhe që ata proklamojnë në raport me modelin individualist britanik. Shumica e argumenteve të qeverisë skoceze në Letrën e Bardhë të saj ishin në thelbin e tyre argumente socio-ekonomike e financiare pro pavarësisë (Scottish Government, 2013). E në anën tjetër kundërshtarët e pavarësisë janë përpjekur dhe përpiqen të argumentojnë mbi pamundësinë ekonomike të një Skocie të pavarur. Në funksion të këtyre argumenteve qeveria në Londër kishte refuzuar edhe mundësinë për të pasur një valutë të përbashkët (Bell, 2014). Por edhe tani me daljen e Britanisë së Madhe nga BE-ja, argumentet ekonomike të përkrahësve të Skocisë janë shtuar, madje duke llogaritur tani më në Euron si një valutë edhe të Skocisë dhe Skocinë si pjesë të tregut të përbashkët evropian. Ndonëse ky nuk është një proces i lehtë, për përkrahësit e pavarësisë është një dritë në fund të tunelit (Eichengreen, 2020). Duhet theksuar se në raport me katër situatat tjera, në rastin skocez, nuk ka ndonjë disparitet të madh në zhvillimin ekonomik në mes të saj dhe pjesëve të tjera të Britanisë së Madhe, përfshirë edhe ato të Anglisë. Madje qeveria skoceze këtë e konsideron si një prej anëve të forta të ofertës së saj për pavarësi duke theksuar se Skocia është mjaftueshëm e zhvilluar ekonomikisht që jo vetëm t'ia dal si e pavarur por edhe të zhvillohet në mënyrë më të barabartë, duke kritikuar kështu qeverinë qendrore për favorizimin e Londrës dhe të Anglisë Jug Lindore (Scottish Government, 2013, f.54-55; Bell, 2014, f.201).

Baskia që nga shekulli i 19-të ka pasur një rritje të madhe ekonomike dhe një industrializim që ka ndryshuar strukturën ekonomike dhe shoqërore të rajoneve baskë. Baskia, ndonëse e diskriminuar politikisht, ka përfutur shumë nga rritja ekonomike që ka pasur Spanja që nga koha e diktatorit Franko (Reinares, 1996). Përkundër kësaj rritjeje autorë si Sartri (1971/1986) ishin kritik për modelin ekonomik dhe raportin në mes të Madridit dhe Baskisë. Kështu ai në një analizë që ia bën situatës ekonomike nga premisa të majta thekson se “Kështu, përkundër industrializimit të lartë të vendit ne i hasim që të dy kompetentet esenciale të kolonizimit klasik: plaçkitja – tatimore apo ndonjë tjetër – e vendit të kolonizuar dhe mbi shfrytëzimi i punëtorëve” (Sartër, 1971/1986, f.229). Siç është theksuar më herët si rrjedhojë i industrializimit ka ardhur deri tek emigrimi dhe imigrimi masiv. Duke shfrytëzuar varfërinë e zonave të tjera qeveria spanjolle ka stimuluar emigrimin e spanjollëve në Baski. Siç u tha më lartë prej vitit 1950 deri në atë 1970 468.000 persona kanë emigruar në Baski. Ndërsa 150.000 deri në 200.000 baskë kanë emigruar në Madrid (Sartër, 1971/1986, f.226-230). Kjo situatë normalisht kishte efektet e veta politike, sepse shtonte numrin e spanjollëve në Baski dhe njëkohësisht zvogëlonte numrin e baskëve. Megjithatë shifrat vazhdojnë të rendisin KAB-in si rajoni më i zhvilluar ekonomikisht në Spanjë e me një papunësi të ultë. Ky zhvillim ekonomik

llogaritet që ka ardhur viteve të fundit edhe si rezultat i asaj që njihet si Marrëveshja Ekonomike në mes të qeverisë qendrore dhe KAB-it, marrëveshje kjo që i jep një autonomi të madhe fiskale dhe financiare këtij rajoni autonom. Në planin fiskal të gjitha taksat, përfshirë atë në fitim i mbledhin autoritetet baske dhe në planin financiar siç është theksuar tani më disa herë, KAB-i ia paguan një kuotë qeverisë qendrore që është e barabartë me investimet e saj në rajonet baske. Kjo marrëveshje konsiderohet si autonomia më e madhe financiare që e ka ndonjë rajon autonom dhe konsiderohet se i ka dhënë shumë përparësi KAB-it që të jetë kampion ekonomik në Spanjë (Oria, 2010). Ky model i raporteve ka qenë për një kohë të gjatë i lakmuar dhe kërkuar edhe nga Katalonja, përkatësisht nga përfaqësuesit e saj politik, shoqëria civile dhe tërë opinionin publik. Dështimi në vazhdimësi i qeverisë qendrore për të akomoduar ato kërkesa ka bërë që në situatën aktuale edhe ato të duken të pamjaftueshme.

Anglia që në periudhën e pushtimit të tërë ishullit irlandez ka ndikuar në strukturën ekonomike të tij, duke ia përshtatur nevojave të veta dhe duke dëmtuar rëndë ekonominë e Irlandës. Shpesh herë Anglia në periudhat kur ekonomia e Irlandës ka shkuar drejt industrializimit e ka penguar këtë proces duke e kthyer Irlandën në një rajon tërësisht bujqësor, që do t'i plotësonte nevojat e Anglisë për produkte bujqësore (Marks, 1867/1980). Kjo situatë si dhe ligjet që nxirrte dhe zbatonte Anglia e që dëmtuan rëndë shitjen e drithit irlandez në Angli, bënë që Irlandën në periudhën e viteve 1846-47 ta kaplojë siç veç e kemi theksuar ajo që njihet si Uria e Madhe, e që pati pasoja katastrofike për popullatën e Irlandës. Në këtë periudhë vdiqën mbi 1 milion njerëz dhe në periudhën 1847-1855 emigruan mbi 1.656.044 njerëz (Marks, 1867/1980, f.78; Coogan, 2000, f.5-6). Një pjesë e këtyre emigrantëve u vendosën në qytetet industriale të Anglisë por edhe të Skocisë dhe kështu përmes uljes së çmimit të punës në tregun e punës ndikuan fuqishëm në zhvillimin e hovshëm industrial të Anglisë. Kështu e komenton Engelsi këtë çështje: “Industria angleze nuk do të ishte zhvilluar aq shpejt, po qe se Anglia nuk do të kishte gjetur ne popullsinë e madhe e të vobektë të Irlandës një rezervë të gatshme për t’u vënë në dispozicion të saj” (Engels, 1845/1980, f.141). Mirëpo natyrisht se edhe kjo gjendje e kishte anën e kundërt të saj. Me një migrim kaq masiv të irlandezëve nëpër qytetet industriale angleze u krijuan lagje të tëra irlandeze, ndërsa në parlament u krijua ajo që quhej “brigada irlandeze” (Marks, 1855/1980, f.33). Kështu që pushtimin politik dhe ekonomik të Irlandës nga anglezët, irlandezët e kthenin me pushtimin e qyteteve angleze me punëtorët e varfër irlandezë që e varfëruan pa masë klasën punëtore angleze. Kjo ishte hakmarrja irlandeze ndaj pushtimit anglez sepse shkaktoi shumë probleme sociale dhe politike për Britaninë e Madhe. Kjo situatë ekonomike, përkatësisht shfrytëzimi ekonomik, struktura e pafavorshme ekonomike, si dhe shfrytëzimi i klasës së lirë punëtore irlandeze ishin edhe ndër argumentet e rëndësishme në luftën për pavarësi të Irlandës nga Britania e Madhe (Barry, 2014). Edhe ndarja e ishullit merr karakter ekonomik kur të kihet parasysh se pjesa veriore e tij ishte pjesa më e zhvilluar ekonomikisht e me përqendrim të madh të industrive të ndryshme, për shkak se interesat e popullatës protestante dhe shtetit anglez ishin përqendruar në këtë pjesë. Sidoqoftë nëse për trajtimin e Irlandës si tërësi shpesh është folur si për ‘koloninë e parë të Anglisë’, për raportin me Irlandën e Veriut nuk mund të flitet si për një raport tipik kolonial në planin ekonomik, ndonëse problemi i Irlandës së Veriut ka lindur si pasojë e kolonizimit me protestantë nga Anglia dhe Skocia në shekullin e 17-të (Miller, 1998). Kështu ajo që e ka karakterizuar konfliktin në Irlandën e Veriut ka qenë përqendrimi i ekonomisë dhe pushtetit politik në duart e protestantëve, dhe diskriminimi i vazhdueshëm politik dhe socio-ekonomik i irlandezëve katolik, për të cilin kemi folur më gjerësisht në kapitullin e tretë. Por kjo situatë e rëndë e diskriminimit socio-ekonomik në fushën e punësimit, të banimit e të shkollimit ka bërë që konflikti në fund të viteve 1960’ të marrë

karakter politik me elementet e sektarizmit fetar dhe ndëretnik, e shpejt mori edhe ngjyra të një konflikti të armatosur (Melaugh, 1995; Byrne & Carter, 1996; Golway, 2001). Ndonëse në përgjithësi diskriminimi është pranuar me kohën edhe nga vetë qeveria qendrore në Londër, ka edhe autorë të cilët ndonëse e kanë pranuar një diskriminim të lehtë në përgjithësi thirrjet për diskriminim masovik i kanë trajtuar si të ekzagjeruara (Hewitt, 1981).

Kosova dhe viset e tjera shqiptare në ish-Jugosllavi siç është trajtuar gjerësisht më lartë ndonëse me pasuri të shumta natyrore kanë qenë rajonet më të pazhvilluara të ish-federatës jugosllave. Kosova është jashtëzakonisht e pasur me qymyr, plumb-zink, krom, mangan, boksitë, nikel, etj. (Limani, 1994; Verli, 2000). Është interesant të shihet se sa ka qenë pjesëmarrja e këtyre pasurive në totalin jugosllav dhe të krahasohen ato me përqindjen e popullatës së Kosovës dhe të territorit të saj. Ndonëse ajo zinte 4.2% të sipërfaqes dhe 7.1% të popullatës (sipas regjistrimit të vitit 1981) ajo zotëronte 10% të gjithë pasurive nëntokësore të ish-Jugosllavisë. Në vitin 1976 linjiti i Kosovës përbënte 63.3% të rezervave të federatës dhe Kosova ka siguruar 30% të rezervave të përgjithshme energjetikën të federatës jugosllave. Rezervat e plumb-zinkut janë llogaritur 47.4% dhe 34.2% të rezervave jugosllave, ato të magnezit 60.4% dhe ato të nikelit 14.9% (Verli, 2002, f.21-22).

Ndonëse me tërë këto pasuri Kosova nuk arriti asnjëherë të bëhet një rajon i zhvilluar i kësaj federate sepse politika e këtij shteti favorizonte në vazhdimësi industrinë nxjerrëse në vend të asaj përpunuese (që zhvillohej në rajone të tjera të ish-RSFJ-së). Edhe parat që jepeshin nga fondi i federatës për të pazhvilluar asnjëherë nuk e ndryshuan rrënjësisht strukturën e pavolitshme të ekonomisë kosovare. Papunësia në vazhdimësi kishte ritmet më të larta në federatë, për të kulmuar në 25% në vitet 80-të të shekullit të kaluar. Prej vitit 1989 filloi edhe dëbimi i shqiptarëve nga vendet e punës. Deri në vitin 1996 ishin dëbuar 150.000 shqiptarë nga puna (Verli, f.343-349). Në të gjithë treguesit ekonomik Kosova qëndronte larg mesatares së federatës jugosllave. Kështu ishte edhe në normën e rritjes ekonomike, edhe në prodhimin shoqëror për kokë banori, edhe në të ardhura personale për kokë banori, edhe në investimet vetanake etj. (Limani, 1994; Verli, 2000).

Nuk ka dyshim se tërë kjo situatë e pafavorshme ekonomike kishte prapavija të theksuara politike. Përmes varësisë ekonomike, që shpesh ka marrë ngjyra të kolonializmit, Kosova vihej edhe përballë presioneve politike. Gjithashtu në një situatë të tillë banorët e saj shpesh detyroheshin të migronin në viset tjera të ish-Jugosllavisë, apo në Perëndim.

Sidomos në rastin irlandez, bask dhe atë shqiptar, ndarja territoriale që u është bërë e ka goditur pa masë natyrshmërinë e zhvillimit të kombit. Kjo ndarje në planin ekonomik i ka goditur sidomos Irlandën e Veriut dhe Kosovën si pjesë të trevave shqiptare sepse është ndërprerë zhvillimi normal i ekonomisë së një rajoni me popullatë të njëjtë. Te dy këto vende i kanë vuajtur dhe edhe sot vuajnë nga pasojat që pushtimi u ka lënë në aspektin ekonomik. Jo rrallë herë revoltat politike kanë nisur si revolta ekonomike. Gerry Adams (2001) me të drejtë pohon se “ndarja (e Irlandës vër.ime) e ka ndarë një regjion ekonomik natyror” (f.189). Edhe padrejtësitë në papunësi kanë qenë prezente. Madje në Irlandën e Veriut mu eliminimi i padrejtësive të mëdha në punësim kanë qenë një ndër kërkesat e lëvizjes paqësore të rezistencës që filloi në fund të viteve 60-të të shekullit të kaluar (Golway, 2001). Edhe kërkesat e shqiptarëve në ish-Jugosllavi shpeshherë përveç të karakterit politik ishin edhe të karakterit ekonomik. Në demonstratat e vitit 1981 një ndër parullat kryesore ishte edhe “Trepça punon, Beogradi ndërton”, që tregonte për ndjenjën e thellë ndër shqiptarë për eksploatimin e regjimit të Beogradit ndaj Kosovës. Ndarja ekonomike la pasojat të mëdha në zhvillimin ekonomik të trevave shqiptare. Ekonomisti kosovar Nuri Bashota (2000) konstatonte se “në aspektin

ekonomik, ky dezintegrim (i kombit shqiptar, vër.ime) kushtëzoi shpartallimin e tërësisë ekonomiko-shoqërore të tërësisë etnike shqiptare. Me këtë erdhi deri tek ndërprerja e lidhjeve dhe marrëdhënieve ekonomike midis subjekteve të ndryshme në trevat shqiptare, si në tregti, zeytari, bujqësi, blegtori, xehetari, industri, pylltari, ndërtimtari, komunikacion, inovacione, turizëm, financa, shtegtimin e lirë të kapitalit, të investimeve, të punësimit etj. Kjo kushtëzoi një ngecje drastike të zhvillimit ekonomik dhe varfëri të vazhdueshme të popullsisë, kështu që trevat shqiptare sot konsiderohen si pjesët më të prapambetura të Kontinentit të Vjetër”. (f.81) Andaj me të drejtë prof.Bashota (2000) përfundon se “njëri ndër kushtet kryesore për tejkalimin e kësaj prapambeturie ekonomike dhe shoqërore, si dhe eliminimin e pasojave të cekura më lart, është ri integrimi i trevave shqiptare dhe inkuadrimi i tyre në proceset integruese rajonale dhe botërore” (f.82).

Në periudha të ndryshme edhe zhvillimi ekonomik i të pesë vendeve dhe popujve ishte i ndryshëm. Në periudhën e autonomisë së Kosovës nga vitit 1974-81, kishte një ngritje ekonomike më të fuqishme sesa në vitet e mëparshme. Mirëpo me fuqizimin e nacionalizmit serb, e posaçërisht që nga viti 1990 kur shumica e shqiptarëve u dëbuan nga puna, Kosova pati një ngecje të madhe ekonomike. Përkundër zhvillimit të hovshëm ekonomik të Baskisë madje edhe në kohën e diktatorit Franko ndarja nuk mund të thuhet se nuk la edhe këtu pasojë ekonomike (Reinares, 1996). Sipas Astrain (1997):

Si pasojë e mungesës së unitetit politikë dhe e koordinimit të politikës ekonomike, Baskia nuk është zhvilluar në mënyrë të njëjtë, çka ka shkaktuar pabarazi të hapura në zona të ndryshme dhe kjo ka pasur pasojë edhe në ndryshimet në densitetin e popullatës. (f.3)

Megjithatë Baskia, përkatësisht KAB-i mbetet një prej rajoneve më të pasura të Spanjës. E njëjta vlen edhe për Katalonjën dhe Skocinë, përderisa Irlanda e Veriut ndonëse kohëve të fundit ka pasur një konsolidim ekonomik të ndikuar edhe nga procesi i paqes dhe përfitimit që ka pasur nga zhvillimi i hovshëm i Republikës së Irlandës, në të ardhurat për kokë banori vazhdon të mbetet më prapa Anglisë e Skocisë, gjithashtu është prapa mesatares së Britanisë së Madhe por është para Uellsit (UK Office for National Statistics, 2017).

7. Natyra e konflikteve

Përkundër elementeve që janë trajtuar deri më tani si gjuha, feja apo pakënaqësitë ekonomike dhe vetë shfrytëzimi ekonomik, në thelb natyra e konflikteve të trajtuara është politike. Dhe është e tillë natyrshëm qoftë kur e ka vetëm dimensionin politik apo kur ky dimension merr edhe karakteristika të konfliktit të armatosur. Mbi të gjitha të pestë çështjet, ashtu siç është theksuar tani më janë çështje të njohjes të së drejtës për vetëvendosje. Dhe rrjedhimisht zgjidhjet në fund, pa marrë parasysh rrugëve të ndryshme që kanë zgjedhur këta popuj dhe lëvizjet e tyre politike, janë dhe do të jenë politike. Katalonasit dhe skocezet tradicionalisht kanë zgjedhur rrugën e negociimit politik për fuqizimin e autonomisë së Katalonjës dhe Skocisë. Kjo traditë negociuese nuk ka qenë pa tensione dhe mospajtime, por sidoqoftë ka shtruar një rrugë të sigurt progresi për një kohë të gjatë për të dy popujt dhe vendet (Duclas, 2015). Gjithashtu edhe brenda Spanjës rezistenca katalonase ka qenë kryesisht e pa dhunshme, përderisa rezistenca baske nuk mund të analizohet pa elementin e konfliktit të armatosur (Guibernau, 2000). Edhe më i madh është dallimi i natyrës së konflikteve në mes të Edinburgut dhe Londrës në njërën anë dhe konfliktit në Irlandën e Veriut, që po ashtu nuk mund të perceptohet i plotë pa njohur natyrën e dhunës politike që ka përmbajtur ai konflikt. Le t'i

rikthehemi prapë krahasimit në mes të Katalonjës dhe Skocisë, përderisa ato janë më aktuale në kontekstin e sotëm. Kështu përderisa për skocezët rruga e marrëveshjeve dhe negocimit politik me qeverinë në Londër mbetet varianti dominant deri në ditët e sotme, në rastin e Katalonjës, siç është theksuar tani më, së paku prej vitit 2006, e posaçërisht atij 2010 ka ndryshuar modeli e marrëdhënieve në mes të Barcelonës dhe Madridit. Përkundër se konfliktet politike vazhdojnë të trajtohen me metoda politike e paqësore, lëvizja politike katalonase çdoherë e më shumë po përdor edhe metoda gjysmë apo jo institucionale të presionit (konsultimet popullore, referendumi, demonstratat, grevat, padëgjueshmëri civile, etj.) e në anën tjetër Madridi zyrtar përveç presioneve e veprimeve të paprecedent politike (si shpërbërja e qeverisë katalonase) po përdor edhe forcën policore e metodat gjyqësore për të shtypur tendencat për vetëvendosje. Cili do të jetë ndikimi i ndryshimit të paradigmës së këtij konflikti dhe rrugën që do të marrë ai në të ardhmen mbetet e vështirë të parashikohet, por për shkak të traditës së gjatë të negocimit besojmë se në fund zgjidhja politike nuk do të përcillet edhe me eskalim drejt ndonjë konflikti të armatosur (Jahn, 2020).

Në anën tjetër kemi tre nga këta popuj, përkatësisht baskët, irlandezët dhe shqiptarët, të cilët në historinë e tyre të gjatë të rezistencës dhe përplasjeve me sundimtarët dhe pushtuesit e tyre, ndër të tjera kanë zgjedhur edhe rrugën e luftës së armatosur për realizimin e qëllimeve të tyre politike. Në rastet e cekura organizmat të cilat e kanë bartur flamurin e luftës së armatosur janë ETA, IRA dhe UÇK, të tri këto organizata të cilat në periudha të ndryshme dhe me rezultate të ndryshme e kanë shuar aktivitetin e tyre. ETA dhe IRA megjithëse me qëllime lirishtetërore, në periudhën e gjatë të luftës së tyre, kanë bërë edhe gabime të konsiderueshme, duke rrëshqitur në terrorizëm politikë. Metodot e përdorura nga ato në shumë raste kanë bërë që të humbin përkrahjen e opinionit jo vetëm botëror por edhe atij vendor. Autorë të ndryshëm këta organizma i kategorizojnë edhe sipas bindjeve të veta politike, por edhe sipas përkatësisë kombëtare. Sipas shumë autorëve bask dhe irlandez, këto dy organizma kanë mundur të bëjnë shumë gabime, por ato mbeten organizma çlirimtarë. Astrain (1997) askund nuk i referohet ETA-s si organizatë terroriste, por kryesisht për luftën e saj flet me tone pozitive ndonëse thekson se në luftën e saj ka bërë shumë gabime të cilat e kanë diskredituar seriozisht organizatën përgjatë viteve. Autorët irlandez si Coogan (2000) e Moloney (2002) kryesisht i ikin cilësimeve terroriste për IRA-n, ndonëse e kritikojnë edhe ndonjë veprim të saj, përderisa luftës së saj kryesisht i referohen si ‘luftë e armatosur’. Në anën tjetër autorët spanjoll apo britanikë i definojnë si organizma të pastër terroristë (Reinares 1996; 2011; Cuenca, 2007). Një qëndrim më neutral e ka Rooney (2007), i cili luftës së IRA-s dhe ETA-s iu referohet si “luftë guerile urbane” (f.64), dhe vetëm një herë si terroriste, dhe atëherë duke iu referuar si i shëh ushtria britanike (f.73-74). Në të dy anët ka edhe zëra të matur që mundohen që pa etiketime të politikës ditore, të merren më shumë me shkaktarët e konflikteve dhe me mënyrën e zgjidhjeve të tyre. Sipas Jose Santiago (2015) dhuna e përdorur nga ETA gjatë periudhës së Frankos ishte përgjigje represionit shtetëror, përderisa dhuna e përdorur gjatë periudhës post-Franko, pra në periudhën e demokratizimit dhe të demokracisë në Spanjë, është bërë në funksion të realizimit të objektivave politike. Autori i njohur spanjoll në lëmin e studimeve për terrorizmin politik Fernando Reinares (1996), ETA-në e rendit pa dyshim në radhën e organizmave terroristë. I të njëjtit mendim është edhe historiani me nam britanik Eric Hobsbawm (1994/1997). Ja disa qëndrime edhe të autorëve shqiptarë që do të mund të thuhej se i takojnë kategorisë së neutralëve. Faton Abdullahu (1998) kështu i karakterizon këto dy organizma: “ETA ka lindur si rezultat i diskriminimit flagrant kombëtar e kulturor, kundër baskëve të cilën e kanë bërë nacionalistët spanjollë të udhëhequr nga diktatori

Francisko Franko, derisa IRA ka lindur si kundërpërgjigje e sundimit të dhunshëm anglez në Irlandë” (f.141). Ndërsa Daut Dauti (2001) konstaton:

Parimi themelor i IRA-s ka qenë të mos konfrontohet me popullin britanik. Qëllimi i kësaj ushtrie tejet sekrete, organizimi i së cilës ka mahnitur çdokënd, ka qenë shkaktim i dëmeve sa më të mëdha establismentit politik në Downing Street. Natyrisht, janë sulmuar edhe qytetarët e rëndomtë, por ky nuk ka qenë parimi themelor në të cilën është bazuar veprimtaria e IRA-s. (f.88)

Megjithatë është një bindje e përgjithshme se këto dy organizata kanë rrëshqitur në terrorizëm politikë (Cuenca, 2007; Halili, 2000). Kështu edhe pse edhe autorë si Cuenca (2007) e pranojnë se te dy këto kanë qenë selektive në përzgjedhjen e caqeve të sulmeve për shkak të nevojës për të fituar përkrahjen e opinionit publik, megjithatë në plotë raste kanë goditur herë me qëllim e herë pa edhe caqe civile. Astrain (2007) thekson se përkundër gabimeve të shumta ETA ka qenë e kujdesshme në përzgjedhjen e caqeve. Ndërsa autorë si Moloney (2002) dhe Coogan (2000) theksojnë se ka pasur debate të brendshme për të ndaluar goditjet e caqeve civile, debate që kanë shkaktuar edhe tensione të larta brenda strukturave të IRA-s dhe Sinn Feinit. Në periudhën e fundit të ekzistencës së tyre ETA vazhdimisht ka qenë në listat e organizatave terroriste të SHBA-ve dhe të BE-së, përderisa grupet e ndara nga IRA gjithashtu janë në këto lista e vetë IRA ka qenë trajtuar si organizatë terroriste nga shteti britanik dhe ilegale nga shteti irlandez (US Department of State, 2009-2017; Council Common Position 2009/468/CFSP, 2009; Terrorism Act 2000, schedule 2). Rrethanat politike në Spanjë, sidomos demokratizimi i saj dhe përfshirja e shoqërisë baske në këtë proces demokratizimi dhe refuzimi çdoherë e më i madh i dhunës nga shumica e segmenteve të kësaj shoqërie, madje edhe e atyre që janë për pavarësinë e Baskisë e ka bërë shumë më të vështirë aktivitetin e ETA-s në raport me IRA-n (Tejerina, 2011). Për këtë të fundit përkrahja ka qenë më e madhe edhe për shkak të një uniteti më të madh të lëvizjes politike të irlandezëve republikan, ndikimit të lobit irlandezo-amerikan në përfshirjen e administratave amerikane në zgjidhjen e problemit të Irlandës së Veriut por mbi të gjitha për shkak të faktorëve të tjerë të cilët nuk kanë ekzistuar në Baski siç janë: konflikti ndëretnik, ai sektar religjioz, përfshirja e Ushtrisë Britanike për një kohë të gjatë në konflikt në Irlandën e Veriut si dhe diskriminimi socio-ekonomik i popullsisë irlandeze republikane (Cuenca, 2007). Në këtë drejtim ETA ndonëse e ka mbajtur gjallë për një kohë të gjatë mobilizimin kundër shtetit spanjoll nuk ka arritur të krijojë unitet brenda shoqërisë baske për të kundërshtuar procesin e autonomisë dhe si rrjedhim ka pasur në vazhdimësi edhe dobësim dhe lëshim të radhëve (Reinares, 2011).

Në anën tjetër kjo nuk mund të thuhet për UÇK-në e cila edhe në fazën e aksioneve guerile, pra kur ka vepruar në ilegalitet të thellë, ka qenë relativisht e kujdesshme në raport me civilët serbë. UÇK arriti t’i ik rrezikut të rrëshqitjes në terrorizëm politikë, duke qenë e vetëdijshme për pasojat politike që do të mund t’i mbartte çështja shqiptare. Duke folur për dallimet dhe ngjashmëritë Faton Abdullahu (1998) me të drejtë vëren se “dallimi është se UÇK, nuk ka bërë asnjëherë sulme kundër civilëve (p.sh. shpërthime bombash në vendet publike) çka nuk mund të thuhet për IRA-n dhe ETA-n” (f.140).

Këtu e vlen të përmendet se vetë qëndrimet e UÇK-së të shprehura që para fillimit të kryengritjes kanë qenë relativisht të qarta. Në Komunikatën nr.44 të datës 2 mars 1998, Shtabi Qendror i UÇK-së, konstatonte se:

Përmes aksioneve të deritanishme, UÇK ka dëshmuar se përjashton çdo formë të dhunës dhe terrorit mbi popullsinë e pafajshme. Sigurojmë të gjithë se nga ky parim nuk do të shmangem. Sigurojmë popullsinë serbe dhe malaziasë të Kosovës se nga lufta e UÇK-së

nuk i kanoset kurrfarë rreziku. Përkundrazi, rreziku u vjen nga pushteti terrorist i Beogradit, i cili, për interesa të veta, dëshiron t'i bëjë mish për top. (UÇK, 1998/2003, f.232-233)

Mirëpo edhe në këtë situatë, debatet në mesin e krahut të luftës, në mes të LKÇK-së dhe të UÇK-së kanë qenë progresive, në kuptimin e vetëdijesimit të këtij krahui politik se terrorizmi e dëmton luftën çlirimtare të një populli. Që në shtator të vitit 1993 në numrin e dytë të organit të saj Çlirimi, LKÇK shprehet se: "Terrorizmi, si metodë lufte, nuk do t'i sillte asgjë të mirë popullit shqiptar. Përkundrazi" (LKÇK, 1993e/1998, f.34). Ndërsa në janar të vitit 1997 në një numër të jashtëzakonshëm të Çlirimit, udhëheqja e LKÇK-së duke bërë një analizë të situatës së atëhershme politike ia tërheq vërejtjen UÇK-së që të ruhet të mos rrëshqas në terrorizëm (LKÇK, 1997). Këto debate, ndonëse ndonjëherë i kanë ashpërsuar marrëdhëniet në mes të këtyre organizmave, në thelb kanë qenë emancipuese për luftën në vazhdim. Këtu normalisht duhet theksuar se teza kryesore e propagandës së regjimit të Millosheviqit në luftë kundër këtyre organizmave politiko-ushtarake ka qenë se ato janë organizata terroriste (Zločini Albanskih Terorista 1995-1998, n.d.). Dhe duke u bazuar në këto teza ky regjim pastaj kreu krime makabre edhe ndaj civilëve shqiptarë.

Ndikimi i këtyre tri organizatave në zhvillimin e konflikteve përkatëse dhe dinamikën e tyre ka qenë i një rëndësie të veçantë. Ndërsa sa i përket kontributit të tyre në zgjidhjen e konflikteve ka një dallim në mes të tri organizatave, edhe pse të trijat e kanë pasur ndikimin e tyre. Më e suksesshmeja siç është theksuar tani më ka qenë UÇK-ja, sepse si produkt u luftës së saj çlirimtare e me ndihmën e ndërhyrjes ushtarake të NATO-s Kosova është çliruar dhe më pas pavarësuar (Judah, 2000b). Ndikimi i IRA-s në procesin e paqes në Irlandën e Veriut sidomos përmes krahut të saj politik Sinn Féinit po ashtu ka qenë thelbësor. IRA ishte një ndër faktorët që duke e pranuar armëpushimin, marrëveshjen dhe më pas çarmatosjen dhe zhbërjen kontribuoi në arritjen dhe zbatimin e Marrëveshjes të së Premtes së Mirë. ETA nuk e ka pasur ndikimin e dy organizatave të tjera dhe edhe shuarja e saj erdhi edhe si pasojë e humbjes së ndikimit të saj politik në procesin e konfliktit në mes të KAB-it dhe Madridit zyrtar. Megjithatë lufta e saj i ka arritur disa rezultate të pamohueshme. Siç u theksua më lartë, në periudhën e tranzicionit drejt demokracisë, ndonëse nuk ishte palë, lufta e saj e armatosur dhe mospajtimi i saj me proceset e autonomisë politike, bënte që të ishte një armë e fortë për negociatorët bask. Së dyti ETA ndonëse u dobësua ushtarakisht sidomos pas viteve 80' të shekullit të kaluar, lufta e saj përfundimisht e betanoi në skenën politike baske të majtën nacionaliste si një konkurrente të PNV-së në elektoratin bask. Me fuqizimin e të majtës baske koncepti i kombit bask u hap, duke u bazuar tani më në gjuhën dhe synimet politike e jo në racën dhe religjionin siç ishte më herët. Dhe së treti roli i saj është i pamohueshëm në mbajtjen gjallë të idesë së pavarësisë baske dhe bashkimit të rajoneve baske, ide këto që me luhatje vazhdojnë të jenë të gjalla e të fuqishme në skenën politike baske dhe janë një ndihmesë në përpjekjet për fuqizimin e autonomisë baske.

8. Përfshirja ndërkombëtare

Këto konflikte kanë pasur reflektime të ndryshme ndërkombëtare dhe rrjedhimisht edhe shkallë të ndryshme të përfshirjes ndërkombëtare. Përderisa në rastin katalonas dhe atë skocez përfshirja ndërkombëtare është e vogël, në tri rastet e tjera kemi një përfshirje më të madhe. Duhet theksuar se në parim lëvizjet për pavarësinë e Skocisë dhe Katalonjës janë evropiane, përkatësisht e konsiderojnë se në rast të pavarësisë ato do të bëhen automatikisht anëtare të BE-së (Bourne, 2014). Megjithatë përfshirja ndërkombëtare sidomos e BE-së ka qenë

minimale. Për rastin skocez është e kuptueshme mungesa e përfshirjes ndërkombëtare për shkak se tërë procesi i marrëveshjes për të mbajtur referendumin ka qenë produkt i marrëveshjes politike në mes të Londrës dhe Edinburgut. Sigurisht në rrethanat e reja, të daljes së Britanisë së Madhe nga BE, në një referendum të ardhshëm mund të pritet një përfshirje më e madhe në debat, qoftë edhe për raportin e një Skocie të pavarur me BE-në në kontekstin e Brexit-it. Por për këtë do të flitet më gjerësisht në kapitullin e fundit. Sidoqoftë ashtu si në Katalonjë, edhe në rastin e Skocisë, institucionet e BE-së kanë dërguar mesazhe se nuk duhet llogaritur në anëtarësim automatik në BE pas pavarësisë por duhet një aplikim nga fillimi (Bourne, 2014). Nën dritën e Brexit-it këto tone kanë filluar të ndryshojnë për Skocinë. Në rastin e Katalonjës BE-ja ishte krejtësisht në favor të pozicionit zyrtar të Spanjës edhe pse ndonjë nga zyrtarët edhe bënte thirrje për dialog politik e kujdes në përdorimin e dhunës shtetërore. Megjithatë, qëndrimi zyrtar ishte se referendumi në Katalonjë ishte i paligjshëm dhe rrjedhimisht asnjë rezultat i tij nuk njihet nga BE-ja e as nga Shtetet Anëtare (Caplan & Vermeer, 2018; Gulmez & Buhari-Buhari-Gulmez, 2020; Jahn, 2020). Siç është trajtuar më herët është e kuptueshme se për shtetet, shkëputjet e negociueshme janë të pranueshme derisa i trajtojnë si problematike shkëputjet e njëanshme. Duhet theksuar se edhe qëndrimi amerikan ishte në përputhje me qëndrimin zyrtar spanjoll për ruajtjen e integritetit territorial të Spanjës (Bourne, 2014).

Çështja e shpalljes së njëanshme të pavarësisë në Katalonjë krijoi krizën e parë që lidhej me integritetin territorial të një shteti brenda BE-së (Caplan & Vermeer, 2018; Wagner, Marin & Kroqi, 2019). Dhe duke qenë edhe një problem i brendshëm i BE-së, liderët pro pavarësisë kanë shpresuar, dhe kanë kërkuar një ndërhyrje të BE-së në kontestin në mes të Barcelonës dhe Madridit dhe janë ndarë të dëshpëruar me qëndrimin indiferent të Brukselit zyrtar dhe të Shteteve Anëtare të BE-së. Në anën tjetër është e kuptueshme që qeveritarët spanjoll kanë kërkuar që BE të mos përzihet në këtë çështje, përkatësisht të mbaj anën e qeverisë qendrore (Wagner et al, 2019). BE-ja në qëndrimet e saj kryesisht është bazuar në nenin 4(2) të Traktatit të Bashkimit Evropian (2012) i cili përcakton se BE respekton integritetin territorial të Shteteve Anëtare. Në anën tjetër do të mund të argumentohet edhe se Spanja e ka shkelur nenin 2 të Traktatit të BE-së ku flitet për vlerat e BE-së (si të drejtat e njeriut, liria, barazia dhe demokracia përfshirë të drejtat e pakicave etj.) dhe do të mund të konsiderohet se Spanja i ka shkelur këto vlera andaj duhet të zbatohet neni 7 dhe BE të marrë masa ndaj Spanjës. Por njëkohësisht sipas Caplan dhe Vermeer (2018) ky nen e konsideron vlerë edhe sundimin e ligjit i cili sipas tyre nuk është respektuar me rastin e referendumit andaj është vështirë të zbatohet në rastin e Spanjës neni 7 i Traktatit të BE-së. E mbi të gjitha është vështirë të zbatohen këto norma kur të kihet parasysh se rasti tjetër Skocia, ka mbajtur referendum duke u bazuar në ligjet ekzistuese dhe në marrëveshje me shtetin nga i cili synon të ndahet (Caplan & Vermeer, 2018). Megjithatë kjo është një çështje politike dhe jo vetëm juridike. Duke qenë se përpjekja për një shkëputje të njëanshme po ndodh brenda oborrit të BE-së, ka bërë që ajo të jetë e kujdesshme, të mbaj anën e Spanjës dhe të shpreh gatishmërinë për të ndërmjetësuar vetëm nëse ftohet nga qeveria qendrore në Madrid. Rrjedhimisht gatishmëria e BE-së për një ndërhyrje më të madhe në krizën katalonase duket se do të jetë shumë e kufizuar dhe krejtësisht e varur nga vullneti i Spanjës për ta përfshirë atë në zgjidhjen e kësaj krize (Caplan & Vermeer, 2018). Sipas Caplan dhe Vermeer ka disa arsye pse BE dhe Shtetet Anëtare kanë qëndrime të ndryshme në raport me Spanjën dhe Katalonjën nga qëndrimet që kanë mbajtur me rastin e shpërbërjes së Jugosllavisë por edhe të pranimit të Kosovës nga pjesa më e madhe e Shteteve Anëtare. E para sipas tyre është se Spanja është Shtet Anëtar i BE-së dhe për të vlejné marrëdhëniet juridike që burojnë nga traktatet e BE-së. E dyta Spanja është një demokraci kushtetuese me sundim të ligjit dhe

rrjedhimisht nuk mund të justifikohet shkëputja me konceptin e vetëvendosjes/shkëputjes zhdëmtuese. Dhe e treta pavarësia e Katalonjës nuk është bërë një *fait accompli* pas mbajtjes së referendumit (shih elaborimin për këto arsye në Caplan & Vermeer, 2018, f.761).

Në të tri rastet e tjera ka pasur një përfshirje ndërkombëtare, por më i vogli ishte në rastin bask e më i madhi në rastin e Kosovës. Në rastin bask ta zëmë ndonëse nuk ka pasur përfshirje direkte të qeverisë algjeriane, territori algjerian është shfrytëzuar si vend i takimeve në mes të palëve sepse atje për një kohë janë mbajtur takime të fshehta në mes të ETA-s dhe qeverisë spanjolle. Në anën tjetër ka pasur një përfshirje të konsiderueshme franceze sidomos gjatë periudhës së Frankos dhe në periudhën e parë të demokratizimit të Spanjës, duke toleruar aktivitetet e ETA-s në territorin e saj. Por kjo ishte e tëra dhe Franca në vitet 80' të shekullit të kaluar jo vetëm që nuk toleronte më aktivitetet e ETA-s në territorin e Baskisë franceze, por edhe filloi të bashkëpunonte me autoritetet spanjolle edhe pse figurat politike franceze bënë thirrje për zgjidhje të problemit bask përmes negocimit politik (Astrain, 1997). E vlen të theksohet se shteti spanjoll pas ngjarjeve të 11 shtatorit, përfitoi shumë nga lufta globale kundër terrorizmit. Spanja e shfrytëzoi pozicionin e saj si udhëheqëse e BE-së prej 1 janarit 2002 deri më 31 qershor 2002 për të bindur shtetet e tjera, që ETA të shpallet organizatë terroriste nga ana e BE-së. Gjithashtu Spanja duke u rreshtuar hapur përkrah SHBA-ve në të gjitha luftërat që ajo zhvilloi që pas 11 shtatorit fitoi një përkrahje të madhe edhe nga ajo (Soria, 2003). Kështu që ETA-s pas 11 shtatorit iu pat ekspozuar një luftë të madhe ndërkombëtare e udhëhequr nga SHBA-të dhe Bashkimi Evropian, përmes futjes në listën e organizatave terroriste dhe duke ia ngrirë pasuritë asaj dhe simpatizantëve të dyshuar të saj. Rrjedhimisht kjo situatë e kombinuar me presionet e brendshme ka bërë që ETA të shuaj aktivitetin e saj. Edhe roli dhe ndikimi i BE-së në zgjidhjen e konfliktit bask ka qenë dhe është më shumë indirekt sesa me ndonjë nismë konkrete. E para përmes politikave të përmendura anti-terroriste por edhe përmes krijimit të një ambienti për bashkëpunimin ndërkufitar në mes të pjesës baske në Spanjë dhe në Francë. Ajo që u zbatua në Irlandën e Veriut prej vitit 1994 në fushën e investimeve nga ana e BE-së përmes Programit të Përkrahjes së Veçantë për Paqe dhe Pajtim nuk u implementua edhe në KAB, përkundër insistimit bask që i njëjti model të zbatohet edhe aty (Bourne, 2003). Duhet theksuar se përkundër se në rastin bask nuk ka pasur një ndërhyrje zyrtare nga ana e BE-së apo SHBA-ve, sipas ish kryeministrit Zapatero, udhëheqësit kryesor të shteteve evropiane si Tony Blair dhe Nicolas Sarkozy por edhe SHBA-ja i kanë përkrahur përpjekjet paqësore dhe bisedimet në mes të qeverisë spanjolle dhe ETA-s, që filluan në vitin 2004, përkundër ndërprerjes së tyre zyrtare në vitin 2005. Po ashtu sipas tij edhe Norvegjia dhe Zvicra në vazhdimësi kanë ofruar një platformë për bisedimet në mes të palëve edhe në kohërat më të vështira të ndërprerjeve të kontakteve (Aizpeolea, 2021). Po ashtu në vitin 2011 ka pasur një angazhim jo formal të një pjese të mirë të ish liderëve botëror në përpjekjet për paqe në KAB e sidomos për të nxjerr një armëpushim të përhershëm nga ETA. Kjo jo zyrtarisht është përkrahur edhe nga qeveria spanjolle. Sipas Zapateros qeveria spanjolle ishte e vetëdijshme me atë ai e quan obsesion i nacionalistëve bask me ndërkombëtarizimin e konfliktit (Aizpeolea, 2021, f.9). Kështu në të famshmen Konferencën Ndërkombëtare Paqësore të Donostia San-Sebastianit më 17 tetor 2011 u nxor Deklarata e Aietes, ku bëhej thirrje për zgjidhje paqësore të problemeve në KAB dhe kërkohej nga ETA që të shpallte armëpushim të përhershëm. Kjo deklaratë u nënshkrua nga Kofi Annan (ish Sekretar i Përgjithshëm i OKB-së), Bertie Ahern (ish Kryeministër i Irlandës), Gro Harlem Brundland (ish Kryeministër i Norvegjisë), Pierre Joxe (ish Ministër i Punëve të Jashtme të Francës), Gerry Adams (në atë kohë udhëheqës i Sinn Feinit) dhe Jonathan Powell (diplomat britanik) (Minder, 2011; Declaration of San Sebastian, 2011; Aizpeolea, 2021). Letra me këto kërkesa u përkrah

edhe nga Tony Blair, Jimmy Carter si dhe ish senatori George J. Mitchell. Tri ditë pas kësaj deklarate, ETA shpalli armëpushimin e saj të përhershëm dhe thirri për një çarmatosje të saj me vëzhgues ndërkombëtar (“Basque Group ETA”, 2011). Ky proces në fund ishte unilateral e pa ndonjë obligim për qeverinë qendrore, për dallim nga ai i Irlandës së Veriut, ku tërë procesi paqësor ishte i institucionalizuar. Ndonëse armëpushimi i ETA-s ishte unilateral, sipas Zapateros ai ndër të tjera ishte edhe produkt i viteve të gjata të negociatave jo vetëm në mes të qeverisë qendrore në njërën anë dhe e ETA-s dhe të majtës nacionaliste në anën tjetër, por edhe të një procesi të gjatë e të rëndë negociues brenda vetë të majtës nacionaliste baske (Aizpeolea, 2021). Në dhjetor të vitit 2014 ETA filloi çarmatosjen e saj nën vëzhgimin e ekspertëve të Komisioni Ndërkombëtar të Verifikimit, një mekanizëm ky jo zyrtar. Ky proces nuk u pranua në atë kohë nga qeveria konservatore e Mariano Rajoy e cila synonte të theksonte se ishte politika e saj e pakompromis ajo që bëri që ETA të dorëzohej e jo vëzhguesit ndërkombëtar (“Basque ETA Militants”, 2014; “ETA: Disbandment Won’t Change”, 2018; Tellidis, 2018/2020, f.539). Kjo qasje e qeverisë spanjolle kritikohet nga Tellidis (2018/2020) i cili thekson se përpjekja për të demonizuar krejt lëvizjen baske për pavarësi e jo vetëm ETA-n dhe paaftësia e qeverisë qendrore për të bashkëpunuar me shoqërinë civile baske ka bërë që ETA të mbijetojë gjatë në skenën politike. Tani së voni nuk duket të ketë iniciativa të rëndësishme ndërkombëtare sa i përket çështjes baske. Kjo po ndodh edhe për shkak se ETA e ka shuar aktivitetin e saj si dhe një taktike të lëvizjes politike baske e cila për herë të parë në dekadat e fundit nuk po i prinë konfliktit me Madridin, por po pret të shoh epilogun e konfliktit në mes të Katalonjës dhe qeverisë qendrore.

Në rastin irlandoverior, përfshirja e SHBA-ve ka qenë intensive për arritjen e zgjidhjes paqësore. Duhet të theksohet se mbi 34,500,000 irlandezo-amerikanë e kanë përbërë një lob të fuqishëm në SHBA për çështjen e republikanëve me dekada të tëra (Kliff, 2013). Ky lob ka filluar të ketë ndikim që në kohën e presidentëve Karter dhe Regan. Por ndikimin më të madh e arriti nën administratën Klinton, e cila punoi seriozisht në shpalljen e armëpushimit të IRA-s më 1994 (Golway, 2001; Joireman, 2003; Darby, 1997). Kështu ky lobi i fuqishëm në bashkëpunim edhe me John Hume, gradualisht edhe me pajtimin Sinn Feinit dhe të qeverisë irlandeze ndikoi që Klintoni në vitin 1995 të emëronte si Përfaqësues Special për Irlandën e Veriut ish Senatorin me shumë ndikim George Mitchell (Moloney, 2002; Mallon, 2017). Ky hap i paprecedent i zemëroi britanikët por u tregua në anën tjetër si një moment i rëndësishëm për t’i ulur palët në tryezën e bisedimeve dhe për të përfutur një armëpushim nga ana e IRA-s. Me pranimin e *principeve të Mitchellit* (marrë nga Moloney, 2002, Appendix 6, f.514) nga ana e palëve e sidomos të nacionalistëve republikan (IRA-s dhe Sinn Feinit) dhe me ndryshimet politike në Londër pas ardhjes së Blair në pushtet, u krijuan kushtet për marrëveshjen historike të paqes (Joireman, 2003). Kështu si rezultat edhe i përfshirjes amerikane kemi edhe marrëveshjen paqësore në Irlandë të Veriut. Në këtë mënyrë IRA e ka zënë një pozicion shumë më të fuqishëm sesa ETA në raportet ndërkombëtare, duke arritur të bëhej pjesë thelbësore e procesit politik paqësor. Madje pas 11 shtatorit 2001 ajo pranoi që të fillojë procesin e çarmatimit, proces i cili filloi në vitin 2005 dhe përfundoi në atë 2015. Përfshirja e BE-së në procesin e arritjes së paqes sikur në rastin bask kishte rol indirekt, por vetë konteksti i integriteteve evropiane ishte atraktiv në funksion të relativizimit të kufijve. Dhe vetë fakti se si Britania e Madhe ashtu edhe Republika e Irlandës ishin në BE kishte një rol të madh jo vetëm simbolik por edhe përmbajtësor në funksion të hapjes së kufijve, lëvizjes së lirë të njerëzve, mallit e kapitalit, krijimit të një ekonomie të përbashkët në ishull etj. Siç u theksua, ndihma financiare evropiane ishte shumë më e madhe se në rastin bask (Bourne, 2014). Në kapitullin e fundit do të trajtohet më gjerësisht roli i integriteteve evropiane në zgjidhjen e këtij konflikti por edhe roli negativ që

mund të ketë Brexit-i në këtë proces apo edhe mundësia që mund t'i hapet bashkimit të ishullit si pasojë e Brexit-it.

Kur analizohet ndikimi i raporteve ndërkombëtare mbi çështjen irlandeze është interesant konstatimi i autorit Tony Geraghty (2000) se në këto 300 vitet e fundit rrethanat jashtme shumë pak kanë ndikuar mbi Luftën Irlandeze. Ai përmend me këtë rast se kanë ndodhur dy luftëra botërore, se është rrëzuar komunizmi, se kufijtë në mes të Evropës po hiqen etj., por të gjitha këto shumë pak kanë ndikuar në atë që ai e quan “mendjen e ngushtë të separatizmit irlandez të Sinn Fejn” (Geraghty, 2000, f.349). Sigurisht ky konstatim me këtë marrëveshje të fundit dhe me përfshirjen e të gjithë krahëve të nacionalizmit republikan irlandez nuk qëndron më. Edhe përfshirja ndërkombëtare, sidomos e SHBA-ve ishte e madhe e po ashtu edhe ndryshimi i Sinn Feinit i cili është në pushtet në Irlandën e Veriut dhe shumë afër pushtetit në Republikën e Irlandës, është evident. Si rezultat i këtyre rrethanave të reja Irlanda e Veriut sot është shumë më ndryshe se në vitet e konfliktit dhe me gjitha dyshimet dhe frikët që Brexit-i ka ngjallur, me gjasë të mira jo vetëm të vazhdojë procesin e paqes por edhe të arrijë në cakun e bashkimit përmes një pajtimi edhe të segmenteve të caktuara të irlandezëve unionistë.

Kosova në fundin e viteve 1980' ishte në qendër të interesimit ndërkombëtar kur ishte në pyetje ish-Jugosllavia. Në Kosovë në këtë periudhë thyheshin shpatat e shturjes së shtetit federativ. Aty filloi marshimi i makinerisë së Millosheviqit që kulmoi me shembjen së autonomisë së Kosovës më 1989. Madje siç e pohon ish-ambasadori amerikan në ish-RSFJ Worren Zimmermann (1999) në vitin 1989, “Kosova ishte bërë problemi më i madh i të drejtave të njeriut në Evropë në perëndim të ish-BRSS-së” (f.14). Mirëpo, përderisa shqiptarët të prirë nga politika pacifiste e partive të tyre politike, nuk e zgjodhën e rrugën e luftës së armatosur për t'i dhënë mundësi një zgjidhjeje paqësore, sado e pamundshme që ishte në kontekstin e Serbisë së Millosheviqit dhe të shpërbërjes së Jugosllavisë që përmes metodave paqësore të arrihej caku i lirisë dhe vetëvendosjes, popujt e tjerë të ish-RSFJ-së makinerisë serbe iu përgjigjen me luftë të armatosur. Sllovenia por sidomos Kroacia dhe Bosnja e Hercegovina ia zunë vendin Kosovës në vëmendjen ndërkombëtare, për shkak të luftërave të tmerrshme që ndodhnin atje. Kështu që përfshirja ndërkombëtare në Kosovë deri në vitin 1998 ka qenë shumë e zbehtë. Lufta në Kroaci dhe Bosnjë e la nën hije çështjen e Kosovës. Asnjë nga konferencat ndërkombëtare të organizuara për ish-Jugosllavinë nuk e përfshiu në agjendat e tyre trajtimin serioz të çështjes së Kosovës. Këto konferenca në vazhdimësi i kanë marrë parasysh qëndrimet e Komisioni të Badinterit, i cili siç është theksuar tani më disa herë, kishte shtruar rrugën që vetëm gjashtë republikat e federatës jugosllave të kenë të drejtë për shkëputje dhe shtet të pavarur derisa e njëjta sipas këtij komisioni nuk do të duhej të vlente për krahinat autonome. Në këtë rast ironia ishte edhe më e madhe sepse shqiptarët në kohën kur u dezintegrua RSFJ-ja ishin populli i tretë në federatë për nga madhësia pas serbëve dhe kroatëve.

Kulmi i indiferencës ndërkombëtare ndaj Kosovës do të vërehet me injorimin total të çështjes së Kosovës në Konferencën e Dejtonit. Ky injorim ishte një shenjë e hapur se Millosheviqi i kishte duart e lira në Kosovë. Komisioni i Pavarur Ndërkombëtar për Kosovën (2000) me të drejtë vlerësonte se kjo sjellje e bashkësisë ndërkombëtare rezultonte me tri porosi, efekti i të cilave ishte përshkallëzimi i konfliktit:

ia ka lënë RFJ-së duart e lira në Kosovë; e ka demoralizuar dhe dobësuar lëvizjen jo të dhunshme në Kosovë, e cila është ndjerë e tradhtuar nga bashkësia ndërkombëtare dhe ka filluar të dyshojë në efektivitetin e taktikës vetanake; dhe ka çuar direkt në përkrahjen e vendosur e të përsheptuar të rrugës së rezistencës së dhunshme në mesin e kosovarëve si rrugën e vetme realiste drejt pavarësisë. (f.59)

Mirëpo kjo çështje me fillimin e kryengritjes së armatosur të UÇK-së dhe reagimit të ushtrisë serbe në vitin 1998 ka pësuar një ngritje të shpejtë duke e kapërcyer shkallën e përfshirjes ndërkombëtare në raport me dy çështjet e tjera. Dhe kjo mbi të gjitha sepse këto çështje nuk mundën të prishnin ekuilibrat politikë në nivel të lartë, derisa çështja shqiptare gjithmonë rrezikonte të ndizte tërë Ballkanin (Biden, 2000). Kjo, së bashku me masakrat që bëri pushteti i Millosheviqit ka bërë që NATO të ndërhyjë në Kosovë, e gjithashtu që bashkësia ndërkombëtare të vendosë këtu një administratë të përkohshme. Interesimi ka qenë i madh edhe për shkak të mundësisë së përhapjes së luftës në Maqedoninë e Veriut, ku konsiderohej se mund të prishen ekuilibrat e aktorëve ballkanikë dhe botërorë (Biden, 2000, f.xiv). Siç është theksuar deri më tani kjo përfshirje ndërkombëtare në një mënyrë ose tjetër vazhdon deri në ditët e sotme. Së pari përfshirja e SHBA-ve dhe BE-së ishte vendimtare në procesin e bisedimeve të Vjenës që çuan në shpalljen e pavarësisë së Kosovës më 17 shkurt 2008. Më pas vendimi i GJND-së për legalitetin e shpallje së deklaratës së pavarësisë së Kosovës është një tjetër përfshirje e nivelit të lartë në çështjen e Kosovës. Po ashtu bisedimet me Serbinë, me qëllim që të arrihet një zgjidhje e përhershme, të filluara me propozimin e KS të OKB-së që në vitin 2011 e të lehtësuara nga BE-ja janë përcjellë me disa marrëveshje, por asnjëra finale dhe vazhdojnë deri në ditët e sotme. Përfshirja amerikane në periudha të caktuara në këto bisedime ka qenë indirekte, përderisa në shtator të vitit 2020 në Shtëpinë e Bardhë u nënshkrua një marrëveshje për stabilizimin e marrëdhënieve ekonomike në mes të Kosovës dhe Serbisë. Krejt ky angazhim ndërkombëtar dëshmon për një nivel të lartë të përfshirjes ndërkombëtare në rastin e Kosovës, larg më i madh se përfshirja në katër çështjet e tjera.

VI. Modelet e mundshme të zgjidhjeve politike në raport me kërkesat për vetëvendosje të popujve

Kërkesa për vetëvendosje e popujve është e vjetër sa edhe ekzistenca e shteteve. Sidoqoftë siç është shqyrtuar tani më në kapitullin e dytë, ajo ka marrë forcë tek në shekullin e 19-të dhe në atë të 20-in, për të vazhduar të qëndrojë një forcë mobilizuese për popujt e shtypur edhe në ditët e sotme. Ky princip ka qëndruar dhe vazhdon të qëndrojë në kundërshtim të plotë me kërkesën për integritet territorial, në rastet kur kërkesat e popujve për vetëvendosje dhe kufijtë e shteteve nuk përkojnë.

Kërkesat për vetëvendosje mund të krijojnë rrethana për tensione politike e në rast të mos trajtimit serioz të tyre, mos akomodimit e për më tepër reagimit jo të duhur nga ana e shteteve mund të çojnë deri në luftëra dhe prishje të stabilitetit dhe paqes në Evropë dhe botë. Reagimet e shteteve në tërë përmasën e tyre i kemi trajtuar sidomos në kapitullin e tretë. Në këtë kapitull do t'i kthehemi modeleve të zgjidhjeve që kanë buruar nga këto konflikte. Do të shqyrtohen në raport me rastet studimore të kësaj teme katër modele apo strategji të propozuara nga Sammy Smootha dhe Theodor Hanf (1983/1996) në zgjidhjen e situatave të tilla kur popujt kërkojnë vetëvendosje. Këto modele e strategji janë: ndarja, demokracia etnike, demokracia konsocionale, dhe demokracia liberale (Smootha & Hanf, 1983/1996, f.329-333).

Këto modele do të trajton në raport me pesë rastet e studimit. Sidoqoftë më së shumti do të përqendrohemi tek zbatimi i demokracisë konsocionaliste në rastet tona studimore. Kur do të trajtohet demokracia konsocionaliste do të merret parasysh modeli teorik i këtij lloji të demokracisë, i përpunuar nga Arend Lijphart (1977), mbi të gjitha propozimet e tij për koalicionin e madh, të vetos reciproke, proporcionalitetit në shërbimin civil si dhe për shkallën e gjerë të autonomisë deri në njësi federale. Njëkohësisht do të merret parasysh edhe fakti se vetë Lijphart e pranon edhe modelin e ndarjes në disa shtete, nëse modelet e demokracisë konsocionaliste provohen dhe nuk funksionojnë (Lijphart, 1977).

Në përgjithësi modelet e mësipërme për zgjidhjen e problemeve janë të rëndësishme sepse përmes tyre do të identifikohen rrugët për të zbutur tensionet dhe konfliktet duke akomoduar kërkesën për vetëvendosje të popujve. Në raste të veçanta përmes ofrimit të zgjidhjeve të caktuara politike, si *demokracia konsocionale plus* në rastin e Irlandës Veriore, situata është qetësuar dhe konflikti është zbutur. Në rastin e Katalonjës por edhe Baskisë, përmes akomodimit të të drejtave me autonomi konflikti politik është zbutur, por mbetet të shihet se si do të jenë reagimet dhe modelet e zgjidhjes me tensionimin e situatës së fundit në Katalonjë dhe kërkesës së saj të vendosur për vetëvendosje. Në anën tjetër ndarja si zgjidhje mund të ndodh kur kërkesa për vetëvendosje ndeshet me modelin e aparteidit shtetëror e të reagimit të dhunshëm disproporcional të shtetit, i cili dërgoi në luftë si në rastin e Kosovës dhe përfundoi me shpërbërje dhe pavarësi, apo ndarja mund të mos ndodh edhe pse shteti e ofron mundësin e realizimit të vetëvendosjes siç ishte rasti me Skocinë në vitin 2014.

1. Ndarja

Siç e kemi theksuar edhe më herët qëllimi përfundimtar i realizimit të së drejtës për vetëvendosje është ndarja nga shteti ekzistues. Gjithashtu është diskutuar edhe fakti se realizimi i së drejtës për vetëvendosje deri në shpërbërje, pra ndarje nga shteti ekzistues është një ndër

proceset që më së shumti kundërshtohet nga shtetet por edhe nga autorë të ndryshëm. Një pjesë e këtyre të fundit e konsiderojnë realizimin e kësaj të drejte si burim të destabilizimit (Horowitz, 1985). Sidoqoftë siç është argumentuar edhe në këtë punim refuzimi i realizimit të kësaj drejte deri në shkëputje dhe për më tepër refuzimi për t'i akomoduar kërkesat për pavarësi kanë rezultuar jo vetëm me destabilizim, konflikte e luftëra por e kanë bërë më të mundshme ndarjen sesa në rrethanat kur janë akomoduar kërkesat politike. Madje edhe Sammy Smooha dhe Theodor Hanf (1983/1996), kur e trajtojnë ndarjen si një ndër katër mundësitë e përfundimit të konflikteve, theksojnë se ndarja është alternativë më e mirë sesa mbajtja e bashkuar e shteteve me “nacionalizma jo kompatibil dhe konflikte intensive”(f.330). Edhe këta dy autorë favorizojnë një ndarje të negociuar si varianti më i mirë i ndarjes (Smooha & Hanf, 1983/1996). Për ndarjen si një variant që në raste të rralla mund të përdoret theksohet edhe nga Horowitz (1985). Përderisa Lijphart (1977) kur e trajton akomodimin e tensioneve në shoqëritë plurale thekson se përveç mundësisë së asimilimit e të demokracisë konsocionale, ndarja është opsioni i tretë që duhet të trajtohet. Ai e konsideron ndarjen si një variant të pranueshëm kur nuk mund të funksionojë koncepti i demokracisë konsocionale, e sidomos varianti federalist i tij. Posaçërisht sipas tij është i lehtë zbatimi qoftë i variantit federalist, qoftë të ndarjes nëse homogjeniteti i popullsisë është i madh dhe një ndarje e mundshme nuk do të sillte edhe shpërngulje të popullsisë. Duke trajtuar rezistencën e shtetarëve dhe studiuesve ndaj konceptit të ndarjes ai citon Samuel P. Huntington (cituar nga Lijphart, 1977, f.46) i cili ka theksuar:

Paragjykimet e shekullit 20 kundër divorcit politik, që është, ndarja, janë po aq të mëdha sikur paragjykimet e shekullit të 19-të kundër divorcit martesor. Ku ndarja është e mundur shtetarët e sotëm do të bënin mirë ta trajtonin atë me më shumë tolerancë.

Ashtu siç u provua edhe në rastet tona, kur reagimi i shtetit është i tillë që akomodon të drejtën për vetëvendosje deri në ndarje, tensioni është minimal. Skocia dhe Britania e Madhe janë një rast i tillë tipik. Realizimi të së drejtës për vetëvendosjes në këtë rast erdhi si produkt i negociimit në mes të Britanisë së Madhe dhe Skocisë, proces i cili u realizua përmes referendumit për pavarësinë e Skocisë në vitin 2014. Dhe ndonëse u pranua testimi të vullnetit të popullit skocez për pavarësi, ky proces siç dihet përfundoi me deklarinimin e skocezëve për të mbetur brenda Britanisë së Madhe. Pra në thelb, garantimi i së drejtës për vetëvendosje duke shtensionuar situatën politike dhe shmangur çfarëdo konflikti, ka garantuar edhe integritetin territorial të Britanisë së Madhe. Edhe në rastin e Irlandës së Veriut, për të cilën do të flitet më gjatë kur të trajtohet modeli i zgjidhjes së këtij konflikti përmes demokracisë konsocionale, e drejta për t'u ndarë nga Britania e Madhe, në rast se shumica e qytetarëve të saj duan, është një e drejtë e pranuar nga shteti britanik. Edhe kësaj radhe pranimi i këtij parimi në kombinim me të tjera zgjidhje ka ndikuar në shtensionimin e situatës.

Sa i përket Katalonjës dhe KAB-it, akomodimi i kërkesave për vetëqeverisje përmes ofrimit të një modeli të autonomisë politike, ekonomike dhe kulturore ka bërë që tensionet të zvogëlohen, por kjo nuk e ka shmangur variantin e ndarjes si një dëshirë përfundimtare e vetëvendosjes katalonase dhe baske. Në rastin bask, akomodimi përmes vetëqeverisjes ia ka ngushtuar hapësirën e manovrimit ETA-s edhe përbrenda kontekstit politik bask. Sigurisht loja politike në mes të kërkesave çdo herë e të më theksuara politike për pavarësi të Katalonjës por edhe të KAB-it nuk kanë përfunduar, dhe përkundër tensioneve politike kohëve të fundit sa i përket çështjes së parë, kapacitetet demokratike si dhe mundësia e gjetjes së zgjidhjeve politike edhe përmes ndryshimeve kushtetuese nuk duket se do të krijojnë kushte për ndonjë konflikt të hapur me karakter të armatosur edhe në qoftë se ‘konfrontimi paqësor’ intensifikohet.

Në anën tjetër nga të pesë rastet e studimit është Kosova, e cila konfliktin me pushtetin qendror e ka realizuar përmes *ndarjes*. Dhe kjo ndarje ndonëse ka ardhur si produkt i vullnetit të popullit shqiptar për pavarësi e bashkim, është kushtëzuar edhe nga reagimi krejtësisht jo proporcional i regjimit të Beogradit ndaj kërkesave të shqiptarëve për liri e pavarësi. Për më tepër ky reagim siç është trajtuar më lartë ka nënkuptuar edhe dëbimin e shqiptarëve nga jeta publike e Kosovës për afro një dekadë, sidomos prej suspendimi të autonomisë së Kosovës në vitin 1989. Jo vetëm se pat mungesë të një përpjekjeje serioze për akomodim të kërkesave të shqiptarëve, por për më tepër në Kosovë u instalua një regjim tipik i aparteidit i përcjell me dhunë e presione të përditshme. Kjo situatë krijoi kushtet që të fillonte lufta çlirimtare e parë nga UÇK-ja, ndaj së cilës reagim i regjimit të Millosheviqit jo vetëm ndaj UÇK-së por edhe popullsisë civile shqiptare ishte i përmasave gjenocidale duke shkaktuar edhe intervenimin ushtarak të NATO-s. Një situatë e tillë, krijoi kushtet që procesi politik të përfundonte me ndarje. Kjo ndarje siç është theksuar tani më, nga autorë si Welleri (2011) është trajtuar si vetëvendosje/shkëputje zhdëmtuese. Po e përsërisim se e drejta për këtë lloj të vetëvendosjes sipas Wellerit krijohet në saje të dëmeve që i shkaktohen një popullate që kërkon vetëvendosje nga qeveria që nuk i pranon këto kërkesa. Dëmet mund të jenë shkeljet e të drejtave të njeriut, spastrimi etnik, përjashtimi nga vendimmarrja e popullatës në fjalë etj. Për shkak të rrethanave të lartpërmendura, pra të funksionimit të Britanisë së Madhe dhe Spanjës si demokraci funksionale, zbatimi i parimit të shkëputjes/vetëvendosjes zhdëmtuese është i pamundur në kontekstet e rasteve të tjera.

2. Demokracia etnike

Demokracia etnike, konsiderohet demokraci sepse u ofron qytetarëve të saj drejtat dhe liritë politike së paku formalisht. Por në të vërtetë ajo bazohet në një segment dominant të popullsisë, dhe trajton pjesën tjetër të popullsisë shpeshherë si jo besnike dhe pa pretendime për të qenë bartëse e funksionimit të shtetit. Në thelb në këtë lloj demokracie siç e konstatojnë Smootha dhe Hanf (1983/1996) institucionalizohet dominimi i një grupi etnik. Rrjedhimisht, ndonëse në emër quhet demokraci, demokracia etnike nuk mund të konsiderohet si demokraci e vërtetë sipas John McGarry (2002), sepse ajo nuk ofron drejtësi dhe stabilitet afatgjatë. Kështu pjesëtarët e pakicave apo grupeve të marginalizuara mund të kenë kufizime në realizimin e të drejtave të tyre individuale dhe kombëtare.

Një lloj e tillë e demokracisë ka dominuar në Irlandën e Veriut gjatë periudhës 1921-1972, kur me makinacione të ndryshme, partitë politike që kanë përfaqësuar komunitetin protestant (në atë kohë sidomos UUP), kanë kufizuar të drejtat politike dhe socio-ekonomike si dhe liritë qoftë individuale, qoftë kolektive të popullatës katolike duke i shndërruar ata në qytetarë të rendit të dytë. Në këtë periudhë në emër të parimit të ‘sundimit të shumicës’ ka ndodh në të vërtetë shtypja dhe diskriminimi i irlandezëve katolik, të cilët janë parë si të dyshimtë nga ‘shteti i portokalltë’ për të shkak të synimeve të tyre për bashkim me shtetin e lirë irlandez. Sigurisht kjo lloj e demokracisë ishte e pamundur të mbahej më gjatë, edhe për shkak të rezistencës së irlandezëve katolik/republikan e edhe për shkak se vetë shteti britanik e kishte të vështirë të pranonte parime të tilla të zbatoheshin në një pjesë të territorit të vet. Njëkohësisht rritja e popullsisë katolike ishte një element tjetër që i bëri të rimendohet elita politike protestante për mënyrën e ndarjes së pushtetit në Irlandën e Veriut. Ky model i qeverisjes përfundoi me vendosjen e kontrollit direkt britanik në vitin 1972 mbi Irlandën e Veriut, suspendimin e organeve autonome dhe u bë përpjekje të eksperimentohet edhe me idenë e demokracisë liberale

por edhe asaj multikulturore, të cilat dështuan dhe rrjedhimisht i shtruan rrugën demokracisë konsocionale prej vitit 1998 e këtej (McGarry, 2002).

Ndonëse kjo lloj e demokracisë nuk mund të gjendet më në vendet e demokracive perëndimore si variant për të menaxhuar konfliktet e brendshme etnike, sipas McGarry (2002), në procesin e shpërbërjes së Jugosllavisë dhe të BRSS-së një sërë shtetesh të reja në fillimet e veta zbatuan parimet e demokracisë etnike, duke u bazuar në dominimin e një grupi etnik (Serbia, Kroacia, Letonia, Lituania, Estonia por edhe Sllovakia). Ndonëse shumica e këtyre shteteve hoqën dorë nga kjo lloj demokracie, edhe për shkak të presionit të shteteve perëndimore, sidomos në kontekstin e integriteteve evropiane, njëri model provokoi edhe ndërhyrjen ushtarake. Ky është modeli i Serbisë në raport me shqiptarët dhe Kosovën që zgjati deri në qershor të vitit 1999 (McGarry, 2002, f.456-457). Për më tepër duhet theksuar se nëse në rastin e Irlandës së Veriut, demokracia etnike zbatohet duke u thirr në parimin e *sundimit të shumicës*, në Kosovë kjo gjendje përkeqësohet sepse realizohet përmes *sundimit të pakicës*. Rrjedhimisht më shumë sesa një modeli të demokracive etnike të Irlandës së Veriut, apo të ndonjë vendi evropian në tranzicion, ky model i përngjante modelit të aparteidit të Afrikës së Jugut, të sundimit të pakicës së bardhë mbi shumicën e popullsisë zezake. Andaj një model i tillë, nuk ka mund të përfundojë me një kompromis si ai i Irlandës së Veriut për zbatimin e demokracisë konsocionale, por i vetmi zhvillim i drejtë ka qenë ndarja e Kosovës dhe pavarësia e saj e plotë nga Serbia. Sa i përket rasteve të tjera, që studiohen këtu, nuk janë vërejtur se janë zbatuar elementet e demokracisë etnike.

3. Demokracia konsocionaliste

Demokracinë konsocionaliste studiuesi i njohur Arend Lijphart (1977) e ka promovuar si një prej modeleve për zgjidhjen e problemeve në shoqëritë plurale. Të katër elementet që ai i ka trajtuar si pjesë përbërëse të kësaj demokracie, atë të qeverisë gjithëpërfshirëse (apo të koalicionit të madh), atë të vetos reciproke, përfaqësimit proporcional në institucionet publike dhe të autonomisë ose vetëqeverisjes së komuniteteve (Lijphart, 1977), janë të përfshira në Marrëveshjen e së Premtes së Mirë (O’Leary, 1998). Andaj këtu do të flitet më gjerësisht për këtë marrëveshje. Përpjekjet për të vendosur parime të këtij modeli janë vërejtur së paku prej Marrëveshjes të dështuar të Sunningdale. Madje kur flet për konsocionalizmin dhe konceptin e ndarjes së pushtetit në shoqëritë plurale dhe me konflikte, vetë Lijphart (2004) thekson se këto koncepte nuk janë zbulime akademike, sepse siç thotë ai para se këto koncepte të popullarizohen gjatë viteve të 60’ të shekullit të kaluar në mesin e akademikëve, politikanët dhe hartuesit e kushtetutave në shoqëritë e ndara si Austria, Kanada, Qiproja, India, Libani, Holanda, Kolumbia e Zvicra, i kanë aplikuar ato. Kështu sipas tij politologët kanë ‘zbuluar’ thjeshtë atë që politikanët kanë shpikur vite më parë (Lijphart, 2004). Elemente të rregullimit konsocionalist ka edhe në rregullimet për autonominë e Katalonjës, KAB-it dhe Skocisë. Këto elemente kryesisht kanë të bëjnë me rregullimin e autonomive territoriale të tyre. Po ashtu edhe Kosova e pas pavarësisë, e cila periudhë në përgjithësi edhe nuk është objekt trajtimi i kësaj teme, ka një rregullim të brendshëm bazuar në parimet konsocionaliste andaj shkurtimisht do të shqyrtohet edhe ky rregullim.

3.1 Modeli i zgjidhjes së konfliktit në Irlandën e Veriut: konsocionalizmi plus

Të gjitha elementet e demokracisë konsocionaliste (të trajtuara në kapitullin e tretë), janë prezentë në Marrëveshje. Në radhë të parë parimi i *koalicionit të madh* pasqyrohet në përbërjen e ekzekutivit të Irlandës së Veriut. Në të marrin pjesë të gjitha partitë politike të përfaqësuara në asamblë, dhe Ministri i Parë i takon partisë më të madhe të njërit komunitet (zakonisht unionist/protestant) dhe zëvendësi i tij partisë më të madhe të komunitetit tjetër (deri më tani katolik/republikan). Përfaqësimi në asamblë është *proporcional*, sa i përket të dy komuniteteve e po ashtu parimi i proporcionalitetit zbatohet edhe në shërbimin civil dhe policor. E *drejta e vetos*, në funksionimin e institucioneve shpërfaqet sidomos në votimin e çështjeve kryesore në Asamblenë e Irlandës së Veriut, ku ligjet e rëndësisë së veçantë për të dy komunitetet, duhet të marrin shumicën e votave të përfaqësuesve të të dy komuniteteve në asamblë (GFA, seksioni 4, Strand 2).

Sidoqoftë kjo marrëveshje për shkak të kontekstit është shumë më shumë se vetëm një marrëveshje konsocionalizmi. Profesori Brendan O'Leary (1998) duke e trajtuar si një 'ndarje e pushtetit plus', apo edhe 'konsocionalizëm plus' konsideron se marrëveshja dhe rregullimet që ajo ka paraparë janë konsocionaliste, por me elemente të konfederatës apo federatës, me elemente të mundësisë së bashkë-sovranitetit si dhe me modelin e ri të 'mbrojtjes së dyfishtë' (O'Leary, 1998, f.11). Në anën tjetër O'Duffy (2000) e trajton çështjen e bashkë sovranitetit si 'pool sovereignty' (f.400). Kjo për kuptimin e këtij punimi mund të konsiderohet identike edhe me konceptin e trajtuar më herët të *sovranitetit të përbashkët* ('shared sovereignty'). O'Leary (1998) e konsideron si zgjidhje konfederale atë që ai i quante 'marrëdhëniet konfederale gjithë-irlandeze'. Me këto marrëdhënie nënkuptonte krijimin e Këshillit Ministror Veri-Jug si dhe trupat që do të krijoheshin për bashkëpunim në fusha të caktuara si dhe për bashkëpunim ndërkuftar. Në anën tjetër 'marrëdhënia konfederale britaniko-irlandeze nënkuptonte krijimin e Këshillit Britaniko-Irlandez i cili do të trajtonte bashkëpunimin në mes të dy vendeve e ku do të merrnin pjesë edhe përfaqësuesit e Irlandës së Veriut, Uellsit, Skocisë etj. (O'Leary, 1998). Për më tepër O'Leary konsideron se marrëveshja ka vendosur bazat edhe për një marrëdhënie federale qoftë brenda Britanisë së Madhe, qoftë brenda vetë Irlandës. Në rastin e parë, nëse Irlanda e Veriut vazhdon të mbetet brenda Britanisë së Madhe, autonomia e saj do të mund të jetë aq e madhe, në rast të funksionimit të marrëveshjes, sa që duke pasur parasysh edhe autonominë në rritje të Uellsit dhe Skocisë, Britania e Madhe mund të trajtohet si një federatë. Në anën tjetër, nëse në të ardhmen Irlanda e Veriut i bashkohet Republikës së Irlandës, atëherë kjo e fundit automatikisht do të shndërrohet në një republikë federative, sepse Irlanda e Veriut do të vazhdojë edhe në atë rast të ketë një autonomi. Nëse në rastin e parë autonomia nënkupton mbrojtje për republikanët/katolikët, në të dytën ajo do t'i mbronte unionistët/protestantët (O'Leary, 1998). Gjithashtu O'Leary konsideron se marrëveshja përmban edhe konceptin e mbrojtjes së dyfishtë dhe të bashkë-sovranitetit. Kështu ai 'mbrojtjen e dyfishtë' e trajton në kontekstin e garantimit të standardit të njëjtë të të drejtave qoftë individuale, qoftë kolektive në të dy anët e kufirit. Kjo mbrojtje garanton që nën çfarëdo sovraniteti që do mbetet Irlanda e Veriut në të ardhmen, të drejtat e qytetarëve të saj do të mbrohen, qoftë të katolikëve nën Britaninë e Madhe, qoftë të protestantëve në një Irlandë të bashkuar. Krahës kësaj mbrojtjeje të dyfishtë, dhënia e kompetencave qeverisë irlandeze që të ketë ndikim në formulimin e politikave në Irlandën e Veriut për çështjet të cilat nuk i janë deleguar (apo deri sa të mos delegohen) si përgjegjësi pushtetit në Belfast, përmes Konferencës ndër-qeveritare Britani-Irlandë, bën që modeli i zgjidhjes së marrëveshjes të ketë edhe elementin e bashkë-sovranitetit (O'Leary, 1998).

Në anën tjetër McGarry (2016) konsideron se të gjitha modelet e demokracisë të trajtuara nga Pierre van den Berghe, ato *Herrenvolk*, demokracia etnike, demokracia liberale, ajo multikulturore dhe ajo konsocionaliste janë provuar në Irlandën e Veriut. Dhe vetëm kjo e fundit e ka vendosur paqen dhe bashkëpunimin në mes të komuniteteve. Kështu sipas McGarry demokracinë *Herrenvolk*, që do të thotë demokraci e një pjese të popullsisë duke e përjashtuar pjesën tjetër, Irlanda e ka pasur deri në shekullin e 19-të kur sundonte pakica protestante dhe kur katolikët nuk kishin asnjë të drejtë politike. Demokracia etnike, siç u theksua më lartë, u zbatua në Irlandën e Veriut nga vitit 1921 deri në viti 1972, gjatë së cilës periudhë mund të llogaritet se një parti, ajo e UUP-së ushtronte një hegjemoni të paparë politike, duke favorizuar në tërësi popullsinë protestante dhe dominimi unionist/protestant nënkuptonte diskriminim të nacionalistëve/katolik në të gjitha sferat e jetës (McGarry, 2016; Borsuk, 2016). Gjatë periudhës 1972-1998 kemi përpjekjet e Britanisë së Madhe për të vendosur parimet e demokracisë liberale, por edhe të asaj multikulturore, por të dyja këto ishin të pamjaftueshme për të pajtuar palët në konflikt. Dhe nga vitit 1998 kemi demokracinë konsocionaliste, e cila siç u theksua ka arritur të vendos paqen dhe të shtrojë rrugën për bashkëjetesë dhe bashkëqeverisje (McGarry, 2016).

Vetë Lijphart që në vitin 1975 konsideronte se zgjidhja më e mirë për konfliktin në Irlandën e Veriut ishte demokracia konsocionaliste. Mirëpo ai konsideronte se ndonëse në teori Irlanda e Veriut ishte një rast i mirë për zbatimin e parimeve të konsocionalizmit në praktikë ishte e vështirë realizimi i saj. Ai në vitin e zymtë 1975 dyshonte se mund të funksionojë një marrëveshje konsocionaliste për Irlandën e Veriut. Madje ai e vlerësonte se më afër ishte mundësia e ndarjes së Irlandës së Veriut në pjesën katolike që do t'i bashkëngjitej Republikës së Irlandës dhe pjesën protestante që mund të mbetej brenda Britanisë së Madhe apo edhe të bëhej shtet i pavarur (Lijphart, 1975). Ky pesimizëm i ishte kthyer në optimizëm në vitin 1996 kur qeveria britanike kishte publikuar Dokumentin Kornizë për Irlandën e Veriut që përmbante parimet e ndarjes së pushtetit në mes të komuniteteve kryesore në Irlandën e Veriut sipas parimeve konsocionaliste. Ky dokument shërbeu si bazë për arritjen e Marrëveshjes dhe Lijphart (1996) e konsideroi se ky si një dokument që theksonte domosdonë e ndarjes së pushtetit sipas modelit konsocionalist, ishte mundësia e vetme për të arritur një zgjidhje të konfliktit në Irlandën e Veriut.

McGarry dhe O'Leary (2006) si dy nga autorët që kanë trajtuar në thellësi dhe me konsistencë modelet e zgjidhjes së konfliktit duke qenë përkrahës të zgjidhjeve konsocionaliste për një kohë të gjatë kanë theksuar se ato nuk janë të mjaftueshme, mbi të gjitha sepse çështja e Irlandës së Veriut nuk është vetëm çështje e ndarjeve të brendshme kulturore, etnike apo fetare, por është çështje e vetëvendosjes e cila përfshin edhe dy shtetet, Republikën e Irlandës dhe Britaninë e Madhe. Dhe gjithashtu ata kanë argumentuar gjatë se zgjidhja duhet të ketë përveç trajtimit të problemeve të brendshme edhe *dimensionin irlandez*, pra krijimin e institucioneve të përbashkëta gjithë-irlandeze dhe institucioneve që i lidhin dy qeveritë, ato të Republikës së Irlandës dhe ato të Britanisë së Madhe (McGarry & O'Leary, 2006).

Marrëveshja është kritikuar nga shumë autorë liberal si dhe parti nga Irlanda e Veriut me karakter qytetar si Aleanca, e Majta Demokratike apo Koalicioni i Grave. Autorë si *Rubert Taylor* (cituar sipas McGarry & O'Leary, 2006, f.46) ka konsideruar se zgjidhjet konsocionaliste e bëjnë ndarjen e përhershme dhe e bëjnë “që në mënyrë jo kritike të pranohet primati dhe përhershmëria e etnicitetit”. *Kevin Rooney* (cituar sipas McGarry & O'Leary, 2006, f.46) zgjidhjet konsocionaliste i ka trajtuar të tilla që “i institucionalizojnë ndarjet”, përderisa *Paul Dixon* (cituar sipas McGarry & O'Leary, 2006, f.46) i konsideron si “segregacioniste”, e me mesazhe të cilat mund të konsiderohen se e lejojnë “pastrimin etnik”. Gjithashtu marrëveshja

kritikohet edhe nga Anthony Oberschall dhe L. Kendall Palmer (2005) të cilët konsiderojnë se marrëveshja bazohet shumë në ndarjen etnike dhe religjioze dhe vështirëson integrimin e komuniteteve dhe krijimin e një shoqërie plurale.

Në trajtimin që dy autorët ia bëjnë marrëveshjes ata konsiderojnë se të gjithë konsocionalistët duhet të mësojnë që teoria konsocionaliste nuk është e mjaftueshme pa u plotësuar edhe me zgjidhje plotësuese. Ata konsiderojnë se një element i rëndësishëm në këtë drejtim është përfshirja e faktorëve të jashtëm, fillimisht e Britanisë së Madhe dhe Republikës së Irlandës, por mbi të gjitha e SHBA-ve, e cila ishte qenësore që palët, si republikanët ashtu edhe unionistët të binden për të nënshkruar marrëveshjen (McGarry & O'Leary, 2006).

Për shkak të diasporës së madhe irlandeze dhe ndikimit të saj në politikën amerikane, ndikimi i kësaj të fundit gjatë viteve ka shkuar duke u rritur. Kulmi i këtij ndikimi do arrij gjatë presidencës së Klintonit i cili edhe drejtpërdrejt u përfshi në zgjidhjen e konfliktit. Madje roli i tij ishte qenësor që të arrihej Marrëveshja e së Premtes së Mirë. Sigurisht se kjo përfshirje nuk shihej me entuziazëm gjatë qeverisjes së konservatorëve, por ishte e domosdoshme për të përfshirë në proces edhe republikanët dhe Sinn Feinin, përderisa pas fitores së laburistëve, ndërhyrja dukej e mirëseardhur. Madje vetë Tony Blair në një moment kërkoi ndërhyrjen e Klintonit që t'u bënte presion palëve që ta nënshkruanin marrëveshjen (Coogan, 2002). Përfshirja e Sinn Feinit në procesin e negociatave dhe pjesëmarrja e tij në arritjen e Marrëveshjes sipas McGarry (2016) është një prej të arriturave më të mëdha të modelit konsocionalist të Marrëveshjes. Madje sipas tij përfshirja e radikalëve në ndarjen e pushtetit i bën ata më pak ekstremist dhe u jep hapësirë që në mënyrë kushtetuese t'i adresojnë të gjitha brengat. Kështu ai konsideron se nuk është problematike përfshirja e partive radikale në pushtetin ekzekutiv, por mos-përfshirja vullnetare e unionistëve radikal në këtë pushtet (McGarry, 2016).

Tjetër element është njohja se në konflikte të tilla e drejta e vetëvendosjes është një element i rëndësishëm. Në rastin e Irlandës së Veriut ajo shtrihet si një e drejtë e irlandezëve/republikanëve në tërë ishullin, por edhe protestantëve/unionistëve në Irlandën e Veriut. Realisht konflikti ka të bëjë me kontrollin e territorit, por zgjidhjet aktuale janë jo-territoriale, dhe i lihet vullnetit të qytetarëve të të dy pjesëve të ishullit për të vendosur për të ardhmen e tyre. Trajtimi i këtij problemi sipas dy autorëve tejkalon zgjidhjet konsocionaliste sepse së pari ka krijuar një mekanizëm ndër-irlandez siç është Këshilli Jug/Veri për të akomoduar interesat e republikanëve. Pastaj ka njohur të drejtën e irlandezëve për vetëvendosje, duke garantuar se kurdo që shumica e banorëve të Irlandës së Veriut e duan bashkimin me Republikën e Irlandës, këtë mund ta realizojnë përmes një referendumi. Dhe e treta ka akomoduar interesat e unionistëve duke u garantuar se bashkimi nuk do të ndodh përderisa shumica e qytetarëve të Irlandës së Veriut nuk e duan atë. Në fund marrëveshja gjithashtu ka krijuar Këshillin Irlandezo-Britanik si një institucion ku dy shtetet dhe qeveritë e njësive autonome (Irlanda e Veriut, Skocia, Uells, Ishulli i Njeriut, Jersey dhe Guernsey) bashkëpunojnë por edhe si një mekanizëm tjetër që Irlandën e Veriut e lë të lidhur me Britaninë e Madhe (McGarry & O'Leary, 2006). Gjithashtu është dashur të trajtohen edhe problematika të cilat nuk kanë të bëjnë fare me modelin konsocionalist të zgjidhjeve, por pa të cilat ai model nuk do të mund të funksiononte fare. Në këtë drejtim duhet theksuar reformën në polici si dhe çarmatosjen e IRA-s dhe të grupeve paramilitare lojaliste si elemente që nuk janë pjesë e modeleve të zakonshme të zgjidhjeve konsocionaliste (McGarry & O'Leary, 2006).

Në anën tjetër sipas O'Duffy (2000) duke qenë se Marrëveshja e rregullon çështjen e së drejtës së vetëvendosjes sipas 'parimit të pajtimit', që nënkupton që Republika e Irlandës heq nën 2 dhe 3 përmes së cilave synonte ushtrimin e sovranitetit mbi Irlandën e Veriut dhe

Britania e Madhe heq Aktin e Irlandës të vitit 1920. Kështu të dy sovranitetet shtetërore tërhiqen duke ia lënë vendin sovranitetit popullor. Pra ato pajtohen që sovraniteti do të ushtrohet bazuar në vullnetin e shumicës së popullit të Irlandës së Veriut. Derisa shumica e këtij vullneti do të jetë për të mbetur pjesë e Mbretërisë së Bashkuar, këtij vullneti nuk do t'i imponohet bashkimi me Republikën e Irlandës, por edhe kur shumica do ta ketë vullnetin për bashkim me pjesën tjetër të ishullit kjo do të realizohet me marrëveshje (O'Duffy, 2000). Një element tjetër është karakteri binacional i marrëveshjes i zbatimit të saj në funksionimin e institucioneve. Siç është theksuar, Marrëveshja njeh komunitetet kombëtare irlandeze dhe britanike për dallim prej komuniteteve katolike dhe protestante siç ishte deri më atëherë. Përveç zbatimit të këtij parimi në ndarjen e pushtetit i njëjti parim është përdorur në krijimin e mekanizmave të cilat veç u trajtuan si Këshilli Ministror Jug/Veri dhe Këshilli Britaniko-Irlandez dhe Konferenca Ndërqeveritare Britaniko-Irlandeze. Përderisa këto mekanizma sidomos i pari ishte motiv për republikanët për ta pranuar marrëveshjen i dyti ishte motiv për protestantët. Këta të dytët arritën që në versionin e vetëvendosjes të kishin veton aq të dëshiruar, atë që nuk ka asnjë bashkim me Republikën e Irlandës pa miratimin e shumicës së popullsisë (O'Duffy, 2000).

McGarry (2016) konsideron se në arritjen e marrëveshjes, përveç faktorëve të jashtëm edhe faktorët e brendshëm kanë luajtur një rol të rëndësishëm. Mbi të gjitha demografia ka qenë një faktor qenësor në këtë drejtim. Kështu balancimi i popullsisë, përkatësisht rritja e popullsisë katolike/republikane dhe rënia e asaj protestante/unioneiste ka bërë që përfaqësuesit politik të kësaj të fundit të kuptojnë domosdonë e një marrëveshjeje politike e cila do t'i mbrojë në rast se në të ardhmen ata janë pakica. Në anën tjetër ky ndryshim demografik ka bërë që republikanët radikal, përfshirë IRA-n dhe Sinn Feinin të fillojnë të pranojnë betejën politike brenda normave kushtetuese duke konsideruar se demografia do të jetë në anën e tyre në të ardhmen (McGarry, 2016). Kështu prej vitit 1961 deri në vitin 1991 numri i atyre që janë deklaruar si protestant është zvogëluar nga 63.2% në 50.6% përderisa i katolikëve është rritur prej 34.9% në 38.4% (McGarry, 2016, f.460). Ndërsa diferenca sipas censusit të vitit 2011 është zvogëluar ende. Protestantët ose ata që janë rritur si protestantë janë rreth 48% përderisa ata që janë katolik ose janë rritur si katolik janë rreth 45% (Northern Ireland Statistics and Research Agency, 2011, f.19). Sipas të dhënave zyrtare të institucioneve të Irlandës së Veriut popullsia protestante e moshës mbi 16 vjeç e aftë për punë gjatë periudhës 1990-2017 ka rënë nga 56% në 42% përderisa ajo katolike është rritur prej 38% në 41% dhe ajo që nuk është përcaktuar në aspektin fetar është rritur gjithashtu prej 6% në 17% (The Executive Office, 2019, f.6, 12). P.sh. nëse e shohim sesi kanë votuar votuesit në vitin 2017 vërejmë se 40% kanë votuar për partitë që janë për bashkimin irlandez, 45% për unionistët dhe 15% për partitë e vogla që e konsiderojnë veten që i tejkalojnë ndarjet komunitare. Sipas Doyle (2018) fakti që partitë unioniste kanë marrë më pak se 50% të votave është “një ndryshim i rëndësishëm simbolik dhe praktik” (f.12) që dëshmon për ndryshimet demografike.

3.2 Konsocionalizmi në Katalonjë, Baski dhe Skoci: midis decentralizimit, autonomisë dhe federalizmit

Një prej zgjidhjeve, që dalin nga konfliktet me bazë etnike e me kërkesa kombëtare për vetëvendosje, si dhe një ndër elementet e demokracisë konsocionale është siç e quan Lijphart (1977) “autonomia segmentare dhe federalizmi” (f.41). Lijphart thekson se “shoqëria plurale është një shoqëri e ndarë, nga ato që Harry Eckstein i quan ‘ndarjet segmentare’” (cituar nga Lijphart, 1971, f.3). Kështu sipas tij ndarjet segmentare mund të jenë të natyrës fetare,

ideologjike, gjuhësore, regjionale, kulturore, racore dhe etnike (Lijphart, 1977). Autonomia zakonisht është një shkallë më poshtë se ndarja, por që gjithashtu ka një ndikim të madh në kornizën institucionale, ligjore e kushtetuese të shtetit por edhe të njësive autonome që krijohen (Ghai, 2013). Ajo merr forma të ndryshme si decentralizimi, devolucion (posaçërisht në rastin e Britanisë së Madhe) e posaçërisht si federalizmi. Decentralizimi dhe federalizmi kanë funksionuar dhe funksionojnë edhe jashtë kontekstit të autonomisë etnike, kulturore, religjioze etj., pra edhe në shoqëritë jo plurale, dhe janë produkt i rrethanave të caktuara, raporteve në mes të regjioneve në një shtet, apo edhe largësisë së periferisë me qendrën dhe rrjedhimisht janë përpjekje për të baraspeshuar edhe shpërndarjen e pushtetit dhe të mirave materiale (Ghai, 2013; Woodman & Ghai, 2013; Lijphart, 1977). Autorë si Horowitz (1985) konsiderojnë se aranzhmane të tilla si federatat që modelohen për të zgjidhur konfliktet etnike dhe kërkesat për ndarje nuk është e sigurt se në të vërtetë a do ta promovojnë apo reduktojnë dëshirën për ndarje. Në këtë vijë Tom Hadden (2005) konsideron se shtetet duhet të trajtojnë me seriozitet se cilën rrugë do ta marrin për të zgjidhur konfliktet etnike dhe kërkesën për vetëvendosje, atë të autonomisë apo të integritetit. Edhe Hadden thekson se në varësi të rrethanave duhet të zgjidhet njëri model apo edhe të bëhen përpjekje për kombinimin e të dyjave (Hadden, 2005).

Lijphart (1977) autonominë e definon si “qeverisje nga pakica mbi vetveten në fushat që janë shqetësim ekskluziv i pakicës” (f.41). Sipas Yash Ghai (2013), “autonomia nënkupton vetëqeverisjen, përkatësisht aftësinë e një regjioni apo komuniteti të organizojë punët e tij, pa ndërhyrjen e qeverisë qendrore, apo të regjioneve ose komuniteteve fqinje” (f.5). Ky definicion është bërë gjithmonë duke pasur parasysh përpjekjet që përmes autonomisë të mbrohen komunitetet kulturore, kombëtare dhe etnike. Në anën tjetër sipas tij në rastin e Spanjës, është shumë vështirë të bëhet dallimi në mes të autonomisë dhe federatës sepse ajo që filloi si një autonomi mori formën e federatës. Për më tepër ai thekson se Spanja (së bashku me Kinën) është ndër shtetet e vetme e cila autonominë e ka të përcaktuar me kushtetutë. Sipas Horowitz (1985) është shumë e rëndësishme se vendimi për krijimin e autonomive regjionale për Katalonjën, Baskinë dhe Galicinë është marrë në procesin e demokratizimit të Spanjës. Madje Ghai (2013) e fut edhe Spanjën në radhën e shteteve me federatë asimetrike, ndonëse shumica e autorëve të cilët e kanë trajtuar këtë problematikë, e kanë theksuar të kundërtën. Argumenti i Ghai është se kjo asimetri buron nga fakti se të drejtat e garantuara me kushtetutë, në maksimumin e tyre do t'i realizojnë vetëm ato rajone autonome të cilat bazohen në dallimet kombëtare e kulturore (Katalonja e Baskia) (Ghai, 2013). Sidoqoftë siç është argumentuar më lartë, Spanja ka arritur që t'i stimulojë edhe shumicën e rajoneve të tjera autonome të kërkojnë të drejta të njëjta, madje të kërkojnë edhe statusin e kombësisë për Valencian, Andaluzinë etj. Në planin financiar KAB-i edhe sipas Kushtetutës së Spanjës, mund të thuhet se është i vetmi rajon me më shumë përgjegjësi, që vetëm në këtë rast i jep elemente asimetrie. Dhe sipas Horowitz (1985) ky lloj i zgjidhjes kur tendencave për ndarje të katalonasve dhe baskëve, shteti i është përgjigjur me autonomi të njëjtë për të gjitha rajonet, është një model i mirë për t'i zvogëluar tendencat e ndarjes si produkt i autonomisë dhe federalizmit.

Autonomia po ashtu duhet konsideruar si një lloj kompromisi në shtetet multi-etnike në mes të shtetit unitar dhe ndarjes. Dhe siç e thotë Ghai (2013) është më e popullarizuar brenda bashkësisë ndërkombëtare që shpesh e imponon një zgjidhje të tillë se tek palët e përfshira. Autonomia sigurisht nuk është zgjidhje që domosdo përjetë i zgjidh konfliktet. Ajo mund t'i zbus ato dhe nëse rishfaqen tendencat e ndarjes, sipas Woodman dhe Ghai (2013) atëherë institucionet e krijuara si produkt i autonomisë mund të shtrojnë rrugën e ndarjes në mënyrë paqësore, ligjore dhe madje kushtetuese. Pak a shumë raste të tilla janë përpjekjet e Skocisë për pavarësi, por edhe

të Katalonjës dhe Baskisë. Në të njëjtën linjë janë përpjekjet e Kuebekut si njësi federale autonome në Kanada. Sidoqoftë këto modele të autonomisë vazhdojnë të jenë modele suksesi dhe kanë gjasa të mbijetojnë në rast se do të gjenden rrugët e duhura për t'u akomoduar kërkesat e popujve për vetëvendosje, përderisa modelet e autonomisë dhe federatave shumë kombëtare si ajo e Jugosllavisë dhe BRSS-së në fund ishin një dështim i madh (Ghai, 2013).

Lijphart (1977) trajton edhe autonomitë jo territoriale, të cilat realisht janë frymëzuar nga propozimet e Otto Baurit dhe Karl Renner për të zgjidhur problemet kombëtare brenda Perandorisë Austro-Hungarez duke u bazuar në 'parimin e personalitetit' e jo në atë territorial. Kështu ideja ka qenë që kjo lloje autonomie të funksionojë duke i dhënë individëve që i kanë takuar komuniteteve të caktuara fetare apo politike, të drejtën e përcaktimi se cilit komunitet i takon. Me qasjen e Bauerit dhe Renner, e cila i ngjante vetëvendosjes së brendshme, por pa e emërtuar si të tillë, në kohën e vet ka polemizuar ashpër Lenini, si pjesë e një polemike brenda social-demokracisë së kohës, duke ia kundërvënë kësaj qasjeje konceptin e vetëvendosjes së jashtme të popujve (për këtë polemikë shih Knudsen, 2020, f.60-62). Një lloj e tillë e autonomisë ka funksionuar për një kohë në Austri dhe Holandë. Këto të drejta jo territoriale mund të shtrihen në fushën e çështjeve kulturore, arsimore dhe në fushën e komunikimit (Lijphart, 1977).

Realisht rasti i Katalonjës, Baskisë dhe Skocisë si dhe i Spanjës dhe Mbretërisë së Bashkuar, përkatësisht modeli i autonomisë territoriale e cila është zbatuar është reagim i pushtetit qendror ndaj përpjekjeve për vetëqeverisje si dhe i konfliktit të përhershëm në mes të shumicës dhe pakicës në këto vende. Kështu siç e thekson Greer te dy këto vende e kanë fuqizuar autonominë e Katalonjës, Baskisë dhe Skocisë (por edhe të Uellsit e Galicisë) por e kanë ruajtur shtetin si tërësi. Për më tepër ai i trajton si raste të suksesshme të autonomisë (Greer, 2007). Në rastin e Katalonjës dhe Baskisë, procesi i demokratizimit të Spanjës dhe dialogu intensiv në mes të djathtës konservatore, të majtës (komunistët dhe socialistët) si dhe në mes të përfaqësuesve katalonas e bask, solli një model shtetëror, të bazuar në rajone autonome, me një vetëqeverisje të negociuar në vazhdimësi, e cila i njeh veçantitë e kombësive historike. Në planin e të përgjegjësive dhe të drejtave, rajonet mund të dallojnë për nga koha kur i kanë marrë përgjegjësitë dhe sesi kanë negociuar me Madridin zyrtar, por në thelb, karakteri i rregullimit të rajoneve autonome është simetrik (Juberias, 2013). Sado që në procesin e negocimit të kushtetutës demokratike dhe të statutit të parë të Katalonjës, nacionalistët katalonas ishin më bashkëpunues se ata bask, dhe përkundër se për dekada në Baski lëvizja për pavarësi u përcoll edhe me konflikt të armatosur, katalonasit dhe institucionet e saj, asnjëherë nuk u pajtuan me karakterin simetrik të rregullimit të rajoneve autonome të Spanjës. Për më tepër ata kërkuan së paku që rregullimi i raporteve financiare në mes të Barcelonës dhe Madridit të jetë në nivelin çfarë i ka të rregulluara dhe të lejuara edhe me kushtetutë KAB-i por edhe KAN-i në raport me pushtetin qendror (Juberias, 2013). Kështu ky organizim i rajoneve autonome në Spanjë, për të cilin kemi folur edhe më herët, është i tillë e dykuptimësh, sa autorët nuk pajtohet se çfarë modeli shtetëror është ai (Juberias, 2013) E në këtë dykuptimësi dhe në faktin se rajonet autonome kanë një rregullim simetrik, megjithatë veçantia baske e modelit të financimit të saj, i jep një nuancë asimetrie, aq të lakmuar nga katalonasit. Sidoqoftë ky akomodim i kërkesave katalonase dhe baske përmes funksionimit të rajoneve autonome tani më mund të trajtohet si një rregullim transitor. Si një pauzë para një rregullimi të ri që do të akomodonte kërkesat për vetëvendosje e vetëqeverisje më të mëdha të katalonasve dhe baskëve. Se cilat do të jetë rruga përpara mbetet të shihet. Por mundësia e një rregullim të qartë federal asimetrik, ku Katalonja dhe KAB-i do të kishin më shumë përgjegjësi vetëqeverisëse është e madhe dhe e domosdoshme. Rruga tjetër e cila nuk e përjashton të parën është marrëveshja për reformon kushtetuese plus

ofrimin e realizimit të së drejtës për vetëvendosje deri në pavarësi, apo të drejtën për të vendosur një raport të ri në mes të KAB-it dhe Katalonjës me shtetin spanjoll.

Në anën tjetër modeli i autonomisë skoceze (devolucionit) është produkt direkt i logjikës kushtetuese të Britanisë së Madhe, apo më mirë thënë është produkt i mungesës së një kushtetute të shkruar. Kjo mungesë kushtetute e bën të vështirë edhe definimin e karakterit të shtetit britanik. Ndonëse natyra e këtij konsiderohet si unitare, në hartën reale e praktike situata është më e komplekse edhe për shkak të procesit të devolucionit (Bentley et al, 2000). Përderisa askush asnjëherë nuk e ka mohuar ekzistencën e Skocisë, Uellsit, Irlandës së Veriut dhe Anglisë si vende të përbëra nga kombet përkatëse (tek Irlanda e Veriut çështja e identitetit kombëtar siç është theksuar më herët është pak më e komplikuar), në anën tjetër ka elemente të fuqishme centraliste të pushtetit të përqendruar në Londër. Në mungesën e kësaj kushtetute siç është theksuar deri më tani disa herë, dy parime janë të rëndësishme në ndërtimin e raporteve në mes të pushtetit qendror dhe kërkesave për autonomi dhe pavarësi në rastin skocez (por edhe në rastin e Irlandës së Veriut dhe atë të Uellsit). Së pari duhet ta rikujtojmë se në mungesë të kushtetutës, doktrina e *sovrانيتit parlamentar*, mbizotëron në politik-bërjen dhe ligj-bërjen britanike. Kjo nënkupton se Parlamenti Britanik është i vetmi institucion që mund të bëj ligje në Mbretërinë e Bashkuar (Bentley et al, 2000). Sipas kësaj doktrine është ky parlament i cili mundësoi edhe procesin e devolucionit, përkatësisht krijimin e autonomisë institucionale të Skocisë në vitin 1998, ashtu siç e ka krijuar kornizën ligjore edhe për vetëqeverisjen e Irlandës së Veriut e edhe atë të Uellsit (Bentley et al, 2000). Por duke qenë parlamenti sovran dhe rrjedhimisht duke qenë vetëqeverisja produkt i një marrëveshjeje politike që përkthehet në kornizë ligjore, vetëqeverisja, autonomia apo devolucionit në Britaninë e Madhe, ka karakter asimetrik. Pra asnjë nga këto njësi vetëqeverisëse nuk i ka përgjegjësitë e njëjta, por dallon nga rasti në rast (Himsworth, 2013). Në rastin e Skocisë siç është theksuar këto përgjegjësi kanë shkuar duke u fuqizuar në vazhdimësi deri në Aktin e vitit 2016 i cili përfundimisht e ndan ekzistencën e parlamentit skocez nga vullneti politik i parlamentit britanik (i cili sipas doktrinės së sovranitetit parlamentar ka mundur në çdo moment ta suprimojë ekzistencën e parlamentit skocez) dhe e vendos në raport të drejtpërdrejt me vullnetin e popullit skocez dhe të parlamentit të tij. Kështu ky akt, dhe zgjerimi i fuqisë së parlamentit skocez, në një mënyrë është një rast kur duke shfrytëzuar parimin e sovranitetit parlamentar britanik, vetë ai vihet në pyetje në rastin skocez prej vitit 2016 e këtej. Gjithashtu një lloj i ndarjes së këtij sovraniteti sipas SNP-së ka ndodhur edhe me rastin kur Parlamenti Britanik ia ka deleguar sovranitetin atij skocez për ta organizuar referendumin e vitit 2014, andaj edhe SNP kërkonte hise në bisedimet e Brexit-it me BE-në. Sidoqoftë, qeveria britanike kësaj radhe e ndihmuar edhe me një vendim të Gjykatës Supreme në janar 2017, theksonte se sovraniteti nuk mund të ndahet dhe se Marrëveshja e Edinburgut nuk mund të merret si precedent (Cetrà dhe Harvey, 2018). Ky qëndrim i qeverisë britanike dhe i Gjykatës Supreme sipas Cetrà dhe Harvey (2018) bazohet në konceptin e juristit të njohur kushtetues Albert Venn Dicey i cili në vitin 1885 theksonte se Parlamenti Britanik si autoriteti legal suprem në Britaninë e Madhe është sovran dhe se atë sovranitet nuk duhet ta ndaj me askënd. Dicey ishte në parim kundër vetëqeverisjes së popujve dhe rajoneve në Britaninë e Madhe dhe deri në vdekjen e tij e ka kundërshtuar vetëqeverisjen dhe pavarësinë e Irlandës (f.9-10).

Një tjetër element që ka qeverisur raportet në mes të Londrës dhe Edinburgut në raport me kërkesat e vazhdueshme për më shumë vetëqeverisje e deri tek kërkesa dhe realizimi i referendumit për pavarësi në vitin 2014, lidhet me *doktrinën e mandatit*, për të cilën po ashtu është folur më lartë në këtë punim, dhe e cila lidhet me faktin se përderisa SNP në vitin 2011 i fitoi zgjedhjet në mënyrë bindëse në për parlamentin skocez, atëherë qeveria britanike ia njohu të

drejtën që ta lejojë organizimin e mbajtjes së referendumit si një premtim elektoral të SNP-së (Ducas, 2015). Kështu Skocia ndonëse në vitin 2014 nuk votoi për pavarësi, në vitin 2016 fitoi më shumë vetëqeverisje dhe në vazhdimësi është duke ia dhënë besimin partisë e cila do pavarësinë – SNP-së. Në kontekstin e Brexit-it për të cilin do të flitet në kapitullin vijues, tregimi për vetëqeverisjen skoceze dhe pavarësinë e saj nuk ka përfunduar. Ajo për të cilën ka pak dyshime, është se Skocia dhe Mbretëria e Bashkuar do të gjejnë në të gjitha variantet modelin e duhur për të dal nga kjo situatë ngërçi që ka filluar të krijohet përsëri sa i përket një referendumi të dytë për pavarësi.

3.3 Kosova si një model i demokracisë konsocionale pas ndarjes

Ndonëse zgjidhja e konfliktit të Kosovës me Serbinë erdhi përmes ndarjes, procesi i negociuar me bashkësinë ndërkombëtare i pavarësisë që erdhi përmes Pakos së Ahtisaarit e cila u përbrendësua në Kushtetutën e Kosovës dhe ligjet e saj, është po ashtu një zgjidhje konsocionaliste, përkatësisht një shmangie nga parimi i sundimit të shumicës. Duke qenë se tema trajton zgjidhjet të cilat kanë qenë reagim ndaj kërkesave të popujve për vetëvendosje, me rregullimin e Kosovës së pas pavarësisë nuk jemi marrë më gjerësisht. Sidoqoftë, këtu shkurtimisht do të trajtohen elementet e demokracisë konsocionale që janë aplikuar në Kosovë prej pavarësisë e këtej. Ky rregullim i brendshëm erdhi si rezultat i kompromisit që Kosova ka bërë me bashkësinë ndërkombëtare në këmbim të fitimit të pavarësisë.

T'i trajtojmë një nga një elementet e demokracisë konsocionaliste. Sa i përket *koalicionit të gjerë*, përkatësisht të pjesëmarrjes së përfaqësuesve të pakicave në qeverinë e vendit, kushtetuta e rregullon duke theksuar se në rast se qeveria ka 12 ministra, një duhet t'i takojë komunitetit serb dhe një tjetër një prej komuniteteve të tjera jo shumicë në Kosovë. Dhe në rast se janë më shumë se 12 ministra, atëherë edhe një ministër duhet ta kenë komunitetet jo shumicë në Kosovë (Kushtetuta e Kosovës, neni 96.2). *E drejta e vetos* është një e drejtë e garantuar në fushën e ndryshimeve kushtetuese dhe atë të ndryshimit të ligjeve të 8 fushave që konsiderohen me interes vital. Së pari kjo e drejtë është e lidhur ngushtë me garantimin e 20 vendeve për pakicat në Kosovë, 10 për serbët dhe 10 për komunitetet e tjera, si minimum i përfaqësimit të tyre nëse me vota nuk i arrijnë këto vende (komunitetet pakicë kanë qenë larg fitimit të këtyre vendeve me vota) (Kushtetuta e Kosovës, neni 64.2). Kështu sa i përket ndryshimeve kushtetuese, ajo është e pamundur të ndryshohet jo vetëm pa 2/3 e deputetëve të të gjithë deputetëve por edhe pa 2/3 e 20 deputetëve të pakicave (Kushtetuta e Kosovës, neni 65.2). Gjithashtu ligjet që u takojnë tetë fushave, të cilat trajtohen me interes vital sidomos për të drejtat e komuniteteve pakicë, nuk mund të ndryshohen apo shfuqizohen pa shumicën e të gjithë deputetëve prezent, si dhe shumicën e deputetëve prezent që përfaqësojnë komunitetet pakicë. Këto ligje nuk mund t'i nënshtrohen referendumit (Kushtetuta e Kosovës, neni 81). Në anën tjetër edhe *proporcionaliteti*, zbatohet në përfaqësim në shumicën e institucioneve shtetërore me rëndësi si Këshilli Gjyqësor i Kosovës, Gjykata Kushtetuese, Avokati i Popullit, Komisioni Qendror i Zgjedhjeve (Kushtetuta e Kosovës, neni 108.6 (3 dhe 4), 108.10, 114.3, 133.2 dhe 139.4) etj., ndonëse ky ndonjëherë mund të trajtohet më shumë si tejperfaqësim sesa si proporcionalitet në përfaqësim. Përfaqësimin në institucionet e tjera publike dhe në organet e pushtetit lokal rregullohet në nenet 61 dhe 62 të Kushtetutës së Kosovës. Dhe së fundi sa i përket elementit të *autonomisë segmentare dhe federalizimit*, mund të theksohet se Kosova në rregullimin e vet kushtetues nuk ofron federalizim (neni 1.1), por me Kushtetutë dhe Ligjin për Vetëqeverisjen Lokale ka ofruar një decentralizim të thellë për komunat me shumicë serbe (nenet 123.4 dhe 124.3; nenet 19-23). Ky lloj

decentralizimi me kompetencat shtesë që i kanë këto komuna në fushën e arsimit, kulturës, shëndetësisë, ekonomisë, sigurisë etj., i japin elemente të një autonomie këtyre komunave në disa fusha shumë më të mëdha sesa që e kanë komunat me shumicë shqiptare (Ligji për Vetëqeverisjen Lokale, nenet 19-23). Po ashtu komunitetet jo shumicë gëzojnë të drejta të veçanta të garantuara me Kapitullin e Tretë të Kushtetutës së Kosovës, të cilat mund të trajtohen si elemente të *autonomisë segmentare* jo territoriale (nenet 57-62).

Anomalia e këtij modeli të demokracisë në Kosovë, është se pluraliteti i nevojshëm për të zbatuar një model të tillë nuk është i përmasave të tilla që këtë sistem do ta bënte të nevojshëm. Përkundrazi siç është theksuar, mbi 90% të popullsisë së Kosovës janë shqiptarë, duke e paraqitur Kosovën si një prej shoqërive më homogjene në aspektin etnik në Evropë. Kjo situatë edhe për shkak të problemeve që Kosova ka vazhduar të ketë me Serbinë dhe manipulimit nga ana e saj të pakicës serbe në Kosovë, ka krijuar hapësira për jo funksionalitetin e shtetit të Kosovës. Këtë jo funksionalitet e fuqizon sidomos e drejta e vetos për ndryshimet kushtetuese e kombinuar me telashet që Kosova ka në shtrirjen e sovranitetit të plotë në komunat veriore të Kosovës ku serbët përbëjnë shumicën e popullsisë. Këtë mundësi të jo funksionalitetit të cilën mund ta shkaktojë përdorimi i së drejtës së vetos në mënyrë abuzive e trajton edhe Lijphart (1977), të cilën e quan si “tirani të minoritetit”. Lijphart sidoqoftë e konsideron se abuzimi me këtë të drejtë nuk është në interes të pakicave sepse kështu edhe ato mund të bllokohen në realizmin e të drejtave të tyre. Ky konstatim i Lijphart qëndron për situatat kur marrëveshja konsocionaliste ka ardhur si produkt i marrëveshjes së brendshme dhe kur palët janë pajtuar ta pranojnë (Lijphart, 1977. Në rastin e Kosovës, marrëveshja ka ardhur si produkt i pajtimit të Kosovës me bashkësinë ndërkombëtare për pranimin e këtyre parimeve të ndarjes së pushtetit, dhe akomodimit të interesave të pakicave, sidomos asaj serbe. Por kjo marrëveshje nuk është pranuar nga Serbia, e sidomos nuk është pranuar produkti i kësaj marrëveshjeje: pavarësia e Kosovës. Kështu që Serbia është e interesuar të zbatohet marrëveshja në mënyrë të tillë që ta defunksionalizojë shtetin e Kosovës përmes zbatimit të pjesëve që merren me të drejtat e pakicës serbe (me këtë rast ato shndërrohen në privilegje bllokuese e jo në të drejta) si dhe të realizojë privilegje shtesë për serbët (kupto: Serbinë) në procesin e dialogut me Kosovën në procesin e Brukselit por pa e njohur Kosovën. Në një situatë të tillë, rruga më e drejtë për Kosovën do të ishte të kërkohet që të njëjtat të drejta që serbët i kanë dhe që Serbia kërkon për ta sidomos në komunat veriore të Kosovës të zbatohen për shqiptarët në Serbi (përfshirë ndryshimet kushtetuese në Serbi) dhe posaçërisht komunat ku jetojnë shqiptarët Presheva, Bujanoci dhe Medvegja të gëzojnë të njëjtin status që kërkohet të gëzojnë komunat veriore të Kosovës.

3.4 Modelet alternative sipas Johan Galtung

Modelet alternative të propozuara nga sociologu i shquar Johan Galtung (2000) për Irlandën e Veriut dhe Baskinë ndonëse i tejkalojnë rregullimet konsocionaliste, kanë edhe elemente të tilla. Do t'i trajtojmë këto propozime të tij për të kuptuar se sa kanë qenë në qendër të vëmendjes këto dy konflikte. Disa nga propozimet e tij realisht në disa drejtime do të mund të vlenin sot edhe për Katalonjën.

Për Irlandën e Veriut Galtungu propozon prej heqjes së kufijve, sovranitet të dyfishtë të Britanisë së Madhe dhe të Republikës së Irlandës mbi Irlandën e Veriut, zbatim i të drejtës së vetos në funksionimin e asambleve (ai propozon një për protestantët dhe një për katolikët) dhe të policisë dhe gjyqeve. Në thelb të propozimit të tij është pranimi i të drejtës për vetëvendosje e si rrjedhim mundësia e pavarësisë së Irlandës së Veriut nëse për këtë ka vullnet tek te dy

komunitetet (Galtung, 2000). Pak a shumë i njëjti model alternativ propozohet për Baskinë, duke përfshirë bashkimin e 3 rajoneve bask me pjesën franceze përmes heqjes së kufirit por me vazhdimin e sovranitetit të Spanjës dhe Francës mbi pjesët respektive, e deri tek aplikimi i të drejtës për vetëvendosje. Edhe për rastin bask propozohet e drejta e vetos, përkatësisht për për spanjollët dhe francezët për çështje që kanë të bëjnë me të drejtat e të tyre e sidomos për gjyqet dhe policinë. E drejta për vetëvendosje mund të përfundojë përmes pavarësisë, konfederatës, federatës, asociacionit apo ndonjë tjetër. Propozimi i tij, për demilitarizim të Baskisë duhet parë edhe nën prizmin e luftës së ETA-s (Galtung, 2000). Sa i përket Kosovës propozimet e Galtung, jo vetëm që tani më janë jashtë kohës pas arritjes së pavarësisë por si propozime edhe në kohën kur u bënë ishin çuditërisht shumë më të degraduara se sa propozimet që ai i kishte bërë për dy rastet e mësipërme (Galtung, 2000, f.154-156). Në raport me Skocinë dhe Katalonjën, Galtung nuk jep ndonjë propozim, sepse në kohën e shkrimit të librit në vitin 2000 ato nuk ishin vatra të nxehta. Sidoqoftë disa prej parimeve të tij të avancuara mund të përdoren sidomos në Katalonjë: njohja e së drejtës për vetëvendosje në një proces të strukturuar politik i cili do të kishte disa alternativa si në rastin bask. Pra do të trajtoheshin edhe modelet e zgjidhjes jo vetëm përmes pavarësisë por përmes federatës, konfederatës apo një asociacioni të shteteve. Sa i përket Skocisë, modelet e Galtungut gjithashtu nuk mund të aplikohen sepse Skocia veç e ka realizuar të drejtën e vetëvendosjes përmes referendumit të vitit 2014.

4. Demokracia liberale

Modeli i demokracisë liberale për zgjidhjen e tensioneve kombëtare bazohet kryesisht në të drejtat individuale, barazinë e qytetarëve para ligjit, përkatësinë qytetare para asaj kombëtare etj. (McGarry & O'Leary, 2006). Por demokracitë liberale po ashtu favorizojnë edhe parimin e sundimit të shumicës dhe respektimit të pakicës, pluralizmin e të drejtat e njeriut në tërë gamën e tyre. Sado që demokracitë liberale bazohen tek individi dhe jo kolektivi, duhet theksuar se modelet si zakonisht është vështirë të gjenden të pastra dhe në praktikë ato shpesh përzihen në mes vete.

Përderisa flitet për modelet e rregullimit të brendshëm të Spanjës e Britanisë së Madhe, te dyja monarki kushtetuese, për të ofruar një akomodim kërkesave për vetëvendosje të popujve përmes modeleve të ndryshme autonome, e mbi të gjitha duke u bazuar në karakteristikat e demokracisë konsocionale, këto shtete në thelb vetë funksionojnë bazuar në parimet e demokracisë liberale. Zgjedhjet e lira, sundimi i ligjit, sundimi i shumicës, të drejtat dhe liritë e njeriut qëndrojnë në qendër të funksionimit të këtyre demokracive (Bentley et al, 2000; Magone, 2009). Qoftë në nivelin qendror, qoftë në raport me rajonet autonome e vetëqeverisëse nuk vlejnë parimet e demokracisë konsocionale. Qeveria spanjolle krijohet nga fituesi i zgjedhjeve në nivel vendi, ashtu siç krijohet edhe ajo britanike, dhe raporti me rajonet autonome e vetëqeverisëse, mund të jetë raport me partitë politike që përfaqësojnë interesat e caktuara kombëtare. Sot në rastin e Spanjës, qeveria socialiste e kryeministrit Sanchez, varet edhe nga votat e ERC-së, e cila ndjek strategjinë e kamotshme të partive politike nacionaliste katalonase të që mos bëhet pjesë e qeverisë, por përkrahjen për qeverinë ta ndërlihdh me koncesione për Katalonjën. Në këtë rast marrëveshja ka nënkuptuar krijimin e një tavoline politike të dialogut për të ardhmen e Katalonjës, duke e pranuar të dy palët se në Katalonjë ka një konflikt politik mbi të ardhmen e saj (The ERC-PSOE accord for a Spain-Catalonia negotiating table, 2020; Baquero, 2020). Po ashtu në rastin britanik, qeveria paraprake konservatore varej për shkak të numrave nga votat e parlamentarëve unionistë të Irlandës së Veriut të cilët kushtëzonin procesin e Brexit-it nga optika

unioniste. Qeveria aktuale britanike nuk ka nevojë për votat e asnjë partie tjetër, e as të partive nacionaliste apo unioniste që vijnë nga Irlanda e Veriut, Skocia apo Uells.

Po ashtu jeta politike e institucionale në Katalonjë, KAB e Skoci zhvillohet duke u bazuar në demokracinë liberale. Vetëm në raportet e ndërtuara me pushtetet qendrore sa i përket të drejtave që kanë si rajone vetëqeverisëse ato kanë elemente të demokracisë konsocionaliste. Irlanda e Veriut, siç është trajtuar gjerësisht në këtë kapitull, bën përjashtim, duke qenë shembull tipik funksionimit të një demokracie konsocionaliste plus.

Ku qëndron Kosova në këtë mes? Sa i përket periudhës kur ajo ishte nën Jugosllavi dhe Serbi, këto dyja nuk funksiononin bazuar në demokracinë liberale. Përkundrazi! Por do të flasim prapë për Kosovën e pas pavarësisë, ndonëse siç u tha, rregullimi i brendshëm i saj nuk është në qendër të trajtimit të kësaj teme. Duhet theksuar se përkundër rregullimit konsocionalist të raporteve me pakicat, Kosova në përgjithësi mund të thuhet se funksionon si një demokraci liberale. Sidomos e tillë është kur është në pyetje popullsia shumicë e saj, shqiptarët. Qeveria krijohet duke u bazuar në parimin e sundimit të shumicës, përkatësisht të subjektit politik që i fiton zgjedhjet dhe koalicionit që ai mund të krijojë me partitë e tjera shqiptare. Elementi konsocional në krijimin e qeverisë, përfshihet vetëm kur në të përfshihen përfaqësuesit e pakicave. Po ashtu në planin e zbatimit të standardeve më të larta të të drejtave dhe lirive të njeriut, Kosova ato i garanton me kushtetutë në kapitullin e II-të të saj (nenet 21-56). Për më tepër shumicën e instrumenteve ndërkombëtare kryesore për të drejtat e njeriut Kosova i zbaton drejtpërdrejt në sistemin e saj ligjor dhe madje u jep përparësi në raport me ligjet vendore (Kushtetuta e Kosovës, neni 22). Gjithsesi një anomali e madhe edhe në fushën e të drejtave të njeriut dhe të funksionimit të demokracisë së saj liberale, shfaqet për faktin se Kosova, ndonëse i implementon direkt këto instrumente, nuk është palë në to, dhe as anëtare e organizmave të rëndësishëm për të drejtat e njeriut si OKB, Këshilli i Evropës, OSBE etj. Kështu krijohet një situatë absurde kur qytetarët e Kosovës nuk mund deri në fund t'ia marrin frytet zbatimit të këtyre instrumenteve ndërkombëtare, si p.sh. Konventës Evropiane për të Drejtat e Njeriut, sepse ata nuk mund të aplikojnë në Gjykatën Evropiane për të Drejtat e Njeriut.

VII. Evropianizimi si lehtësues për zgjidhjen e çështjeve nacionale në Evropë

Procesi i integritimeve evropiane, që nga fillimet e tij ka luajtur një rol të rëndësishëm në zbutjen e shumë konflikteve tradicionale në Evropë, konflikte që realisht kanë shkaktuar dy luftëra botërore. Në thelb të projektit evropian, ka qëndruar akomodimi i interesave franko-gjermane (Schuman, 1953). Për shumë kohë kontradiktat e interesave ekonomike dhe politike të këtyre dy shteteve ishin burim i luftërave të shumta. Rrjedhimisht ky projekt ka bërë që mu për çështjet për të cilat kontradiktat e vazhdueshme kishin hapur rrugën e luftërave të njëpasnjëshme, t'ua zinte vendin bashkëpunimi. Sigurisht se nuk ishte e lehtë, por vizioni i paqes përmes bashkëpunimit në Evropën e pas LDB-së, kur filloi edhe një konflikt tjetër global në formën e Luftës së Ftohtë, nuk kishte alternativë. Duke qenë se kontrolli mbi burimet e qymyrit dhe çelikut kishte qenë në qendër të konflikteve të vazhdueshme franko-gjermane, vizionarët e ideatorët e projektit evropian, francezët Jean Monnet dhe Robert Schuman, e gjermani Konrad Adenauer vendosën që mu kontrolli i prodhimit dhe tregu i përbashkët i qymyrit dhe çelikut të jenë pika përbashkuese të këtyre dy shteteve. Kështu në vitin 1951 u krijua Komuniteti Evropian për Qymyr dhe Çelik, projekt i nisur me gjashtë shtete, që është shndërruar sot në një organizatë të veçantë politike dhe ekonomike e njohur si Bashkimi Evropian e i përbërë nga 27 shtete anëtare (Weatherill & Beaumont, 1999; Swann, 2000; Reka, Hall & Sela, 2010).

Kështu e cilësonte këtë projekt në fillimet e tij një ndër ideologët e saj Rober Schuman (2002):

Ne nuk mund ta fshehim nga vetvetja se integrimi i Evropës është vepër tejet e madhe dhe e vështirë e që s'është provuar kurrë më parë. Ajo kërkon një ndryshim diametral të marrëdhënieve ndërmjet shteteve evropiane, veçanërisht ndërmjet Francës dhe Gjermanisë. Këtë vepër ne po e ndërmarrim së bashku, mbi një bazë krejtësisht paritare, brenda respektit reciprok, mbasi që brezi ynë e njohu vuajtjen dhe urrejtjen e skajshme. (f.70)

Prej atëherë deri më sot ky projekt ka kaluar nëpër shumë shtigje të rrëpirëta, por e ka pasur një të përbashkët, tërheqjen e madhe të shumicës së shteteve evropiane për t'u bërë anëtarë të saj. Dhe jo vetëm perspektiva e një tregu të përbashkët ishte karremi tërheqës për popujt e vendet e jugut, lindjes e të juglindjes së ishullit. Por edhe projekti politik, i cili relativizoi kufijtë dhe konceptin e sovranitetit të ngurtë të shteteve që për shumë shekuj kishte dominuar në Evropë. Madje sipas Mark Corner (2014), i cili duke bërë një analizë të shkëlqyer punës së institucioneve dhe mënyrës sesi ato ndër vete dhe me Shtetet Anëtare e ndajnë sovranitetin, thekson se mu ndarja e sovranitetit e bën të veçantë BE-në. Ai konstaton se “heqja ndarjen e sovranitetit dhe nuk ka asgjë të veçantë nga BE-ja” (Corner, 2014, f.51). Vetë lindja e këtij projekti në fillimin e Luftës së Ftohtë, në dukje vetëm ekonomik, mori shpejt edhe dimensionin politik sepse ngadalë e kujdesshëm filloi të ishte një zë i tretë në mesin e dy superfuqive, SHBA-ve dhe BRSS-së që ishin në rivalitet me njëra-tjetrën (Swann, 2000).

BE-ja, nuk është as një organizatë tipike ndërqeveritare ndërkombëtare apo rajonale, por nuk është as një shtet tipik me të gjitha kompetencat sovrane në duart e veta. Rrjedhimisht studiuesit por edhe politik-bërësit janë të ndarë shpeshherë në mes vete duke kërkuar një pjesë që ky mekanizëm të rrëshqas drejt një shteti federal, përderisa tjetra, e njohur edhe si euro-skeptikët, që ky mekanizëm t'i ngjaj më shumë një organizate ndërqeveritare me shtetet anëtare autonome (Corner, 2014). Studiuesi i njohur Jean Paul Jacque (2010) konsideron se tani më nuk ka vullnet

të shkohet drejt një shteti federal, por me anëtarësimet e shumta të shteteve edhe nga Evropa Qendrore, janë rritur kërkesat për “përshtatjen e institucioneve dhe politikave dhe jo për ndryshim të përgjithshëm të Komunitetit” (29). Duke qenë një krijesë e veçantë që në fillimet e veta, duke pasur një mision gjithashtu të veçantë, krijimin e kushteve për një union politik në Evropë, përmes integritimeve graduale ekonomike dhe rritjes së solidaritetit në mes të shteteve, ajo këtë veçanti e dëshmoi në radhë të parë në krijimin dhe funksionimin e institucioneve të saj, si Komisioni Evropian, Këshilli i BE-së, Këshilli Evropian, Parlamenti Evropian, Gjykata e Drejtësisë së BE-së etj. (Jacque, 2010).

Edhe popujt evropian pa shtet e regjionet historike gradualisht panë tek procesi i integritimeve evropiane një mundësi më tepër për afirmimin e pozitës së tyre, për shpërfaqjen e identitetit të tyre të veçantë, e pse jo edhe të një mundësie për pavarësi nëse krijohen rrethanat (Hepburn & McLoughlin, 2011). Me kohë filluan që brenda projektit evropian të fuqizohen edhe regjionet dhe ndihma që u jepej regjioneve më të varfra. Po ashtu, duke qenë se Brukseli kritikohet për largësi me qytetarët evropian, u krijuan edhe mekanizma për t’u afruar me ta, si Komiteti Evropian i Regjioneve, një organ ky këshillues për Komisionin, Këshillin e BE-së dhe Parlamentin Evropian kurdo që këto organe bëjnë politika dhe ligje që prekin regjionet (Corner, 2014). Sigurisht që një kontekst të tillë, Baskia, Katalonja, Irlanda e Veriut janë munduar ta shfrytëzojnë për ta dërguar zërin e tyre në Bruksel. Për më tepër në proceset e fundit e të rëndësishme edhe për temën që po trajtohet, projektet për pavarësinë katalonase dhe skoceze, kanë pasur si argument shtesë se shtetet e pavarura mund të mbijetojnë më lehtë dhe më sigurt brenda një tregu të përbashkët dhe kornize të përbashkët të sigurisë. Në këtë drejtim evropianizimi ka luajtur një rol të rëndësishëm në avancimin e kauzave përkatëse (Bourne, 2014). Edhe zbutja e konflikteve brenda kornizës së integritimeve evropiane nën modelin franko-gjerman, sidomos për rastin bask dhe të Irlandës së Veriut ka pasur një ndikim pozitiv. Megjithatë sipas Bourne (2003) BE asnjëherë nuk është marrë me zgjidhjen e shkaktarëve të vërtetë të konfliktit, por ka ndikuar që këto konflikte të zbuten. Sidoqoftë e përbashkëta e lëvizjeve të popujve evropian për pavarësi si e baskëve, katalonasve e skocezëve është se ato janë pro-evropiane, përkatësisht janë për mbetjen e shteteve të reja të pavarura si anëtare të BE-së (Jahn, 2020). Në këtë kontekst rasti i Irlandës së Veriut është i veçantë, sepse ajo automatikisht do të bëhej pjesë e BE-së nëse bashkohet me Republikën e Irlandës siç do të shohim më poshtë. Edhe shqiptarët në përgjithësi dhe qytetarët e Kosovës në veçanti janë ndër popujt më pro-evropian në Ballkanin Perëndimor (“Shqiptarët Populli Më Proevropian”, 2021; “Sondazhi i Fundit”, 2019).

Demokratizimi i Spanjës i filluar prej mesit të 1970’ nuk do të kishte kuptim pa një ofertë për më shumë autonomi për popujt historik si baskët dhe katalonasit. Por ky demokratizim nuk erdhi vetëm si një projekt spanjoll. Ai u ndikua edhe nga zhvillimet dhe proceset që po ndodhnin në kufijtë e Spanjës. Projekti evropian, ishte stacioni i ardhshëm i Spanjës dhe rrjedhimisht, nënkuptonte më shumë demokraci dhe më shumë të drejta civile e politike për të gjithë qytetarët, por edhe të drejta kombëtare për baskët dhe katalonasit. Kështu anëtarësimi i Spanjës në Komunitetin Evropian në vitin 1986, hapi dyert që KAB-i dhe Katalonja të fillonin të kishin më shumë zë edhe në projektet evropiane, si Evropa e Regjioneve, një projekt ky i dedikuar dëgjimit të zërit të regjioneve të ndryshme brenda institucioneve të BE-së. Sigurisht në planin e projekteve për pavarësinë e Baskisë dhe Katalonjës, BE-ja ka mbajtur anën e Spanjës, por konteksti evropian ka qenë i rëndësishëm për zbutjen e konflikteve dhe i tillë besohet se do të mbetet.

Projekti evropian, sidomos në kontekstin e relativizimit të kufijve dhe konceptit të ‘sovrانيتit të përbashkët’ ka qenë jashtëzakonisht i dobishëm në procesin e paqes në Irlandën e Veriut. Ndonëse BE nuk është se ka luajtur një rol direkt të madh, konteksti në të cilin është hartuar Marrëveshja e së Premtes së Mirë, është ndihmuar përmes faktit të zbatimit të katër lirive të procesit integruar evropian, lirisë së lëvizjes së njerëzve, mallrave, kapitalit, dhe shërbimeve. Këto liri në ishullin e trazuar irlandez kanë nënkuptuar relativizimin dhe madje heqjen e kufijve në mes të Republikës së Irlandës dhe Irlandës së Veriut/Mbretërisë së Bashkuar. Se sa i rëndësishëm ka qenë projekti i integriteteve evropiane në mirëmbajtjen e paqes dëshmojnë edhe shqetësimet që po shkakton procesi i Brexit-it. Në këtë proces mu mbajtja e këtij kufiri kështu siç është, ka qenë një ndër telashet kryesore në negociatat në mes të Mbretërisë së Bashkuar dhe BE-së. Në rastin e Skocisë, përderisa nuk ka pasur një konflikt në mes të palëve, projekti evropian më shumë trajtohet për mundësitë që i ofron Skocisë së pavarur. Edhe në këtë rast Brexit-ti ka një rol të patejkalueshëm për shkak se ka ndryshuar disponimin e skocezëve, duke i dhënë krah edhe njëherë opsionit të pavarësisë. Duke qenë të dy rastet shumë të lidhura me procesin e Brexit-it dhe idenë e Evropës politike, për këtë proces do të flitet pak më gjerësisht në këtë kapitull.

Ballkani është një rajon i cili siç thuhet shpesh “prodhon më shumë histori se sa mund të konsumojë”. Edhe pse kjo thënie i atribuohet Çerçillit, ajo jo vetëm se nuk është thënë nga ai, por madje as nuk është thënë fare për Ballkanin, por për Kretën (“How Can Europe”, 2017). Sidoqoftë në thelb vazhdon të përmendet më së madhe qoftë në diskursin politik, atë gazetaresk po ashtu edhe në atë akademik (Krastev, 2017). Prosesi i dhimbshëm i shpërbërjes së ish Jugosllavisë në fillim të viteve 1990’, kur krejt pjesa tjetër e Evropës që kishte dalë nga socializmi filloi procesin e integritet në BE, e dëshmon këtë. Përkundër luftës e shumë viktimave, sot do të ishte e pamundur të mendohej rivendosja e paqes në këtë pjesë të Evropës pa tërheqjen magnetike që ka pasur për rajonin ajo që njihet si perspektiva e integriteteve evropiane të shteteve të Ballkanit Perëndimor. Në këtë kontekst një perspektivë e tillë ka qenë dhe është e rëndësishme edhe për Kosovën. Ideja e integriteteve në BE ka bërë që edhe Kosova dhe shqiptarët në Ballkan të bëjnë shumë kompromise. Në thelb një tërheqje magnetike e tillë, ka bërë që të fillojë edhe procesi i demokratizimit të Serbisë me të gjitha kompleksitetet e vështirësitë që i ka ky proces deri në ditët e sotme, si parakusht për një paqe në rajon. Sigurisht ky demokratizim për të qenë i plotë e ka testin përfundimtar zgjidhjen e problemeve me Kosovën. Dhe zgjidhja e këtyre problemeve prapë duket e pamundur jashtë perspektivës evropiane. Dhe kjo me gjithë ngecjet e padrejta që kohëve të fundit i bëhen Kosovës në disa prej proceseve në të cilat ajo ka ngelur e fundit në rajon si liberalizimi i vizave, apo edhe trajtimi jo i barabartë që institucionet e BE-së ia bëjnë Kosovës, për shkak të mosnjohjes së Kosovës nga pesë shtetet e saj. Por për këto do të flitet pak më gjerësisht më poshtë.

1. Brexit-i nën reflektorët skocez

Skocia dhe nacionalizmi skocez ka pasur një histori disi jo shumë të qartë me procesin e integriteteve evropiane. Fillimisht SNP-ja ishte kundër këtij procesi, nën arsyetimin e rrënimit të mëtejshëm të sovranitetit të popullit skocez, përderisa prej vitit 1988 ajo e ka ndryshuar këtë qëndrim duke u shndërruar në një përkrahëse e fuqishme e këtij projekti dhe madje duke e parë si mundësi për projektin e pavarësisë skoceze brenda Evropës (Hepburn & McLoughlin, 2011). Sidoqoftë një zhvillim tjetër, ai i Brexit-it, prapë i lidhur me projektin evropian, por tani në kontekstin e një projekti nga i cili Mbretëria e Bashkuar është tërhequr, prapë është duke i

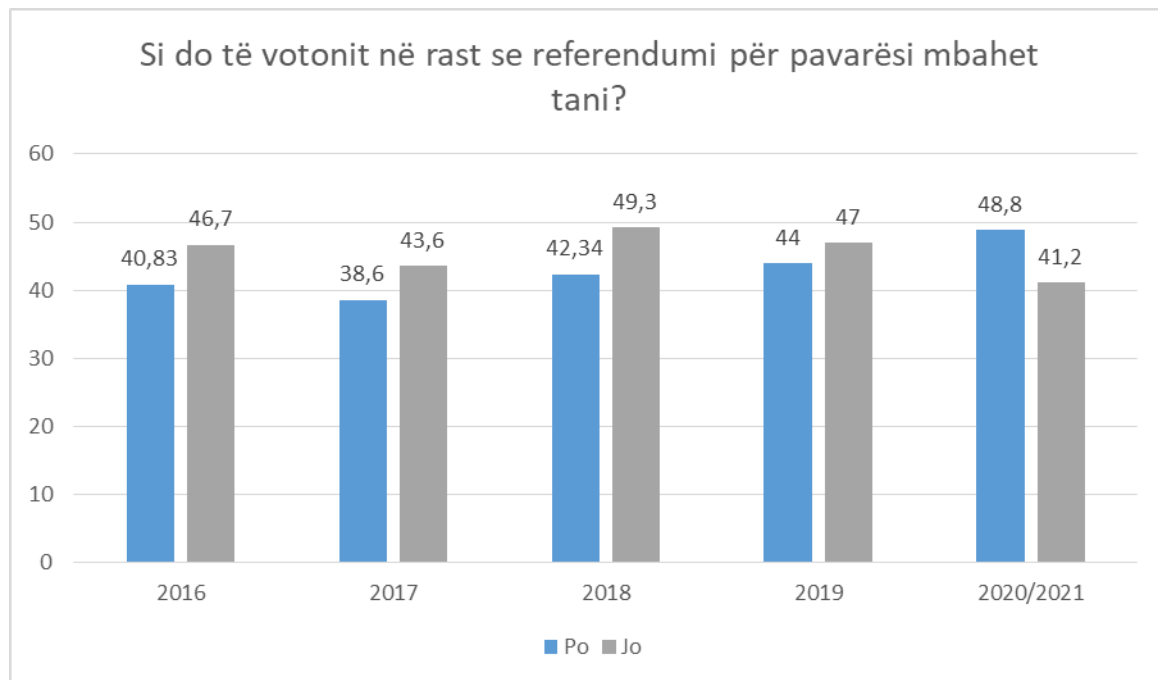
komplikuar raportet në mes të Skocisë dhe Mbretërisë së Bashkuar dhe ka krijuar hapësirë për të fuqizuar kërkesën për një referendum të dytë për pavarësinë e Skocisë. Referendumi i qershorit të vitit 2016, i cili për befasinë e të gjithëve përfundoi me rezultat i cili detyroi Britaninë e Madhe të lëshoi Bashkimin Evropian (52% pro daljes dhe 48% pro mbetjes në BE) si dhe vet procesi i daljes nga BE-ja, i cili ishte jashtëzakonisht i komplikuar dhe zgjati goxha shumë e si proces e vazhdon ende të ketë telashe në realizimin e detajeve të tij, ka bërë që të ringjallet ideja për një referendum të dytë në Skoci. Kjo është e natyrshme kur të merret parasysh se në Skoci rezultati i referendomit për të mbetur në BE ka qenë bindës (62% me 38%).

Se Brexit-i ka rikthyer në debatin publik temën e pavarësisë skoceze e dëshmon edhe fakti se nën dritën e problemeve me procesin e Brexit-it kryeministria skoceze Nicola Sturgeon në prill të vitit 2019 kishte shtruar kërkesën që të mbahet referendumi i dytë për pavarësinë e Skocisë deri në vitin 2021, nëse Britania e Madhe e lëshon BE-në. Sipas traditës më të mirë britanike, përkundër një situatë krejt të turbullt dhe tensionuese në politikën e Londrës, kryeministria skoceze atëbotë e bëri të qartë se mbajtja e këtij referendumi do të realizohet vetëm pas marrëveshjes me Londrën zyrtare. Përkundër përgjigjeve negative që vinin nga qeveria britanike dhe partitë e tjera opozitare unioniste, kryeministria skoceze ishte e bindur se Londra zyrtare nuk do të arrinte gjatë të mbaj një qëndrim kundër mbajtjes së një referendumi të dytë për pavarësinë e Skocisë (“Sturgeon Wants Scottish Independence”, 2019).

Sidoqoftë më 4 maj 2019 në Glasgow u mbajt një protestë masive në përkrahje të një referendumi të dytë. Organizatorët pohuan se në protestë ishin deri në 100,000 vetë, derisa policia u deklarua se në të morën pjesë 35,000 vetë (Amiel, 2019). Sado që ishin numrat, kjo tregon për një rritje të kërkesës për një referendum të dytë, sidomos nën dritën e daljes së Britanisë së Madhe prej BE-së përkundër votës së qartë të skocezëve për të qëndruar në BE. Në anën tjetër përkundër refuzimit të Londrës zyrtare, në Britani të Madhe ka filluar të krijohet një opinion publik i cili konsideron se Skocisë i duhet dhënë një rast i dytë, apo një riaranzhim i tillë marrëdhëniesh i cili do t'i jepte një pavarësi më të madhe në kuadër të shtetit të përbashkët (Jenkins, 2019). Madje dëshpërimi është aq i thellë në mesin e shumë analistëve dhe opinionistëve në Britani të Madhe sa ata tani më e shohin krejt të logjikshme një Skoci të pavarur, e cila së paku sipas tyre duket një vend më normal e me një debat politik të përqendruar në tema zhvillimore në krahasim me Britaninë e Madhe, ku procesi i Brexit-it e ka dëmtuar jashtëzakonisht shumë jo vetëm jetën politike por edhe ekonominë e vendit si dhe institucionet tani më të brishta (Harris, 2019). Megjithatë prej atëherë situata ka ndryshuar. Tani më jo vetëm Brexit-i ka rënduar jetën e qytetarëve britanik në përgjithësi dhe ka revoltuar ata skocez në veçanti, por edhe pandemia Covid-19 ka hapur plagë të reja që kanë bërë që ndryshojë edhe qasja e qeverisë skoceze për një referendum konsensual.

Tabela 26

Në këtë tabelë jepen përgjigjet përgjatë viteve (është marrë mesatarja e muajve) mbi vullnetin e qytetarëve të Skocisë në një referendum të dytë për pavarësi.

Shënim: Të dhëna të përpunuara nga What Scotland Thinks (2016-2021), *How would you vote in a Scottish independence referendum if held now?*

Në tabelën 26 vërehet se tendenca e përgjithshme përgjatë viteve të fundit pas votimit në referendumin për dalje nga BE-ja deri në vitin 2019 ka qenë për të mbetur në Union, por dallimet janë më të vogla sesa në referendumin për pavarësi të vitit 2014. Madje për shkak se kjo tabelë është përpiluar duke marrë mesataren e muajve, ka muaj ku dominon përgjigja pro pavarësisë. Gjithashtu vërehet tendenca që prej vitit 2019, që ishte vit me plotë tensione për Britaninë e Madhe për shkak të procesit të Brexit-it, se diferenca në sondazhe në mes të përgjigjes *për* dhe *kundër* pavarësisë ka filluar të barazohet.

Kjo situatë ka filluar krejtësisht të ndryshojë në vitin 2020, kur rezultati pro pavarësisë filloi të jetë konstant. Menaxhimi i vështirë i procesit të Brexit-it si dhe perceptimi për një menaxhim të keq të pandemisë së Covid-19 nga ana e qeverisë qendrore llogariten si shkaqet pse ndjenja pro pavarësisë ka filluar të rritet në Skoci (Shipman & Allardyce, 2021). Kështu siç vërehet në tabelën e mësipërme mesatarja e vitit të kaluar, e marrë prej muajit qershor (në dy sondazhet e qershorit rezultati ishte 48% me 45%, përkatësisht 40% me 43% në favor të pavarësisë) kur për herë të parë filloi në mënyrë konsistente të dominojë opsioni i pavarësisë, e kombinuar me tre sondazhet e janarit të vitit 2021 (45% me 43%, 51% me 38%, përkatësisht 49% me 44% në favor të pavarësisë) i japin një avantazh të dukshëm votës për pavarësinë në një

referendum të mundshëm të ardhshëm.¹⁶ Për më tepër në sondazhin e The Sunday Times, 49% të respondentëve konsiderojnë se Skocia do të bëhet e pavarur në dhjetë vitet e ardhshme, përderisa vetëm 30% nuk e ndajnë këtë mendim. Po ashtu 50% e respondentëve konsiderojnë se duhet të mbahet një referendum për pavarësinë e Skocisë në pesë vitet e ardhshme, përderisa 43% e mendojnë të kundërtën (Shipman & Allardyce, 2021).

Në zgjedhjet parlamentare që u mbajtën në muajin maj 2021, siç u theksua më herët fitoi prapë SNP-së me në krye kryeministren aktuale Nicola Sturgeon dhe së bashku me Partinë e Gjelbër pro pavarësisë formuan qeverinë e re skoceze pas këtyre zgjedhjeve. Ky kontekst politik, kur SNP prapë ka fituar me agjendën e një referendumi të ri për pavarësi mund domosdo do të krijojë një moment të ri politik edhe sa i përket mundësisë së një referendumi të dytë për pavarësinë e Skocisë.

Si rezultat i kësaj situatë përkundër refuzimit të kryeministrit britanik Boris Johnson për një marrëveshje për një referendum tjetër për pavarësinë e Skocisë, madje duke theksuar se një referendum tjetër nuk duhet të lejohet deri në vitin 2050 (Dickie, 2021), kryeministrja Sturgeon shpalosi planin e saj se cilat do të jenë hapat e qeverisë skoceze që para zgjedhjeve të majit 2021. Ajo paralajmëroi se në rast se qeveria në Londër nuk do të miratojë një referendum të ligjshëm, atëherë qeveria skoceze do të organizojë një referendum pa marrëveshje me Londrën që do të ketë karakter këshillues (Brooks, 2021). Më vonë këtë vit, pas fitores në zgjedhjet e majit të vitit 2021, kryeministrja Sturgeon ka filluar të theksojë se në rast të refuzimit të Londrës zyrtare, mund të trajtohet edhe mundësia e një referendumi këshillues si dhe dërguarja e çështjes së referendumi në gjykatë. Megjithatë duket se procesi do të vazhdojë të zhvillohet ende në binarët politikë, në traditën më të mirë të zgjedhjeve të nxehta përmes kompromiseve dhe negocimit politik. Kështu në shtator të vitit 2021 ajo ka deklaruar se ndonëse ajo ka mandat të qartë për ta shtyrë para një referendum të dytë, këtë referendum ajo propozon se duhet mbajtur pas përfundimit të pandemisë, diku ka fundi i vitit 2023 dhe në marrëveshje me Londrën zyrtare (Baynes, 2021).

Nuk ka dyshim se një situatë e tillë do të rris presionin mbi Londrën zyrtare për një marrëveshje të re me Skocinë për referendum, ose edhe për një reformë kushtetuese të thellë e cila do ta riorganizonte tërësisht në planin e brendshëm politik Mbretërinë e Bashkuar. Përveç se ka përkrahës edhe ideja e një shteti me karakter të qartë federalist në mes të katër kombeve të saj, ish kryeministri britanik Gordon Brown (2021) duke iu përgjigjur ndenjës në rritje të skocezëve për pavarësi dhe rrezikut të shkatërrimit të Unionit, në një artikull në Daily Telegraph bëri thirrje për një reformë të thellë kushtetuese si alternativë ndaj mundësisë së një “shteti të dështuar”. Në përgjithësi toni i tij ishte kritik ndaj kryeministrit Johnson dhe injorimit që u ka bërë gjatë krizës së pandemisë autoriteteve rajonale dhe shkëputjes nga qytetarët. Ai theksoi se duhet menduar krijimi i një dhome të dytë në parlamentin britanik ku do të përfaqësoheshin vendet dhe regjionet e Mbretërisë së Bashkuar dhe do të krijoheshin më shumë asamble qytetare nëpër regjionet e Britanisë së Madhe (përveç ekzistencës së asambleve të kombeve) (Brown, 2021). Ky debat dëshmon për një udhëkryq të ri në të cilin do të gjendet shumë shpejt Britania e Madhe dhe Skocia. Zhvillimet e fundit i japin një përparësi mundësisë për një Skoci të pavarur në të ardhmen, apo edhe një Britanie të Madhe me një aranzhman kushtetues në të cilën pjesët e saj përbërëse mund të shndërrohen në njësi federale ose konfederale.

¹⁶ Këto rezultate për vitet 2020/2021 i kam nxjerrë si mesataren e 20 sondazheve nga organizata të ndryshme, prej muajit qershor 2020 deri në muajin janar 2021 të publikuara nga B.Walker (2021) si dhe në Shipman & Allardyce (2021).

2. Roli i integritimeve evropiane në Irlandën e Veriut

2.1 Roli i integritimeve evropiane në zgjidhjen e konfliktit

Marrëveshja e së Premtes së Mirë, por edhe tërë historia e marrëdhënieve anglo-irlandeze sidomos prej Marrëveshjes së Sunningdale e tutje nuk mund të mos trajtohet edhe në sfondin e integritimeve evropiane. Paragjykimet e dyanshme kanë qenë të jashtëzakonshme si pasojë e një historie të hidhur në të kaluarën. Por anëtarësimi në Komunitetin Evropian (KE) ka bërë që një pjesë e këtyre paragjykimeve edhe të eliminohen për shkak të takimeve të shpeshta qoftë të liderëve politik, qoftë të shërbyesve civil. Gjithashtu vetë arritja e Marrëveshjes ishte më e lehtë nën sfondin e projektit evropian. Kështu jo vetëm që kontakte ndërpersonale në Bruksel ishin më të shpeshta dhe bënë që të eliminoheshin pengesat dhe keqkuptimet gjatë rrugës por ishte i rëndësishëm edhe fakti se koncepti i sovranitetit brenda vetë projektit evropian ishte më i megjulluar dhe hapte kështu rrugë për zgjidhje që tejkalonin konceptet e vjetra mbi sovranitetin territorial (Harris, 2001). Kështu Clodagh Harris (2001) thekson se vetë anëtarësimi i Republikës së Irlandës në KE, rritja e rolit të saj diplomatik, forcimi ekonomik i njohur si ‘mrekullia e tigrin kelt’, ringjallja e kulturës kelte dhe përfshirja e saj në procesin e paqes në Irlandën e Veriut, kanë bërë që shteti irlandez të fitojë në vetëbesim dhe të ndjehet i barabartë me ish-armikun e tij dhe kështu të jetë më bashkëpunues edhe në procesin e paqes, duke hequr dorë ndonjëherë nga qëndrime të ngurta si ato të sovranitetit mbi veriun dhe duke u kthyer tek politika e bashkimit irlandez bazuar në parimin e pajtimit të dyanshëm (f.212). Gjithashtu deri vonë një ndër partitë kryesore nacionaliste në Irlandën e Veriut - SDLP, që nga mesi i viteve 1970’ ka pasur një dimension të fuqishëm evropian brenda politikës së saj duke theksuar se fryma e zbutjes së armiqësive brenda KE-së duhet të bartet edhe në ishullin irlandez (Hepburn & McLoughlin, 2011). Gjithashtu një sërë projektesh ekonomike brenda kontekstit të BE-së kanë luajtur rolin e vetë e mbi të gjitha përkrahja e projekteve të përbashkëta sociale, ekonomike e infrastrukture si pjesë e bashkëpunimi ndër-kufitar. Në periudhën prej vitit 1995 deri në vitin 2020 si pjesë e Programit për Paqe të BE-së, me të cilin janë përkrahur projektet ndër-kufitare në funksion të transformimit dhe zbutjes së marrëdhënieve që konflikti ka krijuar në ato zona në fushën e ekonomisë, ambientit, arsimit, trajnimeve, bashkëpunimit social e kulturor, 1.570 miliardë euro janë investuar në Irlandën e Veriut dhe Republikën e Irlandës (Northern Ireland Peace Programme, 1995-2020). Sipas McCall dhe Itçaina (2017) në këtë periudhë në fushat e lartcekura janë realizuar diku mbi 23,000 projekte, në të cilat ka qenë i përfshirë edhe Sektori i Tretë (asociacionet, kooperativat e fondacionet). Kështu përveç kontekstit politik edhe tregu dhe ekonomia e përbashkët brenda kontekstit evropian kanë pasur një rol relaksues në arritjen dhe sidomos mirëmbajtjen Marrëveshjes të së Premtes së Mirë (Bourne, 2003). Në periudhën 2014-2020 ka qenë e paraparë që nga fondet e BE-së diku 3.5 miliardë euro të financohen projekte në Irlandën e Veriut e prej tyre 2.5 miliardë si pagesa nga Politikat e Përbashkëta Bujqësore. Investimet e BE-së kanë kapur 8% të PBB-së të Irlandës së Veriut, një zbrazëtirë e madhe kjo që po krijohet dhe e cila nëse nuk mbulohet nga Mbretëria e Bashkuar mund ta keqësojë edhe më nivelin e papunësisë në Irlandën e Veriut, që edhe ashtu është më e madhja në Mbretërinë e Bashkuar (Burke, 2017, f.6). Në anën tjetër duhet theksuar se Irlanda e Veriut dhe Republika e Irlandës kanë krijuar një mekanizëm të përbashkët, që i përgjigjet të dy parlamenteve për menaxhimin e fondeve të BE-së i quajtur Trupi i Veçantë për Programet e BE-së (McCall & Itçaina, 2017). Kjo dëshmon për nivelin që ka luajtur integrimi evropian dhe procesi i paqes edhe në krijimin e mekanizmave të përbashkët gjithë irlandez.

2.2 Brexit-i dhe ndikimi i tij në Irlandën e Veriut

Kështu Brexit-i erdhi si një tronditje për Irlandën e Veriut, duke qenë jo vetëm i dëmshëm por edhe duke krijuar një frikë se mos po i jepet goditje edhe Marrëveshjes e duke i kthyer pas mbrapa nga hijet e së kaluarës. Sidoqoftë të arriturat e paqes janë aq të mëdha sa në të gjitha variantet, duket e vështirë se do të mund të rikthehet e kaluara e dhunshme në Irlandën e Veriut. Duhet theksuar se 56% e votuesve në Irlandën e Veriut kanë votuar për mbetjen në BE. Por kjo shifër nuk jep saktësisht ndarjen e votës në mes të dy komuniteteve. Përderisa mbi 80% të republikanëve/katolikëve kanë votuar për të mbetur në BE vetëm 40% të unionistëve/protestantëve kanë votuar për mbetjen në BE (Doyle & Connolly, 2017, f.4-5).

Një sërë çështjesh është konsideruar se do të rëndojnë pozicionin e Irlandës së Veriut, duke përfshirë sidomos lëvizjen e njerëzve, të mallrave, tregun e përbashkët, e fondet e konsiderueshme të BE-së për Irlandën e Veriut. Dhe të gjitha pengesat që mund të buronin nga vështirësitë në lëvizjen e lirë të njerëzve dhe mallrave dhe vendosjen e mundshme të një kufiri të fizik, drejtpërdrejtë mund të preknin themelet e Marrëveshjes (Burke, 2017). Shtu kësaj edhe faktin se partia kryesore unioniste DUP, jo vetëm që bëri fushatë për të dal nga BE-ja, por duke qenë se votat e saj ishin qenësore për mbijetesën e qeverisë së Teresa May në Westminster, ata po vështirësonin çfarëdo përpjekje për të arritur një marrëveshje rreth Brexit-it e cila do të përfshinte një status tjetër për Irlandën e Veriut në kuadër të ishulli irlandez, BE-së dhe Mbretërisë së Bashkuar (Doyle & Connolly, 2017; Soares, 2016). Kështu Brexit-i filloi të krijonte tensionet të cilat e rëndonin jetën politike dhe mund të rrezikonin procesin e paqes. Mendohej se disa nga pjesët e Marrëveshjes duhet të rishikohen, sidomos ato që kanë të bëjnë me trupat ndërkuftar si dhe t'i jepet një dimension tjetër Këshillit Jug/Veri, për shkak se Britania e Madhe ishte në procesin e daljes nga BE-ja. Beteja kryesore u përqendrua që të mos rikthehej kufiri fizik në mes të Republikës së Irlandës dhe Irlandës së Veriut.

Gjithashtu vetë dalja nga BE-ja, nënkupton zbehje të atyre që mund të quhen si vlera evropiane në kontekstin e raporteve në mes të Republikës së Irlandës dhe Britanisë së Madhe në përgjithësi, dhe në vetë Irlandën e Veriut në veçanti, përfshirë këtu edhe zbatimin e standardeve më të larta të të drejtave të njeriut sipas Konventës Evropiane për të Drejtat e Njeriut (më tej KEDNJ) e që kanë qenë pjesë e logjikës së Marrëveshjes (Doyle, 2018). Ndonëse KEDNJ është instrument i Këshillit të Evropës, frika është se evroskepticizmi britanik mund të shkojë deri aty sa të kontestohet edhe raporti, edhe ashtu i kritikuar nga evroskeptikët, i Britanisë së Madhe me Këshillin e Evropës e posaçërisht me Gjykatën Evropiane për të Drejtat e Njeriut. Integrimi evropian dhe të gjitha që ky proces i ka ofruar e që ka qenë një “magji” për arritjen e paqes dhe Marrëveshjes, do të mungojë në të ardhmen. Kjo “magji” do të mungojë, por paqja e arritur ka qenë aq e dobishme, sa të tjera “magji” domosdo do ta zëvendësojnë BE-në dhe vullneti i dyanshëm është që të arriturat e saj nuk do të zhbëhen, përfshirë lëvizjen e lirë të njerëzve, mallit dhe kapitalit në ishullin irlandez.

Republika e Irlandës ka qenë e kujdesshme që maksimalisht të shfrytëzojë pozicionin e vetë brenda BE-së për të mos lejuar dëmtimin e interesave të saj dhe për të mos rrezikuar procesin e paqes. Fitoren e parë e arriti ish Taoiseach Enda Kenny kur në vitin 2017 arriti të bind kolegët e vetë në BE, se në rast se vendos për bashkim me Republikën e Irlandës, Irlanda e Veriut të ketë mundësi që automatikisht të kthehet në BE (Burke, 2017). Por edhe vetë qeveria britanike me gjithë rezervat e veta, dhe përkundër ndryshimeve pas ardhjes në krye të qeverisë së Boris Johnsonit në korrik të vitit 2019, asnjëherë nuk ishte e interesuar që të rrezikonte procesin e

paqes të fituar me aq mund të Irlandën e Veriut. Kështu në dhjetor të vitit 2020 në zgjedhjet e parakohshme kryeministri Johnson dhe konservatorët fituan shumicën e nevojshme për të bërë qeverinë edhe pa DUP-in dhe rrjedhimisht të negociojnë edhe marrëveshjen për Irlandën e Veriut pa presionin nga votat e unionistëve nga Belfasti.

Kështu përkundër një procesi shumë problematik të Brexit-it, i cili u pasua edhe me ndryshime të qeverive në Britaninë e Madhe, u arrit që të gjendet një zgjidhje e cila nuk do të rrezikonte të arriturat e procesit të paqes, e mbi të gjitha të mos kthente kufirin fizik ('hard border') në mes të Republikës së Irlandës dhe Irlandës së Veriut/Mbretërisë së Bashkuar. Kjo zgjidhje që u arrit në vitin 2019 e që është pjesë e marrëveshjes së përgjithshme të tërheqjes së Mbretërisë së Bashkuar nga BE e cila u përfundua në dhjetor të vitit 2020, u rregullua përmes Protokollit për Irlandën dhe Irlandën e Veriut. Në këtë protokoll përcaktohet se nuk do të ketë një kufi fizik në ishullin irlandez dhe ndonëse Irlanda e Veriut do të jetë pjesë e unionit doganor të Britanisë së Madhe, *de facto* do të vendoset një doganë në Detin Irlandez, ku disa nga mallrat që kalojnë nga Britania e Madhe në Irlandën e Veriut e që dyshohet se mund të hyjnë në Republikën e Irlandës do të kontrollohen. Irlanda e Veriut do të zbatojë standardet dhe rregulloret e BE-së për tregun e përbashkët dhe për energjinë dhe do të shërbej si portë hyrëse për unionin doganor të BE-së. Gjithashtu në fushën e tregut të përbashkët për mallra dhe energji, do të vlejnë edhe vendimet e Gjykatës së Drejtësisë së BE-së. Kjo marrëveshje do të vlerësohet çdo katër vite nga Asambleja e Irlandës së Veriut dhe mund të vendoset që me shumicë të thjeshtë të vazhdojë apo edhe të ndërpritet aplikimi i saj. Në rast se ka një vendim me shumicë nga të dy komunitetet atëherë marrëveshja vazhdon për tetë vitet e ardhshme. Nëse hidhet poshtë, ajo vazhdon edhe dy vite deri në një marrëveshje të re në mes të BE-së dhe Britanisë së Madhe (Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community: Protocol on Ireland/Northern Ireland, 2020; Edgington, 2021).

Në një analizë të mundësive reale për bashkim të ishullit, prestigjiozja *The Economist* (2020) konsideron se kjo marrëveshje duke vendosur një kufi ekonomik në Detin Irlandez në mes të Britanisë së Madhe dhe Irlandës së Veriut dhe njëkohësisht duke mbajtur një Irlandë të bashkuar si treg për mallrat, e bën më të lehtë tregtinë e mallrave brenda ishullit sesa me Britaninë e Madhe. Kështu Irlanda e Veriut në këtë fushë do të varet më shumë nga politikat e Dublinit sesa të Londrës. Dhe jo vetëm Brexit-i, por sipas *The Economist* (2020) ka disa faktorë që mund të ndikojnë në afrimin e Irlandës së Veriut me Republikën e Irlandës. Ndër faktorët e tjerë theksohet se shoqëria irlandeze është bërë shumë më e hapur e liberale dhe se roli i Kishës Katolike ka rënë, duke e bërë gjithnjë e më atraktive atë për njerëzit në Irlandën e Veriut dhe rrjedhimisht idenë e bashkimit si më të mundshme. Për më tepër mundësia e pavarësisë së Skocisë, përmes një referendumi të dytë pas mllëfit skocez me daljen e Britanisë së Madhe nga BE-ja, e bën edhe më të mundshëm një bashkim irlandez. Me pavarësinë e Skocisë, jo vetëm që do të rrezikohej ekzistenca e Britanisë së Madhe kështu siç e njohim, por protestantët/unionistët e Irlandës së Veriut do ta humbnin edhe lidhjen shpirtërore me Unionin, për shkak të lidhjeve të prejardhjes që kanë me Skocinë ("Is Some Revelation At Hand?" 2020, f.18).

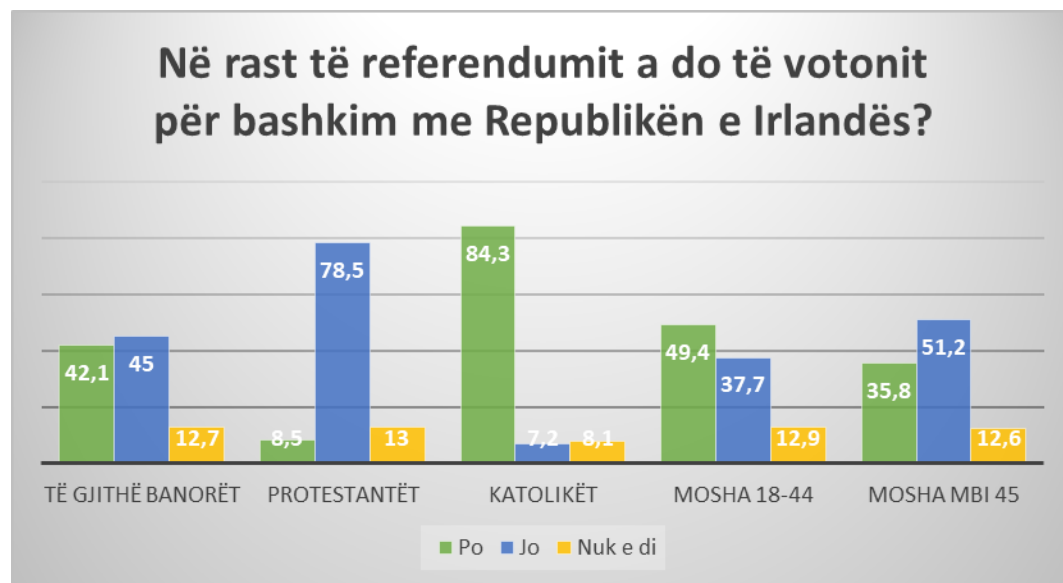
2.3 Brexit-i dhe bashkimi irlandez: një mundësi e re?

Ashtu siç theksohet nga të gjithë autorët, qoftë ata nacionalistë republikanë qoftë ata unionistë, konteksti i një referendumi pas procesit të Brexit-it do të ndikojë edhe në rezultatet e

mundshme të një referendumi për bashkimin e Irlandës Veriore me Republikën e Irlandës (Kane, 2017; Mac Cormaic, 2017).

Tabela 27

Rezultatet e mundshme të një referendumi për bashkimin e Irlandës së Veriut me Republikën e Irlandës.

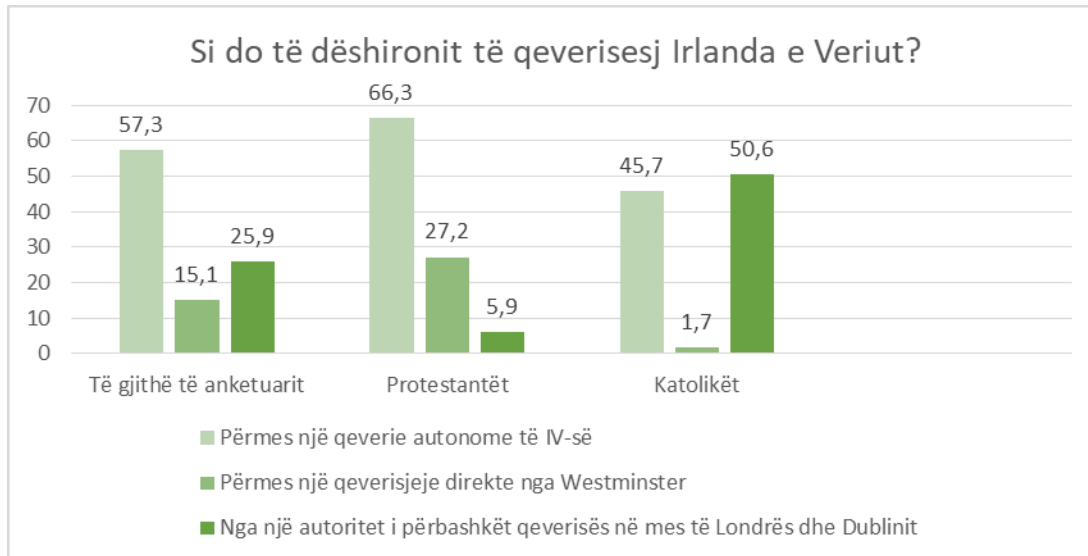

Shënim: Lucid Talk, You Gov dhe BBC, 2018, f.133-136.

Tabela e mësipërme tregon për rezultatet e mundshme të një referendumi për bashkim e që i takon majit të vitit 2018, tregon për një rezultat të ngushtë me 45% kundër bashkimit por me 42,1% pro dhe me 12,7% të pavendosur. Sigurisht ky rezultat është edhe dëshmi e ndryshimeve të thella demografike dhe nuk janë të habitshme rezultati brenda komuniteteve katolike dhe protestante. Pjesa që e bën të veçantë anketën është rezultati tek kategoria e moshës prej 18-44 vjeç, kategori kjo që 49,4% është pro bashkimit dhe vetëm 37,7% është kundër, përderisa moshë mbi 45 është 51,2% kundër bashkimit dhe vetëm 35,8 pro bashkimit. Këto rezultatet e fundit dëshmojnë për një ndryshim të thellë në mënyrën e të menduarit të të rinjve në raport me bashkimin dhe përfitimet sidomos ekonomike që do të kishte bashkimi i ishullit, por edhe faktin e ndryshimeve demografike që po ndodhin. Edhe rezultatet e fundit, ato të janarit të vitit 2021, të realizuara nga *The Sunday Times* e konfirmojnë këtë trend. Kështu sipas këtij sondazhi 42% të qytetarëve të Irlandës së Veriut janë për bashkim me Republikën e Irlandës deri sa 47% janë kundër. Por në anën tjetër në pyetjen se a duhet të mbahet një referendum për bashkim me Republikën e Irlandës në pesë vitet e ardhshme, 51% thonë po dhe 44% konsiderojnë se nuk duhet mbajtur ky referendum. Duhet theksuar se edhe në të këtë sondazh struktura e moshës gjithashtu ka rëndësi për të kuptuar trendin. Rezultati i pyetjes se a janë për bashkimin irlandez apo jo, për moshën nën 45 vjeç, 47% do të votonin po dhe 46% do të votonin jo. Për më tepër 48% të respondentëve mendojnë se Irlanda e Veriut do të bashkohet me Republikën e Irlandës në dhjetë vitet e ardhshme përderisa 44% mendojnë se ky bashkim nuk do të ndodh (Shipman & Allardyce, 2021).

Tabela 28

Cili model i qeverisjes favorizohet nga qytetarët e Irlandës së Veriut?

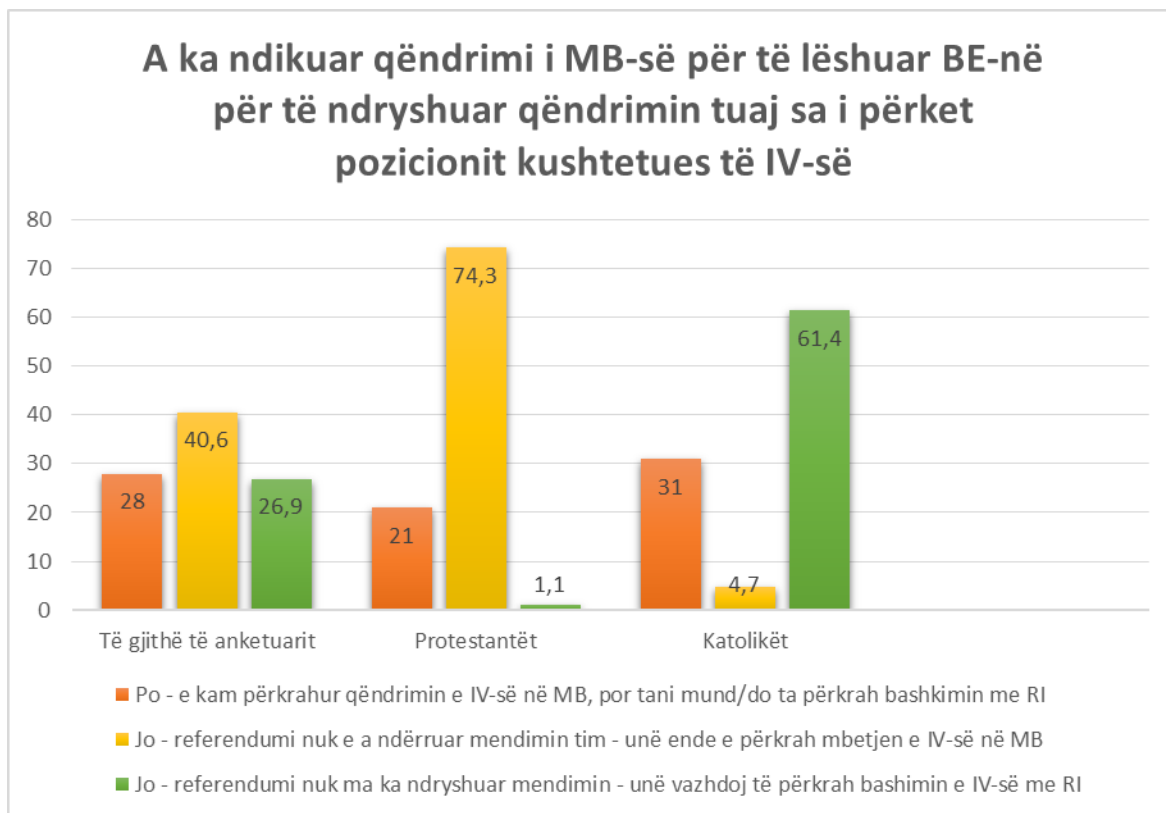

Shënim: Të dhëna të përpunuara nga Lucid Talk, You Gov dhe BBC, 2018, f.140-141.

Edhe nëse analizohet trendi se cili është qëndrimi i qytetarëve të Irlandës së Veriut sa i përket modelit të qeverisjes së Irlandës së Veriut, vërehet se shumica e banorëve favorizojnë një qeverisje autonome nga Stormonti, një pakicë dëshiron qeverisje direkte nga Westminster, përderisa është në rritje përqindja e popullsisë që është për një model të qeverisjes së përbashkët të Irlandës së Veriut në mes të Londrës dhe Dublinit e që është në vijë me konceptin e *sovranitetit të përbashkët*. Sigurisht kjo e fundit është dominante brenda komunitetit katolik siç e dëshmon edhe tabela e mësipërme.

Tabela 29

Kjo tabelë shpërfaq ndikimin që ka pasur Brexiti në qytetarët e Irlandës së Veriut për të ndryshuar mendjen sa i përket bashkimit me Republikën e Irlandës.

Shënim: Të dhëna të përpunuara nga Lucid Talk, You Gov dhe BBC, 2018, f.147-148.

Procesi i Brexit-it nuk ka dyshim se do të lë pasoja afatgjata në të ardhmen e Irlandës së Veriut dhe ka gjasa serioze të shtojë rrugën e një ndryshimi gradual në mesin e popullsisë protestante mbi përfitimet e një bashkimi me Republikën e Irlandës. Kjo dëshmohet edhe nga tabela 4, ku shihet se 21% e respondentëve protestantë pohojnë se ndonëse në të kaluarën kanë përkrahur qëndrimin e Irlandës së Veriut në Mbretërinë e Bashkuar, tani pas procesit të Brexit-it një pjesë munden e të tjerët veç janë të gatshëm ta përkrahin bashkimin e ishullit. Kjo masë prej 21% po të konsolidohet në të ardhmen do të ishte e mjaftueshme për ta shndërruar në fitore të sigurt opsionin për bashkim me Republikën e Irlandës, në çfarëdo referendumi që do të mund të mbahej në të ardhmen për fatin e Irlandës së Veriut. Kësaj duhet shtuar edhe faktin se pritet që në censusin e vitit 2021 për herë të parë katolikët t'i kalojnë protestantët në numrin e popullsisë (“Could It Really Happen”, 2020, f.9; “Is Some Revelation At Hand”, 2020, f.17). Kjo situatë është duke krijuar edhe rrethanat të cilat do ta detyrojnë Irlandën republikane për të gjetur çelësin sesi Irlandën unioniste ta bëjnë të ndjehen rehat në një Irlandë të bashkuar. Padyshim kjo është një sfidë jo e lehtë, por e domosdoshme për ta zbutur logjikën shekullore ‘të rrethimit’ të komunitetit protestant në Irlandën e Veriut.

3. Baskia dhe Katalonja në kontekstin e evropianizimit

Përderisa në rastin e Irlandës së Veriut procesi i integritimeve evropiane ka pasur një rol të rëndësishëm në krijimin e një konteksti për arritjen e paqes, dhe në anën tjetër në rastin skocez, ky proces ka filluar të ketë një dimension të rëndësishëm në kontekstin e zhvillimeve rreth Brexit-it, në rastin bask dhe katalonas do të mund të thuhet se vetë fillimi i procesit të demokratizimit të Spanjës duhet shikuar edhe nën prizmin e integritimeve evropiane. Vetëm një Spanjë e demokratizuar arriti të bëhej pjesë e KE-së (Filibi, 2007). Dhe rrjedhimisht siç është trajtuar më herët, ky demokratizim i Spanjës nuk ka mund të ndodh pa akomodimin e kërkesave për më shumë autonomi të baskëve dhe katalonasve. Për më tepër sipas Filibit (2007) synimi për integrim i Spanjës në institucionet evropiane ishte një motiv shtesë që nacionalistët bask në fund megjithatë të pranonin kushtetutën e re spanjolle dhe procesin demokratik.

Sidoqoftë jo çdo gjë ka përfunduar me demokratizimin e Spanjës dhe bërjen e saj anëtar i KE-së dhe sot një ndër anëtarët e rëndësishëm e me ndikim të BE-së. Spanja u fut në jetën demokratike me një konflikt që veç ishte ndezur në kohën e Frankos në Baski dhe që vazhdoi edhe pas krijimit të KAB-it e që zgjati deri në vitin 2010 dhe i cili përveç që mori shumë jetë njerëzish, e mbajti gjallë edhe kërkesën baskë për vetëvendosje deri në shkëputje. Në kontekstin e këtij konflikti, roli i BE-së ishte shumë më pak aktiv se që ka qenë në rastin e Irlandës së Veriut. Kjo mund të shpjegohet edhe me natyrën e konfliktit si dhe qasjen e zgjidhjes së tij në Britaninë e Madhe, por edhe me faktin se njëra ndër palët e përfshira në zgjidhjen e problemeve në Irlandën e Veriut, ishte Republika e Irlandës, anëtare e BE-së. Rrjedhimisht ky konflikt nuk mund të trajtohej krejt një problem i brendshëm i Britanisë së Madhe, sepse edhe ajo vetë që nga vitet 1970' kishte filluar ta pranonte dimensionin irlandez të problemit në Irlandën e Veriut. Në anën tjetër në rastin bask, Spanja ka insistuar ta trajtojë si një problem të brendshëm dhe nuk është se ka kërkuar ndonjë ndërhyrje të Brukselit zyrtar. Kështu nëse në rastin irlandez procesi i paqes ishte i institucionalizuar e me pjesëmarrjen e shteteve përkatëse dhe të të gjithë aktorëve, në rastin bask, ndërprerja e aktiviteteve të ETA-s në vitin 2011 ishte unilaterale. Edhe në këtë rast negociata në mes të Spanjës dhe ETA-s ka pasur deri në fund qoftë në kapacitetet zyrtare, qoftë në ato jo zyrtare. Po ashtu sipas ish kryeministrit Zapatero, i cili ka qenë i angazhuar në negociata me ETA-n pjesë e ndërmjetësimit kanë qenë edhe Zvicra e Norvegjia (Aizpeolea, 2021).

BE-ja sidomos pas shtatorit 2001 me politikën kundër terrorizmit, e me të cilat goditi rëndë ETA-n siç është theksuar më herët, ndihmoi shumë Spanjën në luftën kundër saj. Këto politika dhe ligje bënë të mundshme edhe një bashkëpunim më të mirë në mes të Spanjës dhe Francës për të ndjekur të dyshuarit për terrorizëm. Kjo nuk ishte ndihmë për procesin e paqes drejtpërdrejt, por ndihmë gjithsesi për Spanjën si dhe politikën zyrtare baskë (politikën e PNV-së) që të nënshtronte ETA-n dhe rrjedhimisht të vendoste konfliktin në Baski në binarët politik (Bourne, 2003). Përfshirja e BE-s në Irlandën e Veriut edhe përmes fondeve dhe projekteve ndërkufitare siç u dëshmuar ishte shumë më e madhe sesa në rastin bask (McCall & Itçaina, 2017). Zyrtarët bask dhe në përgjithësi politika baskë, ka qenë e interesuar për t'i dhënë konfliktit dhe zgjidhjes së tij edhe një dimension evropian, gjë që realisht asnjëherë nuk ia kanë arritur qëllimit. Mbi të gjitha ata kanë qenë të interesuar që të trajtohen në nivelin e BE-së njësoj si Irlanda e Veriut, qoftë në planin ekonomik e qoftë në atë politik. Por edhe kjo nuk ka ndodhur në masën që ata kanë synuar (Bourne, 2003). Megjithatë një sërë projektesh janë realizuar edhe në të dy anët e kufirit bask duke shfrytëzuar fondet e BE-së dhe me një rol të rëndësishëm të Sektorit të Tretë, përkatësisht rrjeteve shoqërore e kulturore qoftë në pjesën baskë

të Spanjës, qoftë në atë franceze. Fillimisht në vitet e 1980' ky bashkëpunim kishte karakter socio-ekonomik duke i ikur dimensionit të bashkëpunimit kulturor që do të kishte në rastin bask karakter politik, por me kohën ndryshoi edhe ky kontekst dhe shumë projekte u lidhën edhe me ringjalljen e gjuhës baske (McCall & Itçaina, 2017). Sigurisht krijimi i tregut të përbashkët dhe heqja e kufirit fizik po ashtu gradualisht ngjalli komunitetin bask përreth kufirit spanjollo-francez deri në masën sa të fillonte edhe ngjallja e gjuhës baske në pjesën franceze (Bourne, 2003). Vetë Komisioni Evropian nuk e ka trajtuar njësoj KAB-in me Irlandën e Veriut edhe për shkak se ka konsideruar se kjo e dyta ka qenë ekonomikisht shumë më e pazhvilluar dhe më shumë e ndikuar nga pasojat e terrorizmit (Bourne, 2003). Kështu sipas McCall dhe Itçaina (2017), BE-ja në rastin e Irlandës së Veriut sponsorizoi një bashkëpunim ndërkombëtar *transformues* e rrjedhimisht edhe politik, përderisa në rastin bask, ajo sponsorizoi një bashkëpunim ndërkufitar *funksional*, e rrjedhimisht jo politik. Fakti se procesi i paqes në Irlandën e Veriut ishte i institucionalizuar ndërsa në rastin bask nuk ishte, ka pasur ndikim të madh edhe në mënyrën sesi janë derdhur fondet në projektet e bashkëpunimit ndërkufitar në të dy rastet.

Edhe koncepti i *sovrانيتetit të përbashkët* ('shared sovereignty') i proklamuar herë pas here nga PNV-ja si një mundësi për zgjidhjen e problemit bask në Spanjë por edhe në Francë sipas Filibi (2007) nuk do të mund të konceptohej jashtë kontekstit evropian dhe BE-së, që vetë është një model i sovranitetit të përbashkët (për këtë çështje shih edhe Bourne, 2003). Madje kjo qasje mund të jetë e motivuar edhe nga mënyra sesi janë zgjidhur disa nga problemet më të ndjeshme sa i përket sovranitetit mbi ishullin irlandez, përkatësisht mbi veriun e tij, në Marrëveshjen e së Premtes së Mirë. *Sovraniteti i përbashkët*, si frymë ndjehet gjithandej kësaj marrëveshjeje. Andaj me gjithë faktin se roli i BE-së në konfliktin bask nuk ishte i karakterit të drejtpërdrejtë, konteksti evropian në të cilin u zhvillua por edhe u arrit paqja në KAB, është i rëndësishëm. Po ashtu ky kontekst është i rëndësishëm edhe për zgjidhjet e mundshme të çështjes së vetëvendosjes baske nesër dhe të drejtës për të vendosur të popullit bask si një e drejtë nga e cila nuk heqin dorën partitë nacionaliste baske të të dy krahëve.

Viteve të fundit, çështja baske ka mbetur nën hijen e zhvillimeve dramatike në Katalonjë. Nacionalistët bask të të dy krahëve, ndonëse kanë përkrahur aspiratat katalonase, në planin e veprimeve konkrete për pavarësinë baske, nuk kanë ndërmarrë ndonjë hap të rëndësishëm. Krijohet përshtypja se janë të interesuar të shohin se cili do të jetë rezultati i zhvillimeve në Katalonjë. Në terma sportiv, do të mund të thuhej se Atletico Bilbao, po e pret rezultatin e *El Clasicos* në mes të Real Madridit dhe Barcelonës për të përfituar e për t'u ngjitur më lartë në tabelë. Kështu në rastin e Katalonjës siç edhe është theksuar më herët, dhe ngjashëm me Skocinë, dimensionin evropian më shumë lidhet me arsyetimet e kampit pro pavarësisë se një Katalonjë e pavarur do të jetë pjesë e projektit evropian dhe si e tillë do ta ketë të mundur mbijetesën ekonomike, politike por edhe atë që lidhet me sigurinë. Madje sipas (Hepburn & McLoughlin, 2011) një ndër shtyllat e mendimit politik të lëvizjes katalonase për pavarësi është 'evropianizmi', përkatësisht vullneti dhe synimi i qartë për një Katalonjë pjesë të BE-së. Ky insistim për të qenë pjesë e një projekti që e tejkalon shtetin-komb, pra për t'ia dorëzuar sovranitetin një organizmi mbi shtetëror, rrjedhimisht një Evrope pa kufij, e në anën tjetër të bëhet përpjekje për t'u ndarë nga shteti ku gjendesh, rrjedhimisht për të vendosur kufij të rinj, sipas Muros dhe Vlaskamp (2016), duket në pamje të parë paradoksal. Si në rastin bask, i cili ishte i tensionuar për shkak të kontekstit të konfliktit të armatosur që mbartte, edhe në rastin katalonas ku konflikti politik e institucional ka arritur pikën e vlimit prej vitit 2014 e sidomos 2017 e këtej, Spanja ka qenë shumë e kujdesshme që të mos përfshijë në negociim Brukselin zyrtar. Madje me ngritjen e çështjes katalonase, qëndrimi zyrtar i Madridit ndaj pavarësisë së

Kosovës ka shkuar duke u ngurtësuar si në planin e njohjes ashtu edhe brenda vetë mekanizmave evropian. Në anën tjetër reagimi evropian, qoftë ai i nivelit të liderëve të shteteve, qoftë ai i përfaqësuesve të Komisionit, Parlamentit apo edhe të vetë Këshillit Evropian ka qenë i tillë që ka dërguar mesazhe të përkrahjes së qëndrimit spanjoll se referendumi ka qenë ilegal dhe se duhet të shfrytëzohen rrugët ligjore për t'i zgjidhur problemet politike. Sigurisht një qasje e tillë ka dëshpëruar liderët katalonas, të cilët që nga viti 2014 kanë qenë aktiv në lobimin nëpër qendra evropiane dhe në Brukselin zyrtar, por një ndryshim i politikës së BE-së në drejtim të ndërhyrjes së saj si ndërmjetës në krizën katalonase nuk mund të pritët pa ndonjë ndryshim dramatik të situatës në Spanjë dhe Katalonjë, e sidomos jo pa kërkesën e vetë Spanjës (Bourne, 2014; Caplan & Vermeer, 2018). Siç është theksuar disa herë, kjo është një situatë krejt tjetër me atë të Irlandës së Veriut, ku vetë Britania e Madhe ka pranuar ndërmjetësimin amerikan si dhe përfshirjen e Republikës së Irlandës në procesin e paqes, përderisa ndikimi i BE-së ka qenë indirekt. Kjo qasje sipas Maria Mut Bosque (2018) nuk është e drejtë edhe për faktin se BE-ja në këtë rast duke mos u përzier në punët e një shteti anëtar ka vepruar vetëm si një organizatë ndër-shtetërore e jo edhe si një organizatë mbishtetërore, duke qenë se ajo i ka të dy këto karakteristika. Sipas saj BE-ja nuk mund të qëndrojë gjatë pasive për situatën në Katalonjë (Bosque, 2018). Po ashtu si në rastin skocez, por krejt ndryshe me atë të Irlandës së Veriut, edhe në rastin e Katalonjës në vazhdimësi që nga vitit 2012 janë dërguar mesazhe nga institucionet evropiane se një Katalonjë e pavarur nuk do të mund të bëhet automatikisht anëtare e BE-së por se duhet të riaplikojë për t'u anëtarësuar (Bourne, 2014; Caplan & Vermeer, 2018). E sipas hulumtimeve del se një pranim i lehtë e pa procedura i Katalonjës në BE është një element ndikues në rritjen e përkrahjes për pavarësinë e saj (Muro & Vlaskamp, 2016).

Ajo që mund të thuhet për të dy rastet është se konteksti evropian, aplikimi i standardeve të larta në fushën e të drejtave të njeriut, të të drejtave të pakicave dhe sundimit të ligjit, decentralizimi i promovuar si një vlerë evropiane, i shprehur edhe përmes fuqizimit të regjioneve brenda BE-së ('Evropa e regjioneve'), si dhe shkalla e lartë e integriteteve ekonomike dhe ndërvlerësia në rritje e shteteve evropiane, dhe si rrjedhim një relativizim i konceptit të sovranitetit shtetëror, në përgjithësi ka krijuar një ambient më tolerant për të trajtuar çështje të tilla të ndjeshme. Konteksti evropian ka bërë që të akomodohen më lehtë situatat konfliktuale, të cilat në rrethanat të tjera dhe në kontekste të tjera edhe në Evropë, do të mund të përfundonin me armiqësi të hapura. Pra ndonëse nuk ka pasur dhe ende nuk ka një ndërhyrje evropiane në zgjidhjen e konfliktit katalonas, do të mund të thuhet se roli i integriteteve evropiane në trajtimin e këtyre dy problemeve me të cilat ballafaqohet Spanja si shtet anëtar i BE-së ka qenë indirekt.

4. Kosova dhe Evropa: një ecje e pandalshme drejt njëra-tjetrës

Historia e shqiptarëve me Evropën është një histori e veçantë. Është histori e një synimi të vazhdueshëm dhe dashurie të përcaktueshme për shkak të rrethanave politike e pushtimeve të shumta. Është një dashuri shprese dhe hidhërimi. Edhe kur hidhërimi ishte pasojë e moskuptimit të interesave shqiptarë nga Evropa e që godiste rëndë këto interesa, shqiptarët nuk u shkëputën asnjëherë nga dëshira për të qenë politikisht, kulturalisht e ekonomikisht pjesë e Evropës. Shpesh kjo histori i ka ngjarë një ecjeje në dukje të pafund drejt Evropës, që ishte afër fizikisht, por shumë larg politikisht. Në rrethanat e ndryshuara historike, prej viteve 1990' u krijuan mundësitë që shqiptarët të jenë më afër Evropës, dhe për më tepër të fillojnë të ecnin për t'u bërë pjesë e projektit të madh të integriteteve evropiane.

Kosova në këtë rrugëtim i ka pasur veçantitë e veta. Ndonëse regjimi i aparteidit që vendosi Millosheviqi në Kosovë pas vitit 1989, vështirësoi shumë jetën e shqiptarëve, synimi për demokraci e liri, ëndrra e përkrahjes amerikane dhe evropiane, si dhe dëshira për t'u bërë pjesë e projektit të integritimeve evropiane, ishte pjesë e mbajtjes gjallë të shpresave për një ditë më të mirë. Konteksti i integritimeve evropiane, sado që nuk arriti të ndal luftërat në ish-Jugosllavi, edhe për shkak të mungesës së një force për të imponuar politikën evropiane, shërbeu si një motiv shtesë për t'i ndalur këto luftëra dhe për të krijuar një ambient ku armiqësitë do të zbuteshin për shkak të mundësive të integritimit evropian. Realisht 'karota' e integritimit evropian ka bërë që këto armiqësi të zbuteshin dhe të krijoheshin shpresa për një rajon më ndryshe e më të demokratizuar. Një sërë projektesh e marrëveshesh si dhe fillimi zyrtar i procesit të anëtarësimit në BE të një pjese të vendeve të rajonit ishin dhe janë faktor i rëndësishëm nxitës i paqes dhe stabilizimit të tij (Shepherd, 2009).

Nëse konteksti evropian ishte i rëndësishëm që Kosova të kishte shpresë para e gjatë luftës për një të ardhme më të mirë, Kosova e pas luftës tani më po i vendoste raportet me BE-në në mënyrë institucionale. Vetë BE-ja udhëhoqi me shtyllën e katërt të UNMIK-ut, përkatësisht atë që kishte të bënte me rindërtimin dhe zhvillimin ekonomik, dhe deri më sot është donatorja më e madhe në Kosovë (Reka, 2003). P.sh. gjatë periudhës 2007-2020 BE-ja ndihmoi Kosovën me rreth 1.21 miliardë euro (Kosovo on its European path, EU Funding, para.2, 2020). Fillimisht BE-ja që nga viti 2000 me takimin e Këshillit Evropian të *Santa Maria de Feira* theksoi se rajoni e Ballkanit Perëndimor ka perspektivë evropiane, përkushtim që shkoi duke u forcuar prej Samitit të Zagrebit në vitin 2000, përmes Konkluzioneve të Këshillit Evropian në Selanik më 19-20 qershor 2003 e po ashtu edhe në samitin e Selanikut në mes të BE-së dhe vendeve të Ballkanit Perëndimor më 21 qershor 2003 (Nezaj, 2015). Sidomos dy takimet e fundit kishin rëndësi sepse theksonin jo vetëm një perspektivë evropiane në terma të gjerë për rajonin por ofruan edhe gjasat reale të një anëtarësimi në BE (European Council, Conclusions of the Presidency, 2003, para.40-43, f.20-21; Declaration, C/03/163, EU-Western Balkans Summit, 2003). Kështu Kosova u bë pjesë edhe e CARDS (Ndihma Komunitare për Rindërtim, Zhvillim dhe Stabilizim) e cila nga viti 2007 u shndërrua në atë që njihet si IPA (Instrumenti i para anëtarësimit) përmes së cilës ndihmohen vendet e Ballkanit Perëndimor në një sërë projektesh në rrugën e tyre për t'u anëtarësuar në BE. Po ashtu që nga viti 2004 BE-ja në Kosovë ka zyrë ndërlidhëse (Nezaj, 2015, f.11-12). Kjo zyrë duke vazhduar edhe sot të funksionojë si një zyrë ndërlidhëse, dëshmon për dykuptimësinë që ka BE-ja në raport me statusin e Kosovës, përderisa në të gjitha vendet e rajonit, dhe shtetet të cilat i njeh, ajo ka të vendosura 'delegacione të BE-së' e jo zyra ndërlidhëse.

BE-ja vazhdoi të ketë rol të rëndësishëm edhe në Kosovën e pas pavarësisë, madje në marrëveshje me Kosovën duke e vendosur misionin e sundimit të ligjit EULEX fillimisht me kompetenca ekzekutive e tani më me përgjegjësi të reduktuara kryesisht ndihmuese e këshilluese (Nezaj, 2015; Goxha, 2018). Fillimisht mungesa e një statusi të qartë politik e më pas fakti se pesë shtete të BE-së nuk e kanë njohur Kosovën (Spanja, Rumania, Greqia, Sllovakia dhe Qipro), i kanë vendosur raportet e dy anshme në një situatë pak të çuditshme. Përderisa ajo që njihet si 'perspektiva evropiane' e Ballkanit Perëndimor, së paku nga Samiti i Selanikut i vitit 2003, është një yll ndriçues si për BE-në ashtu edhe për vendet e rajonit, raporti me Kosovën i BE-së për shkak të shkaqeve të mësipërme, është i një natyre që nuk është e ngjashme me shtetet e tjera. Më i qarti deri më tani ka qenë Parlamenti Evropian, që është institucioni i vetëm i BE-së që e njeh pavarësinë e Kosovës dhe ka hartuar rezolutë që në vitin 2010 përmes së cilës ka bërë thirrje për njohjen e Kosovës nga ana e pesë shteteve anëtare të BE-së të cilat nuk e njohin

Kosovën (European Parliament, P7_TA(2010)0281). Fatkeqësisht për shkak të modelit se si funksionojnë institucionet e BE-së, përveç Parlamentit Evropian, institucionet e tjera kanë qëndrim neutral ndaj statusit të Kosovës. Normalisht BE-ja ka bërë përpjekje në vazhdimësi të bëhet inventive dhe të gjej zgjidhje për të tejkaluar problemet procedurale që buronin fillimisht për shkak të statusit të padefinuar, e më pas për shkak të mos njohjes së Kosovës nga pesë shtetet e BE-së. Kështu ta zëmë Marrëveshja e Stabilizim Asociimit në mes të Kosovës dhe BE-së e lidhur në vitin 2015, në institucionet e BE-së u miratua vetëm me një miratim në Parlamentin Evropian, përderisa për shtetet e tjera, procedurat e përcaktojnë se marrëveshja duhet miratuar në parlamentet e shteteve anëtare (Marrëveshja e Stabilizim Asociimit, 2015; Ligji Nr. 05/L -069, 2015). Kosova sot po ashtu është i vetmi vend i rajonit i cili nuk ka liberalizim të vizave edhe pse që në vitin 2016 e ka rekomandimin pozitiv nga Komisioni Evropian për liberalizimin e vizave, vendim që u rinfirmua nga Komisioni prapë në vitin 2018 pas miratimit nga ana e Kuvendit të Kosovës të marrëveshjes së demarkacionit me Malin e Zi (“Komisioni Evropian Miratoi Rekomandimin”, 2016; “Komisioni Evropian Kumton Rekomandimin”, 2018; European Commission, Key findings of the 2021 Report on Kosovo, f.3-4). Këshilli i BE-së vazhdon të mos e fus në agjendë miratimin e liberalizimit të vizave për shkak të kundërshtimit të Francës dhe Holandës, të cilat zyrtarisht thirren në nevojën për më shumë luftim të krimit të organizuar dhe korrupsionit por në thelb kjo është produkt i një konteksti politik të brendshëm në këto vende. E kjo ngecje për Kosovën ndodh dhe edhe përkundër faktit se Kosova ka pasur më së shumti kushte për të plotësuar, njëri prej të cilëve demarkimi me Malin e Zi e futi vendin në një krizë të thellë politike gjatë viteve 2015-2017 (“France Extinguishes Kosovo Hopes for Visa Liberalization in the Near Future”, 2020; Ivković, 2018).

Një proces tjetër i cili do të ishte i pamundur të ndodhte jashtë kontekstit evropian janë bisedimet e filluara që nga viti 2011 e që po zgjasin ende në mes të Kosovës dhe Serbisë, e të cilat janë të lehtësuara nga BE-ja. Këto bisedime filluan pasi që paraprakisht morën dritën e gjelbër nga një rezolutë e Asamblesë së Përgjithshme të OKB-së pas Opinionit të GJND-së për Kosovën (UNSR, A/RES/64/298, 13.10.2010). Qëllimi i këtyre bisedimeve, të cilat fillimisht trajtoheshin si teknike, por që nga viti 2012 u shndërruan në politike ishte dhe është që të normalizoheshin marrëdhëniet në mes të Kosovës dhe Serbisë (Balkan Policy Research Group [BPRG], 2020. Sigurisht të dyja palët në bisedime u futën me qëllime të ndryshme, dhe përkundër rezultateve gjysmake në disa fusha, dhe 38 marrëveshjeve të arritura deri më tani, marrëveshjet kryesore politike kanë ngecur në realizim (BPRG, 2020). E mbi të gjitha edhe pse është proklamuar nga BE-ja, por pa e përcaktuar se çfarë do të thotë ajo, duket e vështirë arritja e një marrëveshjeje finale gjithëpërfshirëse në mes të Kosovës dhe Serbisë. Përderisa Kosova synon me një marrëveshje të tillë të fitojë njohjen nga Serbia, kjo e fundit, duket që nuk e ka këtë gatishmëri, por taktikisht është e interesuar të zgjas bisedimet për të marrë një rezultat sa më të favorshëm për të në fund dhe t’ia hap vetes rrugën në procesin e anëtarësimit të saj në BE. Anëtarësimi i Serbisë në BE kushtëzohet nga normalizimi i marrëdhënieve me Kosovën. Kjo pak a shumë kërkohet në Kapitullin 35 të bisedimeve për anëtarësimin e saj në BE, kapitull i cili për t’u mbyllur, Serbia duhet t’i normalizojë marrëdhëniet me fqinjët. Në parim normalizimi do të duhej të nënkuptonte njohjen e Kosovës nga ana e Serbisë, por kjo nuk është se thuhet hapur nga ana e BE-së. Në një intervistë të fundit të Ministrit të Punëve të Jashtme të Gjermanisë, Heiko Has (2021), për gazetën serbe *Kurir* konfirmohet qëndrimi gjerman se pa një marrëveshje gjithëpërfshirëse përmes së cilës do të zgjidheshin problemet në mes të Serbisë dhe Kosovës, Serbia nuk mund të anëtarësohet në BE. Sidoqoftë edhe ministri gjerman nuk është se e shpjegon se çka ka nënkuptuar me ‘marrëveshjen gjithëpërfshirëse’ dhe ‘zgjidhjen e problemeve’

(Karović, 13.02.2021). Jo rrallë herë pala kosovare është ndjerë se BE-ja, edhe për shkak të qëndrimit të saj zyrtar neutral ndaj statusit të Kosovës (për shkak të pesë shteteve mos njohëse) nuk ka pasur një qasje të baraspeshuar në bisedimet që po zhvillohen tani e një dekadë në Bruksel në mes dyja palëve. Deri më tani nxitja kryesore për dialogun dhe stabilizimin e raporteve në mes të dyja vendeve ka qenë mundësia e ecjes më të shpejtë në rrugën e integritimeve evropiane (Z.Gashi, 2017; BPRG, 2020).

Përkundër krejt këtyre vështirësive në raportet në mes të Kosovës dhe BE-së, synimi pro-evropian i partive kryesore shqiptare të Kosovës është i pa ekuivok. Pra nëse për diçka ato kanë pajtueshmëri është ‘evropianizmi’ i tyre si synim politik i kombinuar me faktin se SHBA-të vazhdojnë të jenë të trajtuara si aleati kryesor në politikën e jashtme. Mund të theksohet se Kosova dhe partitë që i japin tonin jetës politike në vend janë qartazi të orientuara për integritet evro-atlantike. Shumë nga këto parti i shohin integritet evropiane si një mundësi për një hapësirë shqiptare pa kufi, pra për integritet shqiptare në procesin e integritimeve evropiane (D.Arifi & Nuhiu, 2018).

Duhet theksuar se kriza në të cilën ka kaluar dhe po kalon BE-ja që prej krizës financiare të vitit 2008, përcjellë kjo me daljen e Britanisë së Madhe si dhe me perceptimin e mungesës së solidaritetit evropian gjatë pandemisë, ka bërë që të zbehë gjasat për një integrit të shpejt të rajonit në BE. Kjo situatë kur Evropa po merret me veten, e sidomos pas insistimit francez për një rishikim të procedurave të integritit të rajonit, mund të sjell ndikime të tjera në Ballkan, të cilat mund të dëmtojnë vetë interesat evropiane. Po ashtu mos zgjidhja e disa prej çështjeve në rajon, e sidomos raportet në mes të Kosovës dhe Serbisë, por edhe kriza e vazhdueshme institucionale në Bosnjë dhe Hercegovinë, lënë hapësira për rritjen e ndikimit politik rus dhe atij ekonomik kinez në rajon. Në këtë drejtim, një politikë më dinamike e vazhdimit të projektit evropian dhe më e qartë në kornizën kohore do të ishte gjithsesi një digë për këto interesa dhe një rikthim i shpresës për rajonin e Ballkanit (*Cvijić & Bechev, 2021*). Në fund duhet theksuar se nuk ishte e rëndësishme vetëm BE-ja për Kosovën, por siç argumenton Alistair J.K.Shepherd (2009), kriza e Kosovës ishte vendimtare për një mobilizim të BE-së në krijimin e një politike të jashtme dhe të sigurisë të përbashkët dhe të një angazhimi më të madh në Ballkan duke i ofruar rajonit perspektivën evropiane në këmbim të paqes.

Rezultatet e hulumtimit/përfundimet/rekomandimet

Më poshtë në formë të përmbledhur do të paraqiten rezultatet e hulumtimit të cilat shërbejnë edhe si përfundime. Disa prej tyre mund të shërbejnë edhe si rekomandime për politkbërësit sesi të trajtohen çështjet që kanë të bëjnë me vetëvendosjen e popujve, përkatësisht cila është rruga më e mirë e trajtimit të tyre në mënyrë që reagimet e shteteve ndaj këtyre kërkesave të mos rrezikojnë paqen dhe stabilitetin por të jenë një hap tutje drejt paqes në mes të popujve.

1. Të pesë rastet studimore, përkatësisht të pesë popujt, katalonasit, baskët, skocezët, irlandezët e veriut dhe shqiptarët në Kosovë kanë histori të ndryshme të raporteve me vendet në të cilat kanë jetuar, dhe prej të cilave kanë kërkuar dhe kërkojnë vetëvendosjen. Përderisa Katalonja, Baskia dhe Skocia përmes marrëveshjeve janë bërë pjesë e Spanjës dhe Britanisë së Madhe, çështjet e Irlandës së Veriut dhe e Kosovës kanë qenë produkt i drejtpërdrejtë i pushtimit nga ana e Anglisë/Britanisë së Madhe, përkatësisht Serbisë/Jugosllavisë. Në tri rastet e para edhe pas përfshirjes në shtetet përkatëse, kanë vazhduar të realizohen aranzhmanet autonome edhe për një kohë në rastin bask dhe katalonas dhe tërë kohën në atë skocez. Ndërsa në dy rastet e fundit, janë zbatuar politika tipike kolonialiste (madje vetë problemi i Irlandës së Veriut është produkt i politikës kolonialiste të Britanisë së Madhe në Irlandë) e pushtuese dhe të drejta autonome janë fituar vetëm pas përpjekjeve të shumta politike e madje edhe përpjekjeve të armatosura. Pas humbjes së autonomisë prej shekujve 18 dhe 19 edhe baskët dhe katalonasit filluan përpjekjet e tyre për vetëqeverisje dhe vetëvendosje të cilat në formën e sotme i realizuan në fund të 1970' dhe fillim të 1980', përderisa përpjekjet e skocezëve për vetëqeverisje dhe pavarësi datojnë prej viteve 30' të shekullit të kaluar, për t'u intensifikuar në shekullin 21. Përpjekjen për vetëvendosje të jashtme shqiptarët e pushtuar nga Serbia/Jugosllavia nuk e kanë ndalur që prej pushtimit të trevave të tyre në vitet 1912-1913 për të arritur të fitojnë një lloj autonomie në Kosovën e sotme tek në vitet 1970'. Edhe irlandezët nuk i kanë ndalur përpjekjet për pavarësi fillimisht të Irlandës, e më pas për bashkim të Irlandës së Veriut me pjesën tjetër të ishullit. Në këto përpjekje dhe reagimin e shteteve qëndron burimi i konflikteve që kanë prodhuar këto situata.
2. Në këtë hulumtim mbrohet argumenti se baskët, katalonasit, skocezët, irlandezët verior dhe shqiptarët e Kosovës janë popuj, përkatësisht kombe ose pjesë të kombeve, me të drejtën e vetëvendosjes. Madje në të pesë rastet këta popuj jetojnë në territore të përcaktuara. Kështu përmbushin edhe kriterin jo vetëm të së drejtës për vetëvendosje të popujve por edhe atë të parimit *uti possidetis iuris*. Për shkak të situatave të ndryshme, realizimi i së drejtës së vetëvendosjes së brendshme është realizuar në rastin e Baskisë, Katalonjës dhe të Irlandës së Veriut, ndërsa është realizuar edhe vetëvendosja e jashtme për Kosovën dhe Skocinë. Përderisa Kosova në realizimin e kësaj të drejte është shpallur shtet, Skocia e ka realizuar këtë drejtë përmes

referendumit për pavarësi por përmes së cilit është vendosur që të vazhdojnë të mbesin pjesë e Britanisë së Madhe.

3. E drejta e vetëvendosjes së popujve në vetvete nuk sjell destabilizimin e shteteve dhe rrezikimin e paqes. Përkundrazi, është reagimi i shteteve i cili mund ta tensionojë apo shtensionojë situatën. Madje reagimi i këtyre shteteve siç është dëshmuar në këtë punim në shumicën e rasteve ka qenë faktori që ka përcaktuar edhe shkallën e intensitetit të konflikteve dhe mënyrën e zgjidhjeve të këtyre pesë çështjeve. Në rastet ekstreme siç ka qenë rasti në Kosovë, reagimi i shtetit serb ka prodhuar një luftë me shumë viktima dhe për më tepër ka provokuar një intervenim ushtarak ndërkombëtar për të vendosur paqen. Intervenimi në Kosovë, dëshmon se sa e rëndësishme për aktorët e ndryshëm ndërkombëtarë është paqja në Evropë.
4. Në rastin e Irlandës Veriore kemi dy faza të konfliktit që dëshmojnë se kur shteti reagon me forcë në kërkesat për vetëvendosje, atëherë konflikti intensifikohet dhe në rastet kur shteti promovon zgjidhjen politike, atëherë paqja zë vendin e konfliktit të armatosur, siç ka ndodhur prej nënshkrimit të Marrëveshjes të së Premtes së Mirë në vitin 1998. Në anën tjetër, referendumi për pavarësi në Skoci i mbajtur në vitin 2014, në të cilin 55% votuan kundër shkëputjes nga Britania e Madhe, dëshmon edhe më qartë se kur në kërkesat për vetëvendosje shteti përgjigjet me lejimin e ushtrimit të së drejtës për vetëvendosje, nuk ka fare vend për konflikt. Për më tepër në rastin skocez me akomodimin e së drejtës për vetëvendosje është arritur që të ruhet edhe integriteti territorial i Britanisë së Madhe.
5. Rasti i Spanjës me Baskinë është i ngjashëm me atë të Britanisë së Madhe me Irlandën e Veriut. Në periudhën kur baskëve u mohojë çfarëdo e drejte kombëtare, rezistenca për pavarësi u përçoll edhe me elementin e armatosur. Ndërkohë, me rënien e regjimit të Frankos, dhe me akomodimin e disa të drejtave elementare për popullsinë baskë, ndonëse kërkesat për pavarësi mbeten aktuale, dhe për një periudhë u intensifikua edhe rezistenca e armatosur, vullneti për t'iu bashkangjitur kësaj rezistence ra dhe rrjedhimisht edhe ETA vendosi të shpërbëhej tërësisht dhe t'i hap rrugë procesit politik. Kështu mund të përfundohet se në këtë rast masat e ashpra kundër ETA-s, së bashku me refuzimin në rritje të metodave të saj nga ana e shoqërisë dhe politikës baskë, madje edhe të nacionalistëve bask (të të dy krahëve) dhe orientimi i tyre që përmes dialogut politik brenda kornizës së autonomisë baskë të shkojnë drejtë pavarësisë, e bëri të pamundur vazhdimin e luftës së armatosur. Në anën tjetër Katalonja historikisht ka ndërtuar raportet me qendrën përmes një dialogu e kompromisi të vazhdueshëm. Autonomia katalonase ndonëse asnjëherë ajo që dëshironin ata, ishte produkt i kësaj qasjeje të udhëheqësve të saj. Sidoqoftë mungesa e vullnetit nga ana e qeverive spanjolle, kohëve të fundit, për një dialog serioz politik dhe zhvendosja e dialogut politik në vendimmarrje të pastër juridike përmes Gjykatës Kushtetuese dhe asaj Supreme, kur përfaqësuesit e institucioneve të Katalonjës

kërkuan më shumë autonomi, bëri që pavarësia të bëhej opsion real. Dhe reagimi i ashpër Spanjës në rastin e Katalonjës kur kjo e fundit shpalli pavarësinë në mënyrë unilaterale në vitin 2017 tregon për mundësinë e tensionimit të situatës në Spanjë, në rast se kërkesat për vetëvendosje të popujve të saj, trajtohen me ashpërsi dhe pa vullnet për t'i akomoduar ato kërkesa.

6. Duhet theksuar se dallimi në funksionimin e Spanjës dhe Britanisë së Madhe ka luajtur rol të madh në mënyrën sesi këto shtete kanë reaguar ndaj kërkesave për vetëvendosje. Fakti se Britania e Madhe nuk ka kushtetutë e ka bërë atë më fleksibile në akomodimin e kërkesave për autonomi e pavarësi të Skocisë dhe Irlandës së Veriut. Nuk ka pas dhe nuk ka nevojë për ndryshime kushtetuese për t'u mundësuar një referendum për pavarësi sepse ajo funksionon bazuar në doktrinën e sovranitetit të parlamentit. Krejt çka duhet është një marrëveshje politike dhe pajtueshmëri e Parlamentit Britanik por pa nevojën e ndryshimeve kushtetuese. Në këtë drejtim në marrëdhëniet politike në Britaninë e Madhe është e zakonshme edhe zbatimi i doktrinës së mandatit, e që u aplikua nga qeveria konservatore në Londër me rastin e fitores bindëse në Skoci në vitin 2011 të SNP-së duke e pasur në qendër të fushatës çështjen e referendumit për pavarësi. Në anën tjetër Spanja ngec në akomodimin dhe zgjerimin e kërkesave për më shumë autonomi mu për shkak të vështirësive të ndryshimeve kushtetuese. Disa herë qeveritë në Madrid dhe ato në Katalonjë dhe Baski janë marrë vesh për zgjerim të autonomive të këtyre të fundit por marrëveshjet kanë shkuar o në Gjykatën Supreme o në atë Kushtetuese, duke u shpallur si jo ligjore dhe jo kushtetuese. Andaj një fleksibilitet politik nevojitet që të tejkalohen zgjidhjet kushtetuese ose të hartohet një kushtetutë e re ku Baskia dhe Katalonja do të kishin një pozitë tjetër prej asaj që kanë sot.
7. Ndjekja e rrugës së shtruar në vendimin e famshëm e Gjykatës Supreme të Kanadasë për Kuebekun do të ishte rruga e duhur, sidomos për rastin e Katalonjës dhe Baskisë. Ndarja nuk duhet të jetë e njëanshme, por njëkohësisht siç e thotë vendimi shteti duhet ta ketë parasysh vullnetin e një rajoni për pavarësi. Andaj rruga e negociimit politik është e domosdoshme pa ngecur në kleçkat juridike dhe kushtetuese. Edhe në rastin e Kosovës ngurtësia dhe refuzimi për ta ngritur atë në shkallën e republikës brenda federatës jugosllave ka shtruar rrugën e konfliktit. Konflikti mori zjarr pas vitit 1981, e sidomos kur u realizuan përpjekjet e Serbisë për zvogëlimin autonomisë në vitin 1989.
8. Me gjithë ngjashmëritë, një dallim themelor qëndron në mes të Britanisë së Madhe dhe Spanjës në njërën anë dhe Serbisë/Jugosllavisë në anën tjetër. Me të gjitha të metat dhe defektet dy shtetet e para konsiderohen demokratike, përderisa shteti serb/jugosllav prej pushtimit të Kosovës e deri në çlirimin e saj nuk mund të thuhet se i ka përmbushur kriteret e të qenët një shtet demokratik. Në anën tjetër vetë modeli më fleksibil i zgjidhjes së problemeve kombëtare në Britaninë e Madhe dëshmon për një demokraci më të konsoliduar sesa demokracia e brishtë në Spanjë. Modeli i tri

valëve të demokratizimit të Huntington përputhet mirë me reagimin e tri shteteve që po trajtojmë, ndaj kërkesave për vetëvendosje. Nëse Britania e Madhe që ka treguar fleksibilitetin më të madhe në trajtimin e problemeve kombëtare i takon valës së parë të demokratizimit, Spanja e prek pa vala e parë, për t'u zhytur në diktaturën e Frankos dhe të kthehet në demokraci tek në fillimet e valës së tretë të demokratizimit në fundin e viteve 1970'. Në këtë drejtim, Serbia në mesin e viteve 1990' ende nuk prekej nga vala e tretë e demokracisë.

9. Raportin në mes të represionit shtetëror dhe rezistencës që buron nga kërkesa për vetëvendosje do ta quajmë *spiralja e konfliktit*, ndërsa raportin në mes të kërkesave për vetëvendosje dhe reagimit të shtetit do ta quajmë *cikli politik*. Sigurisht që këto dy procese kanë korrelacion në mes vete por janë ndarë për të bërë më të qartë edhe dinamikën e konfliktit të armatosur e edhe atë të kombinuar me konflikt politik. Në Kosovë në planin e konfliktit kishim spiralen *pushtim – rezistencë – represion – rezistencë-represion ekstrem që kulmoi me rezistencën e armatosur që e ndaloj zhvillimin e mëtejme të spirales së dhunës*. Në planin politik ky konflikt është një cikël *pushtim-kërkesë për vetëvendosje-represion-rezistencë-akomodim (autonomi)-kërkesë për vetëvendosje-represion-abrogim autonomie-rezistencë paqësore-rezistencë e armatosur-reagim ekstrem shtetëror-luftë e hapur-intervenim ndërkombëtar-pavarësi*. Edhe këtu kemi një përfundim të ciklit politik në raport me Serbinë përmes pavarësisë së Kosovës.
10. Në rastin skocez ta zëmë cikli politik është shumë më i shkurtër dhe do të mund të trajtohej si *bashkim (union)-bashkëqeverisje-kërkesë për autonomi-akomodim-kërkesë për pavarësi-akomodim-kërkesë për një referendum të dytë për pavarësi*. Sidoqoftë cikli këtu nuk ka përfunduar përderisa ka gjasa të ketë edhe një referendum shtesë për pavarësi në periudhën post-Brexit.
11. Në kontekstin e Irlandës së Veriut e kemi edhe *spiralen e konfliktit* të cilës i ka ardhur fundi. Kjo siprale i ka pasur këto faza: *pushtim-rezistencë e armatosur-represion (me elemente sektare shtetërore)-rezistencë paqësore-rezistencë e armatosur-represion (me elemente sektare dhe shtetërore)-marrëveshje paqësore*. Në planin politik cikli nënkupton: *pushtim-kolonizim-rezistencë-kërkesë për vetëvendosje-ndarje-represion-mohim i të drejtave të barabarta-rezistencë-kërkesë për vetëvendosje dhe bashkim-dhunë sektare-represion-përpyetje për paqe-dialog-akomodim përmes bashkëqeverisjes dhe ndarjes së pushtetit (MPM)*. Cikli politik nuk duket se ka përfunduar dhe të gjitha gjasat janë që në periudhën post-Brexit të përfundojë me bashkimin e Irlandës.
12. Edhe në rastin katalonas e kemi vetëm ciklin politik deri më tani i cili ka shkuar pak a shumë në këtë vijë *bashkim (union)-vetëqeverisje-heqje e autonomisë-kërkesa për autonomi-vendosje e autonomisë-abrogim i autonomisë/represion-rezistencë paqësore-autonomi-kërkesë për autonomi më të madhe-mohim-kërkesë për pavarësi*.

mohim-rezistencë ('konfrontim paqësor')-përpyqje për dialog. Këtu po ashtu cikli politik nuk ka përfunduar sepse kemi dy palë me qëndrime të kundërta për çështjen e pavarësisë së Katalonjës. Vetëm në shekullin 20, katër herë është vendosur autonomia katalonase dhe tri herë është suprimuar.

13. Në Baski e kemi edhe spiralen e konfliktit të armatosur e cila ka shkuar në këto faza: *heqje e autonomisë-rezistencë-rezistencë e armatosur-represion-ndalim i rezistencës së armatosur-dialog politik*. Përfundimi i spirales së dhunës është evident, por cikli politik nuk ka përfunduar. Në planin politik cikli ka filluar me *bashkim me marrëveshje-autonomi-vetëqeverisje-abrogim i autonomisë/represion-rezistencë-rezistencë e armatosur-kërkesë për vetëvendosje-represion-autonomi-kërkesë për më shumë autonomi dhe pavarësi-mohim-rezistencë e armatosur-represion-ndalje e rezistencës së armatosur-kërkesa për të drejtën për të vendosur (më shumë autonomi/vetëvendosje)- mohim-dialog politik për më shumë autonomi*. Fundi i ciklit politik është peng i qasjeve të ndryshme në mes të Madridit zyrtar dhe autoriteteve të KAB-it mbi të drejtën për të vendosur të popullit bask. Për dallim prej autonomisë katalonase, ajo baske në shekullin 20, dy herë është vendosur dhe një herë është suprimuar.
14. Duke i pasur parasysh këto dinamika mund të thuhet se shtetet në Evropë dhe kudo në botë, në mënyrë që të ruajnë stabilitetin e brendshëm dhe paqen, duhet të jenë të kujdesshme në mënyrën sesi reagojnë ndaj kërkesave për vetëvendosje të popujve që jetojnë brenda kufijve të tyre. Procesi politik, i cili mund të çojë deri në fuqizim të vetëvendosjes së brendshme, apo në raste të caktuara edhe asaj të jashtme, është alternativë më e mirë se sa reagimi me masa ndëshkuese politike, policore apo ushtarake. Siç ka treguar historia e deritanishme, kur ofrohet referendumi si zgjidhje, jo vetëm që i iket konfliktit, por në shumë raste në referendum nuk fitojnë opsionet për pavarësi (siç ishte rasti në Skoci, apo edhe në Kanada në dy raste). Por në fund të fundit, është shumë më i leverdishëm një ndarje paqësore sesa një konflikt i vazhdueshëm i cili prapë do të çojë në pavarësi siç është rasti i Kosovës.
15. Subjektet politike dhe ushtarake të pesë rasteve që po trajtohen kanë luajtur rol kyç në proceset politike e po ashtu edhe në konfliktet armatosura që kanë ndodhur në ato vende. Në Katalonjë dhe në Skoci subjektet politike kryesisht përmes metodave politike dhe paqësore kanë bërë përpjekje të zgjidhin konfliktet politike me qeveritë qendrore dhe të realizojnë vetëqeverisjen deri në vetëvendosje e shkëputje. Dallimi në mes të subjekteve kryesore politike në këto dy vende, e posaçërisht në Katalonjë kryesisht ka qenë i natyrës së realizimit të shkallës së vetëvendosjes. Një pjesë e subjekteve kanë qenë për autonomi e të tjerat për pavarësi. Me kohën dhe në varësi të kontekstit politik shpesh këto dallime janë shlyer. Skocia fillimisht ka pasur një subjekt që ka qenë për pavarësinë, përderisa partitë e tjera të lidhura me qendrën ose kanë qenë pro një niveli të autonomisë ose për një centralizëm të unionit. Në anën tjetër në rastin e Irlandës së Veriut, Baskisë dhe Kosovës, skena politike ka qenë e

përcjellë edhe me organizma politiko-ushtarak, të cilat i kanë dhënë konflikteve edhe karakterin e konfliktit të armatosur në rastin bask e irlandezoverior apo të luftës së armatosur e kryengritjes së përgjithshme në rastin e Kosovës. Në këto vende skena politike ka qenë e ndarë në dy krah. Në krahun paqësor e që me mjete paqësore e institucionale kanë bërë përpjekje për realizimin e qëllimeve politike dhe në anën tjetër në krahun e politikës së luftës së armatosur, të cilat kanë bërë përpjekje që të realizojnë objektivat politike edhe përmes mjeteve të luftës së armatosur.

16. Asnjëherë nuk është një punë e lehtë që të krahasohen proceset shoqërore me njëra tjetrën e aq më pak kur ato janë të mbarsura me konflikte politike e me ato të armatosura. Sidoqoftë çështjet të cilat janë shqyrtuar sado të veçanta që janë, në korniza të gjera ndonjëherë kanë ngjashmëri me njëra tjetrën ashtu siç kanë edhe dallime. Nga analiza e bërë del se dinamika dhe intensiteti i konfliktit historikisht në Baski, Irlandën e Veriut dhe Kosovë ka qenë më e madhe sesa në Katalonjë dhe Skoci. E në mesin e tri të parave, ndonëse fillimisht dinamika dhe intensiteti i konfliktit ka qenë më i madh në Irlandën e Veriut dhe Baski, konflikti në Kosovë gjatë viteve 1997-1999 intensifikohet aq shumë sa përfundon me kryengritje të armatosur dhe intervenimin e parë ushtarak të madh ndërkombëtar në Evropë pas LDB-së nën siglën e NATO-s. Në anën tjetër kohëve të fundit, në Katalonjën e njohur për kompromise politike me qendrën, është intensifikuar konflikti politik.
17. Përveç Skocisë, të gjitha rastet tjera janë edhe raste të kombeve të ndara. Përderisa skocezët, baskët dhe katalonasit mund të konsiderohen edhe si kombe pa shtet (stateless nations), shqiptarët dhe irlandezët janë kombe të cilat kanë shtetet e tyre. Feja tek të pesë rastet ka luajtur rol të ndryshëm, por konflikti në Irlandën e Veriut është i vetmi i cili ka edhe karakter fetar. Tek skocezët, së bashku me arsimin dhe ligjet, autonomia e Kirkut (kishës), ka qenë pjesë qenësore e ruajtjes së identitetit të tyre kombëtar. Gjuha në anën tjetër është shtyllë thelbësore e identitetit bask, katalonas dhe shqiptar, por nuk e luan të njëjtin rol identitar edhe tek skocezët dhe irlandezët. Sigurisht që në të gjitha çështjet që po trajtohen ka pasur tensione ndëretnike, por i vetmi konflikt që mund të trajtohet si një konflikt edhe me premisa ndëretnike është ai i Irlandës së Veriut.
18. Zhvillimi ekonomik ka qenë i ndryshëm në të pesë rastet por rezultatet i ka pasur pak a shumë të njëjta së paku në rastin bask, katalonas, irlandoverior dhe atë shqiptar të Kosovës. Dy të parat për shkak të zhvillimit më të madh ekonomik sesa pjesët e tjera të Spanjës kanë ruajtur edhe identitetin kombëtar, përderisa shfrytëzimi dhe diskriminimi ekonomik që i është bërë Irlandës së Veriut dhe Kosovës ka bërë që ta forcojë rezistencën ndaj pushteteve qendrore dhe ta fuqizojë identitetin kombëtar irlandez dhe atë shqiptar. Në rastin skocez nuk është vërejtur shfrytëzim i ekonomisë skoceze e as diskriminim përderisa zhvillimi ekonomik i Skocisë nuk ka dalluar shumë nga pjesët e tjera të Britanisë së Madhe.

19. Natyra e konflikteve, përkundër tërë petkut fetar, etnik, kulturor, etj., ka qenë dhe është kryesisht politike dhe në funksion të kontrollit të territorit. Në disa nga rastet e trajtuara ky konflikt ka marrë edhe karakter të armatosur. Në rastin e Skocisë konflikti ka qenë gjithnjë brenda kornizave të debateve politike me pjesëmarrjen e partive politike, shoqërisë civile, biznesit, akademisë, kishës etj., përderisa në Katalonjë ndonëse konflikti asnjëherë nuk ka marrë karakter të armatosur, kohëve të fundit ka dal nga suazat e konfliktit politik vetëm brenda institucional. Tani në përpjekjet për pavarësi lëvizja politike katalonase po përdor edhe mjete paqësore jo institucionale por shpesh herë edhe kur i përdor metodat institucionale ato i përdor jashtë kornizave të ligjeve spanjolle. Në rastin bask, irlandezoverior dhe atë të Kosovës, konflikti politik në periudha të caktuara ka pas edhe karakterin e luftës së armatosur. Kosova ta zëmë është çliruar si produkt i luftës së armatosur, ndërsa karakteri i armatosur i lëvizjes politike baske dhe irlandezëve nacionalistë në periudha të caktuara ka qenë njëri ndër faktorët e fuqizimit të autonomisë së KAB-it në njërën anë, apo marrëveshjen e paqes në Irlandën Veriore në anën tjetër, që i ka hapur dyert bashkëqeverisjes në mes të komuniteteve por edhe bashkimit me Republikën e Irlandës nëse për këtë ka vullnet politik.
20. UÇK-ja ndonëse ka filluar si një organizatë e vogël politiko-ushtarake është shndërruar në një ushtri të vërtetë popullore dhe lufta e saj në kryengritje të përgjithshme. IRA në fazën e parë të viteve 1968-1972 ishte një ushtri e vërtetë kryengritëse, për të kaluar më pas në një organizatë të fshehtë e të vogël politiko-ushtarake, e cila ndonëse synonte të kishte karakter çlirimtar, kishte realizuar edhe aksione tipike terroriste. ETA asnjëherë nuk arriti të bëhej një organizatë masive, ndonëse përkrahja për të në vitet 1970' ishte e madhe, dhe ndonëse edhe ajo kishte karakter çlirimtar, aksionet e saj shkuan duke i ngjarë çdo herë e më shumë aksioneve terroriste duke qenë jo selektive, veprime që e dëmtuan imazhin e saj jo vetëm në opinionin botëror, spanjoll por edhe në atë bask.
21. Ndërhyrja ndërkombëtare, sidomos ajo amerikane dhe evropiane, ka qenë më e madhja në rastin e Kosovës dhe Irlandës së Veriut. Përderisa në rastin e Kosovës ndërhyrja ka qenë permanente prej ndërhyrjes ushtarake e deri në shpalljen e pavarësisë por edhe të konsolidimit të saj, ndërhyrja amerikane në arritjen e marrëveshjes së paqes në Irlandën e Veriut ka qenë qenësore ashtu siç projekti evropian ka qenë atraktiv e në funksion të heqjes së kufijve brenda ishullit irlandez. Ndërhyrja ndërkombëtare, sidomos si aktor në arritjen e paqes apo në arritjen e ndonjë zgjidhjeje politike ka qenë dhe vazhdon të jetë minimale në rastin e Katalonjës, Baskisë, por edhe të Skocisë.
22. Nga trajtimi i katër strategjive dhe modeleve për zgjidhjen e problemeve kombëtare të cilat janë shqyrtuar në këtë punim, demokracisë etnike, ndarjes, demokracisë konsocionaliste dhe demokracisë liberale, modeli më i përdorur është ai demokracisë konsocionaliste. Sigurisht jo në të gjitha rastet janë përdorur të gjitha elementet e

- kësaj demokracie, por në shumicën e tyre është përdorur një ndër elementet. Sa i përket përdorimit të demokracisë konsocionaliste, Irlanda e Veriut është vendi, ku me Marrëveshjen e Paqes së Mirë, janë përdorur të gjitha elementet e saj, madje siç është shpjeguar janë përdorur edhe elemente shtesë, përfshirë krijimin e kushteve për zbatimin e të drejtës për vetëvendosje. Në rastin e Katalonjës, KAB-it dhe Skocisë, autonomia territoriale është elementi i vetëm i demokracisë konsocionale i cili është zbatuar. Ndonëse Kosova e pas luftës nuk ka qenë trajtim i këtij hulumtimi, duhet theksuar se aranzhmanet konsocionaliste janë bërë pjesë edhe të Kushtetutës së Kosovës.
23. Deri më tani ndarja që ka përfunduar me pavarësi është zbatuar vetëm në Kosovë. Sidoqoftë kjo nuk do të thotë se ky model nuk do të zbatohet edhe në rastet e tjera. Deri më tani më së afërti realizimit të saj ka qenë Skocia. Por si vullnet politik në atë rrugë janë duke ecur edhe Katalonja dhe KAB-i, përderisa për Irlandën e Veriut, ndarja nga Mbretëria e Bashkuar do të nënkuptonte bashkimin me Republikën e Irlandës. Përderisa Katalonja dhe KAB-i kanë para procese të komplikuar politike e juridiko-kushtetuese, Irlanda e Veriut, në rast të vullnetit politik mund ta realizojë vetëvendosjen e jashtme.
 24. Demokracia liberale ndonëse nuk është përdorur si model kryesor në zbutjen apo zgjidhjen e konflikteve në rastet e shqyrtuara, shtetet që kemi trajtuar si Spanja dhe Mbretëria e Bashkuar, por edhe Kosova e pas pavarësisë, si dhe vetë rajonet autonome të Katalonjës, KAB-it por edhe Skocia, funksionojnë sipas modelit të demokracisë liberale. Në këtë drejtim, e për dallim nga Spanja dhe Mbretëria e Bashkuar në periudhën e konfliktit në mes të shqiptarëve dhe Jugosllavisë/Serbisë, këto dy të fundit nuk kanë qenë demokraci liberale, përkundrazi. Në fundin e saj në Kosovë, Serbia funksiononte në raport me të dhe shqiptarët bazuar në parime të aparteidit.
 25. Demokracia etnike, ndonëse e përdorur në Irlandën e Veriut gjatë periudhës 1921-1972, si dhe disa elemente të saj të përdorura nga Serbia në Kosovë në vitet 1989-1999, sot nuk është një model prezent në Evropë. Aq më pak përdoret për të zgjidhur tensionet kombëtare dhe kërkesat për vetëvendosje të popujve të ndryshëm. Rrjedhimisht nuk gjenden elemente të saj sot në pesë rastet studimore që janë trajtuar në këtë hulumtim.
 26. Këto modele nuk mund t'i shohim në mënyrë të ngurtë. Përdorimi i tyre është dinamik dhe mund të ndryshojë me kohën. Përveç demokracisë etnike, modelet e tjera mund të kombinohen në varësi të rrethanave. Dhe kombinimi i tyre, e fleksibiliteti për ta përdorur modelin e duhur në një moment të dhënë, mund të jetë rruga për të shtensionuar raportet dhe për të akomoduar kërkesat e popujve për vetëqeverisje e vetëvendosje. Kombinimi i demokracisë konsocionaliste me mundësinë e ndarjes

përmes negocimit janë modelet e rekomandueshme për të trajtuar kërkesat për vetëvendosje.

27. Procesi i integrimi evropiane, përkatësisht konteksti evropian ka pasur një ndikim të ndryshëm tek të pesë çështjet që janë trajtuar. Por është lehtë e deshifrueshme se të gjitha çështjet e trajtuara, pa marrë parasysh nivelin e ndërhyrjes evropiane, përkatësisht të institucioneve të BE-së, jashtë kontekstit evropian do të ishte vështirë që konfliktet që ato kanë prodhuar të zbuteshin apo edhe të ndaleshin krejtësisht. Nëse ka një të arritur për të cilën BE-ja mund të krenohet, është se përmes ofertës për integrimet evropiane, gradualisht në fund të shekullit 20-të dhe fillim të atij 21 ka arritur të krijojë një hapësirë evropiane ku mbretëron paqja e qëndrueshme, përkundër fërkimeve që mund të ketë edhe në nivelin e marrëdhënieve ndërshtetërore dhe atyre ndëretnike.
28. Në konfliktin e Irlandës së Veriut, ndërhyrja e BE-së ka qenë më dinamike, sidomos me ofrimin e kontekstit evropian për gjetjen e zgjidhjeve të komplikuar të sovranitetit mbi Irlandën e Veriut si dhe ndihmat ekonomike më pas. Në anën tjetër në rastin e Skocisë, konteksti evropian ka fituar terren pas vendimit të Britanisë së Madhe për ta lëshuar BE-në. Gjithashtu sado që ndërhyrja evropiane në konfliktin bask ishte minimale, dhe e tillë është në edhe rastin e konfliktit politik në Katalonjë kohëve të fundit, pranimi i Spanjës në familjen evropiane pas rënies së Frankos dhe jeta e saj brenda kësaj familjeje, ka bërë që ndikimi indirekt i kontekstit evropian të luaj rol në një katalizator zbutës të konflikteve qoftë të armatosura, qoftë politike. Në rastin e Kosovës, por edhe të Ballkanit Perëndimor në kontekstin e luftërave të përgjakshme të viteve 1990', roli i BE-së është ai i një magneti tërheqës, që relativizon kufijtë, sovranitetin si dhe ofron mundësitë për një jetë më të mirë përmes stimulimit të zhvillimit ekonomik dhe një paqeje të qëndrueshme. Jo vetëm ndalja e luftës me Serbinë por edhe mirëmbajtja e paqes si dhe dialogu për arritjen e një marrëveshjeje finale në mes të Kosovës dhe Serbisë, duket iluzion jashtë kontekstit evropian dhe shpresës për perspektivën evropiane qoftë të Kosovës, qoftë të Serbisë.
29. Se BE-ja ka ofruar një platformë mbi të cilën është ndërtuar procesi i paqes në Irlandën e Veriut dëshmon edhe frika që ka mbizotëruar për një kohë të gjatë në fazat e para të Brexit-it (deri në arritjen e marrëveshjes për të mos pasur kufi fizik brenda ishullit të gjelbër) se çfarë mund të ndodhë me marrëveshjen e paqes pas daljes së Britanisë së Madhe nga BE-ja. Po ashtu, vetë ky proces, po rikthen në lojën politike një përplasje tjetër në mes të Edinburgut dhe Londrës, sepse ky i pari po kërkon një referendum tjetër për pavarësinë e Skocisë, duke u thirrur në faktin se skocezëve iu imponua dalja nga BE-ja pa vullnetin e tyre. Sidoqoftë e përbashkëta e të gjitha këtyre çështjeve është se të arriturat e paqes dhe të demokracisë kanë qenë aq të mëdha, sa edhe kur ka konfrontim politik, si në rastin e Katalonjës, me gjithë tensionet ai mbetet në nivelin e 'konfrontimit paqësor'.

Bibliografia

Libra dhe artikuj

1. Abdullahu, F. (1998). *Dimensionet e Identitetit Qytetërues: Kultura, Feja, Politika*. Prishtinë. Rilindja.
2. Abdullahu, R. (2002). *Djathtizmi dhe Demokracia në Proces*. Prishtinë.
3. Abdullahu, R. (2011). *Për Bashkim: Jeta, Burgu, Prishtina ime*. Prishtinë.
4. Adams, G. (2001). *An Irish Journal*. Brandon.
5. Agani, F. (1990'). Memorandumi i Akademisë serbe dhe çështja shqiptare. Në F.Agani, *Demokracia, Kombi, Vetëvendosja: Vepra 3* (f.259-287). Dukagjini.
6. Agani, F. (1993). Kombi, pakica kombëtare dhe vetëvendosja. Në F.Agani (2002), *Demokracia, Kombi, Vetëvendosja: Vepra 3* (f.7-38). Dukagjini.
7. Agani, F. (1994). Rreth zgjidhjes së mundshme paqësore të krizës së Kosovës. Në F.Agani (2002), *Demokracia, Kombi, Vetëvendosja: Vepra 3* (f.87-98). Dukagjini.
8. Agani, F. (2002). *Partitë dhe grupet politike në Shqipëri 1939-1945: vepra 4*. Dukagjini.
9. Anamali, S., Biçoku, K., Duka, F., Islami, S., Korkuti, M., Naçi, S., Prendi, F., Puaha, S., & Xhufi, P. (2002). *Historia e Popullit Shqiptar: Vëllimi i I-rë*. Akademia e Shkencave të Shqipërisë; Botimet Toena.
10. Anzulović, B. (2017). *Serbia Hyjnore: Nga miti te gjenocidi (përkthyer nga Fitim Salihu)*. Koha. (Libri në original është botuar në vitin 1999).
11. Aramburu, F. (2019). *Atdheu* (përkthyer nga Bashkim Shehu). Fjala Publishing (Libri në origjinal është botuar në vitin 2016).
12. Arifi, D. & Nuhiu, F. (2018). Kosovo Political Party Attitudes towards European Integration. *European Journal of Social Science Education and Research*, 5(1), 142-149.
13. Arifi, F. & Asllani, A. (2018). Lugina e Preshevës – Pjesë e pandarë e veprimtarisë atdhetare. Në LPK në vitet 1982-1984 dhe heronjtë e saj (Vëllimi i 2-të): *Materiale nga Simpoziumi Shkencor mbajtur në Shkup, më 25 janar 2018* (f.255-267). Shoqëria “Lëvizja”.
14. Arzo, X. (2018). Autonomy and self-determination in Spain: a constitutional law perspective. Në P. Hilpold (Ed.), *Autonomy and Self-determination: Between Legal Assertion and Utopian Aspirations* (f.247-282). Edward Elgar Publishing.
15. Astor, A. (2020). Religion and Counter-State Nationalism in Catalonia. *Social Compass*, 67 (2), 159-176.
16. Astrain, N. L. (1997). *The Basque: Their Struggle for Independence*. Welsh Academic Press.
17. Auerswald, D. (2000). Military threats and observer mission. Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents*, Hague (f.247-249). Kluwer Law International.
18. Baku, P. (2003). *Fjalor Enciklopedik*. Bacchus.

19. Balcells, A. (1996). *Catalan Nationalism: Past and Present* (G. J. Walker, Ed.). Palgrave.
20. Balfour, S. (18 tetor, 2017). A Brief History of Catalan Nationalism: The Roots of the Current Crisis. *Foreign Affairs*.
<https://www.foreignaffairs.com/articles/spain/2017-10-18/brief-history-catalan-nationalism>.
21. Barry, F. (2014). Diversifying external linkages: the exercise of Irish economic sovereignty in long-term perspective. *Oxford Review of Economic Policy*, 30 (2), 208-222.
22. Bashota, N. (2000). Proceset Integruese në Botë dhe Dezintegrimi i Kombit Shqiptar në Hapësirën Ballkanikes. Në Unioni i Ekonomistëve Shqiptarë (Ed.), *Zhvillimi Ekonomiko-Shoqëror i Trojeve Shqiptare dhe Integrimi i tyre Rajonal dhe Botëror* (f.55-83) (referate e kumtesa nga Konferenca e parë shkencore mbarëshqiptare e mbajtur në Tiranë, më 25 e 26 nëntor 1999). Tiranë, Prishtinë dhe Shkup.
23. Beckett, J.C. (2008). *The Making of Modern Ireland 1603-1923*. Faber and Faber.
24. Bell, D. N. F. (2014). Scotland and small country independence: the assessment. *Oxford Review of Economic Policy*, 30 (2), 189-207.
25. Bentley, R., Dobson, A., Grant, M., & Roberts, D. (2000). *British Politics in Focus*. Causeway Press.
26. Biden, J. (2000). Forward. Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.xiii-xviii). Kluwer Law International.
27. Bjelica, S. (2016). 'Plava knjiga' i njena recepcija 1977 godine. *Tokovi Istorije*, nr.2.
https://www.researchgate.net/publication/325887301_'Plava_knjiga'_i_njena_percepcija_1977_godine.
28. Bonney, N. (2013). Religion and the Scottish Independence Referendum. *The Political Quarterly*, 84 (4), 478-485.
29. Borsuk, I. (2016). From War to Peace: Northern Ireland Conflict and Peace Process. *International Relations*, 13 (50), 41-57.
30. Bosque, M. M. (2018). Scotland and Catalonia in Twenty-First Century European Union: The Parallels and Differences. *The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs*, 107 (1), 89-91.
31. Bothen, A. (2014). An Analysis of the Basque Independence Movement and the Political Position of the Basque Country Within the Spanish State (Honors theses, University of Maine). *Honors College* 152.
<https://digitalcommons.library.umaine.edu/honors/152>
32. Bourne, A. K. (2003). European Integration and Conflict Resolution in the Basque Country, Northern Ireland and Cyprus. *Perspectives on European Politics and Society*, 4 (3), 391-415.
33. Bourne, A. K. (2014). Europeanization and Secession: The Cases of Catalonia and Scotland. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 13 (3), 94-120.
34. Boylon, B. M. (2015). In pursuit of independence: the political economy of Catalonia's secessionist movement. *Nation and Nationalism*, 21 (4), 761-785.

35. Bracewell, W. (2000). Rape in Kosovo: masculinity and Serbian nationalism. *Nations and Nationalism*, 6 (4), 563-590.
36. Braha, M. (2018). *Goli Otoku: Histori e trishtë e një krimi shtetëror jugosllav (të burgosurit politik shqiptarë në Goli Otok 1949-1961)*. Shoqata e të Burgosurve Politikë e Kosovës.
37. Brestovci, S. (1983). *Marrëdhëniet Shqiptare-Serbo-Malazeze (1830-1878)*. Instituti Albanologjik i Prishtinës.
38. Brown, M. & Boardman, S. (2005). Survival and Revival: Late Medieval Scotland. Në J. Wormald (Ed.), *Scotland: A history* (f.69-92). Oxford University Press.
39. Brownlie, I. (1999). *Principles of Public International Law* (botimi i 5-të). Oxford University Press., 1999.
40. Buchanan, A. (2005). *Justice, Legitimacy, and Self-Determination: Moral Foundations for International Law*. Oxford University Press.
41. Buda, A., Frashëri, K., Myzyri, H., Pollo, S., Prifti K., Shpuza, G., & Thëngjilli, P. (2002). *Historia e Popullit Shqiptar: Vëllimi i II-të*. Akademia e Shkencave të Shqipërisë; Botimet Toena.
42. Burchardt, M. (2016). Recalling modernity: how nationalist memories shape religious diversity in Quebec and Catalonia. *Nations and Nationalism*, 23 (3), 599-619.
43. Burke, E. (2017). *Ulster's fight, Ulster's rights?: Brexit, Northern Ireland and the threat to British-Irish relations*. Center for European Reform.
44. Byrne, S. & Carter, N. (1996). Social Cubism: Six Social Forces of Ethnoterritorial Politics in Northern Ireland and Quebec. *Peace and Conflict Studies*, 3 (2), Article 5. DOI: 10.46743/1082-7307/1996.1176
45. Cana, Z. (2001). *Apeli 215 i intelektualëve shqiptarë*. Rilindja.
46. Caplan, R. & Vermeer, Z. (2018). The European Union and Unilateral Secession: The Case of Catalonia. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 73 (4), 747-769.
47. Cassese, A. (1995). *Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal*. Cambridge University Press.
48. Castells, A. (2014). Catalonia and Spain: Political and Fiscal Conflict. *Pole Sud*, 40 (1), 59-80.
49. Cetrà, D. & Harvey, M. (2018). Explaining accommodation and resistance to demands for independence referendums in the UK and Spain. *Nation and Nationalism*, 25 (4), 1-23.
50. Chandler, D. (2001). The road to military humanitarianism: How the human rights NGOs shaped a new humanitarian agenda. *Human Rights Quarterly*, 23 (3), 678-700.
51. Charney, J. I. (1999). Anticipatory Humanitarian Intervention in Kosovo. *American Journal of International Law*, 93 (4), 834-841.
52. Clark, Ch. (2013). *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. Penguin.
53. Coakley, J. (2007). National identity in Northern Ireland: stability or change? *Nations and Nationalism* 13 (4), 573-597.
54. Comissió d'Economia Catalana (2014), The Economy of Catalonia: Questions and answers on the economic impact of independence. <https://www.coleconomistes.cat/pdf/the.economy.of.catalonia.pdf>

55. Connor, W. (1978). A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a... *Ethnic and Racial Studies*, 1 (4), 377-400.
56. Coogan, T. P. (2000). *The IRA* (botimi i 5-të). Harpercollins Pub Ltd.
57. Coogan, T. P. (2002). *Wherever Green is Worn: The Story of the Irish Diaspora* (botimi i 2-të). Arrow Books
58. Corner, M. (2014). *The European Union: An Introduction*. I.B. Tauris.
59. Costa, J. (2003). Catalan linguistic policy: liberal or illiberal? *Nations and Nationalism*, 9 (3), 413-432.
60. Crawford, J. (1994). Democracy and International Law. *British Yearbook of International Law*, 64 (1), 113-133.
61. Crawford, J. (1998). State Practice and International Law in Relation to Secession. *British Yearbook of International Law*, 69 (1), 85-117.
62. Crawford, J. (2007). *The Creation of States in International Law* (botimi i 2-të) Oxford University Press.
63. Cuenca, I. S. (2007). The Dynamics of Nationalist Terrorism: ETA and the IRA. *Terrorism and Political Violence*, 19 (3), 289-306.
64. Çabej, E. (1962/2017). *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe: Pjesa e parë*. Botime Çabej
65. Darby, J. (1995). Conflict in Northern Ireland: A Background Essay. Në S. Dunn (Ed.), *Facets of the Conflict in Northern Ireland* (f.15-26). Palgrave Macmillan.
66. Darby, J. (1997). *Scorpions in a Bottle: Conflicting Cultures in Northern Ireland*. Minority Rights Group.
67. Daskalovski, Ž (2003). Claims to Kosovo: Nationalism and Self-Determination. Në F. Bieber & Ž. Daskalovski (Eds.), *Understanding the War in Kosovo* (f.11-27). Frank Cass.
68. Dauti, D. (2001). *Reflektime Shqiptaro-Britanike*. KIEAI.
69. Dehari, A. (2018). *Ali Aliu: Ringjallja e Prometeut*. Shoqata e të Burgosurve Politikë të Kosovës.
70. Dowling, A. (2012). For Christ and Catalonia: Catholic Catalanism and Nationalist Revival in Late Francoism. *Journal of Contemporary History*, 47 (3), 594-610.
71. Doyle, J. & Connolly. E. (2017). *Brexit and the Future of Northern Ireland* [Working paper nr.1]. DCU, BREXIT Research and Policy Institute. <https://dcubrexitinstitute.eu/wp-content/uploads/2017/06/WP-2017-1-Doyle-Connolly-1.pdf>
72. Doyle, J. (2018). Reflecting on the Northern Ireland Conflict and Peace Process: 20 years since the Good Friday Agreement. *Irish Studies in International Affairs*. <https://doi.org/10.3318/irisstudinteaffa.2018.0001>
73. Duclas, N. (2015). The Strange Case of the Scottish Independence Referendum. Some Elements of Comparison between the Scottish and Catalan Cases. *Reveu Française de Civilisation Britannique/French Journal of British Studies*, XX (2), 1-14.
74. Dugard, J. & Raić, D. (2006). The role of recognition in the law and practice of secession. Në M.G.Kohen (Ed.), *Secession: International Law Perspectives*, (f.94-137). Cambridge University Press.

75. Durham, E. (2009). *Brenga e Ballkanit* (përktheu Haris Thanasi). Argeta LMG. (Në origjinal për herë të parë është botuar në vitin 1905).
76. Engels, F. (1845). Nga “Gjendja e Klasës Punëtore në Angli”. Në K. Marks & F. Engels (1980), *Mbi Çështjen Irlandeze* (f.141-146). Shtëpia botuese “8 Nëntori”.
77. Engels, F. (1870). Nga fragmentet për veprën “Historinë e Irlandës”. Në K. Marks & F. Engels (1980), *Mbi Çështjen Irlandeze* (f.12-13). Shtëpia botuese “8 Nëntori”.
78. Espinoza, J. F. E. (2017). *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of a Globalized World: Kosovo v. Crimea*. Springer.
79. Fazliu, B. (1997a). Politikë e destinuar të dështojë. Në B. Fazliu – Gzimi (2000), *Kundër mistifikimit për të vërtetën*, (f.104-111). Çlirimi.
80. Fazliu, B. (1997b). Kriza e pacifizmit i ka rrënjët në pamundësinë objektive të tij për ta zgjidhur çështjen kombëtare. Në B. Fazliu – Gzimi (2000), *Kundër mistifikimit për të vërtetën* (f.114-156). Çlirimi.
81. Fazliu, B. (1997c). Mbi situatën politike. Në B. Fazliu – Gzimi (2000), *Kundër mistifikimit për të vërtetën* (f.135-122). Çlirimi.
82. Fazliu, B. (1997d). Çka synojnë iniciativat amerikano-gjermane dhe francezo-gjermane? Në B. Fazliu – Gzimi (2000), *Kundër mistifikimit për të vërtetën* (f.163-168). Çlirimi.
83. Feraj, H. (2006). *Skicë e mendimit politik shqiptar*. Pegi.
84. Fevziu, B. & Haxhiu, B. (2020). *Lufta e Kosovës dhe Hashim Thaçi*. UET Press.
85. Filibi, I. (12-15 shtator, 2007). *The influence of the European integration in the Basque conflict: sharing sovereignty as a post-national solution?* [paper]. ECPR, Torino.
<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.408.8877&rep=rep1&type=pdf>
86. Fischer, B. (2014). Albanian nationalism and Albanian independence. Në B. Reka & B. Fischer (Eds.), *The London Conference of Ambassadors and Geopolitical changes in Balkans*, *SEEU Review*, 10 (1), (special edition), 25-38.
87. Fitzduff, M. & O’Hagan. L. (2009). The Northern Ireland Troubles (background paper). *INCORE*. <https://cain.ulster.ac.uk/othelem/incorepaper09.htm>.
88. Fondi për të Drejtën Humanitare & Fondi për të Drejtën Humanitare i Kosovës (2015). *Libri i Kujtimeve të Kosovës 1998-2000*.
http://www.liberkujtimiikosoves.org/?page_id=31&lang=zh.
89. Forsyth, K. (2005). Origins: Scotland to 1100. Në J. Wormald (Ed.), *Scotland: A history*, (f.9-37). Oxford University Press.
90. Franck, Th. M. (1995). *Fairness in International Law and Institutions*. Oxford University Press.
91. Frashëri, K. (1989). *Lidhja Shqiptare e Prizrenit 1878-1881 I*. Akademia e Shkencave të Shqipërisë: Instituti i Historisë.
92. Galtung, J. (2000). 40 Conflicts, 40 Perspectives. Në J. Galtung & C. G. Jacobsen (Eds.), *Searching for Peace: The Road to Transcend* [me kontribute të K. F. Brand-Jacobsen & F. Tschudi] (f.122-190). Pluto Press në bashkëpunim me Transcend.

93. Gallagher, T. (2000). Nationalism and Democracy in South-East Europe. Në G. Pridham & T. Gallagher (Eds.), *Experimenting with Democracy* (f.84-111). Routledge.
94. Gashi, Sh. (2004), Marrëveshja e Rambujesë përballë Rezolutës 1244. Në Sh. Gashi (Ed.), *Marrëveshja për Paqe të Përkohshme* (f.257-265). Prishtinë.
95. Gentile, E. (2017). *Fetë e Politikës: Mes demokracive dhe totalitarizmeve* (përkthyer nga Doan Dani). Pika pa sipërfaqe. (libri në origjinal është botuar në vitin 2011)
96. Ghai, Y. (2013). Introduction: Nature and origins of autonomy. Në Y. Ghai & S. Woodman (Eds.), *Practicing Self-Government: A Comparative Study of Autonomous Regions* (f.1-31). Cambridge University Press.
97. Gilley, Sh. W. (1992). Irish Catholicism in Britain. Në D. A. Kerr (Ed.), *Religion, State and Ethnic Groups: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940: Vol. II* (229-259). European Science Foundation; New York University Press.
98. Gilligan, Ch. (2007). The Irish question and the concept “identity” in the 1980s. *Nations and Nationalism* 13 (4), 599-617.
99. Glenny, M. (2000). *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*. Granta Books.
100. Golway, T. (2001). *For The Cause Of Liberty*. Touchstone Book/Simon & Schuster.
101. Goxha, J. (2018). Kosovo’s European Road and the EU Role in Improving Relations with Serbia. *Urban Studies and Public Administration*, 1 (2), 252-262.
102. Gray, C. (2016). *Nationalist Politics and Regional Financing Systems in the Basque Country and Catalonia*. Treasury department of Bizkaia.
103. Greer, S. L. (2007). *Nationalism and Self-Government: The Politics of Autonomy in Scotland and Catalonia*. State University of New York State.
104. Gruda, Z. (2007). *Mbrojtja Ndërkombëtare e të Drejtave të Njeriut* (botimi i 4-të). Universiteti Fama.
105. Gruda, Z. (2016). *Kufijtë në dëm të shqiptarëve*. Koha.
106. Guibernau, M (2004). *Catalan Nationalism: Francoism, transition and democracy*. Routledge; Canadal Blanch Studies on Contemporary Spain.
107. Guibernau, M. (2000). Spain: Catalonia and the Basque Country”, *Parliamentary Affairs*, 53 (1), 55-68.
108. Guibernau, M. (2006). National identity, devolution and secession in Canada, Britain and Spain. *Nations and Nationalism* 12 (1), 51-76.
109. Guibernau, M. (2014). Prospects for an Independent Catalonia. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 27 (1), 5-23.
110. Gulmez, S. B. & Buhari-Gulmez, D. (2020) Many Europes’ vs. secessionism: the case of Catalonia. *European Politics and Society*. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/23745118.2020.1842692?needAccess=true>
111. Gusia, I. (2010). *Burimet natyrore si faktor i zhvillimit ekonomik të Kosovës* (botimi i dytë). Bibloteka Botime të Veçanta.
112. Gjillas, M (2006). *Fytyra e totalitarizmit* (përkthyer nga Vullnet Muço). Shtëpia Botuese “Fan Noli”.

113. Hadden, T. (2005). Integration and Autonomy: Minority Rights and Political Accommodation. Në I. O'Flynn & D. Russell (Eds.), *Power Sharing: New Challenges of Divided Societies*, (f.30-44). Pluto Press.
114. Hajrizi, M. (2008). *Histori e një organizate politike dhe demonstratat e vitit 1981*. Toena.
115. Halili, A. (2018). Kërkesa për Republikën e Kosovës në kontekst të marrëdhënieve ndërkombëtare 1981-1984. Në *LPK në vitet 1982-1984 dhe heronjtë e saj (Vëllimi i 2-të): Materiale nga Simpoziumi Shkencor mbajtur në Shkup, më 25 janar 2018* (f.99-103). Shoqëria "Lëvizja".
116. Halili, A. (2021, 3 tetor). *Filozofia e lëvizjes çlirimtare* [kumtesë për konferencë/studim në botim]. Konferenca e 2021 e organizuar nga Instituti i Historisë "Ali Hadri" dhe Shoqëria "Lëvizja" - "Lëvizja Popullore e Kosovës: 30 vjetori i Mbledhjes së Tretë të Përgjithshme të LPRK-së, Prishtinë, Kosovë.
117. Harvie, Ch. (2004). *Scotland and Nationalism: Scottish Society and Politics 1707 to the Present* (botimi i 4-të). Routledge.
118. Harris, C. (2001). Anglo-Irish Cooperation and the Peace Process: the Impact of the EEC/EU. *Irish Studies in International Affairs*, 203-214.
119. Hasani, E. (2003). Uti Possidetis Iuris: From Rome to Kosovo. *The Fletcher Forum of World Affairs*, 27 (2), 85-97.
120. Hasani, E. (2010). *Vetëvendosja, Integriteti Territorial dhe Stabiliteti Ndërkombëtar: Rasti i Jugosllavisë*. Buzuku. (libri në origjinal në gjuhën angleze është botuar në vitin 2003)
121. Hasani, E., Gashi, Sh. & Buçaj, E. (Eds.). (2006). *Mendimet e Komisionit Badinter për ish-Jugosllavinë (1991-1993): shpërbërja, vetëvendosja dhe trashëgimia e shteteve*. Prishtinë.
122. Headley, J. (2008). *Russia and the Balkans: Foreign Policy from Yeltsin to Putin*. Columbia University Press.
123. Heater, D. (1994). *National Self-determination: Woodrow Wilson and His Legacy*. Palgrave Macmillan.
124. Heiberg, M. (1989). *The Making of Basque Nation*. Cambridge University Press.
125. Hepburn, E. & McLoughlin, P. J. (2011). Celtic Nationalism and Supranationalism: Comparing Scottish and Northern Ireland Party Responses to Europe. *The British Journal of Politics and International Relations*, 13 (3), 383-399.
126. Hernandez, F. X. (2014). *The History of Catalonia* (botimi i 2-të). Rafael Dalmau, Editor.
127. Hetemi, A. (2020) *Lëvizjet studentore për Republikën e Kosovës: 1968, 1981 dhe 1997*. Botimet Artini
128. Hewitt, Ch. (1981). Catholic Grievances, Catholic Nationalism and Violence in Northern Ireland during the Civil Rights Period: A Reconsideration. *The British Journal of Sociology*, 32 (3), 362-380.
129. Himsworth, Ch. (2013). The Autonomy of Devolved Scotland. Në Y.Ghai dhe S.Woodman (eds), *Practicing Self-Government: A Comparative Study of Autonomous Regions* (f.349-382). Cambridge University Press.
130. Hobsbawm, E. J. (1978). *Industry and Empire*. Penguin Books.

131. Hobsbawn, E. (1997). *Epoka e Ekstremitëve* (përktheu Daut Gumeni). Çabej. (në origjinal ky libër për herë të parë është botuar në vitin 1994).
132. Hopkinson, M. (2004). *The Irish War of Independence*. McGill-Queen's University Press.
133. Horowitz, D. L. (1985). *Ethnic Groups in Conflicts*. University of California Press.
134. Horvat, B. (1988). *Kosovsko Pitanje*. Globus.
135. Hoti, U. (1981). Kërkesa për republikë është kërkesë për zhvillim të shpejtuar. Në U. Hoti (1997), *Filozofia Politike e Çështjes Shqiptare* (f.213-217). UNIKOMB.
136. Hoti, U. (1990). Viti '81 dhe proceset e demokracisë. Në U. Hoti (1997), *Filozofia Politike e Çështjes Shqiptare* (f.95-119). UNIKOMB.
137. Hoti, U. (1991a). Shqiptarët dhe interesat vitale të kombit. Në U. Hoti (1997), *Filozofia Politike e Çështjes Shqiptare* (f.73-91). UNIKOMB.
138. Hoti, U. (1991b). Republika dhe lufta në kontekst të Evropës. Në U. Hoti (1997), *Filozofia Politike e Çështjes Shqiptare* (f.120-156). UNIKOMB.
139. Howard, M. (1994). War and Nations. Në J. Hutchinson & A. D. Smith (Eds.), *Nationalism* (f.254-257). Oxford University Press.
140. Hoxha, E., (1982). *Titistët*. Shtëpia botuese "8 Nëntori".
141. Hume, J. (1996). *Personal Views: Politics, Peace and Reconciliation in Ireland*. Town House.
142. Huntington, S. P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press.
143. Hutchinson, I.G.C. (2005). The Workshop of Empire: The Nineteenth Century. Në J. Wormald (Ed.), *Scotland: A history* (f.176-200). Oxford University Press.
144. Hysni, H., Shemsiu, Z., Kosumi, B., Laçi, A & Koci, G. (1985). *Ngjarjet në Kosovë nuk janë Kundërrevolucion: Letër Kryesisë së RSFJ-së*. OMLK.
145. Idoiaga, P. (2018), The end of ETA. *Jacobin*. <https://www.jacobinmag.com/2018/08/basque-eta-spain>.
146. Islami, B. (2021). *Triada e Kosovës*. Tiranë.
147. Islami, H. (1994). *Demographic Reality in Kosova*. Kosovo Information Centre.
148. Itçaina, X. (2013). Between logics of deliberation and appropriateness: the discourse and practices of the Catholic Church over the Basque issue. *Critical Policy Studies*, 7 (3), 292–308.
149. Jacque, J. P. (2010). *E Drejta Institucionale e Bashkimit Evropian*. Papirus.
150. Jahn, E. (2020) *War and Compromise between Nations and States*. (Political Issues Under Debate Vol.4.). Springer.
151. Joireman, S. F. (2003). *Nationalism and Political Identity*. Continuum.
152. Juberias, C. F. (2013). The autonomy of Catalonia: The unending search for a place within pluralist Spain. Në Y. Ghai & S. Woodman (Eds.), *Practicing Self-Government: A Comparative Study of Autonomous Regions* (228-257). Cambridge University Press.
153. Judah, T. (2000a). *Kosovo: War and Revenge*. Yale University Press.

154. Judah, T. (2000b). The Kosovo Liberation Army. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 5(3), 61-77.
155. Judah, T. (2008). *Kosovo: What everyone needs to know*. Oxford University Press.
156. Kadare, I. & Hoti, U. (2000). *Bisedë përmes hekurash*. Onufri.
157. Kavanagh, A. (2006). The Role of a Bill of Rights in Reconstructing Northern Ireland. *Human Rights Quarterly*, 26 (4), 956-982.
158. Keating, M. & McEwen, N. (2017). The Scottish Independence Debate. Në M. Keating (Ed.), *Debating Scotland: Issues of Independence and Union in the 2014 Referendum*, (f.1-26). Oxford University Press.
159. Keating, M. (1996). *Nations against the State: The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*. Palgrave Macmillan.
160. Keating, M. (Ed.). (2017). *Debating Scotland: Issues of Independence and Union in the 2014 Referendum*. Oxford University Press.
161. Keçmezi - Basha, S. (2015). Lëvizja ilegale kombëtare shqiptare në Kosovë (1945-1999). *Kosova*, 40.
162. Kelmendi, M. (1999). *Pse nuk u ndërtua Fronti për Çlirimin e Kosovës*. Shtëpia botuese "Iliria".
163. Kerr, D. A. (1992). Government and Roman Catholics in Ireland, 1850-1940. Në D. A. Kerr (Ed.), *Religion, State and Ethnic Groups: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940: Vol. II* (f.227-311). European Science Foundation; New York University Press.
164. Kiçmari, S. (2017). *Fitorja diplomatike: Kujtime nga përfaqësimi diplomatik i Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës*. Epoka e Re.
165. Kiely, R., McCrone, D. & Bechhofer, F. (2005). Whither Britishness? English and Scottish people in Scotland. *Nation and Nationalism*, 11 (1), 65-82.
166. Kissinger, Henry (1999). *Diplomacia* (përkthyer nga Petraq Pojani). CEU; Shtëpia botuese e Lidhjes së Shkrimtarëve. (libri në origjinal është botuar në vitin 1994).
167. Klinaku, A. (1997). Ne nuk e zgjodhëm rrugën e luftës, por ajo na ngeli rruga e vetme e zgjidhjes së problemit shqiptar. *Çlirimi*, nr.45. Në LKÇK (1998), *Liri a Vdekje: Përmbledhje artikujsh nga gazeta "Çlirimi", Vëllimi i 2-të* (f.170-174). Redaksia e Çlirimit; Eurorilindja.
168. Klinaku, Sh. (2000). *Vendimi Fatal*. Çlirimi.
169. Knudsen, R. A. (2020). *Lufta për Liri në Diskursin Ndërkombëtar: Çaste të 'Vetëvendosjes'* (përkthyer nga Arbana Mjekiqi & Nita Lleshi – Dobroshi). Koha. (libri në origjinal është publikuar gjithashtu në vitin 2020)
170. Kohen, M. G. (2006). *Introduction*. Në M. G. Kohen (Ed.), *Secession: International Perspectives* (f.1-31). Cambridge University Press.
171. Koka, V., Çami M., Puto, A., Frashëri, K., Verli, M., Rama, F., Belegu, M., Bajrami, H., Rushiti, L., Lalaj, A., Shpuza, G., Meta, B., Gjergji, A., Kosumi, H., & Vokri, A. (2007). *Historia e Popullit Shqiptar: Vëllimi i III-të*. Akademia e Shkencave të Shqipërisë; Botimet Toena.
172. Krasniqi, J. (2006). *Kthesa e Madhe: Ushtria Çlirimtare e Kosovës*. Buzuku.

173. Kurlansky, M. (1990) *The Basque History of the World*. Walker & Company.
174. Lalaj, A. (2000). *Kosova Rruga e Gjatë Drejt Vetëvendosjes 1948-1981*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Instituti i Historisë; Shtëpia botuese “Mësonjëtorja e parë”.
175. Latifi, S. (2021). *Bisedë me Llatinka Peroviq: Ashtu ka qenë*. Qendra Multimedia.
176. Lecca, P., McGregor P. G. & Swales, J. K. (2017). The Economy. M. Keating (Ed.), *Debating Scotland: Issues of Independence and Union in the 2014 Referendum* (f.27-44). Oxford University Press.
177. Lenin, V. I. (1986). *Mbi të Drejtën e Kombeve për Vetëvendosje*. Rilindja. (botuar për herë të parë në vitin 1914)
178. Lijphart, A. (1975). Review Article: the Northern Ireland Problem; Cases, Theories, and Solutions, *British Journal of Political Science*, 5 (1), 83-106.
179. Lijphart, A. (1977). *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. Yale University Press.
180. Lijphart, A. (1996) The Framework Document on Northern Ireland and the Theory of Power-Sharing. *Government and Opposition*, 31 (3), 267-274.
181. Lijphart, A. (2004). Constitutional Design for Divided Societies. *Journal of Democracy*, 15 (2), 96-109.
182. Limani, M. (1994). *Politika Ekonomike*. Universiteti i Prishtinës.
183. Link, A. S. (1979). *Woodrow Wilson – Revolution, War, and Peace*. Harlan Davidson, Inc.
184. Lynch, A. C. (1999). Woodrow Wilson and the Principle of “National Self-Determination”, as Applied to Habsburg Europe. Në H.Huttenbach & F. Privitera (Eds.), *Self-determination: From Versailles to Dayton – Its Historical Legacy* (f.15-30). Longo Editore.
185. Llosa, M. V. (2019). *Çështja e Kosovës*. OM.
186. Macarthur, M. (1874). *History of Scotland*. Macmillan and Co.
187. Macmillan, M. (2006). *Paris 1919: Gjashtë muaj që ndryshuan botën* (përkthyer nga Fatmir Xharri). Plejad. (libri në origjinal u botua më 2001).
188. Macshane, D. (2011). *Why Kosovo Still Matters*. Haus Publishing Ltd.
189. Madden, F.J.M. (2005). *The History of Ireland*. Teach yourself/Hodder Headline.
190. Magone, J. M. (2009). *Contemporary Spanish Politics* (botimi i 2-të). Routledge.
191. Mahmuti, B. (2015). *Mashtrimi i Madh*. Çabej.
192. Malcolm, N. (1998). *Kosova një Histori e Shkurtër* (përkthyer nga Flaka Surroi). Koha. (Në origjinal është botuar po ashtu më 1998)
193. Maliqi, Sh. (1994). *Shqiptarët dhe Evropa*. Dukagjini.
194. Marks, K. (1855). Hakmarrja e Irlandës. Në K. Marks & F. Engels (1980), *Mbi Çështjen Irlandeze* (f.33-36). Shtëpia botuese “8 Nëntori”.
195. Marks, K. (1867). Skicë e referatit për çështjen irlandeze mbajtur në shoqërinë iluministe komuniste të punëtorëve gjermanë në Londër 16 dhjetor 1867. Në K. Marks & F. Engels (1980), *Mbi Çështjen Irlandeze* (f.67-85). Shtëpia botuese “8 Nëntori”.

- 196.
197. Mason, R. (2005). Renaissance and Reformation: The Sixteenth Century. Në J. Wormald (Ed.) *Scotland: A history* (f.93-122). Oxford University Press.
198. Maurois, A. (1937). *A History of England*. Jonathan Cape.
199. Mayall, J. (1994). Irredentist and Secessionist Challenges. Në J. Hutchinson & A. D. Smith (Eds.), *Nationalism* (f.269-280). Oxford University Press.
200. Mazower, M. (2000). *The Balkans*. Weidenfeld & Nicolson.
201. McCall, C. & Itçaina. X. (2017). Secondary foreign policy activities in Third sector cross-border cooperation as conflict transformation in the European Union: The cases of the Basque and Irish borderscapes. *Regional & Federal Studies*, 27(3), 261–281.
202. McEwan, N. (2018). Insights From the Scottish Independence Referendum. Në D. Muro & E. Woertz (Eds), *Secession and Counter-secession: An International Relations Perspective* (f.47-54). CIDOB.
203. McEwen, N. & Keating, K. (2017). Beyond the Referendum. Në M. Keating (Ed.), *Debating Scotland: Issues of Independence and Union in the 2014 Referendum*, (f.191-202). Oxford University Press.
204. McEwen, N. (2017). Welfare: Contesting Communities of Solidarity. Në M. Keating (Ed.), *Debating Scotland: Issues of Independence and Union in the 2014 Referendum*, (f.84-101). Oxford University Press.
205. McGarry, J. & O’Leary, B. (2006). Consociational Theory, Northern Ireland’s Conflict, and its Agreement. *Government and Opposition*, 41 (1), 43-63.
206. McGarry, J. (2002). Democracy in Northern Ireland: experiments in self-rule from the Protestant Ascendancy to the Good Friday Agreement. *Nations and Nationalism*, 8 (4), 451-474.
207. McLoughlin, P. J. (2008). “Humespeak”: The SDLP, Political Discourse, and the Northern Ireland Peace Process. *Peace and Conflict Studies*, 15 (1), Article 6, 95-114.
208. Melaugh, M. (1995). Majority-Minority Differentials: Unemployment, Housing and Health. S. Dunn (ed.) *Facets of the Conflict in Northern Ireland* (131-148). Palgrave Macmillan.
209. Mesiq, S. (2006). *Si është shkatërruar Jugosllavia* (përkthyer nga Xhelal Fejza). Forumi i Intelktualëve Shqiptarë në Kroaci. (libri në origjinal është botuar në vitin 1994)
210. Miller, D. (1998). Colonialism and academic representations of the troubles. Në D. Miller (Ed.), *Rethinking Northern Ireland: Culture, Ideology, Colonialism* (f.3-39). Routledge.
211. Mitchell, C. & Todd, J. (2007). Between the devil and the deep blue sea: nationality, power symbolic trade-offs among evangelical Protestants in contemporary Northern Ireland. *Nations and Nationalism* 13 (4), 637-655.
212. Molina, F. (2014) Lies of Our Fathers: Memory and Politics in the Basque Country Under the Franco Dictatorship, 1936-68. *Journal of Contemporary History*, 49 (2), 296-319.
213. Moloney, E. (2002). *A Secret History of the IRA*. W.W. Norton & Company.

214. Murati, V. (2009). Qytetërimi Evropian dhe Roli i Fesë në Lëvizjen Politike Shqiptare në Kosovë. *Studime Sociale*, 1 (3), 67-77.
215. Muro, D. & Vlaskamp, M. C. (2016). How do prospects of EU membership influence support for secession? A survey experiment in Catalonia and Scotland. *West European Politics*, 39(6), 1115–1138.
216. Muro, D. (2005). Nationalism and nostalgia: the case of radical Basque nationalism. *Nations and Nationalism*, 11 (4), 571-589.
217. Muro, D. (2009). Territorial Accommodation, Party Politics, and Statute Reform in Spain. *South European Society and Politics*, 14 (4), 453-468.
218. Muro, D. (2018). Strategies Of Secession And Counter-Secession. Në D. Muro & E. Woertz (Eds), *Secession and Counter-secession: An International Relations Perspective* (f.19-26). CIDOB.
219. Murray, D. (1995) Culture, Religion and Violence in Northern Ireland. Në S. Dunn (Ed.), *Facets of the Conflict in Northern Ireland*, Hampshire. Palgrave Macmillan.
220. Musgrave, Th. D. (1997). *Self-Determination and National Minorities*. Oxford University Press.
221. Napoleoni, L. (2003). Modern Jihad: The Islamist Crusade. *SAIS Review*, 23 (2), 53-69.
222. Nezaj, N. Xh. (2015). *The development of Kosovo and its relationship with the EU* [Discussion Paper No. 4/15]. Europa-Kolleg Hamburg, Institute for European Integration.
223. Nicholas J. W. (2000). Reflections on the legality and legitimacy of NATO's intervention in Kosovo. *The International Journal of Human Rights*, 4 (3), 144-163.
224. O'Connell, M. E. (2000). The UN, NATO, and International Law After Kosovo. *Human Rights Quarterly*, 22 (1), 57-89.
225. O'Duffy, B. (2000). British and Irish conflict regulation from Sunningdale to Belfast. Part II: Playing for a draw 1985-1999. *Nations and Nationalism* 6 (3), 399-435.
226. O'Leary, B. (1998). The 1998 British-Irish Agreement: Power Sharing Plus", *The Constitution Unit*. <https://www.ucl.ac.uk/constitution-unit/sites/constitution-unit/files/25.pdf>.
227. Oberschall, A. & Palmer, L.K. (2005). The Failure of Moderate Politics: The Case of Northern Ireland. Në I. O'Flynn & D. Russell (Eds.), *Power Sharing: New Challenges of Divided Societies* (f.77-91). Pluto Press.
228. Obradović, M. (1981). *Agrarna Reforma i Kolonizacija na Kosovu (1918-1941)*, Institut za Istoriju Kosova.
229. Oeter, S. "The Role of Recognition and Non-Recognition with Regard to Secession" në Ch. Walter, A. Von Ungern-Sternberg & K. Abushov (Eds.), *Self-Determination and Secession in International Law* (f.45-67). Oxford University Press.
230. Oria, I. Z. (2010). *The Economic Agreement between the Basque Country and Spain: Principles, Characteristics and Economic Implications*. Ad Concordiam.

231. Orwell, G. (n.d.), *Nderim Katalonjës* (përkthyer nga Klodian Briçi). Helga's Secrets. (libri në origjinal është botuar në vitin 1938).
232. Oz, A. (2012). *How to Cure a Fanatic*. Vintage Books.
233. Packer, G (2020). *Njeriu ynë: Richard Holbrooke dhe fundi i shekullit amerikan* (përkthyer nga Flaka Surroi). Koha. (libri në origjinal është botuar në vitin 2019)
234. Pavlović, A. (2019). *Imaginarni Albanac: Simbolika Kosova i Figura Albanca u Srpskoj Kulturi*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
235. Payne, S. G. (1975). *Basque Nationalism*. University of Nevada Press.
236. Payne, S.G. (1971). Catalan and Basque Nationalism. *Journal of Contemporary History*, 1 (1), 15-51.
237. Pentassuglia, G. (2002). *Minorities in International Law*. Council of Europe Publishing.
238. Peri, V. (1992). Two Ethnic Groups in the Modern Italian State, 1860-1945. Në D. A. Kerr (Ed.), *Religion, State and Ethnic Groups: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940: Vol. II* (f.157-171). European Science Foundation; New York University Press.
239. Perica, V. (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford University Press.
240. Perritt Jr., H. H. (2008). *Kosovo Liberation Army: The inside story of an insurgency*. University of Illinois Press.
241. Pettifer, J. (2004). *Ekspres i Kosovës* (përkthyer nga Xhevat Lloshi). Liria.
242. Pettifer, J. (2013). *Ushtria Çlirimtare e Kosovës: Nga një luftë e fshehtë në një kryengritje të Ballkanit 1948-2001* (përkthyer nga Afërdita Cesula). Onufri. (Libri origjinal është botuar në vitin 2012)
243. Peyfuss, M. D. (1992). Religious Confession and Nationality in the Case of the Albanians. Në D. A. Kerr (Ed.), *Religion, State and Ethnic Groups: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940: vol. II* (f.125-138). European Science Foundation; New York University Press.
244. Plasari, A. (1995). *Vija e Teodosit rishfaqet: Nga do t'ia mbajnë shqiptarët? Shtëpia botuese "Marin Barleti"*.
245. Pollo, S. (2003). *Në gjurmë të historisë shqiptare: Vëllimi i 2-të*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Insituti i Historisë.
246. Praszkie, R. & Bartoli, A. (2014). The Role of Society in the Peace Process of the Basque Country. *International Journal of Peace Studies*, 19 (2), 69-93.
247. Prishtina, H. (2009). *Një shkurtime kujtimesh mbi kryengritjen shqiptare të vjetit 1912*. (libri për herë të parë është botuar në vitin 1921)
248. Pula, B (2001). *Contested Sovereignty and State Disintegration: The Rise of the Albanian Secessionist Movement in Kosova, 1988-92* (temë e papublikuar e magistraturës). Georgetown University.
249. Pula, L. (2020). *Rrëfimi i një jete për Kosovën*. Koha.

250. Puto, A. (1978). *Pavarësia Shqiptare dhe Diplomacia e Fuqive të Mëdha 1912-1914*. Shtëpia botuese “8 Nëntori”.
251. Qemali, Ismail, *Kujtime*, Tiranë, 2009.
252. Qosja, R. (1994). *Çështja Shqiptare – Historia dhe Politika*. Instituti i Albanologjik, Prishtinë.
253. Quigley, J. B. (2016). Leon Trotsky and the Prohibition Against Secret Treaties. *Ohio State Public Law Working Paper No. 331*, 1-22.
254. Qvortrup, M. (2018). What’s Law Got to Do with It? Democracy, Realism and the Tina Turner Theory of Referendums. Në D. Muro & E. Woertz (Eds), *Secession and Counter-secession: An International Relations Perspective* (f.31-36). CIDOB.
255. Radončić, F. (1990). *Adem Demaçi: Ispovijest*. Danas.
256. Ragone, S. (2014). Catalonia’s Recent Strive for Independence: A Legal Approach. Në Z. Kantor (Ed.), *Autonomies in Europe: Solutions and Challenges* (f.69-79). L’Harmattan.
257. Ramet, S. (1996). The Albanians of Kosovo: The Potential for Destabilization. *Brown Journal of World Affairs*, 3(1), 353-372.
258. Ramet, S. P. (1992). *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991*. Indiana University Press.
259. Recalde, J. R. (2000). Plurality and nationalist conflict in the Basque country. Në D. Turton & J. Gonzalez (Eds.), *Ethnic Diversity in Europe: Challenges to the Nation State* (f.65-72). University of Deusto Bilbao; HumanitarianNet.
260. Reinares, F. (1996). The Political Conditioning of Collective Violence: Regime Change and Insurgent Terrorism in Spain. *Research on Democracy and Society*, vol.3, (297-326).
261. Reinares, F. (2011). Exit From Terrorism: A Qualitative Empirical Study on Disengagement and Deradicalization Among Members of ETA. *Terrorism and Political Violence*, 23 (5), 780-803.
262. Reinares, F. (2011). Exit From Terrorism: A Qualitative Empirical Study on Disengagement and Deradicalization Among Members of ETA. *Terrorism and Political Violence*, 23 (5), 780-803. DOI: [10.1080/09546553.2011.613307](https://doi.org/10.1080/09546553.2011.613307)
263. Reka, B. (1996). *E drejta e vetëvendosjes: Dimensioni ndërkombëtar i problemit të Kosovës*. Interdiskont.
264. Reka, B. (2003). *UNMIK as an international governance in post-war Kosova: NATO’s Intervention, UN Administration and Kosovar Aspirations*. Logos.
265. Reka, B. (2014). The geopolitics of London one century later: the last regime of unchanged European borders. Në B. Reka & B. Fischer (Eds.), *The London Conference of Ambassadors and Geopolitical changes in Balkans, SEEU Review*, 10 (1), 15-23.
266. Richard B. Sh. (2005). Scotland Transformed: The Eighteenth Century. Në J. Wormald (Ed.), *Scotland: A history* (150-177). Oxford University Press.
267. Robelli, E. (2011). *Arbën Xhaferi rrëfen në Tetovë, në kërkim të kuptimit*. Koha.

268. Robertson, G. (2006). *Crimes against Humanity: The Struggle for Global Justice*. Penguin.
269. Rolston, B. (2006). Dealing with the Past: Pro-State Paramilitaries, Truth and Transition in Northern Ireland. *Human Rights Quarterly*, 28 (3), 652-675.
270. Rooney, N. (2007). Violent Nationalism in Catholic Communities: The Provisional IRA and ETA. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 7 (3), 64-77.
271. Roth, R. B. (2000). *Governmental Illegitimacy in International Law*. Oxford University Press.
272. Ruane, J. & Butler, D. (2007). Southern Irish Protestants: an example of de-ethnicisation? *Nations and Nationalism* 13 (4), 619-635.
273. Rugova, I. (1991). *Pavarësia dhe demokracia*. Fjala.
274. Rushiti, L. (1981). *Lëvizja Kaçake në Kosovë (1918-1928)*. Instituti i Historisë së Kosovës.
275. Ryan, S. (2000). Northern Ireland: The Belfast Agreement as a Model for Conflict Resolution? Në D. Turton & J. Gonzalez (Eds.), *Ethnic Diversity in Europe: Challenges to the Nation State* (f.73-81). University of Deusto Bilbao; HumanitarianNet.
276. Sabanadze, N. (2009). *Globalization and Nationalism: The case of Georgia and Basque Country*. CEU Press.
277. Sánchez, J. J. J. (2006). Nationalism and the Spanish Dilemma: The Basque Case. *Politics & Policy*, 34 (3), 532-555.
278. Santiago, J. (2015). Religion, secularization and nationalism in Quebec and the Basque Country: a comparative approach. *Nation and Nationalism*, 21 (1), 120-138.
279. Sartër, Zh. P (1986). *Situatat* (përkthyer nga Muhamedin Kullashi). Rilindja (punimet e këtij libri janë botuar në origjinal në mes të viteve 1966-1972).
280. Schevill, F. (2002). *Ballkani: Historia dhe Qytetërimi* (përkthyer nga Mitro Çela & Enian Çela). Uegen. (libri është botuar për herë të parë në vitin 1922)
281. Schuman, R. (1953). France and Europe. *Foreign Affairs*, 31 (3), 349-360.
282. Schuman, R. (2002). *Në emër të Evropës – shkrime politike*. Ora.
283. Selaci, G. (2020). *Legjitimiteti Politik në Kosovë: Rasti i Administratës së Përkohshme Ndërkombëtare*. Botimet Artini.
284. Smith, A. & Harvey, C. (5.10.2018). *What happened to Northern Ireland's proposed Bill of Rights*. RTE. <https://www.rte.ie/brainstorm/2018/1004/1000954-what-happened-to-northern-irelands-proposed-bill-of-rights/> si dhe <http://www.nihrc.org/publication/category/Bill-of-Rights>.
285. Smith, A. (2014). *The Origins of Catalan Nationalism, 1770-1898*. Palgrave Macmillan.
286. Smith, J. (2007). Federalism, Devolution and Partition: Sir Edward Carson and the Search for a Compromise on the Third Home Rule Bill, 1913-14. *Irish Historical Studies*, 35 (140), 496-518.
287. Smithey, L. A. (2011). *Unionists, Loyalists, and Conflict Transformation in Northern Ireland*. Oxford University Press.

288. Smootha, S. & Hanf. Th. (1983). Conflict-regulation in deeply divided societies". Në J. Hutchinson & A. D. Smith (Eds.) (1996), *Ethnicity* (f.326-333). Oxford University Press.
289. Soares, A. (2016). Living Within and Outside Unions: the Consequences of Brexit for Northern Ireland. *Journal of Contemporary European Research*, 12 (4), 835-843.
290. Spencer, M. (1998). When States Divide. Në M. Spencer (Ed.), *Separatism: Democracy and Disintegration* (f.7-41). Rowman & Littlefield Publishers, INC.
291. Srbija i Albanci. (1989a). *Pregled politike Srbije prema Albancima od 1878 do 1914 godine: Knjiga Prva*. Časopis za kritiko znanosti.
292. Srbija i Albanci. (1989b). *Pregled Politike Srbije Prema Albancima od 1913 do 1945 Godine: Knjiga Druga*. Časopis za kritiko znanosti.
293. Statovci, E. (1999). *Të Drejtat, Liritë e Njeriut dhe Skllavërimi*. Bota e Re.
294. Sterio, M. (2013). *The Right to Self-Determination under International Law: "Selfistans", secession and the rule of the great powers*. Routledge.
295. Stipčević, A. (1990). *Ilirët: Historia, Jeta, Kultura, Simbolet e Kultit* (botimi i 2-të). Rilindja. (ky libër në origjinal është botuar në vitin 1974).
296. Stringer, K. (2005). The Emergence of a Nation-State 1100-1300. Në J. Wormald (Ed.) *Scotland: A history* (f.38-68). Oxford University Press.
297. Subotić, J. (2019). The Church, the Nation, and the State: The Serbian Orthodox Church after Communism. Në S. P. Ramet (Ed.), *Orthodox Churches and Politics in Southeastern Europe Nationalism, Conservativism, and Intolerance* (f.85-110). Palgrave Macmillan.
298. Sulstarova, E. (2006). *Arratisja nga Lindja: Orientalizmi Shqiptar nga Naimi te Kadareja*. Dudaj.
299. Summers, J. (2014). Kosovo. Në Ch. Walter, A. Von Ungern-Sternberg & K. Abushov (Eds.), *Self-Determination and Secession in International Law* (f.235-254). Oxford University Press.
300. Sutton, M. (2002). *An Index of Deaths from the Conflict in Ireland* (Revised and Updated Extracts from Sutton's Book). <https://cain.ulster.ac.uk/sutton/book/index.html>.
301. Swan, C. B. & Petersohn, B. (2017). The Currency Issue: Contested Narratives on Currency Union and Independence. Në M. Keating (Ed.), *Debating Scotland: Issues of Independence and Union in the 2014 Referendum* (65-83). Oxford University Press.
302. Swann, D. (2000). *The Economics of Europe: From Common Market to European Union*. Penguin Books.
303. Syla, S. (2019). *Dokumente diplomatike të qeverisë shqiptare për demonstratat e vitit 1981 në Kosovë* (botim i dytë). Instituti i Historisë "Ali Hadri".
304. Shehu, F. & Shehu. S. (1993). *Pastrimet Etnike të trojeve shqiptare 1953-1957 sipas burimeve të Nova Makedonija*. Shoqata për Kthimin e Shqiptarëve të Shpërngulur nga Trojet e Veta.
305. Shepherd, A. J. K. (2009). A milestone in the history of the EU': Kosovo and the EU's international role. *International Affairs* 85 (3), 513–530.

306. Shirlow, P. & Murtagh, B. (2006). *Belfast: Segregation, Violence and the City*. Pluto Press.
307. Tafallari, F. (1997). *Terror, Dhimbje, Qëndresë: Kujtim, Dokumente, Korrespondencë*. Eurorilindja.
308. Taylor, P. & Groom, R.J.A. (2000). The United Nations System and the Kosovo Crisis. Në A. Schnabel & R. Thakur (Eds.), *Kosovo and the Challenge of Humanitarian Intervention: Selective Indignation, Collective Action and International Citizenship* (f.291-319). United Nations University Press.
309. Tejerina, B. (2001). Protest cycle, political violence, and social movements in the Basque Country. *Nations and Nationalism* 7 (1), 39-57.
310. Tellidis, I. (2020). Peacebuilding Beyond Terrorism? Revisiting the Narratives of the Basque Conflict. *Studies in Conflict & Terrorism*, 43 (6), 529-547.
311. Tomuschat, Ch. (2006). Secession and Self-Determination. Në M. G. Kohen (Ed.), *Secession: International Law Perspectives* (f.23-45). Cambridge University Press.
312. Tonge, J. (2020). Beyond Unionism versus Nationalism: the Rise of the Alliance Party of Northern Ireland. *The Political Quarterly*, 91 (2), 461-466.
313. Townshend, Ch. (2013). *The Republic: The Fight for Irish Independence*. Allen Lane/Penguin Books.
314. Tucoviq, D. (1978). *Sërbia e Shqipëria*. Rilindja. (ky libër në origjinal është botuar në vitin 1914)
315. Udovički, J. (2001). *Kosovo-Politika Konfrontacije*. Samizdat B92.
316. Vejvoda, I. (2000). Democratic despotism: Federal Republic of Yugoslavia and Croatia. Në G. Pridham & T. Gallagher (Eds.), *Experimenting with Democracy* (219-236). Routledge.
317. Verli, M. (2000) *Ekonomia e Kosovës në vargonjtë e politikës jugosllave 1945-1990*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Instituti i Historisë; Shtëpia botuese “Mësonjëtorja e parë”.
318. Vickers, M. (2008). *Shqiptarët: Një histori moderne* (përktheu Xhevat Shehu) Botimet “Bota Shqiptare”. (Libri në origjinal është botuar në vitin 1995).
319. Vieyetz, E. R. (2013). A New Political Status for Basque Country. *Journal for Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 12 (2), 79-105.
320. Vilar, P. (1979). On Nations and Nationalism. *Marxist Perspectives*. <https://www.versobooks.com/blogs/3564-on-nations-and-nationalism>).
321. Vilar, P. (1980). Spain and Catalonia. *Review*, 3 (4), 527-577.
322. Vintó, J. (n.d.). Legality and the Referendum on Independence in Catalonia. Institute of Public Law, University of Barcelona. http://idpbarcelona.net/docs/blog/legality_referendum.pdf.
323. Wagner, A., Marin, J., & Kroqi, D. (2019). The Catalan struggle for independence and the role of the European Union. *Regional Science Policy and Practice* 11 (5), 787-803.
324. Walker, W. (2001) OSCE Verification Experiences in Kosovo: November 1998 – June 1999. Në K. Booth (Ed.) *The Kosovo Tragedy* (f.127-142). Routledge.
325. Weatherill, S. & Beaumont. P. (1999). *EU Law*. Penguin Books

326. Wedgwood, R. (1999). NATO's Campaign in Yugoslavia. *American Journal of International Law*, 93 (4), 828-834.
327. Weller, M. (2011). *Shtetësia e kontestuar: Administrimi ndërkombëtar i luftës së Kosovës për pavarësi* (botimi i dytë i plotësuar/përkthyer nga Flaka Surroi). Koha. (libri origjinal është botuar në vitin 2009)
328. Wiberg, H. (1983). Self-Determination as an international issue. Në J. Hutchinson & A. D. Smith (Eds.) (1996), *Ethnicity* (f.321-326). Oxford University Press.
329. Wilson, W. (1935) The 14 Point Address: An Address to a Joint Session of Congress, 8 January 1918. Në A. S. Link (Ed.). *The Papers of Woodrow Wilson: Vol.45* (534-539). Princeton University Press.
330. Wilton, R. (2014). Answering the wrong question: 100 years of misreading the Balkans. Në B. Reka & B. Fischer (Eds.), *The London Conference of Ambassadors and Geopolitical changes in Balkans*, *SEEU Review*, 10 (1), 49-56.
331. Woodman, S. & Ghai. Y. (2013). Comparative perspectives on institutional frameworks for autonomy. Në Y.Ghai dhe S.Woodman (eds), *Practicing Self-Government: A Comparative Study of Autonomous Regions* (f.449-486). Cambridge University Press.
332. Woodward, S. L. (1995). *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*. Brookings Institution Press.
333. Woodworth, P. (2007). The Spanish-Basque Peace Process: How to Get Things Wrong. *World Policy Journal*, 24 (1), 65-77.
334. Wormald, J. (2005). Confidence and Perplexity: The Seventeenth Century. Në J. Wormald (Ed.), *Scotland: A history* (f.123-149). Oxford University Press.
335. Xhaferi, A. (2005). Religjioni, politika dhe shqiptarët. *MM*, 8 (9), 7-17.
336. Xhemajli, E. (2003). Krijimi i UÇK-së proces politik e ushtarak i projektuar e zbatuar nga LPK-ja. Në Gafur Elshani (Ed.), *Ushtria Çlirimtare e Kosovës: Dokumente dhe artikuj* (botimi i tretë) (f.5-9). Zëri i Kosovës.
337. Zabalo, J. & Saratxo. M. (2015). ETA ceasefire: Armed struggle vs. political practice in Basque nationalism. *Ethnicities*, 15 (3), 362-384
338. Zajmi, G. (1991). Republika e Kosovës si Dmimension i Çështjes Shqiptare në Sfondin Evropian. Në G. Zajmi (1997), *Vepra I* (f.5-44). Akademia e Shkencave të Kosovës.
339. Zajmi, G. (1993). Çështja e Kosovës në Kuadër të Çështjes Shqiptare si Sfidë e Madhe dhe Madhore e Kohës dhe ndaj Kohës. Në G. Zajmi (1997), *Vepra I* (f.143-164). Akademia e Shkencave të Kosovës.
340. Zajmi, G. (1994a). *Dimensions of the Question of Kosova in the Balkans: individuality and the question of Kosova as a question of self-determination*. Academy of Sciences and Arts of Kosova; Kosova Information Center.
341. Zajmi, G. (1994b). Rrjedhat e Konfliktit Shqiptaro-Serb në rrafshin kushtetues të ish-federatës multinacionale jugosllave. Në G. Zajmi (1997), *Vepra I* (f.103-124). Akademia e Shkencave të Kosovës.
342. Zimmermann, W. (1999). *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and its Destroyers*. Times Books/Random House.

343. Žižek, S. (2009). Kundër shantazhit të dyfishtë (botuar për herë të parë në vitin 1999). Në S. Žižek, *Ese të Zgjedhura* (përkthyer nga Vjollca Krasniqi, Glauk Konjufca, Visar Ymeri, Besnik Pula & Agon Hamza). Departamenti për Kritikë Sociale.
344. *Zločini Albanskih Terorista 1995-1998*. (1999). Jedinstvo.

Intervista

1. Gashi, Sh. (2004). Adem Demaçi nuk ka qenë përfaqësues politik i UÇK-së: Intervistë me Ramë Bujën. Në Sh. Gashi (Ed.), *Marrëveshja për Paqe të Përkohshme* (f.233-247). (kjo intervistë për herë të parë është botuar në *Zëri*, më 31 korrik 2004, f.25-28)
2. Gashi, Sh. (2004). Edhe unë jam përgjegjës për deportimin e 740 mijë kosovarëve – Qitmëni në gijotinë!: Intervistë me Bujar Bukoshin. Në Sh. Gashi (Ed.), *Marrëveshja për Paqe të Përkohshme* (59-79). Prishtinë. (kjo intervistë është botuar për herë të parë në *Kosova Sot*, më 9 shtator 2004, f.6-7)
3. Gashi, Sh. (2004). Kadare e ka sakrifikuar Kosovën për ta fituar Nobelin!: Intervistë me Adem Demaçin. Në Sh. Gashi (Ed.), *Marrëveshja për Paqe të Përkohshme* (f.17-31). Prishtinë. (kjo intervistë së pari është botuar në *Zëri*, më 31 korrik 2004, f.22-25)
4. Gashi, Sh. (2004). Marrëveshja e Rambujesë është një hap që do të mundësojë pavarësinë e Kosovës!: Intervistë me Arsim Bajramin. Në Sh. Gashi (Ed.), *Marrëveshja për Paqe të Përkohshme* (f.45-56). Prishtinë. (kjo intervistë së pari është botuar në *Zëri*, magazinë e ilustruar shqiptre, më 17 korrik 2004, f.13-15).
5. Gashi, Sh. (2004). Në momentin që është parë se Rambujeja nuk garanton pavarësinë e Kosovës, atëherë, tërë energjia sikur është kthyer kah njëri-tjetri: Intervistë me Enver Hasanin. Në Sh. Gashi (Ed.), *Marrëveshja për Paqe të Përkohshme* (113-128). Prishtinë. (kjo intervistë për herë të parë është botuar në *Kosova Sot*, 8 shtator 2004, f.6-7).
6. Gashi, Sh. (2004). Rambujeja nuk është as roman, as novelë, por dokument juridik – ashtu siç shkruan ashtu edhe zbatohet: Intervistë me Blerim Rekën. Në Sh. Gashi (Ed.), *Marrëveshja për Paqe të Përkohshme* (f.81-95). Prishtinë. (kjo intervistë së pari është botuar në *Kosova Sot*, më 13 shtator 2004, f.6-7)
7. Gashi, Sh. (2006). Kosova ka të drejtë të plotë për vetëvendosje: Intervistë me Kaqusha Jasharin. Në Sh. Gashi (Ed.), *Statusi pa pardon* (f.59-66). Prishtinë.
8. Gashi, Sh. (2019). Ëndërra ime ka qenë konfederata jugosllave: Intervistë me Mahmut Bakallin. Në Sh. Gashi (Ed.), *Kosova: Lufta dhe Paqja (intervista)* (f.287-323). Rrokullia. (kjo intervistë është bouar për herë të parë në *Koha Ditore*, 16-24 prill 2007, f.5)
9. Intervistë e Kryetarit Rugova në gazetën Frankfurter Rundschau. (1997, 9 shtator). *Qendra për Informim e Kosovës (QIK)*. Në G. Elshani (Ed.), (2003), *Ushtria Çlirimtare e Kosovës: Dokumente dhe artikuj* (botimi i 3-të) (f.181). Zëri i Kosovës.
10. Intervistë me Christianne Fando (shkurt, 1999). *Euskal Herria Journal*. (kjo intervistë herën e parë është botuar në *El Mundo*, më 9 nëntor 1998).

11. Karović, B. (2021, 13 shkurt). Uslov za ulazak Srbije u EU je rešavanje kosovskog pitanja: Intervistë me Heiko Mas. *Kurir*. <https://www.kurir.rs/vesti/politika/3623835/hajko-mas-ekskluzivno-za-kurir-uslov-za-ulazak-srbije-u-eu-je-resavanje-kosovskog-pitanja>.
12. Kelmendi, A. (2015). Ju tregoj unë si u organizua lufta e armatosur: Intervistë me Xhavit Halitin. Në A. Kelmendi (Ed.), *Rrëfime të përpjekjes* (f.83-115). Prishtinë.
13. Kelmendi, A. (2015). Ne ishim që së pari të propagandohet lufta, të përgatitet populli dhe më pastaj të çohen të gjithë në luftë të armatosur: Intervistë me Avni Klinakun. Në A. Kelmendi (Ed.), *Rrëfime të përpjekjes* (f.201-220). Koha.
14. Kelmendi, A. (2015). Ne me vetëdije kemi lëshuar rrugë në luftë, për të mos krijuar situata të vëllavrasjes: Intervistë me Bujar Bukoshin. Në A. Kelmendi (Ed.), *Rrëfime të përpjekjes* (f.117-151) Prishtinë.
15. Kelmendi, A. (2015). Po të mos ishin amerikanët, çështja e Kosovës për evropianët do të ishte mbyllur në fillimvitet '90: Intervistë me Blerim Shalën. Në A. Kelmendi (Ed.), *Rrëfime të përpjekjes* (f.259-295). Koha.
16. Kelmendi, A. (2015). Si u mobilizua Kosova dhe si e fituam mbështetjen ndërkombëtare?: Intervistë me Veton Surroin. Në A. Kelmendi (Ed.), *Rrëfime të përpjekjes* (f.221-257) Prishtinë.
17. Kelmendi, A. (2015). UÇK-ja u emërtua në nëntor '94, atëherë s'kishte më shumë se 20 vetë: Intervistë me Rexhep Selimin. Në A. Kelmendi (Ed.), *Rrëfime të përpjekjes* (f.57-82) Prishtinë.
18. Klan Kosova [Zona B me Baton Haxhiun]. (2012, 16 mars). *Ibrahim Kelmendi për Riza Salihun*. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=wxXfYz1IEWk>.
19. Mulliqi, H. (2019, 21 janar). Krijimi i Shqipërisë në Londër si rezultat i një kompromisi të Fuqive të Mëdha: Intervistë me Daut Dautin. *Epoka e Re*. <https://www.epokaere.com/krijimi-i-shqiperise-ne-londer-si-rezultat-i-nje-kompromisi-te-fuqive-te-medha/>.
20. Ne duhet të jemi të kujdesshëm. (1997, 15 dhjetor). *Rilindja*. (Intervistë e Presidentit Rugova dhënë të përjavshmes zvicrane *Facts*. Në G. Elshani (Ed.), (2003), *Ushtria Çlirimtare e Kosovës: Dokumente dhe artikuj* (botimi i 3-të) (f.218). Zëri i Kosovës.
21. Pjesë nga intervista e Dr.Rugovës dhënë gazetës gjermane Der Spiegel. (1998, 7 mars). *Deutsche Wele*. Në G. Elshani (Ed.), (2003), *Ushtria Çlirimtare e Kosovës: Dokumente dhe artikuj* (botimi i 3-të) (f.239-240). Zëri i Kosovës.
22. Taylor, P. (1997, 21 tetor). Behind the Mask – The IRA and Sinn Fein - Arthur Paul *Frontline/PBS*. <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/ira/etc/script.html>.
23. The PSE is the guarantee that the Basque Country will not follow the path of Catalonia (2020, 6 gusht): Intervistë me Idoia Mendia (kandidate e PSE për kryetare të KAB-it në zgjedhjet e korrikut të vitit 2020). *Tekdeeps*. <https://tekdeeps.com/the-pse-is-the-guarantee-that-the-basque-country-will-not-follow-the-path-of-catalonia/>

Artikuj, analiza dhe informata nga gazetat e shtypura si dhe burimet on-line.

1. 17 të akuzuarve si anëtarë të UÇK-së – 186 vjet burg. (1997, 25 dhjetor). *Zëri i Kosovës*. Në G. Elshani (Ed.), (2003), *Ushtria Çlirimtare e Kosovës: Dokumente dhe artikuj*, (botimi i 3-të) (f.224-225). Zëri i Kosovës.
2. Aizpeolea, L. R. (2013, 13 dhjetor). The day ETA struck a lethal blow to the Franco regime. *El Pais*. https://elpais.com/elpais/2013/12/18/inenglish/1387374599_382537.html.
3. Aizpeolea, L.R. (2021, 20 tetor). The end of Basque terror group ETA: 'It was unilateral, clean and without trade-offs'. *El Pais*. Në <https://english.elpais.com/spain/2021-10-20/the-end-of-basque-terror-group-eta-it-was-unilateral-clean-and-without-trade-offs.html>.
4. Amiel, S. (2019, 6 maj). *Tens of thousands of Scots march in Glasgow to demand second independence referendum*. Euronews. <https://www.euronews.com/2019/05/04/several-thousand-scots-march-in-glasgow-to-demand-second-independence-referendum>.
5. Arthur, P. (n.d.). Irish Republican Army. Në *Britannica*. Rimarrë më 18.09.2021 <https://www.britannica.com/topic/Irish-Republican-Army>
6. Arthur, P. (n.d.). Social Democratic and Labor Party. Në *Britannica*. Rimarrë më 18.09.2021. <https://www.britannica.com/topic/Social-Democratic-and-Labour-Party>
7. As it happened: SNP and Greens detail power-sharing deal. (2021, 20 gusht). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/live/uk-scotland-58280603>
8. Baquero, C. S. (2020, 3 janar). *El Pais*. https://english.elpais.com/elpais/2020/01/03/inenglish/1578040105_633743.html
9. Basque Eta militants 'put some arms beyond use'. (2014, 21 shkurt). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-15393014>
10. Basque group ETA says armed campaign is over (2011, 20 tetor). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-15393014>
11. Basque group ETA says armed campaign is over. (2011, 20 tetor) <https://www.bbc.com/news/world-europe-15393014>.
12. Baynes, M. (2021, 13 shtator). *Nicola Sturgeon asks UK government to agree to second Scottish independence referendum*. Sky News. <https://news.sky.com/story/nicola-sturgeon-to-ask-uk-government-to-agree-to-second-scottish-independence-referendum-12406804>.
13. Beaumont, P. & Wintour, P. (1999, 19 korrik). Milosevic and operation horseshoe. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/1999/jul/18/balkans8>.
14. Benavides, L. (2017, 29 shtator). The big reason Catalonia wants to secede may be economic: it's one of the richest regions in Spain. *Marketplace*. <https://www.marketplace.org/2017/09/29/economy/big-reason-catalonia-wants-secede-economic-richest-regions-in-spain>.
15. Betimi i ushtarëve të UÇK-së. (2018, 15 mars). *Arbëresh.info*. <http://www.arbresh.info/lajmet/betimi-i-ushtareve-te-uck-se/>
16. Bieter, M. (2013, 11 dhjetor). The rise and fall of ETA. *The Blue Review*. <https://thebluereview.org/rise-fall-eta>

17. Brent, H. (2020, 27 tetor). Poll shows young people in Northern Ireland in favour of Irish unity. *Irisht Post*. [Poll shows young people in Northern Ireland in favour of Irish unity | The Irish Post](#)
18. Brooks, L. (2021, 24 janar). Sturgeon: SNP will hold Scottish independence vote if it wins in May. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/politics/2021/jan/24/scotland-independence-referendum-nicola-sturgeon-snp-wins-may>
19. Brown, G. The United Kingdom must urgently rediscover what holds it together (2020, 24 janar). *The Daily Telegraph*. <https://www.telegraph.co.uk/politics/2021/01/24/united-kingdom-must-urgently-rediscover-holds-together>
20. Carrell, S. (2020, 20 tetor). Scots should get new independence vote if SNP wins, says Tory-linked consultancy. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/politics/2020/oct/20/scots-should-get-new-independence-vote-if-snp-wins-says-tory-linked-consultancy>
21. Catalan president Torra calls for sacrifices, says independence "will be a conquest, never a gift". (2019, 20 shtator). *El Nacional*. https://www.elnacional.cat/en/news/catalan-president-sacrifices-independence-conquest-gift_413332_102.html
22. Catalans declare independence as Madrid imposes direct rule. (2017, 27 tetor). BBC, News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-41780116>.
23. Cercas, J. (2017, 16 dhjetor). Who's a Spaniard These Days. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2017/12/16/opinion/sunday/spain-catalonia-europe.html>
24. Cormaic, R. M. (2017, 11 mars). Brexit may drive North and South apart or accelerate reunification. *The Irish Times*. <https://www.irishtimes.com/news/politics/brexit-may-drive-north-and-south-apart-or-accelerate-reunification-1.3005729>.
25. Could it really happen? (2020, 15-21 shkurt). *The Economist* (f.9).
26. [Cowell-Meyers](#), K. (n.d.). *Democratic Unionist Party*. Në *Britannica*. Rimarrë më 18.09.2021 në <https://www.britannica.com/topic/Democratic-Unionist-Party>
27. Cue, C. E. (2018, 3 shtator). Spain's new PM in favor of a vote in Catalonia – but not on independence. *El Pais*. https://elpais.com/elpais/2018/09/03/inenglish/1535977912_755723.html.
28. Cvijić, Srđan & Bechev, D. (2021, 22 janar). Geopolitical Europe should prove its mettle in the Balkans. *European Western Balkans*. <https://europeanwesternbalkans.com/2021/01/22/geopolitical-europe-should-prove-its-mettle-in-the-balkans/>.
29. De Blas, E.G. (2017, 26 maj). Podemos: Catalan independence vote would be "legitimate mobilization. *El Pais*. https://english.elpais.com/elpais/2017/05/26/inenglish/1495798999_041436.html.
30. Dickie, M. (2021, 23 janar). Scottish National party announces plans for second independence referendum. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/842f20d4-1728-4e9f-8afd-f57228f01e8a>.

31. Edgington, T. (2021, 21 korrik). *Brexit: What is the Northern Ireland Protocol and will it stop border checks?* BBC News. <https://www.bbc.com/news/explainers-53724381>
32. EH Bildu. (n.d.). *Political offer*. <https://ehbildu.eus/es#eskaintza>.
33. Eichengreen, B. (2020, 12 tetor). Scotland needs a plan for a new currency if it wants independence. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/business/2020/oct/13/scotland-new-currency-independence-sterling-euro>.
34. Election result: Both Socialists and Esquerra win 33 seats as pro-indy bloc retains majority. (2021, 14 shkurt). *Catalan News*. <https://www.catalannews.com/politics/item/election-result-both-socialists-and-esquerra-win-33-seats-as-pro-indy-bloc-retains-majority>.
35. Esquerra, pushing tirelessly the Catalan process towards independence (2019, 21 shkurt). *ERC*. <https://en.esquerra.cat/en/esquerra-republicana-party-catalonia-origins-history>.
36. Esquerra's main ideological foundations (2019, 21 shkurt). <https://en.esquerra.cat/en/esquerra-republicana-ideology-ideological-foundations>.
37. ETA: Disbandment won't change our policy says Spain's Rajoy. (2018, 3 maj). *BBC News*. <http://www.bbc.com/news/world-europe-43991629>
38. France Extinguishes Kosovo Hopes for Visa Liberalization in the Near Future. (2020, 15 tetor). *SchengenVisainfo News*. [France Extinguishes Kosovo Hopes for Visa Liberalization in the Near Future - SchengenVisaInfo.com](https://www.schengenvisa.info/france-extinguishes-kosovo-hopes-for-visa-liberalization-in-the-near-future)
39. Fonseca-Lopez, O. (2020, 30 nëntor). ETA prisoner: "I would like to offer my condolences to the families of the three people I killed". *El Pais*. https://english.elpais.com/spanish_news/2020-11-30/eta-prisoner-i-would-like-to-offer-my-condolences-to-the-families-of-the-three-people-i-killed.html.
40. Fraser, D. (2015, 18 tetor). *Study examines referendum demographics*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-glasgow-west-34283948>.
41. Frazer, R. (2017, 14 mars). Kirk calls on Westminster to agree to independence referendum. *TFN*. <https://tfn.scot/opinion/kirk-calls-on-uk-government-to-respect-will-of-scottish-parliament>.
42. Gashi, Z. (2017, 29 prill). Bashkimi Evropian gaboi me Kosovën. *Radion Evropa e Lirë*. <https://www.evropaelire.org/a/28459041.html>.
43. Graham, D. A. (2017, 21 mars). The Strange Friendship of Martin McGuinness and Ian Paisley. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/03/martin-mcguinness-ian-paisley/520257/>.
44. Harris, J. (2019, 28 prill). My England is in a mess. Scotland's case for splitting away is stronger than ever. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/apr/28/england-mess-scotland-splitting-away>.
45. Hermida, X. (2020, 13 korrik). Voters opt for traditional parties at regional elections in Galicia, Basque Country. *El Pais*. <https://english.elpais.com/politics/2020-07-13/voters-opt-for-traditional-parties-at-regional-elections-in-galicia-basque-country.html>
46. Hogan, C. (2019, 7 mars). How British forces colluded in sectarian violence in Northern Ireland. *New Statesman*.

- <https://www.newstatesman.com/politics/northern-ireland/2019/03/how-british-forces-colluded-sectarian-violence-northern-ireland>
47. How Martin McGuinness and Ian Paisley forged an unlikely friendship. (2017, 21 mars). *Belfast Telegraph*. <https://www.belfasttelegraph.co.uk/news/northern-ireland/how-martin-mcguinness-and-ian-paisley-forged-an-unlikely-friendship-35550640.html>
 48. <https://www.euroclio.eu/event/can-europe-help-balkans-consume-history>
 49. <https://www.snp.org/policies/pb-will-there-be-another-independence-referendum/>
 50. Iglesias, M. O. (2018, 22 janar). A compromise for Catalonia, *El Pais*. https://elpais.com/elpais/2018/01/22/inenglish/1516640810_074058.html.
 51. Incidentet në Kosovë u keqpërdorën për t'i akuzuar shqiptarët ende pa u sqaruar rrethanat. (1996, 22 qershor). *Rilindja*. (nga konferenca për shtyp e Ibrahim Rugovës). G. Elshani (Ed.), (2003), *Ushtria Çlirimtare e Kosovës: Dokumente dhe artikuj* (botimi i 3-të) (f.58-59). Zëri i Kosovës.
 52. IRA orders end to armed campaign. (2005, 28 korrik). *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/politics/2005/jul/28/northernireland.devolution3>.
 53. Is some revelation at hand? (2020, 15-21 shkurt). *The Economist* (f.16-18).
 54. Isturitz, B. (2001, 16 maj). Basque Nationalists Celebrate Vote Victory. *Euskal Herria Journal*.
 55. Ivković, A. (2018, 26 dhjetor). What is holding Kosovo's visa liberalization back?. *European Western Balkans*. <https://europeanwesternbalkans.com/2018/12/26/holding-kosovos-visa-liberalisation-back/>.
 56. Jaggi, M. (2021, 4 prill). Javier Cercas: A life in books. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/culture/2011/apr/04/javier-cercas-spain-life-writing>.
 57. Jenkins, S. (2019, 29 prill). Some sort of Scottish independence is inevitable. May needs to face up to it. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/apr/29/scottish-independence-nicola-sturgeon-snp-united-kingdom>.
 58. Jones, S., Burgen, S. & Graham-Harrison, E. (2017, 28 tetor). Spain dissolves Catalan parliament and calls fresh elections. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/27/spanish-pm-mariano-rajoy-asks-senate-powers-dismiss-catalonia-president>.
 59. Kane, A. (2016, 1 prill). It's time hypocritical unionism took look in mirror. *Belfast Telegraph*. <https://www.belfasttelegraph.co.uk/opinion/news-analysis/its-time-hypocritical-unionism-took-look-in-mirror-34588580.html>.
 60. Kane, A. (2017, 14 prill). Brexit challenges the identity of Ulster unionism. *The Irish Times*. <https://www.irishtimes.com/opinion/brexit-challenges-the-identity-of-ulster-unionism-1.3047791>.
 61. Kliff, S. (2013, 17 mars). The Irish-American population is seven times larger than Ireland. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/news/wonk/wp/2013/03/17/the-irish-american-population-is-seven-times-larger-than-ireland/>
 62. Komisioni Evropian kumton rekomandimin pozitiv për liberalizimin e vizave (2018, 18 korrik). *Radio Evropa e Lirë*. <https://www.evropalire.org/a/komisioni->

- evropian-kumton-rekomandimin-pozitiv-p%C3%ABr-liberalizimin-e-vizave/29374303.html.
63. Komisioni Evropian miratoi rekomandimin pozitiv për liberalizimin e vizave për Kosovën. (2016, 4 maj). *Ambasada e Kosovës në Belgjikë*. <http://www.ambasada-ks.net/be/?page=1,8,300>
 64. Konushevc, A. (2021, 27 nëntor). Përmes statusit të viktimave të dhunës seksuale deri te dëshmia e krimit. *Radio Evropa e Lirë*. <https://www.evropaelire.org/a/viktimat-e-dhunes-seksuale-/30972672.html>.
 65. Kosovo on its European path. (n.d.). https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/near_factograph_kosovo.pdf
 66. Krastev, I. (2017, 15 mars). EU goes back to the future in the Balkans. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/620509da-0968-11e7-ac5a-903b21361b43>.
 67. López-Fonseca, Ó. & Rincón, R. (2020, 17 korrik). Ex-Catalan premier Jordi Pujol and entire family facing trial over suspect fortune. *El País*. https://english.elpais.com/spanish_news/2020-07-17/ex-catalan-premier-jordi-pujol-and-entire-family-facing-trial-over-suspect-fortune.html.
 68. Lufta e popullit tonë është e drejtë dhe do të triumfojë (maj 1981). *Liria*. "Liria" Nr. 3 - Maj 1981 | PDF (scribd.com)
 69. Luther King, M. (1963, 16 prill). Letter from a Birmingham Jail. African Studies Center, University of Pennsylvania. https://www.africa.upenn.edu/Articles_Gen/Letter_Birmingham.html.
 70. Lyra McKee: 'New IRA' admits killing of journalist. (2019, 23 prill). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/uk-48018615>
 71. Mallon, S. (2017, 21 nëntor). It was John Hume, not Sinn Féin, who steered Northern Ireland to peace. *The Irish Times*. [It was John Hume, not Sinn Féin, who steered Northern Ireland to peace \(irishtimes.com\)](http://www.irishtimes.com/itwasjohnhume-notsinnfein-who-steered-northern-ireland-to-peace)
 72. Martín, I. S.. (2017, 30 gusht). Catalonia referendum divides the Church as it does the people. *Crux*. <https://cruxnow.com/global-church/2017/09/catalonia-referendum-divides-church-people/>.
 73. Meagher, K. (2016, 13 janar). Truth and reconciliation? The reality is Northern Ireland will have neither. *New Statesman*. <https://www.newstatesman.com/politics/devolution/2016/01/truth-and-reconciliation-reality-northern-ireland-will-have-neither>
 74. Meyers, K. C. (n.d.). Sinn Féin. *Britannica*. Rimarrë më 19.09.2021 në <https://www.britannica.com/topic/Sinn-Fein/Policy-and-structure>.
 75. Meyers, K. C. (n.d.). The Alliance Party of Northern Ireland. *Britannica*. Rimarrë më 19.09.2021 në <https://www.britannica.com/topic/Alliance-Party-of-Northern-Ireland>
 76. Meyers, K. C. (n.d.). *Ulster Unionist Party*. *Britannica*. Rimarrë më 19.09.2021 në <https://www.britannica.com/topic/Ulster-Unionist-Party>
 77. Meyers, K. C. (n.d.). *Ulster Defense Association*. *Britannica*. Rimarrë më 19.09.2021 në <https://www.britannica.com/topic/Ulster-Defence-Association>
 78. Meyers, K. C. (n.d.). *Ulster Volunteer Force*. *Britannica*. Rimarrë më 19.09.2021 në <https://www.britannica.com/topic/Ulster-Volunteer-Force-Northern-Ireland-1966>

79. Minder, R. (2011, 18 tetor). Peace Talks Pressure Basque Separatists to Disarm. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2011/10/18/world/europe/peace-talks-pressure-basque-separatists-to-disarm.html>
80. Moloney, E (2013, 19 janar). Northern Ireland, 1972: a British army-loyalist paramilitary alliance. *The Irish Times*. <https://www.irishtimes.com/news/northern-ireland-1972-a-british-army-loyalist-paramilitary-alliance-1.963699>.
81. Ne nuk kemi informacione se ekziston UÇK-ja (1997, 25 janar). *Rilindja*. (nga konferenca për shtyp e Ibrahim Rugovës më 24 janar 1997). Në G. Elshani (Ed.), (2003), *Ushtria Çlirimtare e Kosovës: Dokumente dhe artikuj* (botimi i 3-të) (f.119). Zëri i Kosovës.
82. New IRA investigation: Alleged leaders planned 'acts of mayhem'. (2020, 3 nëntor). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-54014294>
83. Newman, C. (2011, 6 maj). *SNP wins majority in Scottish elections*. 4 News. <https://www.channel4.com/news/alex-salmonds-snp-wins-majority-in-scottish-elections>
84. Ormazabal, M. & Aizpeolea, L. R. (2018, 3 maj). ETA releases statement announcing its complete dissolution. *El País*. https://elpais.com/elpais/2018/05/03/inenglish/1525349131_830131.html
85. Parker, J. (2020, 19 gusht). What the Basque and Galician elections told us about the state of regional and national politics in Spain. *LSE Blogs*. <https://blogs.lse.ac.uk/euoppblog/2020/08/10/what-the-basque-and-galician-elections-told-us-about-the-state-of-regional-and-national-politics-in-spain/>.
86. PDE (n.d.). *Manifesto: From crisis in Europe to renewed European hope*. <https://www.basquenationalparty.eus/en/adjuntos-documents/18841/pdf/manifesto>
87. Political conflict with Spain 'implies confrontation,' says exiled leader Rovira. (2019, 28 nëntor). *Catalan News*. <https://www.catalannews.com/politics/item/political-conflict-with-spain-implies-confrontation-says-exiled-leader-rovira>
88. Pro-independence parties win over 50% of votes for first time. (2021, 15 shkurt). *Catalan News*. <https://www.catalannews.com/politics/item/pro-independence-parties-win-over-50-of-votes-for-first-time>
89. Real IRA Gets Terrorist Listing. (2001, 16 maj). *Wired*. <https://www.wired.com/2001/05/real-ira-gets-terrorist-listing/>
90. Referendum law makes it to Parliament. (2017, 6 shtator.) *Catalan News*. <https://www.catalannews.com/politics/item/referendum-law-makes-it-to-parliament>
91. RTK [Speciale – Bëhu Zëri Im] (2018, 16 tetor). *Rrrëfimi i Vasfije Krasniqit Goodman* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=0xalrKa_bNg&feature=emb_logo
92. Ruiz Terol, A. (2021, 6 shkurt). *The paradox of Catalan independence parties*. *Catalan News*. <https://www.catalannews.com/politics/item/the-paradox-of-catalan-independence-parties>.
93. Scotland can be a bolder democracy (n.d.), Scottish Green Party. <https://greens.scot/scotland-can/be-a-bolder-democracy>.

94. Scottish independence: Kirk says debate is about more than cash. (2014, 26 shkurt). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-26342619>
95. Scottish nationalists set for record majority, boosting independence push. (2021, 14 janar). *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/uk-britain-scotland-poll/scottish-nationalists-set-for-record-majority-boosting-independence-push-idUKKBN29J13Y>.
96. Secretary of State for Northern Ireland (2015, 19 tetor), *Paramilitary Groups in Northern Ireland*. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/469548/Paramilitary_Groups_in_Northern_Ireland_-_20_Oct_2015.pdf
97. Sondazhi u Fundit: Shqiptarët populli më pro-evropian në Ballkan (2019, 11 gusht). *ApleNews*. <https://alpenews.al/sondazhi-i-fundit-shqiptaret-populli-me-pro-evropian-ne-ballkan>.
98. Spanish government will begin considering pardons for jailed leaders next week (2020, 23 tetor). *Catalan News*. <https://www.catalannews.com/politics/item/spanish-government-will-begin-considering-pardons-for-jailed-leaders-next-week>
99. Split revealed in Catalan Church over guilty independence leaders. (2019, 17 tetor). *Novena*. <https://news.com/split-catalan-church-guilty-independence-leaders-spain/>
100. Stormont deal: Arlene Foster and Michelle O'Neill new top NI ministers. (2020, 12 janar). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-51077397>
101. Stormont deal: Parties return to assembly after agreement. (2020, 11 janar). <https://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-51071827>
102. Sturgeon wants Scottish independence referendum by 2021. (2019, 24 prill). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-48026430>.
103. Sullivan, C. (n.d.). Real Irish Republican Army. *Britannica*. Rimarrë më 18.09.2021 në <https://www.britannica.com/topic/Real-Irish-Republican-Army>.
104. Supreme Court finds jailed Catalan secession leaders guilty of sedition (2019, 14 tetor). *El Pais*. https://english.elpais.com/elpais/2019/10/04/inenglish/1570178504_315132.html
105. Shipman, T. & Allardyce, J. (2021, 23 janar). Union in crisis as polls reveal voters want referendum on Scottish independence and united Ireland. *The Times*. <https://www.thetimes.co.uk/article/union-in-crisis-as-poll-reveals-voters-want-referendum-on-scottish-independence-and-united-ireland-wwzpdlg7b>.
106. Shqiptarët, populli më proevropian në Ballkan (2021, 20 shkurt). *Ekonomia*. <http://www.ekonomia-ks.com/sq/politike/shqiptaret-populli-me-proevropian-ne-ballkan>
107. Tens of thousands protest against Catalan separatism in Barcelona. (2019, 27 tetor). *Euronews*. <https://www.euronews.com/2019/10/27/tens-of-thousands-protest-against-catalan-separatism-in-barcelona>.

108. Torra sets November deadline for Spanish president to agree on referendum. (2018, 2 tetor). *Catalan News*. <http://www.catalannews.com/politics/item/torra-sets-november-deadline-for-spanish-president-to-agree-on-referendum>
109. [The Editors of Encyclopaedia Britannica](#). (n.d.). Convergence and Union. Rimarrë më 18.09.2021 në <https://www.britannica.com/topic/Convergence-and-Union>
110. Ulster Unionist Party (UUP). (n.d.). *Abstracts on Organisations*. Cain Web Service. <https://cain.ulster.ac.uk/othelem/organ/uorgan.htm#uup>
111. Violent clashes over Catalan separatist leaders' prison terms (2019, 14 tetor). *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2019/oct/14/catalan-separatist-leaders-given-lengthy-prison-sentences>
112. Walker, B. (2021, 14 janar). Scottish independence poll tracker: will Scotland vote to leave the UK? *The New Statesman*. <https://www.newstatesman.com/politics/scotland/2021/01/scottish-independence-poll-tracker-will-scotland-vote-leave-uk>.
113. What Scotland Thinks. (2016-2021). *How would you vote in a Scottish independence referendum if held now?* <http://whatscotlandthinks.org/questions/how-would-you-vote-in-the-in-a-scottish-independence-referendum-if-held-now-ask#table>
114. Who are the INLA. (2010, 14 shtator). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-11090412>.
115. Young, H. (2015, 23 janar). A language family tree in pictures. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/education/gallery/2015/jan/23/a-language-family-tree-in-pictures>

Dokumentet ndërkombëtare dhe rajonale

1. Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo (Advisory Opinion), I.C.J. Reports [2010].
2. Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community: Protocol on Ireland/Northern Ireland. (2020, 31 janar). Official Journal of the European Union L 29/7. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12020W/TXT#d1e32-102-1>
3. Consolidated Version of the Treaty on European Union [2012]. *Official Journal of the European Union*, C326/13. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF
4. Declaration on Principles of International Law, United Nations General Assembly Resolution 2625 (XXV), 24 tetor 1970, në M. D. Evans (Ed.), (2003), *Blackstone's International Law Documents* (botimi i 6-të) (f.157-163), Oxford University Press.
5. Deklarata për Dhënien e Pavarësisë Vendeve dhe Popujve të Kolonizuar, Rezoluta e Asamblesë së Përgjithshme, 1514 (XV), 14 dhjetor 1960, në Qendra për të Drejtat e Njeriut - Gjenevë (2004), *Përmbledhje e Instrumenteve*

- Ndërkombëtare: Vëllimi i Parë* (përkthyer nga Ilir Dugolli) (f.71-73), Prishtinë, (ky libër në origjinal është botuar në vitin 1994).
6. European Council. (2003). *Conclusions of the Presidency*. Thessaloniki. https://www.europarl.europa.eu/summits/pdf/the_en.pdf.
 7. European Parliament resolution of 8 July 2010 on the European integration process of Kosovo, P7_TA(2010)0281, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2010-0281_EN.pdf
 8. EU-Western Balkans Summit Thessaloniki. (2003). *Declaration*, C/03/163. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/PRES_03_163.
 9. Karta e OKB-së neni 27, para.3; nenet 41, 42.
 10. Konventa Kornizë për Mbrojtjen e Pakicave Kombëtare e Këshillit të Evropës, 10 nëntor 1994, <https://rm.coe.int/16800c131a>
 11. Pakti Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike, në Qendra për të Drejtat e Njeriut, 16 dhjetor 1966, në Qendra për të Drejtat e Njeriut - Gjenevë (2004), *Përmbledhje e Instrumenteve Ndërkombëtare: Vëllimi i Parë* (përkthyer nga Ilir Dugolli) (f.29-53), Prishtinë, (ky libër në origjinal është botuar në vitin 1994).
 12. Pakti Ndërkombëtar për të Drejtat Ekonomike, Sociale dhe Kulturore, 16 dhjetor 1966, në Qendra për të Drejtat e Njeriut - Gjenevë (2004), *Përmbledhje e Instrumenteve Ndërkombëtare: Vëllimi i Parë* (përkthyer nga Ilir Dugolli) (f.14-28), Prishtinë, (ky libër në origjinal është botuar në vitin 1994).
 13. Rezoluta e Asamblesë së Përgjithshme të OKB-së, A/RES/64/298, 13.10.2010, <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/ROL%20A%20RES64%20298.pdf>.
 14. Statuti i Romës. (2020, 1 korrik) <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf>
 15. Statuti i Tribunalit Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavi. (1993, 25 maj). (për herë të fundit i ndryshuar më 7 korrik 2009), https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf
 16. United Nations Security Council Resolution 1160. (1998, 31 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents*, (f.139-142), Kluwer International Law.
 17. United Nations Security Council Resolution 1199. (1998, 23 shtator). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents*, (f.250-254), Kluwer International Law.
 18. United Nations Security Council Resolution 1203. (1998, 24 tetor). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents*, (f.303-306), Kluwer International Law.
 19. United Nations Security Council Resolution 1244, 10 qershor 1999, në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents*, (f.1126-1132), Kluwer International Law.

Dokumente legale, rezoluta, marrëveshje, memorandum, programe dhe qëndrime e artikuj të ndryshëm organizatash politike

1. Agreement between Federal Government of Yugoslavia and the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). (1998, 16 tetor). Në Ph. E.

- Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.299-303), Kluwer International Law.
2. Agreement between France, Russia, Great Britain and Italy signed in London at London. (1915, 26 Prill). <https://archive.org/details/agreementbetween00franrich/page/n3>
3. Agreement between United Kingdom Government and the Scottish Government on a referendum on independence for Scotland. (2012, 15 tetor). Edinburg. <https://www2.gov.scot/Resource/0040/00404789.pdf>
4. Andriq, I. (1939). *Elaborat o Albaniji (Projekti për Shqipërinë)*. Në F. Surroi (2019) (Ed.), *Politika Sebomadhe prej Garashaninit deri te Akademia* (f.95-116). Koha.)
5. Anglo-Irish Agreement (1985, 15 nëntor). <https://cairn.ulster.ac.uk/events/aia/aiadoc.htm>
6. Constitution of Spain of 1978 with Amendments through 2011, në https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011.pdf?lang=en.
7. Çubrilloviq, V. (1937). *Iseljavanje Arnauta/Dëbimi i Arnautëve* (përkthyer nga Flaka Surroi). Në F. Surroi (2019) (Ed.), *Politika Sebomadhe prej Garashaninit deri te Akademia* (f.37-78). Koha.
8. Çubrilloviq, V. (1944). *Manjinski Problem u Novoj Jugoslaviji (Problemi i Pakicave në Jugosllavinë e Re)*. Në F. Surroi (2019) (Ed.), *Politika Sebomadhe prej Garashaninit deri te Akademia* (f.117-146). Koha.
9. Deklarata Kushtetuese (1990, 2 korrik). “Fletorja Zyrtare” e KSAK, nr 21 (1990, 3 korrik).
10. Draft Kosovo Interim Agreement (1999, 27 janar). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.436-461). Kluwer International Law.
11. Full text in English: the ERC-PSOE accord for a Spain-Catalonia negotiating table (2020, 3 janar). *El Nacional*. https://www.elnacional.cat/en/politics/full-text-english-erc-psoe-spain-catalonia-negotiation-table_456708_102.html
12. Garashanin, I. (1844). *Načertanije/Skica: Programi i politikës kombëtare dhe të jashtme të Serbisë më 1844* (përkthyer nga Flaka Surroi). Në F. Surroi (Ed.), (2019), *Politika Sebomadhe prej Garashaninit deri te Akademia* (f.9-36). Koha.
13. Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo/Marrëveshja e Rambujesë (1999, 23 shkurt). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.542-590). Kluwer International Law.
14. International Committee of Jurists entrusted by the Council of the League of Nations (1920). *Report*. <https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup10/basicmats/aaland1.pdf>.
15. Konventa Jugosllavo-Turke (1938, 11 korrik). Në F. Surroi (2019) (Ed.), *Politika Sebomadhe prej Garashaninit deri te Akademia* (f.79-94). Koha.
16. Kosovo Peace Plan (1999, 3 qershor). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.1079-1081). Kluwer International Law.
17. Kushtetuta e Kosovës, <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=3702>.

18. Kushtetuta e Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës. (1974). “Gazeta Zyrtare e KSAK”, nr.4 (1974, 27 shkurt).
19. Kushtetuta e Republikës Socialiste Federale të Jugosllavisë (1974). Në *Ustav SFRJ 1974: Stručno Objašnjenje* (1975). Institut za Političke Studije Fakulteta Političkih Nauka.
20. LDK. (1989). Programi. Në F. Tafallari (1997), *Terror, Dhimbje, Qëndresë* (f.301). Eurorilindja.
21. Ligji Nr. 03/L-040 për Vetëqeverisje Lokale. (2008). <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=2530>.
22. Ligji Nr. 05/L -069 Për Ratifikimin e Marrëveshjes së Stabilizim Asociimit ndërmjet Republikës së Kosovës, në njërën anë, dhe Bashkimit Evropian dhe Komunitetit Evropian të Energjisë Atomike, në anën tjetër. (2015). <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=11239>
23. LKÇK (1993c). Lufta e armatosur kundër armikut. *Çlirimi*, nr.1. Në LKÇK (1998), *Liri a Vdekje: Përmbledhje artikujsh nga gazeta “Çlirimi”, Vëllimi I* (f.17-20). Redaksia e Çlirimit; Eurorilindja.
24. LKÇK (1993d). Rreth sulmeve që po i bëhen LKÇK-së. *Çlirimi*, nr.1. Në LKÇK (1998), *Liri a Vdekje: Përmbledhje artikujsh nga gazeta “Çlirimi”, Vëllimi I* (f.21-24). Redaksia e Çlirimit; Eurorilindja.
25. LKÇK (1993e). Mbi pacifizmin dhe mundësinë e shfaqjes së terrorizmit. *Çlirimi*, nr.2/3. Në LKÇK (1998), *Liri a Vdekje: Përmbledhje artikujsh nga gazeta “Çlirimi”, Vëllimi I* (f.32-35). Redaksia e Çlirimit; Eurorilindja.
26. LKÇK, (1993b). Mbi situatën politike. *Çlirimi* nr.1. Në LKÇK (1998), *Liri a Vdekje: Përmbledhje artikujsh nga gazeta “Çlirimi”, Vëllimi I* (f.12-16). Redaksia e Çlirimit; Eurorilindja.
27. LKÇK. (1993a). Projekt programi. Në LKÇK, *Çlirimi* (korrik, 1993), nr.1.
28. LKÇK. (1995). Programi i Lëvizjes Kombëtare për Çlirimin e Kosovës. (1995). Në LKÇK, *Çlirimi i jashtëzakonshëm – pse?* (1997, janar).
29. LKÇK. (1997). Çlirimi i jashtëzakonshëm – pse? Në LKÇK, *Liri a Vdekje: Përmbledhje artikujsh nga gazeta “Çlirimi”, Vëllimi i 2-të* (f.126-138). Redaksia e Çlirimit; Eurorilindja.
30. LPK. (1993). Programi. *Zëri i Kosovës*, nr.15, (1993, 15 shtator). Në G. Elshani (Ed.), (2003), *Ushtria Çlirimtare e Kosovës: Dokumente dhe artikuj* (botimi i 3-të) (f.24-25). Zëri i Kosovës.
31. LRSSHJ (1985). Njoftim intern për anëtarët dhe aktivistët e Lëvizjes për disa ndryshime që do të bëhen në organizatën e masave LRSSHJ si dhe në organin e saj “Zëri i Kosovës. Në F. Tafallari (1997), *Terror, Dhimbje, Qëndresë* (f.272-275). Eurorilindja.
32. LRSSHJ. (1982). Statuti. Në F. Tafallari (1997), *Terror, Dhimbje, Qëndresë* (f.219-222). Eurorilindja.
33. Marrëveshja e Rambujesë e ndryshuar nga delegacioni serb në bisedimet e Parisit (1999, 15 mars). Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.625-652), Kluwer International Law.
34. Marrëveshja e Stabilizim Asociimit në mes të Kosovës dhe Bashkimit Evropian. (2015). [GEN \(rks-gov.net\)](https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=11239)

35. Memorandumi i Akademisë së Shkencave dhe Arteve të Serbisë (Memorandum Srpske Akademije Nauke i Umetnosti). (1986, vjeshtë). Në F. Surroi (2019) (Ed.), *Politika Sebomadhe prej Garashaninit deri te Akademia* (f.147-245). Koha.
36. Military Technical Agreement between NATO and the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia. (1999, 9 qershor) Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.1101-1106). Kluwer International Law.
37. Northern Ireland Peace Programme. (1995-2020). <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/102/northern-ireland-peace-programme>.
38. Partit Democrata. (n.d.). *Presentation*. <https://www.partitdemocrata.cat/presentacio/>.
39. PSC. (n.d.) *Federalism and good governance: Europe, Spain, and Catalonia, united in diversity and well governed* <http://www.socialistes.cat/propostes/federalisme/>.
40. Rezolucija KPJ o nacionalnom pitanju. (1924, 25 nëntor). https://sh.wikipedia.org/wiki/Komunisti%C4%8Dka_partija_Jugoslavije
41. Rezoluta 5/X e Parlamentit të Katalonjës, që ka miratuar Deklaratën e sovranitetit dhe të drejtës për të vendosur të popullit të Katalonjës. (2013, 23 janar). <https://www.parlament.cat/document/intrade/7176>.
42. Rezoluta e Konferencës themeluese të Këshillit Nacionalçlirimtar të Kosovës dhe Metohisë (1943, 31 dhjetor - 1944, 1 e 2 janar). Bujan. Në R. Elsie & B. Destani (Eds), (2019), *Kosova një histori dokumentare: Nga luftërat ballkanike deri te Lufta e Dytë Botërore* (f.486). Koha.
43. Rregullorja (QRK) Nr. 22/2015 për Përcaktimin e Procedurave për Njohjen dhe Verifikimin e Statusit të Viktimave të Dhunës Seksuale Gjatë Luftës Çlirimtare të Kosovës. (2015). <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=15049>
44. Scotland Act. (1998). https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/46/pdfs/ukpga_19980046_en.pdf.
45. Scotland Act. (2012). http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2012/11/pdfs/ukpga_20120011_en.pdf.
46. Scotland Act. (2016). http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2016/11/pdfs/ukpga_20160011_en.pdf.
47. Statuti i Autonomisë së Baskisë. (1979). http://www.basquecountry.eus/contenidos/informacion/estatuto_guernica/en_455/adjuntos/estatu_i.pdf
48. Statuti i Autonomisë së Katalonjës. (1979). <https://web.gencat.cat/en/generalitat/estatut/estatut1979/>.
49. Statuti i Autonomisë së Katalonjës. (2006). (në versionin e konsoliduar dhe origjinal) <https://www.parlament.cat/document/cataleg/150259.pdf>
50. Supreme Court of Canada, Reference Re Secession of Quebec, file no.25506. (1998). <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1643/index.do>

51. Terrorism Act. (2000)
<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/11/schedule/2>.
52. Teza rreth Frontit Popullor për Republikën e Kosovës. (1981). Në F. Tafallari (Ed.), (1997), *Terror, Dhimbje, Qëndresë* (f.208-213). Eurorilindja.
53. The Anglo-Irish Treaty (1921). Në R. Aldous & N. Puirseil (Eds.), (2008), *We Declare: Landmark Documents in Ireland's History* (f.135-136). Quercus.
54. The Belfast Agreement/Good Friday Agreement. (1998, 10 prill).
https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/136652/agreement.pdf
55. The Sunningdale Agreement. (dhjetor 1973).
<https://cain.ulster.ac.uk/events/sunningdale/agreement.htm>
56. UK Parliament (1706, tetor – 1707, mars). *Ratification*.
<https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/legislativescrutiny/act-of-union-1707/overview/ratification-october-1706---march-1707/>
57. Union with Ireland Act. (1800). <http://rahbarnes.co.uk/union/the-united-kingdom-of-union-1800/union-with-ireland-act-1800/>.
58. Union with Scotland Act. (1706). <http://rahbarnes.co.uk/union/union-of-1707/union-with-scotland-act-1706/>.
59. Vendimi i Gjykatës Kushtetuese të Spanjës 42/2014. (2014, 25 mars).
[https://www.tribunalconstitucional.es/ResolucionesTraducidas/STC%2042-2014E\(2\)%20%20DECLARACION%20SOBERANISTA%20%20SIN%20ANTECEDENTES.pdf](https://www.tribunalconstitucional.es/ResolucionesTraducidas/STC%2042-2014E(2)%20%20DECLARACION%20SOBERANISTA%20%20SIN%20ANTECEDENTES.pdf).
60. Vendimi i Gjykatës Kushtetuese të Spanjës, No. 103/2008. (2008, 11 shtator. (përkthimi i këtij vendimi gjyqësor në gjuhën angleze është jo zyrtar)
<https://www.tribunalconstitucional.es/ResolucionesTraducidas/103-2008,%20of%20September%2011.pdf>

Studime, analiza, sondazhe, statistika, profile

1. [Autonomous Communities of Spain GDP at market prices](https://countryeconomy.com/gdp/spain-autonomous-communities) (2019).
<https://countryeconomy.com/gdp/spain-autonomous-communities>
2. British Social Attitudes 35. (2018). *Scotland*.
http://www.scotcen.org.uk/media/1595212/bsa_35_scotland.pdf.
3. Central Statistics Office. (2017). *Census 2016 Summary Results - Part 1*.
<https://static.rasset.ie/documents/news/census-2016-summary-results-part-1-full.pdf>
4. Centre d'Estudis d'Opinions (2014, 31 tetor). *Political Opinion Barometer*, 33, ^{2nd} wave.
<http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/5088/Abstract%20in%20English%20-758.pdf>
5. Centre d'Estudis d'Opinions (2016). *Political Context Survey*.
http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/6068/Abstract_in_English_-_838.pdf
6. Centre d'Estudis d'Opinions (2018, 27 korrik). *Political Opinion Barometer*, ^{2nd} wave.

- <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/6748/Abstract%20in%20English%20-901.pdf>
7. Centre d'Estudis d'Opinions. (2014, 30 prill). *Political Opinion Barometer*, 32, ^{1st} wave. <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/4888/Abstract%20in%20English%20-746.pdf>
 8. Centre d'Estudis d'Opinions. (2015). *Political Context Survey*. <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/5649/Abstract%20in%20English%20-806.pdf>
 9. Centre d'Estudis d'Opinions. (2015, 3 korrik). *Political Opinion Barometer*, 35, ^{2nd} wave. <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/5468/Abstract%20in%20English%20-795.pdf>
 10. Centre d'Estudis d'Opinions. (2016, 18 mars). *Political Opinion Barometer*, 37, ^{1st} wave. <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/5728/Abstract%20in%20English%20-816.pdf>
 11. Centre d'Estudis d'Opinions. (2016, 27 korrik). *Political Opinion Barometer*, 37, ^{2nd} wave. <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/5868/Abstract%20in%20English%20-826.pdf>
 12. Centre d'Estudis d'Opinions. (2017, 21 korrik). *Political Opinion Barometer*, 41, ^{2nd} wave. <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/6288/Abstract%20in%20English%20-857.pdf>
 13. Centre d'Estudis d'Opinions. (2017, 31 tetor). *Political Opinion Barometer*, 42, ^{3^d} wave. <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/6408/Abstract%20in%20English%20-863.pdf>;
 14. Centre d'Estudis d'Opinions. (2018). *Political Context Survey*. <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/6508/Abstract%20in%20English%20-874.pdf>
 15. Centre d'Estudis d'Opinions. (2018, 11 maj). *Political Opinion Barometer*, ^{1st} wave. <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/6668/Abstract%20in%20English%20-885.pdf>
 16. Centre d'Estudis d'Opinions.(2015, 13 mars). *Political Opinion Barometer*, 34, ^{1st} wave. <http://upceo.ceo.gencat.cat/wsceop/5268/Abstract%20in%20English%20-774.pdf>
 17. CIFORB Country Profile. (n.d.). *Nigeria*. <https://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-artslaw/ptr/ciforb/resources/Nigeria.pdf>
 18. Eusko Barometro. (2018). *Estudio periódico de la opinión pública vasca*. (të dhënat janë të përpunuara nga tetori i vitit 2017)

- <https://www.ehu.eus/documents/1457190/1525260/Euskobarometro+Mayo+2018/14d4826b-11fb-1122-a30c-61002b43bb08>
19. Generalitat de Catalunya (2017). *Referèndum D'autodeterminació De Catalunya: Resultats definitius*. <https://govern.cat/salaprensa/notes-premsa/303541/govern-traslada-resultats-definitius-del-referendum-1-octubre-al-parlament-catalunya;file:///C:/Users/HP/Downloads/Resultats%20finals.pdf>.
 20. Generalitat de Catalunya. (2013). *Language Use of the Population of Catalonia: Key results of the Survey on Language Use of the Population*. http://llengua.gencat.cat/web/.content/documents/publicacions/altres/arxiu/EULP2013_angles.pdf.
 21. Generalitat de Catalunya. (2018). *Catalan Economy: The strength and an innovative and outward-looking nation*. <https://www.statista.com/statistics/327063/gross-domestic-product-in-catalonia-and-spain/>.
 22. KAB, Departament i Arsimit, Politikës Gjuhësore dhe Kulturës. (2013). *Fifth Sociolinguistic Survey 2011*. http://www.euskara.euskadi.eus/contenidos/informacion/sociolinguistic_research2011/en_2011/adjuntos/FifthSociolinguisticSurvey.pdf
 23. Lucid Talk, You Gov & BBC. (2018). *Northern Ireland Tracker Poll*. http://news.bbc.co.uk/2/shared/bsp/hi/pdfs/080618_bbcfullreport.pdf
 24. Northern Ireland Statistics and Research Agency. (2012). *Census 2011, Key Statistics for Northern Ireland*. [2011 Census - Key Statistics for Northern Ireland - Report \(nisra.gov.uk\)](http://www.nisra.gov.uk/2011-census-key-statistics-for-northern-ireland-report)
 25. Northern Ireland Statistics and Research Agency. (2012). *Census 2011*. [2011 Census - Key Statistics for Northern Ireland - Report \(nisra.gov.uk\)](http://www.nisra.gov.uk/2011-census-key-statistics-for-northern-ireland-report)
 26. ScotCen. (1999-2021). *Scottish Social Attitudes: 'Moreno' national identity*. <https://whatscotlandthinks.org/questions/moreno-national-identity-5/>
 27. ScotCen. (2012-2021). *ComRes dhe YouGov: Where on this scale would you place your identity?(Moreno question)*. <https://whatscotlandthinks.org/questions/where-on-this-scale-would-you-place-your-identity>
 28. ScotCen. (2014). *Has the Referendum Campaign Made a Difference*. (me autor John Curtis) në <http://www.scotcen.org.uk/media/563071/ssa-2014-has-the-referendum-campaign-made-a-difference.pdf>.
 29. ScotCen. (2016). *Scottish Social Attitudes: From Indyref1 to Indyref2? The State of Nationalism in Scotland*. (me autor John Curtice) <http://www.ssa.natcen.ac.uk/media/38910/ssa16-2fr8m-1indyref-2-1ndyr8f-tw0-two.pdf>
 30. ScotFact. (2020). *GDP: Scotland & UK per Head Comparison*. https://www.scotfact.com/GDP_Comp_Per_Head
 31. Scottish Government. (2013). *Scotland's Future: Your Guide to an Independent Scotland*. <https://www2.gov.scot/resource/0043/00439021.pdf>
 32. Scottish Government. (shkurt, 2019). *State of the economy*. <https://www.gov.scot/publications/state-economy-february-2019/pages/2/>

33. Scottish Government. (2019a). *State of the Economy: September 2019*.
<https://www.gov.scot/publications/state-economy-september-2019/>
34. Scottish Government. (2019b). *Scotland's Right to Choose Putting Scotland's Future in Scotland's Hands*. <https://www.gov.scot/publications/scotlands-right-choose-putting-scotlands-future-scotlands-hands/>
35. Scottish Government. (2020). *State of the Economy: September 2020*.
<https://www.gov.scot/publications/state-economy/>
36. Scottish Independence Referendum (2014).
<https://www.gov.uk/government/topical-events/scottish-independence-referendum/about#what-was-the-question>
37. Soria, J. M. (2003, 24-25 janar). *Country Report on Spain* [Sesion i konferencës]. Konferenca “Terrorizmi si sfidë për të drejtën kombëtare dhe atë ndërkombëtare”, Instituti Max Planck për të Drejtën Publike Krahase dhe atë Ndërkombëtare, [Heidelberg](#), Gjermani.
38. Statista. (2014). *Which national identity best describes the way you think of yourself?* <https://www.statista.com/statistics/309417/scottish-national-identity-survey>
39. Statista. (2019a). *Distribution of the population of Kenya*.
<https://www.statista.com/statistics/1199555/share-of-ethnic-groups-in-kenya/#statisticContainer>
40. Statista. (2019b). *Gross domestic product per capita of the United Kingdom in 2019, by region*. <https://www.statista.com/statistics/1168072/uk-gdp-per-head-by-region/>
41. Statista. (2021a). *Gross domestic product (GDP) per capita in Catalonia, Spain as a whole and the Eurozone between 2004 and 2020*.
<https://www.statista.com/statistics/327120/gdp-per-capita-in-catalonia-spain-and-eurozone/>
42. Statista. (2021b). *Annual growth rate of GDP in Scotland from 1999 to 2019*.
<https://www.statista.com/statistics/350717/gdp-growth-scotland/>
43. The Executive Office. (2019). *Labor Force Survey Religion Report 2017* (Annual update). <https://www.executiveoffice-ni.gov.uk/sites/default/files/publications/execoffice/lfs-religion-report-2017.pdf>
44. UK Office for National Statistics. (2017). *Regional gross value added (balanced), UK: 1998 to 2016*.
[file:///C:/Users/HP/Downloads/Regional%20gross%20value%20added%20\(balanced\),%20UK%201998%20to%202016.pdf](file:///C:/Users/HP/Downloads/Regional%20gross%20value%20added%20(balanced),%20UK%201998%20to%202016.pdf)
45. Enquete Sociolinguistique (2016).
http://www.mintzaira.fr/fileadmin/documents/Aktualitateak/015_VI_ENQUETE_PB_Fr.pdf.
46. YouGov/BBC. (2018, 25-30 prill). *Survey Results*.
https://d25d2506sfb94s.cloudfront.net/cumulus_uploads/document/wu79qtafb2/BBC_180430_ScottishResults.pdf

Komunikata, deklarata, raporte

1. "Christmas warning" cable from President Bush to Serbian President Milosevic. (1992, 24 dhjetor). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.65), Kluwer International Law.
2. Amnesty International. (1990). *Annual Report*. <https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/0003/1990/en/>
3. Amnesty International. (2017). *Excessive use of force by National Police and Civil Guard in Catalonia*, Amnesty International. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2017/10/spain-excessive-use-of-force-by-national-police-and-civil-guard-in-catalonia/>
4. Balkan Policy Research Group (2020). *Dialogu i Brukselit në mes të Kosovës dhe Serbisë: të arriturat dhe sfidat*. <https://balkansgroup.org/dialogu-i-brukselit-ne-mes-te-kosoves-dhe-serbise-arritjet-dhe-sfidat-2/>
5. Chairman's Statement Following Meeting of the G-8 Foreign Ministers. (1999, 6 maj). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.944), Kluwer International Law.
6. Council Common Position 2009/468/CFSP. (2009, 15 qershor). *Official Journal of the European Union*. <https://eur-lex.europa.eu/eli/compos/2009/468/oj>
7. Deklarata e San Sebastianit. (2011, 17 tetor). [Declaration of Aiete \(amazonaws.com\)](http://amazonaws.com)
8. ETA. (1995, 26 prill). *Democratic Alternative for the Basque Country*.
9. ETA. (1998, shtator). *Komunikatë e shpalljes së armëpushimit të palimituar*, shtator 1998.
10. ETA. (1999, 28 nëntor). *Komunikatë për të shpallur përfundimin e vendimit për armëpushim unilateral*.
11. European Commission (2021, 19 tetor). Key findings of the 2021 Report on Kosovo. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_21_5278.
12. Final statement from ETA to the Basque Country [FULL TEXT]. (2018, 3 maj). *Naiz*. [Final statement from ETA to the Basque Country \[FULL TEXT\] | Euskal Herria | Naiz](https://www.naiz.eus/naiz/2018/05/03/eta-statement-basque-country/)
13. Generalitat de Catalunya. (2017). *Report on the incidents that took place from the 1st to the 4th of October 2017*. <https://govern.cat/govern/docs/2018/09/26/11/38/9c8d962d-9425-41f3-954f-794f0dad658c.pdf>.
14. Grote, R. (2003, 24-25 janar). *Country Report on the United Kingdom* [Sesion i konferencës]. Konferenca "Terrorizmi si sfidë për të drejtën kombëtare dhe atë ndërkombëtare", Instituti Max Planck për të Drejtën Publike Krahasese dhe atë Ndërkombëtare, [Heidelberg](https://www.max-planck-gesellschaft.de/heidelberg), Gjermani.
15. Herry Batasuna. (2001, 26 janar). *A scenario for peace in the Basque Country*.
16. HM Government. (2013). *Scotland analysis: Devolution and the implications of Scottish independence*. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/79407/Report_excluding_annexes_Independan..._2_.pdf

17. Human Rights Watch. (1992). *World Report: Yugoslavia*. <https://www.hrw.org/reports/1992/WR92/HSW-08.htm>
18. Human Rights Watch. (2000). *World Report: The critique of military intervention*. Në H. J. Steiner & Ph. Aston (Eds.), (2000), *International Human Rights Context: Law, Politics, Morals* (f.659). Oxford University Press.
19. Human Rights Watch. (2002). *Nën pushtetin e urdhrave: Krimet e luftës në Kosovë* (përkthyer nga Mustafa Nano & Virgjil Muçi). Human Rights Watch; Botime Korbi. https://www.hrw.org/reports/Under_Orders_AI_Combined.pdf
20. Independent International Commission on Decommissioning. (2005). *Report of the Independent International Commission on Decommissioning*. https://web.archive.org/web/20060519212624/http://www.nio.gov.uk/iicd_report_26_sept_2005.pdf.
21. Independent International Commission on Kosovo. (2000). *Kosovo Report*. Oxford University Press.
22. Iniciativa Kosovare për Stabilitet. (2011). *Abetarja e Pushtetit: Libërth mbi Politikën, Njerëzit dhe Partitë në Kosovë*. <http://iksweb.org/wp-content/uploads/2011/12/Abetarja-e-Pushtetit-Liberth-mbi-Politiken-Njerezit-dhe-Pushtetin-ne-Kosove.pdf>
23. IRA. (1994, 31 gusht). *Komunikatë*. [CAIN: IRA Ceasefire Statement, 31 August 1994 \(ulster.ac.uk\)](http://www.cain.ulster.ac.uk/ira/ceasefire.htm).
24. IRA. (2001, 20 shtator). *Komunikatë*. [CAIN: Irish Republican Army \(IRA\) Statement, 20 September 2001 \(ulster.ac.uk\)](http://www.cain.ulster.ac.uk/ira/ira_statement_20_sept_2001.htm)
25. IRA. (2001, 23 tetor). *Komunikatë*. [CAIN: Events: Peace: Irish Republican Army \(IRA\) Statement, 23 October 2001 \(ulster.ac.uk\)](http://www.cain.ulster.ac.uk/ira/ira_statement_23_oct_2001.htm).
26. IRA. (2002, 16 prill). *Komunikatë*. [CAIN: Events: Peace: Irish Republican Army \(IRA\) Statement, 16 July 2002 \(ulster.ac.uk\)](http://www.cain.ulster.ac.uk/ira/ira_statement_16_july_2002.htm).
27. IRA. (2002, 8 prill). *Komunikatë*. [CAIN: Events: Peace: Irish Republican Army \(IRA\) Statement, 8 April 2002 \(ulster.ac.uk\)](http://www.cain.ulster.ac.uk/ira/ira_statement_8_april_2002.htm)
28. IRA. (2003, 13 prill). *Komunikatë*. [www.cain.ulst.ac.uk/othelem/organ/ira/statements.htm](http://www.cain.ulster.ac.uk/othelem/organ/ira/statements.htm).
29. IRA. (2003, 6 maj). *Komunikatë*. [www.cain.ulst.ac.uk/othelem/organ/ira/statements.htm](http://www.cain.ulster.ac.uk/othelem/organ/ira/statements.htm).
30. IRA. (n.d.). *Green Book I & II*. Cain Web Service. ([https://cain.ulster.ac.uk/othelem/organ/ira/ira_green_book.htm](http://www.cain.ulster.ac.uk/othelem/organ/ira/ira_green_book.htm))
31. Joint Statement By The Prime Minister And The Taoiseach. (2002, 14 tetor). *Suspension Of Devolved Government In Northern Ireland*. www.nio.gov.uk/press/021014b.htm
32. KMLDNJ. (1997, korrik – shtator). *Buletini*, Vol.VII, Nr. 4.
33. KMLDNJ. (1997, tetor-dhjetor). *Buletini*, Vol.VII, Nr.5.
34. Komisioni Qeveritar për Persona të Zhdukur. (2018, 11 dhjetor). *Komunikatë*. [https://kryeministri-ks.net/komunikate-e-komisionit-qeveritar-per-persona-te-zhdukur/](http://kryeministri-ks.net/komunikate-e-komisionit-qeveritar-per-persona-te-zhdukur/).
35. Operation Banner (2006). *An Analysis of Military Operations in Northern Ireland*. [https://www.vilaweb.cat/media/attach/vwedts/docs/op_banner_analysis_released.pdf](http://www.vilaweb.cat/media/attach/vwedts/docs/op_banner_analysis_released.pdf).
36. PNV-EA-ETA *Secret Pact of August (Marrëveshja e fshehtë e gushtit)*, 1998.

37. Proclamation of the Irish Republic. (1916). Në R. Aldous & N. Puirseil (Eds.), (2008), *We Declare: Landmark Documents in Ireland's History* (f.113-115). Quercus.
38. Remarks by British Prime Minister Blair (1999, 24 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.720-722), Kluwer International Law.
39. Remarks by President Clinton. (1999, 24 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.729-733), Kluwer International Law.
40. Remarks by Secretary of State Albright. (1998, 5 tetor). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.274-277), Kluwer International Law.
41. Report of the The Bloody Sunday Inquiry, 2010, në <https://web.archive.org/web/20110225161158/http://report.bloody-sunday-inquiry.org/>
42. Spain: Police used excessive force in Catalonia, Human Rights Watch, 12.10.2017 në <https://www.hrw.org/news/2017/10/12/spain-police-used-excessive-force-catalonia>.
43. Statement by Chancellor Schroeder. (1999, 24 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.723-724), Kluwer International Law.
44. Statement by Chinese Ambassador to the UN Qin. (1999, 24 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.727-728), Kluwer International Law.
45. Statement by French President Chirac. (1999, 24 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.722-723), Kluwer International Law.
46. Statement by NATO Secretary General Solana. (1999, 24 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.719), Kluwer International Law.
47. Statement by Russian President Yeltsin. (1999, 24 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.725-726), Kluwer International Law.
48. Statement by the Contact Group. (1998a, 9 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.111-114), Kluwer International Law.
49. Statement by the Contact Group. (1998b, 25 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.130-132), Kluwer International Law.
50. Statement by the Contact Group. (1999, 29 janar). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.471-473), Kluwer International Law.
51. Statement by the President. (1999, 24 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.719-720), Kluwer International Law.

52. Statement by United Nations Secretary-General Annan. (1999, 24 mars). Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.725), Kluwer International Law.
53. Statement by Yugoslav President Milosevic. (1999, 10 qershor) Në Ph. E. Auerswald & D. P. Auerswald (Eds.), (2000), *The Kosovo Conflict: A diplomatic history through documents* (f.1133-1135), Kluwer International Law.
54. Statement On Suspension By The Secretary Of State. (2002, 14 tetor). www.nio.gov.uk/press/021014a.htm
55. U.S. Department of State (2009-2017). *Foreign Terrorist Organizations*. <https://2009-2017.state.gov/j/ct/rls/other/des/123085.htm>
56. UÇK (1998, 27 prill), *Deklarata Politike Nr.2*. Në J. Krasniqi, *Kthesa e Madhe*, (2006), (f.83-84). Buzuku.
57. UÇK. (1998, 2 mars). *Komunikata nr.44*. Në Elshani (ed.), *Ushtria Çlirimtare e Kosovës: Dokumente dhe artikuj*, (botimi i 3-të) (f.232-233). Zëri i Kosovës.
58. US Department of State (2005), *Country Report on Terrorism 2004*. <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/45336.pdf>

Të tjera

1. Collins quotes. (n.d.). <http://www.generalmichaelcollins.com/life-times/the-struggle/collins-quotes/>
2. Ramiz Cërnica. (n.d.). https://www.academia.edu/15013626/Ramiz_Cernica
3. Yeats, W. B. (1916). *Easter*, 1916. <https://www.poetryfoundation.org/poems/43289/easter-1916>